રાસમાળા - ભાગ.૨

ગુજરાતનો ઈતિહાસ

અલેક્ઝાંડર કિન્લૉક ફાર્બસ

ભાષાંતરકર્તા

દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ

ત્રીજી આવૃત્તિ

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા

1927

एलेक्झान्डर किन्लाक फार्बस-रचित

रा स मा ळा

અથવા

ગૂજરાત પ્રાન્તનો ઈતિહાસ

તેના ગૂજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તરકર્તા

દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા

પુનઃ શોધિત તથા વર્દ્ધિત

ત્રીજી આવૃત્તિ

ભાગ ૨ જો

સંવત્ ૧૯૮૩. સને ૧૯૨૭.

પ્રકટકર્તા
ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની વતી
માનદ મંત્રી
રા. રા. હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દિવેટીઆ
એમ. એ., એલ. એલ., બી. હાઈકોર્ટ વકીલ.
મહારાજ મેન્શન, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ નં૦ ૪.

'ગુજરાતી' પ્રિંટિંગ પ્રેસમાં
નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઇએ છાપ્યું
સાસુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ,
ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧.

મૂલ્ય રૂપિયા ૫-૮-૦

ત્રીજી આવૃત્તિ વિષે સૂચન



રાસમાળાની ત્રીજી આવૃત્તિનો પહેલો ભાગ સને ૧૯૨૨ માં પ્રકટ થયો અને આ બીજો ભાગ પ્રકટ થઇ શકે તે પહેલાં હેના ભાષાંતરકર્તા દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામનું અવસાન થયું. હેમની ધારણા આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાંથી કેટલીએક ઐતિહાસિક નોંધો કાઢી નાખી પાછળથી આ નવિન આવૃત્તિના ત્રીજા ભાગમાં વિશેષ માહિતીઓ અને વિગતો સાથે રાસમાળા પૂર્ણિકા રૂપે આપવાની હતી. પરન્તુ હેમના અવસાનને લીધે આ યોજના પાર પડી શકી નહિ, અને તે યોજના બીજા કોઈ વિદ્વાનને હાથે પૂરી પડાવવામાં ઘણો સમય થઈ જાય અને તેથી આ બીજા ભાગને પ્રકટ કરવામાં ઘણો વિલમ્બ થાય, તેથી જે નોંધો હેમણે કાઢી નાંખી હતી તેની તે જ નોંધો આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટ રૂપે દાખલ કરી છે. આશા છે તેમ, આ અવશેષ રહેલી સામગ્રીની સાથે બીજી પણ હજી સુધી અપ્રકટ રહેલી ઐતિહાસિક સામગ્રીઓને એકત્રિત કરીને ભવિષ્યમાં રાસમાળા પૂર્ણિકાની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય આ સભા હાથમાં લઇ સફળ કરશે.

જસમા ઓડણનો રાસડો રાસમાળાના પ્હેલા ભાગના ૧૫૦-૧૫૨ મે પાને આપેલો છે, તે અપૂર્ણ છે. પરન્તુ તેનું કેટલાક મુખપાઠો ઉપરથી એક સળંગ સંસ્કરણ ઉપજાવી, વડોદરાના રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર બી. એ., એલ. એલ., બી., એમણે આ સભાને મોકલીને ઉપકાર કર્યો છે અને તે સળંગ સંસ્કરણ આ પુસ્તકની અતે છાપેલું છે.

સ્વ. દિવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામની હયાતીમાં તેમની દેખરેખ હેઠળ અને તેમના અવસાન પછી રાસમાળાની આ તૃતીય આવૃત્તિના બન્ને ભાગોનું પ્રુફસંશોધન તથા વિશિષ્ટ શબ્દોની અનુક્રમણિકાનું કામ રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની બી. એ. એ સુઘડતા તથા સંપૂર્ણતાથી કર્યું છે.

મકર સંક્રાન્તિ પોષ શુદ
૧૨ સં. ૧૯૮૩
તા૦ ૧૪-૧-૨૭ મુંબઈ

હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઇ દીવેટીઆ
માનદ મંત્રી, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ ૩ જો

---:o:---

રાસમાળા

પ્રકરણ ૧

મરાઠા પ્રથમ ગૂજરાતમાં આવ્યા ત્યાંથી તે અમદાવાદ લેવાયું ત્યાં સુધી[1]

અઢારમા સૈકડાના પ્રારંભમાં, મરાઠાના રાજ્યનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડે, પોતાના લૂંટારા ઘોડા ગૂજરાતમાં ઝોકાવા લાગ્યો, અને ત્યાંથી ખંડણી લેવા લાગ્યો. પ્રથમ તો અમદાવાદની પડોશમાં ભટકવા લાગ્યો; પણ પછીથી ત્યાંથી પાછો જઈને નાંદોદ અને રાજપીપળાની પાસેના બળવાન દેશમાં વિશેષ સ્થાયી સ્થાપના કરી, અને ત્યાં રહીને ગૂજરાત અને દક્ષિણની વચ્ચેના વ્યાપારના ધોરી માર્ગ ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૦ મા બાલાપુર આગળ લડાઈ થઈ, તેમાં દાભાડેનું લશ્કર તેઓના ગંભીરપણાથી પ્રખ્યાતિ પામ્યું, અને તે જ રણક્ષેત્રમાં એક સરદારે પ્રથમ જ કીર્ત્તિ મેળવી, તે સરદાર એવો હતો કે, ગૂજરાતના કારભારમાં અગત્યની સત્તા ચલાવવાનુ તેના ભાગ્યમાં લખ્યુ હતું. દામાજી ગાયકવાડને[2] સેનાપતિના હાથ નીચે હવે ઠરાવવામાં આવ્યો, અને તેને "સમશેર બહાદુર"ની પદવી આપીને તેનુ માપ વધાર્યું.

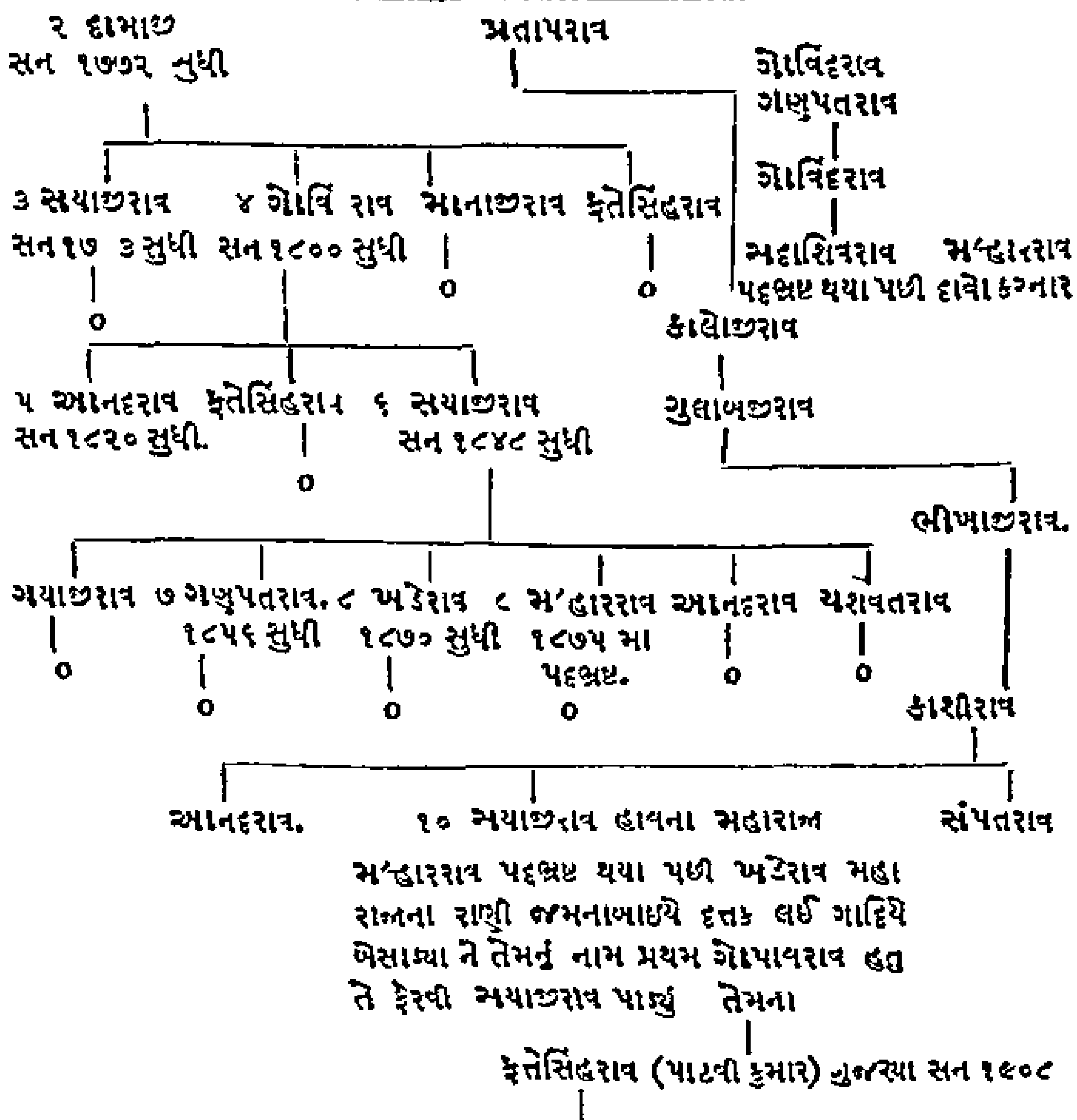
---

૧ આ પ્રકરણમા અને બીજા પ્રકરણમા જે લખવામા આવેલુ છે તેનો આધાર ગ્રાન્ટ ડફના મરાઠાના ઇતિહાસમાથી અને ફાર્બસ ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર નામના પુસ્તકમાથી લીધો છે

૨ ગાયકવાડ

કેરોજીરાવ (દાવડી ગામનો પટેલ)
- દામાજીરાવ સ. ૧૭૩૦ સુધી
- ઝીંગોજીરાવ
  - જનકોજી
    - ૧ પીલાજીરાવ મ ૧૭૩૨ સુધી
      - ૨ દામાજીરાવ
      - ખંડેરાવ (કડી)
        - ૧ મલ્હારરાવ
      - પ્રતાપરાવ
      - બીજા કેટલાક.
    - માલોજીરાવ
      - ગોવિંદરાવ
    - બીજા કેટલાક
- હરજી

ખંડેરાવ અને તેના હાથ નીચે નવો ઠરાવેલો સરદાર એ બંને જણા ઉપરની લડાઈમાં જય પામ્યા પછી તરત જ મરણ પામ્યા. ત્ર્યંબકરાવ



હમણાના યુવરાજ વિશ્વાસપાત્ર હોતા
રા રા ખાસેરાવની સભાળ નીચે રાખેલા છે

ગાયકવાડના રાજ્યની સુમારે ૮૬૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, ૨૯૩૧ ગામ, વસ્તી આસરે બાવીશ લાખ માણસની અને પૈદાશ દોઢ કરોડ રૂપિયાની થાય છે આ રાજ્યને ' શ્રીમંત સરકાર, સેનાખાસખેલ, સમશેર બહાદુર 'નો ખિતાબ છે મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ "કૈસરેહિંદ"નું પદ ઇ સ ૧૮૭૭ ની તા ૧ લી જાન્યુઆરીને રોજ ધારણ કર્યું ત્યારે દિલ્હીના દરબારમા મહારાજા સયાજીરાવ પધારેલા હતા તે વખતે તેમને ' ફરજંદે ખાશ દૌલત ઇંગ્લીશિયા "ની વિશેષ પદવી આપી છે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી દેશી અને વિલાયતી લશ્કરની સલામતી અને ૨૧ તોપ ફોડી માન આપવામા આવે છે

દાભાડેને તેના બાપની જગ્યાએ સૈનાપતિનો પોશાક આપવામાં આવ્યો, અને જંકાજી ગાયકવાડના દીકરા પિલાજીને, તેના કાકા દામાજીને જે અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો તે આપ્યો. ત્યાર પછી થોડે વર્ષે ઉદાજી પંવાર કરીને એક બીજો ચાલાક અને ઉપયોગી પક્ષકાર સરદાર હતો, તે મરાઠા અશ્વારો ગૂજરાત અને માળવામાં લઈ આવ્યો અને ગૂજરાત પ્રાન્ત, લુણાવાડા સુધી લૂંટીને ત્યાં આગળ રાજ્યની સ્થાપના કરી; અને ભોજના વંશની રાજગાદીનો કબજો કરી લઈને તે જ વંશનું નામ ધારણ કર્યું. સુજાતખાનને ગૂજરાતના સૂબા સર બુલંદખાનના હાથ નીચે આ વેળાએ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો અને નીજામુલમુલ્કને પ્રાન્તના અધિકાર ઉપરથી કહાડી મૂક્યો હતો, એટલા માટે, તેનો કાકો હામેદખાન તેની સામે થયો. હામેદખાને મરાઠા સરદાર કંતાજી કદમ ભાન્ડેને ચોથ આપવાની કબૂલ કરી, એટલે, તે ઓથે આવવાને તૈયાર થયો, અને આ બંને સરદારોએ પોતાની ફોજ એકઠી કરીને સુજાતખાનના ઉપર હુમલો કરીને ગૂજરાતની રાજધાનીથી થોડા માઈલને અંતરે, તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો, અને ઠાર કર્યો. જ્યારે આ બનાવ બન્યો ત્યારે સુજાતખાનનો ભાઈ રૂસ્તમઅલી સુરતની ફોજનો સરદાર હતો, અને તે શહરની પાસે પિલાજી ગાયકવાડની સાથે લડતાં ફાવી ગયો હતો.

રૂસ્તમઅલિયે પોતાના ભાઈની હારના અને મરણના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે તણે પોતાના મરાઠા શત્રુની સાથે સલાહ કરી, અને હામેદખાનના ઉપર ચડાઈ કરવામા પોતાની સાથે સામેલ રહેવાને તેને તેડાવ્યો. આ ધંદા મરાઠા સાથે સામાપક્ષવાળાએ ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો, તો પણ, તેનું કહેણ તેણે માન્ય રાખ્યું અને કેના ભણી રહેવાથી લાભ થાય એમ છે તેનો ખરેખરો નિશ્ચય થઈ શકે એટલા માટે તે તેની સાથે અમદાવાદ ભણી ગયો. તે બંને જણા ફજીલપુર આગળ મહી નદી ઉતરીને અડાસ ભણી ચાલ્યા હામેદખાને આ ઠેકાણે તેમના ઉપર હુમલો કર્યો, પણ રૂસ્તમઅલીના તોપોના મારા આગળ તેને પાછા હઠવુ પડ્યું. આ વેળાએ તો પિલાજી ગાયકવાડે કોની ભણી થવુ તે વિષે પોતાના મનથી નક્કી કર્યું હતું; તે ઉપરથી તેણે રૂસ્તમઅલીને કહ્યુ કે, તોપો મારે સ્વાધીન કરીને શત્રુઓ નાસે છે તેમની પછવાડે દોડીને મારો ચલાવો. આ શૂરા મુસલમાને પિલાજીની નાશકારક સલાહ પ્રમાણે વર્તવાને પ્રારંભ કર્યો નહિ એટલામાં તો તેની તોપો ફેરવી દઈને તેના વિશ્વાસઘાતી સાહાય્યકારિયે તેની જ ફોજ ઉપર પાછળથી હલ્લો કર્યો. રૂસ્તમઅલિયે બહાદુરીથી કેટલીક વાર સુધી

પોતાનું રક્ષણ કર્યું, પણ તેની ફોજનાં માણસો છેક ઘટી ગયાં હતાં તેથી બચવાનો સંભવ તેને લાગ્યો નહિ, અને તેણે જાણ્યું કે મને કેદ કરીને મારી દુર્દશા કરશે તે ઉપરથી તે પોતાની છાતીમાં કટાર મારીને મરણ પામ્યો.

પિલાજિયે આ ઘાતકી કર્મ કર્યું તેના બદલામાં તેને કંતાજીની સાથે ચોથમાં અર્ધો ભાગિયો કર્યો; અને બંને જણા એકઠા મળીને પોતાનો ભાગ ઉઘરાવાને ગયા; પણ દ્રવ્યમાં ભાગ પડવાથી સદાનો કજિયો રહ્યો. કેટલીક વાર સુધી તો આ વાંધાને લીધે શહર અને ગામડાં ઉપર માત્ર વધારે બોજો પડ્યો. પણ જ્યારે મરાઠા સરદારો ખંભાતની પાસે આવ્યા અને ધારા પ્રમાણે ડર બતાવા સારૂ પરા સળગાવા માંડ્યાં ત્યારે લોકોના જાણવામાં તેઓના કજિયાનું કારણ આવ્યું, અને કંતાજીને શ્રેષ્ઠ ગણતા હતા તેથી પિલાજીની પાસે માણસ મોકલીને આ વાત જાહેર કરી અને તેને પૈસા આપીને પાછા જવાનું કહ્યું. પિલાજીનું આ પ્રમાણે અપમાન કર્યું તેથી કોપાયમાન થઈને તેણે માણસને કેદ કર્યો; કંતાજિયે તેને છોડી મૂકવાને આગ્રહ કર્યો, અને બને જણ પોતપોતાનો હક્ક નક્કી કરવાને હથિયાર લઈ ઉઠ્યા. કિલ્લાની સમીપ સારી પેઠે લડાઈ થયા પછી, પિલાજી હાર્યો અને ખેડાની પાસે માતર છે ત્યાં નાશી ગયો. કંતાજિયે ખંભાતમાંથી ખંડણી લીધી. અંગ્રેજની કોઠીવાળા પાસેથી પાંચ હજાર રૂપિયા માગવા માંડ્યા તે પોસાય નહિ એવી એજન્ટોએ તકરાર કરી અને કારણ જણાવ્યું કે શાહુ રાજાએ અમને વ્યાપારની છૂટ આપેલી છે, પણ કોઠીનો મુખ્ય મિસ્તર ઈન્સ ચીડાઈ જઈને જેઓને "હથિયાર સજેલા હરામખોર" કરીને કહે છે, તેઓ આ એજન્ટના આવા બોલવા ઉપર માત્ર હસ્યા.

હામેદખાનના સાહાય્યકારી તેને તજીને જાય નહિ માટે આગળથી વિચાર કરીને તેણે ઠરાવ કરી લીધો, તેમાં મહી નદીની પૂર્વ ભણીની ચોથ પિલાજીને લેવાની ઠરાવી અને પશ્ચિમ ભણીની કંતાજીને નીમી આપી. મરાઠા ચોમાસામાં પોતાને ઠેકાણે જવાનો મૂળ ચાલ હજી લગણ રાખી રહ્યા હતા. તેથી ખંભાત આગળ લડાઈ થયા પછી પિલાજી સુરત પાસે સોનગઢ ગયો. અને કંતાજી પોતાનું એક પરગણું ખાનદેશમાં હતું ત્યાં જતો રહ્યો.

સર બુલંદખાન એક ઉત્તમ પ્રકારનો અને લોકપ્રિય સરદાર હતો, તેને ગેરવાજબી રીતે કાબુલમાંથી ખશેડ્યો હતો. પણ આવી સંકટની વેળાએ પાદશાહે આર્જવ કરીને, હામેદખાનનો જબરો બળવો બેસારી દેવા સારૂ તેને પોતાનો ગૂજરાતના રાજ્યમાં પાછા જવાની પ્રાર્થના કરી. તે ઉપરથી

ઇ૰ સ૰ ૧૭૨૫ માં મોટી ફોજ એકઠી કરીને તે અમદાવાદ આવવાને નીકળ્યો. હુમેદખાનને તેના મરાઠા સાહાય્યકારી આવી મળવાની આશા રહી નહિ, એટલે સર બુલંદખાનની ફોજ આવી પ્હોંચવા ઉપરથી, અમદાવાદના રક્ષણને અર્થે થોડા કિલ્લેદાર મૂકીને ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યો. પણ મરાઠા મહી નદી ઓળંગીને તેને મેહેમદાવાદ આગળ મળ્યા એટલે તે રાજધાની નગર ભણી પાછો ચાલ્યો. શહરમાં એક ટોળી હતી તે નવા સૂબેદારની પક્ષમાં હતી, તેણે હુમેદખાનના કિલ્લેદારોને હરાવીને શહરની બ્હાર ક્હાડી મૂક્યા; અને સર બુલંદખાનની ફોજ જે દિવસે અડાલજ આવી પ્હોંચી તે દિવસે હુમેદખાનને પોતાનું મેલાણ શાહીબાગ કરવું પડ્યું. સર બુલંદખાનની ફોજને બહુ આગળ ધપાવી દીધી હતી, તેની સાથે લડાઈ થતાં બંડખોરની જિત થઈ, પણ તે પ્રાપ્ત કરી લેવામાં ઘણું નુકસાન વેઠવું પડ્યું, અને મરાઠા બીજી લડાઈ કરવાનું જોખમ માથે વ્હોરી લે એમ ન હતું, એટલે તે પણ તેમની પેઠે લૂંટારા થઈ પડ્યો. નવા સૂબેદારે પરગણે પરગણે લશ્કરી અધિકારી મૂકી દીધા, અને જોઈયે તે કરતાં પણ વધારે જોમથી વ્યવસ્થા કરી દીધી, તથાપિ કંતાજી અને પિલાજિયે આઠે મહિના લૂંટ કરવાની જારી રાખી, અને જ્યારે ચોમાસું આવે ત્યારે જ એ ધંધો છોડીને પોતાના રહેઠાણ ઉપર જવા લાગ્યા. મરાઠાનો ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, "ભૂલાવો ખાઇયે એવું શાન્તપણું હવે ચાલ્યું;—વર્ષાદ વરસવાનો પ્રારંભ થયો "તેની સાથે લીલાશ પાછી આવી; અને ગૂજરાતની રળિયામણી ધરતી જે "સેંકડો માઈલ સુધી, ઈંગ્લન્ડના અમીરોના સારામાં સારા બગીચાઓ સાથે "ચડસાચડશી કરી શકે એવી હતી તે, ત્વરાથી આવતી લીલોતરી અને બહુ "વૃદ્ધિ પામતી વનસ્પતિ એ સર્વે વડે તેની સ્વાભાવિક સુંદરતાથી શણગરાઈ. "જ્યાં થોડી વાર પ્હેલાં, કાંઈ નહિ પણ સદા થતા ઝગડા વિના બીજું

* મરાઠા રાજાઓની વંશાવલિ.

૧ શિવાજી	સન ૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦ સુધી
૨ સંભાજી	સન ૧૬૮૦ થી ૧૬૮૯ સુધી.
૩ રાજારામ	સન ૧૬૮૯ થી ૧૭૦૦ સુધી
૪ શિવાજી બીજો	સન ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૮ સુધી.
૫ શાહુ	સન ૧૭૦૮ થી ૧૭૪૮ સુધી.
૬ રામરાજા	સન ૧૭૪૮ થી ૧૭૭૭ સુધી.
૭ શાહુ બીજો.	સન ૧૭૭૭ થી ૧૮૧૮ સુધી.
૮ પ્રતાપસિંહ (બાવા સાહેબ)	સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૪૦ સુધી.
૯ શાહાજી (આપા સાહેબ)	સન ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૮ સુધી.

"કોઈ જોવામાં આવતું નહિ; જ્યાં ધોળે દહાડે ખુન અને ચોરિયો થતી;
"જ્યાં જબરું રખોપું રાખવામાં આવતું છતાં પણ, સંઘ લૂંટાતા અને ગામડાં
"બાળવામાં અથવા ઉજ્જડ કરવામાં આવતાં; ત્યાં હવે શાન્તિ પોતાનું
"રાજ્ય ચલાવતી જોવામાં આવવા લાગી."

મરાઠાની લૂંટફાટ થતી અટકાવાને સર બુલંદખાને પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો તેને સ્વાધીન દેશ હતો તેની અવસ્થા એવી થઈ ગઈ હતી કે તેનાથી પોતાના ખપમાં આવે એટલી ઉપજ કરી શકાય એમ હતું નહિ, તેથી દ્રવ્ય મોકલી દેવાને તેણે બાદશાહને લખ્યું; તથાપિ તેની માગણી ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહિ, ત્યારે પિલાજી અને કંતાજીને ચોથ આપવાની ઠરાવીને તેઓનાં મન મનાવ્યાં, પણ તેની આ મ્હેનત પણ વ્યર્થ ગઈ. કેમકે તેઓ સર્વ ઉપજ ઉઘરાવી ખાવા લાગ્યા, પણ કોઈ પ્રકારે દેશનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા નહિ. ઉવરે બાજીરાવ પેશ્વાનો ભાઈ ચીમનાજી આપા મોટી સેના લઈને આવ્યો, અને તેણે ધોળકા લૂટી લીધું, તથા પેટલાદમાંથી ભારે ખંડણી વસુલ કરી લીધી. તેણે પોતાના ભાઈના ફરમાવ્યા પ્રમાણે કહ્યું કે ગૂજરાતની ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી આપવાની કબૂલાત આપવામાં આવે તો બીજા સર્વ લૂંટારાઓના જુલમમાથી અમે દેશનું રક્ષણ કરિયે. સર બુલંદખાને ઉવટે પેશ્વાનો ઠરાવ મજુર રાખ્યો, પણ તે સાથે એવો કરાર કરી લીધો કે, બે હજાર પાંચસેં મરાઠા ઘોડેસ્વાર પેશ્વાએ જાથુ ગૂજરાતમાં રાખવા, અને રાજસત્તા સાચવી રાખવાને બને તેટલી મદદ આપવી. વળી ઉપરના ઠરાવ સાથે, શાહુ રાજાની ભણીથી, બાજીરાવે એમ પણ કબુલ કર્યું કે, ઉચાં મન થયેલા જમીનદાર, અને લોકની સલાહ શાન્તિના ભંગ કરનારા બીજા હરકોઈને મરાઠી પ્રજા કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય આપશે નહિ અથવા તેમનામાં સામેલ થશે નહિ આ ઠરાવ મુખ્યત્વે કરીને ઉઘાડી રીતે પિલાજી ગાયકવાડને અર્થે કરેલો જણાતો હતો, કેમકે દેશના ભીલ અને કોળિયોની સાથે તે મળી ગયો હતો, તેથી મુસલમાનો ઘણું કરીને તેનાથી બહુ ડરતા હતા.

પેશ્વાએ સર બુલંદખાન સાથે ઉપર પ્રમાણે કરાર કર્યો કે તરત જ, ત્ર્યંબકરાવ દાભાડેએ, બીજા મરાઠા સરદારો સાથે સપ કરવાનો, અને ગૂજરાતમાં ફોજ એકઠી કરવાનો આરંભ કર્યો જ્યારે તેની પાસે પાંત્રીશ હજાર માણસની ફોજ થઈ, અને નિજામુલમુલ્કે આશ્રય આપવાની હા કહી, ત્યારે, દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરવાની બ્યવસ્થા કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પિલાજી ગાયકવાડ, કંતાજી અને રઘુજી કદમ ભાન્ડે, શિવાજી અને

આનન્દરાવ પવાર તથા બીજા કેટલાએક સરદારો તેની મદદે આવી પ્હોંચ્યા, અને તેણે જાહેર કર્યું કે, શાહુ રાજાનું રાજ્ય લેવાનો પેશ્વા લોભ કરે છે તેનો બચાવ કરવાને હું દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરૂં છું. શત્રુઓ તૈયાર થઈ રહે તે પ્હેલાં બાજીરાવે તેઓની સામે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની ફોજ સંખ્યામાં ઓછી હતી, પણ તેમાં જૂની પાયગાના અશ્વાર હતા, અને કીર્ત્તિ પામેલા કેટલાક સરસ મરાઠા માનકારિયો હતા. તે લઈને પોતે સત્વર ગૂજરાત ભણી ચાલ્યો, અને થોડી વારમાં નર્મદા ઓળંગીને પેલી પાર ગયો. આ ઠેકાણે તેની ફોજના મોખરાના યોદ્ધાને, પિલાજી ગાયકવાડના દીકરા દામાજીના હાથ નીચેની ટુકડી સાથે લડાઈ થઈ, તેમાં તેની છેક હાર થઈ. તો પણ બાજીરાવ* નિરાશ થઈ ગયો નહિ. આગળ ધપીને અને ડભોઈ તથા વડોદરા બન્ને શહર પિલાજી ગાયકવાડના તાબામાં હતાં તેઓની વચ્ચે એક જગ્યા આગળ શત્રુઓની સામે ભીડાવ્યાં, તેમાં તેની ખરેખરી જિત થઈ, એટલે મરાઠી રાજ્ય ઉપર તેની સર્વ સત્તા બેઠી.

આ અગત્યની લડાઈ ઈ૰ સ૰ ૧૭૩૧ ના એપ્રિલ મહિનાની પ્હેલી તારીખે થઈ. એમાં જ્યારે બાજીરાવને તેના દેશિયો સાથે લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પોતાની સદાની રીતિથી ઉલટી રીતે વર્ત્તીને તરત જ તેઓની સાથે શેળભેળ થઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સેનાપતિનાં નવાં રાખેલાં માણસોથી ટકી શકાયું નહિ, અને હલ્લો થતાં પ્હેલાં, પ્હેલે મારે જ નાશી ગયાં. તેમની સાથે કુંતાજી કદમ ભાન્ડે નાઠો અને ખંડેરાવ દાભાડેનાં જૂનાં માણસ તેના દીકરાના રક્ષણ અર્થે રહ્યાં; બાજીરાવ ઘોડા ઉપર બેશીને આવા મ્હોટા પ્રસંગે જોઈયે તેવું શૂરાતન બતાવીને લડવા લાગ્યો. દાભાડે હાથી ઉપર બેઠો હતો, તેણે પોતાની ફોજ નાસતી જોઈને પોતાના હાથીને પગે સાંકળ નખાવી દીધી. રણક્ષેત્રમાં તુમુલ યુદ્ધ થયું; પણ કોનો જય થશે તે કેટલીક વાર સુધી સમજાય એમ રહ્યું નહિ, તેવામાં ત્ર્યંબકરાવ કમાનની પણછ કાન સુધી ખેંચીને બાણનો પ્રહાર કર્યો જતો હતો, તેને અચાનક ગોળી વાગી. એટલે તે પડ્યો.

---

* પેશ્વાઓની વંશાવલિ.

૧ બાલાજી વિશ્વનાથ	સન ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦ ગુધી.
૨ બાજીરાવ પ્હેલો (બલ્લાળ)	સન ૧૭૨૦ થી ૧૭૪૦ સુધી.
૩ બાલાજી બીજો	સન ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૧ સુધી.
૪ માધવરાવ	સન ૧૭૬૧ થી ૧૭૭૨ સુધી.
૫ નારાયણરાવ	સન ૧૭૭૨ થી ૧૭૭૩ સુધી.
૬ સવાઈ માધવરાવ	સન ૧૭૭૩ થી ૧૭૯૫ સુધી.
૭ બાજીરાવ બીજો	સન ૧૭૯૫ થી ૧૮૧૮ સુધી.

બાજીરાવનો એ પ્રમાણે જય થયા પછી પિલાજી ગાયકવાડ રણક્ષેત્રમાંથી ઘાયલ થઈને નાઠો હતો તેના તાબાનું વડોદરા સર કરવાને તે સર બુલંદખાનની સલાહથી તૈયાર થયો, પણ પછીથી આગષ્ટ મહિનામાં સલાહ થઈ, અને ચોમાસા પછી બાજીરાવ સતારે પાછો ગયો.

દાભાડે ઉપર જય મેળવ્યાથી, જેમ બીજી દરેક મુલ્કી લડાઈઓમાં થાય છે તેમ, ઘણા લોકોને તેના ઉપર ઈર્ષા આવી તે મટાડી દેવાને તેને ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. અને તેનું સમાધાન કરવાને તેનાથી બન્યા એટલા ઉપાય કર્યા. તેમાં ત્ર્યંબકરાવ દાભાડેના બાળપુત્ર યશવંતરાવને તેની માના દેખરેખપણા નીચે સેનાપતિનો અધિકાર આપ્યો, અને તેઓનો પ્રથમ મુતાલિક પિલાજી ગાયકવાડ હતો તેને તે જગ્યા ઉપર કાયમ કરીને તેના વંશપરંપરાના "સમશેર બહાદુર"ના પદ સાથે "સેનાખાસખેલ"ની બીજી પદવી આપી. પછીથી ફરીને તકરાર થાય નહિ એટલા માટે, શાહુ રાજાની સમક્ષ એક લેખ તૈયાર કર્યો, અને તેમાં પેશ્વાએ અને સેનાપતિએ સહીયો કરી, તેમાં ઠરાવ એવો કર્યો હતો કે, ગૂજરાત અને માળવા એક બીજાની જે જગ્યાઓ છે તેમાં કોઈ કોઈએ પેસવું નહિ. આખા ગૂજરાતમાં પ્રાન્તની સર્વ વ્યવસ્થા સેનાપતિ કરે; પણ તે પેશ્વાની મારફતે સતારા સરકારને ઉપજનો અર્ધો ભાગ આપે.

સર બુલંદખાને બાદશાહને મદદ મોકલવાની અરજ કરતાં લખ્યું હતું કે, મારા લખવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે નહિ તો ઘણું સંકટ વેઠવું પડશે, અને બહુ અપમાન થશે; એ ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ એ વાત તો એક કોરે રહી, અને ગૂજરાતની ચોથ અને સરદેશમુખી મરાઠાઓને તેણે આપી, તે વાત તેને પસંદ પડી નહિ, માટે સર બુલંદખાનની જગ્યાએ મારવાડના રાજા અભયસિંહ રાઠોડને ઠરાવ્યો. તે નવા રાજ્યનો કબજો કરી લેવાને ફોજ લઈને આવ્યો તેની સામે સર બુલંદખાન કેટલી વાર સુધી થયો. પણ પછીથી તે દિલ્હી પાછો ગયો ત્યાં તેનું અયોગ્ય રીતે અપમાન કરી બીજી રીતે ઘણા હાલહવાલ કર્યા.

સર બુલંદખાનના હાથ નીચે, ભરૂચ પરગણાની ફોજદારી આ વેળાએ અબદુલ બેગ કરતો હતો. એ પરગણું નિજામુલમુલ્કને તેના અંગના પરગણા તરીકે આગળ આપવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપરથી, અબદુલ બેગ હવે નિજામનો નોકર પોતાને માની લેવા લાગ્યો; તેની પાસેથી તેને "નેક આલમખાન"નો ખિતાબ મળ્યો, અને અભયસિંહની કે મરાઠાની કોઈની તે પત કરવા લાગ્યો નહિ.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૨ માં અભયસિંહના ફોજદારે ગાયકવાડ પાસેથી વડોદરૂં લઈ લીધું. પણ પ્રજાનો ભાવ પિલાજીના ઉપર વધારે હતો. તે લડવાને બ્હાર પડ્યો, કેટલીક જિતો મેળવી લીધી, અને કેટલાક મુખ્ય કિલ્લા સ્વાધીન કરી લીધા. છેવટે રાઠોડ સરદારે પિલાજીને રામશરણ કરી દેવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તેની સાથે સલાહ કરવાને મિષે તે કામ સાધી લેવાને માણસ મોકલ્યાં. ઠાસરા પરગણાના ડાકોર ગામમાં, જ્યાં શ્રી રણછોડજીનું ધામ છે ત્યાં, આ સમયે પિલાજી પડેલો હતો. તેને વ્હેમ આવે નહિ એટલા માટે તેઓએ કેટલીક વાર અવર જવર કર્યા. એક દિવસે તેઓ છેક સાંઝ થતાં સુધી બેઠા, અને અંધારૂં થયું એટલે આજ્ઞા લઈને ગાયકવાડના તંબુમાંથી નીકળ્યા. તેમની માંહેલો એક, કાંઈક જરૂરિયાતની વાત ક્હેવાની રહી ગઈ છે એવું મિષ કરીને પાછો ગયો, અને પિલાજીના કાનમાં ક્હેવાનું ડોળ કરીને તેના કાળજાની વચ્ચે કટારી મારી.

આ પ્રમાણે પિલાજીનો ઘાત કર્યો, તો પણ, અભયસિંહની મનકામના પૂર્ણ થઈ નહિ; કેમકે વડોદરાની પાસે પાદરા ગામ છે ત્યાંનો દેસાઈ પિલાજી સાથે મિત્રતા રાખતો હતો તેથી તેણે આખા દેશના ભીલ અને કોળી લોકોને ઉભા કર્યા. પિલાજીનો ભાઈ મહાદજી ગાયકવાડ જંબુસરથી આવ્યો, અને વડોદરૂં પાછું લીધું. તે દિવસથી વડોદરૂં ગાયકવાડના વંશમાં ચાલે છે. પિલાજીનો વડો પુત્ર દામાજી મોટી સેના લઈને સોનગઢથી આવ્યો, તેણે ગૂજરાતની પૂર્વ ભણીનાં કેટલાંક મુખ્ય પરગણાં પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને જોધપુર સુધી આક્રમણ કરવું. તેથી અમદાવાદ એક મુતાલિકને સોંપીને પોતાનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય સંભાળવાને અભયસિંહને જોધપુર જવાની અગત્ય પડી.

દામાજી ગાયકવાડે હવે ગૂજરાતમાં પોતાની સ્થાપના કરી, અને, ત્યાર પછી બે વર્ષે, તેના બાપના પ્રતિસ્પર્ધી કંતાજી કદમ ભાન્ડેને પ્રાંતમાંથી ક્હાડી મૂકયો. પણ બીજે વર્ષે ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૫ માં તે હોલકરને ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરવાને તેડી લાવ્યો. તેઓ ઓચિંતા આવ્યા; અમદાવાદની ઉત્તરનાં કેટલાંક શહરો તેમણે લૂંટ્યાં, અને ઈડર, પાલણપુર, અને છેક બનારસ નદી સુધી ખંડણી ઉઘરાવી; પછી જેવા તેઓ એકાએક આવ્યા હતા તેવાજ પાછા એકાએક જતા રહ્યા. પછીથી તરતજ અભયસિંહને આજ્ઞા કરી ગૂજરાતના અધિકાર ઉપરથી ખશેડીને તેને ઠેકાણે નજીબ ઉદ્દાવલા મોમિનખાનને બાદશાહે ઠરાવ્યો હતો, પણ અભયસિંહના મુતાલિક ભંડારી રતનસિંહે અમદાવાદ તેને સ્વાધીન કર્યું નહિ, એટલે તેને ક્હાડી

મૂકવાને દામાજી ગાયકવાડનો આશ્રય માગવાની અગત્ય પડી. ગાયકવાડે અને મોમિનખાને એકબીજાની પાઘડિયો અદલબદલ કરી, અને રતનસિંહને ફહાડી મૂકવાને ગાયકવાડે રંગાજીને ફોજ આપીને પોતાના નવા મળતિયા સાથે મોકલ્યો. જેવો તેઓએ અમદાવાદ ઉપર હુમલો કર્યો કે તરત તેઓને પાછા હઠાવી ફહાડ્યા, પણ રતનસિંહ છેવટે તાબે થયો. ઈ૰ સ૰ ૧૭૩૭ ના મે મહિનાની આશરે વીશમી તારીખે અમદાવાદ તેમને સ્વાધીન થયું, અને મોગલ તથા મરાઠાનો ખંડણીમાં અને સત્તામાં બરાબર ભાગ ઠરાવ્યો. આ ગોઠવણ એવી થઈ કે, જેથી હવે તેમના કજિયાનો કદિ પાર આવશે નહિ એ વાત અગાઉથી કલ્પનામાં આવી શકે. એ જ વર્ષમાં બાદશાહે નિજામુલમુલ્કને સમજાવીને દિલ્હી બોલાવી લીધો, અને ગૂજરાત તથા માળવાનો અધિકાર તેને તેના દીકરા ગાજી ઉદ્દીનને નામે સોંપ્યો, અને તેની સાથે એવી શરત કરી કે તારે મરાઠાને એ બજે પ્રાંતોમાંથી હાંકી ફહાડવા. પણ આ કરાર પ્રમાણે કરી શકવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી. તેણે તેના બળવાન શત્રુ બાજીરાવ પેશ્વા સગાથે લડાઈ કરી, અને તેની સાથે કરાર કરવો પડ્યો. તેમાં એમ ઠરાવ્યુ કે બાજીરાવને આખો માળવા પ્રાન્ત અને ચંબલ તથા નર્મદાની વચ્ચેના પ્રદેશનું સંપૂર્ણ આધિપત્ય બાદશાહ પાસેથી નિજામે અપાવવુ.

દામાજી ગાયકવાડ હવે તો સત્તાવાળુ માણસ થઈ પડ્યું. ત્ર્યંબકરાવની વિધવાનો તે વ્યવસ્થાપક હતો તેથી દાભાડેની ટુકડી ભણીની સર્વ સત્તા પોતાની મરજી પ્રમાણે ઉપયોગમાં આણવા લાગ્યો. કેમકે યશવંતરાવ તે કામ ઉપાડી લેવા જેવો પાકી ઉમરનો થયો તો ખરો પણ આગેવાન તરીકે કામ ચલાવવા જેટલી તેનામાં આવડ ન હતી. મરાઠાઓની ગૂજરાતમાંની સર્વ સરદેશમુખી તથા કાઠિયાવાડની ખંડણી, દામાજિયે, મોમિનખાનનું ઈ૰ સ૰ ૧૭૪૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મરણ થયું ત્યાં સુધી ઉઘરાવવા માંડી. બાદશાહના હુકમથી અબદુલ અઝીઝખાનને ગૂજરાતનો નવો સૂબેદાર ઠરાવ્યો, તે, તે સમયે દક્ષિણમા ઔરંગાબાદમા હતો. ત્યાંથી કેટલાંક માણસોની ફોજ એકઠી કરીને પોતાના નવા અધિકાર ઉપર જતાં, સુરત મૂકીને ભરૂચની પાસે અંકલેશ્વર આગળ આવી પ્હોંચ્યો. પણ ત્યાં આગળ દામાજીના પક્ષવાળાઓએ તેના ઉપર એકાએક હુમલો કરીને તેની ટુકડીનો પૂરેપૂરો નાશ કર્યો, ત્યાર પછી, ફકિરઉદ્દૌલાને અમદાવાદનો કબજો લેવાને દિલ્હીથી મોકલ્યો. (ઈ૰ સ૰ ૧૭૪૪ માં) પણ દામાજીની એક ટુકડી રંગાજીના હાથ નીચે હતી તે તેની સામે થઈ, અને કબજો લેવા દીધો

નહિ. આ વેળાએ દામાજી સતારામાં હતો તે સમય સાધીને તેના ભાઈ ખંડેરાવે પોતાને અનુકૂળ પડતો અગત્યનો ફેરફાર કરી દીધો. તેમાં રંગાજીને તેણે દૂર કર્યો, અને પોતાના એક માણસને અમદાવાદમાં રાખવાની ગોઠવણ કરી. વળી ફકિરઉદ્દોલાને તેણે કેટલોક આશ્રય આપ્યો, પણ દામાજિયે તાબડતોબ પાછા આવીને તેઓનો સંબંધ મરાઠાઓના સ્વાર્થને હાનિકારક થઈ પડે તેના પ્હેલાં તો તે તોડી નંખાવ્યો અને ખંડેરાવને બોરસદ કિલ્લો અને મૂલ્યવાન નડિયાદ પરગણું આપ્યું, તથા વડોદરામાં તેને પોતાનો મુતાલિક ઠરાવ્યો. આ ઉપર્યુક્ત વ્યવસ્થા કરવાથી દામાજી પોતાના કુટુંબના ઘણા માણસો ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું જાળવી શકયો, અને પોતાની સત્તાને ખલેલ પ્હોંચાડનારી ખરેખરી અડચણ વચ્ચે આવી હતી તે દૂર કરી. તેણે ફકિરઉદ્દોલાને માન્ય કર્યો નહિ, અને તેને બદલે પોતાનો જૂનો મળતિયો જે મોમિનખાન હતો તેના પુત્રને અને ભાઈને આશ્રય આપ્યો.

શિવાજીના પુત્ર રાજારામની મા તારાબાઈયે ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૧માં દામાજી ગાયકવાડને લખી મોકલ્યું કે, મરાઠી રાજ્યને અને રાજાને બ્રાહ્મણોના હાથમાંથી છોડાવવાને તમારે સતારે આવવું. તારાબાઈયે પ્રથમ રાજાને સમજાવ્યું હતું કે તારો ચાકર બાલાજી બાજીરાવ તારી સર્વ સત્તા બથાવી પડ્યો છે તે તું પાછી મેળવી લે, પણ તેમાં તે બાઈનું કાંઈ વળ્યું ન હતુ તેથી ગાયકવાડ આવી પ્હોંચે છે એવા સમાચાર તેને મળ્યા, એટલે રાજાને સતારાના કિલ્લામાં બોલાવીને કેદ કર્યો. પ્રથમ તો દામાજિયે પેશ્વાના સરદારોને હરાવ્યા અને તારાબાઈને સતારે જઈ મળ્યો. પણ પછીથી તરત જ તેને પાછું હઠવુ પડ્યું, અને બાલાજીની સાથે કોલકરાર કરવાની અગત્ય પડી. પેશ્વાએ દામાજીને પોતાના કબજામાં જોઈને ગૂજરાતમાંના જે કાંઈ ચડેલા રૂપિયા હતા તે અને કેટલોક બધો મુલ્ક માગવા માંડ્યો. દામાજિયે કહ્યું કે હું તો દાભાડેનો મુતાલિક છું તેથી તમારી માગણી કબૂલ રાખવાનો મને અધિકાર નથી. આવા ઉત્તર ઉપરથી પેશ્વાએ ગાયકવાડના તથા દાભાડેના કુટુંબના કેટલાક માણસોને કેદ કરીને એક ડુંગરી કિલ્લામાં રાખ્યા. પછી તેણે વિશ્વાસઘાત કરીને દામાજીની છાવણીમાં લૂંટ કરીને તેને કેદ પકડીને પુને પ્હોંચતો કર્યો ત્યાંથી તેને છોડતાં પ્હેલાં પેશ્વાએ ઘણા સખ્ત કરાર કહી બતાવ્યા, તે એવા કે,— ચડેલા રૂપિયાને બદલે પંદર લાખ રૂપિયા આપવાથી તે કરજનો નિકાલ થાય અને ગાયકવાડના તાબામાં હાલ જે દેશ છે તે, તથા હવે પછી, જે જિતી લેવામાં આવે તેનો અર્ધો ભાગ આપવો. દામાજિયે અર્ધોઅર્ધ મુલ્ક

આપવાને હા કહી, અને જે ટેકાણેથી ખડણી, ઉપજનો ભાગ, સરદેશમુખી અથવા લૂટ જે કાંઈ મળે, તેમાંથી ખર્ચ બાદ કરતા બાકીના ભાગમાંથી અર્ધો હિસ્સો આપવાને માન્ય કર્યું વળી દશ હજાર ઘોડા સહિત પેશ્વાને જ્યારે અગત્ય હોય ત્યારે આશ્રય આપવાનું કબૂલ કર્યું. દાભાડેના મુતાલિક તરીકે તેના ગૂજરાત પ્રાન્તના ભાગને પેટે પ્રતિવર્ષે પાચ લાખ વીશ હજાર રૂપિઆ આપવા, રાજાના માણસોના ખર્ચને પેટે મદદ તરીકે પ્રતિવર્ષે કાંઈક રકમ આપવી, આ કરારથી પેશ્વાના તાબામાં જે પરગણાં આવે ત્યા થાણાં બેસરાવવામાં મદદ આપવી અને સૌરાષ્ટ્રના આખા દ્વીપકલ્પમાથી ખડણી ઉઘરાવાના કામમા મદદ આપવી એ સર્વ વાત તેણે કબૂલ કરી પેશ્વાના ન્હાના ભાઈ રઘુનાથરાવ અથવા રાઘોબાએ, ઉપરના દામાજી ગાયકવાડના સર્વ કરારનો અમલ કરી લેવા સારૂ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, અને દામાજીને કેદમાથી છોડયો, એટલે એ પણ ગૂજરાતમા જઈને પોતાની ફોજ સહિત તેને મળ્યો. તેઓ બન્ને એકઠા મળીને ખડણી ઉઘરાવતા, અને દેશને વશ કરી લેતા ચાલ્યા, તેમા તેઓ અમદાવાદના કિલ્લા સુધી આવી પ્હોચ્યા ત્યા સુધી કોઇયે તેઓનો અટકાવ કર્યો નહિ

ગૂજરાતનું રાજધાની નગર (અમદાવાદ) તે સમયે જીવાનમર્દખાન બાબીના હાથમા હતુ તેને મોમિનખાનના ભાઈયે પોતાનું મરણ થતા પ્હેના મોગલના તાબાના ભાગ ઉપર પ્રથમથી ઠરાવ્યો હતો પણ દામાજી જેવામા કેદ પડ્યો હતો તેવામા, શહરની સર્વ સત્તા તે પોતાને સ્વાધીન કરી બેઠો હતો, માત્ર ગાયકવાડનું લેણું વસુલ કરી લેવા દેતો. જ્યારે બન્ને એકઠા મળેલા મરાઠા સરદારો અમદાવાદ આગળ આવ્યા ત્યારે જીવાન મર્દખાન પાલણપુર હતો શહર ચઢી ઉતરીને તાબે કરી લેતાં પ્હેલા તો તે ત્યા આવી પ્હોચ્યો એટલે કિલ્લેદારોને નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન થયાથી તેઓએ ઘણા આગ્રહથી બચાવ કર્યો જીવાનમર્દખાન બાબીની બહાદુરીને લીધે તેના લાભમા પ્રતિષ્ઠિત કરાર થયો, તે એવો કે તે જો શહર છોડી દે તો તેને પટ્ટણ વડનગર, રાધનપુર, વિજાપુર અને બીજા કેટલાક પરગણા આપવા ઈ૰ સ૰ ૧૭૫૫ ના એપ્રિલ મહિનામા છેવટે અમદાવાદ મરાઠાઓને સ્વાધીન થયુ. તેની ઉપજ પેશ્વાએ અને ગાયકવાડે અર્ધો-અર્ધ વ્હેંચી લેવા માંડી, પણ પેશ્વાએ સર્વ કિલ્લેદાર પોતાના ભણીના મૂકયા અને હમણા જે ગાયકવાડની હવેલી કહેવાય છે, તે જ કિલ્લામા દામાજીની ફોજ રહે એમ કર્યું

પ્રકરણ ૨
ગૂજરાતમાં બ્રિટિશનું પ્રથમ આગમન

મિ૦ બુર્શિયરને મુંબઈના ગવર્નરની જગ્યા ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૦ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૭ તારીખે મળી ત્યારથી બ્રિટિશ અને મરાઠાઓનો સબંધ વધારે નિકટ થવા લાગ્યો. તે વેળાએ સુરતમાં મોગલોની સત્તા નબળી પડી જવાથી ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી તે વ્યવસ્થા કરી દેવાને, અને ત્યાં પોતાના હક્ક અને વ્યાપારનું કામ સારા પાયા ઉપર સ્થાપવાને, અંગરેજોને પેશ્વાનો આશ્રય મેળવવાને બહુ અગત્ય હતી. પણ પેશ્વાથી તેમને આશ્રય આપવાનું બની આવ્યું નહિ; અને જ્યારે તેઓએ પોતાનું કાર્ય તેના આશ્રય વિના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે મુંબઈ બેટ ઉપર ચડાઈ કરવાનું બીક બતાવીને, પેશ્વાએ તેઓને કાર્ય સાધી લેવા દીધું નહિ. તો પણ પોતાના માણસોનો અને અધિકારિયોનો ઘણો નાશ થવા છતાં પણ ઈ૦ સન ૧૭૫૯ ના માર્ચ મહિનાની ૪ થી તારીખે, અંગરેજોએ સુરતનો કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. ત્યાર પછી તરત જ ગૂજરાતમાં પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરવાના ઉપાય તેઓએ કરવા માંડ્યા. ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૧ માં તેઓએ, પોતાના સુરતના અધિકારની રૂઇયે ભરૂચના નવાબની ઉપર કેટલાએક દાવા કર્યા. તકરારનો કરવાનો વિચાર તેઓએ કેટલાક દિવસ સુધી જવા દીધો, અને નવાબની સાથે કોલકરાર કર્યા, તે જોઇયે તેવા તેના લાભમાં થયા નહિ, એટલે પછી તરત જ તેણે તે રદ કર્યા. તેથી પ્રથમ જે ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો તેનો હવે અંગરેજોએ અમલ કર્યો, અને ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૨ ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે, ભરૂચ ઉપર હલ્લો કરી છાપો મારીને તે લીધું, તેમાં અંગરેજોનો શૂરો અને નિપુણ જનરલ, ડેવિડ વેડરબર્ન માર્યો ગયો.

તેવામાં દામાજી ગાયકવાડ પોતાની પછવાડે ચાર પુત્ર મૂકીને મરણ પામ્યો. તેમાં શિયાજીરાવ વડો પુત્ર હતો, પણ તેનો જન્મ દામાજીની બીજી સ્ત્રીને પેટ થયો હતો, તેથી, પ્હેલી સ્ત્રીનો પુત્ર ગોવિંદરાવ વયે ન્હાનો હતો છતાં પણ, તેણે ગાદી ઉપર આવવાનો પોતાનો દાવો કર્યો. બાકી રહેલા બે માણકજી અને ફતેહસિંહ ન્હાની સ્ત્રીના પુત્ર હતા. માધવરાવ પેશ્વાએ પ્રથમ તો ગોવિંદરાવનો દાવો બ્હાલ રાખ્યો; પણ તેની ન્યાયની કચેરીમાં એ વાત નામંજુર કરી, એટલે, તેનો દાવો રદ કરીને શિયાજીને "સેના ખાસખેલ

સમશેર બહાદુરનો" ખિતાબ આપ્યો. પણ તે મૂર્ખ હતો તેથી પેશ્વાએ, તેના ભાઈ ફત્તેહસિંહને તેનો મુતાલિક ઠરાવ્યો. માધવરાવ મરણ પામ્યા પછી, અને તેના ભાઈ નારાયણરાવનું ખુન થયા પછી, તેઓનો કાકો રાઘોબા, જે બાજીરાવનો ન્હાનો પુત્ર થતો હતો તે, થોડા દિવસ સુધી પેશ્વાના અધિકાર ઉપર આવ્યો, એટલે તેણે શિયાજીને દૂર કરીને ગાયકવાડની ગાદિયે ગોવિંદરાવની સ્થાપના કરી. એટલે ફત્તેહસિંહના હાથમાંથી રાજ્ય લઈ લેવાને ગોવિંદરાવ તરતજ ગૂજરાત આવ્યો, અને આ પ્રતિસ્પર્ધી ભાઈયોની ટોળિયો વચ્ચે સદા કજિયો ચાલવાનું કારણ ઉભું થયું.

રાઘોબાનો અધિકાર લાંબો ચાલ્યો નહિ. પુનાની ગાદીના પ્રધાનો સાથે હોલકર અને સિંધિયા મળી ગયા, અને તેઓ ઈ० સ० ૧૭૭૫ ના જાન્યુઆરી મહીનામાં તેની સામે થયા, એટલે તે ગૂજરાતમાં વડોદરે નાશી આવ્યો. તે વેળાએ તેના પક્ષનો ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ પોતાના ભાઈને પકડવાના બેતમાં ફરતો હતો. પદભ્રષ્ટ થયેલા પેશ્વાને ગૂજરાતમાં આવવાની એક બીજી મતલબ હતી. મુંબઈ સરકારના આશ્રય મેળવવાને તેણે જે આગળ ફહેણુ ચલાવ્યું હતું તે હવે તેણે પાછું ફરીને ચલાવવા માંડ્યું. તા० ૬ ઠી માર્ચને દિવસે બંને પક્ષકારો વચ્ચે કોલકરાર થયા તેમાં રાઘોબાને ફોજની મદદ આપવાનું અંગરેજોએ કબૂલ કર્યું. અને તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં રાઘોબાની ફોજ હતી તેને જઈ મળવાને મુંબઈથી એક કાફલો રવાના કરવામાં આવ્યો. તે કાફલો જ્યારે સુરત આવી પ્હોંચ્યો ત્યારે રાઘોબાની ખરાબી થયેલી અંગરેજોના જાણવામાં આવી. પ્રધાનોની ફોજ તેની પછવાડે પડી, તેથી વડોદરાનો ઘેરો ઉઠાવીને મહી નદીની પાસેના અડાસના મેદાનમાં, તેઓની સાથે લડાઈ કરવાની તેને અગત્ય પડી, તેમાં તેની છેક હાર થઈ. કર્નલ કિટિંગના ઉપરીપણા નીચે અંગરેજોનો કાફલો રાઘોબાને લઇને ખંભાત આવ્યો, અને તા० ૧૭ મી માર્ચે તેઓ જમીન ઉપર ઉતર્યા. ત્યાર પછી, એક માસ કરતાં પણ વધારે દિવસ ગુજર્યા. પછી રાઘોબાની ફોજનાં માણસો જે પ્રથમની લડાઈમાંથી નાશી ગયાં હતાં તે ખંભાતની ઉત્તરમાં અગિયાર માઈલ ઉપર એક ધર્મજ નામે ગામ છે ત્યાં તેઓને આવી મળ્યાં; અને આ પ્રમાણે એકઠી મળેલી ફોજ મે મહિનાની ત્રીજી તારીખે માતર પ્હોંચી. તેઓએ આ ઠેકાણેથી પોતાનો રસ્તો બદલ્યો. પુને જવાના મનસુબાથી તેઓએ પાંચમી તારીખે માતર છોડ્યું, અને આઠમી તારીખે નડિયાદ આવી પ્હોંચ્યા; ત્યાં તેઓએ એક અઠવાડિયું મેલાણુ રાખી શહરમાંથી ખંડણી લીધી. પછી નડિયાદ છોડીને ફોજ મહી ભણી ચાલીને અડાસ આવી. જે ઠેકાણે રૂસ્તમઅલીની હાર થઇને

તેનું મૃત્યુ થયું હતું, તથા જ્યાં આગળ રાઘોબાએ પ્રથમ હાર ખાધી હતી તેજ આ જગ્યા આગળ, તા૦ ૧૮ માને દિવસે લડાઈ થઈ, તેમાં શત્રુઓને હાર ખવરાવી. પણ અંગરેજી ફોજને ઘણું નુકશાન થયું. તારીખ ઓગણુ-ત્રીશમીને દિવસે કર્નલ કિટિંજ ભરૂચ આવ્યો અને પોતાની ફોજમાંનાં જે ઘાયલ થયલાં હતાં તેઓને ત્યાં મૂકીને, નર્મદાને કઠિ શત્રુ પડેલા હતા, તેમના ઉપર હલ્લો કર્યો. પણ તેની સાથેના મરાઠી લશ્કરની ઢંગધડા વિનાની હાલચાલ ઉપરથી તેઓ ચેતી ગયા, અને પોતાની તોપો નદીમાં ફેંકી દઈને ઉત્તર કિનારા ભણી નાશી ગયા; એટલે પછી ચોમાસાના દિવસોમાં ગૂજ-રાતમાં રહીને કોરી ઋતુ બેસતાં પુના ભણી જવાનો છેવટે નિશ્ચય કર્યો. બ્રિટિશ ફોજને ચોમાસાના દિવસ ડભોઈના કિલ્લામાં ફલાડવાનું ઠર્યું હતું, તેથી આઠમી જુને કર્નલ કિટિંજ ભરૂચથી નર્મદાને કિનારે થઈને તેણી મગ ચાલ્યો. બારવા પીરને આરે શત્રુના ઉપર છાપો મારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા પછી, નદી છોડી દઈને અંગરેજી લશ્કર ડભોઈ ભણી વળ્યું. અસાધારણ વાવાઝોડા સહિત ચોમાસું બેઠું, અને તેઓની સામે થવાને કોઈ બીજો શત્રુ હતો નહિ, તથા પોતાને ઠરાવેલે ઠેકાણે પ્હોંચવાને વીશ માઈલ કરતાં વધારે ચાલવાનું રહ્યું ન હતું, તો પણ બ્રિટિશ લશ્કરના અધિકારિયોને અને બીજાં માણસોને અણહિલપુરના રાજાઓએ બંધાવેલા અને કાળે કરીને ડળી ગયેલા કિલ્લામાં જઈને રક્ષણ મેળવતાં એક પખવાડિયા કરતાં પણ વધારે દિવસ લાગ્યા.

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશની પ્હેલી ચડાઈનો આ પ્રમાણે છેડો આવ્યો. તેમાં કદાપિ તેઓ છેક નિષ્ફળ થયા નહિ તો પણ તેમાંથી તત્કાળ ફળ તેમને કાંઈ મળ્યું નહિ. બંગાળામાં સર્વને માથે એક અધિકારી મંડળી ઠરાવીને તેને નવો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. તેણે પદભ્રષ્ટ થયેલા પેશ્વાને આશ્રય આપ્યાની વાત નાપસંદ કરી તેથી સામી ટોળીવાળા સાથે શત્રુતા રાખવી બંધ પડી, અને જ્યારે રસ્તા પાંશરા થયા ત્યારે કર્નલ કિટિંજનું લશ્કર રાઘોબાની સાથે સુરત પાછું આવ્યું.

થોડાં વર્ષ પછી પૂના સરકાર સાથે બ્રિટિશોને મુખ્ય પક્ષકાર તરીકે ફરીને લડાઈ ઉભી થઈ તેમાં પ્રસિદ્ધ નાના ફડનવિસ તેનું કારણ હતો. ઇ૦સ૦ ૧૭૮૦ ના જાન્યુઆરી મહિનાની પ્હેલી તારીખે, જનરલ ગાડર્ડ બ્રિટિશ ફોજ લઈને સુરત આગળ તાપી નદી ઉતરીને ધીરે ધીરે ઉત્તર ભણી ચાલ્યો. તેનું તોપખાનું અને સરસામાન તેને પછવાડે આવી મળ્યો ને ડભોઈ જે પેશ્વાના તાબાનું હતું તેના ઉપર હલ્લો કરવા ચાલ્યો, અને આણીગમ,

બ્રિટિશ સરકારના મુલ્કી કામદારો હતા, તેઓએ લશ્કરની ભરતી કરીને સુરત તથા ભરૂચ પરગણામાંથી નાના ફડનવિસના પક્ષકારોને હાંકી કહાડ્યા. અરાઢમી જાન્યુઆરિયે જનરલ ગાડર્ડનું લશ્કર ડભોઈ આગળ આવી પ્હોચ્યું અને બે દિવસ પછી તોપોનો મારો ચલાવવાને મોરચો તૈયાર થયો ત્યારે તો મરાઠા કિલ્લેદાર રાત્રિની વેળાએ કિલ્લો છોડીને જતા રહ્યા. ફત્તેહ સિંહને ગાયકવાડના રાજ્યના માલિક તરીકે બ્હાલ રાખવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે સલાહનું કહેણુ ચાલતું હતું તેણે લડાઈને સમયે એક બીજાના શત્રુ સામે સહાયભૂત થવા વિષેના કોલકરાર ઉપર સહી કરી. તેની બોલી એવી હતી કે, મહી નદીની ઉત્તરે પેશ્વાનો પ્રાન્ત હતો તે ગાયકવાડે રાખવો, અને તેને બદલે સુરત તથા ભરૂચ જિલ્લાનાં ગાયકવાડનાં ગામ હોય તે તેણે અંગરેજ સરકારને સ્વાધીન કરવાં જનરલ ગાડર્ડે પછી ઉત્તર ભણીની કુચ જારી રાખી અને દશમી ફેબ્રુઆરિયે ગૂજરાતની મુસલમાની રાજધાની આગળ બ્રિટિશ સરકારનો વાવટો પ્રથમ જ ઉડવા લાગ્યો. ત્યાંના મરાઠા સુબાએ શરણ થવાને ના પાડી, એટલે તા૦ ૧૨ મીએ મોરચો બાંધીને એક દિવસમાં કિલ્લાની ભીંતમાં બાકોરૂં પાડ્યુ. દયાને લીધે, અને શહરમાં જુલમ જાસ્તી થાય નહિ એટલા માટે બીજો આખો દિવસ હલ્લો કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો, અને એવી આશા બાંધી કે કિલ્લેદારો એમની મેળે આવીને શરણ થશે પણ તેમ તો બન્યુ નહિ, એટલે પંદરમી તારીખની સવારે અંગરેજોની ટોળીઓ બાકોરામાં થઈને ધશી જવાને તૈયાર થઈ, ત્યારે કિલ્લેદારોએ તે ઠેકાણે યુદ્ધ કરયુ તેમાં તેઓનાં ત્રણસેં માણસ મારયાં ગયા એ પ્રમાણે ગૂજરાતની રાજધાનીનું નગર તાબે થયુ. એટલામાં તો ગાડર્ડના સાંભળવામાં આવ્યુ કે, સિંધિયા તથા હોલકર ઓગણત્રીશમી તારીખે નર્મદા ઉતરીને વડોદરાની લગભગ ઘોડેસવારોની મ્હોટી સેના લઈને આવી પ્હોચ્યા છે, પણ આ બ્રિટિશ જનરલ તેમના ઉપર ચડ્યો એટલે તેઓ પાવાગઢ ભણી જતા રહ્યા.

મુલ્કી ચાકરી ખાતાનો મિ૦ જેમ્સ ફાર્બસ જે ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર નામના પુસ્તકના રચનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેને સ્વાધીન ડભોઈ હતું તેની આસપાસ મરાઠા અશ્વાર વિંટળાઈ વળ્યા તે કિલ્લાની ભીંત ઉપરથી દેખાતા હતા પણ ત્યાંથી તોપનો મારો પ્હોચી શકે એમ હતુ નહિ. કિલ્લાની રખેવાળી કરનાર લશ્કરમા સિપાઇયોની ત્રણ પલટણો અને તેઓના ઉપર ત્રણ યુરોપિયન કામદાર, થોડાક યુરોપિયન ગોલંદાજ તથા ખારવા અને આરબ તથા સિંધિની પાયદળની પાંચ ટુકડીઓ એટલું હતું. મરાઠી

છાવણીમાં એક મુલ્કી અને એક લશ્કરી એવા બે અધિકારીને ઓળમાં મૂક્યા હતા. તેઓએ છાની રીતે શહર માંહેલા પોતાના દેશિયોને બાતમી મોકલી કે, તમે સામા થશો તેથી કાંઈ વળવાનું નથી માટે શરણ થજો. પણ ડભોઈની માંહેલી મગ તો જૂદા જ પ્રકારનો જુસ્સો પ્રવર્ત્યો હતો. જેમ્સ ફાર્બસની પાસેના ન્હાના સરખા પુસ્તકસંગ્રહમાં વાર્ષિક રેજિસ્ટરો અને વિદ્યામાળાની ચોપડિયો મુખ્યત્વે કરીને હતી તેમાંથી નાના પ્રકારના કોલકરારના વિષય તેણે વાંચી રાખ્યા હતા, તે એવી સમજણથી કે અગત્ય પડે તો, ઘટિત સલાહનું કહેણ કરવામાં આવે ત્યારે તે ઉપયોગી થઈ પડે. આ ઉપરાન્ત તેણે કિલ્લા બાંધવાની વિદ્યા, અગ્ન્યસ્ત્રવિદ્યા, અને એવા જ બીજા વિષયનું બહુ લક્ષપૂર્વક મનન કરી રાખ્યું હતું. વળી તેણે કિલ્લાની મજબૂતી કરવાની તથા અસલની મરાઠી તોપો ઉપયોગમાં આણવાની તૈયારી પણ કરી રાખી હતી. પરંતુ જનરલ ગાડર્ડ લશ્કર લઈને અમદાવાદથી આવી પ્હોંચ્યો તેથી ડભોઈના કિલ્લેદારોએ કરી રાખેલી તૈયારીનો ઉપયોગ કરવાનો સમય આવ્યો નહિ, અને મરાઠી લશ્કર પોતાની છાવણી ઉઠાવીને જતું રહ્યું.

ત્યાર પછી કેટલાંક કારણોને લીધે કેટલીક હારજિતની લડાઈયો થઈ તેથી ગૂજરાતમાંના તેમના હિત ઉપર માત્ર આડકતરી રીતે અસર થઈ. પછી ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૨ ના મે મહિનાની ૧૭ મી તારીખે સાલબાઈમાં બ્રિટિશ અને મરાઠા વચ્ચે સલાહ થઈ તેમાં, મહાદજી સિંધિયો મધ્યસ્થ હતો. પણ તે સલાહના કોલકરાર ૧૭૮૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે અમલ કરવાને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા. તેમાં એવું ઠર્યું કે, ૧૭૭૫ માં લડાઈ થઈ તેના પ્હેલાં જેઓનો ગૂજરાતમાં જે મુલ્ક હતો તે તેમની પાસે રહે; વડોદરાના મુલ્કમાં કોઈ ભાગ પડાવે નહિ, તથા જ્યાં સુધી દુશ્મનાવટ ચાલુ રહી ત્યાં સુધીની ખંડણીનો દાવો ફત્તેહસિંહ ઉપર પેશ્વા કરે નહિ. વળી એમ ઠર્યું કે, "ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૯ ના જાન્યુઆરી મહીનામાં વડગામ આગળ મહાદજી સિંધિયાએ મુંબઈ સરકાર પ્રતિ ઉદારતાભરેલી વર્ત્તણૂક ચલાવેલી; તથા તે સમયે બે અંગરેજ ગૃહસ્થો ઓળમાં આપેલા તેઓની દયાભરેલી રીતે બરદાસ્ત કરી અને તેમને છોડ્યા એ ઉપરથી, તેમના વિષે જે અભિપ્રાય બાંધવામાં આવ્યો તેની નિશાની દાખલ" તેમને ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૂલ્યવાન ભરૂચ જિલ્લો આપવો. ઉપરના ઠરાવ પ્રમાણે, જેમ્સ ફાર્બસના તાબામાં, ડભોઈ, જનોડ અને બીજાં ગૂજરાતનાં પરગણાં હતાં તે મરાઠાને પાછાં આપવાનો તેને હુકમ થયો અને સૂચના કરવામાં આવી કે મરાઠી સંસ્થાનમાંથી જે અધિકારીને એ પરગણાં કબજે

લેવાને મોકલવામાં આવે તે અધિકારીને તે પાછાં સ્વાધીન કરવાં. તે જ પ્રમાણે ભરૂચ શહર અને પરગણું મહાદજી સિંધિયાનો ભાસ્કર રાવ કરીને માણસ હતો તેને આપવાને સાંના મુખ્ય અધિકારી અને કૌન્સિલને આજ્ઞા કરવામાં આવી.

ડભોઈ અને ભરૂચ મરાઠાઓને આમ પાછાં આપવામાં આવ્યાં તે સમયનું જાણવા યોગ્ય વર્ણન "ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર"ના કર્તાએ આપ્યું છે તે પ્રમાણે આ ઠેકાણે અમે દાખલ કરિયે છિયેઃ—મિ૰ ફાર્બસ કહે છે કે, "ડભોઈ "અને તેના તાબાનાં પરગણાં મરાઠાને પાછાં આપવાનાં છે એ વાત પ્રસિદ્ધ "થઈ, અને મારો સાંથી નીકળવાનો દિવસ પાસે આવ્યો, સારે શહરના મુખ્ય "મુખ્ય બ્રાહ્મણો એકઠા થઈને દરબારમાં મારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા, અને "આ પ્રમાણે ફેરફાર થયો તેનું, તેઓએ અંતઃકરણપૂર્વક મારી સાથે દિલસોજી "બતાવી મને નજરાણું આપવા માંડ્યું. પણ તેનો સ્વીકાર કરવાની મેં ના "પાડી. સારે તેમને એટલું બધું માઠું લાગ્યું કે, છેવટે મારે તેમને કહેવું "પડ્યું કે, એક વસ્તુ મારે તમારી પાસેથી માગી લેવાની હતી, તેમ કરવામાં "મને સભ્યતા લાગી નહિ માટે અગાઉ મેં તે માગી નથી, પણ જ્યારે હવે તમે "મને નજરાણું લેવાનો આગ્રહ કરો છો ત્યારે તો, તે વસ્તુ તમે મને આપશો તો "મારા અંતઃકરણમાં જરા પણ સંકોચાયા વિના હું તે લઈશ. હિન્દુની પ્રાચીન "કાળની ડભોઈમાં બાકી રહેલી ઘણી નિશાનિયો, શહરની પડી ગયેલી "ઇમારતોનાં કોતરકામના કડકા, અહિંતહિં પડેલા ભાગી ગયેલા સ્તંભ, ખંડિત "થયેલી મૂર્ત્તિયો, એઓ વિષે મારો કાંઇક અચંબો બતાવીને, અને તેઓનાથી "ઉપકૃત થવાની અતિશય ઇચ્છા દર્શાવીને બ્હારના ખંડિત ભાગ માંહેથી "ન્હાના ન્હાના કડકા પસંદ કરીને લેવા દેવાની આજ્ઞા આપવા બાબત "મેં તેઓને વિનતિ કરી, અને કહ્યું કે, હું એ અવશેષોને યુરોપ લઈ જઇને "મારી વાડીમાં એક દેવાલય બંધાવીને તેમાં પધરાવીશ. મારું આવું બોલવું "સાંભળીને તેઓને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને સર્વ ચડીચૂપ થઈ ગયા. હું "તેઓના ધર્મનું હાસ્ય કરીશ એવી તેમને બ્હીક લાગતી હોય એવું તેઓએ "બતાવ્યું નહિ, પણ એક ક્રિશ્ચિયન ધર્મના પુરૂષને હિન્દુ ધર્મની મૂર્ત્તિયો "રાખવાનું શું પ્રયોજન છે તે જાણવાની આતુરતા બતાવી. યુરોપિયન "લોકોની સામાન્ય જિજ્ઞાસા, પૂર્વ ભણીની કોતરણીના નમુના તેઓને બતા- "વવાથી થતો આનંદ, અને મનને અસર કરનારી હજારો વાતોનાં સ્મરણ "વડે કરીને પ્રિયકર થઈ પડતી દૂરની જે જગ્યા, સાંથી આણેલી પ્રાચીન "વસ્તુઓ હું મારા પોતાના દેશમાં જોઉં, તે સમયે મારા મનમાં જે આનંદ

"દાયક વિચારસંકલના ઉત્પન્ન થાય, એ સર્વ વાત તેમના મનમાં ઊતારવાને
"મને જરા મુશ્કેલ પડ્યું."

"કોઈ દિવસ તેઓએ સાંભળેલી નહિ એવા પ્રકારની નવતર માગણી
"સાંભળીને તેઓને નવાઈ લાગી અને કેટલાક સંન્યાસિયોને પૂછીને એકાંતમાં
"વિચાર કર્યા પછી થોડીક વારમાં પાછા આવવાની તેઓએ મારી
"પાસે આજ્ઞા માગી, તે સમયે મારો વિયોગ થવાનો છે એમ જાણીને
"તેઓની આંખ્યમાંથી આંસુ વ્હેવા લાગ્યાં. બીજે દિવસે સવારમાં
"તેઓ મારી પાસે પાછા આવ્યા ત્યારે, એક રીતે, મારે જવાની વેળા
"પાસે આવેલી જોઈને ખેદ પામેલા દીસવા લાગ્યા, તેમ જ બીજી રીતે,
"મારી માગણી માન્ય રાખવાનો તેઓને પ્રસંગ આવ્યો તેથી રાજી થયેલા
"જોવામાં આવ્યા. તેઓએ ઘણી જ ઉદારતાભરેલી રીતે મને કહ્યું કે તમે
"તમારાં માણસ મોકલીને તમારી નજરમાં આવે તે વસ્તુઓ પસંદ કરી
"લ્યો, અને મિત્રાઈદાવે તમારા પોતાના દેશમાં લઈને દેવાલયમાં પધરાવો.
"મેં તે પ્રમાણે કર્યું; ઉજ્જડ પડેલા દેવાલયની તૂટી પડેલી પાળોની માહેલી
"ગમની ન્હાની મૂર્ત્તિયો, અને હીરાના દરવાજાની બહારની કોતરણીના નમુના
"હિન્દુ કારીગરો મોકલીને મગાવી લીધા. અને સ્ટાનમોર ડુંગર ઉપર એ જ
"કામને માટે અષ્ટકોણ આકારની જગ્યા બંધાવી છે તેમાં તેના આઠ સમુ-
"દાય ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે તે જગ્યાના શણગાર રૂપ થઈ પડ્યા છે. તેના
"ઉપર લીંબોઈના ઝાડની ઘટા છે, અને પાસે એક તલાવ છે તેમાં સુંદર
"કમળ આવી રહ્યાં છે, તેની પાંખડિયો અને પાદડાં દક્ષિણ ભણીના વાયુથી
"જ્યારે નાજુકપણે હાલે છે ત્યારે ગૂજરાતના પવિત્ર તલાવનું મને સ્મરણ
"થાય છે"

આ ગ્રંથકર્ત્તા પછી ભરૂચ ગયો. ત્યાં પણ એવો જ દેખાવ તેના
જોવામાં આવ્યો:—

"ભરૂચના લોકને બ્રિટિશના સરલ અધિકાર નીચે રૂહેવાની ટેવ પડી
"ગઈ હતી તેથી નવા ફેરફારનો તેઓ ધિક્કાર કરવા લાગ્યા, અને ભાસ્કર
"રાવને આવવાનો સાભળીને ત્રાસ પામવા લાગ્યા; પણ મલબારના કિનારા
"ઉપર ફરીને પાછી શત્રુતા થઈ એવી ગપ ચાલી હતી તેથી તેને આવવાને
"વાર થઈ, એટલે ભરૂચના લોક ખોટી આશા રાખવા લાગ્યા કે હવે રાજ્યનો
"ફેરફાર થશે નહિ. બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય તેમના ઉપર ચાલુ રહે એટલા
"માટે જૂદી જૂદી નાતના અને ધર્મના લોકોએ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના,
"કાંઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા, અને કોઈ પણ પ્રકારના હોમહવન કરવાને મણા

"રાખી નહિ. અમારો જવાનો દિવસ જ્યારે નક્કી થયો, ત્યારે સર્વ જાતના
"લોકોનાં હૃદયમાં ખરેખરો શોક છવાયો હતો, તે જરા પણ સંદેહ વિના
"મારા સ્મરણમાં રમી રહ્યું છે. ઈંગ્લિશ લોકે ભરૂચ જિતી લીધું તેના પ્હેલા
"તે મોગલોના તાબામાં હતું, અને તેના ઉપર મુસલમાન નવાબ રાજ્ય
"ચલાવતો હતો; તેથી ફેરફાર કેવો થશે તે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા.
"પૂર્વ ભણીના બીજા સર્વ રાજાના જુલમ કરતાં મરાઠાઓનો પોતાની સ્વેચ્છા
"પ્રમાણે થતો જુલમ વધારે ભારે પડે છે; તેઓ હરેક જાતનું ત્રાસદાયક
"ઘાતકીપણું કરીને ધન હરી લે છે, તેમાં વ્યાપાર, ખેતીવાડી, અને ધન
"તથા આબાદાનીનાં ચાલતાં સાધનને સારા રાજકર્તા ઉત્તેજન આપે છે તેનું
"તે આપે જ શાના? અગર જે મુસલમાનોને પણ ધનનો એટલો બધો
"લોભ છે તો પણ તેઓ વધારે ઔદાર્યથી ખરચે છે. ઉપયોગી અને
"શોભાયમાન કામોને ઉત્તેજન આપે છે, અને વિદ્યા તથા કળાનું પ્રતિ-
"પાલન કરે છે"

' મહાદજી સિંધિયાને ભરૂચ આપવાનો દિવસ ૧૭૮૩ના જુલાઈ
"મહિનાની ૯ મી તારીખનો ઠરાવ્યો હતો તે દિવસ ઉપર ભાસ્કર રાવ ભરૂચ
"આવ્યો ત્યારે રીત પ્રમાણે દરબાર ભરીને તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને
"શહરના દરવાજાની કુંચિયો તેને હસ્તગત કરી. નર્મદા નદી ઉતરીને સુરત
"જવા સારૂ અમે તરત જ નદીના કાંઠા પાસે ગયા, અને અમારી સાથે શહરના
"મુખ્ય મુખ્ય લોકો બોલ્યા ચાલ્યા વિના આવ્યા. જ્યારે અમે કંપનીના
"ન્હાના મછવામા બેઠા, ત્યારે અમારા માથા ઉપર એક કાળકત્રાણું વાદળું
"ચઢી આવ્યું, અને વર્ષાદનું એક ઝાપટું પડ્યું. તે જોઈને આમારા શોકા
"તુર મિત્રો હવે વધારે વાર મુગે મ્હોડે રહી શકયા નહિ, અને મરાઠા-
"ઓના જુલમનો માથે આવેલો ત્રાસ વિસરી જઈને કરૂણા ઉપજે એવો
"પોકાર કરી બોલી ઉઠ્યા કે, ભરૂચના દુર્ભાગ્યને લીધે આકાશ રડે છે તેના
"આ આંસુ છે! અંગરેજોના ઉપર આધાર વિનાના અપવાદ અને પાયા
"વિનાના હજારો વ્હેમ રાખવામા આવે છે, અને જે યુરોપમા એકદમ
"માનવામા આવતા હતા, તેની સામે હું ઉપરની વાત રજુ કરૂ છું હિન્દુ-
"સ્થાનમાં ઘણા એક મ્હોટા અધિકાર ઉપર છે તેમાથી કેટલાએક બેશક
"ઠપકાને પાત્ર છે. આપણા દેશમા પણ જેઓ એવા જ અધિકાર ઉપર છે
"તેઓમાથી બધાય નિર્દોષ છે એમ નથી, દ્રવ્ય અને સત્તાની લાલચ કોઈ
"કોઈ વેળાએ અતિ બળવાન મનવાળાઓને પણ વશ કરી લે છે, પણ મોહ
"પામી જવાથી દૂર રહેવાનો કાળ પાસે આવી પ્હોંચે છે, ત્યારે નિર્દોષ

"અંતઃકરણ રહ્યું હોય તેથી જ માત્ર સુખ થાય છે. યુરોપિયન કે હિન્દુસ્થા-
"નનો રહેવાશી બેમાંથી ગમે તે જે ધન ઉચાપત કરનાર હોય તે હલણાં
"મનુષ્યના કાયદાનો જવાબદાર હોય અથવા ન હોય તો પણ હૃદયની અંદર
"બિરાજમાન થયેલો કોઈ શિક્ષક તેનું આલોકનું પ્રત્યેક સુખ નષ્ટ કરી
"નાંખે છે; અને હવે પછી, કદિ ભૂલે નહિ એવો ન્યાયાધીશ તેના પોતાના
"કાયદા સત્યના અને ન્યાયના ધોરણ ઉપર સ્થાપ્યા છે તેના ભંગ કરનારનું
"વેર લેશે. જે લોકોનો ચાલતો સંપ્રદાય જગતમિત્રતા, ઉદારતા, અને
"પરોપકારબુદ્ધિમત્તા ઉપર રચાયો હોય એવા માણસોના આખા વર્ગ ઉપર
"સામાન્ય અપવાદ મૂકવો એ અઘટિત છે."

આ સમયથી ભરૂચ સિંધિયાના તાબામાં આવ્યું, તે તેણે બ્રિટિશ સરકાર સાથે લડાઈ કરી ત્યાં સુધી તેના તાબામાં જ રહ્યું. તેની પાસેથી કર્નલ વુડિંગ્ટને ૧૮૦૩ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વડોદરાની સાહાય્યકારી ફોજ વડે પાછું હલ્લો કરીને લઈ લીધું.

ફત્તેસિંહ ગાયકવાડ પોતાના ઘરના મેડા ઉપરથી પડી ગયો, તેથી ૧૭૮૯ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૧ મી તારીખે મરણ પામ્યો, અને રીજેન્સી માટે ફત્તેસિંહના ભાઈ માનાજી અને ગોવિંદરાવની વચ્ચે કજિયો ઉઠ્યો, તે ચાર વર્ષ પછી જ્યારે માનાજીનું મરણ થયું ત્યારે જ પતી ગયો. હવે ગોવિંદ-રાવનો ગાદીનો હક્ક થવાને કશો વાંધો રહ્યો નહિ, તો પણ પેશ્વાની રાજ-ધાની છોડીને આવવાની રજા મેળવતાં ગોવિંદરાવને કઠણ થઈ પડ્યું.* આગળ ગાયકવાડની સાથે પેશ્વાએ ઘણા ભારે કોલકરાર કરી લીધા હતા, તે ઉપરાંત પૂના સરકારને ફાયદો થાય એવી રીતે તેની પાસેથી વધુ કરાર કરી લેવાને ન્હાના ફડનવિસે ધારણા કરી. પરંતુ સાલબાઈમાં જે કોલકરાર થયા હતા તેથી ઉલટાં ચાલીને ગાયકવાડના મુલકમાં વિભાગ પાડવા નહિ દેવાને માટે બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે પડી, અને ન્હાના ફડનવીસે તેમની તકરાર વાજબી

---

* માનાજી વડોદરામાં હોતાં ગાદી બથાવી પડ્યો હતો. અને પેશ્વાને ૩૦,૧૩,૦૦૦ રૂપિયા નજરાણાના તથા પેશકશીના ચડેલા સુમારે ૩૪,૦૦૦ રૂપિયા આપવાનો કરાર કરી તેમની સમ્મતિ મેળવી હતી. તેથી માનાજી મરણ પામતાં, આ કરાર ગોવિંદરાવ પાસે પાળવાની શરત કીધા પછી તથા હાથી, ઘોડા અને દાગીના થઈ સુમારે એક લાખ રૂપિયાનો નજરાણો આપ્યા પછી પૂનેથી જવાની તેને પરવાનગી મળશે એમ ન્હાના ફડનવિસે ફરમાવ્યું, તે ઉપરાંત તાપી નદીની દક્ષિણ દિશાના દેશમાં ગાયકવાડનો જે હક્ક હતો તે હક્ક તથા સુરત બંદરની જકાત પેશ્વાને આપી દેવાની માગણી પણ કરી હતી. ૨. ઉ.

ગણીને, ૧૭૯૭ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વડોદરાની રીજન્સી માટે ગોવિંદરાવને છેવટે પૂનેથી જવાની રજા આપી.

ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ ૧૮૦૦ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મરણ પામ્યો. બાજીરાવ પેશ્વાના ભાઈ ચિમનાજી આપાનો મુતાલિક આપાજી સેલુકર ગૂજરાતનો સરસૂબો હતો તેની સાથે તે બે વર્ષ લગી લડાઈમાં પડ્યો હતો. સેલુકર જ્યાં લગી અધિકાર ઉપર રહ્યો ત્યાં લગી લોકોના ઉપર જુલમ કરવાથી અને બલાત્કારે તેમની પાસેથી ધન હરી લેવાને લીધે ઘણો જ ધિઃકારવા લાયક થઈ પડ્યો હતો. અમદાવાદમાં જે ઈમારતમાં આગળ અદાલત બેસતી* તે એણે બંધાવી હતી. મુસલમાન સુલ્તાનોના રાજમ્હેલના પાયા ઉપર તેણે ચણતર ચણાવ્યું અને લોકો પાસેથી ખર્ચ લીધું, તેઓનો સરસામાન તેમની પાસેથી ખુંચાવી લઈને તેમાં વાવર્યો અને તેમની પાસે મફ્ત મજુરી કરાવી. ઉપરાંત તેણે કેટલાંએક ઘાતકી કર્મ કર્યાં, તેમાં એક યુરોપિયન સિપાઈ પૈસાવાળો હતો તેની સાથે કપટ કર્યાનો અપવાદ તેને માથે બેઠો; તેનું નામ મેનશોર જિન હતું (અથવા સાધારણ રીતે જે મોસાજાન ક્હેવાતો હતો) તેની પાસેથી દ્રવ્ય લઈ લેવાને માટે તેને તોપને મ્હોંડે બંધાવીને ઉડાડી દેવરાવ્યો હતો. સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો એટલે ૧૮૦૦ ની સાલમાં, મુંબઈના ગવર્નર મિ૦ ડંકન તે શહરનો અધિકાર પોતાના તાબામાં લેવાને જ્યારે સુરત આવ્યો ત્યારે તેને મુબારકબાદી આપવાને મિષે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે પોતાના વકીલો સુરત મોકલ્યા, પણ તેની ખરી મતલબ તો સેલુકરનો નાશ કરવા સારૂ બ્રિટિશ સરકારનો આશરો મેળવવાની હતી. મિ૦ ડંકન તો ગાયકવાડ પાસેથી સુરતની આસપાસનું ચોરાશી પરગણું અને સુરત બંદરની ચોથ માગી લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. સેલુકરની સામે મદદ મેળવવાને ગોવિંદરાવના તરફથી અરજ કરવામાં આવી પણ તે વાત ઉપર લક્ષ દેવામાં આવ્યું નહિ, તેમ જ તે વેળાએ ચોરાશી પરગણું અને ચોથ વિષે પણ કંઈ મનમાનતો પરિણામ થયો નહિ. હવે ગાયકવાડે પોતાના સ્વતંત્ર સાધનથી સેલુકરને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને વડોદરેથી અમદાવાદ ઉપર ફોજ ચાલી. સેલુકરે ડાકોરજી અને કાઠિયાવાડથી પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા અને શહરની બ્હાર શાહ આલમનો રોજો છે ત્યાં આગળ ગાયકવાડની ફોજ સાથે લડાઈ કરી. તેમાં તેની હાર થઈ અને તે કિલ્લામાં જઈને ભરાઈ પેઠો ત્યાં છેવટે તેનાં

* એ ઈમારત પડી જાય એવી થઈ છે એમ ઠરાવીને ઉતરાવી નાંખી છે. ૨.૦ઉ

માણસોએ તેને તજી દીધો તેથી તેને ગાયકવાડે કેદ કરી લીધો.* સેલુકર ન્હાના ફડનવિસ સાથે સંબંધ રાખતો હતો તેથી પેશ્વાને તેના ઉપર વૈર હતું માટે ગૂજરાતની ઉપજનો પોતાનો ભાગ ગાયકવાડને પાંચ લાખ રૂપિયા માટે પાંચ વર્ષની મુદતે પટે આપ્યો, અને ગાયકવાડના પ્રધાન રાવજી આપાજીના પીત્રાઈ ભાઈ રઘુનાથ મહીપતરાવને (જે કાકાજી કહેવાતો હતો) અમદાવાદનો સૂબો ઠરાવ્યો.



પ્રકરણ ૩



આનંદરાવ ગાયકવાડ.†

મહારાજા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનું મરણ સન ૧૮૦૦ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૯ મી તારીખે મધ્ય રાત્રે થયું. બાબાજી આપાજી, અને મીર કમાલઉદ્દીનખાન મુખ્ય લશ્કરી સરદાર, તથા મંગળ પારખ અને સામળ બ્હેચર નામે બે મ્હોટા શરાફ—જેઓના તાબામાં આરબનું લશ્કર હતું તેઓએ એકઠા મળીને કામની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. સવારના પ્રહરમાં કુટુંબની સર્વ બાઇયો એકઠી થઈ, તેમાં લખતરના ઝાલા રજપૂત દરબારના કુટુંબની ગેનાબાઈ કરીને મહારાજની રાણી હતી તે સતી થવાને તૈયાર થઈ. પણ તેના કારભારિયોએ તેને સારી પેઠે સમજાવી, અને કુરાનના તથા હિન્દુની રીત પ્રમાણે સોગન ખાઈને તેને ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે તમારા સ્વામીના સમયમાં તમારી જેવી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા હતી તેવી તમારી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા અમે જાળવી રાખીશું. પછી ગોવિંદરાવના શબને અગ્નિદાહ દેવાને લઈ ગયા, અને તેનો હકદાર વડો પુત્ર આનંદરાવ ગાદી ઉપર બેઠો. માજી ગાયકવાડ ગોવિંદરાવનો પ્રધાન રાવજી આપાજી અમદાવાદ હતો તેણે તરત જ ત્યાંથી પાછા આવીને કારભાર ચલાવવા માંડ્યો. કાનોજીરાવ કરીને માજી રાજાનો દાસીપુત્ર હતો, તેણે પોતાના બાપની હૈયાતીમાં તોફાન કર્યું હતું તે વાત એવાને બીજા કારભારી અને શરાફોને કહીને, તે લોભને લીધે આગળ પગલાં ભરે નહિ, તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કરવા માંડ્યો. પણ એ ઠરાવ કબૂલ રાખવામાં આવ્યો નહિ: અને પછી તરત જ કાનોજીરાવ, પોતાની

* અંદરખાનેથી તેમ કરવામાં ગાયકવાડને પેશ્વાની પરવાનગી હતી. પ્રથમ તો ગાયકવાડ તેને વડોદરે લઈ ગયો, પછી બોરસદ કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો. ઉપરે બ્રિટિશ સરકારની મ્હેરબાનીથી તે છૂટ્યો. ર. ઉ

† અહિંથી અમારો આધાર ખાટ લોકોની દફતરો ઉપર, અને લંડનમાં ઈસ્ટ-ઇન્ડિયા હાઉસમાં દફતરખાનું છે તે માંહેલા વગર છપાયેલા કાગળો ઉપર છે.

સાથે મળી ગએલા કેટલાએક કારભારિયોની મદદથી રાજ્યનો ધણી થઈ બેઠો અને આનંદરાવ ગાયકવાડને તેણે કેદ કર્યો. કાનોજીનો સ્વભાવ ઘણો જુલમી હતો તેથી તે પ્રદર્શિત કરવાનો હવે તેને પૂરેપૂરો લાગ મળ્યો. તેણે રાજ્યના સર્વ કારભારિયો ઉપર બહુ બહુ ત્રાસ વર્ત્તાવવા માંડ્યો. અને આનંદરાવ ઉપર ખરેખરી સખ્તાઈ બતાવી નહિ, પરંતુ તેનો એટલો બધો ધિક્કાર કરવા માંડ્યો કે તેના ભાઈની ઉઘાડી સલાહથી કાનાજીની સામે સર્વની એક ટોળી બંધાઈ. સન ૧૮૦૧ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૭મી તારીખની રાત્રે કાનાજી-રાવનું ઘર ઘેરી લઈને, કેટલોએક અટકાવ તેની તરફથી થયા છતાં, તેને પકડી લઈને આનંદ રાવની સામે લાવવામા આવ્યો. આનંદ રાવની આજ્ઞાથી તેનાં હથિયાર મૂકાવરાવ્યાં, અને તેને બેડિયો જડીને ગૂજરાત અને માળવાની વચ્ચેના ડુંગર ઉપર રામપુર રેટિયાનો કિલ્લો છે ત્યાં લઈ જઈને કેદ કર્યો. આ બનાવ બન્યા પછી, રાવજી આપાજી ખરેખરો રાજ્યસત્તાનો ધણી થઈ પડ્યો.

એપ્રિલ મહિનો બેસતા વેંત જ, ગજરાબાઈ કરીને ફત્તેસિંહ ગાયક-વાડની પુત્રી હતી તેને રાવજી આપાજી સાથે કજિયો થયો. એ કજિયાનું કારણ જાણવામાં નથી પણ ગજરાબાઈએ ત્યાંથી નીકળી ચાલીને સુરતમા જઈને આશ્રય લીધો, અને વર્ષની આખેરી પ્હેલાં તો રાવજીના પ્રધાનવટાના કારભારની સામે એ કરતાં પણ વધારે ભયકર એવો એક નારાજ થયેલો પુરૂષ ઉભો થયો પિલાજી ગાયકવાડે કડીના રાજ્ય ઉપર પોતાના ન્હાના કુમાર ખંડે રાવને ઠરાવ્યો હતો, અને તેવામાં પિલાજી, સેનાપતિ દાભાડેનો મુતાલિક હતો તેથી તે જગ્યા ઉપર તેને કાયમ કરીને ખંડેરાવને "હિંમતેબહાદુર"નો ખિતાબ આપ્યો. ત્યાર પછી તેની પછવાડે તેનો કુમાર મલ્હાર રાવ થયો, તેને તેના રાજ્ય ઉપર ફત્તેસિંહ ગાયકવાડે સ્થાપ્યો અને તેના બાપનો ખિતાબ પણ તેને ધારણ કરવા દીધો, તથા ગાયકવાડના વડા ઘર સાથે તેનો રાજધર્મ આગળ ઉપર ચાલતો રાખવાનું તેણે કબૂલ કરવા ઉપરથી, ચારસેં અશ્વા-રોની તેની પાસે નોકરી લેવાનું અને જો તેમ કરવાની મરજી હોય નહિ તો ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપિયા આપવાનું ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે ઠરવાથી તે કડીનો જાગી-રદાર નક્કી થયો, અને અગર જો તેને વડોદરાના રાજાનો પટાવત તરીકે ગણવામાં આવ્યો, તો પણ, ગાયકવાડ જેમ પોતાના રાજ્યમાં ઉપરી મરાઠા રાજ્યથી સ્વતંત્રપણે અધિકાર ચલાવતા હતા તે જ પ્રમાણે તે પણ પોતાના રાજ્યમાં ગાયકવાડથી બિલકુલ સ્વતંત્રપણે કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

રાવજી દિવાને બતાવેલા કારણ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે મલ્હાર

રાવની પાસે તેણે ચઢેલી ખંડણી માગી, અથવા કાનાજી રાવની હાલહવાલ થયેલી સ્થિતિ મલ્હાર રાવથી સહન કરી શકાઈ નહિ એવું પ્રસિદ્ધપણે તે કહેવા લાગ્યો અને તે પક્ષનો ગજરાબાઈની ટોળીવાળાઓએ સ્વીકાર કર્યો; આવો મામલો થઈ પડવાથી હવે મલ્હાર રાવે ફોજ એકઠી કરવાનો આરંભ કરવા માંડ્યો; અને ઉઘાડી રીતે બોલવા લાગ્યો કે રાવજી આપાજી અને તેના ભાઈ બાબાજિયે કેટલાંએક સત્તા ઉપરાંતનાં, અને જુલમનાં કામ કર્યાં છે, માટે હું તેઓને શિક્ષા કરવાનો છું, તથા કાનાજીરાવ અને ગાયકવાડના કુટુંબનાં બીજાં માણસો સાથે ખોટી વર્ત્તણૂક ચલાવીને એ જુલમી કામદારોએ તેમના વાજબી હક્ક ખુંચી લીધા છે તે પાછા અપાવાને હું આગળ પડ્યો છું. મુકુંદરાવ કરીને બીજો એક માજી રાજાનો દાસીપુત્ર હતો તે પણ ડાકોર શ્રીરણછોડજીનાં દર્શન કરવા જવાને મિષે બહુ ઝવેર અને ધન લઈને વડોદરેથી ચાલી નીકળ્યો. તેને પાછો બોલાવી આણવાને કામદારોએ પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેણે તેમનું માન્યું નહિ, અને તોફાન કરવા લાગ્યો. એટલે તેઓએ તેના ઉપર ફોજ મોકલી તેથી તે કડી પરગણામાં નાશી ગયો, અને મલ્હાર રાવનો આશ્રય લઈને રહ્યો. મલ્હાર રાવે વિસલ નગર અને વિજાપુરના કિલ્લા જોરાવરીથી લઈ લીધા હતા, ને તે તેણે પોતાના મહારાજા આનંદરાવને માટે લઈ રાખ્યા છે એવું ડોળ બતાવતો હતો, તથા તેને વાસ્તે લડવાને સારૂ જૂદે જૂદે ઠેકાણે થઈને ચાલીશ હજાર ફોજ તૈયાર છે એવી બડાશ મારતો હતો. ગાયકવાડની ચાકરીમાં એક જૂનો નોકર શિવરામ કરીને હતો, તે પણ કામદારોની વર્ત્તણૂક ઉપરથી કટાળી ગયો હતો, એટલે, તે મલ્હાર રાવની પાસે જઈ પ્હોચ્યો, અને એવી વાત ચલાવી કે બીજા કેટલાક હુકમદારો પણ મારી પેઠે કરવાની તૈયારીમાં છે.

આખરે કજિયો કરી ઉઠેલી ટોળિયોની ફોજ સામાસામી આવી ગઈ. બાબાજી આપાજી અમદાવાદ આગળ શાહીબાગમાં છાવણી કરીને પડ્યો હતો, અને તેની એક ટોળી કાલિના કોટ આગળ પડી હતી. મલ્હાર રાવ પોતાની ફોજનો એક ભાગ રાખીને કડીમાં રહ્યો હતો, પણ તેનો ભાઈ હનમંતરાવ બીજો ભાગ લઈને કડીથી આઠ કોસ અગાડી આવીને બાબાજીની ફોજથી સુમારે સાત કોસને અંતરે કુયેલ આગળ છાવણી કરીને પડ્યો હતો. ન્હાની ન્હાની ત્રણ લડાઇયો તો થઈ ચૂકી હતી, તેમાં મલ્હાર રાવ પોતાની જિત થયેલી માનતો હતો.

આવી સ્થિતિ હોવા છતાં, બંને પક્ષવાળાઓએ બ્રિટિશ ગવર્નરનો આશ્રય માગ્યો હતો. કાનાજીની વતી ગજરાબાઈ અને તેના કામદારે બ્રિટિશ સરકારને ચોરાશી પરગણું તથા સુરતની ચોથ આપવાને કબૂલ કર્યું. ગોવિ-

ઠરાવે પ્રથમ આ બે વાનાં આપવાને કબૂલ કરયું હતું, પણ તેનું મરણ થયું ત્યાં સુધી, પેશ્વાએ તે મંજુર નહિ રાખવાથી તેનો અમલ થયો નહિ હતો.) તે સાથે વળી તે કહેવા લાગ્યો કે ચોરાશી પરગણા કરતાં ચીખલી પરગણું ઘણું સરસ છે તે પણ આપીશ. આણી મગ ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૨ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં મહારાજ આનંદરાવની વતી તેના પ્રધાન રાવજી આપાજિયે મિ૦ ડંકન પાસે મીર કમાલઉદ્દીનખાન, અને બીજા બે વકીલો મોકલ્યા. માજી ગાયકવાડ ગોવિંદરાવના વારામા ચોરાશી પરગણું અને સુરતની ચોથ આપવાનો ઠરાવ થયો હતો પણ તેનો અમલ થયો નહિ હતો, તે રીતસર થવા વિષેનો તેઓએ દસ્તાવેજ કરી આપ્યો. બ્રિટિશ ગવર્નરે, કેટલીક વાર સુધી બન્ને પક્ષકારોના હક્ક વિષેનો વિચાર કરવા પછી છેવટે આનંદરાવના નામથી પૂર્ણ અધિકાર ચલાવનારા કામદારોને આશ્રય આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે કરવાને મિ૦ ડંકનને ઘણા કારણ મળી આવ્યા. આનંદરાય ગાયકવાડનાં પરગણાં જે કડીના જાગીરદારની હદની પાસે હતાં તેનો તે કબ્જો કરી બેઠો, તે જતા બાકીનો આખો દેશ આનંદરાવના તાબામાં હતો. આવી સ્થિતિવાળા પક્ષકારોના વચન ઉપર ભરોસો રાખવાનું પડતું મૂકીને તેના સામાવાળા કાનાજીના પક્ષના લોકોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને ગવર્નરને કાંઈ વિશેષ કારણ જણાયુ નહિ. વળી ગાયકવાડના રાજ્યનો ખરેખરો ઉપરી જે આનંદરાવ મહારાજ, તેણે પોતાના કામદારોના કરવા ધારેલા ઠરાવ વિષે પોતાની ઉપરછલ્લી અથવા કદાપિ ખરેખરી સમ્મતિ આપ્યાથી, તેઓ સાલબાઈના કોલકરાર પ્રમાણે ગાયકવાડના રાજ્યમાં વિભાગ થતો અટકાવવાને બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે પડવા સારૂ અતિ આદરસત્કારભરેલી રીતે અરજ કરતા હતા. ગવર્નરને એવી પણ સૂચના કરવામા આવી હતી હતી કે મલ્હાર રાવ સિંધમાંથી પરરાજ્યની ફોજ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ પ્રમાણે જો થાય તો ગૂજરાતમાં બ્રિટિશની જે સત્તા છે તે ઝાંખી પડી જાય, અને મી૦ ડંકનને એમ પણ ધાસ્તી હતી કે, આનંદરાવના કામદારોને માગેલો આશ્રય બ્રિટિશ ભણીથી આપવામાં આવે નહિ તો તે સિંધિયાની પાસે જઈને આશ્રય માગશે.

આવી પરિસ્થતિ હોવાથી બ્રિટિશ સરકારના મધ્યસ્થપણાને વજન આપવાને સારૂ, અને ગાયકવાડનું રાજ્ય આખે આખું સાચવી રાખવાને સારૂ ફોજની એક ટુકડી તૈયાર કરવામા આવી. તે બે હજાર માણસની હતી, તેમાં ચારસેં યુરોપિયન હતા, અને તેનો અધિકાર મેજર અલેકઝાન્ડર વોકરને આપવામાં આવ્યો હતો. એ અધિકારીનું નામ પછવાડેથી ગૂજરાતના ઇતિહા-

સમાં યોગ્ય રીતે પ્રસિદ્ધ છે. મેજર વાૅકરને માટે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે જેમ બને તેમ તેણે તાકીદથી લશ્કરી દેખાવ મૂકી દઈને વડોદરાના બ્રિટિશ રેસીડેન્ટનું પદ ધારણ કરવું. મી૦ ડંકને વિચાર્યું કે એની હજી લગી એવી મરજી હતી કે બળનો ઉપયોગ કર્યા વિના તકરારનો છેડો આણવો. આ ઠરાવ લડાઈમાં ઉતરવાને તેને વિશેષ અપ્રવૃત્ત કરશે. મેજર વાૅકરને ઉઘાડી એવી સૂચના કરવામાં આવી કે મહારાજા આનંદરાવને તેમના પિતાના મોતનો દિલાસો આપવાનો હતો પણ ચોરાશી પરગણું અને ચોથ આપવા ઉપર તે કામ મુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું તેનો અમલ કરવાને માટે તમને મોકલવામાં આવે છે. માટે પ્રથમ તો તમારે ગાયકવાડના વકીલો સંગાથે વડોદરે જવું. આ કારણ તો ઉઘાડું જ હતું, પણ તેની ખરી મતલબ એ હતી કે આનંદરાવના મનની ખરી સ્થિતિ કેવી છે, તથા તેનો પુત્ર હુનમન્તરાવ, બાબાજીના હાથ નીચે લશ્કરમાં રહ્યો છે તેમાં તે અનુમત છે કે નહિ તે વિષેનો નિશ્ચય કરવો. તેટલી વારમાં લશ્કરી ટુકડી દરિયાને રસ્તે ખંભાત આવવાની હતી અને મેજર વાૅકર વડોદરે પોતાનું કામ કરી રહે ત્યારે તે ત્યાં જઈને તેને મળવાનો હતો.

સન ૧૮૦૨ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે મેજર વાૅકરે સુરત છોડ્યું, અને ૨૯ મી તારીખે વડોદરે પ્હોંચ્યો. તે ભરૂચમાં થઈને ગયો તે વેળાએ સિંધિયાના કામદારોએ તેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. વડોદરેથી થોડા માઈલને અંતરે પ્રધાન તરફના માણસો તેને માટે થોભેલાં હતાં તે તેને મળ્યાં; અને શહરથી એક કોસ ઉપર તેનો આદરસત્કાર કરવાને માટે રાવજી આપાજી સામો આવ્યો હતો. તેની સાથે સર્વ મુલ્કી અને લશ્કરી કામદારો હતા તે તે ઠેકાણે મેજર વાૅકરની મુલાકાત લેવાને રાહ જોઈ રહ્યા હતા. આરબ જમાદાર વગેરે પ્રત્યેક મળવા લાયક માણસો સાથે મેજર વાૅકરની મુલાકાત થઈ અને સર્વેએ અતિશય ભાવ બતાવ્યો. ત્યાંથી તે શહરમાં ગયો, ત્યાં તેને ઉતારો આપવા માટે તંબુ ખડા કરાવ્યા હતા ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યારે અદબસર હથિયાર રાખીને તેને માન આપવાને સારૂ ફોજ ઉભી રાખેલી હતી તથા તે જગ્યાએ તોપોના બાર કરીને તેને સલામતી આપી. બીજે દિવસે તે દિવાન તેની પાસે ગયો, અને કડી લઈ જઈને મલ્હાર રાવને ક્હાડી મૂકવાની તેણે પોતાની બહુ આતુરતા તરત જ બતાવી દીધી. મેજર વાૅકર તે વેળાએ એ વાતની ચર્ચા ચલાવવાને રાજી હતો નહિ, એટલા માટે વાત ફેરવીને ખંભાત આગળ આવેલી ફોજને સરસામાન પ્હોંચાડવા વિષેની વાત ચલાવી. આ મુલાકા-

તની વેળાએ એવો ઠરાવ થયો કે મેજર વૉકરે મહારાજાની મુલાકાત લેવા સારૂ ત્રીજે પ્રહરે જવું. આ ઠરાવ આનંદરાવે ફેરવાવ્યો અને કહ્યું કે મુલાકાત લેવાને પ્રથમ એમને બોલાવવા એ ઠીક નહિ. આ સભ્યતાના બદલામાં ગાયકવાડ રસ્તે જતો હતો તે સમયે મેજર વૉકર તેને મળ્યો, અને આનંદરાવ પોતાના હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરીને તેને ભેટ્યો અને તેની સાથે તંબુએ ગયો. તેની દરબારના સર્વ કામદારો તેની સાથે હતા, અને ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળનો પરિવાર હતો, તે ત્યાં પ્હોંચ્યો, એટલે તેને તોપની સલામતી આપવામાં આવી. મેજર વૉકરે વિનતિ કરી તે ઉપરથી પોતાની સાથે, લઈ જવાને તેણે પસંદ કર્યા તે સરદારો અને અધિકારિયોને લઇને એક ખાનગી ઓશીમાં ગયો; ત્યાં આગળ ગવર્નરની સલામ પ્હોંચાડવામાં આવી, અને માજી ગોવિંદરાવના મૃત્યુ વિષેના દિલાસાનો સંદેશો પણ કહેવામા આવ્યો. મહારાજાએ જરા પણ લક્ષ આપ્યા વિના તે સાંભળ્યું, અને મેજર વૉકરને તરત જ જણાયું કે કોઈ પણ બાબત ઉપર એક લક્ષ કરી દેવાને તેનું ચિત્ત અશક્ત હતું. ત્યાં જે દેખાવ થયો તેનું વર્ણન મેજર વૉકરના શબ્દોમા અમે નીચે આપિયે છિયે —

"આનંદરાવ આશરે તેત્રીશ અથવા ચોત્રીશ વર્ષની વયનો દેખાય છે, "તેનુ શરીર બળવત્ત છે, તેના અગ ઉપર નબળાઈની કઈ દેખીતી નિશાની "છે નહિ, પણ તેનો ચેહેરો ઈંગિત નથી જણાતો અને ભારે આંખોએ "કરીને નબળાઈ હોય એમ લાગે છે તે કદાપિ સ્વભાવિક હશે, અને "નાશકારક કેફી પદાર્થ ખાવાપીવાની તેને ટેવ પડેલી સાંભળવામાં આવી "છે તેથી હશે. ઘણું કરીને આ બે કારણોથી એ મહારાજાના મનને "અસર થએલી જણાય છે. પણ કામ કરવાને તે અશક્ત છે તેનું કારણ "તેના અગના નિર્બળપણાને લીધે નહિ, પણ વિશેષે કરીને ગાંજો ફૂંકવાની "નઠારી ટેવને લીધે છે. મનના આવા નિર્બળપણાની નિશાનિયો છતા પણ "તેનામાં સ્મરણશક્તિ હોય એમ જોવામાં આવ્યું. તેણે પોતાના કામ"દારોમાથી કેટલાએકના નામ ગણાવ્યાં, તેમ જ તેને પોતાના રાજવહિ"વટનું સામાન્ય જ્ઞાન નહિ હતું એમ નથી. જો ગમે તે વેળાએ તે ગભરાઈ "ગયલો જોવામાં આવતો તો રાવજી અને કમાલઉદ્દીન તેને મદદ આપ"વાને તૈયાર રહેતા. તેનું કંઈ પણ લક્ષ જતું તો ઘરેણા પ્હેરેલા કોઈ પણ "ભાગ ઉપર જતું. તે પોતાની પાઘડીનો શીરપેચ વારે વારે પાંશરો કરતો, "અને પોતાના હાથનું કડું કાંડેથી અગરખાની ચૂક ભણી ખશેડતો. આગા "મહમદના ઘડિયાળ ઉપર તેનું લક્ષ જવાથી તે લઈને તેને છોકરવાદ રીતે

"તપાસ્યું. મુલાકાત થઈ રહેવા આવી એટલે તે સાવધાન થતો હોય એમ "જણાયું, અને તેણે કહ્યું કે મારે માથે ઘણા શત્રુ છે, તે મારી જગ્યા "વિષે અને મારા મનની સ્થિતિ વિષે ખોટી વાતો ઉડાડે છે. પણ મને આશા "છે કે તમે કહેશો એટલે ગવર્નર ઠગાશે નહિ, માટે તમે તેને સાચેસાચું "લખજો. આવી અરજ કરતી વેળાએ રાવજી અને કમાલઉદ્દીન વારે વારે "બોલવા લાગતા હતા અને કહેતા હતા કે વાત ચાલવાથી મહારાજાને "કેટલું બધું નુકશાન થયું છે તે સેહેલાઈથી જણાઈ આવે છે. ત્યાર પછી આનંદ-"રાવે મલ્હાર રાવની દુશ્મનાવટ વિષે વાત કહાડી અને કહ્યું કે મારા શત્રુને "શિક્ષા કરવાને તમે ઉતાવળા જશો એવી મને આશા છે. તેમને કડીમાંથી "કહાડી મૂકવાને માટે તેણે ઘણી વાર કહ્યું. આ મતલબ તેની પૂર્ણ થયલી "જોવાને તેણે બહુ આતુરતા બતલાવી; ને તે વિષે તેના કામદારો પણ ફરી-"ફરીને કહેવા લાગ્યા. મહારાજાને ખાત્રીપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું કે ગાયકવાડ "સંસ્થાનના લાભ વિષે કંપની સરકાર સદા નજર રાખે છે અને તમારા હકના "વાજબીપણાને લીધે અને ઈંગ્લિશ સરકારની ફોજથી તમારા શત્રુઓની સામે, "પરિણામે તમારૂં રક્ષણ થશે. આ મુલાકાતની વેળાએ આનંદરાવ મહારાજાએ "વિનયપૂર્વક વર્તણૂંક ચલાવી અને અંગરેજ સરકાર ઉપર તેનો આધાર છે "તે, તથા તેના પૂર્વજોના કંપની સાથેના ગાઢા સંબંધને લીધે કંપની સાથેની "તેની પ્રીતિ અને માન એ સર્વે તેણે વારે વારે ફરી બતાવ્યું. રીત પ્રમાણે "પાનસોપારી અને અત્તર ગુલાબ આપ્યા પછી આનંદરાવ ગાયકવાડ રજા "લઈને વિદાય થયો."

તારીખ ૧ લી ફેબ્રુઆરીને રોજ મેજર વોકર, મહારાજાને તેના મ્હેલ-માં જઈ મળ્યો. તે કહે છે કે, "પ્હેલી વાર કરતાં આ વેળાએ મહારાજા-"નો દેખાવ વધારે ગંભીર દેખાતો હતો; તે આનંદી દીસતો હતો અને "તેના પ્રથમના દેખાવની મૂર્ખાઈ, કેટલીએક દૂર થઈને તેને ઠેકાણે ઉદારતા "અને બુદ્ધિનો કેટલોક અંશ પ્રવેશ થએલો દીસી આવતો હતો. ખુલ્લી રીતે "વાતચિત થયા પછી, આનંદરાવે અમને શીરપાવ આપ્યો અને તે પછી એક "ખાનગી ઓરડામાં આવવાને અરજ કરી, એટલે મુખ્ય મુખ્ય માણસોનું ટોળું "તેઓના ચાકરો સહિત ઓરડામાં ધશી આવ્યું. આનંદરાવે રાવજીનાં "વખાણ કર્યાં, અને મલ્હાર રાવને યોગ્ય શિક્ષા કરવાની ખરેખરી ઇચ્છા "જણાવી, તેણે કહ્યું કે મારા કુંવર હનમન્તરાવને મારી ખુશીથી જ ફોજમાં "સામેલ કર્યો છે; તેનું બાર વર્ષનું વય છે એ વાત જણાવ્યા પછી તેનાં "વખાણ કરવામાં આવ્યાં. લડાઈ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે મલ્હારરાવે

"મારી પરવાનગી લીધી નથી એવી તેણે ચોખ્ખી ના કહી. પણ તેને પૂછવામાં
"આવ્યું કે કાનાજીને તમારા અભિપ્રાયથી કેદ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ,
"ત્યારે તેણે તેનો કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તે પોતાનું માથું નીચે રાખી
"રહ્યો. આંખો ફેરવી, અને ચૂપ થઈ રહ્યો. તેના કામદારે ઉત્તર આપવા
"માંડ્યું, પણ તે તો ચુપ જ રહ્યો. તેણે મારા કાનમાં કહ્યું કે આરબ
"જમાદાર બધા મારા કટ્ટા શત્રુ છે તેથી છૂટથી તેઓ મને વાત કરવા નહિ
"દે. ત્યાર પછી અમે સર્વ વિદાય થયા."

મહારાજનો એક વિશ્વાસુ મંગળ પારખ કરીને હતો, તેણે પછવાડેથી મેજર વોકરને કહ્યું કે કાનાજીને કેદ કરવા બાબત પૂછવામાં આવ્યું તે વખતે ધર્મની અસરને લીધે તેનાથી બોલાયું નહિ. પોતાના ભાઈને કેદ કર્યો હતો તે ગુન્હાનું અને પાપનું કામ છે એમ સમજતો હતો તો પણ તેમ કરવાની તે લોકને માટે તેને અગત્ય હતી અને એ વાત જ્યારે બની ત્યારે શોકની નિશાની ખાતર તેણે પોતાની દાઢી વધારી અને ઘણા દિવસ સુધી તેનું તેને દુઃખ રહ્યું.

મેજર વૉકરને ગાયકવાડનું રાજ્ય એટલું બધું નબળું અને અવ્યવસ્થિત જણાયું કે બ્હારનો તેને આશ્રય મળ્યો હોત નહિ તો તે તૂટી ગયું હોત બંદોબસ્તની અવ્યવસ્થા અને તેથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખ લોકોના ઉપર એટલા બધાં વિંટળાઈ વળ્યાં હતાં કે તે ભાગ્યે જ વિચારમાં આવી શકે—કંઈ નહિ પણ જ્યા ત્યાં અવ્યવસ્થા જ ચાલી રહી હતી, સર્વ ખાતાના માણસોનો પગાર ચઢી ગયો હતો; પૈસા ધીરનારાઓને દેશ સાનમાં લખી આપ્યો હતો, તેઓ તેમની નજરમાં આવે તેમ તેમાંથી વસૂલ કરી લેતા હતા; એક પગારદાર નાયક પણ રાજાના કરતાં વધારે સત્તા ધારણ કરીને દેશમાં ફરતો હતો; અને લશ્કરી સરદારોએ તો આખુ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કરી લીધુ હતું, અને મહારાજાને ખરેખરો સ્વાધીન કરી લીધો હતો; તેમ જ તેઓ પણ રાજકારભારમાં કુશળ ન હતા તેથી શરાફોના હાથમાં ખરેખરા હતા. આખા વર્ષમાં ગાયકવાડને જે ખર્ચ થતો તે ઉપજના કરતા ચાર પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે થતો. રાવજી આપાજી દિવાન તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ડાહાપણથી રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને માટે યોગ્ય પુરૂષ હતો, પણ ચાલીશ વર્ષની મુદતમા મરાઠા રાજ્યની કેટલીક બધી શાખાઓ ઉખડી ગઈ તે જોવાથી અને ફેરફારમા સામેલ રહેવાથી રાજ્યના ફેરફાર સાથે માહિતગાર થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે થવાથી તે વ્હેમી થઈ ગયો હતો તેથી તેની સાવધાની મટી જઈને તેનામાં કોઈ કોઈ વેળાએ બ્હીકણપણાનો પ્રવેશ થયો હતો. તેને પોતાની રીત પ્રમાણે કરવાને છૂટ

ન હતી, અને આરબ કામદારોએ છુટાવી લીધેલી સત્તા તેમની પાસેથી પાછી છીનવી લેવાને તેનામાં ધૈર્ય ન હતું. કોઈ કોઈ વાર અંગરેજ સરકારના વિચાર ઉપર વિશ્વાસ આવતો નહિ એવું જોવામાં આવ્યું છે અને બીજાઓની સાથે જ્યાં ચોકશી રાખવાની હોય ત્યાં વાતચીત કરવામાં સાલસાઈ અને નિષ્કપટપણું દર્શાવ્યું છે. એ દિવાન વિષે એમ કહેવાય છે કે, તે વારે વારે પોતાના અભિપ્રાય જણાવી દેતો અને તેના એવા સ્વભાવને લીધે રાજ્યનાં અને તેનાં પોતાનાં કામો માર્યાં જતાં હતાં.

મેજર વોકરના અભિપ્રાયમાં એમ હતું કે ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપવામાં ખરેખરૂં વિઘ્ન પાડનાર માત્ર આરબ લોકો જ હતા, તો પણ ખરૂં જોતાં તેમનાથી ડરી જવા જેવા તેઓને ગણતો નહિ. અગર જો તેઓ શૂરવીર હતા તો પણ તેમની તોરીને લીધે હાથ નીચે રહેવાને લાયક ન હતા; અગર જો તેઓ જૂદા જૂદા સરદારોના હાથ નીચે રહ્યા હતા તો પણ તેમના તે જ સંબંધને લીધે કોઈ પણ સાધારણ રીતથી તેઓનાથી મળી જઈને એક થવાતું ન હતું. તેઓની ખરેખરી સંખ્યા સાત હજાર કરતાં ઓછી હતી; તેમાં એક હજાર કરતાં વધારે એક જગ્યાએ એકઠા ન હતા. તેમનામાંનો ચોથો ભાગ માત્ર આરબસ્તાનનો હતો. બીજા બાકી રહેલા આરબી લોહીના હતા, પણ તેમનો જન્મ ગૂજરાતમાં થયો હતો. તેઓની પાસે હથિયાર જોવા જઈયે તો મુખ્યત્વે કરીને બંદુકો હતી, તેની જાત કાંઈ સારી ન હતી, અને તેઓનું લડાઈ વિષેનું જ્ઞાન ધિક્કારવા લાયક હતું; તેમના તાબામાં જે કિલ્લા હતા તેમાં વડોદરાનો કિલ્લો હતો, તે સારામાં સારો ગણવામાં આવતો હતો, અને ખરૂં જોતાં તે એક નિયમસર હુમલાનો અટકાવ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હતો નહિ. બ્રિટિશ લશ્કરની બે ટુકડિયો જે વડોદરે રાખવામાં આવી હતી, તે મેજર વોકરના વિચાર પ્રમાણે આરબોની સાથે બરાબરી કરી શકવાને બસ હતી, અને તે એવી આશા રાખતો હતો કે આવા સાધનથી તેઓની સત્તા નરમ પાડવામાં આવે તો તેમનો પ્રભાવ તેમની જ નજરમાં નમાલો ગણાઈ જશે, અને તેઓની સંખ્યા ઓછી થતી જશે. આરબોની બે ટુકડિયો હતી, અને તેમને માથે મંગળ પારખ અને સામળ બ્હેચર એ બે શરાફો હતા, તેમાં છેલ્લા શરાફનો સ્વભાવ ખંદો, લોભી, અને દગાફટકા કરે એવો હતો. બ્રિટિશના ભણી તેનો સારો ભાવ ન હતો, અને તેની સત્તા નીચે જે આરબોની ટુકડી હતી તેમાં માણસો વધારે હતાં.

રાવજીના સાંભળવામાં એમ આવ્યું કે મલ્હાર રાવના એક બંગલો

જઈને તેને શિક્ષા કરવાને બદલે બ્રિટિશ સરકાર ઘરમેળે પતાવી દેવાને ધારે છે ત્યારે તે ઘણોજ નારાજ થયો. તે તકરાર કરવા લાગ્યો કે કડી લીધા વિના કંઈ થવાનું નથી. તેના ઉત્તરમાં તેને મેજર વોકરે તેને સમજાવીને કહ્યું કે તમારા વિચાર પ્રમાણે કરવાથી દેશમાં નિરંતર ગડબડાટ થઈ રહેશે. કેમકે અગર જો કડી લેવાનું કામ સહેલું છે, તો પણ કદાપિ મલ્હાર રાવ હાથમાંથી છટકી જશે અને કેટલાક કાળ સુધી દેશમાં લૂંટફાટ કરીને હેરાનગતિએ પ્હોંચાડશે. રાવજિયે કહ્યું કે, મારે એવી અરજ કરવાની છે કે શત્રુને પાછો આવતાં અટકાવવાને વાસ્તે બ્રિટિશ સરકારે બે પલટણો રાખવી, અને એ મદદના બદલામાં દરિયા કિનારા ઉપરનો સુગમ પડતો ભાગ આપીશ. મલ્હાર રાવના આખા દેશ સાથે કડી તો લેવી અને વળી તેને કહ્યુ કે હાથી, ઘોડા એ સર્વ લેઈ લઈને દેશમાં કોઈ એક બીજે ઠેકાણે એક લાખ રૂપિયાની જાગીર તેને આપવી. બ્રિટિશ એલચીને એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી કે ઘરમેળે તકરાર પતાવી દેવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર હાથમા લઈ રાખવો અને જો રાવજી ગમે તે થાય તો પણ મલ્હાર રાવનો નાશ કરવાને નિશ્ચય કરીને બેઠો હોય તો બ્રિટિશ સરકારે વચ્ચે પડીને આગળ પગલા નહિ ભરતાં ફોજને પાછી બોલાવી લેવી. ઉવટ રાવજિયે કબૂલ કર્યું કે કડીના જાગીરદારે વડોદરાના મુલક ઉપર હલ્લો કર્યો છે તેના બદલામાં અંગ્રેજી લશ્કર બે ત્રણ દહાડા સુધી તેની હદમાં છાવણી કરશે તો હું રાજી થઈશ, તે સાથે તેણે કહ્યુ કે, મલ્હાર રાવ સલાહભરેલી રીતે ચાલવાને કબૂલ થાય તો તેની પાસેથી ખડણી લેવામાં આવે છે તેનો ઘણો ભાગ પાછો તેને છોડી દેવામાં આવે.

મેજર વોકરે સરકારને રિપોર્ટ કર્યો તેમાં તેણે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે મલ્હાર રાવ જો પોતાના રાજાને શરણ થવાને ના પાડે તો ન્યાય અને રાજનીતિના ધોરણથી તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. મહારાજાને એક પટાવત તરીકે તેની જાગીર ખાઈને ખડણી આપવાને ના પાડે છે, અને તે જ્યારે માગવામાં આવી ત્યારે પરદેશી શત્રુનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને બ્હાને હથિયાર લઈ ઉઠયો છે, અને તેની મતલબ તો કાંઈ ઉલટી જ પ્રસિદ્ધ કરી છે તેથી મહારાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાના સંપૂર્ણ વિચારને લીધે રાજદ્રોહ કર્યાનું તોહોશાખાર તેને લાગુ પડે છે. કાનાજીને માટે મલ્હારરાવ હથિયાર લઈને ઉઠયો છે ફેરફાર કરવાનું બતાવે છે તે ઉપર થોડો આધાર રાખી શકાય છે, કેમકે તે રાજ• થઈ ગયો હતો ગાદી ઉપર ખરો દાવો નથી, અને મલ્હાર રાવે પોતે જ કાનાજીને બ્હીકણુપણાનો -તે વાત પસંદ કરી છે એટલું જ નહિ પણ તેના પદભ્રષ્ટના

સમાચાર સાંભળીને પોતાની ખુશાલી જણાવવાને માટે જ તોપોના બ્હાર કરાવ્યા હતા. તેણે ગાયકવાડના મુલ્ક ઉપર હલ્લો કર્યો હતો તે એ બનાવ બન્યા પછી બહુ પછવાડે કર્યો હતો. તે વેળાએ તેણે કશી શત્રુતા પ્રસિદ્ધ કરી ન હતી, તેમ જ કંઈ ફરિયાદ પણ કરી ન હતી, જો મલ્હાર રાવ હઠ પકડીને રહેશે તો તેને તોડી પાડવાનું કામ લોકને પસંદ પડતું પશે, અને તે કામ પાંશરે પાંશરૂં સરાડે ચડશે તો પછી સહાયકારી લશ્કર કબૂલ રાખવામાં આવશે. આ મતલબને માટે મદદ આપવાને બ્રિટિશ સરકારને ખુલ્લી રીતે અગત્યનું છે, અને કડીની ચઢાઈનો જય થયા પછી તો પેહેલાંની ટુકડી અથવા તેના જેવી ફોજની પલ્ટણ વડોદરે મોકલીને નિરંતર રાખવાને ઠીક થઈ પડશે.

મેજર વોકર પોતાને સોંપેલું કામ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડીને તારીખ ૮ મી ફેબ્રુઆરીને ત્રીજે પ્રહરે વડોદરેથી વિદાય થયો. ગાયકવાડની ફોજ આપીને બાબાજીને તેની સાથે મોકલ્યો, અને મલ્હાર રાવ સલાહ કરવાની અરજ કરે તો મહારાજાના રાજ્યને જેવી રીતે ફાયદો થાય તેવી રીતે કરવાની તેને પૂરેપૂરી સત્તા આપવામાં આવી.



પ્રકરણ ૪

મલ્હાર રાવ ગાયકવાડ

પાછળના પ્રકરણમાં કોલકરારનો વૃત્તાન્ત, આ પુસ્તકનો પ્રકાર જોતાં કોઇને બહુ વિસ્તારથી લખેલો લાગશે, પણ ગૂજરાતના હવે પછીના ભાગ્યનો ખરેખરો આધાર તેની જ ઉપર રહેલો છે, માટે તેમ કરવાની અગત્ય પડી છે. જો બ્રિટિશ પાસે માગેલો આશ્રય આપવામાં આવ્યો હોત નહિ, અને ખંભાત આગળથી લશ્કરે આગળ ડગલાં ભર્યાં હોત નહિ, તો પછવાડેથી જેમ હોલકર અને સિંધિયાનાં રાજ્યોની વલે થઈ તે પ્રમાણે વડોદરાનું રાજ્ય પણ દુઃખદાયક અંધેર કારભારવાળી અને ધણીધોરી વિનાની ગડબડાટભરેલી સ્થિતિમાં અચૂક આવી ફસ્યું હોત. પણ કામ એકદમ આગળ વધીને એવા નિયમ પર આવી ગયું કે, તે નિયમ, ગૂજરાતના સર્વ રાજ્યનો આગળ ઉપર થવાનો જે સબંધ, તેનો દઢીભૂત આધાર થઈ પડ્યો.

સુરતથી બીજી ફેબ્રુઆરિયે નીકળેલી ફોજ ખંભાતને બારે ઉતરી, અને આગળ સન ૧૭૭૫ માં કર્નલ કિટિંજના તાબાની ફોજ જે ખુલ્લી જગ્યામાં પડી હતી તેજ જગ્યાએ નારાયણ સરના કુંડ પાસે આવીને પડી, અને ઉપરી અધિકારિયોને ઉતરવાને માટે વાડી માંહેલો એક બંગલો

સોંપવામાં આવ્યો. એટલી વારમાં આણીમગ બાબાજી અને મલ્હાર રાવની ફોજ વચ્ચે અનિર્ણીત અને અવ્યવસ્થિત ન્હાની ન્હાની લડાઈયો થવા લાગી, અને તે સાથે, માલ વિનાનાં સલાહનાં કહેણ પણ ચાલવા લાગ્યાં. મલ્હાર રાવનું લશ્કર બધું મળીને પંદર હજારનું હતું એવું કહેવામાં આવતું હતું.* શિવરામ કરીને માત્ર એક સરદાર દમવાળો હતો. તેની પાસે કવાયત શીખ્યાનું ડોળ ધારણ કરવાવાળા સાતસેં હિન્દુસ્થાની હતા; અને ત્રણસેં કે ચારસેં મરાઠા અશ્વાર હતા. "ગોસાઈની બાપડીનું લશ્કર" એવા નામથી એક પલટણ ઓળખાતી હતી, તેના ઉપર પાર્ટરકર કરીને એક અંગરેજ ઉપરી હતો. બીજાં બસેં માણસ હતાં તેનો ઉપરી જોકિમ કરીને એક ફિરંગી હતો. તેણે પોતાની ટૂકડીમાં એકસરખો દેખાવ રાખવાને મ્હેનત લીધી હતી તેથી તેઓ "લાલ ડગલા" પ્હેરતા; પણ "બાકીના, પોતાને ગોઠે તેમ પોશાક પ્હેરતા અને લડતા" એમ પારકર તેમને માટે લખે છે. આ શેળભેળ લશ્કરમાં બાકી રહેલા સિંધિ, અને પઠાણ તથા કાઠી અને કોળી હતા. તે માહેથી કાઠી અને કોળી તો કવચ પ્હેરનારા અશ્વાર હતા, અને બાબાજીની ફોજ સાથે એક બે ન્હાની લડાઈયોમાં જે હવણાં હવણામાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો તે ભૂપતસિંહ તેઓનો ઉપરી હતો. એ સખ્સ વગોવાયલો નામધારી ભંડારાનો ઠાકોર હતો. એ હવણાં તો મલ્હાર રાવની ટોળીનો બહુ નામીચો માણસ થઈ પડ્યો હતો, પણ પ્રથમ તો એનો કટ્ટો શત્રુ હતો. કાનાજીના રાજકારભારમાં, કડીના જાગીરદારના ઉપર મોકલવાનું કહીને એ ઠાકોરને વડોદરે તેડાવ્યો હતો, પણ કાનોજી કેદ થયો તે વેળાએ એને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ છતાં તે હવે પછીના દ્વેષભાવને લીધે ભલેને મલ્હાર રાવના મુલક ઉપર ચડાઈ કરવાને નીકળી ચાલે એટલા માટે રાવજિયે તેને છોડી મૂક્યો હતો.

તારીખ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી સુધી બ્રિટિશ ફોજે કાંઈ આગળ પગલાં ભર્યાં નહિ. એટલી વારમાં મલ્હાર રાવ, આરબ કામદારો સાથે, કાનાજીને છોડી મૂકવાનાં કપટકાર્ય રમતો હતો. અને આ બાજુ ભણી અંગરેજોએ ઢીલ કરી હતી તેથી, અને ખંભાતથી રેસીડેન્ટે પોતાનો એક વકીલ કડી મોકલ્યો હતો તેથી, સર્વ પક્ષકાર નિરાશ થઈ ગયા હતા. મલ્હાર રાવે પોતાની ફોજનાં હથિયાર છોડાવાની ના પાડી, તેમ જ, વિસલ નગર અને બીજી જગ્યાઓ

* આ ગણતરી પારકરની આપેલી છે અને તેના જ લખવાથી તેમાં ફેરફાર જણાય છે મેજર વોકર એવી ગણતરી કરે છે કે, દશથી બાર હજાર સુધી ઘોડેશ્વાર અને પાયદલ મળીને હતું તથા ઘણી ખરી ન્હાની મ્હોટી દશ પંદર તોપો હતી

જે તેણે લઈ લીધી હતી તે પાછી આપી દેવાને પણ ના કહી. અને કંઈ બંદોબસ્ત કરતાં પ્હેલાં મલ્હાર રાવની પાસે એ બંને વાનાં કબૂલ કરાવ્યા વિના આગળ કામ ચાલે એમ હતું નહિ, તેથી મિ૦ ડંકન જે આ વેળાએ ખંભાતમાં હતો, તેણે બાબાજીની ફોજને જઈ મળવા સારૂ લશ્કરને ઉપડી જવાની આજ્ઞા આપી. મલ્હાર રાવને ખબર આપવામાં આવી કે મહારાજાનો મુલ્ક તમે ગેરવાજબી રીતે દબાવી પડ્યા છો તે છોડાવવાને ફોજ રવાના કરવામાં આવી છે, તમે જો તે મુલ્ક પાછો આપવાને કબૂલ થશો તો માત્ર સો માણસ લઇને મિ૦ ડંકનને મળવા આવવાની રજા આપવામાં આવશે. એ વિના બીજા કોઈ ઠરાવની તમારે આશા રાખવી નહિ.

મેજર વૉકર તા૦ ૨૭ મીને દિવસે નીકળ્યો તે માર્ચ મહિનાની ૪ થી તારીખે અમદાવાદ પ્હોંચ્યો. ત્યાંથી તે બીજે દિવસે અડાલજ ગયો. ત્યાં તેણે પોતાનો ભારે સરસામાન અને માદા માણસોને મૂકીને ચોકી રાખી. મ્લ્હાર રાવ હજી લગણ સલાહનું ક્હેણ ચલાવતો હતો પણ તે પ્રમાણે કરવાની તેની મરજી હોય એવી ખાત્રીપૂર્વક સાબીતી આપતો નહતો. બ્રિટિશ ફોજ તા૦ ૧૦ને રોજ કડી માહાલમાં પેઠી; તેની સાથે ગાયકવાડની ફોજ હતી તે પછ-વાડે રહેવા દીધી. જો એમ કર્યું હોત નહિ તો તે તેની અવ્યવસ્થિત રીતિને લીધે વાંકમાં આવી જાત. તેઓએ સેરેતા આગળ છાવણી કરી તે ઠેકાણે મેજર વૉકરની મુલાકાત લેવાને મલ્હારરાવે પોતાની મરજી જણાવી તે પ્રમાણે મુલાકાત તો થઈ પણ તે અવસરની સર્વ હકીકત ઉપર નજર રાખતાં સલાહશાન્તિથી તકરાર પતી જાય એમ મેજર વૉકરને લાગ્યું નહિ. મલ્હારરાવના મનમાં અવિશ્વાસ અને દગો હતો, એ વાત તે મુલા-કાતની વેળાએ ઘણાં જ હથિયાર સજેલા માણસો લઈ ગયો તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ થઈને બે હજાર કરતાં પણ વધારે માણસ તેણે સાથે રાખ્યું હતું, અને સગાથે ત્રણ તોપો હતી. બ્રિટિશ છાવણીમાં મુલાકાત લેવા જવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો અને છાવણીથી બે મૈલ ઉપર મુલાકાતને માટે ચંદરવો બાંધવામાં આવ્યો હતો ત્યાંથી આગળ ડગલું ભરવાની પણ તેણે ના કહી. તો પણ બીજે દિવસે સાંજરે મેજર વૉકરને કેટલાંક કારણ બતાવીને તે તેને મળ્યો અને પોતાની નવી ફોજ કહાડી મૂકવાની અને બ્રિટિશ સરકાર કહે તે સર્વ વાત કબૂલ કરવાની પોતાની મરજી જણાવી. પણ તેની યોગ્યતા સચવાય એટલા માટે કોઈ નિષ્પક્ષ વકીલોની મારફત કોલકરાર ખાનગી રીતે કરાવવાની તેણે ઇચ્છા જણાવી. તે પ્રમાણે મેજર વૉકર તેનું કહેલું ધ્યાન રાખ્યું. તેવી

પાસે એવી માગણી કરી કે મહારાજાનો મુલક જે તમે જિતી લીધો છે તે તેમનો પાછો આપવો, ગાયકવાડની પ્રજામાંથી જેઓને કેદ પકડવામાં આવ્યા છે તેઓને છોડી મૂકવા, તથા તેમની પાસેથી લીધેલી રકમ તેમને પાછી આપવી, ને મહારાજાની ખંડણી બાકી હોય તે આપવાને વ્યવસ્થા કરવી, લડાઈનો ખર્ચ આપવો; અને હવે પછીથી સારી ચાલ ચલાવવા બાબતના જામીન આપવા, એ રીતે સર્વ પ્રકારે મહારાજાનું મન મનાવવુ વળી તેણે પોતાની નવી ફોજને રજા આપવી અને હમેશાં રહેતી હોય તેટલી ફોજ કડીના કિલ્લામા રાખવી, અને તેના નિષ્કપટપણા વિષેની મેજર વૉકરની ખાત્રી થાય ત્યા સુધી કડીની પાસે છાવણી કરીને બ્રિટિશનુ લશ્કર પડી રહે.

બ્રિટિશ ફોજને એકદમ કલોલ જવાનો ઠરાવ થયો અને ગાયકવાડની ફોજને પછવાડે આવવાનું ઠર્યુ. તે ઠેકાણે મલ્હાર રાવની છેલ્લી મુલાકાત લેવાનો ઠરાવ થયો. મેજર વૉકર ૧૫ મી તારીખે કલોલ આવ્યો ત્યારે ત્યા કોઈ જોવામા આવ્યુ નહિ, ને મલ્હાર રાવના કઈ સમાચાર જણાયા નહિ, એટલે કડીથી આશરે ત્રણ મૈલને છેટે બુડાસણ કરીને એક ગામ છે ત્યા તે ૧૬ મી તારીખે ગયો. બ્રિટિશ લશ્કર આવી પ્હોચ્યુ ત્યારે મલ્હાર રાવના થોડા એક ઘોડેશ્વાર જોવામાં આવ્યા તે કઈ દુશ્મનાવટ બતાવ્યા વિના તરત જ જતા રહ્યા. પાસે એક ઉચી જગ્યા હતી તેનો કબ્જો લઈને છેક ઉંચા ભાગ ઉપર એક તોપ તથા એક ટુકડી રાખી આવી ઉચી જગા કબ્જામા આવી તેથી આખો કડીનો દેખાવ, મલ્હાર રાવની છાવણી, અને તેની આખી ફોજ ધાલમેલ કરતી તથા મેદાન ઉપર પથરાઈ જતી મેજર વૉકરના જોવામાં આવી કડીનો કિલ્લો ન્હાનો અને વાંકોચૂકો હતો, તેને ચાર દરવાજા હતા તેમા ફત્તેહ દરવાજો હતો તેને જ માત્ર નવા મોરચા બાંધ્યા હતા, અને તેના ઉપર તોપ ચડાવી હતી મલ્હારરાવને રહેવાની જગ્યા એક કિલ્લામા હતી તે વેગળેથી દેખાતી હતી તેમા તેનો મ્હોટો મિનારા જેવો બુરજ, અને ખુલી અગાશી એ મુખ્યત્વે કરીને જણાઈ આવતા હતાં તેના ઉપરથી આસપાસનો પ્રદેશ નજર તળે ચડી શકે એમ હતું.

સુમારે બપોરની વેળાએ મલ્હાર રાવની પાસેથી કાગળ લઈને માણસો આવ્યા. તે કાગળમા એટલી બધી નમ્રતા બતાવેલી હતી કે કપટકાર્ય ઢાકવાનું એક સાધન ઉભુ કરવામાં આવ્યું છે એવુ અંદેશા સરખુ મેજર વૉકરના વિચારમાં કઈ આવ્યું નહિ નેટિવ એજટ *સુદરજી અને કપ્તાન

* શેઠ સુન્દરજી શિવજી, અસલ ખત્રી કચ્છ માંડવી પાસે ગુંદિયાળી છે ત્યાંનો વતની, પ્રથમ ઘોડાનો સોદાગર હતો, તેમાંથી નેટિવ એજન્ટને પદે પ્હોચ્યો હતો ૨ ઉ

વિલિયમ્સ સાથે કાગળનો ઉત્તર લખી આપીને મોકલ્યા. તેઓને ગયાને વીશ મિનિટ થઈ નહિ અને મલ્હાર રાવની ફોજની છાવણી આગળ પૂરા પ્હોંચ્યા નહિ એટલામાં તો તેઓને કેદ કરી લીધા, અને તેની પાસે બે તોપો હતી તેનો મારો બ્રિટિશ છાવણી ઉપર ચલાવ્યો. મેજર વૉકરે ગાયકવાડના સરદારો સાથે થોડીક મસલહત કરી ત્યાર પછી તેઓને કામ નીમવામાં આવ્યું અને તેમની સાથે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે આખી ફોજે ધસારો કરીને શત્રુની છાવણી ઉપર હલ્લો કરવો. કમાલઉદ્દીનખાન પાસે લગભગ એક હજાર ઘોડેશ્વારો હાજર હતા તે લઈને બ્રિટિશ ફોજની જમણી બાજુએ તે રહ્યો; અને બાબાજી પાયદલ તથા થોડા ઘોડેશ્વાર અને થોડાક ગોલંદાજ લઈને ડાબી બાજુએ રહ્યો. ગાયકવાડની ફોજ તૈયાર થયાના સમાચાર બ્રિટિશ ફોજને પ્હોંચાડવામાં આવ્યા એટલે સુમારે અઢી કલાકે પલ્ટણ હારબંધ ચાલવા લાગી, તથા સંગાથે ચાર તોપો લીધી તે ધીરે ધીરે પણ ઘણી સરસ વ્યવસ્થાથી આગળ ચાલવા લાગી, અને કોઈક ઉંચી જગ્યા હાથ કરી લેવાને તથા શત્રુની ફોજને મોખરે જઈ પ્હોંચવાને તે જમણી બાજુ તરફ નમી. જેમ બ્રિટિશ ફોજ આગળ ચાલવા લાગી તેમ મલ્હાર રાવના તોપખાનાનો મારો વધવા લાગ્યો, અને દુર્ભાગ્યે કરીને શત્રુએ એવી જગ્યા પસંદ કરી હતી કે ત્યાંથી મારની અસર ઘણી થતી હતી, તો પણ, આશરે પાંચ વાગતાં શત્રુની ફોજથી સુમારે અર્ધા મૈલને છેટે મેજર વૉકર આવી પ્હોંચ્યો અને ત્યાં આગળથી શત્રુની છાવણી આખેઆખી દેખાવા લાગી. તેણે હલ્લો કરવાનો વિચાર અગાઉથી કરી રાખ્યો હતો, તે પ્રમાણે કરવાની તૈયારીમાં તે હતો પણ તેટલામાં તેને એવી ખબર આપવામાં આવી કે બાબાજીની ટૂકડી છાવણીથી જરાક આગળ ચાલી છે, અને તેના આરબ લોકો બ્રિટિશ ફોજની પછવાડે જવાને આનાકાની કરે છે; તેમ જ કમાલઉદ્દીનને જે ઠેકાણે રહેવાનું ઠરાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તે કેટલીએક વાર સુધી રહી શક્યો અને હવે શત્રુના ચડિયાતા ઘોડેશ્વારના લસ્કર આગળ ટકી નહિ શકતાં પછવાડે પડી ગયો છે, એવા સમાચાર પણ તેને તે જ વેળાએ મળ્યા. ગાયકવાડની ફોજનો અસર કરે એવો આશરો મળ્યા વિના ધારેલા વિચાર પ્રમાણે કરવાનું મેજર વૉકરને ઘણું જોખમભરેલું લાગવાથી તેને તે વિચાર માંડી વાળવાની અગત્ય પડી. તેથી તેણે જમણી બાજુએ વધારે જવા માંડ્યું, કેમકે જેમ તે તેણી તરફ ચાલતો હતો તેમ તેમ શત્રુના મારાથી દૂર રહેતાં રહેતાં વધારે છેટે તે જઈ શકતો, અને તેઓના ઘોડેશ્વાર જે ઉંચી

જગ્યાયે હતા, તે જગ્યાએ જઈ પ્હોંચવાને તેને બની આવતું હતું. આ ઠેકાણે અંધારું થતાં સુધી ફોજ રહી અને ત્યાંથી શત્રુના ભણીનો કાંઈ અટકાવ થયા વિના પોતાની છાવણીની જગ્યાએ પાછી વળી. શત્રુના પક્ષનું ઘણું નુકસાન થયું તેમ બ્રિટિશ ફોજને પણ ભારે નુકસાન પ્હોંચ્યું. લેફ્ટનેન્ટ કીંગ રાજાની ઍંશીમી પલ્ટણનો હતો, અને મ્યાકડોનલ્ડ અને લોવેલ નામના બે કપ્તાન કંપની સરકારની ચાકરીમાંના હતા તે માર્યા ગયા. સર્વ મળીને ૧૪૬ માર્યા ગયા તથા ઘાયલ થયા તેમાં પચીશ યુરોપિયન હતા અને એક તોપનાં પૈડાં ભાગી ગયાં તેથી તેને રણભૂમિમાં રહેવા દેવી પડી.

મેજર વૉકરની પાસે જેટલી ફોજ હતી તેટલાથી તાબડતોબ અને ઓચિંતો હલ્લો કરીને લડાઈનો અંત આણવાનું બની શકે એમ ન હતું એવી હવે તેની ખાતરી થઈ. માટે મરાઠાની રીતિ પ્રમાણે લડાઈ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને બાબાજીની સલાહ લીધા પછી મોરચો બાંધીને તે જેમ કિલ્લો બાંધેલું શહર હોય તેમ શત્રુની છાવણી ઉપર જવાનું તેણે કબૂલ કર્યું. તેટલી વારમાં ખંભાતમાં મિ૦ ડંકને તથા કૌન્સીલના બીજા અધિકારિયોએ બની શકે તેટલી ફોજ એકઠી કરીને મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મુંબઈથી મોકલવાને નક્કી થયું હતું એટલી ફોજ રવાને થવાને વ્હાણ ઉપર ચઢી, અને ગોવામાં બ્રિટિશ કમાન્ડીંગ ઑફિસર કર્નલ સર વિલિયમ ક્લાર્ક હતો તેને હુકમ થયો કે તમારા તાબાનું યુરોપિયન લશ્કર અને દેશી પાયદલની પલ્ટણ લઈને કડી આગળ ફોજને જઈ મળવું. ઇનટ્રેપિડ અને ટર્પસિકોર કરીને ઇંગ્લંડના રાજાનાં બે વ્હાણ અને કાર્નવાલિસ અને અપટન કૅથાસલ એ નામનાં કંપનીનાં વ્હાણ હતાં તે વધારાનું લશ્કર ઉત્તર ભણી લઈ જવાના કામમાં કામે લગાડ્યાં.

કેટલીક વાર સુધી કડી આગળ બેતાલ લડાઈઓ થઈ, તેમાં સામાવાળા મેજર વૉકરના લશ્કર ઉપર ઘણું કરીને નજર રાખતા હતા અને મુખ્યત્વે કરીને ગાયકવાડના સરદારોની ફોજ ઉપર દુશ્મનાવટ જણાવતા હતા. આણીમગ મેજર વૉકરના જાણવામાં આવ્યું કે આપણી પાસે જોઇયે તેટલો દારૂગોળો નથી તથા બાબાજીની ફોજનું તોપખાનું કામમાં લાગે એવું નથી અને તેનું લશ્કર જો કે ખરેખરું નાહિંમતવાન નથી તેમ જ પ્રામાણિકપણા વિનાનું નથી તો પણ તેમના મનમાં હોંસ હોય એમ લાગતું નથી, અને મલ્હારરાવની ફોજમાં વગર કવાયત શીખેલા પઠાણ, ગોસાઈ અને કોળિયો જે શૂરવીર છે તેઓના મનમાં જેટલી ઉલટ છે તેટલી તેમના મનમાં

નથી. તે ઉપરથી તેણે વિચાર્યું કે ગાયકવાડની ફોજની મદદ મળ્યા વિના હલ્લો કરવાનું કામ પાર ઉતારી શકાય એમ નથી, માટે બ્હેતર છે કે તેમ નહિ કરતાં પોતાનું રક્ષણ કરી બેશી રહેવું. વળી તે જ વેળાએ મેજર વોકર અને મલ્હાર રાવ વચ્ચે સલાહનાં ક્હેણ ચાલતાં હતાં. ક્યાપટન વિલિયમ્સને કેદખાનાના દુઃખમાંથી મોકળો કરાવા સારૂ મેજર વૉકરે દરખાસ્ત કરી પણ મલ્હાર રાવે પોતાની ભણીની બહુ માગણી કરવા માંડી, તેથી છેવટે કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

સર વિલિયમ ક્લાર્કે આવીને તા૦ ૧૨ મી એપ્રિલને દિવસે ખંભાત આગળ ફોજના ઉપરીપણાનો અધિકાર લીધો. તેણે પ્રથમ એવો મનસૂબો કરી રાખ્યો હતો કે ફોજ જેવી ઉતરે તેવી એકદમ રવાના કરી દેવી. પણ તેમનો અટકાવ કરવાને ભંકોડાનો ભૂપતસિંહ એક હજાર અશ્વાર લઈને વાટ જોઈ રહ્યો હતો તે ઉપરથી તેનાથી થતા નુકસાનમાં નહિ આવી પડવાને માટે ફોજ એકદમ રવાના નહીં કરવાનું વાજબી લાગ્યું. તેથી સર વિલિયમ ક્લાર્કે આખી ફોજ પોતાની સંગાથે લઈને ચાલ્યો, અને એપ્રિલ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે બુડાસણ આગળ મેજર વૉકરને મળ્યો. તે વેળાએ ગાયકવાડનું લશ્કર બાદ કરતા બધુ પાચ ૭ હજાર માણસ થયું, તેમાં બે હજાર કરતા વધારે માણસ તો યુરોપિયન હતાં.

પ્રથમ કોલકરાર કરવાને માટે જે ક્હેણ ક્હાડવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે ઘરમેળે કબૂલ કરવાની મલ્હાર રાવની મરજી છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાને માટે બ્રિટિશ સૈનાપતિને નક્કી કરવા સારૂ સદેશો મોકલવાનો હતો. મલ્હાર રાવને ત્યાં મસલત થતી હતી તેવામા સર વિલિયમ ક્લાર્કના આવી પ્હોંચવા વિષેના સમાચાર જાહેર કરવામા આવ્યા. તે વેળાએ, શિવરામ, ભૂપતસિંહ અને પઠાણોના સરદારે ઘરમેળે કજિયો પતાવી દેવામાં હરકત નાખી માટે મુકદરાવ ગાયકવાડે તેઓને ઠપકો દેવા માંડ્યો અને તેમને લીધે હવે સકટ આવી પડશે એવો તેમને માથે દોષ મુકયો. ટોળી માંહેલા બીજા જે આગેવાન હતા તે ચિંતાતુર થઈને એક બીજા સામુ જોવા લાગ્યા; મલ્હાર રાવને પણ ડર લાગ્યો અને ગભરાયો અને કોણ જાણે શાએ કારણને લીધે ક્હેણનો તેણે કશોય ઉત્તર વાળ્યો નહિ. અને જેમ બનવાકાળ હશે તેમ બનવા દીધુ.

કડી શહર ઉપર હલ્લો કરતાં પ્હેલાં, શત્રુની ફોજ ખાઈ ખોદીને મોરચા બાંધીને રહી હતી, તે વિખેરી નાંખવાની અગત્ય સર વિલિયમ ક્લાર્કને લાગી. તેમાં જમણી બાજુ ઘણી બળવાન થઈ ત્યાં તોપખાનું,

ફોજના ખર્ચની જામીનગીરીને માટે સુરત અઠ્ઠાવીશીનો પોતાનો ભાગ આપ્યો. એક ગુપ્ત ઠરાવ થયો તે લડાઈનો અંત આવતાં સુધી અમલમાં લાવવાને બંધ રાખ્યો. તે ઠરાવ પ્રમાણે બે હજાર દેશી પાયદલ, એક યુરોપિયન ગોલંદાજની ટુકડી અને તેના પ્રમાણમાં ખારવા, એ પ્રમાણે ફોજને નિરંતર પગાર આપવાને ગાયકવાડ સરકારે કબૂલ કર્યું તેના ખર્ચને પેટે બન્ને પક્ષકારોને સુલભ પડે તે ભાગ ગાયકવાડના રાજ્યમાંથી અંગરેજને આપવાનો ઠર્યો. આરબનું લશ્કર ફહાડી નાખવાનું ઠર્યું. ગાયકવાડને બ્રિટિશે આશ્રય આપ્યો તેના બદલામાં ખુશી થઈને આનંદરાવ ગાયકવાડે, જુન મહિનાની ચોથી તારીખે સુરત અઠ્ઠાવીશીનું ચીખલી પરગણું કંપની સરકારને આપ્યું, અને ત્યાર પછી બે દિવસે એક બીજો ઠરાવ થયો તેમાં માર્ચ મહિનાનો કોલકરાર અને ચીખલી આપવાનો ઠરાવ રીતિ પ્રમાણે બાહાલ રાખવામાં આવ્યો અને એમ ઠરાવ્યું કે જે આરબોને ઓછા કરવાના છે તેમનો પગાર આપવાને બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડને રૂપિયા ધીરવા ને તેને પેટે ગાયકવાડે વડોદરા, કોલર, જનોડ, પેટલાદ, અને અમદાવાદના પરગણા લખી આપવા તેજ દિવસે આનંદરાવ ગાયકવાડે એક દસ્તાવેજ કરી આપ્યો તેના ઠરાવ પ્રમાણે ગાયકવાડને હવે પછી મદદ આપવા સારૂ બ્રિટિશે સહાયકારી ફોજ સંવત્ ૧૮૬૦ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪)ની સાલથી રાખવી અને તેના ખર્ચને સારૂ ગાયકવાડે ધોળકા પરગણું આપવું એમ ઠર્યું પ્હેલા વર્ષમાં લશ્કરના ખર્ચના રૂપિયા ૭,૮૦,૦૦૦ થયા હતા તેનો પણ દસ્તાવેજ થયો અને તેને પેટે ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની નડિયાદના ગામની જપ્તદાદ આપવામાં આવી, તથા બાકીના રૂપિયા પૂરા કરવાને કડીની ઉપજ અને કાઠિયાવાડની સંવત્ ૧૮૫૭-૫૮(ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૧-૨)ની મુલકગીરી (જમા) સોંપવામાં આવી જુનની સાતમી તારીખે મેજર વૉકર વડોદરાનો રેસિડેન્ટ ઠર્યો તે પ્રમાણે તે ત્યાં જુલાઈની ૧૧ મી તારીખે આવી પ્હોંચ્યો. તે સમયે ગાયકવાડે તેનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો રાવજીના કહેવા ઉપરથી એના ઘરની પાસે પરામાં એક વાડી હતી ત્યાં આગળ મેજરને માટે તંબુ ઠોકાયા અને ત્યાં બ્રિટિશનો વાવટો ચડ્યો.

આનંદરાવના રાજ્યની સામે એક બીજું બંડ થયું હતું તે શમી ગયાના સમાચાર થોડા દિવસ અગાઉ મળ્યા હતા. ગાયકવાડના કુટુંબનો સગો એક ગણપતરાવ કરીને હતો તે માજી મહારાજા ગોવિંદરાવના કરતા પોતાનો વિશેષ હક્ક ધરાવીને સર્વ સત્તા લઈ લેવાને ઉભો થયો હતો, તે

પણ ભલા સ્વભાવના મહારાજે તેને સંખેડાનો કિલ્લો અને તેનું ન્હાનું પરગણું થોડે રૂપિયે ઇજારે આપ્યું હતું તેના રૂપિયા આપવા બંધ કરી બેઠો હતો અને મલ્હાર રાવની સાથે મળી જઈને પોતાની સ્વતંત્ર સ્થાપના કરવાને તૈયાર થયો હતો. પણ કડી જેર થયા પછી તે પોતાના કિલ્લામાં ભરાઈ પેઠો હતો. ત્યાં માત્ર બે તોપો હતી અને બીજું રક્ષણનું બરાબર સાધન નહિ છતાં ગાયકવાડનો હલ્લો સહન કરી શક્યો હતો. ગણપતરાવની સાથે મહારાજના પિતાનો એક દાસીપુત્ર મોરારરાવ કરીને હતો તે તેને મળી ગયો હતો બ્રિટિશ ફોજની એક ટુકડી કપ્તાન બેથુનના ઉપરી-પણા નીચે જઈને તરત જ ગાયકવાડની ફોજ સાથે મળી, અને જુલાઈ મહિનાની ૭ મી તારીખે સંખેડુ તાબે થયું, તેમાં કિલ્લેદારોની ખાનગી મિલ્કત અને તેમના જીવ બચાવાનો કોલકરાર થયો. પણ ઠરાવ થતા પ્હેલાની રાત્રે ગણપતરાવ અને મોરારરાવ, થોડા માણસ લઈને પગે ચાલી નીકળ્યા હતા તે ગોવિંદરાવનો સાળો બાપુ પૈંવાર કરીને માળવામા મ્હોટો જાગીરદાર હતો તેના રક્ષણ નીચે ધાર જઈ રહ્યા.

હવે ગાયકવાડની પ્રધાન ટોળીનું અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટનું મન કેટલાક મહિનાથી આરબોને કહાડી મૂકવાના વિકટ કામ ઉપર લાગ્યુ હતુ. તેઓ એટલા બધા બળિયા થઈ પડ્યા હતા કે, રાજ્યના પ્રત્યેક કામકાજમાં પોતાનુ માથુ ઘાલતા હતા. આ કામનું યથાસ્થિત વર્ણન આ ઠેકાણે આપવાની કાંઈ અગત્ય નથી ટુકામા એટલું જ કે બ્રિટિશ ફોજના આશ્રય વિના તે થાય એમ ન હતું છેવટે આરબોના જમાદારોને વડોદરાના કિલ્લામાં ઘેરી લીધા, અને કર્નલ વુડિંગ્ટનના તાબાની ફોજના જોરથી ૧૮૦૨ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૬ મી તારીખે તેઓને તાબે થઈ કરાર કરવાની જરૂર પડી.

બ્રિટિશની સત્તા ગૂજરાતમા કેમ પ્રવેશ પામી તે વિષેનો થોડો વૃત્તાન્ત ઉપર પ્રમાણે આપવામા આવ્યો. હવે તેની હવે પછીની વૃદ્ધિ વિષે અમે ટુકામા લખીશુ

ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૫ ના એપ્રિલ મહિનાની ૨૧* મી તારીખે ગાયકવાડ સાથે છેવટનો એક કોલકરાર થયો તેમા આગળ જે ઠરાવો થયેલા તેમા વધારો અને ફેરફાર કરવાનો જે યોગ્ય જણાયો તે કરીને ચોક્કસ ઠરાવ થયો ગાયકવાડે પ્રથમ બે હજાર માણસની સાહાય્યકારી ફોજ રાખી હતી

* જિયોર્જનામામા તા ૧૨ મી લખી છે, તે ભૂલ છે

આ તહનામાના સબધમા મુલ્લા ફિરોજ પોતાના જિયોર્જનામામા વિશેષ પટ્ટે લખે છે ૨ ઉ

તેને બદલે હવે ત્રણ હજાર રાખવાને કબૂલ થયો, અને તે તેના મુલકમાં રહેવાની ઠરી, પણ જ્યારે અગત્ય પડે ત્યારે જ તેને કામમાં લેવી એમ ઠર્યું. તેના ખર્ચને સારૂ ૧૧,૭૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજના પરગણાં આપવાનાં ઠર્યાં. ચોરાશી, ચીખલી, અને ખેડાનાં પરગણાં તથા સુરતની ચોથ બ્રિટિશને આપી હતી, અને ગાયકવાડને બ્રિટિશ સરકારનું દેવું હતું તેના પેટામાં બીજાં પરગણાંની ઉપજનો સમાવેશ થઈ ગયો.*

ગોવિંદરાવના સમયથી પેશ્વા અને વડોદરા સરકાર વચ્ચે કાંઈ કોલ-કરાર થયા નથી. આબા સેલુકરનું બંડ બેસારી દીધા પછી પેશ્વા પાસેથી ગાયકવાડે અમદાવાદ, કાઠિયાવાડની મુલકગીરી, પેટલાદ, નાપાડ, ચૂડા, રાણપુર, ધંધુકા, અને ગોઘાનાં પરગણાં, તથા ખંભાતમાં જે તેઓના કેટ-

* આનદરાવ ગાયકવાડના રાજ્યમાથી આનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કપનીને જે આપવામા આવ્યુ તેની યાદી ગગાધાર શાસ્ત્રીની વિગત પ્રમાણે કર્નલ વૉકરના ૧૮૦૬ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧૯મી તારીખના રિપોર્ટ સાથે જોડવામા આવી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે —

ઇનામ

ખેડાની કિલ્લેદારી	..	રૂ૦ ૪૨,૦૦૦	
ચીખલી પરગણું	... .	,, ૭૬,૦૦૦	
સુરત બંદરની ચોથ	... ...	,, ૫૦,૦૦૦	
ચોરાશી પરગણું	... ...	,, ૯૦,૦૦૦	
			૨,૫૮,૦૦૦

જપ્તદાદ

નડિયાદ પરગણું	.. ...	,, ૭૫,૦૦૦	
ધોળકા ,,	... ...	,, ૪,૫૦,૦૦૦	
વિજાપુર ,,	...	,, ૧,૩૦,૦૦૦	
માતર ,,	... ...	,, ૧,૩૦,૦૦૦	
મહુધા ,,	... ...	,, ૧,૧૦,૦૦૦	
કડીટપ્પો ,,	... ...	,, ૨૫,૦૦૦	
કીમ કઠોદરાની જકાત	...	,, ૫૦,૦૦૦	
કાઠિયાવાડની વાર્ષિક વરાત		,, ૧,૦૦,૦૦૦	
			૧૧,૭૦,૦૦૦
			૧૪,૨૮,૦૦૦

લાક હક્ક હતા તે ઇજારે લીધા હતા. પણ વસઇના કોલકરાર થયો તેમાં રાણ-પુર, ગોધા, અને ધંધુકા, તથા ખંભાતમાંનો પેશ્વાનો ભાગ પેશ્વાએ બ્રિટિશ સરકારને આપ્યો હતો. અને બાકી રહ્યુ તેનો પટો દશ વર્ષની મુદતથી પેશ્વા સરકારે ગાયકવાડ સરકારને ૧૮૦૪ ના જુન મહિનાથી આપ્યો હતો; પણ પ્રથમની મુદત થઈ રહી ત્યારે પેશ્વાએ નવો પટો કરી આપ-વાની સાફ ના પાડી અને ગૂજરાતમાં પોતાની રાજસત્તા વધારવાની આતુરતા થઈ, તેથી ૧૮૧૫ માં ત્ર્યંબકજી ડેંગલેને સરસૂબેદાર ઠરાવ્યો; તેણે તે પ્રાંતમાંનાં પરગણાં પેશ્વાને નામે લીધાં, અને આ પ્રમાણે પોતાને સત્તા મળી તેનો બ્રિટિશ સરકાર સામે કપટકાર્ય કરવામાં ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પણ પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭ માં કરાર થયો તેમાં આ તોફાની સૂબાને તેણે માન્ય રાખ્યો નહિ; અને તેણે ગાયકવાડના ઉપર હવે પછી દાવો કર-વાનો છોડી દીધો, તથા પાછલા દાવાનો ચૂકાદો કર્યો, અને તેણે ગૂજરાતની પોતાની ઉપજ, ઓરપાડ બાતલ કરતાં, બ્રિટિશ સરકારને આપી.

નવેમ્બર મહિનાની ૬ ઠ્ઠી તારીખે વડોદરામાં વિશેષ કરાર થયો, તેમાં પુનાના કરારથી ગાયકવાડને લાભ થયો હતો, તેથી ગૂજરાતમાં જે એક બીજાનાં રાજ્ય હતાં તેની ચોગ્ય પડતી વ્હેંચણી કરવાની રીતિ કબૂલ કરી, અને તેની સાહાય્યકારી ફોજમાં એક હજાર કવાયતી પાયદલ તથા ઘોડે-સ્વારની બે પલ્ટણો વધારી લેવાનો ઠરાવ કરી તેના ખર્ચના બદલામાં બ્રિટિશ સરકારને ચોગ્ય પડતી વળકણ કરવામાં વચ્ચે આવતાં પરગણાં આપવાનુ કબૂલ કર્યુ.



પ્રકરણ ૫ મું
કાઠિયાવાડની મુલ્કગીરી

અણહિલપુરના રાજા અને અમદાવાદના સુલ્તાન, એ બંનેની, પોતાની પડોશના રાજાઓ સાથેની વર્ત્તણુક, એકંદરે સમાન હતી, એવુ આપણા જોવામાં આવી ગયું. કેટલાએકને જિતી લેવા જેટલુ જોર પોતાનામાં છે એમ તેમને લાગતું. તેઓને તેઓ સંપૂર્ણ રીતે જિતી લેતા, પણ જેઓનો પરાજય કરી શકાય એમ ન હતું, તેઓની સાથે લડવાથી શો પરિણામ થશે એ વિષની ખાતરી નહિ હોવાને લીધે, લડવાના કરતાં તેઓ માહેથી ઘણા જણ પાસેથી ખંડણી લેવાનુ ઠરાવીને તેઓ સંતોષ પનારદમ પયરાઈ પ્રમાણેની પોતાની પ્રાપ્ત કરી લીધેલી સત્તા કાયમ રાખવામાં ચાલે, તેથી તે સુલ્તાનોએ, અને ત્યાર પછીના દિલ્હીના સૂબેદારે (રજપૂત તાલુકદાર

મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેઓએ, દેશમાં પોતાનાં થાણાં બેસારી દીધાં હતાં, તેથી નિયમસર ખંડણી ઉઘરાવી લેવાને બની આવતું હતું, અને જ્યાં અગત્ય પડતી હતી ત્યાં જ માત્ર ચડાઈ કરી તે વસુલ કરી લેતા હતા. આ પ્રમાણે બેસારેલાં થાણાં રહેતાં રહેતાં ઉઠાડી લેવામાં આવ્યાં હતાં, અથવા ઉઠી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. તેથી મોગલ રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ, જે અંધેર કારભાર અને ગડબડાટ વારે વારે થયેલો જોવામાં આવ્યો છે તેવે પ્રસંગે, ખંડણી ઉઘરાવી લેવાને માટે ઘણે ઠેકાણે પ્રતિ વર્ષે હુમલા કરવા પડેલા છે. આ રસ્તો પકડવાને મુસલમાનોને તો અગત્ય પડી હતી. અને જ્યાં તે પ્રમાણે કર્યા વિના છૂટકો ન હતો ત્યાં તેઓ તેમ કરતા હતા. પણ તેમના પછી મરાઠા થયા, તેઓને તો હુમલા કરવાનો રસ્તો મન ગમતો થઈ પડ્યો હતો અને તે રસ્તો ઝાલવાને તેઓ ચૂકતા જ ન હતા.

મરાઠાના રાજ્યની મુખ્યત્વે કરીને જેવી રાજનીતિ હતી તે પ્રમાણે જે જે દેશ ઉપર તેઓએ હથિયાર ચલાવ્યાં તે તે દેશમાંથી પૈસા કઢાવવા ઉપર તેઓએ મુખ્ય નજર રાખી હતી. કેટલાક અનુભવ ઉપરથી, જ્યારે ઘણે દિવસે તેઓની ખાતરી થઈ કે ખંડણીની રકમ નક્કી કરી તે ઉઘરાવી લેવાથી લાભ થાય છે ત્યારે તેઓએ જિતી લીધેલા દેશમાં નિયમસર કારભાર ચલાવવા ઉપર તેઓએ નજર પ્હોંચાડેલી છે. તેઓનો ઇતિહાસકર્ત્તા લખે છે કે, "મરાઠા જ્યારે પોતાની સીમા છોડીને બ્હાર જતા ત્યારે તેમને મન "પૈસો ઉઘરાવવો અને લડાઈ કરવી એ બે સમાન હતું. જ્યારે કોઈ "ગામમા અટકાવ કરવામાં આવતો ત્યારે ત્યાંના અધિકારિયોને પકડવામા "આવતા, અને તેઓને ધમકી બતાવીને અથવા કોઈ કોઈ વાર તો થોડો "ઘણો સખ્ત અત્યાચાર કરીને તેઓની પાસેથી ચુકાદો કરી લેતા હતા. "રોકડા પૈસા તો તેમને ભાગ્યે જ મળતા હતા, પણ જે શરાફોનો ગામડાંમાં "વેપાર ચાલતો હોય તેઓની જામીનગીરી લેવાની રીતિ પસંદ કરવામાં "આવતી હતી, કેમકે તેમની ચિઠ્ઠિયો હિન્દુસ્તાનના ગમે તે ભાગમાં હુંડિ-"યોની પેઠે વટાવી શકાતી હતી. જ્યારે ગઢના ગઢપતિઓ તેમના સામી "ટક્કર લેતા અને છેવટે તેમનાથી હારતા ત્યારે તેઓને કતલ કરવામાં "આવતા." આ પ્રમાણે પૈસાના લાલચુ મરાઠાને માફક આવતી ચડાઈયો "મુલ્કગીરી" એવા નામથી ઓળખાતી હતી.

રાતમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે, પોતાની પ્હેલાં થયેલા મુસલ-
ને, અને દેશની સ્થિતિને અનુસરીને, તથા પોતાના મનના
લ્કગીરી કરવા નીકળવાની રીતિ તેઓએ પસંદ કરી

દીધી. હાલમાં જે તાલુકા રજપૂત તાલુકદારોને સ્વાધીન હજી લગણ છે તેઓ ત્રણ ચાર હજાર લૂટારા અશ્વાર લઈને, તોપો કે છાવણી કરવાનો સરસામાન સાથે લીધા વિના, લૂંટફાટ કરતા ચાલ્યા જતા હતા, અને ભોમિયા કબૂલ કરી શકે અથવા પોતાનું બળ ચલાવીને બની શકે તે પ્રમાણે પોતાના દાવાનો નીકાલ કરી લેતા હતા. જેમ દેશનું રાજ્ય વધારે થાળે પડતું ગયું તેમ નક્કી કરેલા અવ્યવસ્થિત પાયદળનું લશ્કર લઈને તેઓ જાયુ મુલ્કગીરી કરવા લાગ્યા. મરાઠા સરદારોનો એવો એક નિયમ હતો કે જેમ બને તેમ વધારે ખંડણી લેવી, અથવા એમ બને નહિ તો પછી પોતાના પૂર્વના ઠરાવ કરતાં ઓછી તો પછી લેવી જ નહિ, અને આ છેલ્લા નિયમને તેઓ એટલા બધા વળગી રહેતા કે, કોઈની પાસેથી ચડી ગયેલી ખંડણી વસુલ કરી લેવાની હોય તો સામટા નીકાલ બહુ છૂટ મૂકીને કરવાને બદલે આગળના ઠરાવ પ્રમાણે બે વર્ષનું વસુલ લેવાનું તેઓ વધારે પસંદ કરતા હતા. આણી-મગ રજપૂત રાજાઓ પણ ગમે તેટલી ખંડણી આપવાને જેમ બને તેમ સામા થવામાં પ્રતિષ્ઠા સમજતા હતા અને જ્યારે કાંઈ ચાલતું નહિ ત્યારે જેમ પોતાને લાભ થાય તેમ ફડચો કરવાને તૈયાર થતા. મુલ્કગીરી લશ્કર આખો દેશ તાબે કરી લેવાને અથવા જે ગઢનો બચાવ આગ્રહથી કરવામા આવે એવા ગઢ જેર કરવાને શક્તિવાન ન હતું; તેટલા માટે તેનાં માણસો ખુલ્લાં શહર અને ગામડાંમાં લૂંટફાટ કરવા માડતાં, અને તે કામ શરૂ કરવાને મોસમની વેળા પસદ કરવામાં આવતી; તેનું કારણ તાલુકદાર પાસેથી તરત જ કબૂલાત લેવાની જરૂર પાડવાનું એકલુ જ ન હતું પણ ફોજને ઘાસદાણા મળવાનુ સારૂ સાધન મળે માટે તે ઋતુ પસંદ કરતા હતા. જે તાલુકદાર પાસેથી ખંડણી વસુલ કરવાની હોય તેના તાલુકામાં મરાઠી ફોજ આવે ત્યારે તેના સામા થવાનો વિચાર ન હોય તો તાલુક-દારને વિશ્વાસ ઉપજે એવા એક વકીલને, સર્વ વાજબી માગણીને પૂરી પડે એટલી જામીનગીરી આપીને, પોતાના તાલુકાની શીમા ઉપર મોકલ્યા વિના ચાલે નહિ. જો તે પ્રમાણે તે મોકલે તો આગળ ચાલનારી ફોજની ટૂકડીના એક અથવા તેથી વધારે અશ્વારો જે બાંહધર કહેવાતા હતા તે તેના તાલુકાના દરેક ગામમાં મૂકવામાં આવે તેથી ત્યાં લૂંટફાટ કરવામાં આવે નહિ; પણ જો તાલુકદાર સામા થવાની મરજી જણાવે નહિ અથવા તરત પતાવી દેવાનું મન જણાવે નહિ, તો પછી પિંઢારાઓ ચોગરદમ પથરાઈ જાય; અને રસ્તામાં સર્વ પ્રકારની લૂંટફાટ ને નાશ કરતા ચાલે, તેથી તે રસ્તે થઈને ફોજ ગઈ છે એમ જણાઈ આવે. અને તે રજપૂત તાલુકદાર

માગેલી ખંડણી રજુ કરવાને કબૂલ થાય તેના પ્હેલાં તો ખેતરોમાંથી પાકેલો ફાલ રફેતફે કરવામાં આવે; અને ગામડાંને ઘાતકીપણે સળગાવી નાંખે અને નાશ કરે, ઘરની ઉઘાડી ભીંતો સિવાય કાંઈ રહેવા દે નહિ અને તાલુકાનું એકેએક વિધું ઉજ્જડ કરી નાંખે અને એકેએક ગામ ઉજ્જડ કરીને નાશના ઢગલા કરવામાં આવે.

શિવરામ ગાર્દી જે કવાયત શીખેલા લશ્કરનો સરદાર હતો એવું આગળ જણાવેલું છે તેને સ્વાધીન મુલકગીરી કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યુ હતું ત્યારથી મુખ્યત્વે કરીને તેઓએ મુલકગિરીનો દર આગળના કરતાં ઘણો વધારી દીધો હતો. મરાઠાના પ્હેલાંના અધિરાજાઓના સમયથી જે ખંડણી લેવામાં આવતી હતી તે સિવાય મરાઠા જૂદે જૂદે નામે બીજી ખંડણી લેતા હતા, જેમ કે, તેમના ઘોડાને માટે "ઘાસદાણો" અને એ કરતાં પણ જેમાં સર્વ વાત આવી જાય એવો "બીજો પ્રચૂર્ણ" ખર્ચ લેવામાં આવતો. ખંડિયા પ્રાન્તના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, એક કાઠિયાવાડ; તેમાં સોરઠનો દ્વીપકલ્પ, ઝાલાવાડ; અને બીજો તેને લગતો દેશ આવ્યો હતો; બીજો મહીકાંઠો, તેમાં મહી નદીથી તે અંબા ભવાની અને કચ્છના રણ સુધીનો દેશ આવ્યો હતો.[1]

આરબ સિપાઈયો કેટલીક સત્તા બથાવી પડ્યા હતા. મહારાજ ગોવિંદરાવ મરણ પામ્યા હતા, અને કાન્હાજી તથા મલ્હારરાવનાં બંડ ઉભાં થયાં હતાં, એ સર્વ કારણોએ કરીને કાઠિયાવાડમાં મુલકગિરી કરવાને ફોજ મોકલવાનું બની આવ્યું ન હતું તેથી સન ૧૭૯૮-૯૯ની સાલથી ખંડણી ચડી ગઈ હતી. તે ઉઘરાવાનું કામ બાબાજી આપાજીને સોંપવામાં આવ્યુ. એટલે કડી જેર કર્યા પછી ૧૮૦૨ની સાલમાં તે મુલકગિરી કરવાને નીકળ્યો. પણ તેટલી વારમાં કાઠિયાવાડના તાલુકદારો કિલ્લા બાંધીને સામા થવાને સજ્જ થઈ રહ્યા હતા, અને જે પૈસો ખંડણી આપવાના કામમાં આવી શકત તે નાના પ્રકારનાં ખર્ચમાં અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓના પોતાના જ

---

૧ આ બન્ને પ્રાન્તની મુલ્કગિરીનો આંકડો ઈ સ ૧૮૦૨ મા ગાયકવાડ સરકારે કર્નલ વોકરને યાદી કરી આપવા પ્રમાણે નીચે મુજબ હતો—

પ્રાન્ત	ગાયકવાડના ભાગ	પેશ્વાનો ભાગ	કુલ
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
કાઠિયાવાડ .	૪,૦૯,૫૨૧	૫,૩૮,૦૧૯	૯,૪૭,૫૪૦
મહીકાંઠો ...	૩,૦૦,૬૨૨	૧૫,૦૦૦	૩,૧૫,૬૨૨

કજિયા પછવાડે વાવરી નાંખ્યો હતો. વળી તેઓના સાંભળવામાં એમ આવ્યું હતું કે બાબાજિયે ચડેલો અવેજ સામટો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે ઉપરથી તેઓને ઘણી ધાસ્તી લાગી ગઈ હતી. મલ્હાર રાવની ટોળીમાં પાટડીનો દેસાઈ હતો તેને જિતી લઈને બાબાજી કાઠિયાવાડમાં પેઠો. તેમાં માળિયા, મોરબી, જૂનાગઢ, ભાવનગર, અને વઢવાણ સાથે લડાઈયો કરીને જિત મેળવતો ચાલ્યો; તેણે કડીના જાગીરદારને તથા તેના દીકરાને કેદ પકડીને લાંનું ભયભરેલું બંડ બેસારી દીધું; અને દેશમાં જેટલી ખંડણી લ્હેણી હતી તેટલી વસુલ કરી લીધી, તથા આગળ કેટલાક સૈકાંઓથી જોવામાં આવેલો નહિ એવો દાબ અને સત્તા આખા દેશમાં બેસારી દીધાં. બાબાજી આ પ્રમાણે પોતાની મુલ્કગીરીમાં જય પામ્યો, તેટલી આશા રાખવામાં આવી ન હતી, તથા તેટલું જોર મારવા જેટલી ખરી શક્તિ ગાયકવાડ-માં ન હતી, પણ કાઠિયાવાડના તાલુકદારો બાબાજીના ઠરાવને શરણ થયા તેનું દેખીતું કારણ એ હતું કે, એ તથા એના રાજાને બ્રિટિશ સર-કારની ઓથ હતી, તે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા; તેઓના પોતાના જ શબ્દોમાં આપણે બોલિયે તો "ફિરંગીની ફોજ બધે પથરાઈ જશે એવો "ડર તેઓ રાખતા હતા." આ પ્રમાણે હકિકત છતાં, બ્રિટિશની નિર્દોષ રાજનીતિ, અને દયાભાવના હેતુથી તથા તેમની સારી નામનાની ખાતર બ્રિટિશની જે સત્તા હવણાં બલવાન થઈ પડેલી જોવામાં આવી તે સત્તા ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે તથા તે પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થાય એવી તેમની ભાવના હતી.

બ્રિટિશ સરકારનો ગાયકવાડ સાથે પ્રથમ સંબંધ થયો તેવામાં જ જણાઈ આવ્યું હતું કે, વડોદરા સરકારની ઉપજનો મ્હોટો ભાગ કાઠિયા-વાડની ખંડણી નિયમિત વસુલાત કરી લેવા ઉપર આધાર રાખતો હતો, તેથી પ્રતિવર્ષે નિયમસર તે ઉઘરાવી લેવાની ઘણી અગત્ય પડતી, અને હમણાં તો ઘણી બાકી ચડી ગઈ હતી તેથી તે ઉઘરાવી લીધા વિના ચાલે નહિ, એમ થઈ પડ્યું હતું. ગાયકવાડના કારભારી સારી પેઠે સમજતા હતા કે બ્રિટિશ સરકારની મદદ વિના આપણાથી એ બાકી વસુલ કરી શકાય એમ નથી, અને એ જ તેમની અશક્તિને લીધે તેઓએ સાહાય્યકારી લશ્કર-ની ત્રણ પાયદલની પલ્ટણો રાખી હતી તથા અગત્ય પડે તો એક પલ્ટ-ણને કાઠિયાવાડ મોકલવાનો ઠરાવ પણ ઘણું કરીને એ જ કારણ ઉપરથી કરી રાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે ગાયકવાડની મતલબ બર પ્હોંચાડી આપવાને બ્રિટિશ સરકાર મોઘમ રીતે બંધાયલી પોતાને સમજવા લાગી, અને ગાય-

કવાડની ઇચ્છેલી રીતિ પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે તો પોતાની હંમેશાંની રીતભાત અને રાજનીતિથી ઉલટી રીતે વર્તવુ પડે તેથી સન ૧૮૦૨ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૧૫ મી તારીખે હિન્દુસ્તાનની વડી સરકારના અધિકાર ઉપર માર્કિવસ આફ્ વેલ્સલી હતો તે વેળાએ તેણે પોતાનો એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, મુલ્કગીરી કર્યા વિના કાઠિયાવાડના રાજાઓ, ઠાકોરો સાથે તેઓને પ્રતિવર્ષે ગાયકવાડને આપવાની ખંડણી વિષેનો સુમેળભરેલી રીતે ઠરાવ થાય તો ગાયકવાડની તેમજ ગૂજરાત માંહેલા બ્રિટિશ સરકારના સ્વાર્થની સારી સેવા બજાવેલી કહેવાય. આ પ્રમાણે ખરૂં જોતાં મળતા પ્રસંગ એવા આવી ગયા કે, કાઠિયાવાડના કામકાજ સંબંધી બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે પડવાની અગત્ય આવી પડી. રજવાડાવાળા પોતાની મેળે ગાયકવાડને ખંડણી આપે એટલે ગાયકવાડે પણ પોતાનું વધી ગયલું લશ્કર ઘટાડી દેવા ઉપર પોતાની નજર પ્હોંચાડી; વળી ખંડણી ઉઘરાવાનો જે અતિ ઘણો ખર્ચ થતો તે નહિ થતાં પોતાના ખજાનામાં તે વધ્યા કરશે એવો અગમવિચાર પણ તેઓએ કર્યો; પણ આ પસંદ પડતો ઠરાવ અમલમાં આણવાનો બધો આધાર તેઓએ પોતાના સાહાય્યકારી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર રાખ્યો. પણ આણીમગ બ્રિટિશ સરકાર અગર જો, ઠરાવની રૂએ ગાયકવાડને મદદ આપવાને બંધાયલી હતી, અને એવી મદદ આપવાને મનથી ઇચ્છતી હતી; અગર જો જે ઠરાવ કરવાથી, જુલમભરેલી મુલ્કગીરીની રીતિમાં સુધારો થયે કાઠિયાવાડના તાલુકદારોને જે ફાયદા થવાના તે સારા પ્રકારનું સાટુ વાળી આપે એવા પ્રકારના તેના ગણવામા હતા; અગર જો તે તાલુકદારો, તેનું મધ્યસ્થપણું તરતજ કબૂલ રાખશે એવુ માનવાને તેને કારણ હતાં; અને અગર જો તે સારી પેઠે જાણતી હતી કે, પોતે વચ્ચે પડે નહિ તો, તે વેળાનો પ્રસગ અને અગત્ય જોતાં, વડોદરાનો ગાયકવાડ ગૂજરાતના દ્વીપકલ્પ ઉપર, પોતાની મતલબ હાંસલ કરી લેવા સારૂ, એવાં સાધનો ઉપયોગમાં આણે કે તે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિની સામે છતાં વગર આશ્રય આપવે તેના આશ્રયની અસર તે સાધનોને પ્હોંચવાથી તે બળ પકડે, તો પણ મુલ્કગીરી સરખા વાંધાભરેલા કામમાં મદદ આપવાને તેને ખુશી લાગતી ન હતી.

ઉપર પ્રમાણેનાં બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિનાં કારણ, કેટલીક વાર સુધી માન્ય કરવામાં આવ્યાં હતાં, તો પણ સન ૧૮૦૭ના એપ્રિલ મહિનાની ૩ જી તારીખે કામ આવતાં સુધી, એ માથે લેવાનો પ્રસંગ,

મુંબાઈ સરકારને આવ્યો ન હતો. કર્નલ વૉકર જોઈતી માહીતગારી ધરાવતો હતો, અને ત્યાં તેનું વજન બંધાયું હતું; એ બે અગત્યના ગુણોએ કરીને તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો, અને તે દિવસે ગાયકવાડની ફોજ સાથે એક લશ્કરની ટૂકડી લેઈને સોરઠના દ્વીપકલ્પમાંનું જે કામ પેશ પ્હોંચાડવાનું હતું તે પરિપૂર્ણ કરવા જવા માટે તેને હુકમ કરવામાં આવ્યો.

બ્રિટિશ સરકારના મધ્યસ્થપણાથી ગાયકવાડની મુલ્કગીરી બંધ કરાવીને તેને બદલે હંમેશાંને માટે અમુક ખંડણી આપવાનો બંદોબસ્ત કરવાને કાઠિયાવાડના તાલુકદારોની મરજી છે કે નહિ તે વિષે તેમનું મન જોવાને અગાઉથી ઉપાય કામમાં લગાડવામાં આવ્યા હતા. આ કામનો પરિણામ ઘણો સારો આવ્યો, તો પણ કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ સરકારની ફોજે દેખા દીધી એટલે એ સરકારની ખરેખરી સ્વાર્થ વિનાની વર્તણૂક વિષે તાલુકદાર લોકોના મનમાં ખરેખરો ખ્યાલ આવ્યો નથી એમ કર્નલ વૉકરના જાણવામાં તરત જ આવી ગયું. તે કહે છે, કે

"તાલુકદારોને, પોતાની ઉપર મોકલેલા સરક્યુલર પત્રમાં લખેલી "વાત સાચી છે એમ લાગ્યું નહિ. અને ફોજ આગળ વધવા લાગી. "તેમ તેમ તેઓ તરેહવાર કહેણ કહાવવા લાગ્યા, તેથી સર્વના વિચાર "જણાઈ આવ્યા. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે એમ ધારવા લાગ્યા કે અમે "અમારા તરફથી મુલ્કગીરી કરવાને નીકળ્યા છિયે; તે ઉપરથી કેટલાક કહેવા "લાગ્યા કે, અમને પૈસો કહાડી લેવાની યુક્તિયો ઘણી સારી આવડે છે, "અને અમારી ફોજ ઘણી લડાયક છે, તેથી લૂટમાં અમને ભાગિયા કરશો તો "તમારી ફોજને મ્હેનત કરવી પડશે નહિ. માળિયાના ઠાકોરે રણ ઉપરના "રસ્તાનો કબજો કરી લેવાની ઇચ્છા કરી, અને ચોરવાડ, કચ્છ, અને "સિંધ ઉપર એકઠા મળીને લૂટફાટ કરવાને હલ્લા કરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. "વળી કેટલાક એમ સમજ્યા કે, ગાયકવાડનો હક્ક યુક્તિથી ખરીદી લઈને "બ્રિટિશનો હક્ક સ્થાપી દેવાનો અમારો વિચાર છે, તેથી કંપનીની સત્તા પાળ-"વાની ઘણી જ ખાતરીપૂર્વક ઇચ્છા બતાવા લાગ્યા, અને ગાયકવાડની સત્તા "નહિ માનવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાયા. તેમ જ ગાયકવાડના પ્રામાણિકપણા "ઉપર શક ઉત્પન્ન થાય એવી ઠગાઈભરેલી યુક્તિયો કરવા માંડી. આવા "તેઓના પ્રયત્નોની સામે તૈયાર થઈ રહેવાની, અને તેઓને તરત જ તોડી "પાડવાની અગત્ય હતી. તેઓનો ઇરાદો ઠગાઈભરેલો હતો. જ્યાં એકઠો "સ્વાર્થ હોય એવા કામમાં એકસંપની અને નિષ્કપટપણાની વર્તણૂક નહિ "ચલાવવાથી જેવાં ગંભીર પરિણામ થાય તેવાં કામ કરી નાંખે એવા તેઓ

"હતા. એવા કારણ ઉપરથી કાઠિયાવાડમાં કંપની સરકારની ફોજ આવી છે તે
"ગાયકવાડના સાહાય્યકારી તરીકે આવી છે, અને અમારી મતલબ ગાયક-
"વાડના રાજ્યના લાભ ઉપર નજર રાખીને અને ભોમિયાઓનો સદા સ્વાર્થ
"સુધારીને કંપનીના મધ્યસ્થપણાથી દેશમાં સારો બંદોબસ્ત કરી દેવાની છે,
"એ વાતની ભોમિયાઓને ખાતરી કરી આપવા ઉપર મારો પ્રયત્ન મેં
"ચલાવવા માંડ્યો."

કર્નલ વૉકરને તેના પ્રયત્નમાં, ગાયકવાડની ફોજના સેનાપતિ વિઠ્ઠલ રાવ દિવાને સારી મદદ કરી, તેથી તરત જ ભોમિયાઓના મનમાં વિશ્વાસ આવવા માંડયો; બ્રિટિશનો આવો સ્વાર્થ વિનાનો મનસૂબો બિન તકરારે સાધી લેવાને એક પ્રસંગ મળી ગયો, તે એ કે કંદોરણાનો કિલ્લો તેના ધણી પાસેથી નવાનગરવાળાએ લઈ લીધો હતો તે બ્રિટિશની ફોજે પાછો લઈને તેના ધણીને સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવ ઉપરથી ભોમિયાઓના વિચાર બિલકુલ બદલાઈ ગયા; અને નબળા તાલુકદારો હતા તે સ્વમવત્ આશા બાધવા લાગ્યા, અને હવે બ્રિટિશ સરકારના વાજબીપણાથી, તેઓને નુકસાન થયલાં તેનો ન્યાય મળશે એમ ધારવા લાગ્યા. અગર જો જેઓનું રક્ષણ કરવાને બની આવ્યું તેઓનું કરવાને માટે દરેક પ્રસંગ આતુરતાથી સાધી લીધો, અને અગર જો, ઘણા બ્હારવટિયાઓને ઠેકાણે લાવવાને અને ઘણા જુલમ થતા અટકાવવાને બ્રિટિશનો એલચી ખરેખરી રીતે ફત્તેહ પામ્યો, તો પણ નિર્ણય થાય નહિ એવી અને મટાડી શકાય નહિ એવી ભોમિયાઓની વિપત્તિઓની તકરારો વિષેની પંચાતમાં પડવાને બદલે એક-સરખા ધોરણથી હવે પછી તેઓને નિર્ભય કરવાના પ્રયત્ન ઉપર લક્ષ આપ-વાની તેને અગત્ય જણાઈ. આટલા દિવસથી ખંડણીનો દર નક્કી કરેલો ન હતો, તથા તેમાં ફેરફાર થતો હતો તેને એક વાજબી ધોરણ ઉપર આણીને નક્કી કરવાનું તેને મુખ્યત્વે કરીને કઠણ પડવા માંડ્યું. વડોદરા સરકારની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ બ્રિટિશ સરકારના જાણવામાં ખરેખરી હતી, તેથી વડોદરા સરકારની ઉપજ કદાપિ વધારી આપે નહિ પણ છેવટ હોય તેટલી ને તેટલી કાયમ રહે એવો બંદોબસ્ત બ્રિટિશ સરકાર કરી આપે એવી દેખીતી આશા રાખવાને તેઓને કારણ હતું, તેમ જ, ભોમિયા તાલુકદારોની બ્રિટિશ સરકાર વિષે ખાતરી થઈ હતી તેથી તેઓ જાણતા હતા કે અમારી પાસેથી ઘણા પૈસા કઢાવવામાં આવશે નહિ તથા અમારા ગજા ઉપરાન્તની ખંડણી લેવાનો હમેશાંનો ઠરાવ થશે નહિ.

ખંડણીનો ચાલતો દર બાબાજીના અને બીજાઓના વારામાં વધારી

મૂકયો હતો, તે મુખ્યત્વે કરીને "બીજાં પ્રચૂર્ણ ખર્ચ"ના પેટામાં વધ્યો હતો, તે ભોમિયાઓએ નારાજ થઈને કબૂલ રાખ્યો હતો, પણ તેમની ઘણામાં ઘણી ઉપજ ગણીને તે આધારે ઠરાવ્યો હતો, માટે તે હમેશાંના દર તરીકે કાયમ કરવાને યોગ્ય ન હતો. તેનાં બે કારણ હતાં, એક તો એ કે તે દર ઘણા વર્ષથી ચાલતો ન હતો, તેથી તેના ઉપર આધાર રખાય નહિ, બીજું એ કરતાં વિશેષ કારણ એ કે, તે દર ઠરાવ્યા પછી પ્રતિવર્ષે બલાત્કાર કર્યા વિના વસુલ થઈ શકયો નહિ હોય, એ વાત પણ ઉઘાડી છે. તેથી ઘણું કરીને સર્વ તાલુકદારોને બીજાં પ્રચૂર્ણ ખર્ચને પેટે લેવા ઠરાવેલી ખંડણીમાંથી છૂટ મૂકવાની ઠરાવી, બ્રિટિશ સરકારની બાંહધરીથી નક્કી કરેલી ખંડણી પ્રતિવર્ષે ગાયકવાડને આપવાનો ઠરાવ થયો, અને તાલુકદારોએ માંહોમાંહે લડાઇયો, લૂંટફાટ, અને ત્રાસ વર્ત્તાવીને દેશને નિરંતર દુઃખી અવસ્થામાં નાંખી દીધો હતો, તેથી હવે દૂર રહેવાને તેઓની પાસેથી કબૂલાત કરી લીધી; દરિયાકાંઠા ઉપરના ન્હાના સસ્થાનવાળાઓએ ચાંચવાનો ધંધો છોડી દેવાની કબુલાત આપી, અને ખરાબા ઉપર વ્હાણો પોતાની હદમાં લાગી જવાથી જે મળતર તેઓને થતુ હતું તે ઉપરનો હક્ક તેમણે છોડી દીધો. તેમ જ જાડેજા અને જેઠવા[1] રજપૂતોએ પોતાની દીકરિયોને દૂધપીતી કરવાનું ઘાતકી કામ બંધ કરવાને કબૂલ કર્યું; આણીમગ મધ્યસ્થ રૂડેલી બ્રિટિશ સરકારે દેશમાં ત્રાસ થતો અટકાવવાને અને આજ સુધી મુલ્કગીરી કરવા નીકળતી ફોજથી પ્રતિવર્ષે જે નુકસાન થતું તે બંધ કરવાને વચન આપ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ ઠરાવ નિરંતર અમલમાં આવી શકે એટલા માટે અને ગાયકવાડ સરકારને જે શ્રેષ્ઠતા આપવાથી આવા ફાયદા નિપજવાનો આધાર રહ્યો હતો તે શ્રેષ્ઠતા તેમની ચાલતી રહે એટલા માટે

---

1 પોરબંદરના જેઠવા અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રજીના સેનાપતિ, દક્ષિણ દેશના રાજા હનુમાનજીના મકરધ્વજ થયા તેને શ્રીનગરનુ રાજ્ય રામચંદ્રજી તરફથી મળ્યુ તેના મોરધ્વજે મોરબી વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. એમ "ધ્વજ" નામના સાત રાજા થયા તે પછી અડતાળીશ "કુમાર" પદવી ધારણ કરનાર રાજા થયા પછી બાર રાત "રાજન" પદવી વાળા થયા તે પછી સતાવીશ રાજા "મહારાજ" પદવીના થયા. ૯૪ ભાણજી મહારાજના ૯૫ જેઠીજી થયા તે ઉપરથી તેમના વંશજ "જેઠવા" કહેવાય. દંતકથા એવી બેસતી છે કે હનુમાનજી સેતુ ઓળગીને લંકામાં જતા હતા તે વેળાએ પરસેવાનું એક બિન્દુ સમુદ્રમા પડતા તે એક મકરી ગળી ગઈ તે મકરીને ગર્ભ રહ્યો તેથી ઉત્પન્ન થયો પુત્ર મકરધ્વજ, હનુમાન મનુષ્ય કોટિના હતા, એ વિષે જુઓ. C. V. Vaidya M. A. L. L. B.'s the Story of the Ramayen P. 55.

મરાઠી ઘોડેસ્વારો અને બ્રિટિશના સાહાય્યકારી લશ્કરની એક પલ્ટણનો રસાલો કાઠિયાવાડમાં રાખવાનો ઠરાવ થયો.

આ પ્રમાણે બ્રિટિશ એલચીની સત્તાથી બંદોબસ્ત કરવાનું કામ ઘણી સારી રીતે પાર પડ્યું, તેની ખૂબીથી અતિશય ત્રાસભરેલી રીતે પૈસા કઢાવવાની રીતિમાં સુધારો થયો, તથા હવે પછીનો ખંડણીનો દર મુકરર થયો, તેથી કાઠિયાવાડના તાલુકદારો રાજી થયા, તેમ જ દેશના તાલુકદારોએ પોતાની રાજીથી તેમની મેળે ગાયકવાડ સરકારનો હક્ક (આગળ પ્રમાણે વધારે બળવાન્ સાધનને લીધે ઉપરીપણું ગણીને તે હક્ક ઠરાવવામાં આવતો હતો તેવી રીતે નહિ) રીત પ્રમાણે અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક માન્ય કર્યો, અને વધારે સુધરેલાં સંસ્થાનના સંબંધનો ઠરાવ જેવા ધોરણથી થાય છે તે ધોરણ પ્રમાણે આગળને વાસ્તે તે હક્ક સ્થાપન કરવામાં આવ્યો,—"આવો લાભ", કર્નલ વોકર કહેછે કે, "એ શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થ પ્રમાણે ગાયકવાડની "પ્હેલાં થઈ ગયેલી કોઈ સરકાર મેળવવાને શક્તિમાન થઈ ન હતી."

પ્રકરણ ૬ ઠું

વાઘેલા—ધોળકાના કસ્બાતી—ઝાલા

જે વેળાએ ગૂજરાતનાં કેટલાક પરગણાં બ્રિટિશના હાથમાં આવ્યાં, અને પછવાડેથી જે કોલકરાર થયા તેની રૂએ બ્રિટિશ સરકારની સત્તા, દેશના બીજા ભાગ ઉપર ચાલી, તે વેળાએ કર્નલ વોકરના જોવામાં જે રજપૂત તાલુકદારો હૈયાતીમાં રહેલા આવ્યા તેઓ વિષેનું આ પ્રસંગે અમે વર્ણન કરિયે છિયે.

રાજવંશી વાઘેલાઓની ન્હાની શાખા વિષે અહંમદશાહની વેળાથી તે આજદીન સુધી અમારે કાંઈ લખવાનું નથી.[1] ધોળકા તાલુકાના સ્વતંત્ર ગરાસિયામાં સાણંદ અથવા કોઠનો દરબાર સર્વથી ઊંચી જગ્યા ધારણ કરતો કર્નલ વોકરના જોવામાં આવ્યો; તેની પાસે માત્ર ચોવિસ ગામ હતાં, તો પણ તે રાજાનું પદ ધારણ કરતો હતો, અને અણહિલપુરના આગળના રાજાઓના ઊંચા કુળનો પોતાને માનીને મમત રાખતો હતો. તેનું મુખ્ય શહર કોઠ છે તેની આસપાસ રક્ષણને સારૂ કિલ્લો નથી, પણ તેની આસપાસ ગહન જંગલ વિંટાઈ વળ્યું હતું, અને તે બે હજાર પાયદળનું લશ્કર રાખતો હતો, તથા એક સો પચાસ અશ્વાર તેના રહેઠાણની ચોકી કરતા હતા. તેઓને

૧ જુઓ પ્રથમ ભાગના વિભાગ બીજાના પ્રકરણ ૩ જાનાં પાનાં ૪૫૨–૪.

રાજાના લશ્કરની પેઠે તેનું અંગરક્ષણ કરવા સારૂ અથવા લડાઈયો કરવા સારૂ રાખ્યા હતા. તેનો સગો ગાંગડનો ઠાકોર હતો, તેની પાસે માત્ર આઠ ગામ હતાં, તો પણ તેનો તાલુકો ઘણો સરસ બન્યો હતો, અને તે એક હજાર માણસનું લશ્કર રાખતો.

આ ઠાકોરો અધિરાજાને વાર્ષિક ખંડણી આપતા તેની રકમમાં વખત જોઈને ફેરફાર કરવામાં આવતો. કર્નલ વોકર લખે છે કે, ઉપરી સરકારનો અધિકાર, તેઓના રાજકારભારમાં માથું ઘાલવાનો ન હતો પણ પોતાની ખંડણી વસુલ કરી લેવાનો અને તેઓ પોતાના તરફથી દેશની સલાહશાન્તિમાં ભગ્ન કરે નહિ, તેની તપાસ રાખવાનો હતો.

ધોળકાના કસ્બાતી

વાઘેલાની પડોશમાં ધોળકાના કસ્બાતી હતા, તે શૂરા મુસલમાન હતા, અને તેમની સંખ્યા ઘણી હતી, તેઓ પોતાના તાલુકાના મુખ્ય ગામમાં વસતા હતા, અને મરાઠી સરકાર તેમને રજપૂત ગરાસિયાની સત્તા સમતોલ કરવાને ઉપયોગનું સાધન ગણતી હતી. મેણા, રહેણ, અને પરમાર એવી કસ્બાતિયોની ત્રણ જાતિ છે; તેમાંથી પ્હેલી બે જાતિવાળા, સોળમા સૈકાની સમાપ્તિની વેળાએ દિલ્હીથી આવ્યા હતા. મૂળીના પરમારની એક શાખા બોટાદ જઈને વશી. ત્યાં તેઓ મુસલમાન ધર્મમાં ગયા, તેથી પરમાર રજપૂતના નામ ઉપરથી તેઓ પરમાર ક્હેવાય છે.

ભાટની કથા એવી છે કે સન ૧૬૫૪માં બે ભાઈ વચ્ચે બોટાદમાં કજિયો થયો, તેમાંથી એક મલેક મહંમદ કરીને હતો તે રીસાઈને ધોળકે જતો રહ્યો. તેના દીકરાના દીકરા કમાલ મહંમદને સાત દીકરા હતા, તે બસેં અશ્વાર સહિત અભયસિંહ રાઠોડ જ્યારે અમદાવાદના સૂબાની જગ્યાએ હતો ત્યારે તેની ચાકરીમાં રહ્યા હતા; અને ત્યાર પછી, નવાબ કમાલઉદીન (અથવા જવાનમર્દખાન) બાબીની પાસે રહ્યા. જ્યારે એ બાબીને અમદાવાદ પાછું આપીને જવું પડ્યું ત્યારે પરમાર જૂનેગઢ ગયા, ત્યાં તેઓએ ઘણાં વર્ષ નોકરી કરી. છેવટે જ્યારે તેઓનો પગાર ચડી ગયો, ત્યારે ગારિયાધારના ગામેતી પાસે નવાબની જમાબંધીનું લ્હેણું હતું, અને તે પોતાનાથી વસુલ થઈ શકે એવું ન હતું, તેવું તેમને લખી આપ્યું. એ ભાઈયોને ગારિયાધારવાળા સાથે મૂળથી સારી માયા હતી, તેથી તેઓ પોતાનો કબીલો અને શિરબંધી લઈને ત્યાં ખુશીથી ગયા. ગામના લોકો બહુ દુઃખી થયા, અને આવી પડેલા પાપનું કાટલું કરી નાંખવાનો

તેમને ઘણી વાર હરાવ્યા હતા, અને તેટલા માટે, માંહોમાંહે પ્રાણઘાતક કજિયો ઉઠ્યો હતો, પણ તેણે પોતાની ન્હાની ઉમ્મરમાં એટલી બધી બહાદુરી બતાવી, અને રોજ તેની કીર્ત્તિ વધતી ચાલી તેથી તેની સામે થવાને જટ લોકો ડરવા લાગ્યા.

શેરમિયાંએ પેશ્વાની ચાકરી કરી હતી, પણ બાવામિયાંએ ગાયકવાડ સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધ્યો હતો અને તે બહુ પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. ગાયકવાડની ફોજ સેલુકરને ક્હાડી મૂકવા સારૂ સન ૧૮૦૦ માં અમદાવાદ ઉપર ગઈ, ત્યારે બસેં અશ્વાર લઈને બાવામિયાં તેની સાથે ગયો હતો, અને સન ૧૮૦૨ માં જ્યારે ગાયકવાડે મલ્હાર રાવની સામે થવા બ્રિટિશને પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને ખંભાત આગળ ઉતરેલી બ્રિટિશની ફોજ, ત્યાંથી કડી આવી પ્હોંચતાં રસ્તામાં અડચણમાં આવી પડી તે વેળાએ ગાયકવાડે બાવામિયાંને લખ્યું તે ઉપરથી બસેં અશ્વાર લઈને તે કડી લગી ફોજની સંગાત ગયો હતો, અને બ્રિટિશની સાથે પણ તે ઘણી સારી રીતે વર્ત્તતો હતો."

બાવામિયાં ઘણી આબરૂ મેળવ્યા પછી, સન ૧૮૧૨ માં મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેને બાપુમિયાં અને મલેકમિયાં એ બે દીકરા હતા, તેમાંથી મ્હોટો તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો. આ વેળાએ તેના તાલુકા નીચે ત્રીશ ગામ હતાં.

ધોળકાના કસ્બાતી વિષે કર્નલ વોકરે લખ્યું છે તેઓનું મુખ્ય કુટુંબ ઉપર પ્રમાણે હતું. તે લખે છે કે, તેઓ શૂરવીર અને તોફાની લોક હતા. તેમનામાંથી કેટલાએક જથ્થાબંધ અશ્વારો રાખીને, જેઓને તેમની મદદ જોઈતી હોય તેમને આશ્રય આપવાને જતા. તેઓએ ધોળકા પરગણાનો ઘણોખરો આખો સુલેહભરેલો ભાગ, અગાઉથી જમાબંધી આપીને સાનમાં લખાવી લીધો હતો, અને એવી રીતે કરવાથી તેઓએ પોતાની સત્તા ઘણી વધારી દીધી હતી.

થઈને બે જૂદા ગરાસ અથવા તાલુકા બંધાયા હતા, તે આજ લગી પણ પોતાનું સ્વતંત્રપણું સાચવી રહ્યા છે. ચંદ્રસિંહજીનો વડો કુંવર પૃથીરાજ હતો, તેણે પોતાનો વારસો ખોયો હતો, પણ વાંકાનેર અને વઢવાણમાં તેણે ગાદિયો સ્થાપી હતી બીજો કુંવર અમરસિંહ હતો તે પોતાના બાપની પછવાડે હુલવદની ગાદી ઉપર બેઠો. ધ્રાંગધ્રામાં હાલ જે રાજા છે તે એના વંશનો છે. ત્રીજો કુંવર અભેરાજજી થયો તેણે લખતરમા ગાદી કરી. સાયલામાં જે કુટુંબ છે તે હુલવદના અમરસિંહના કુટુંબની શાખા છે, અને ચૂડામાં વઢવાણવાળાના ન્હાના ભાઈથી ચાલેલી શાખા છે. મિરાતે અહમદીમા લખ્યું છે કે મહારાણા ચંદ્રસિંહજી ગૂજરાતના પાદશાહી સૂબેદાર ખાન અઝીઝ કોકાને વિરમગામમાં સન ૧૫૯૦ માં મળ્યો હતો. શેખડોજી કરીને હરપાલનો બીજો કુવર હતો તેણે વિરમગામ પરગણાના સંચાણા (અથવા સસા-ણા) ગામમા ગાદી કરી, અને ચોરાશી ગામનો ગરાસ કર્યો. તે પછવાડેથી બ્રિટીશ સરકારના મુલક સાથે ફરીને જોડી દેવામા આવ્યો, પણ તેમાં તેના વંશવાળા હજી લગણ વાટા ભોગવે છે. હરપાલનો ન્હાનો કુવર માંગોજી હતો, તેણે લિંબડીમાં ગાદી કરી, પણ તે પ્રથમ શિઆણીમા હતી, અને પછી જાંબુમા કરી હતી.

ચંદ્રસિંહજીના પુત્ર પૃથીરાજ વિષે ભાટ લોકોની એક નીચ પ્રમાણે વાત છે —

રાજશ્રી ચંદ્રસિંહજી હુલવદમા રાજ્ય કરતો હતો. તેને ત્રણ કુવર હતા; તેમાં પૃથીરાજ વડો હતો. અદાજી કરીને શિયાણીનો એક રજપૂત હતો. તેને અમદાવાદના સૂબા સાથે કજિયો થવાથી પોતાના ગામમાથી ઊચાળા ભરીને હુલવદને પાદર જઈને ઊતર્યો. તેવામાં કુવર પૃથીરાજજી ઘોડો ફેરવવા સારૂ નીકળ્યો હતો, તે ઘોડાને પાણી પાવા સારૂ તલાવે લઈ ગયો, અને અદાજી પણ તેજ કામ સારૂ તે વેળાએ ત્યાં આવ્યો. તલાવ-કાંઠે કેટલાએક લોક હતા, તેઓએ અદાજીને કહ્યું કે પૃથીરાજજી ઘોડો પાય છે, તેને પડખે તમો જશો નહિ, કેમકે તેની પડખે થઈને જે કોઈ ઘોડું નીકળે તેને તે ચાબખો મારે છે. પણ તે વાત ન ગણકારતાં કુવરને પડખે જઈને ઘોડો પાવા માંડ્યો. ત્યારે કુંવરે તેના ઘોડા ઉપર ચાબખો ઉગામ્યો, એટલે અદાજીએ શલારીમાથી બરછી કહાડી અને સામે ઉગામી અને કહ્યું કે તું મારા ઘોડાને ચાબખો મારીશ તો હું તને બરછી મારીશ. આ વેળાએ પૃથીરાજ પાસે કોઈ હથિયાર ન હતું, તેથી તે શહેરમાં પાછો ગયો, અને અદાજીનો ઊચાળો લૂંટવા સારૂ માણસ એકઠાં કરવા માંડ્યાં.

આ વાત ચંદ્રસિંહજીના જાણુવામાં આવી, ત્યારે તેણે પૃથીરાજને ક્હેવ-રાવ્યું કે અદાજિએ ઊચાળા લાવીને મારા ભરોંસાપર મારા ગામને પાદરે છોડ્યા છે, માટે તે ઊચાળા લૂંટાય નહિ; પણ પૃથીરાજે એ વાત માની નહિ, અને તે જ્યારે પોતાની પૂરેપૂરી તૈયારી કરી રહ્યો ત્યારે ઊચાળા લૂંટવાને નીક-ળ્યો. તે જાણીને ચંદ્રસિંહજી ઘોડે ચડીને અદાજીના ઊચાળા પાસે જઈને ઊતર્યો એ વાતની પૃથીરાજને જાણ થઈ, એટલે તેણે હલાં કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને રીસાઈને વઢવાણ જઈ રહ્યો, ત્યાં આગળથી આસપાસનો દેશ લૂટવા લાગ્યો.

કેટલાક દિવસ પછી તેની પાસે બે હજાર શિરબંધીનો જમાવ થયો. એવામા જૂનેગઢથી પાદશાહનો ખજાનો અમદાવાદ જતો હતો તેની ખબર પૃથીરાજને પડી, એટલે તેણે ખજાનાના ઊંટ લૂંટી લીધા. તે સમાચાર, મુસલમાની સરકારમા થવાથી પૃથીરાજનું માથું કાપી લાવ-નારને ઇનામ આપવાનું જાહેરનામુ ફેરવ્યું અને બે હજાર અશ્વારો સહિત એક જમાદાર તેના શોધ સારૂ મોકલ્યો. પૃથીરાજનાં માણસોનું જોર કેટલુ છે તે વાત જમાદારના જાણુવામાં આવી, ત્યારે તેણે તેની સાથે કપટકાર્ય રચવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે વઢવાણ માણસ મોકલીને પૃથીરાજને ક્હેવરાવ્યુ કે અમે દેશની ખડણી ઉઘરાવવા સારૂ આવ્યા છિયે માટે તમે અમારી સાથે આવો. જમાદારે કુરાન ઉપાડી સોગન ખાધા કે—જો પૃથીરાજ મારી સાથે પ્રથમ દગો નહિ કરે તો હું—એમની સાથે કદિ દગો કરવાનો નથી. એટલે પૃથીરાજ તેને આવીને મળ્યો.

ત્યાં પ્હેલેથી ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો તે પ્રમાણે તેઓએ ગિયાણી ગામ માર્યું અને અદાજીને ઠેર કર્યો. ત્યારે અદાજીની ઠકરાણીને સત ચડ્યુ અને પૃથીરાજ ભણી માણસ મોકલીને પોતાના સ્વામીનું માથુ તેણે મગાવ્યુ. કુવરે અદાજીનું માથુ કાપીને એક ઝાડે લટકાવ્યુ હતું. તેથી પૃથીરાજે બાઈને ક્હેવરાવ્યુ કે "તમે તમારી મેળે ઝાડ ઉપરથી માથું ઊતા-"રીને લઈ જાઓ તો આપુ" અદાજીની ઠકરાણી ત્યાં આવી, અને કાછડો વાળીને ઝાડ ઉપર ચડી, ત્યારે પૃથીરાજે અદાજીને મ્હેણું મારીને ક્હેવા માંડ્યુ કે, "છોકરા! તે મારા ઉપર બરછી ઉગામી હતી, ખરૂં! પણ હવે "જો તારી બાયડીને કેવી ઝાડે ચડતી કરી છે." સતી પૃથીરાજના આવા શબ્દ સાંભળીને તેના ઉપર ક્રોધાયમાન થઈ અને તેને શાપ દઈને કહ્યું કે, "હા તેં તો મને ઝાડે ચડતી કરી, પણ તારી ઓને તો તારૂં સ્નાન પણ

"કરવાનું રહેશે નહિ."[1] એવું સાંભળીને બીજા લોકોએ, તેમ જ સતિયે પૃથી-રાજને ઠપકો દીધો અને ત્યાર પછી તરત જ તેને પણ પોતાના કામનો પસ્તાવો થવા લાગ્યો, પણ એ તો પછી જમાદાર સાથે ખંડણી ઉઘરાવા નીકળી પડ્યો.

એ પ્રસંગે કોઈ વગડામાં મેલાણ કરવાનું ધારેલું ત્યાં, પૃથીરાજનાં માણસો આગળ જઈ પ્હોંચ્યાં, અને તે ઠેકાણે પાણીની ઘણી તંગાશ હતી તેથી ત્યાં આગળ એક કૂવો હતો તેના ઉપર તંબુ તાણી લીધો અને જણાવ્યું કે આટલામાં એક કૂવો નથી. આ પ્રમાણે તેઓને કૂવામાંથી પાણી મળવા લાગ્યું અને જમાદારના માણસોને તો ૭ માઈલને છેટેથી આણવું પડ્યું. પણ પછવાડેથી જમાદારને તે વિષેની ખબર થઈ ત્યારે તેણે કહ્યું કે "પૃથી-"રાજે મારી સાથે પ્હેલો દગો કર્યો તેથી મારા સોગન છૂટ્યા." પછી કપટ કરીને પૃથીરાજને તેણે પકડ્યો ને પોતાની સાથે લઈ ગયો. ત્યાર પછીથી તેનું શું થયું, તે દેશમાં કોઈ જાણતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે બનવાથી પૃથીરાજનો બાપ મરણ પામ્યો ત્યારે તે, હાજર ન હતો તેથી તેનો ન્હાનો ભાઈ અમરસિંહ હુલવદની ગાદિયે બેઠો. પૃથીરાજને બે કુંવર હતા, તેમાં એક સુલ્તાનજી હતો. તેના વંશમાં વાંકા-નેરનો હાલનો રાજા વખતસિંહજી છે. બીજો કુંવર રાજોજી કરીને હતો તે વઢવાણની ગાદીનો પ્રથમ પુરુષ થયો. વીરમ દેવજીનો ભાઈ રાવ નારણદાસ હતો, તેના કુવર રાઠોડ શ્રી ઇશ્વરદાસજીની પુત્રી સોમકુંવર બાઈ વ્હેરે રાજોજી પરણ્યો હતો. ઈડરના રાવના ચરિત્રમાં જે બાઈ વિષે લખવામાં આવ્યું છે, તે બાઈ સો વશા આ હશે. એ બાઈ પોતાના સ્વામીની પછવાડે સન ૧૬૪૩ માં સતી થઈ. એ સતીનો પાળિયો જે શ્રી રાઠોડ માતાનો કહેવાય છે તે તેના લેખ ઉપરથી ઓળખાઈ આવે છે. દુખિયારી રાણક દેવીની દેરી પાસે એક દેરાની અંદર તેની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તે ઠેકાણે વારપર્વને દિવસે તેને રાણીના જેવો પરણતી વેળાનો પોશાક અને ઘરેણાં પ્હેરાવવામાં આવે છે અને તેના વંશવાળા તેની પૂજા કરે છે.

વઢવાણ આગળ સતિયોની દેરિયો છે તેમાં એક હાડી માતાનું દેરૂં કહેવાય છે. આ બાઈનું નામ બાઈ શ્રી દેવકુંવર હતું. તે અમરસિંહ નામના હાડા ઠાકોરની પુત્રી થતી હતી, અને તેના સ્વામીનું નામ મહારાણા શ્રી અર્જુનસિંહ હતું. તેની પછવાડે તે સન ૧૭૪૧ માં સતી થઈ હતી. તેના ઉપર અર્જુનસિંહ પછવાડે થનાર તેના પુત્ર મહારાણા શ્રી સબળસિંહે દેરૂં

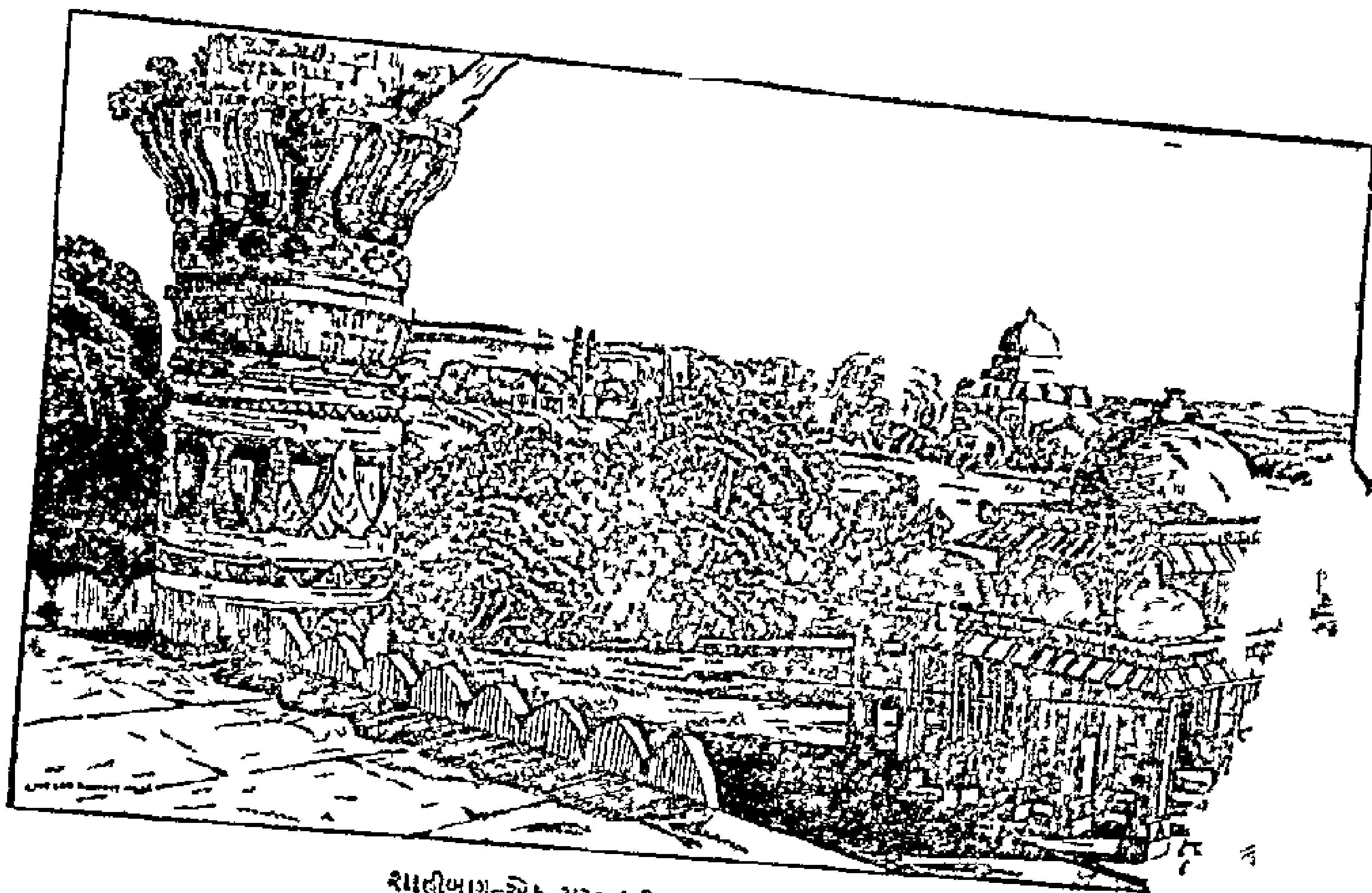
---

[1] મતલબ કે, હું ક્યા અને ક્યારે મરી જઈશ તેની ખબર પણ તારી સ્રીને (રાંડ્યા પછી પણ) પડશે નહિ.

ચણાવ્યું હતું. એ પુત્ર હાડી રાણીના પેટનો ન હતો પણ તેની મા પરમાર વંશની શ્રી આચ્છુબા નામે હતી. હાડી માતાના દેરાની હારમાં મહારાણા શ્રી ચંદ્રસિંહની છત્રી છે. તે સન ૧૭૭૯ માં તેની પછવાડે થયલા તેના પુત્ર મહારાણા શ્રી પૃથીરાજે બંધાવી છે. તેની માતાનું નામ બાઈ શ્રી કુશળ-કુંવર હતું. તે પેથાપુરના વાઘેલા ઠાકોર શ્રી જોરાજીની પુત્રી થતી હતી. આવી થોડી ઘણી નિશાનિયો રહેલી છે તે ઉપરથી ઝાલા વંશની ઘણા વર્ષની સ્થિતિ વિષેની સૂચના આપણને મળે છે. એ વિના બીજો કાંઈ આધાર અમારી પાસે નથી.

છેલ્લા લખેલા વઢવાણના મહારાણા ચંદ્રસિંહજી વિષે નીચે પ્રમાણે ભાટની વાત છે:—

વઢવાણની પાસે મેમકા કરીને એક ગામ છે. ત્યાંનો લોહાણો ઝાલર-(વાલ)નો પોઠિયો ભરીને ભાલમાં રોઝકા ગામ ધંધુકાની પાસે છે ત્યાં વેચવા ગયો. રોઝકાના ચૂડાસમા ગરાસિયા મેપજીની એક દીકરી ઝાલા રજપૂત સાથે પરણાવી હતી તો પણ મેપજીને ઝાલા રજપૂતો સાથે કજિયો હતો. તેણે મશ્કરીમા લોહાણાને કહ્યુ કે "તારા ઝાલા શા ભાવે વેચાય છે?" લોહાણાએ ઉત્તર આપ્યુ કે, "સો ભાલિયે[1] એક ઝાલો." ચૂડાસમાએ એવું ઉત્તર સાંભળ્યુ તેથી તેને રીસ ચડી અને લોહાણાને માર મારી તેનો પોઠિયો ખુંચી લઈને ગામ બ્હાર કહાડી મૂક્યો. એટલે તેણે વઢવાણ જઈને પોતાના રાજા ચંદ્રસિંહજીને ફરિયાદ કરી. ચંદ્રસિંહજિયે પોઠિયાની તથા ઝાલરની કિંમત પૂછી લઈને તેને આપી, પણ રોઝકાવાળા પાસેથી વેર લેવાનો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો.



શાહીબાગ-એક મસ્જીદની અગાસી ઉપરથી લીધેલું ચિત્ર

The Shahee Bagh From The Terrace of A Mosque

નદીની તીરે મેલાણુ કર્યું, અને તેઓની સાથે કેટલીક તોપો હતી માટે ચંદ્રસિંહજીનો રસ્તો રોકીને બેસવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં તે ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો અને તેણે તેઓની પાસે પોતાનો પડાવ કર્યો. તેને લાગ્યું કે હવે આપણાથી લૂંટનો સામાન લઈ જઈ શકાશે નહિ અને જો એક પણ ગાડું પછવાડે રહી જશે તો આપણી આબરૂ જશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે તે સર્વ બાળી મૂક્યું. તેને નક્કી લાગ્યું હતું કે લડાઈ થશે તેમાં આપણે બચવાના નથી, તેથી રાત્રીના પાછલા પ્રહરે ઉઠી ન્હાહી ધોઈને કસુંબો પીધો તથા ગંગાજળ આરોગ્યું, અને તુલસીદલ તથા પરવાળું મોમાં નાંખ્યાં.

આમ મરવાને તે જ્યારે તૈયાર થયો ત્યારે, તેની ચાકરીમાં ગોરિમ્બો કરીને એક આરબ જમાદાર હતો તે તેની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, "ઠાકોર! "જો તમે કહો તો હું મારા પાંચસેં મકરાણી લઈને એમની તોપો ઉપર જાઉં "અને તમે ફોજ સામે જાઓ, અથવા તમે તોપો ઉપર જાઓ તો હું ફોજ "સામે જાઉં." ચંદ્રસિંહને પ્હેલી સૂચના પસંદ પડી. તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડીને ઢાલ તરવાર સજીને પગપાળો ચાલ્યો. તે વેળા તેનો એક ઉમરાવ હતો તેણે પગપાળે નહિ જવાને બહુ સમજાવ્યો પણ દરબારે ઉત્તર આપ્યું કે, "હવે આપણે જીવવાની કાંઈ આશા રહી છે?" ત્યારે ઉમરાવ બોલ્યો કે, "હવે જીવવાની આશા તો પરમેશ્વરના હાથમાં છે. બાળરો કુળદેવ અને "શક્તિદેવી તમારૂં રક્ષણ કરશે! પણ જ્યારે તમારી પાસે ઘોડો છે ત્યારે 'પગપાળે લડવાની શી જરૂર છે?" આ પ્રમાણે કહીને ઘોડા ઉપર બેસવાને તેણે તેને સમજાવ્યો, અને તેની સાથે બાકીના પણ ઘોડે ચડીને શત્રુના ઉપર હુમલો કરવાને ચાલ્યા. અને ગોરિમ્બો જમાદાર પણ પોતાનું પાંચસેં માણસનું પાયદલ લઈને તોપો ઉપર સામો ચાલ્યો. તે જોઈને સામાવાળાએ નદીની સામી બાજુએ તોપો મૂકીને મારો ચલાવવા માંડ્યો, પણ તેઓ નદીમાં ઉતરી ગયા તેથી તેમના માથા ઉપર થઈને ગોળા ચાલી ગયા અને તોપોવાળા ઉપર હુમલો કર્યો એટલે તેઓ તોપો છોડી દઈને નાશી ગયા, તેથી જમાદારના હાથમાં તોપો આવી ગઈ. આણીમગ ચંદ્રસિંહજિયે હુરભમજીની ફોજ ઉપર હુમલો કર્યો એટલે તોપોવાળા નાશી ગયા જાણીને તેઓ પણ નિરાશ થઈ પાછા ફરીને નાઠા. હુરભમજી લિંબડી ન્હાશી ગયો. તેની પછવાડે ઠેઠ સુધી ચંદ્રસિંહજિયે દોડ કરીને તેના સુમારે પચાશ અશ્વારો મારી નાંખ્યા.

જ્યારે લડાઈ થઈ રહી, ત્યારે ગાયકવાડના સૂબા ભગવાનભાઈયે છડીદાર મોકલીને કહેવરાવ્યું કે તોપો ગાયકવાડ સરકારની છે. ચંદ્રસિંહજિયે કહ્યું કે એ વાત મારા જાણવામાં ન હતી માટે તમારે તમારી તોપો લઈ જવી અથવા હું મારી

મેળે તમારી પાસે મોકલાવી દઈશ. પછી મરાઠા અશ્વાર જઈને તોપો લઈ આવ્યા અને ભગવાનભાઈ વડોદરે પાછો ગયો અને ચન્દ્રસિંહજી વઢવાણ ગયો.

ચન્દ્રસિંહજી અને દુરલભજીના મરણ પછી લિંબડીનો ઠાકોર હરિસિંહજી, દુરલભજીનો પુત્ર થતો હતો તેણે ચન્દ્રસિંહજીના પુત્ર પથાભાઈ (પૃથીરાજ) ઉપર બાપનાં વારાના વેર ઉપરથી ચડાઈ કરી, અને વઢવાણ આવ્યો, ત્યારે તેની સાથે પાંચસેં અશ્વાર અને બસેં પાયદલ હતું. અશ્વારના લશ્કરની ત્રણ ટુકડિયો કરી હતી તેમાંથી એક ટુકડી વઢવાણથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ખારીને કિનારે પડાવ કરીને પડી. અને બીજી બે કેરાલાના તલાવ તથા પાણિયા-વાળી તલાવડી આગળ ઉતરી. તેમાંથી પચીસ અશ્વારે વઢવાણ આવીને ગામના દરવાજા પાસે, એક ખેડુત જતો હતો તેને માર્યો તથા બીજું નુકશાન કર્યું એટલામાં પથાભાઈના ચૌદ અશ્વાર ચોકી કરવા ફરતા હતા તે આવી પ્હોંચ્યા, એટલે લિંબડીના અશ્વારો નાઠા તેઓની કેડે ચૌદ અશ્વાર થયા તે ખારી આગળ બીજા અશ્વાર હતા ત્યાં આવી પ્હોંચ્યા અને તેમની છાવણી ઉપર બધુકો ચલાવવા માંડી, અને પાંચ માણસોને મારી નાંખ્યાં, એટલે બાકીના દોડીને કેરાલાના તલાવ આગળ બીજી ટુકડી હતી ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યા. વઢવાણવાળા ત્યાં સુધી પણ તેમની પછવાડે પડ્યા. રાજા પથા-ભાઈના સાંભળવામાં આવ્યું એટલે તે બસેં પાયદલ અને ત્રણસેં અશ્વાર લઈને તાબડતોબ આવ્યો અને કેરાલા આગળ દુશ્મન હતા તેઓને હરાવીને ન્હસાડ્યા. આ લડાઈમાં પરબડીના રામોભાઈ તથા લાખોભાઈ કરીને હરિ-સિંહજીના મામા હતા તે કામ આવ્યા. તેમની છત્રિયો આજે પણ તે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

બીજી લડાઈ ખારી નદી ઉપર થઈ. તે વેળા હરિસિંહજી હાજર હતો. આ લડાઈમાં પેથાપુરવાળો શેરભાઈ વાઘેલો, પથાભાઈનો મામો થતો હતો, તેની ઘોડી શત્રુની ફોજ વચ્ચે થઈને પાર નીકળી ગઈ, તેની પછવાડે હરિસિંહજી પડ્યો, અને તેને ઠેર કરી નાંખ્યો. ત્યાર પછી બને બાજુની ફોજ વેરાઈ ગઈ.[1]

---

[1] નીચે આપેલા બે દસ્તાવેજો ઉપરથી ફોજ કેની ગોઠવણ થયેથી વેરાઈ તેનો ખુલાસો મળે છે પહેલો છે તે રણવી દસ્તાવેજ છે, તે મરાયલા માણસના વારસને નુકશાનના બદલામાં કરી આપેલો છે, અને બીજો, બ્હારવટિયાઓને તેમને ઘેર પાછા આવવાની આજ્ઞા મળવા ઉપરથી તેઓએ લખી આપેલો છે

૧

મહારાણા શ્રી હરભમજી જોગ લ. ઝાલા ગોપાળજી, તથા ઝાલા વીસાજી, તથા ઝાલા ભાવજી, તથા ઝાલા ભાઈજી, તથા ઝાલા અજાભાઈ, તથા ઝાલા સુજોજી, તથા

થોડાં વર્ષ પછી સંવત ૧૮૬૩(ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭)માં ઝાલાઓ પાછા ફરીને માંહોમાંહે લડી મુવા. વઢવાણ સંસ્થાનની સીમા ઉપર ખોડુ ગામ

ઝાલા રામસિંહજી, તથા ઝાલા રતનજી, તથા ઝાલા સંગરામજી, તથા ઝાલા રતનજી લાખાજી, અને બીજા ભાયાતો સમસ્તના રામ રામ વાંચજો. બીજું ભારેજડા ગામમાં ભાઈયો ભાઈયો વચ્ચે ઝગડો થયો, અને ઝાલા માલજી, તથા ઝાલા હમીરજિયે ઝાલા રામસિંહજીનું માથું કાપી નાખ્યું; એટલા માટે ચોરાશી ગામમાંથી (લિંબડીનાં) ઝાલા માલાજી, તથા ઝાલા હમીરજીને દેશવટો દીધો છે, અને ઝાલા માલાજી, તથા ઝાલા હમીરજીનો ગરાસ ભારેજડા અને ઝાલિયા ગામોમાં તેમના ભાગનો છે તે ઝાલા રામસિંહજીના માથા બદલે ઝાલા કશિયાને સૂર્ય, ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી અઘાટ આપ્યો છે. ઝાલા કશિયાને એ બે ગામની ઉપજ મળ્યાં જશે અને ગરાસ ભોગવશે. બીજું, ઝાલા માલાજી, તથા ઝાલા હમીરજીના વશના કોઈને ચોરાશી ગામોમા વસવા દેવામા આવશે નહિ. એવા માણસોને જે કોઈ રાખશે તે દરબારનો ગુનેહગાર થશે (અર્થાત–લિંબડીના મહારાણાનો) અને તેને દરબાર શિક્ષા કરશે તો તેની કોઈ ફરિયાદ કરી શકશે નહિ. અમે બધા આ કરાર પ્રમાણે ચાલીશું, અને તે બાબતના નીચે લખેલા જમાન છે,– ખોડાણાના રાણા વાસગ, તથા રાણા ભગા, તથા રાણા નારણ તથા રાણા ધના, તથા ગઢવી અજુદા ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમે ચાલીશું. સંવત ૧૮૩૩ (ઈ.સ ૧૭૭૭) માગસર શુદિ ૯ સોમવાર

અત્ર મતું	તત્ર સાખ
ગોપાળજી વગેરે	શ્રી જગદીશ (એટલે સૂર્ય)
લ. ઝાલા સંગરામજી.	ઝાલા માલજી.
	ઝાલા મેઘાભાઈ.
	ઝાલા ચાંદાભાઈ.
	રાઠોડ કાંદા
	ગોલેતર, રાજાજી.
	દેસાઈ લલુભાઈ.
	લ ભવાનીદાસ ધણી બેહજુર લખ્યું છે.

૨

નીચેનો લેખ અમે પાળીશું, જો ના પાળિયે તો વચ્ચે શ્રી ભીમનાથજી જમાન છે.

મહારાણા શ્રી હરિસિંહજી, જોગ લ. ઝાલા કેશરાયાજી રામસિંહ, તથા કેશાભાઈ કહેવાથી ભારેજડાના જત અમારે શા ન્હાનજી ડુંગરશીનું દેવું હતું, તેની સાનમાં ગામ ભારેજડા અમે તેને લખી આપ્યું હતું પાછળથી ન્હાનજી સાથે અમારે કજિયો થયો, એટલે ગામ છોડીને ઉમરાળે જઈ વસ્યા, અને ત્યાં રહીને દરબારને પજવણી કરવા લાગ્યા. તેના પસ્તાવાના બદલામાં અમે ભારેજડા ગામ દરબારશ્રીને શીત્તેર વર્ષ લગી સોંપિયે છિયે. તેટલાં વર્ષ પૂરાં થતાં સુધી દરબારે તે ભોગવવું, અને ત્યાર પછી, શા ન્હાનજીના દેવા માટે બે માણસ જેમ ઠરાવે તેમ અમે નીકાલ કરીશું. ઉપરના

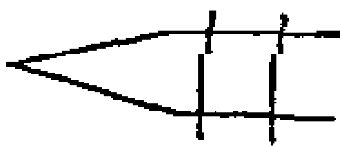
છે, તેને ઘણો જૂનો કિલ્લો છે, તે સિદ્ધરાજે બંધાવેલો કહેવાય છે. ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ધ્રાંગધ્રાના રાજનું ગૂર્જરવેદી ગામ છે. એ બને ઠેકાણે, વઢવાણ અને ધ્રાંગધ્રાનાં પોતપોતાને ગામ થાણાં રહેતાં હતાં. એક સમયે બકરી ઈદને દિવસે ગૂર્જરવેદીના થાણાના મુસલમાન સિપાઇયો ગામમાં ફર્યા પણ બકરી મળી નહિ એટલે ખોડુ ગયા. ત્યાંના ભરવાડ પાસેથી દોહોડ રૂપિયે બકરી ઠરાવીને લીધી, પણ મૂલ આપ્યા વિના જતા રહ્યા. ત્યારે ભરવાડે લિંબડીના થાણામાં ફરિયાદી કરી, એટલે થાણાવાળા, ગૂર્જરવેદિયો પાસે બકરૂં પાછું લેવા ગયા. ત્યારે ધ્રાંગધ્રાના સિપાઇયોએ મૂલ આપવા માંડ્યું, પણ તે નહિ લેતા બકરૂં પાછું લઇને ઘેર ચાલતા થયા. જ્યારે ધ્રાંગધ્રાના માણસો પોતાના રાજા પાસે હળવદ ગયા અને બનેલા સમાચાર તેને કહ્યા ત્યારે તે ક્રોધાયમાન થઈને બોલ્યો: "તમે તમારા તહે- "વારને દિવસે વેચાતી લીધેલી બકરી શા વાસ્તે પાછી આપી?" તેણે પછી વઢવાણ ઉપર ચડાઈ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને કાનેર, વાંકાનેર, સાયલા

કરારથી દરમાગે અમને બોલાવીને ગામમા ઝુવાઈ સારૂ જમીન આપી છે તે અમે ખાઈશું અને હવે પછી કાંઈ દગો કરીશું નહિ. ઉપરના કરાર મુજબ અમે ચાલીશું તેની ખાત રીને માટે નીચેના જામીન આપિયે છિયે–ધોળકા (ધંધુકા) કસ્બાતિયો સૈયદ બુલાકી આઝમભાઈ, તથા શેખ સાહેબ, તથા પરબડીના ચૂડાસમા રામસિંહજી, એ સર્વ પોતપોતાની માલમિલકત સુદ્ધાંત જવાબદાર છે. સ ૧૮૫૩ (ઇ સ ૧૭૯૭) ભાદ્રપદ શુદિ ૨ શનિવાર

બીજું ઉપર લખેલા જામીનો નાકબૂલ થાય તો મેહેતા ભગવાનદાસ જમાન છે, વળી, ગઢવી દલા જીવણ તાપડિયા શાખાના, તથા ગઢવી જીવણ શાહુ ખભળાવના, તથા ગઢવી અજા અદા, પછમગામના દેથા શાખાના, તથા રાવળ દેવકરણવાળા પાનશીણા ગામના એ સર્વે પોત પોતાની માલમિલકત સુદ્ધાંત જવાબદાર છે

સાખ

ગઢવી દલા, ઉપર લખ્યુ તે સહી
ગઢવી અજા દેથા, ઉપર લખ્યું તે સહી



ગઢવી જીવણ શાહુ, ઉપર લખ્યુ તે સહી
રાવળ દેવકરણ વાલા, ઉપર લખ્યું તે સહી

શ્રી જગદીશ (સૂર્ય)
રઠોડ કાનદા
ઝાલા બાજીભાઈ ગેડી ગામના
વાઘેલા હઠીભાઈ ભવાનજી ગામ લીંલિયાના
શા પિતાંબર ભવાની
સોલકી કાકા જેતાશ
પટેલ સુલુ આશા
ગોહિલ હજુજી જેઠાજી ટોડરલાના
લખીતમ મયારામ, ધણી બેદજુર લખ્યું છે

અને ચૂડાના ઠાકોરોને તથા લિંબડીના હરિસિંહને મદદે બોલાવ્યા. તેમાં વાંકાનેરવાળો આવ્યો નહિ, ને બાકીના પોતાનું લશ્કર લઈને ચડાઈ કરવા સારૂ આવી મળ્યા. પછી હરિસિંહે વઢવાણવાળાને કહાવી મોકલ્યું કે "તમે "શરણ થાઓ, તમે હલવદ અને લિંબડી વચ્ચે જૂદાગરી ગણો છો? જો "તમે હનુમાન સાથે લડશો તો નક્કી હાર ખાઈ જશો. ડાહ્યો માણસ "યમને પોતાને બારણે બોલાવતો હશે? જે બનવાનું હતું તે બન્યું, પણ "હવે જો તમે હઠ પકડશો તો તમારા કિલ્લાનો નાશ થશે, અને ફિરંગિયોનું "લશ્કર આખા દેશમાં પથરાઈ જશે."[1] પણ વઢવાણના પથાભાઈયે તો સામા થવાને નક્કી કર્યું, અને ફોજ એકઠી કરીને એક વાર ધ્રાંગધ્રા અને બીજી વાર લિંમડીના ગામ વારા ફરતી લૂટીને તેનું પૂરૂ કરવા માંડયુ. જ્યારે હલવદના સાહાય્યકારી આવ્યા ત્યારે તેઓને તેણે એક દિવસ જમાડ્યા; ત્યાર પછી પોતપોતાની ગાંઠનુ ખર્ચ ખાવા લાગ્યા. પછી કેટલીક લડાઇયો થયા પછી પથાભાઈને વઢવાણના કિલ્લામા સતાઈ પેસવુ પડ્યુ, એટલે સામાવાળાએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને તોપ ચલાવીને રસ્તો પાડ્યો. એ વેળાએ ભાટ અને ચારણો વચ્ચે પડ્યા અને પચાત કરીને લડાઈ પતાવી.

આ પ્રમાણે ભાટની વાત છે, અને કર્નલ વોકર આ બનાવ બન્યા પછી તરત જ ઝાલાવાડમા ગયો હતો તે તેઓ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે.–

"લિંમડી, વઢવાણ, અને ધ્રાંગધ્રાના ઠાકોરો વચ્ચે હવણાં લડાઈ

---

૧ જુઓ, કવિ જમાને રચેલુ 'અજીની લડાઇ'નુ ગીત, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાનુ હસ્તલિખિત પુસ્તક અ ૩૫–૧–ચ –

हरि हदे फरमाण लख्यो, वळी भेज्यो वदवाण
हलवद ने गढ लिंबडी, जूदा पथा म जाण,
जूदा पथा म जाण, नवी नहि धारिये,
हडमत साथे बाथ, मरतां हारिये,
कर मांह बाधव प्रीत अजार कारणे
बुद्धि कोय जमराज तेडावे बारणे ?
वेधिया ज्यां नजीरो, दुजो जाशे दरग
फेलाशे फरगी घटा, चोफ़ाशे चतरंग
चोफ़ाशे चतरग, सवद्दया चालशे
होक दवाइया कईक, वाण हाल्शे
गोले मारी कोट, पियाले घालशां
हल्हलो हीलोक, नेमाला शालशां २ ७.

"થઈ એ પણ (દેશની નઠારી સ્થિતિનું) એક બીજું કારણ છે. આ
"લડાઈ થવાનો હસવા યોગ્ય પ્રસંગ એવો બન્યો કે, ધ્રાંગધ્રાના થાણાના
"માણસોએ એક ભરવાડ પાસેથી મૂલ્ય આપવાનું કરીને એક બકરું લીધું,
"પણ ભરવાડે જઈને ફરિયાદ કરી, એટલે વઢવાણના માણસોએ તેઓના
"ઉપર ચડીને, તેઓ બકરાનું માંસ પકાવતા હતા તે પાછું ખુંચાવી લીધું,
"એટલે ધ્રાંગધ્રાવાળાને વેરભાવ ઉપજ્યો; એક લડાઈમાંથી બીજી સળગી,
"લિંબડીનો ઠાકોર કજિયામાં સામેલ થયો અને વઢવાણનાં સાઠ ગામ
"કરતાં વધારે હતાં તેમાંથી માત્ર ચાર ગામ સિવાય બાકીનાં ગામ
"ઉજ્જડ થઈ ગયાં તથા વઢવાણનો કિલ્લો તુટ્યો ત્યાં સુધી તેનો છેડો
"આવ્યો નહિ. બીજા તાલુકાઓને પણ તેના પ્રમાણમાં નુકસાન થયું."

ભાટની કથા પ્રમાણે હુલવદના રાજને એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો, લિંબડીવાળાને પચાસ હજાર, અને ચૂડા તથા સાયલાવાળાઓને દશ દશ હજાર રૂપિયા થયા.

કાઠિયાવાડનાં મરાઠીની મુલકગીરીનાં પરગણામાં ઝાલવાડ પણ આવી હતી. તે સર્વનો ઠરાવ કર્નલ વોકરે કર્યો તે વેળાએ આખી ઝાલવાડ ઘણાં કારણોએ કરીને છેક હલકી દશામાં આવી ગઈ હતી. રાજાના વંશમાં જેટલા થયા હોય તેઓને ભાગ આપવાથી તેની મીલ્કતના ભાગ અને વિભાગ કરી નાંખવાની રીતિ એ જ કલહનું ખરેખરૂ મૂળ હતું અને તે એકલું ઝાલવાડમાં જ હતું એમ ન હતું. વડીલ શાખાવાળા ન્હાની શાખાવાળાઓને તેઓનો ભાગ નહિ આપવા સારૂ જોર કરે અથવા કપટ કરે અને પોતાનો મુલક વ્હેંચાઈ જાય નહિ તે માટે પ્રયત્ન કરે, તેથી રજપૂતોનાં કુટુંબોમાં નિરંતર શત્રુવટ ચાલી જતી હતી, તેમ જ બ્હાર ખાતેનાં સંકટ દેશના ઉપર ઓછાં દુઃખદાયક ન હતાં. કાઠિ, જટ, મિયાણા[1] અને બીજા લૂંટારૂ લોકો, આ દેશનાં થોડાં અને અતિ દુઃખિત ગામડાંનાં લોકોને નિરંતર ત્રાસ ઉપજાવતા હતા. ઝાડપાનની છેક ખોટ પડી ગઈ હતી, તે

---

[1] સિંધિ જાતિના મિયાણા કરીને લડાયક લોક માળિયામાં ઘણા રહે છે તેઓ કેવા હતા, તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાઈ આવે છે.—

એક દિવસે ગાયકવાડનો એક આરબ સિપાઈ નિમાજ પડતો હતો, ત્યાં આગળ થઈને જતા એક મિયાણાએ તેને પૂછ્યું કે આ પ્રમાણે તું માથું નમાવે છે તે એવડો કોનાથી ડરી ગયો છે? આરબે જરા ક્રોધાયમાન થઈને ઉત્તર આપ્યું, કે હું અલ્લા વિના કોઈનો ડર રાખતો નથી તે ઉપરથી મિયાણાએ કહ્યું કે અરે ત્યારે, તું અમારી સાથે માળિયે ચાલ; અમે ત્યાં અલ્લાથી પણ ડરતા નથી

ઉપરથી ખેતીવાડીની દુર્દશા વધારે જણાઈ આવતી હતી. ઝાલાવાડના ઘણાખરા ભાગના ખેડુતો હથિયાર સજીને પોતાનાં ખેતરનાં રખોપાં કરતા હતા, અને પ્રત્યેક ગામમાં, કોઈ ઊંચા ઝાડ ઉપર અથવા ઊંચી જગ્યાએ માળા બાંધીને ચોકીની જગ્યા કરી રાખવામાં આવી હતી, ત્યાં આગળથી ત્રાસદાયક લૂંટારા અશ્વારો જોવામાં આવતા તેની તરત જ ખબર આપવામાં આવતી, એટલે, ઢોર, વાવરવા જેટલાં વાસણ, અને હળ એટલી મતા દરેક ગામડિયા પાસે હોય તેમાંથી ટોરને નહસાડી મૂકીને જ્યા તેનું જેવું તેવુ રક્ષણ થઈ શકે એવે ગામડે પ્હોચાડતા. તેવામાં જો લૂટારાને હાથ આવી જાય તો રણમાં થઈને કચ્છમાં અથવા ચોરવાડમાં વેચી દેવામાં આવે, તેમ જ જરૂરિયાતની ઘણીખરી ફ્લક્રૂપતાથી સ્વાભાવિક રીતે ભરચક થયેલો દેશ, પેશ્વા, ગાયકવાડ, અને જૂનાગઢના નવાબની વાર્ષિક મુલ્કગિરીની ચડાઇયોને લીધે વળી વિશેષ ઉજ્જડ અને વસ્તી વિનાનો થઈ જતો હતો. જ્યારે મરાઠા સૂબેદાર ઝાલવાડમાં થઇને ચડાઇયો કરતા પસાર થતા હતા ત્યારે કોઈ કોઈ વાર બળતણની એટલી બધી તંગી પડતી કે લશ્કરને તે તંગી પૂરી પાડવા સારૂ ત્યાંના ભોમિયા ઠાકોરને એક ગામ ઉજ્જડ કરી દેવાની જરૂર પડતી કે તેના કાઠથી લશ્કરનુ કામ ચાલે. આ ઉપરથી તે દેશ કેટલો બધો ઉજ્જડ હશે તે ખરેખરી રીતે જણાઈ આવે છે. તેમાં વળી, આગળ લખવા પ્રમાણે, જે વેળાએ ઝાલા ગરાસિયાઓ માંહોમાહે લડી મૂવા, અને જે વેળાએ મલ્હારરાવ નડિયાદમાંથી છૂટીને દેશમાં પેઠો, અને તેથી લડાઇનો હંગામ મચ્યો, તથા બાબાજિયે ચડેલી ખંડણી વસુલ કરી લેવા માંડી, તે વેળાએ ઝાલાવાડને માથે વિશેષ દુઃખ આવી પડ્યું હતુ.

ઝાલાવાડમાં ઘણાં સંસ્થાન બંધાઈ ગયા છે, તેઓમાં મુખ્ય, હળવદ અથવા ધ્રાંગધ્રા, લિંબડી, વઢવાણ, વાંકાનેર, ચૂડા, લખતર અને સાયલા છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે આગળ લખાઈ ગયુ છે. ધ્રાંગધ્રાના રાજાને કુળની મોટપનું માન હજી લગણ આપવામાં આવે છે. દરબારી પ્રસંગને સમયે તેઓને પ્રથમ માન આપવામાં આવે છે અને હરપાલના વંશના બીજા તાલુકદારોમા સર્વના કરતાં ઊંચી ગાદી ઉપર તે બિરાજે છે. આ તાલુકદારનો કારભાર ઠીક ચાલતો ન હતો, અને તેના અયોગ્ય કારભારિયે મુલ્ક લૂંટી લીધો હતો. પણ તે હવે કામથી દૂર થઈ જતો રહ્યો છે. બીજા ઝાલા તાલુકદારોનાં સસ્થાન એ કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં ન હતાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ચૂડા અને લખતર મરાઠાઓની સત્તા નીચે

કેટલીક વાર સુધી પડતી દશામાં આવી પડ્યાં હતાં. લખતરના દરબારના કારભારી હીરજી ખવાસે દરબારને પૈસા ધીર્યા હતા, અને સસ્થાન ઉપર તેની સંપૂર્ણ સત્તા ચાલતી હતી તેથી તેણે કિલ્લો બાંધી લેવાની તૈયારી કરી, અને પોતાની સત્તા બેસારી દેવાનો મનસૂબો કર્યો તે ઉપરથી દરબારની એક કુવરી ગેનાબાઈ મહારાજા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડની વિધવા હતી, તેનો તેણે આશ્રય લીધો. વડોદરા સરકારે વચ્ચે પડીને હીરજી ખવાસનું દેવુ આપી દીધું; પણ ગાયકવાડી કારભારિયોને પોતાનુ નાણું વસુલ કરી લેવાનું હતું તેથી તેઓને લખતરના સસ્થાનનો વહિવટ હાથમા લઈ લેવાની અગત્ય પડી, માટે દરબારના ખર્ચ સારૂ ભાગ ઇલાયદો કહાડીને તેઓએ પોતાના કબ્જામાં વહિવટ લઈ લીધો.



પ્રકરણ ૭

ધોલેરાના ચૂડાસમા ગોહિલ

અમે આગળ સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે, ગિરનારના અસલી અને રાજવશી કુળમા ઉત્પન્ન થયેલા જેઓ ગણાતા હતા તેઓના આશ્રય નીચે, સોરઠના દ્વીપકલ્પમાં બ્રિટિશની પ્રથમ સ્થાપના થઈ. સોરઠના એક રાવનો ન્હાનો કુમાર ભાણુજી કરીને હતો તેને પોતા ના ભાગમા ચાર ચોરાશિયો અથવા ચોરાશી ચોરાશી ગામનાં ચાર પરગણા મળેલા કહેવાય છે, તે માહેલુ એક ધંધુકા પરગણું તેના કુમાર રાયસલજીને વારસામા મળ્યુ. તે રાયસલજીનો ચોથો કુમાર મેહેરજી હતો તેના વશમાંથી થયેલા ચૂડાસમા ગરાસિયા રાયસલજીના તાબામાં, આનદરાવ ગાયકવાડના સમયમા, ધોલેરા, રાહતલાવ બદર, ભાંગડ, ભીમતલાવ, ગુમા, અને સૈમેનાવનાં ગામ થઈને આસરે એક લાખ વિઘાની જગ્યા હતી, અથવા તો તેટલા ઉપર તેણે પોતાનો દાવો કર્યો હતો. પણ એ ગામો માહેલા ત્રણ તો વગર વસ્તીનાં હતા.

અમદાવાદના સૂબાની અને મરાઠાની વચ્ચે દેશ વ્હેંચાઈ ગયો ત્યારે ધધુકા પરગણું કતાજી ભાણ્ડેના હાથમા આવી ગયુ તે તેને પોતાની ઇનાયદી જાગીર ગણીને પછી રાખી રહ્યો, પણ દામાજી ગાયકવાડે તેની પાસેથી તે લઈ લીધુ, અને જ્યારે દામાજીને પેશ્વાને તાબે થવુ પડ્યુ, ત્યારે તે પૂના સરકારના હાથમા ગયુ મરાઠા સરકારના રાજ્ય નીચે દેશની થાળે પડેલી સ્થિતિ નહિ હોવાને લીધે, અને રાજકર્તાઓને નિરતર અહિં તહિંથી પૈસા સબધી ફાંફા મારવાની વેળા આવવાને લીધે, કુમાવિસદાર અથવા

પરગણાના ઈજારદારોને એવી સરતના ઠરાવ કરવાની અગત્ય પડતી કે ઘણો જુલમ કરીને વસુલ કર્યા વિના તેઓનાથી પોતાની બોલી પાળી શકાતી ન હતી. તેઓને સ્વાધીન જે મુલ્ક હતો તેમાં આસપાસના સંસ્થાનોવાળા લૂંટફાટ કરતા એટલું જ નહિ, પણ ગમે તે લૂંટારો, પચાશ કે સો માણસ એકઠાં કરીને લૂંટફાટ કરવાને શકિતમાન્ થતો. તેથી ગામડાંની ખરાબી થઈ ગઈ હતી, અને તેઓમાંથી ઘણાંખરાં તો બિલકુલ ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતાં. ઘણાખરા ન્હાના જાગીરદારોના મનમાં એવી ઇચ્છા હતી કે, કોઈ વધારે બળવાન્ સરકારની ઓથ મેળવીને પોતાની જાગીર તેના રક્ષણ નીચે કરી દેવી કે તેથી કરીને આસપાસના સંસ્થાનવાળા-ઓ તેમાંથી દબાવી પડતા અટકે, તથા જે વેળાએ દેશ વધારે સારી સ્થિતિમાં હતો તે વેળાએ મોગલ પાદશાહોને જે ખંડણી આપવાને ઠરાવ કર્યો હતો તે કરતાં તેમની પાસેથી વધારે ખંડણી લેવામાં આવે નહિ. આ વિચારને અનુસરતી સત્તા ધારણ કરનાર, ગરાસિયાઓની નજરમાં, બ્રિટિશ સરકાર યોગ્ય છે એમ તેમને લાગ્યું તેથી તેનો આશ્રય તેઓએ માગ્યો.

મિસ્તર ડંકને તા૰ ૧૧ મી જુલાઈ સન ૧૮૦૨ માં ખંભાત મુકા-મથી ગવર્નર જનરલને કાગળ લખ્યો, તેમાં તેણે લખ્યું કે, “અહિંથી દક્ષિણ “દિશામાં વીશ માઈલ ઉપર રાહતલાવ અથવા ધોલેરા કરીને એક બંદર “છે, તેના માલીક માનાભાઈ ગોડભાઈ, રાયસલજી સતાજી, અને તેઓના “બીજા ભાયાતો છે, તે આજે ચાર વર્ષથી મને આગ્રહથી કહે કહે કરતા “હતા કે, અમારા ગામની ઉપજમાંથી ખર્ચ જતાં અર્ધો ભાગ આપવાનું “કબૂલ કરીને અમારૂં બંદર તમારે સ્વાધીન કરી લ્યો. ગૂજરાતના “દ્વીપકલ્પ સાથે આપણો વ્યાપારસંબંધ સુધારવાની અને છેવટે રાજકીય સંબંધ “વધારવાની ધારણા ઉપરથી આ પ્રમાણેનું તેઓનું માગવું મેં માન્ય રાખ્યું “છે. આવી રીતે કરવાનું કારણ તેઓને એમ ઉત્પન્ન થયું છે કે, તેમની “આજુબાજુના તાલુકદારો તેમના ગામમાં લૂંટફાટ કરે છે, તેનો અટકાવ “થાય તથા બીજું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, ધોલેરા કરતાં ભાવનગર-“નું બંદર ઓછું સવળ પડે એવું છે, માટે ભાવનગરનો ઠાકોર એ સરસ “બંદર દબાવી પડીને, તેની આબાદાની થતી અટકાવી પોતાનું બંદર ચડિયાતું “રાખવાને ઇચ્છે છે. આપણે તેમ થવા દેવું નહિ જોઈએ. આવી પોતાની મતલબ “પાર પાડવા સારૂ કેટલાક ગરાસિયાઓ સાથે ઠાકોર સંતલસ કરીને તેઓના “ભાગ લઈ લેવાની યુક્તિમાં ફરે છે, અને તેમનામાંનો એક ન્હાનો ભાગિયો “હાલોજી કરીને છે, તેણે તો પોતાનો ભાગ ક્યારનોય લખી આપ્યો છે.

"પણ તે ભાગ (ધોલેરાની ઉપજનો સેંકડે ૧૧ મા ભાગ કરતાં કાંઈ વધારે
"થતો નથી) સર્વ ગરાસિયાઓના સામટા સ્વાર્થનો આપણી સાથે જે એકંદર
"ઠરાવ થયો છે તે રદ કરી શકવા જેટલો થતો નથી, કેમકે પ્રમાણમાં તે
"છેક ન્હાનો છે, તેમ જ વળી, એક ભાઈ મજિયારી મિલકત લખી આપે
"તે રીતસર કહેવાય નહિ, તેમ જ આપણો દાવો દબાવી દેવા સારૂ ઠાકોરે
"આવો દમ વિનાનો પ્રયત્ન પછવાડેથી કરવા માંડ્યો છે; અને સર્વ ગરાસિ-
"યાઓએ એકઠા મળીને આપણી સાથે ઠરાવ કરવાને પ્રથમ દરખાસ્ત કરી
"તે ઉપરથી જ એ પ્રયત્ન તેણે ચલાવવા માંડ્યો છે એમ વગર અંદેશે
"અને વાજબી રીતે વિચારમાં આવી જાય એવું છે. આ ગરાસિયાઓનો
"ગરાસ ધંધુકા પરગણામાં આવેલો છે, અને તેના ઉપર પેશ્વાની ખંડણી
"લાગુ છે. તો પણ, ગરાસિયાઓની માંહોમાંહેની વ્યવસ્થાની વચ્ચે પડવાને
"પેશ્વા માથું ઘાલતો જોવામાં આવતો નથી, ભાવનગરનો ઠાકોર ધોલેરા
"લઈ લેવાને હવણાં પ્રયત્ન કરે છે, તથા જે ઠરાવની રૂઇયે તેનો ન્હાનો
"ભાગ ઠાકોરને સ્વાધીન ખરેખરો કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પણ
"એ વાત પૂરેપૂરી જણાઈ આવે છે."

રાયસલજી અને માનાભાઇયે જે રસ્તો કહાડ્યો તે પ્રમાણે ધોળકા અને ધંધુકા પરગણાનાં ગામોના ઘણા એક માલીકો અને દાવાદારોએ તે રસ્તો પકડ્યો, અને સર મિગુઅલડી સૌઝાની મારફતે અરજિયો કરી, તેમાં તેણે ઉલટથી આશ્રય આપ્યો. પણ આ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારને જે ગામડાં આપવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી તે વીશ વર્ષ અથવા તે કરતાં પણ વધારે મુદતથી ભાવનગરના રાવળ, અને લિંબડીના ઠાકોર તેમ જ બીજા ઠાકોરોના કબજામાં હતાં તેથી, આ પ્રમાણે દાવાદાર લોકો નવા ઉઠવાથી તેઓનો દાવો ખડુ જૂનો થઈ ગયેલો ગણીને કર્નલ વૉકર સામો થયો, તેથી ગામડાં લેવાની દરખાસ્ત બ્હાલ રહી નહિ. તેણે લખ્યું કે "કંપની સરકારને જે ગામડાંઓની જગ્યાઓ ઉદારતાભરેલી રીતે આપ-
"વાને જે દાવાદાર ગરાસિયા ઉભા થયા છે તેઓના હક્ક પત્તા વિનાના,
"દોદળા, અને તકરારી છે; તે સાથે વળી, તે જગ્યાઓ કયાં છે તેની
"નિશાનિયો પણ ભાગ્યે જ રૂહેલી છે. વળી, તેઓની સરત એવી છે કે
"જે ઉજ્જડ જમીન ખેડીને સારી સ્થિતિમાં આણેલી છે તેના હાલના
"કબજેદારોને ખશેડીને ગરાસિયાના ફાયદાને માટે ગામ ફરીને વસાવવાં અને
"તેની અર્ધી ઉપજ માત્ર કંપનીનાંજ સાધનથી તેઓને બાંધી આપવી એવી
"તેઓ શરતો કરે છે.*** કાઠિયાવાડમાં આપણા રાજકીય વિચાર અમ-

"લમાં લાવતાં જનકલ્યાણ ઉપર મુખ્યત્વે કરીને આપણે ધ્યાન પ્હોંચાડ-
"વાનું છે. અને માંહોમાંહે ગરાસિયા લડી મરે, અને વૈરભાવ રાખે તેનો
"લાભ લેવાને બદલે તેઓનું સમાધાન કરાવી આપવામાં કંપની સરકારને
"લાભ, પ્રતિષ્ઠા, અને માન છે."

સોરઠના દ્વીપકલ્પના કિનારા ઉપર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં નવી જગ્યાઓ આવી તેની છેક પાસેના તેઓના પડોશી ગોહિલ હતા તેઓના કારભાર વિષે વિષય અમે ફરીને પાછો ચલાવિયે છિયે.

ગોહિલોનો દસોંદી બારોટ કહે છે કે[૧] પાદશાહનું રાજ્ય શાહુ રાજાના

---

૧ રૂપક છપ્પા

શક્કા શાહકા ફરક્કા હુઆ શાહ હુવા ગજ શક્કા,
લગશા હલકા લગે આરબાંકા લાર.
લગે ભક્કા પુબંકા અડીને બદ્રકા લગે,
દુણા ટકા લેવે એસા પકા સુબેદાર. ૧
એહ ફરી ફરી આયા કમાયા મલક ગરી,
બાણી સભા આવી કરી હાજરી બખત.
ગદ્રવાં સંગીત ગીત કોઈ ભાત વાતા ગાતા,
તાતા થેઈ થેઈ રાજે પીરો તખત. ૨
શવાઝ્ઝી ઘોડી બાબા કાંક તોડી બોલા શાહ,
દલીકા મરોડી તોડી લીયાને સંદેશ.
હાથ જોડી દેશપતિ કોણ દેશ પેશ હુઆ,
તુઆ કોણ દેશ પેશ દેશકા નરેશ. ૩
લડી આઠ કાઠ લગે રાજરે નીમ બેલિયા,
પાટ કીયા ભાઠ રાજ નાટ રાજ પેશ.
નરાં તરાં ઠાઠ બધે તોય ઠાઠ આપે નાવે,
દરંગા તોપાકા ઠાઠ હે સોરઠ દેશ. ૪
પીર પઠા સુબેદાર બઠા દઠા કઠા પીશા,
તઠા લખા પદા કીયા તડાહી તાગીર.
આઠા જો સોરઠા જિતી આવતો સોરઠ આપુ,
જઠા તઠા નગ્ર ઠકા તઠાં હી જાગીર. ૫
ચઢાયા સુગટા પટા ઝટા પટ્ટા ચડે શેન,
વંશ ખડા સોઈ ઘટા બેખટા વસાત.
વસ્તા રસ્તા શહેર સોઇ જાવે ઉપસતા,
રસતા ખસતા આયા છાયા ગુજરાત. ૬
બાડા રાઘે ખાના લહી દલીકા અસલી જાદા,
ખાગાં ઝલી આયા ભલે મુગલી ખધાર;

હાથમાં આવ્યું; ત્યારે આરબોનું ટોળું એના ભેગું ભળી ગયું; તેથી તેણે મક્કા સુધી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, અને પૂર્વમાં ભદ્રિકા સુધી પ્હોંચ્યું, તેના સૂબે-

---

મહી વટી રત ચાલી રૂસ્તમ અથી માર,
હયે લાર બાર જુમલે એંસી હજાર. ૭
કોવ પામી જમીદાર શીશ નામી એમ કહે,
કેઈ સામી નરે કોઉ સલામી ગામ ઠામ,
દાવો કોણુ બાધે અડે હમારો ગરીબ દાવો,
નમાવો ભાવો તો પાવી સતારે ઇનામા. ૮
આયો ડેરા દેતા દેતા દેરા કરે ફરી આયા,
શીશકુ નમાયા ભાયા થે હો મેરા શામ,
કોટ ખીયા ખેચ લીયા પેશ બીયા કીયા કેક,
કડે રોષ ધરી કીયા કોસ દો મકામ ૯
પડે કુએ બાવા પાતી મડે ન્યબી ભાવા પાસ,
શીહોરમ કોટ છડું તો શમુન સોગન,
મડુમા મભાત ઝડા ઠડુ શેહેર ચાર મેર,
મેરે તેરે ચાર પહોર ચલકા મગન ૧૦
ચીડી દીકી ધીકી તાંતો ઝાઝકોન ત્રિઠી ચઢી,
પડા પીડી દાખ મારા વછી ઠીકા પાપ
એર ગયો પરિતડો તણે ઠકા આગે કહે ખડો,
બાટ બડો લડો કોટ ચડો મારા બાપ. ૧૧
નોબતા નિશાન ગડે ચડે ફોજ ખડે નોર,
નેડા અડે આયા અડે શીહોર નરદ
ભણેણે માક બાણુ ઠણેણે ઉગતે ભાણ
જણેણે નાગા ડાગાળા ધણેણે ગરદ ૧૨
દોબળા ધુઆંકા ગોટ તાકી ઓટ દઈ કોટ,
ચલાવે કટકા મોટ આમ સામી ચોટ,
લગે નાઠી ચોટ લડે ઘોડ જાતા કોટ લાખા,
લગે ચોટ ઘોટ પોટ જ્યું ખબુત ઘોટ ૧૩
કડકે કડકે કેક બીયા સીસ ધુક ફેકે,
ન ધ્રૂજદી રહી મહા ઝડ કને દાન,
રદે ન થડકી બેહા ભાવસિંહ રતનાણી,
મરેડા કડકે બેડા બડકે મેદાન ૧૪
કાય ઈ હેરાન મબે કાનમા દિવાન કીયો,
સામન આપકા રીયો રે નહીં સામાન
કાય ઉ ગુમાન કરે મેર કહ્યો માન કહા,
માન આપો નહીં માર લાગો આસ્માન ૧૫

દાર એવા સત્તાવાન્ થયા કે તેઓએ બમણી ખંડણી લેવા માંડી. અને દેશ તાબે કરી લઈને તેઓ તેની પાસે પાછા આવ્યા. તે વેળાએ સર્વેને બોલાવ્યા, રાજસભા ભરાઈ, અને ગાંધર્વ ગાયન કરવા લાગ્યા તથા વાર્તાઓ કહેવા માંડી; નૃત્ય થઈ રહ્યાં; રાજા ગાદિયે બિરાજમાન થયો. શાહુએ શિવાજીને કહ્યું:—"આપણે દિલ્હી તોડીને વિશાળ પ્રદેશ લીધો. હવે કિયા કિયા દેશ આપણે "જિતી લીધા છે અને કિયા કિયા જિતવાના બાકી છે?" ત્યારે શિવાજી બોલ્યો:— "તમારૂં લુણ ખાઈને મેં ઘણા દેશ લીધા છે, ભારી રાજાને જિત્યો છે, પણ "સૌરાષ્ટ્ર એવો દેશ છે કે, તેમાં ઘણાં માણસો છે અને તોપોવાળા ગઢ છે, એ દેશ જિતાયો નથી." શાહુએ કંતાજી અને પીલાજી એ બે સરદારોને સરખેસરખા જોઈને એક લાખ વર્ષનો પટો તેમને આપ્યો અને કહ્યું: "જો "સોરઠ તમારાથી જિતાય તો હું તમને આપું છું; અને ત્યાં જે જે શહર હશે "તે સર્વે તમને જાગીરમાં આપીશ." એમ કહીને તેઓને રાજપદ આપીને શીરપાવ કર્યો, સેના તાબડતોબ ચાલવા માંડી; તે વસ્તીવાળી જગ્યાઓ ઉજ્જડ કરતી આગળ જઈ પ્હોંચી, અને ગૂજરાત આવીને તેનો કબ્જો કરી લીધો. દિલ્હીના સરદારો લડવાની સામગ્રી લઈને તેઓને મળ્યા. મોગલાઈ તરવારો તેઓએ ખેંચી. રૂસ્તમઅલ્લી એંશી હજાર ફોજ લઈને આવ્યો હતો તે આ લડાઈમાં પડ્યો. જમીદાર માથાં નમાવીને કહેવા લાગ્યા:—"તમે અમારા ધણી છો; દરેક ગામમાંથી તમને સલામી મળશે; "અમે ગરીબ છિયે, તમારી સાથે તે કોણ લડનાર છે! પણ તમે ભાવને "જિતી લેશો તો સતારામાં તમને ઈનામ મળશે. ભાવે અમને બહુ પીડા "કરી તેથી અમે તેને માથું નમાવીને કહ્યું કે, 'તમે અમારા ધણી છો.

શુદ્ધી હુ કરે ગીયા કઠા તો ઠાઠદ ગીયા,
કુચ કીયા ડેરા પાડિ ઉપાડે મકામ;
ગીયા નાટી ઘરે ફરે જાતા જાતા મરે ગીયા,
રાન ધરે નકે ગીયા અસા ગીયા રામ. ૧૬

ફરે સાબ આઈ શાહ રાવતાં બોલાયા ફરિ,
અરે સબે ઘર આયા કબાયા આલમ;
પીલા કઠા નાઠા ફરે, અડે કડે ફતા પાયા,
મતા પાયા ખતા પાયા ન પાયા માવમ ૧૭

ફેર રાવ તાણ કાવે નાવકા નીયાન ફાવે,
જાવે જાવે સોઈ જાવે કબુ આવે જોય;
સુગો હતો લાવે જે તો છોરવાકો છોર ચાવે,
ભાવકુળ લેવા જાવે, ન આવે બવોય. ૧૮

"તેણે ઘણા ગઢ લઈ લીધા છે" કંતાજિયે જ્યારે આવા શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તેને હાડોહાડ લાગી ગઈ, તેથી તે આવ્યો અને સિહોરથી બે કોસને છેટે તંબુ તાણવા અને એક બ્રાહ્મણને બોલાવીને ભાવના ઉપર કાગળ લખી મોકલ્યો, તેમાં લખ્યું કે, "સિહોરનો ગઢ આપી દ્યો, નહિ તો શંભુના તમને "સમ છે. સવાર થતામાં તમારા શહરની આસપાસ મારા વાવટા ફરકા"વવામાં આવશે. હું રાત્રિના ચાર પ્રહર તમને આપું છું." ભાવસિંહ તેની લખેલી પત્રિકા વાંચીને કોપાયમાન થયો. તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, "તું મને "પીઠ બતાવ કે તને મારી નાખવાનું પાપ મારે માથે બેસે નહિ." બ્રાહ્મણ જતો રહ્યો અને તેણે કંતાજીને કહ્યું કે, "સવારમાં તમે નિકળો અને "એની સાથે લડો."

નોબતો ગડગડી, સેના ચાલી, અને સિહોરમાં જ્યાં મનુષ્યોનો ઇંદ્ર (નરેન્દ્ર) બિરાજ્યો હતો ત્યાં કંતાજી આવી પ્હોંચ્યો. કોકબાણ ઉડવા લાગ્યાં, તોપોના ગોળા રમકારા લેવા લાગ્યા, અને ડુંગરા ગાજી ઉઠવા માંડ્યા. બન્ને બાજુએથી ગોળા ચાલ્યા. કિલ્લામાં વસનારાઓને તેઓનાથી કાંઈ હરકત થઈ નહિ, પણ હલ્લો કરનારાઓને કબૂતરની પેઠે વિખેરી નાખ્યા, જે બ્હાર હતા તેમાંથી ઘણા પડ્યા, અને ધૂળ ખાવા લાગ્યા. કિલ્લામાં રૂહેનારા ડર્યા વિના રહ્યા. રતનસિંહનો પુત્ર ભાવસિંહ જરા પણ ડર્યો નહિ. મરાઠા થાકી ગયા. દિવાન બોલ્યો:–"તમે તમારી મેળે દુખી શું કરવાને થાઓ છો! "આપણું દારૂખાનું અને ફોજ બહુ ઓછી રૂહી છે. મારી સલાહ સાંભળો. "આકાશ જેવડો ઉંચો મેરૂ આપણા હાથમાં આવ્યો નથી." આ પ્રમાણે કહીને તેઓ પોતાના તંબુ ઉપડાવી ચાલતા થયા. કંતાજી ઘેર પાછો ગયો નહિ. તે રસ્તામાં મરણ પામ્યો. તે પોતાના રાજાને ત્યાં ગયો નહિ. પણ તે યમને ઘેર ગયો.

બીજું વર્ષ આવ્યું. ત્યારે શાહુએ વળી પાછા પોતાના રાવતોને એકઠા કર્યા. અને બોલ્યોઃ "દેશ જિતીને તમે સર્વ આવ્યા! પીલાજી "અને કંતાજી કહિં હાર્યા છે કે શું? જે તે જાને પાછા આવ્યા નથી! "એમની શી વલે થઈ છે!" ત્યારે રાવતો બોલ્યા.–"જે કોઈ જાવે જાય "તે તેનાં છોકરાંનાં છોકરાંને ચાલે એટલું દ્રવ્ય લઈને પાછો આવે, પણ જે "ભાવની સાથે લડવા જાય તે કદિ પાછો આવે નહિ."[1]

---

[1] ગૂજરાતમાં એક ક્હેવત ચાલે છે કે —

"જે જાય જાવે, તે કદિ ન આવે,
ને તે આવે તો તેનાં પરિયાંના પરિયા ચાવે" ર. ઉ.

આગળ લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ભાવસિંહ ગોહિલે પોતાની રાજધાનીનું શહર ભાવનગર ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૩ માં વસાવ્યું[1] તે સાહસિક અને બુદ્ધિમાન્ ઠાકોર હતો, અને તેના મરતાં પ્હેલાં વસાવેલા શહરને વ્યાપારનું મુખ્ય સ્થાન થયેલું જોવાનો[2] લાભ તેને મળ્યો હતો. તે સમયે મોગલ રાજ્ય પડતી દશામાં આવી પડ્યું હતું તેથી હુલ્લડ ચાલવાને લીધે દરિયા રસ્તે અવરજવર કરવાનું કામ ભયભરેલું થઈ પડ્યું હતું; તથા વ્યાપારને અંગે જુલમભરેલા કર લેવામાં આવતા હતા. ગોઘા અને ખંભાતને રક્ષણ મળતું બંધ થયું હતુ, તથા અમદાવાદની સાથેનો લાભદાયક વ્યવહાર ઓછો થયો હતો તે પ્રમાણમાં એ બે બંદરોના વ્યાપારને હાનિ પ્હોંચી હતી. ત્યાં થોડા લોકો રહ્યા હતા; મહી નદીના મુખ પાસેથી તે સિંધુ નદી સુધીનો કિનારો લૂંટારા લોકોના કબ્જામાં જઈ પડ્યો હતો, તેઓ વ્યાપારિયોના માલને નજરમાં આવે તેમ લૂટી લેતા; અને દરિયામાં ચાંચવા લોકો ફર્યા કરતા હતા. એટલા માટે ભાવનગરમાં[3] તેના ગજા પ્રમાણે શક્તિ ધારણ કરનાર રાજા થવાથી ઘણો લાભ થાય એમ હતું અને

---

૧ એ પ્રમાણે ગોહિલ વરાના દસોંદી ભાટ ક્હે છે. કર્નલ વોકરના ક્હેવા પ્રમાણે એ નગર ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૨–૪૩ મા સ્થપાયુ. પણ એ તેની ભૂલ છે. એક દિવસ ભાવસિંહજી સિહોરથી રૂવાપરી માતાના દર્શન કરવા ગયા હતા, તેવામા વડવા ગામ નજીકના રમણીય મેદાન આગળ જઈ ચઢ્યા, આ એક બાજુ આવેલી સુદર દરીયાની ખાડી, એક તરફ સિહોરનો મનોહર કિલ્લો અને પાલીતાણાના ડુંગરા, બીજી બાજુએ સમુદ્રનો વિસ્તાર અને પીરમ બેટનો અદ્ભુત દેખાવ ઇત્યાદિ મનોહર કુદરતી રચના જોઈ મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યા શહર વસાવવા વિચાર ઉપન્યો સિહોરમાં આશરે ૧૫૦ વર્ષથી ગાદી હતી, અને તે સ્થળ ઘણી વાતે અનુકૂળ હતું, પરતુ દરિયાઈ બ્હેરવાળા શહર વિના વ્યાપારની અઢળક ઉપજ અને જોઇતો સુધારો થતો નથી, ઇત્યાદિ વિચાર દૃઢ કરીને પંડિત બોલાવી મુહૂર્ત નક્કી કર્યું પછી સવત ૧૭૭૯ ના વૈશાખ શુદ ૩ ને રોજ ચડતે પ્હોરે પોતાના નામથી ભાવનગર વસાવી પોતે ત્યાં રાજધાની કરીને રહ્યા. ઇ૦ સ૦ ૧૭૨૩. ર. ઉ.

૨ સુરતના સીદી કિલ્લેદાર સાથે તેમણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો હતોઃ—

સને ૧૭૩૯ ની સાલમા ભાવનગરના મહારાજા અને સુરતના કિલ્લેદાર વચ્ચે એવો ઠરાવ થયો કે એક પક્ષે મહારાજાએ બંદરની જકાતની ઉપજમાંથી ૧¼% સવા ટકો સીદીને આપવો અને સુરતથી ચડતા વ્યાપારીઓના માલ ઉપર ઓછી જકાત લેવી; બીજે પક્ષે સીદીએ ભાવનગર બદરને ભાવનગર રાજ્યના વૈરી સામે મદદ કરવી, અને ભાવનગરના વ્યાપારીઓનો માલ સુરત જાય તેના ઉપર બિલ્કુલ જકાત લેવી નહિં. સને ૧૭૬૦ માં દિલ્લીના બાદશાહે સુરતના કિલ્લેદાર સીદીનો હક્ક બ્રિટિશ સરકારને સ્વાધીન કર્યો. ત્યારથી ભાવનગર રાજ્ય અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે મૈત્રીનું બીજ રોપાયુ ર ઉ

૩ ભાવનગરના રાજાની વંશાવલિ પ્રથમ ભાગના બીજા વિભાગના ગોહિલવાડ પ્રકરણમાં આપી છે તે જોવી

તે પ્રમાણે ત્યાંનો ઠાકોર વ્યાપારને આશ્રય આપવાને શક્તિમાન્ તેમ જ ઉત્સુક હતો. આ વેળાથી ગોહિલ રાવળોનો મુંબાઈ સરકાર સાથે વ્યવહાર ચાલવાનો પ્રારંભ થયો, અને કર્નલ વોકર કહે છે કે "તે વેળાએ આ "ઇલાકાનો વ્યાપાર અને સાધન એ બન્ને હાલની વેળા કરતાં બહુ ઓછાં "હતાં, (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭) એવે પ્રસંગે ભાવનગરના ઠાકોર સાથેની મિત્રતા "પરિશ્રમથી અને લક્ષ દઈને કરવામાં આવેલી જણાય છે."

ભાવસિંહની પછી ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૪-૬૫ માં તેનો કુંવર અખેરાજજી ગાદિયે બેઠો. તે સામાન્ય રીતે ભાવાજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. તે લોભી સ્વભાવનો ન હતો, તેમ જ લડાઈ કરવામાં પણ તે ભાવ રાખતો નહિ. તે સમયે તલાજા અને મહુવા જે કોળિયાના તાબામાં થઈ ગયાં હતાં, અને જેઓ વ્યાપારીઓના ઉપર તથા દરેક જાતના લોકોનાં વ્હાણો ઉપર હલા કરીને પોતાનો નિર્વાહ પોતે કરી બેઠા હતા તેઓના ઉપર હલ્લો કરીને તલાજા તથા મહુવાને તોડી પાડવાને મુંબાઈથી ફોજની ટૂકડી રવાને કરવામાં આવી ત્યારે પોતાના બંદરના વ્યાપારને ઉત્તેજન આપવાને, અને તેનું રક્ષણ કરવાની અગત્ય પડવાને લીધે, રાવળ ફોજ લઈને તેઓને મળ્યો. તલાજાની જિત કરી લીધા પછી, બ્રિટિશ સરકારે તે શહર રાવળ અખેરાજજીને આપવા માડ્યું, પણ તેણે વિવેકને લીધે લેવાની ના પાડી. તે ઉપરથી ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૧ અથવા ૧૭૭૨ માં તલાજા ખંભાતના નવાબને આપ્યું; ત્યાર પછી સુમારે એક વર્ષે રાવળ અખેરાજજી મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો કુંવર વખતસિંહ ગાદિયે બેઠો.

રાવળ વખતસિંહ આતાભાઈને નામે વધારે પ્રસિદ્ધ હતો. તે તેના બાપના કરતાં વધારે લોભી અને સાહસિક હતો. ઘણા પ્રકારની પ્રાપ્તિ કરી લઈને તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું અને વ્યાપારનું રક્ષણ કર્યું. તેનો દસોંદી કહે છે કે "સંવત ૧૮૩૬(ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૦)માં શ્રી વખતસિંહજીયે "નૂરમહંમદને મારી ક્હાડીને તલાજું લીધું, અને ઝાંઝમેર પણ સ્વાધીન "કરી લીધું. તે જ વર્ષમાં કોળી જસા ખશિયાને મારી ક્હાડીને મહુવા "બંદર લીધું." કર્નલ વોકર કહે છે કે, ખંભાતના નવાબ પાસેથી તલાજા ક્હાડી લેવા સારૂ વખતસિંહે બળ અને યુક્તિ એ બંનેનો ઉપયોગ કર્યો હતો; વળી તે કહે છે કે રાવળે ત્યાર પછી તરત જ વાલાકના પરગણામાં (અસલ તે વાલર[1] રજપૂતના તાબામાં હતું તે ઉપરથી તેનું એ નામ

[1] વલ્લભીપુરનો નાશ થવાથી ત્યાંના રાજાનો વંશ ઇડર પછી મેવાડમા ગયો. ત્યાંથી વળી એક શાખા ગુજરાતમાં આવી, જે આજે ધર્મપુરમાં છે મેવાડમા બાપા-

પણું હતું.) પોતાની સત્તા બેસારી, પણ તેમાં સરવાયા જાતિના લોકોનાં ગામડાં બાતલ મૂક્યાં હતાં; વળી બ્રિટિશ સાથે મળીને મહુવા ઉપર ચડાઈ કરીને આગળ તેને તોડી પાડવામાં આવ્યું હતું તેને કિલ્લો બાંધીને ફરીને વસાવ્યું અને તેને આબાદાની પામતું એક બંદર કરી દીધું.

કર્નલ વૉકર કહે છે કે, "આ ઠેકાણે જાણવું જોઈએ કે આ મૂલ્યવાન્ દેશ "અને વિસ્તીર્ણ સમુદ્રકિનારાની પ્રાપ્તિ તેઓને થઈ તે ચાંચવાનો ધંધો કરનારા "લોકો પાસેથી થઈ, અને ભાવનગરના ઠાકોરોએ પોતાની મતલબને માટે ગમે "તે ત્રાસ અને લોભના ઉપાય કર્યા હશે તોય પણ તેઓની છેવટની મત- "લબ તો વ્યાપારનું રક્ષણ કરવાની હતી. આ રાજનીતિની સારી અસર "બહુ જ થઈ, અને વ્યાપારનું રક્ષણ કરવાની આવી નિયમિત રીતિને લીધે "કંપની સરકારની રૈયતના કિનારા ઉપરના વ્યાપારને દરેક જાતની સુલભતા "મળી. આ રાજનીતિથી થતા ફાયદા શોધી કહાડવાનો વિચાર ભાવ- "નગરના રાવળોને પ્રથમ જ સૂઝ્યો; તેમ જ તેઓની રૈયતને લૂંટફાટ "કરીને ગુજરાન કરવાની ટેવ પડી હતી તે છોડાવી દઈને મ્હેનત કરી "પૈસા પેદા કરવાનો ધંધો કરવા ઉપર તેઓનું મન લગાડવાની સૂચના "કરીને તેઓને સુધારી દેવાનો તેમનામાં અજાયબ જેવો ગુણ હતો; જે "કિનારા ઉપર આગળ લૂંટફાટનો ધંધો ચાલતો હતો તે બંધ કરાવીને તે "ઠેકાણે વ્યાપારિયોના જાનમાલની તેઓએ નિર્ભયતા કરી દીધી, તેથી "નિરંતર ઘણા[1] લાભ થવા લાગ્યા. તેમ જ વળી, આ ઠેકાણે લખવું જોઈયે

રાવળના વંશજ રાણા રહપ(ઇ. સ. ૧૨૦૧-૧૨૩૯)ના વંશજ રામરાજ અથવા રામશાહે ગુજરાતમાં આવી અલીરાજપુરમા ગાદી સ્થાપી.

૧ દોલત વ-ઇબકાળ-પનાહ-સોકતવ-ઇજલાલ દર- તગાહ-જીસાન દોસ્તોના ભરોસાદાર મોટા ખાન- દાનવાલા રાજા આતાભાઈ બીખતસધ પરમેશ્વર તમને સલામત રાખે.

દોસ્તીની નીશાનીઓની મુબારખ્બાદી અને પણી દવા આપના દોસ્તીના રાહુ મારના વિચારને જાહેર કરીએ છઇએ. કેટલેક વખત થયો છે તે દોસ્તીની રીતનો પત્ર તા૦ ૫ મી માહે જીલ્હજનો આવ્યો તેનો જવાબ આથી અગાઉ લખાત પણ ઘણા કામોને લીધે ઢીલમાં રહ્યું આપે લખેલ હતુ કે ભાવનગરના કોળીઓને આ તરફથી કાઢી મુક્યા. સુરત અને મુંબઇનાં બંદર મુબારકના વેપારીઓને મદિ મજકુર બંદર સાફ થયો એટલા મદિ કે ખુશી દિલથી તેઓ હવે બંદર મજકુરના વેપારના કારોબારમાં કામે લાગે. આપ દોસ્તદારનો આ નાલાએક ચોરો ઉપર ફતેહ અને જય હોવાથી મારા મનની ખુશી વધી અને બંદર મજકુર આપ ઇકબાલના નીશાનના રાજ્યના લાગતા

"કે, જ્યાં લોભની વાત આવેલી ત્યાં વખતસિંહે પ્રતિષ્ઠાનો અને ન્યાયનો
"વિચાર થોડો જ રાખ્યો છે. પોતાની સત્તા વધારવાને, અને પોતાની મતલબ
"બર આણવાને અગર જો તેણે દમ રાખીને અને ઘણું કરીને વિચારથી
"ઉપાય કામે લગાડ્યા છે, તોય પણ તેનો ઉઠાવ પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ
"માત્ર થયેલો અને તે ઉપાયનો અમલ કરતી વેળા બેદરકારપણે બળ પ્રપંચ,
"અને યુક્તિ કામે લગાડેલાં છે."

આવા પ્રકારના સાધનને લીધે ગૂજરાત, સોરઠ, અને મારવાડનો માલ ભાવનગર આવવાને, અને ભાવનગરનો માલ એ દેશો ભણી જવાને, ભાવનગર મુખ્ય સાધન થઈ પડ્યું; અને વ્યાપારિયોને ત્યાં ઉત્તેજન મળવા માંડ્યું, તેથી, ઘણા પૈસાવાળા લોક ત્યાં આવી વસવાને લલચાયા, અને એની પાસેનું ગોઘા બંદર એના કરતાં બહુ સગવડવાળું હતું, તે, તરત જ ભાગી પડવા આવ્યું.[1] ગોહિલ ઠાકોરોનો ઉત્તમ વિચાર અને રાજનીતિનો એક દાખલો આપતી વેળાએ કર્નલ વૉકર એક જાણવા જેવું પ્રમાણ આપે છે કે, ગોઘાનું બંદર તે વેળાએ પેશ્વા સરકારના તાબામાં હતું. ત્યારે તે સરકારને વ્હાણો ભાગવાથી ઓલનો માલ કબજામાં આવે તેનો, અને મ્હોટાં વ્હાણોની દર વર્ષે ઉપજનું એક સાધન થઈ પડતું હતું, અને ગોહિ-

---

વળગતાને કબજે થશે મટે આ ખુશીના પત્રથી મુબારકી આપીએ છઈએ ને ઉમેદ છે કે એ ખુદાનો આપેલો તાલુકો તે મોટા ઇલાકા અને જોરાવર દેખાવના ખુદાની મદદથી હમેશા આપ ઇકબાલના નીશાનના કબજે સ્વાધીન રહો જેથી કરીને તે તરફની તમામ ચોરીઓ બંધ થાએ અને વેપારીઓનાં વહાણોને મજકુર ચોરો લૂટ કરે છે તે વેપારીઓને નહો થાએ કદાપિ જો નવાબ હામદખાં રાધનપુરના કાઠી મુફેસા કોળીઓને આશરો આપશે તો અમો દોસ્તના દિલની સમપુરણ નાખુશીનું કારણ થશે વિશેષ કરીને એ કે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે અમે શક્તિવાન નથી કે હમણા આપ દોસ્તદારની મદદ કરીએ ઈશ્વર ઇચ્છાએ કરીને ઉમેદ છે કે મજકુર નવાબ કદિ આપ દોસ્તદારના કામ વીશે ખરાબ વિચાર કરશે નહિ ને ખુદાની મહેરબાનીથી આપ દોસ્તદારને ઇકબાલની નીશાનીવાળી કુંપની બહાદુરની મદદની દરખાસ્ત કરવાની જરૂર પડશે નહીં આપ એકીન કરો કે અમો હમેશા દિલથી આપના મરતબાઓ અને દોસ્તી અને સ્નેહ અને જયનો વધારો ચાહનારા છઇએ. હવે દોસ્તી અને પ્રીતિના વધારાની ઇચ્છા વના વધારે શું લખીએ ખુશી અને એશના દહાડા હમેશાં સુખ ભોગવવામાં રહો

મુબઈ, તા૦ ૧૪ ડીસેમ્બર સં ૧૭૮૫.

ર. ઉ. અંગ્રેજી અક્ષરે સહી

[1] ત્યાર પછી તો ઉલટાસુલટી થઈ ગયુ છે, ગોઘાનો વ્યાપાર ચાલુ થયો છે, અને ભાવનગરનો પડતી દશામા આવી ગયો છે ર. ઉ.

લના તાબામાંના કિનારા ઉપર સર્વ ઠેકાણે તેઓનું રક્ષણ થતું હતું અને વ્યાપારિયોને તેમનું જે હોય તે પાછું આપવામાં આવતું હતું.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૨ માં ભાટની દંતકથા પ્રમાણે, વખતસિંહને કાઠિયો સાથે વેર બંધાયું, ત્યારે તે કટક કરીને મોજે ચીતલ ગયો, એટલે બધા કાઠિયો નાશી ગયા. અને વખતસિંહજિયે ચીતલ[1] લૂટીને ત્યાંનાં ઘોડાં, ઊંટ અને ગાડાં વગેરે ઘણોએક માલ લઈ લીધો, પછી કુંડળે જઈને વાવટો ચડાવ્યો.[2]

બધા કાઠિયો જૂનેગઢ જઈ ત્યાંના નવાબ અહંમદખાનને મળ્યા અને કહ્યું કે, વખતસિંહજિયે અમારો બધો ગરાસ ખુંચી લીધો. નવાબ પછી ફોજ લઈને આવ્યો ત્યારે ચાળીશ હજાર માણસોની ફોજ લઈને ઠાકોર

---

૧ એ ચીતળની લડાઈનું ચિત્ર શિહોરના દરબારી મ્હેલમાં છે તે ઉપરથી ગંજીફાના આકારમાં મહારાજા સર ભાવસિંહજી કે. સી. એસ. આઈ.એ છપાવી બહાર પાડ્યો છે, તે બહુ મનોરંજક છે. ર. ઉ

૨ વખતસિંહજીયે જે ગઢો વગેરે દમ પર દમ બાધીને એક પછી એક લીવેલા તેનું વર્ણન શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંગ્રહના અં. ૩૪ ધ. વાળા ગીતમાં કરેલુ છે. તે નીચે આપેલું છે:—

ઠાકોર વખ્તસિંહજીનું ગીત સપાખરૂ

પ્રથમ લિયો ગઢ તળાજે,[1] બંદર સરતનપર,[2] તેમ ઝઝમેર[3] અક બદ્રતામાં;
મવાં[4], ભાદ્રોડ શિરમોડ મરદાં પરદ, શરદ જુલાપુરી નદી શામા. ૧
ગાંજ્યા દેશ નાઘેર, ઉનાગરા, રાજુલે તખતંત્ર બાગુ રડીયા,
ઉંડલે દો શુજે ભીતપર આણીયા, છત્રપતિ કુંડલે ઝંડા ચડીયા ૨
ધર કરી ચાંદગર અને સલડી થકા, વેહેદ ઈગલિયે ડંકા વાગા,
રાહર લાઠી કરી બાબરા સામળી, ભટ લીયા ગાબરા હોઈ ભાગા. ૩
મરુપતિ; રાવલે ગુંદ્રગઢ ગાહીયો, નવાઃ ગઢડા ધસ એકનો રે;
પેહેલિ બોટાદ, લીમડાદ વેં પાણવી, કાઠીયારી અરિ હરપરાકો રે. ૪
કૌરવા જેમ ઝાઝેરિયા કોપિયા, મરદ ધર અડાડય ખેપ માતે,
જોધ ભાવાહરો ભીમ પાંડવ જેહી, આંબલી પીપલી કરી આતે. ૫
દેખણી બાજુએ સમુદ્ર મોર્જા હુવો, દેકણી બાજુએ દ્રસમ દાવે,
કુંડ ભડ ચોકડી આગ કીધો હુવો, તણા સબ માવરી નાવો તાવે. ૬
લાજ રખ મસુદરા ફેક ખાલા લિયણ, ક્રવિ એખી રસણ કહે કેવા,
પાટકે બેટ પેરૂભરો પાતસા, અતલબલ ભોગવે દેશ એતા. ૭
હાથ વખતે ઘણા ભેદ વખતા હુવા, પથી રમપાલરો દેશ વખતો,
શિયોરો પાટવી જગોજમ સલાગત, વખતવત ભાગ્યે તખત વખતો. ૮
(ઝઝમેર=ઝાંઝમેર નાલાપુરી=કરશા ગામ પાસે મડગઢ=કાઠીનું ગામ હતું. અપ દ્રમ=પરગણું=દ્રસમ સ્વારી.)

તેમની સામે ગયો, અને મોજે પાટણને મેલાણે નવાબ સાથે તોપોની મ્હોટી લડાઈ કરીને તેની પાસેથી મોજે રાણુલુ લીધું. પછી, જેઠવા રજપૂત જિયાજિયે નવાબ અને રાવળ વચ્ચે સલાહ કરાવી આપી અને કસુંબા પીધા, પણ રાવળને તો કાઠિયો સાથે બાર વર્ષ સુધી વેર રહ્યું.

અમદાવાદનો છેલ્લો મુસલમાન રાજકર્તા કમાલઉદ્દીન અથવા જવાન મર્દખાન બાબીના કુટુંબવાળાના હાથમાં આ વેળાએ જૂનાગઢ હતું.

ઉપરની લડાઈનું વર્ણન[1] કવિતા રૂપે થયેલું છે, તેની મતલબ નીચે

---

૧ ગીત; શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકના સંગ્રહમા અં. ૩૪ ૮ માં આ પ્રસંગનું વર્ણન કરેલું છે, તે નીચે આપેલું છે.—

બખતસિંહજીનું ગીત

ચોંપે આવીયા નવાબ સેન કાઢીઆંણી ધરે ચાડ
અડે નકો ગડે કેટે ગામડે અરોરા.
ચડે જટાધાર કોધ કેના જાણે ઇન્દ્ર ચડે,
વડે વાજવનાં સામાં ચડે વખતેશ. ૧

ત્રંબાળાં રણકે ધોસાં ઠણકે ગરદા હુકે,
શેશરા સળકે, વોમ ઝળકે શમંદ.
બજાળી શક્તિ તેક બજાહું પ્રલકે બાણ,
નબાબાં સાંહમો સકે અખેરાજનંદ. ૨

અસંખા રોહલા સંધી પઠાણા ધલુર આયા,
ઘણા આરબાંણાં ધાયા બજે ત્રાસા ઘાવ.
આતાતન ભાતા સોત શા મહાત વરસેં આપ,
આયા ભલાં કાજ બાબી ચોરે ખેત આવ. ૩

દેઠાળાં દોવળાં દળાં તો પાકી સલામી કીધી,
કીધ ઝંડા પેંડા લે મોરચાબંધી કીધ.
કીધો કો સાંકડે ફેર હૈમદે વચાર કીધ,
દીધનાં દોકડા આણે રોક માર દીધ ૪

નવાશં નવાબ ઠાઠ મધ્ય રાત લહી નાઠા.
થર ટાલે હોલે કાગ ઠાંગા જેમ થાય,
નંદ મોબતાંકા ભાગા એક બેક ગણે નાહી.
જય નાહેકવે આતો કેક લીધે જય ૫

પરાઠી કીનાઠી ફોજ લાઠી મહેલ ગઈ પરી.
અખે કાઠી કહેનકે બાગીયાં ઊગાર.
અધિપતિ સિહોરકે માર માર થકો આયો.
શલાબતં બાંદરકા બરદાં સંભાર. ૬

એરશા ખરાઈ કરી ફરી સો પાટણે આયા
કાયા માયા દૂર કરી ધરી કોધ કામ.

પ્રમાણે છેઃ–"નવાબ પોતાની સાથે કાડી લોકોની ફોજ લઈને તરત જ "ચડ્યો; કિલ્લામાં, દરબારમાં, કે ગામમાં એક માણસ રહેવા દીધું નહિ. "તે જેવો ક્રોધાયમાન થઈને આવ્યો તેવો જ વખતસિંહ બીજો ઈંદ્ર હોય તેમ "યવનની સામે થવાને ચડ્યો. નોબત થઈ, અને ડંકો વાગ્યો, તેથી "પર્વતનાં શિખર ગાજી ઉઠયાં, શેષ નાગ કંપવા લાગ્યો અને દરિયાનાં "મોજાં આકાશ સુધી ઉછળવા લાગ્યાં. તેના હાથમાં સૂર્યનાં કિરણની "પેઠે બરછી ચકચકવા લાગી; નવાબની સામે તો અખેરાજનો પુત્ર ચડી "શકે, બીજાનું ગજું નહિ. અગણિત રોહિલા, સિંધી અને પઠાણ આવ્યા, "ઘણા આરબ પણ ડંકો કરતા આવ્યા. આતાભાઈ પોતાના ભાયાતોને

ઠલેતા બજારા સામી આધા કોશ પલે ધરી,
માર હરી હરી કરી માંડીયાં મકામ ૭
દૈવતાંદહીતાં જેમ આમ સામાં ઝુંબે દળા,
હુબે કાળાં ગજા નેડાહ બેલડીયાલ.
ગહકે શબદાં પંચ તુર ભેર ત્રાબાગળા,
લડવા વીજળાં ખવાં આંકરેવાં કાળ ૮
ધકે મલચકાળા નાળાં ચહુ ચકે 'પડી ઢાક,
દોરંગી બેરખા છુટી બહે દીન દીન
લગોર વખતાવાળા જીન તીર હોર લાગા,
મીયાં તીન પહોર મોહ માની ગયા મીન. ૯
કરાવે વરાટી સામી અરજાં ઉવટી કરે.
કુલાખી પવરી રીત ઉપાડું કુરાન
દીયા મેં રાજુવા તોય કુંડલા ચીતળ દીયા
જદી માન તોય મલુ દદી સારી જાન ૧૦
કરી પરવાના ઓર સરી મોર છાપ કીની.
પોરવાળા ધીર માના મીછવે પવીન
બંકા કુઠિ સખાયતાં કુમરીયા દાકા બાકા
હુવા સોરઠમાં સુબા તરે શકા ઊીણા. ૧૧
કુપા વાજસુર દાઢા જણી રાન બાર કરા
નાથ ચેરમરા ઘેર જીતરા નીશાણ
બરા બાજે બાબીયારા કાઠીયારા કુળભરા
દરા ભાવા વણા અજાનુવરા દાવાણ. ૧૨
શતં રતનેશ ભાવા અખેરાજ નીર ચાડે
રંજડે પરજાં કોટ પાડે દિગા રેશ
મેરીની મંગળ ગાયા સોવનકી ત્રખા મંડી
બડી કુતે પાયા ધરાં આયાં વખનેશ. ૧૩

"લઈને તેમની સાથે લડવાને આગળ ચાલ્યો. 'બાબી તમે ઠીક મતલબ માટે "આવ્યા છો! ઘોડે અશ્વાર થાઓ અને લડાઈમાં આવો.' પછી તેણે મોરચો, "બાંધ્યો, તોપની સલામી આપી અને તેને દિલગીરીમાં નાંખ્યો. હેમદે વિચાર્યું "કે મને પૈસાના કરતાં વધારે ઘા મળશે, એટલે રાજડંકો કર્યા વિના "અહીં રાત્રે તે નાઠો. કાઠિયોએ પણ અહિં તહિં કાગડાની પેઠે ન્હાસવા "માંડયું. મોહોબતખાનનો દીકરો નાઠો, અને તે કિયે રસ્તે નાઠો તેનું પણ "તેને ભાન રહ્યું નહિ. યવનની પછવાડે આતો પડ્યો. સિહોરનો ધણી "આગળ ધપતો ગાજી ઉઠયો કે,—'મારો! મારો! સલાબતખાનની[1] આબરૂ"ની ખબર લો.' તે પોતાના દિલથી દોસ્તી દૂર કરીને કોપાયમાન થઈ "પાટણ મેલાણ કરીને પડ્યો, તે ગામ શત્રુના સીમાડાથી એક કોશ દૂર "હતું! હરિ! હરિ! કહીને તેણે પોતાનું મેલાણ કર્યું.

"દેવ અને દાનવ લડવાને તૈયાર થયા હોય, તેમ કાળા હાથી અને "લાંબી કેશવાળીના ઘોડા ઉભા રહ્યા. પાંચે પ્રકારનાં વાદિત્રોના નાદ થવા "લાગ્યા; લડવાને માટે તરવારો, વિજળીની પેઠે ઝણુકા લઈ રહી; જાણે "છેલ્લો દિવસ આવી પ્હોંચ્યો હોય તેમ સૌને લાગ્યું; બંદુકોના ભડાકા થવા "લાગ્યા; હારબંધ આરબોની ટુકડી દીન[2]! દીનના! પોકાર કરતી આગળ "ચાલી. વખતસિંહનાં શૂરવીર માણુસો જેમ ફાવતું આવે તેમ લડતાં હતાં. એક "ઘડી થઈ નહિ એટલામાં મિયાં પોતે જ ઉગારવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા; "હું કુરાનના સમ ખાઈને કહું છું કે હું ફરીને તમારા ઉપર હલ્લો કરીશ "નહિ. હું તમને રાણુલા, કુંડલા અને ચીત્તલ આપું છું; પરવરદિગારે તમને "આખો દેશ આપ્યો છે! તેણે પટો લખાવ્યો, અને તેના ઉપર સહિ સિક્કો "કર્યો. પોરબંદરનો રાણો છેયોજી જેઠવો હતો તેણે તેને હિમ્મત દેવા માંડી; "બીજા તેની સાથે હતા તે નાહિંમત થઈ ગયા હતા. સોરઠના સૂબેદારને "આબરૂ વિનાનો કરી નાંખ્યો. તેની સાથે જેતપુરનો કુપાવત, વાજસૂર "કોટી, અને જસદણુનો દાહો એટલા હતા. પીરમ ઉપર જિતનો વાવટો "ફરકી રહ્યો હતો, તેવી જગ્યાના રાજાની સાથે લડવાનું તેમનું ગજું શું! "બાબીનું બળ તૂટ્યું તો પછી કાઠીના બળનું શું કહેવાનું રહ્યું? ભાવ"સિંહના વંશજ અને તેનો કુંવર અદ્ભુત કામ કરવાવાળાએ રતનેશ, ભાવ "ક્ન—બેજાજની તરવારને ફરી ચળકાટ આપ્યો, આખા દેશમાં કીર્તન

1 નવાબનો દીકરો. 2 દીન શબ્દનો અર્થ મુસલમાની ધર્મ અને તે લડતી વેળાએ દીન દીન પોકાર કરી લડવૈયાઓને શૂરાતન ચડાવવા વાપરવામાં આવે છે. ર. ઉ.

"ગવાયાં. આસપાસ રાજાઓએ સોનાના વર્ષાદ વરસાવ્યા. વખતેશ જિત "મેળવીને આનંદભર્યો ઘેર આવ્યો."[૧]

---

૧ જૂનાગઢના નવાબ સાથે વખતસિંહજીએ સમાધાન કરી કસુંબા પીવાનો ડાયરો કર્યો હતો. તેમાં નવાબને કેવી રીતે નમવું પડ્યું તેનું રસીલું વર્ણન કરનારૂં એક લોકગીત શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પુસ્તકસંગ્રહમાં અં. ૩૪ ચ.માં આપેલું છે, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(ટેંટો પાર પડ્યા પછી કસુંબો પીવા પોતાના લશકરમાં ઠાકોરે નવાબને બોલાવ્યા તેનું ગીત)

મલે પાખરાં ચંચલે દલે જંગા ટોપ ઝલમલે,
સાખલે સુંગલે આતા ઉપરાં સામંદ,
સાબલે ઉજલે આયો જમવા પ્રાહોણો શુબો,
હેંદલે પેંદલે લડે પાંગલો હાંમદ. ૧

સાંભલે આપાજ ઉઠ ખાદ બાપ વખતેશ,
આદરો સતાબ ખાગાં નોતરો અમાપ,
હાય મુંછે નોખો આપ ચક્રાવો અબાબ લોહે,
નશીબેં આપરેં આયો પ્રાહોણો નવાપ. ૨

ખેતર ચટ્ટ લીઆ લારાં, ધ્રુવા ધારાં, તોપખાના,
મેલિ આંતર ફલારાં પેસારા પસંદ;
ધધકારે પાટી અંગ ચોધારાં ચોધારાં ધારા,
આમલે અખારાનંદ વરાસા સમદ્ર. ૩

બણુંકાક બાણુ ઊડે સરધાર ઝલેબીયા,
માથે ગોળી ફલી સાર, હોહોકાર માર,
ફલી જેરો લખા જે વારવાર નાને પાર,
અહો મજાદાર કરે પીસણાં અપાર. ૪

કટારાં કડવા હાથ, ઝુઝમલાં ઝ્લકલા,
શુબાસેન કલમલાં હીવાલે સપ્રાથ,
અપ્રાથાં સુગલાં પ્રાયા મલી ફેનવલા આયા,
નોતરાંકી ભલી રોાભા પેરંભકા નાથ. ૫

તીરાંશા કત સેતસે લાડુ ગોળી અશી ભાત,
લાગા બશી પશી બરે ધતરતાં લલ.
અલે અસે દેનદાર પાણી તલાં તણે આડે,
ભરે સોપડસે ધાન મશી જું સુગલ. ૬

લોદરાં બધારે લોસે અપસે ક્તારાં લારાં,
પડાં ચાને પાન બીડાં પાત્રાં અપાર.
કવિ કહે વારવાર પાંપ શત્રે જેજેકાર,
હાથ પગે કીધી કુંનેશ લખાં હજાર. ૭

મલ્હાર રાવ ગાયકવાડે ફરીને બંડ મચાવ્યું હતું, તેવામાં સન ૧૮૦૩ ના ઓકટોબર મહિનાના આરંભમાં બાબાજી આપાજી કાઠિયાવાડમાં મુલ્કગીરી કરવા નીકળ્યો હતો તેના લશ્કરના ઘોડેશ્વારની એક ટૂકડીનો તેને માવરકુંડલા આગળ ભેટો થયો, તેમાં મલ્હાર રાવનાં માણસો હાર્યા, અને તેનો ખટલો લૂટાયો; એટલે તે ભાવનગર ન્હાશી જઈને વખતસિંહ ગોહિલનો આશ્રય માગવા લાગ્યો. પણ વખતસિંહનો વિચાર તેનો પક્ષ ખેંચવાનો ન હતો તેથી દ્વારકા કે ભૂજ હોડીમાં બેસીને તેને ન્હાશી જવા દીધો. પરંતુ તેટલામાં તો બે ઈંગ્લિશ હોડિયો લગભગ હંકારી આવી, અને તેના વ્હાણ ઉપર બે વ્હાર કર્યા. તેટલા માટે મલ્હાર રાવને ફરીને કિનારે આવવું પડ્યું, અને તે ભાવનગર ઊતર્યો, પણ રાવળે તેને આશ્રય આપવાની ના કહી એટલે ડરી જઈને એ તથા એનો દીકરો, પોતાનાં નિશાન, નગારાં, હાથી, ઘોડા, છોડી દઈ નાઠા તે શત્રુંજય અથવા પાલીતાણાને ડુંગરે આવી પ્હોંચ્યા, ત્યાં સુધી કોઈ ઠેકાણે ટાળો કર્યો નહિ. ત્યાં માત્ર એક ચાકર સહિત તેઓ કેટલાક દિવસ સુધી ઘણા ખરા ભૂખે મરતા રહ્યા, એટલામા પાસે વસનારા લોકોએ તેની બાતમી બાબાજીને આપી. તેઓને લઈ આવવા સારૂ તેણે ત્રણ કુંતલ ઘોડા સહિત એક સો અશ્વારની ટૂકડી રવાને કરી. પેલા ત્રણ જણાઓ મરી જવાય એવી ભૂખની પીડા સહન કરતા હતા, અને સર્વ આશાઓ તેઓએ ઊઠી મૂકી હતી, તેથી અશ્વાર જઈ પ્હોંચ્યા તેમની સામે અટકાવ કર્યો નહિ. તેઓને ગાયકવાડની છાવણીથી થોડે અંતરે આણ્યા, એટલે તેમને લેવાને બાબાજિયે સામા મ્યાના મોકલ્યા. કડીના બુદ્ધિમાન, લોભી, ઊડલંગી, અને ભાગ્યહીણ જાગીરદારની ગૂજરાતમાંના તેના છેલ્લા દેખાવની વેળાએ આવી સ્થિતિ થઈ. બે મહિનામાં તેને તેના દીકરા ખંડે રાવ સહિત બ્રિટિશ સરકારને સ્વાધીન કર્યો. પછી તેને મુંબાઈ લઈ જવામા આવ્યો, ત્યાં તે મરતાં સુધી નજરકેદ રહ્યો.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪માં વડોદરા સરકારની મુલ્કગીરી ખંડણીનું પતાવી દેવા સારૂ ભાવનગરના રાવળ પાસે અંગરેજ સરકારનો વકીલ મોકલ્યો,— આ પ્રમાણે કરવાની સલાહ કર્નલ વોકરે ગાયકવાડને આપી હતી અને કેટલીક વાર સુધી વખતસિંહે તે વિષેની વાત સત્કારપૂર્વક સાંભળી હતી

જેઠવા નમાણુ ઝાલા, હાલા તણી જરી જાણ,
દખાણુ વાધેલા પાડે તલે એક દન
જીવતો જો જુને જાડા આતાજી ન ચાઢી જાયે,
સાભળે પ્રેદોણો નાતુ અસાજી સોગન ૯

પણું પછીથી ઘણું કરીને તેના કારભારિયોની સલાહ ઉપર તેણે કેટલાક દિવસ સુધી તો વાત ટપ્પે ચડાવી, અને છેવટે આખો ઠરાવ રદ કરી દીધો. નીકાલ થવાની આશાએ બાબાજી કેટલાક દિવસ સુધી રાવળને સીમાડે વાટ જોઈ રહ્યો હતો, તેને આગસ્ટ મહિનામાં રાવળના દેશમાં પેસવાની અગત્ય પડી. તે સિહોર ઉપર ચડી આવ્યો, તેના પીંઢારિયોએ આસપાસના પ્રદેશની ખરાબી કરી અને ગામડિયા લોકોનાં ઢોર વાળી લઈ ગયા. ગોઘા પરગણાની ધરતી ઘણું કરીને બ્રિટિશ અને રાવળની સહિયારી હતી, અને તે એક બીજાના ભાગ સાથે એવી મળી ગયેલી હતી કે એક ભાગને નુકસાન કરવામાં આવે તો બીજાને થયા વિના રહે નહિ એમ હતું, તે ઉપરથી બાબાજી વખતસિંહને હરકત કરશે નહિ એમ વખતસિંહના સમજવામાં આવ્યું છે એમ કર્નલ વોકરને લાગ્યું. તે ઉપરથી તે લખે છે કે, "આવા વિચાર ઉપરથી તે ગાફિલ રહે નહિ તથા "ગાયકવાડ સરકારની ચાલતી આવેલી ખંડણી નહિ આપવાને સામા થવાથી "પરગણાને નુકસાન થશે તેનો કંપની સરકારના નુકસાનનો ભાગ તમારી "પાસેથી ભરી લેવામાં આવશે એવી તેને સૂચના આપવાની મને અગત્ય "પડી છે. મારા એ સંદેશાનો ઉત્તર હજી લગણ મને મળ્યો નથી, અને "મને લાગે છે કે એથી કરીને કાંઈ સારી અસર થશે, કેમકે તેના કારભા- "રિયો ઉપર તે નારાજ થયો છે, અને તેઓએ તેને બદસલાહ આપી માટે "તેમને દૂર કરવાની ધમકી દીધી છે."

છેવટે ગોહિલ રાવળે મરાઠાઓના શૂરવીરપણા કરતાં, બ્રિટીશ સર- કારનો ધમકીનો વધારે ડર રાખીને ચાલતા દર પ્રમાણે ત્રણ વર્ષની ખંડણી બાબાજીને ચૂકવી આપવાને કબૂલ કર્યું. ગાયકવાડની ફોજ સામે, સિહોરે જયવંતપણે પોતાનું રક્ષણ કર્યું, તે વિષે ભાટ લોકો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છેઃ—

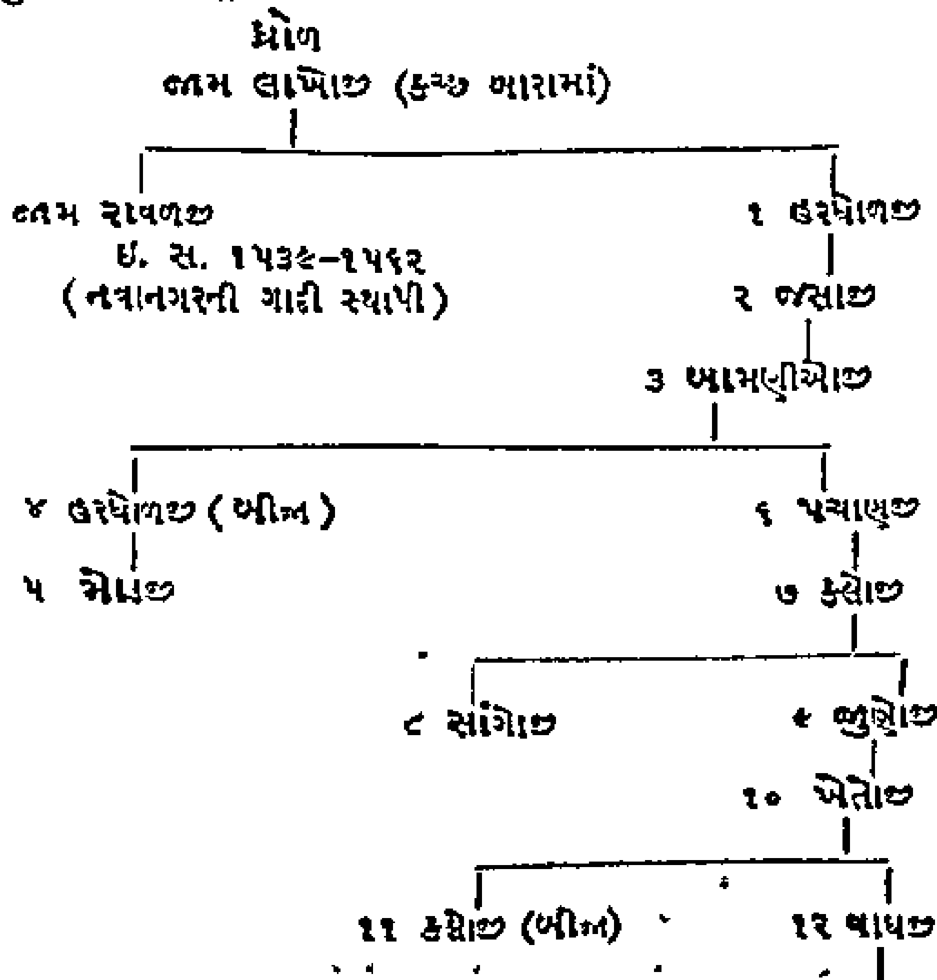
"વડોદરાના બલવાન્ અને કીર્તિમાન્ બાબાજીના ડંકાનો અવાજ "એવો ઉઠ્યો કે તેથી કરીને આખી પૃથ્વી ગાજી ઉઠી. તેણે પોતાના શત્રુ- "ઓની સામે લડીને તેઓના સીમાડા તોડી નાંખ્યા. વગર ઢંઢોળેલો થાંભલો "તો કડીવાળો મલ્હાર રાવ હતો. કડી અને વડોદરાના ધણિયોની વચ્ચે "દુશ્મનાવટ ઉઠી. બાબાની ફોજ કડી ઉપર ચડી તે ટાણે તેના વાવટા "ફરકવા લાગ્યા, અને આકાશ ગરદથી છવાઈ ગયું. બાબો કડી ઉપર "અંગરેજ ફોજ લાવ્યો. અગણિત યોદ્ધાઓની ગર્જનાઓ થવા લાગી. તેઓએ "બે ચાર મહિના લગી કડી ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો, છેવટે મલ્હાર "રાવ કડી છોડીને ન્હાઠો. બાબાએ દુર્જય કડી ઉપર જય મેળવી લીધો,

"તેના સામું કોઈ લડી શકે એમ રહ્યું નહિ; તેણે કડી સરખો કિલ્લો જલદીથી
"લઈ લીધો તેથી સર્વ તેને સલામ કરવાને આવ્યા.

"પાટડીના દેશાઈ કોઈને નમ્મું આપતા ન હતા, તેઓના ઉપર ફોજ
"ચડી. અને તેમની સાથે લડીને એક લાખ રૂપિયા લીધા. રસ્તામાં કાંઈ
"પડયું હોય તે કોઈનાથી ઉપાડાય નહિ એવી બાબાની હાક વાગી. જેવી
"તેણે કડીની ચાકરી કરી તેવી પાટડીની કરી; મેવાસિયોના તેણે ઘણા કિલ્લા
"તોડી પાડ્યા; તેણે જટવાડ અને લતાડ ઉપર ખંડણી બેસારી. જ્યારે
"એ સૂબો કોઈ જગ્યા ઉપર આવે ત્યારે જાણે લૂંટારાઓનું ટોળું તેના
"ઉપર આવી પડયું હોય એમ લાગતું. લશ્કર તૈયાર કરીને તે લડવાને ઝાલાવાડ
"આવ્યો. ધ્રાંગધ્રાનો રાજ અરાડસેં ગામનો ધણી હતો, તેની પાસેથી
"પ્રથમ તો ખંડણી લઈ લીધી. તેણે વઢવાણ દંડ્યું; વાંકાનેર પણ દંડ્યું;
"લિંબડી અને સાયલા દંડ્યાં; તેણે મ્હોંમાગ્યા પ્રમાણે ઉઘરાવી લીધું. એ
"સૂબાએ આખી ઝાલાવાડને હરાવીને દંડી નાખી; તેણે મોરબીના ધણીને
"દંડ્યો; તેમ જ માળિયા દંડયું. નમ્મું આપે નહિ એવા જામ[1]ને દંડ્યો;

---

૧ જામના ભાયાત ધ્રોળવાળા ઉપર પણ લશ્કર ગયું હતું ધ્રોળવાળાની વંશાવળી આજ સુધીની આ રીતે છે—



"એ સૂબાએ ચાર હજાર તાલુકદારોને દંડ્યા. હાલાર તેણે લઈ લીધું; તોપો
"ચલાવીને જૂનાગઢના નવાબને દંડી લીધો. કાઠી લોકોને દંડીને તેમનો દેશ
"નબળો કરી નાખ્યો. પોરના ધણી માના જેઠવાને તેણે દંડ્યો; તેમ જ
"ચૂડાસમા દંડ્યું; કોઈનાથી તેના સામું થવાયું નહિ. આખા સોરઠને દંડીને
"તે સિહોર ઉપર ચઢ્યો. ફોજ એટલી બધી ચાલી હતી કે પૃથ્વી ધમધમવા
"લાગી. પાંચ કોસને અંતરે આંબલા આગળ છાવણી નાંખી. તે બોલ્યો
"કે 'આતાએ ઘણો મુલ્ક જિતી લીધો છે, તેના પ્રમાણમાં મારે એની પાસેથી
"ધન લેવાનું છે,' અને બાજુએથી તોપો અને બન્દુકો ચાલવા લાગી.
"ગોળિયોનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો. મરાઠા થાકી ગયા; તેમના શરીરમાંથી
"લોહી વ્હેવા લાગ્યું; અને તેઓ હિંમત હારી ગયા. ઘણા મરાયા, ઘણાનાં
"મસ્તક કપાયાં, ઘણાક આંધળા થયા. વખતાના યોદ્ધાઓએ, સાંકળેથી
"વાઘ છૂટે તેમ બાબાની ફોજ લૂંટી લીધી; ધરતી મડદાંથી અને માથાથી
"ઢંકાઈ ગઈ; અને ચારે દિશાએ તેઓએ ન્હાસવા માંડ્યું.

"બાબા ઉપર આ આફત, સંવત્ ૧૮૬૦(ઇ. સ. ૧૮૦૪)માં પડી.
"પાંચ મહિના સુધી તેને ન્હાસવાનો રસ્તો મળ્યો નહિ; તેથી એ સૂબો બહુ
"દુઃખી થયો. ખંડણી ઉઘરાવવાનું તો એ ક્યાંય ભૂલી ગયો; અને હવે ન્હાસવા
"વિષેના સર્વ વિચાર કરવા લાગ્યો. તે તંબુમાં ભરાઈને પોતાનું મ્હોં સંતાડી
"રહ્યો. પછી જ્યારે તેણે ભરપાયાની પ્હોંચ કરી આપી ત્યારે તેને જવાની

૧૩ જયસિંહજી
|
૧૪ જુહોજી (બીજા)
|
૧૫ નાથોજી
|
૧૬ મોડજી
|
૧૭ ભૂપતસિંહજી
|
૧૮ જયસિંહજી (બીજા)
|
૧૯ હરિસિંહજી
|
૨૦ દોલતસિંહજી

મોરબીના તાબામાં ૪૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૧ ગામ, આસરે ૨૨,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે અને વાર્ષિક ઉપજ સવા લાખ રૂપિયાની સુમારે છે. તેમાથી ગાયકવાડ અને જૂનાગઢને મળી કુલ રૂ. ૧૦,૨૩૧ આપે છે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે. ૨. ઉ.

"આતા મળી. ભાવના પૌત્રે જે જે દરખાસ્તો કરી તે તે તેણે કબૂલ કરી;
"તે દંડ ઉઘરાવવાને આવ્યો, પણ ઉલટો દંડ આપવો પડ્યો એવો એક માથાનો
"તેને મળ્યો, કેમકે અઢી લાખ તેને લઈ જતા પૂરા પાચ બેઠા"[1]

---

[1] આ રસભર પ્રસગને વર્ણવનારૂ લોકગીત શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્ત લિખિત પુસ્તકોના સંગ્રહમા અ ૩૪ છ મા આપેલું છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

ગામ કડીથી બાબાજીનું લશ્કર આવ્યું તેની સાથે લડાઈનુ ગીત

ગાજે સાબધી પ્રથમી ચલા બાજે નેસ વાજવા
બલાક્રમી બરાજે વડોદે અના વાઢ-
મવાજે દોખીયા તણી પડી ભાજે બધી ભીણ,
ગાડી ખભ કડી રાજે મલારા અથાહા — ૧

પડી આગી કડી સાથે આવતી બરોદા પતિ
ફોજ બાબા તણી ચડી નીશાણા ફટક
જમી હુક પડી ખેહ ગાડી અસમાન જતી,
કડી માથે લાથો બાબો વિલાતી કટક — ૨

હલકે અતાગા સેનશર બીરા બાજે હાક,
માસ દોનુ ચાર લાગા તોપુ તણા માર,
ન ટકે મલારા પાગ થજાગા કાગા મોર નોર,
મેલી કડી પડી ભાગા ઉપડે મલાર — ૩

જિતીયો અનમ્ર કડી ચડી ખભ બાબે જુદ્ધ
સામ કુન લડી શકે કરે કે સલામ
કડી જશા કોઠ બાબે ચડી ચોટ હાથ કીધા
કીધા પાટડી કેસરે ફોજે કામ કામ — ૪

અનમી દેશાઈ હુતા પાટડીક પીડ આદુ
લડી લડી જમે તાકી લાખુ મોઢે લીધ
પડી ફ્રા ઉઠાવે નાહી અસી સાખ આવી પડી
કડી રીત જેસી એગી પાટડીએ કીધ — ૫

કોટ મેવાશીકા પાડે વખંડે વિજડે કીધા
લીધી જતવાડ દંડે સાબધી લતાડ
ધાડ ધાડ થીઓ શુબો ગઢે કોટિ પડી ધાડ
વઢે વાડુ ચઢે રોન આયા ઝાલાવાડ — ૬

ધ્રાંગધરા દંડે પેવા અઢારસો તણા ધણી
નરશા વઢવાણ દંડે, દંડે વાંકાનેર,
લીંબડી શાયલા દંડે મોય માગી જમે લીધ
ઝાલાવાડ દંડી શુબે કીધી જેર જેર — ૭

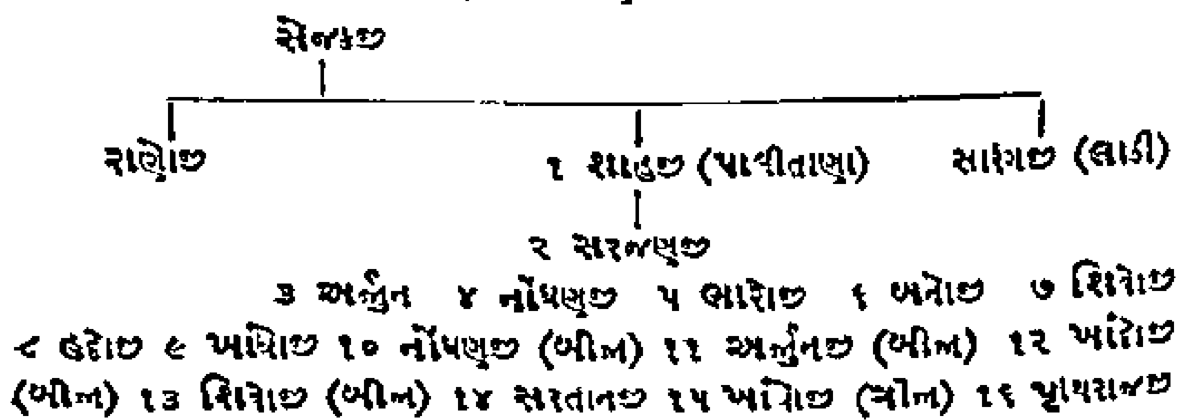
દંડે મોરબી, કોસામ માલીયા સહિત દંડે
અનમી જામકો કામ દંડે સો બબાબ

કર્નલ વોકર કાઠિયાવાડમાં આવ્યો ત્યારે, ભાવનગરના રાવળે મહુવા અને તલાજાનાં બંદરો, અને આગળ લખેલાં છે તે પરગણાં સિવાય તેણે ઘણું કરીને આખા વાલાકમાં, અને સાવર કુંડલાના પરગણામાં તથા બીજી છૂટી છવાઈ જગ્યાઓમાં પોતાની સત્તા ચલાવી હતી. પ્રજાને જંપવાવારો આવ્યો ન હતો, તેથી,' તેની જમે પૂરેપૂરી ઉઘરાણી લેવાતી નહિ, તથા

ઉજરા થીયારાં દંડે વાલીયો હાલાર હોલે
નરાં પાર ગોયે દંડે, જુનાંકા નવાબ. ૮
કાઠીયોકા દેશ દંડે, બાધા પેસ પેસ કીધા,
પ્રથમ ફુરેસ દીધા દંડે સારાપોર.
સાવા, હાલા, ઝાલા, બાણા, જેઠવાન મંડી રાકયા,
સાબધી સોરઠ દંડી નોંધાણા શીઓર. ૯
હલબસે પ્રથવી પીઠ અશ્વ, સૈન આયા હળી,
પાંચ કોશે પાલી કીધા આંબલે પડાવ.
દેશ ધણુ ખાયે આતો તેના જુવા માગું દામ,
આય મહુવા તેણુ તોપોંકા અડાવ. ૧૦
હુડેડે અપાર નાલાં, જંજાળ્યાં ફાડે એમ,
ધડેડે ધધુકાં અસી જશી અંદ્ધધાર.
બડેડે કડેડે તાં તો સાબધાં મરેઠા બેઠા,
આવતા દડેડે પુર રગ તાં અપાર. ૧૧
કડકાંકા ગાંઠ ફુટા, કે કયા આવટ ફુટા,
કે મરેઠા શીશ ફુટા બણુટા કરૂર.
વખતકા જુટા જોધ છુટા સૈન ખાવા વાલા,
જાણુ કે સકલે સિંહ વછુટા જરૂર. ૧૨
દડે મરેઠાકા દુંડ ધડેડે ફ્રી દીધા,
જુગ્તુવા બંગાણુ પડા, દો દો વટે જાય.
નેક સૈન ગાઢા અડે કે કમ્યાબ મોહા નાડા,
માડા દીઠ ખાબા વાળા હુવા સાડા માંય ૧૩
પાચ માસ જવા નાયો શુબો થયો હુસારા પુરો,
જમે તણી આશા છંડે જવા દે તો જાય.
પાછો જવે કોણી પાય ધોડારો લાકડો પેરો
મોટો વાસ કરે બેઠો ખાબો દેશ માંય ૧૪
જવા આણી દોજ તારે ફારફતી દીધી જારે
બાવા હરા વણી જમે દીધી આધી બાખ.
દેશ દેવા આવ્યો તાં તો શામો પેતે પામ્યો રેશ,
લાખ ચઢી કાંગ્યો લતો વાંગ્યો પાંચ લાખ. ૧૫

કાઠિયોની સામે થવાને તેને ફોજ વધારવી પડી હતી, તેથી તે ઘણો દેવામાં આવી પડેલો ગણાતો હતો. તેના લશ્કરમાં પાંચસેં આરબ અને બે હજાર પાંચસેં સિંધીનું પાયદલ તથા સુમારે પાંચસેં જાથુના રાખેલા ઘોડેસ્વાર હતા. તે સિવાય ગોહિલ વંશના તેના ભાયાતોનાં ગામોમાંથી ત્રણ હજાર રજપૂત અશ્વાર એકઠા કરી શકે એમ હતું; અને લૂંટફાટ કરવાની ચડાઈમાં લડતાં કરતાં આવડે નહિ એવા પણ કામમાં લાગી શકે તેવા બે હજાર પાંચસેં વણકરોનો તે જમાવ કરી શકે તેમ હતું. તેણે વળી, તેવામાં ધોળકાના પરમાર કસબાતી બાવામિયાંના સો અશ્વાર રાખ્યા હતા. તેને બદલે તેને તેના પૂર્વજના તાબાનું બોટાદ કરીને રાણપુર પરગણાનું ગામ જે કાઠી લોકોના મુખ્ય સ્થાન જસદણની સામી બાજુએ છે તે આપ્યું હતું. ગોઘા શહર મોગલોનું બંદર હતું, તેથી ખંભાતના તાબામાં હતું. તે બારૂ કહેવાતું હતું અને તેનો અર્થ બદરના જેવો જ ઘણું કરીને થાય છે, પણ વિશેષે કરીને તેના તાબામાં તેના સીમાડાની જમીન આવેલી હતી. ગાયકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચે ગુજરાતની વ્હેંચણ થઈ ત્યારે, ગોઘાનું બારૂં પેશ્વાના હાથમાં આવ્યુ, અને બાકી રહેલી ગોહિલવાડની મુલકગીરી ખંડણી ગાયકવાડને લેવાની ઠરી. પણ પછીથી તે બધુ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું.

ગોહિલ વંશના રજપૂતોના હાથમાં બધાં મળીને આઠસેં ગામ હતાં, તેમાથી, આશરે ૭સેં ને પચાસ વખ્તસિંહના તાબામાં હતાં, ઠાકોરોએ ઘણું કરીને દુર્ગમ જગ્યાએ પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું હતું, અને કેટલાક તો પત્થરના મ્હોટા કિલ્લા બાંધ્યા હતા, પણ તેના ઉપર જોઈયે તેટલી તોપો રાખી ન હતી. તેમ જ, રક્ષણ કરવાને બીજાં પૂરતાં સાધન પણ રાખ્યાં ન હતાં. એ રજપૂતોની ન્હાના વંશની શાખાઓ થઈ છે તેમાં વળા, લાઠી, અને પાલિતાણા[૧]ની મુખ્ય છે. વળાની શાખાએ શીલાદિત્યના



પ્રાચીન નગરના ખંડેરમા પોતાની સ્થાપના કરી છે, તેનો મૂળ પુરુષ, ભાવનગરની સ્થાપના કરનાર ભાવસિંહ રાવળનો બીજો પુત્ર વીસોભાઈ[1]

---

૧૭ નોંઘણજી (ત્રીજા) ૧૮ સરતાનજી (બીજા)
|
૧૯ ઉન્નડજી ઇ સ ૧૭૬૬–૧૮૨૦
|
૨૦ ખાંધોજી (ચોથા) ઇ સ ૧૮૨૦–૧૮૪૦
|
૨૧ નોંઘણજી (ચોથા) ઇ સ ૧૮૪૦–૧૮૬૦
|
૨૨ પ્રતાપસિંહજી ઇ સ ૧૮૬૦–૧૮૬૦
|
૨૩ સૂરસિંહજી ઇ સ ૧૮૬૦–૧૮૮
|
૨૪ માનસિંહજી — સામત સિંહજી

પાલીતાણાના તાબામા ૩૦૫ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૦૦ ગામ, પચાસ હજાર માણસની વસ્તી, વાર્ષિક ઉપજ આશરે પાચ લાખ રૂપિયાની છે તેમાથી ગાયકવાડ ને જૂનાગઢને રૂ ૧૦,૩૬૪ આપે છે ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનુ માન છે

૨ વળા

૧૯ ભાવસિંહજી ભાવનગર ઇ સ ૧૭૦૩–૧૭૬૪
|
૨૦ અખેરાજજી (બીજા) (ભાવનગર) — ૧ વીસાજી (વળા) ઇ સ ૧૭૬૪–૧૭૭૪
|
૨ નથુભાઈ ઇ સ ૧૭૭૪–૧૭૯૮
|
૩ મેપાભાઈ* ઇ સ ૧૭૯૮–૧૮૧૪
|
૪ હરભમજી ઇ સ ૧૮૧૪–૧૮૩૮
|
૫ દોલતસિંહજી ઇ સ ૧૮૩૮–૧૮૪૦
|
૬ મેઘાભાઈ ઇ સ ૧૮૪૦–૧૮૫૩
|
૭ પૃથિરાજજી ઇ સ ૧૮૫૩–૧૮૬૦
|
૮ મેઘરાજજી ઇ સ ૧૮૬૦–૧૮૭૫
|
૯ વખતસિંહજી ૧૮૭૫ મા ગાદિયે બેઠા છે

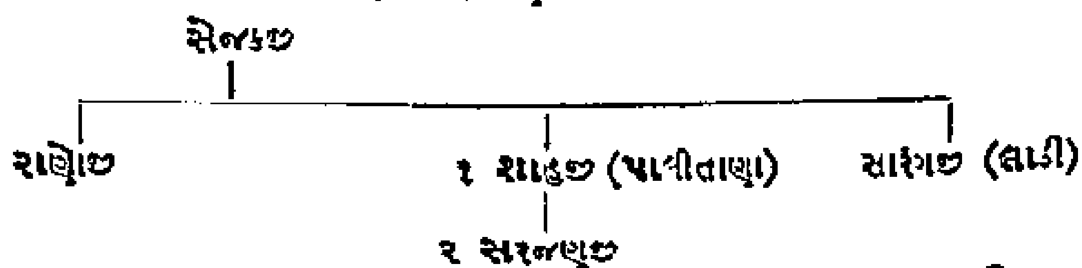
* એ મેપાભાઈને બે ભાઈ હતા એક પાતાભાઈ, તેને દરેડ વગેરે ત્રણ ગામ મળ્યા અને બીજા અદાભાઈને માનપુર, રતનપુર ને પીપળ એ ત્રણ ગામ મળ્યા અદાભાઈના દીપસિંહજી, પછી ગુમાનસિંહજી થયા અને ગુમાનસિંહજીના કુમાર માનસિંહજી હાલ માનપુરમા ગાદી ઉપર છે

કાઠિયોની સામે થવાને તેને ફોજ વધારવી પડી હતી, તેથી તે ઘણો દેવામાં આવી પડેલો ગણાતો હતો. તેના લશ્કરમાં પાંચસેં આરબ અને બે હજાર પાંચસેં સિંધીનું પાયદલ તથા સુમારે પાંચસેં જાથુના રાખેલા ઘોડેસ્વાર હતા. તે સિવાય ગોહિલ વંશના તેના ભાયાતોનાં ગામોમાંથી ત્રણ હજાર રજપૂત અશ્વાર એકઠા કરી શકે એમ હતું; અને લૂંટફાટ કરવાની ચડાઈમાં લડતાં કરતાં આવડે નહિ એવા પણ કામમાં લાગી શકે તેવા બે હજાર પાંચસેં વણકરોનો તે જમાવ કરી શકે તેમ હતું. તેણે વળી, તેવામાં ધોળકાના પરમાર કસબાતી બાવામિયાંના સો અશ્વાર રાખ્યા હતા. તેને બદલે તેને તેના પૂર્વજના તાબાનું બોટાદ કરીને રાણપુર પરગણાનું ગામ જે કાઠી લોકોના મુખ્ય સ્થાન જસદણની સામી બાજુએ છે તે આપ્યું હતું. ગોઘા શહર મોગલોનું બંદર હતું, તેથી ખંભાતના તાબામાં હતું. તે બારૂ કહેવાતું હતું અને તેનો અર્થ બંદરના જેવો જ ઘણું કરીને થાય છે, પણ વિશેષે કરીને તેના તાબામાં તેના સીમાડાની જમીન આવેલી હતી. ગાયકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચે ગૂજરાતની વ્હેંચણ થઈ ત્યારે, ગોઘાનું બારૂં પેશ્વાના હાથમાં આવ્યું, અને બાકી રહેલી ગોહિલવાડની મુલ્કગીરી ખંડણી ગાયકવાડને લેવાની ઠરી. પણ પછીથી તે બધુ બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું.

ગોહિલ વંશના રજપૂતોના હાથમાં બધાં મળીને આઠસેં ગામ હતાં, તેમાથી, આશરે છસેં ને પચાસ વખતસિંહના તાબામાં હતાં, ઠાકોરોએ ઘણું કરીને દુર્ગમ જગ્યાએ પોતાનું રહેઠાણ રાખ્યું હતું, અને કેટલાક તો પત્થરના મ્હોટા કિલ્લા બાંધ્યા હતા, પણ તેના ઉપર જોઈયે તેટલી તોપો રાખી ન હતી. તેમ જ, રક્ષણ કરવાને બીજાં પૂરતાં સાધન પણ રાખ્યાં ન હતાં. એ રજપૂતોની ન્હાના વંશની શાખાઓ થઈ છે તેમાં વળા, લાઠી, અને પાલિતાણા[૧]ની મુખ્ય છે. વળાની શાખાએ શીલાદિત્યના

---

૧ પાલીતાણા



૩ અર્જુન ૪ નોંઘણજી ૫ ભારોજી ૬ બનોજી ૭ શિવોજી ૮ હરોજી ૯ ખાંધોજી ૧૦ નોંઘણજી (બીજા) ૧૧ અર્જુનજી (બીજા) ૧૨ ખાંધોજી (બીજા) ૧૩ શિવોજી (બીજા) ૧૪ સરતાનજી ૧૫ ખાંધોજી (ત્રીજા) ૧૬ પ્રથરાજજી

સુરસિંહ થયો. તેને સ્વાધીન તેના અસલના ગરાસ પૈકી માત્ર પાંચ ગામ રહ્યાં. દામાજી ગાયકવાડના વારામાં લાનો લાખાજી કરીને ઠાકોર હતો. તેણે પોતાની પુત્રી દામાજી વ્હેરે પરણાવી, તેથી જ કરીને આ શાખાનો પૂરો નાશ થતો અટકી ગયો છે. આ સંબંધ થયો તેથી લાઠીના ગોહિલોને વડોદરા સરકારનો આશ્રય મળ્યો અને મુલ્કગીરી ખંડણી બીજા પાસેથી લેવામાં આવતી તે તેને માફ કરી હતી, પણ ગાયકવાડનું ઉપરીપણું માન્ય રાખવાને માટે પ્રતિવર્ષે એક ઘોડો આપતા હતા. ગોહિલપુત્રીની પ્હેરામણીમાં ચમડા પરગણું આપ્યું હતું તે મરાઠા વરને નામે પછવાડેથી દામનગર કહેવાયું.

અમે જે તાલુકાઓ વિષે લખ્યું છે તે સિવાય, કર્નલ વોકરના કાઠિયાવાડના ઠરાવમાં બીજા ઘણા રજપૂત તાલુકાઓ આવી ગયા છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને કચ્છના જાડેજા[1] રજપૂતોની શાખા છે, પણ તેમના વિષેનું મૂળ સાહિત્ય અમને મળ્યું નથી, તેમ જ અમારા લખાણની વાત સાથે તેઓના કારભારનો કશો સંબંધ આવી લાગ્યો નથી, માટે તેમના વિષે અમે કંઈ લખતા નથી.



પ્રકરણ ૮ મું

બહુચરાજી—ચુંવાળ[2]

આરાસુરી (અંબા) માતા કરતાં દેવી શ્રી બહુચરાજી બહુ આધુનિક છે, તો પણ તેના કરતાં તેનો મહિમા કાંઈ ઓછો નથી, અને આરાસુરી માતા સાથે દાંતાના પરમારોનો સંબંધ જેમ છૂટો પાડી શકાય એમ નથી, તેમ જ બહુચરાજી સાથેનો ચુંવાળ રજપૂતોનો સંબંધ જૂદો કરી શકાય એવો નથી.

૧ જાડેજા રજપૂતોમાં કચ્છના મહા "રાવ" મુખ્ય છે અને તેમના ભાઈઆત ઘણા છે. કાઠિયાવાડમાં હાલાર અને મચ્છુકાંઠો જાડેજાઓનો છે. કાઠિયાવાડમાં જાડેજા—રાજા, ઠાકોર, અને તાલુકદારનાં નીચે લખ્યાં સંસ્થાન છે:—

૧ નવાનગર (જામનગર), ૨ મોરબી, ૩ ધ્રોળ, ૪ રાજકોટ, ૫ ગોંડળ, ૬ વીરપુર, ૭ કોટડા-(સાંગાણી) ૮ માળિયા, ૯ મેંગણી, ૧૦ ગવરીદડ, ૧૧ પાળ, ૧૨ ધડકા, ૧૩ જાળિયા (દેવાણી), ૧૪ ભાડવા, ૧૫ રાજપરા, ૧૬ કોઠારિયા, ૧૭ શાપર, ૧૮ લોધીકા, ૧૯ વડાલી, ૨૦ ખીરસરા, ૨૧ સીસાંગ ચાંદલી, ૨૨ વીરવાવ, ૨૩ કાકસીઆળી, ૨૪ ગોવા, ૨૫ કોટડા—(નાયાણી), ૨૬ દ્રાફા, ૨૭ સાતોદડ વાવડી અને ૨૮ મૂલી લાડેરી. તે સિવાય પાલનપુર એજન્સીમાં સાંતલપુર છે. તેના તાબામાં ૪૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૩ ગામ, આસરે અઢાર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પાંત્રીશ હજાર રૂપિયાની છે.

૨ "ચુંવાળ બહુચર બાળી જોવાને જઇયે" વલ્લભ ભટ્ટ

એક દંતકથા એવી છે કે, ચારણોની કેટલીક સ્ત્રિયો શલખનપુરથી[1] નીકળીને તેની પાસે એક ગામ હતું ત્યાં જતી હતી, તેવામાં કોળિયો તેમની ઉપર ટૂટી પડ્યા, અને તેઓને લૂંટી લીધી. તેમનામાં એક સ્ત્રી બહુચરા કરીને હતી, તેણે, પોતાની ન્હેનાતમાં એક છોકરો હતો તેની પાસેથી તરવાર ખુંચાવી લઈને પોતાનાં બન્ને સ્તન કાપી નાખ્યાં, ને તરત જ મરણ પામી. તેની બે બ્હેનો બૂત અને બલાલ કરીને હતી તેઓએ પણ આપઘાત કર્યો. પછી ત્રણે જણિયો દેવી થઈ તેમાંથી શ્રી બહુચરાજીની સ્થાપના સુંવાળમાં થઈ; બૂત માતાની, કોંટની પાસે અરજણ છે ત્યાં થઈ; અને બલાલ દેવીની, સિહોરની દક્ષિણમાં પંદર માઈલ ઉપર બાખલકું છે, ત્યાં થઈ.

જે ઠેકાણે બહુચરાજીનો કાળ થયો તે ઠેકાણે શંકુ આકારની પથ્થરની ખાંભી કરી. ત્યાર પછી તે ઠેકાણે ન્હાનું દેરૂં કર્યું, તે હજી લગણ છે. પ્હેલાની પાસે એક બીજું દેરૂં તેનાથી જરા મ્હોટું બંધાવેલું છે, ને તેની સામી બાજુએ છેક પાસે છે તેથી પ્હેલા દેરાનું બારણું ઘણું ખરૂં ઢંકાઈ ગયું છે. પ્હેલું દેવાલય સલખર[2] રાજાએ બંધાવેલું ક્‌હેવાય છે, તે કોઈ કલ્પી ક્‌હાડેલો પુરૂષ હોય એમ ખુલ્લી રીતે જણાય છે. અને બીજું મરાઠા ફડનવીસે બંધાવેલું ક્‌હેવાય છે. એ દેવાલયોની પાસે, પણ બીજી બાજુ ભણી, એક મ્હોટું દેવાલય છે તેને એક શિખર, અને બે ઘુમટ છે. તે દેરૂં સન ૧૭૮૩માં મોટા દામાજીનો ન્હાનો કુમાર અને ફત્તેસિંહનો ભાઈ માનાજીરાવ[3] ગાયકવાડ હતો તેણે બંધાવ્યું છે. એ દેવાલયની સામે એક અગ્નિકુંડ છે, તેની પછી એક ચાચર છે તેના ઉપર પ્રાણિયોનું બલિદાન આપવામાં આવે છે. દેરાની આસપાસ યાત્રાળુ લોકોને ઉતરવાને સારૂ કેટલાંક ઘર છે, અને પૂજાપાનો તથા બીજો જોઈતો પરચૂરણ સરસામાન વેચવામૂકવાનાં હારબંધ ઠેકાણાં છે. એક ખૂણામાં અષ્ટકોણની બે માળની દીપમાળ છે અને તે ઉપર ખુલ્લો ઘુંમટ છે, તે તેહેવારને દિવસે દીપકથી શણગારવામાં આવે છે ત્યારે ઝગઝગાટ થઈ રહે છે. દેવાલયોની અને તેઓના સંબધની ઇમારતોની આસપાસ કોટ બાંધી લીધેલો છે તેને બન્દુકો ફોડવાને સારૂ કોઠિકાં મૂકેલાં છે તથા ચારે ખૂણે ગોળાકાર ચાર બુરજ છે. કોટને ત્રણ દરવાજા છે, તે માંહેલો મુખ્ય છે તે ચોખૂણ બુરજામાં છે તે ઉપર મેડા છે તેના ઉપર નોબત અને બીજાં વાદિત્ર રહે છે. બુરજ ઉપર અગાશી છે તે ઉપરથી ખુલ્લી સપાટ પ્રદેશ ઉપર ચોગરદમ નજર પ્હોંચી વળે છે, અને ઝાડની ઘટામાં આવેલાં એવાં ગામડાંથી એ પ્રદેશ ભરચક દેખાય છે.

---

[1] "સલખનપુર સાચી મા બહુચરી" વલ્લભ ભટ્ટ [2] સલખન='સલક્ષણ' એવું નામ હશે. ર. ઉ. [3] અંગરેજી પુસ્તકમાં અરનોજ નામ છે.

તેમાં ચન્દુર, પંચાસર, અને વનોદ જે અણહિલવાડના પ્હેલા રાજાની વાત સ્મરણ કરાવે છે તે, તથા વાઘેલ જે રજપૂતોની છેલ્લી થયેલી શાખાવાળા- ઓનું પાલણું છે તે, તથા કર્ણસાગર જે તેની ખરેખરી વેળાના દબદબાનાં રાજકીય ખંડેર સહિત રહેલું છે તે, આ ઠેકાણેથી લક્ષમાં આણી શકાય છે. શંખલપુર સમીપમાં છે, અને તે કરતાં બહુ સમીપમાં એક નેસ છે, તે માતાજીને નામેનામ બેહુચર નેસ કહેવાય છે. કોટની આસપાસ બાવળ અને બીજાં એવાં જ આછાં પલ્લવવાળાં ઝાડની વાડ બની રહી છે. કોટની બ્હાર એક ન્હાનું ચોખંડું તલાવ છે તે "માન સરોવર" કહેવાય છે, તેના પાણીથી આશ્ચર્યકારક રીતે રોગની નિવૃત્તિ થયેલી છે તેથી તેનો મહિમા વધ્યો છે, માન સરોવરની પાસે બીજાં, એ કરતાં મ્હોટાં તલાવ છે પણ તેઓનો મહિમા એના કરતાં ઓછો છે.

અમદાવાદમાં મેવાડો બ્રાહ્મણ વલ્લભ ભટ્ટ થઈ ગયો. તેણે ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૪ માં બહુચરાજીની ઘણી ગરબિયો બનાવી, તે સર્વ એકઠી કરવાથી બહુચરાજી પુરાણ થાય છે ને તેના યોગે કરીને બહુચરાજીનો મહિમા ઘણું કરીને ચાલેલો કહેવાય છે. બહુચરાજીનો તે દુર્ગા રૂપે ગુણ ગાય છે, પણ બહુ- ચરાજીનું નામ તેને આ વિના બીજા પ્રસંગે લાગુ પાડવામાં આવ્યું નથી. ગુજરાતમાં શ્રી બહુચરાજીનાં દેરા જૂદે જૂદે ઠેકાણે ઘણાક બંધાયાં છે તેમાં તેની મૂર્તિનું સ્થાપન નથી, પણ ઉગતો સૂર્ય સામો આવે એવી રીતના તાકામાં આંગી બેસાડવામાં આવે છે. નવરાત્રી અને બીજા તહેવારને દિવસે કોળિયો અને બીજા લોકો, જ્યારે તેનાં છોકરાં અને મિત્રોને માથે મોતની ધાસ્તી રાખવામાં આવે છે ત્યારે તેના નિવારણાર્થે સાધારણ હોમહવનની સાથે બકરાનો કે પાડાનો ભોગ આપે છે. આ ભોગ મ્હોટા દેરાની સામે ચાચર છે તેના ઉપર ખુલ્લી જગ્યાએ આપવામા આવે છે. બીજી વેળાએ રજપૂતો, કોળિયો અને બીજા લોકો ચાસન રીતે દારૂ અને માંસનુ બલિદાન બહુચરાજીને આપે છે, અને બ્રાહ્મણ તથા વાણિયા જે વામ માર્ગમાં હોય છે ને શક્તિપૂજા કરે છે, તેઓ રાત્રિની વેળાએ છાની રીતે આપે છે. આ નૈવેદ્ય માતાને ધરાવ્યા પછી તેઓ આરોગી જાય છે. બ્રાહ્મણ અને વાણિયાઓ પણ માતાને જીવતા કૂકડા ચડાવે છે, તેથી તેઓની સંખ્યા ઘણી વધી પડે છે અને દેરાની આસપાસ ભમ્યા કરે છે. આ કૂકડા માંહેલા એકની વાત એવી ચાલી છે કે એક હિમ્મતવાન મુસલમાન હતો તેણે તેને તળી ખાધો પણ પછી તેનું પેટ ફાડીને તે જીવતો બાહાર નીકળ્યો.

સોરઠિયો દુહો.

"કુકડિયા ભોજન કિયા, તળિયા તેલાં તાય.
"એછાંના ઘટ માંય, તેં બોલાવ્યા બેચરા."

એ ઉપરથી, કોઈ માણસ બીજાનું લ્હેણું આપે નહિ ત્યારે ગૂજરાતમાં કહેવત ચાલે છે કે, "જોજે તને બહુચરાજીના કૂકડાની પેઠે થઈ પડતું." આંધળા, લૂલા અને બીજા ખોડીલા લોકો, તેમ જ જેઓને દીકરાની કે બીજા કશાની આશા હોય એવા લોકો બહુચરાજીની બાધા રાખે છે, તેઓ માતાને પારે જાય છે અને માન સરોવર ઉપર લાંઘવા બેસે છે અને તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ થવા વિષેનું માતાએ વરદાન આપ્યું એવું સાંભળ્યાની કલ્પના મનમાં ઉતરે છે ત્યારે જ ત્યાંથી ઉઠીને ઘેર પાછા જાય છે. બહુચરાજિયે જેને દીકરો આપ્યો હોય છે તેનું નામ તેના બદલામાં બેહેચર પાડે છે; જૈન ધર્મ માનનારા માણસો પણ બહુચરાજીની બાધા રાખે છે.

આ માતાના પૂજારી બ્રાહ્મણ લોકો છે, પણ વાજાં વગાડનારા અને બીજા ચાકર મુસલમાન જાતિના છે. દેરામાં જે ઉપજ આવે છે તેના ધણી કુમાળિયા છે, તેઓ સ્ત્રી, પુરૂષ, ન્હાનાં, મોટાં બધાં ગળીને સો છે, અને તેમને માતાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવું તેઓ માને છે. તેઓ બહુચરાજીની પૂજા કરે છે અને ત્રિશૂળ હાથમાં લઈને ફરે છે, તથાપિ તેઓ મુસલમાન ધર્મ પાળે છે અને અલ્લાઉદ્દીને જોરજુલમથી અમને વટાળ્યા છે એવું કહે છે. જે હલકી જાતની ભેટ હોય છે તે જ કુમાળિયાઓને મળે છે; જે વધારે મૂલ્યવાન્ હોય છે તે, દેરાના ખર્ચને સારૂ ગાયકવાડ સરકારની દેખરેખ તળે રાખવામાં આવે છે, આમ છતાં પણ, માતાની પાસે એક કાલરી ગામ છે, ત્યાંના રજપૂત જમીદારો કુમાળિયાઓનો હક્ક લેવાય છે તેમાંથી તેમને જે ભાગ મળે છે તેના ઉપર પણ દાવો ઉઠાવે છે. થોડાં વર્ષ ઉપર એ લોકો માંહેલા આશરે ચાળીસ જણા એકઠા થઈને બહુચરાજીના કોટને ત્રણે દરવાજે થઈને માંહે પેશી ગયા અને તેમના જોવામાં જેટલા કુમાળિયા આવ્યા તેમને કતલ કરી નાખ્યા. ખુની લોકો તે વેળાએ ન્હાશી ગયા ત્યાર પછી દશ કુમાળિયાઓને બહુચરાજીના દરવાજા આગળ ડાટવામાં આવ્યા. કુમાળિયા કરતાં પણ છેક હલકા શ્રી બહુચરાજીની સેવામાં રહે છે, તેઓ પાવૈયા કહેવાય છે અને લોકમાં ચાલે છે તે વાત સાચી હોય તો અસ્વાભાવિક વ્યવહાર તેઓ કરે છે. તેઓ બાયડિયોનો પોશાક પ્હેરીને માથે પુરૂષના જેવી પાઘડી પ્હેરે છે. તેમની સંખ્યા આશરે ચારસેંની થાય છે, તેમાંથી અર્ધા તો હુલવદ પાસે ટીકર ગામ છે ત્યાં રહે છે, અને બીજા હિન્દુ તથા મુસલમાન

ભીખારિયો ખીવરાવીને તથા પજવણી કરીને જેમ ભીખ માગે છે તેમ તેમના માંહેલા બાકી રહેલા પણ દેશમાં ભટકીને ભીખ માગતા ફરે છે. કેટલાક પાવૈયા પાસે બહુ પૈસો હોય છે એવું સર્વે લોકો કહે છે.

બહુચરાજીના દેરાથી થોડા માઈલને છેટે દેતરોજ કરીને એક ગામ છે, તે ચુંવાળના મધ્ય ભાગમાં છે. આ ઠેકાણે એ દેવીનુ એક બીજું દેરૂં છે તે અસલ છે એમ કેટલાએક માને છે. તે તેની પાસેના કોળી ઠાકરડાની કુળ-દેવી છે; ત્યાં નવરાત્રીને આગલે દહાડે આજલગી મેળો ભરાતો હતો અને ઠાકરડા એકઠા થઈને માતાને તેર પાડાનો ભોગ આપતા હતા. જંગલી ઠાકોરો આ મેળાએ દારૂ પીને ચકચૂર હતા તેને લીધે કજિયા ઉઠવાથી છેવટે લોહીની છોળો ઉડતી હતી, તેથી થોડા દિવસથી હવે દેતરોજનો માતાનો મેળો ભરાવા દેતા નથી, તો પણ તે દહાડો આવે છે ત્યારે ઠાકરડા દેતરોજની સીમમાં જૂદા જૂદા પડીને જાય છે અને એકેકો જણ બહુચરાજીને પાડાનો ભોગ આપે છે.

દેતરોજના કુળવાળાની સાથે સોલંકી રાજવંશના ઘરની શાખાના મુખીનો સંબંધ થયો હતો એવું ચુંવાળના દસોંદી ભાટ કહે છે. પણ તે ક્યારે થયો હતો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તેના વંશજ, કોળિયોની સાથે મળી ગયા, અને તેઓ માંહેલો એક કાનજી જે રાતના ઉપર નામથી ઓળખાતો હતો તેને તાબે ચુંવાળીસ ગામ હતાં તે ઉપરથી "ચુંવાળ" કહેવાય છે.[1]

---

[1] આ રજપૂત ઠાકોરો, અસલી વંશની જાતિયો સાથે નાયક થઈને સ્કાટલન્ડની હાયલ્યાન્ડરની જાતિઓના પરદેશી નાયકોને બરાબર મળતા આવે છે. "હાયલાન્ડની "જાતિઓના ઉપર સરદારી ચલાવનાર મહાન્ કુટુંબોના મૂળનુ શોધન બહુ પ્રાચીન "સમયથી કરતાં તેઓ બહુ કરીને ટુટાનિક જાતિના હતા એમ માલમ પડે છે, એ વાત "લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. મ્યાકડોનલ્ડ, મ્યાકલિયડ, અને મ્યાકીનટોશના જાગીરદાર "તાર્નેજિયન લોહીના હતા. ફ્રેઝર, ગાર્ડન, ક્યામ્બેલ, ક્યુમિન અને બીજા ઘણાક "નાર્મેન હતા. એમ જણાય છે કે સેલ્ટિક લોકો અનુગામી તરીકે, જેવા ખંતીલા, શૂરા, "અને સહનશીલ હતા તે પ્રમાણે તેમના ઉપર ઉપરી તરીકે કેટલાક પૂર્વ ભણીની "જાતિના લોકાની પેઠે, જેઓ નિયમમાં રાખવાને અને હુકમ ચલાવવાને વધારે યોગ્ય "હતા એવી જાતિના લોકોમાંના નાયકની તેમને અગત્ય હતી. એ સિવાય ગાર્ડનો અને "ફ્રેઝરોની બાબતમાં એમ થયું કે તે જાતિએ, પોતાનામાં ઘણી ન્હાની જાતિયોનો સમા-"વેશ કરીને, અને તરેહવાર નાના પ્રકારના સેલ્ટિક કિતાબ કબુલ રાખેલા એવા ભટકતા "લોકોને પોતાનામાં ગ્રહણ કરીને, પોતાના નાયકનું નામ ધારણ કર્યું; તે ઉપરથી ગાર્ડન "અથવા કુમિનનાં નાર્મેન નામ ભોગવનારા લોકો બહુ જ ચોખ્ખી એરસી ભાષા બોલતા "જેવામાં આવે છે. ગમે તો નાયકે જાતિનું નામ ધારણ કર્યું, અથવા જાતિયે નાયકોનું

કહે છે કે, એક સમયે જામનગરનો દસોંદી ઝાર ગઢવી કાશીની યાત્રા કરીને દેતરોજ આવી આ કાનજી રાતને ઘેર ઉતર્યો, ત્યાં તેની ઘણી પરોણાગત કરવામાં આવી, અને એક ઘોડો બક્ષિસ આપ્યો. ચારણે ઘેર જઈને કાનજી રાતનાં જામની આગળ બહુ વખાણ કર્યાં અને કહ્યું કે મને તમારો દસોંદી જાણીને મારૂં ભારે સન્માન કર્યું. આવી વાત સાંભળીને જામે કાનજી રાતને શિરપાવ મોકલ્યો. આ વેળાએ દેતરોજનો પટેલ ગોપી પટેલ કરીને ગામમાં રહેતો હતો તે બહુ બળિયો થઈ પડ્યો હતો. કાનજી રાનને આબરૂ આપવામાં આવી તેની તેણે અદેખાઈ કરવા માંડી, અને ગામ છોડીને જવાની તેને આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે કાનજી દેતરોજથી નીકળીને ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર જંગરાપરૂ છે ત્યાં જઈને રહ્યો. એવામાં શ્રાદ્ધના દિવસ આવ્યા ત્યારે કાનજી રાતે પોતાના બાપના શ્રાદ્ધને દહાડે દેતરોજમાં દૂધ ઉઘરાવવા સારૂ પોતાના હજામને મોકલ્યો. હજામ દૂધ ઉઘરાવતો ઉઘરાવતો ગોપી પટેલને ઘેર ગયો, અને કહ્યું કે, તમારે પણ દૂધ આપવું જોઈયે. પટેલ કોપાયમાન થઈ ગયો, અને ઉઘરાવી આણેલા દૂધનો ઘડો પોતાના ચાકરો પાસે ફોડાવી નંખાવ્યો; તેથી હજામ રોતો રોતો કાનજી રાત પાસે ગયો. તે ઉપરથી પટેલની વર્તણૂંક જોઈને કાનજીને બહુ માઠું લાગ્યું પણ તે વખતે તે ગમ ખાઈ ગયો. આ વેળાએ એક ચારણ કાનજીને ઉતારે આવ્યો, અને તેનું ગીત કહીને એક પામરી માગી. કાન-

---

"નામ ધારણ કર્યું પણ નાયકોના વધારે શ્રેષ્ઠ સુધારા ઉપર જૂની લૌકિક રીતભાતો "અને ગુણની તોડી પડાય નહિ એવી સત્તા ચાલી અને તેઓનાં કુટુંબો રહેતાં રહેતાં, "જે લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા તેઓની સંસારી રીતભાત અને બોલી પોતા- "નામાં દાખલ કરી આવો અદ્દ્ભુત બનાવ આયર્લૅન્ડમાં પણ બનેલો છે. ત્યાં 'અતિ- "ભ્રષ્ટ થયેલા અંગરેજ' જે સેલ્ટિક આઇરિશ લોકો ભેગા પ્હેલી દર પ્હેડીથી રહેતા "હતા તેઓએ જે લોકોને સુધારવાની આશા રાખતા હતા તેઓની રીતભાત અને "પોશાક પોતાનામા દાખલ કરીને બ્રિટિશ સરકારનો જારી ધાક અને પાર્લામેન્ટનો "શિક્ષા કરે એવો ક્રોધ વ્હોરી લીધો."—અર્ન્સ લાઇફ આફ્ સિમન, લાર્ડ લોવાટ.

ગૂજરાતના રજપૂત કોળી ઠાકોરોની ટીપ આ પ્રમાણે છે—ચુંવાળમાં, કુકવાવ, ભંકોડા, છનિયાર, અને દેકાવાડાના સોલંકિયો, કટોસણ, ઝિંઝુવાડા, અને પનારના મકવાણા; સાબરમતીના કિનારા ઉપરના ઘાંટી અને પાઘપુરના રાઠોડ, ચરોતરમાંના ધોડાસરના ડાભી, મહીકાંઠામાંના આમલિયારાના ચોહાણ, ડાકોરના વાઘેલા આ દરેક કુટુંબવાળા પ્રથમ કોળિયોના સબંધમાં આવ્યા એટલે જે જાતિના તેઓ રજપૂત હતા તે જાતિથી જૂદા થયા, અને જો કે એ માંહેથી ઘણાએક હિંદુની ઊંચી વર્ણને મળતો આવે એ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો, તથાપિ અગત્ય પડતી ગઈ તેમ તેમ કોળી લોકોની રીતભાત તેઓને દાખલ કરવી પડી   ર. ઉ.

જીની પામરી આપવાની શક્તિ ન હતી, તેથી દિલગીર થઈને એક દુહો કહ્યોઃ–

કોન પાપસેં અવતરે, બડે બાપકે પૂત,
માગણ માગે પામરી, ઘરમેં મિલે ન સૂત.

કાનજિયે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આપણે હવે દેતરોજની માતાએ જઈને આપણો ભોગ આપવો. પછીથી તે સુઈ ગયો, ત્યારે માતાએ સ્વપ્નમા આવીને તેને કહ્યુ કે, "તુ ગભરાઈશ નહિ, નવરાત્રીની આઠમે દેતરોજ આવજે; ગામના ઝાંપામાં એક પાડો તને સામો મળશે "તે પાડો મને ચડાવજે. પછી પટેલનું ઘર લૂંટજે, તેમાં તારી જિત થશે "આ સ્વપ્નની વાત ખરી છે તેની તારા મનમાં ખાત્રી થવા સારૂ હુ "આ તને એક પામરી આપુ છુ તે ચારણને આપજે." આ પ્રમાણે કહીને માતા અલોપ થઈ ગયાં; કાનજી જાગ્યો અને તેણે જોયુ તો પોતાની પાસે પામરી પડેલી હતી. તેણે સવારમા ઉઠીને ચારણને તે આપી. પછી નવરાત્રીની આઠમ આવી ત્યારે પોતાના મિત્રોના બસે અશ્વાર હથિયારબંધ લઈને દેતરોજ ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં ઝાપામાં પટેલના ઘરનો એક અલમસ્ત પાડો મળ્યો, તેનો માતા આગળ ભોગ આપ્યો અને તેનુ રૂધિર તેણે માતાને ચડાવ્યું. આ વેળાએ પાદશાહનુ થાણુ દેતરોજને પાદર કિલ્લામાં રહેતુ હતું ત્યા કાનજી રાતે પોતાના એક સો અશ્વાર તેમના ઉપર નજર રાખવા સારૂ મૂક્યા, અને બાકી રહેલા સો પોતાની સાથે લઈને પટેલને ઘેર ગયો, અને કહ્યુ કે તું મને નમન કરય, પણ ગોપી પટેલે તેમ કરવાની સાફ ના પાડી, ત્યારે તેણે પટેલને તથા તેના છ દીકરાને ઠાર કરી નાખ્યા. સાતમા દીકરાને તેણે જીવતો રાખ્યો. તેના વંશમા કાલિદાસ થયો, તે આજે દેતરોજની પટેલાઈ કરે છે.

પટેલને માર્યો તે બાબતની દિલ્હી ફરિયાદ કરી, તે ઉપરથી પાદશાહે કાનજીને વશ કરવા સારૂ આઝીમખાનને મોકલ્યો. તે વેળાએ દેતરોજની આસપાસ ઘણી વિશાળ ઝાડી હતી. તે "ઝાંગરાની ઝાડી" કહેવાતી હતી, તેના સંબંધમાં એક નીચે પ્રમાણે વાત છેઃ—

જ્યારે દારાશાહ પોતાના ભાઈથી નાસેંડુ રમી, દેતરોજ આવ્યો ત્યારે કાનજિયે કહ્યુ કે "તમે અહિ રહો અમે તમને રાખીશુ." ત્યારે દારાશાહે કહ્યુ કે "તમારે કિલ્લો ક્યાં છે કે મને રાખી શકશો?" કાનજિયે તેનુ ઉત્તર આપ્યુ કે "આ ઝાડી છે તે કિલાથી પણ સરસ છે." એટલે દારાશાહ બોલ્યો કે "એટલી ઝાડી તો પાદશાહના ઊંટ ચરી જાય અને તેનાં લાકડા "તો પાદશાહનાં ઘોડાંની મેખો થાય એટલાં છે. તો પણ તમને સાબાશ

"છે કે તમે આટલી હિમ્મત રાખો છો" એ પ્રમાણે ફરીને દારાશાહ સિંધ[1] ગયો. હવે આઝીમખાન ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો અને તેણે બધી ઝાડી કપાવી નંખાવી, ત્યારે કાનજી ત્યાંથી ન્હાશી કટોસણ ગયો, ત્યાં તેનો વ્હેવાઈ જશવંતસિંહ કરીને રહેતો હતો. તે બંને મળીને આઝીમખાનની સામે થયા, પણ છેવટે તેઓને ન્હાશીને ઝિંઝુવાડે જવું પડયું. ત્યાં જેહોજી મકવાણો હતો, તેણે તેમને રાખ્યા. પણ પછીથી ત્રણે જણને કાકરેજ પરગણામાં થરા ગામમાં ન્હાશી જવું પડયું; તે વેળાએ ત્યાં કોળી ઠાકોર કુંપોજી રાજ્ય કરતો હતો. કુંપોજી તેમની સાથે મળી ગયો અને ચારે જણા ન્હાશીને કરજા ડુંગરમાં ગયા. ત્યાં તેઓ બાર વર્ષ સુધી રહ્યા. અને બ્હારવટું કરવા લાગ્યા. પછી ચંદુર ગામનો કરમશી કરીને એક વાણિયો આઝીમખાનનો મ્હેસુલ ખાતાનો કામદાર હતો, તેણે તેમનો પાદશાહ સાથે મેળાપ કરાવ્યો અને તેમનાં પરગણાં પાછાં અપાવ્યાં. તે ઉપરથી ઠાકરડાઓએ કરમશીને કૉલ આપ્યો કે અમારી જાતમાંનો ચંદુર ગામને પાદર કોઈને લૂંટશે નહિ તથા ચંદુરના કોઈ માણસને કાંઈ નુકસાન કરશે નહિ.

ગીત.

સુણે ધોંહ[2] ગોપી તણી ક્યારી શાહરી, ચવે[3] ફરિયાદ, કો કાન ચૂકે[4];
"મરદ ઉમરાવ ગૂજરાત લે મોકલો, "ઝાંગરો કાનરો કરે ઝૂકો[5];"
માન સન્માન આઝીમખાં મેલિયો, કરવા કાજ ધર [6]સૂત કાંઠા[7];
કાન, જશવંતને ઝંઝેરી[8] કા'ડિયા, નરપતિ જેશિયા સોત ન્હાઠા.
કુમો સન્માન દીવાન આઝીમ કિયો, મેહેપ[9] કેતાક કરજોડ મળિયા;
ધડક[10] આઝિમ તણી નાશ થરા ધણી, ચાર કરજા સરે ભૂપ ચડિયા.
ઉતર્યા કરજેથી ધન્ય હાં આગમણ,[11] કહે બો[12]વાત મોહેથી કથવી;
જશવંત, કાન કુંમરાજ, જેશિયો રાખિયા વાડ ઉનાડ રથવી.[13]

આ બનાવ બન્યા પછી કાનજિયે દેતરોજ વગર અડચણે પોતાના તાબામાં સાચવી રાખ્યું, અને તેણે ઘણી સત્તા અને કીર્તિ મેળવી. તેમ જ વળી એમ પણ કહેવાય છે કે અકબરે તેને રાજચિહ્ન—નોબત, ચોપદાર, અને આફતાબગીરી (સૂરજમુખી) આપ્યાં હતાં.

---

૧. સિંધ જવા પ્હેલા દારાશાહ કચ્છ ભુજ આવ્યો ત્યાના રાવે તેને માનથી રાખ્યો અને જે વાડીમાં ઉતારો આપ્યો હતો તે વાડી આજ પણ "દારા વાડી"ને નામે ઓળખાય છે. ત્યાથી તે સિંધ ગયો. ૨. ઉ.

૨ ફરિયાદ ૩ કહે. ૪ ચુકાદો કરે, પરન્તે. ૫ લડાઈ ૬ સિંધુ ૭ મહીકાંઠો ૮ મારી હઠાવ્યા. ૯ રાજા. ૧૦ ધાક. ૧૧. હિંમત ૧૨ બહુ ૧૩ ચંદુરવાળા કરમશી અથવા કુમાનું બાર નામ.

કાનજીની પછી તેના ત્રણ દીકરા—રામસિંહજી, અદેભાણજી અને નારણજી થયા. તેમાંથી નારણદાસની છત્રીનો ચોતરો ચુંવાળમાં ભંકોડામાં છે. અને ત્યાં એક લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે રાત શ્રી નારણસિંહની છત્રી ભાઈ શ્રી હરિસિંહજી, અને તેના કુમારથી કાનાજિયે સન ૧૭૨૦ માં બંધાવી છે.

ન્હાના કાનાજિયે તેની પ્હેલાં થએલા કાનજીની કીર્ત્તિની બરાબરી કરેલી જણાય છે.

(દુહો.)

કાના તરકસ કાનરો, તેં બાંધ્યોજ જુવાણ[1];
બીજે ઓજ ન ઉપડે, દેત રોજ દેવાણ[2].

કાનજી રાતની પેઠે એ પણ મુસલમાનોની સાથે લડાઈમાં મર્યો હતો.

ગીત.

દણી[3] કરતી બકોર સોર ગઈ શાહ આગે દોડી,
ભણી બાત સુણી સાચી શ્રવણે સભાણ[4];
"આગરે કહાતો જ કે ઝાગરો કાનરો આગે."
"કાનરો ઝાંગરો દુજો હુઓ દુજો કાન." ૧

જંજાળા લહે ભડાં ત્રબાળાં ધરાવે જોર,
સુઢાળા વધેસે કાળા નાઢાણી સતાબ;
"પેંગાળા કાકશા ધોખા," સુણો શાહ કે પ્રજા,
"નેજાળા ધજાળા સોતા મારિયા નવાબ." ૨

મારકા હસમ મળે ફારકા જોરકા મડે,
ધુમાડે ત્રવડી ઘટા કાઢે સત્રા ધાણ;
ગવાડે સિંધુડા રાગ, નમાડે ત્રવકા ગઢા,
બજોડે બાવરી ગાદી હરો અદેભાણ. ૩

---

૧ જુવાનીમા ૨ દેવ ૩ દુનિયા ૪ સભા

૧ દુનિયા સોર બકોર કરતી દોડીને પાદશાહ આગળ ગઈ અને સાચી વાત કહી, તે પાદશાહની સભાએ સાભળી કે, "જેમ આગળ આગરામા ઝુઝારો કાન કહેવાતો હતો તેવો બીજો ઝાગર કાન પેદા થયો છે

૨ તે જંજાગો અને યોદ્ધા સાથે લઈને જોરથી નોબતો વગડાવે છે અને તે નાઢાજીને પુત્ર કાળા સૂઢાળા હાથિયોને વધાવે છે પ્રજા પાદશાહને કહે છે કે, "સાભળ! તેણે નેજા નિશાનવાળા નવાબોને માર્યા તો પાયદળને મારવુ એમા શું?"

૩ તે ઘણા જોરથી મડીને બહુ ઘા કરી પાર મેલે છે અને ત્રેવડી ફોજ ફેરવીને શત્રુઓનો ઘાણ કહાડે છે, સિંધુ રાગ ગવરાવે છે અને ત્રેવડા વાંકા કિલ્લા નમાવે છે એ અદેભાણજીના વશનો પોતાના બાપની ગાદી શોભાવે છે.

એ આંકી શાહસુ સદા ધરેણો કાનરો આગે,
ધરે શાહ તણી સરે મટે નહિ ધાહ;
"વાહ વાહ" હુઈ એ તો જામ રાવ આગે વાર્તા,
શાહરા રસાલા પાડે કાનો પાદશાહ. ૪

ભાટ જે નાયકનું વર્ણન કરે છે તેનામાં શૂરવીરપણાની સાથે ઉદારતાનો ગુણ અગત્ય કરીને જોઇયે. કાનજીની ઉદારતા નીચેના છપ્પયમાં વર્ણવેલી છે —

ઈંદ્ર[1] વુઠે પખ આઠ, માસ બાર તું ઝડ મંડે,
તે કરે સરસ કેદાર, તું વેદુઆં દરિદ્ર વિહડે,
એ ગાજે અણી ઉપર, ગાજતો તુ ઘમસાણ,
એ વુઠે ધન ધાન, તું તો વુઠે કેકાણે,
દેતરોજ રાણ મોજાદઝલ, દન દન શવદ દાખિયે;
કેનાણી તુ નાઢાસ તન, ઈંદ્ર સમોવડ આખિયે.

ચુંવાળનો માત્ર ચોથો ભાગ કાનજીના તાબામા હોય એમ જણાય છે. ચુવાળના ચાર તાલુકા પડ્યા હતા—કોકવાવ, ભંકોડું, છનિયાર અને દેકાવાડા. પણ એ ભાગ ક્યારે પડ્યા હતા તે જાણવામા આવ્યુ નથી. કાનજી હેયાત છતાં પોતાના ત્રણ દીકરાઓને ગામની વ્હેંચણી કરી આપી હતી, મ્હોટો દીકરો નથુભાઈ હતો તેને રામપુરા, કાનપુરા, અને કાંજ, એ ત્રણ ગામ મળ્યા. બીજો દીકરો દાદો હતો તેને દશલાણું તથા નારણપુર આપ્યુ, ત્રીજો ભૂપતસિંહ હતો તેને કોઇતિયુ, તથા ધરેશણ આપ્યુ. બાકી રહેલા ગામ ભંકોડા, કાંતરોળી ચુડાણીનું પરૂં, દાંગડવુ, બાલશાસન, એંદરા, અને કદવાહણ, કાનજિયે પોતાને સારૂ રાખ્યાં.

કાનજીનું મરણ થયુ ત્યારે ભૂપતસિંહ બાર વર્ષનો હતો, તેને તેના ભાઇયોએ કહાડી મૂક્યો, એટલે તે છનિયારના ઠાકોરને ત્યાં જઈ રહ્યો. એ

૪ શાહની સાથે સદાય કાન લડાઈ મચાવે છે, શાહની રૈયતની ધાસ્તી મટતી નથી જામની આગળ વાતો થઈ કે, "વાહ વાહ કાનો પાદશાહી શાહનો રસાલો નાશ કરી નાખે છે

૧ ઇન્દ્ર તો આઠ પખવાડીય વરસે, અને તુ બાર માસ વરસે છે તે ઇન્દ્ર ક્યારડાને સરસ કરે છે અને તુ વિદ્વાનોનું દારિદ્ર કાપે છે, તે પૃથ્વી ઉપર ગાજે છે અને તું લડાઈમા ગર્જના કરે છે, તે ધન અને ધાન્ય વરસાવે છે, અને તું ઘોડો વરસાવે છે (આપે છે) ઓ! દેતરોજના રાણા! દાનના આપનાર, ચન્દ્રની પેઠે દિન દિન વધતો હું તને ઓળખુ છું ઓ! નાઢાજીના દીકરા કાન! અમે તને ઈન્દ્ર બરાબર કહિયે છિયે

ઠાકોર એનો વેગળેનો સગો થતો હતો. ભૂપતસિંહની પાસે એક બકરો હતો, તે તેનો ઘણો માનીતો હતો, તેને અને છનિયારના ઠાકોરના બકરાને એક દિવસે લડાઈ થઈ, તેમાં તે માર ખાઇને પાછો હઠયો. આ ઉપરથી ભૂપતસિંહને પોતાના બકરા ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેને કહ્યું, "ધિક્કાર છે તને કે તેં મારી આબરૂ લીધી." પછી તેણે બકરાનું ડોકું વ્હાડી નાંખ્યું. છનિયારના ઠાકોરને બ્હીક લાગી કે ભૂપતસિંહ એ જ પ્રમાણે મારાં બાળકો સાથે ગુસ્સે થઈને કદાપિ તેમને નુકસાન કરશે. એવો વિચાર કરીને તેણે ભૂપતસિંહને બીજે ક્યાંયે રવાને કરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભૂપતસિંહને તેના બાપે કોઇતિયું ગામ આપ્યું હતું ત્યાં તે જઇને રહ્યો. પનારનો કુંપોજી મકવાણો હતો, તેને એક દીકરી હતી તે ભૂપતસિંહને દેવાને તેના કામદાર પથુએ તેને સલાહ આપી. કુંપોજી આખા દેશમાં મ્હોટો પ્રખ્યાત ઠાકોર હતો, તેણે પોતાના કામદારને કહ્યું કે ભૂપતસિંહને કાંઈ ધરતી નથી તો એવો વિચાર થાય જ કેમ? ત્યારે કામદારે કહ્યું કે જો તમે ભૂપતસિંહને મદદ કરશો તો તે પોતાનો ગરાસ પાછો વાળશે. આ ઉપરથી તે જવાન ઠાકરડા સાથે કુંપાજીયે પોતાની કન્યા પરણાવી, અને બે હજાર કોળિયોને એકઠા કરીને, તેના ભાઈ દાદાને, અને તેના દીકરા બનેસિંહને દશલાણામાં ઠેર કર્યા તે ઉપરથી તેનો બીજો ભાઈ નથુભાઈ ડરીને ન્હાશી ગયો. તે પ્રથમ તો કટોસણમાં જઈ રહ્યો, અને પછી, ઘાંટી ગયો, એટલે ભૂપતસિંહે આવીને પોતાના બાપનો અને ભાઇયોનો ગરાસ લઈ લીધો અને ભંકોડામાં ગાદી કરીને રહ્યો.

ભંકોડામા ગોસાઈના મઠમાં એક અતીત રહેતો હતો, તે ભૂપતસિંહની માની પાસે જતો હતો, તે ઉપરથી તેના વાણિયા કારભારિયોએ એ વાત ગોઠવીને ભૂપતસિંહને કહ્યું કે અતીત દરબારમાં આવે છે, તેથી તમારી ખોટી વાત થાય છે. ભૂપતસિંહને તેથી ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને પોતાની તરવાર વતે તેણે તેની માને ઠેર કરી, તે ઉપરથી અતીત ન્હાશી ગયો, અને ફરીથી કદિ પાછો આવ્યો નહિ. પણ તેનો ચેલો તેના મઠનો ધણી થઈ પડ્યો.

આ વેળાએ પનારના કુંપાજી મકવાણાના "મેલીકરો," જે લુટારા હતા, તેમણે એક બાજુએ વઢવાણ અને લીંબડીથી તે બીજી બાજુએ અમદાવાદ સુધી આખા દેશમાં ચડાઇયો કરવા માંડી. સાણંદના રાજાએ કુંપાજીને દર વર્ષે દીવાળીને દહાડે એકેકો ઘોડો આપીને પોતાના તાલુકામા લૂટફાટ કરવી નહિ એવો ઠરાવ કર્યો. કુંપાજિયે બીજા ઘણાં ગામડાંમાંથી પાલ ઉઘરાવવા માંડી માંડલનો જેઠો પટેલ હતો તે મરાઠાઓનો બહુ માનીતો થઈ પડ્યો હતો, અને પેશ્વાની ફોજ ભોમિયા તાલુકદારો પાસેથી મુલ્કગીરી

ખંડણી ઉઘરાવવાને આવતી હતી ત્યારે તેની સાથે તે જતો. એક વાર હળવદના રાજ પાસે ખંડણીને પેટે પેશ્વાના બે લાખ રૂપિયા ચડી ગયા હતા. જેઠા પટેલ બાકી વસુલ કરી લેવાના બંદોબસ્ત સારૂ ત્યાં ગયો. તેવામાં, તે કુંવર ન્હાનો હતો તેથી, ત્યાંની રાજમાતા એ તાલુકાની વ્યવસ્થા કરતી હતી. તેણે જેઠા પટેલને કહ્યું કે હમણાં તો મારી પાસે દેવું આપવાને કાંઈ નથી, કેમકે થોડા દિવસ ઉપર વઢવાણના ઠાકોરે મારો મુલક ઉજ્જડ કરી દીધો છે, અને મને એક ઘડીની નિરાંત વળવા દેતો નથી. જેઠા પટેલે ધમકી આપીને કહ્યું કે મારા માગવા પ્રમાણે આપવામાં આવશે નહિ તો ગામ બાળી નાંખીને જોરજુલમથી લઈ લેવામાં આવશે. એમ કહીને તે ચાલતો થયો. હવે કુંપાજીને તે બાઈ ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી, તેથી તેણિયે તેને તેડ્યો અને કહ્યું કે જેઠા પટેલ મરશે નહિ ત્યાં સુધી મને જંપ વળશે નહિ. આ વેળાએ જેઠા પનારના છરિયાળા ગામને પેશ્વાની વતી તોરણ બાંધવાને આવ્યો હતો. કુંપાજીને તેની સાથે લડાઈ કરવાનો આ સારો લાગ મળ્યો. અને પોતાની તરવારવતે તેને ઠેર કર્યો તેથી સર્વ ભોમિયા બહુ જ રાજી થયા.

આ બનાવ બન્યા પછી કુંપાજિયે એક સો પચાસ બખ્તરિયા અશ્વાર લઈને અમદાવાદની પાસે ઓડ કમોદ ગામ છે, તે ઉપર હુમલો કર્યો અને ત્યાંથી ઢોર વાળી ગયો. એ ગામમાં મરાઠાઓના સાઠ અશ્વારોનું થાણું હતું, તે વ્હારે આવ્યું, પણ તેમની સાથે કુંપોજી લડ્યો અને તેમના માંહેલા વીશ માણસોને મારીને તેમને પાછા હઠાવ્યા, તેમાં તેનાં માત્ર ચાર માણસ માર્યાં ગયાં. પણ સરખેજમાં એક બીજું થાણું હતું ત્યાંથી માત્ર ૭ અશ્વાર અને બે ડંકા લઈને એક વાણિયો કામદાર, કોળી લોકો ઉપર એકદમ ચડી આવ્યો, તે વેળાએ તેઓ એક ઠેકાણે મેલાણ કરીને પડ્યા હતા. મેલીકરોએ ડંકાનો અવાજ સાંભળીને ધાર્યું કે કોઈ સરદાર ઘણી ફોજ લઈને ચડી આવે છે, એટલે તેઓ ન્હાશી ગયા. કુંપોજી ઠાકોર જેવો ઘોડો દોડાવીને જતો હતો, તેવો જ તેને ભાલો ઘોંચવામાં આવ્યો એટલે તે નીચે પડ્યો. મરાઠા તેનું મડદું લઈ ગયા, અને તેઓના ગામ ઉપર કદિ હલ્લો કરવો નહિ એવું વચન કુંપાજીના દીકરા શાંતાજિયે આપ્યું ત્યારે તેને મડદું સોંપ્યું. એટલે શાંતાજિયે પનાર આગળ તેને અગ્નિદાહ દીધો, અને ઓડ કમોદ આગળ તેનો એક પાળિયો કરીને સ્થાપ્યો.

હવે ભૂપતસિંહની વાત પાછી ચાલુ કરિયે છિયે.—મલ્હાર રાવ ગાયકવાડે કડીથી ભૂપતસિંહને કહાવ્યું જે ગાયકવાડનાં ત્રણ ગામ—કાંત્રોડી, કોઘતિયું, અને ઘરેસણું, અમારા દફતરમાં લખાય છે, અને તમે ખાઓ છો

તે અમારે તાબે કરો. પણ ભૂપતસિંહે માન્યું નહિ, તેથી કેટલાંક વર્ષ સુધી તકરાર ચાલી. એક સમયે પાટણના એક વેપારીનો રેશમનો માલ ગાડામાં ભરીને લઈ જવાતો હતો, અને તે વેપારિયે છનિયારવાળા ઠાકરડાનું વળાવું લીધું હતું. તે માલ ભૂપતસિંહે દશલાણા અને ભંકોડા વચ્ચે પડાવી લીધો. પણ પછી ભૂપતસિંહે ચૌદ હજાર રૂપિયા દંડ લઈને વેપારીને તે માલ પાછો આપ્યો. તેની આવી વર્તણુંકને લીધે તેને છનિયારવાળા સાથે ભારે વેર બંધાયું, તેમાં બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. અને એક પ્રસંગે ભૂપતસિંહ બંદુકની ગોળીથી ઘાયલ થયો, પણ છેવટે તેને આરામ થયો. પછી કડિયેથી મલ્હાર રાવનો ભાઈ હનમંતરાવ મરાઠી ફોજ લઈને ભંકોડે આવ્યો, અને ભૂપતસિંહને કહાવ્યું કે તમે માથે[1] પાણી ઘાલો છો તેથી અમે પાઘડી બંધાવવાને આવ્યા છિયે. ત્યારે ભૂપતસિંહે કહ્યું જે અમારે તમારી પાઘડી બાંધવી નથી અને મરાઠાઓને અમારા ગામમાં પેસવા દઈશું નહિ. આવું સાંભળીને હનમંતરાવે પાસેનાં ગામડાં આગળ પડાવ કર્યો, અને કડિયે કહાવી મોકલ્યું કે, ભૂપતસિંહને છેતરી પકડી શકાય એમ નથી. તે ઉપરથી મલ્હાર રાવે બાંહધર આપીને ભૂપતસિંહને કડી તેડાવ્યો. ત્યાં તે જઈ પ્હોંચ્યો એટલે તેની પાસે પેલાં ત્રણ ગામ ફરીને માગ્યાં, પણ ભૂપતસિંહે તે વાત માની નહિ. આ વેળાએ કાપણીની મોસમ હતી, અને ખેતરોમાં માલ ઉભો હતો, તે ઉજ્જડ કરીને પોતાનો કબીલો વિરમગામમાં મૂકીને ભૂપતસિંહ બ્હારવટે નીકળ્યો. તે વેળાએ ભૂપતસિંહની પાસે પોતાના ત્રણસેં અશ્વારો હતા અને જરૂર પડે ત્યારે પોતાની સાહાય્યતામાં બે હજાર માણસો મેળવી શકે એવું હતું. તેણે પછી ગાયકવાડનાં ગામડાં લૂંટવા માંડ્યાં.[2]

ભૂપતસિંહના પૂર્વજ કાનજી રાતને પાદશાહે નોબત, ચોપદાર અને આફતાબગીરી (સૂરજમુખી) આપ્યાં હતાં, તે પોતે પણ રાખતો હતો. ભંકોડામાંથી ભૂપતસિંહના ઉચાળા ગયા પછી, કડિયેથી મલ્હારરાવે આવીને ભૂપતસિંહની મેડિયો તોપથી પાડવા માંડી, ત્યારે એક ચારણે મશ્કરીમાં કહ્યું કે,—"ભૂપતસિંહ લડે એમાં નવાઈ શી? પણ હાલ તો એના ઘરની

---

૧ માંદુ માણસ સાજું થાય છે ત્યારે તેને પ્રથમ નવરાવવામાં આવે છે તેને માથે પાણી ઘાલવું કહે છે.

૨ ભૂપતસિંહે મરાઠાઓને સતાવ્યા વિષે નીચેનો એક દુહો પ્રસિદ્ધ છે.

દેતરાના દનીયા ગાજ, દખણી કરતા કામ'
વલી ને કાઢ્યે પોલ, ભાલાની અણીએ ભૂપતા.

ઈંટા યોદ્ધાપણું ધારણ કરીને લડે છે." આવું વચન સાંભળીને મલ્હાર રાવ શરમાઈને પાછો વળ્યો. પછી ભૂપતસિંહ ઘણા દિવસ સુધી મરાઠાઓને ત્રાસદાયક થઈ પડ્યો.

(દુહા)

ભંડાકુ ને કડી લડે, જાણે સતારા જામ;
ભડવા[1] ચાલ્યો ભૂપતો, રાવણુ માથે રામ.
કાનાણી[2] કળખો તણા, ભેજા ભરખણુહાર;[3]
ભડ થઈ ડાકણુ ભૂપતા, તું વાળી તરવાર.
મહિલા[4] જે મરાઠા તણી, કેમ સજે શણુગાર;
ભડતો ઊભો ભૂપતો, માથે મોટો માર.
રાવે[5] રાફ[6] ન જાણિયો. ધર્યો વશંસે પાગ;
ભડ અજરાયલ[7] ભૂપતો, જગવેયો જડનાગ.
કડી ઉબેલી[8] કા'ડશે, કરશે કૉલકરાર;
ધર[9] ભોગવશે ભૂપતો, મરશે રાવ મલ્હાર.
કાળા કંઈ ડંબર કરે, ઠાલા તુરકડાપ;
ભલ તે કીધા ભૂપતા, ચોખંડ ચાકરડાપ.

જ્યારે કડીમાં મલ્હાર રાવની સ્રીને કુવર અવતર્યો ત્યારે તેની દાસી ગાંધીની દુકાને સૂંઠ લેવા ગઈ, કેમકે બાળક જન્મ્યા પછી શક્તિ આવવાને સારૂ હિન્દુ સ્ત્રિયો તે ખાય છે. દાસિયે ફરી ફરીને ગાંધીને કહેવા માંડ્યું કે, "તમારી દુકાનમાં સારામાં સારી સૂંઠ હોય તે આપજો." તે સાંભળીને ગાંધી બોલ્યો કે, "સારી સૂંઠ હતી તે તો ભૂપતસિંહની મા ખાઈ ગઈ, હવે તો "કૂચા રહ્યા છે." દાસિયે પછી ઘેર જઈને જે બન્યું હતું તે મલ્હાર રાવને કહ્યું. તે ઉપરથી તે ગાંધી ઉપર કોપાયમાન થયો અને તેની દુકાન લૂંટી લીધી. પણ ભૂપતસિંહના જાણવામાં આ વાત આવી ત્યારે ગાંધીનું જેટલું નુકસાન થયું હતું તેટલું તેને ભરી આપ્યું. આ પ્રમાણે ભૂપતસિંહ અને મલ્હાર રાવ ઘણા દિવસ સુધી એક બીજાના સામા હતા. છેવટે, મલ્હાર રાવને બ્રિટિશ અને વડોદરા સરકાર સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે તેણે ઝિંઝુવાડેથી ભૂપતસિંહને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો, અને મલ્હાર રાવ જ્યારે કેદ પડ્યો ત્યારે તેનાં બઈરાંછોકરાં તેણે ભૂપતસિંહની સંભાળમાં મૂક્યાં હતાં.

---

૧ લડવા. ૨ કાનજી કુળના. ૩ માંસ ખાનાર. ૪ સ્રી. ૫ મલ્હારરાવે. ૬ સાપનો રાફડો. ૭ જિતાય નહિ એવો. ૮ ખોદી ક્હાડશે. ૯ પૃથ્વી.

એ ઠાકોર વિષે એક નીચે પ્રમાણે વાત છેઃ—

ધાંધલપુરનો ગોદ્દડ કરીને એક કાઠી હતો તેના ઉપર જૂનાગઢના નવાબની ફોજ ચડી આવી. ત્યારે તેણે હુલવદના રાજને મદદે બોલાવ્યો, પણ તે નવાબના ડરથી આવ્યો નહિ; એટલે ભૂપતસિંહને તેણે તેડાવ્યો તેણે આવીને ધાંધલપુરનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું.[1]

મેથાણનો ગરાસિયો, હુલવદના રાજનો ભાયાત થતો હતો, તેનો ગરાસ હુલવદવાળો દબાવી પડ્યો હતો, તે ઉપરથી મેથાણના ઝાલાએ જેમ એવે પ્રસંગે બીજા ઠાકોરોએ મુસલમાનોને કન્યા દીધી હતી, તેમ ભૂપતસિંહને પોતાની કન્યા દીધી, તેથી ભૂપતસિંહના ડરથી દબાવેલો ગરાસ હુલવદના રાજે તરત જ મૂકી દીધો.

ભૂપતસિંહ બારશેં બારશેં બ્રાહ્મણ જમાડતો હતો તેણે પોતાના ગામમાં સદાવ્રત બાંધ્યું હતું, અને તે ગરીબ લોકોને લૂંટતો નહિ. તે ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૪માં મરણ પામ્યો.

ચુંવાળના સોલંકી કોળીની પડોશમાં મકવાણા કોળી રહેતા હતા, તેમના તાબામાં ઝિંઝુવાડા, કટોસણ અને પનારના ગરાસ હતા. કેસર મકવાણાને હરપાળ કુંવર હતો. તે ઝાલા રજપૂતોનો મૂળ પુરૂષ હતો. તે સિવાય વજેપાળ અને શાંતાજી કરીને બે કુંવરો હતા. મુસલમાનો સાથે લડાઈ થઈ તેમાં વજેપાળ ઘવાઈને કેદ પકડાયો, પછી તે મોલેસલામ થયો. એના વંશજ મહીકાંઠામાં માંડવાના જમીનદાર છે. તેના કુટુંબના મુખ્યનું નામ લાલમિયાં છે, તેના સંબંધી ઈડરના રાવ વીરમદેવના ચરિત્રમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે. શાંતાજિયે જોરાવરીથી સાંચલ લીધું ત્યાં, મહમૂદ બેગડાના વારામાં તેનો વંશજ કાનોજી રહેતો હતો. કાનોજી એક બીલ

---

[1] શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહમાંના અં. ૪૬–૨–૫૭મા આ પ્રસંગના કવિત નીચે પ્રમાણે આપેલા છે —

ખરો ખેડ ખવાસ તણી ભેલ માતી ખરી. લાખ લાખા દલા મેલ લાડો.
જોરરર રાજ્યથી ભીરન હુઇ જદી, આવીઓ ભૂપતો તદે આડો ૧
બેધ ખરા શાસુરા, વેધ નાતા ખરા, ધરાપર ધમધપે ગેંસૂ ધ્રૂજે
ભીર ગોદ્દડ તણી તાણવા મહા ભડ, ડમર ત્ર આવીઓ કાન દુજે ૨
હેમરા હુંગરા નરા ચાવતા હરામ, વરામ મત સીંધુવા રાગ વાગે.
ઝીકતો આભસર હેક દે ઝીલીઓ, ખેલીઓ પ્રજરા બીચ ખાગે ૩
અલગારો બેઠીઓ નાદહર ઠેકરો, હવે દઇ પાણ ધમશાણ દાખે
બાંહરા ધરાવે અઓ ઘર ભૂપતો રાવ કાઠા તણી ધરા રાખે ૪

ઠાકોરની કન્યા વ્હેરે પરણ્યો હતો. તેથી તે નાતબ્હાર રહ્યો હતો; પણ મહ-મૂદના હાથ નીચે તે સારી નોકરી ઉપર હતો તેથી, તેણે તેને કટોસણની જાગીર આપી હતી. તેના તાબામાં ચોરાશી ગામ હતાં. કાનાજીથી તેરમો પુરૂષ નારણજી કરીને કટોસણનો ઠાકોર થયો, તેની વેળાથી એ કુટુંબની ઇરકા-મતનો પત્તો ઘણી સારી રીતે લાગી શકે એમ છે, અને હિન્દુઓમાં જમી-નના ભાગ કરીને વ્હેંચી લેવાની રીતિ પડી છે તેનાં કેવાં પરિણામ આવે છે, તેનો આખા ગૂજરાતમાં સારામાં સારો દાખલો, એ ઉપરથી મળી આવે છે. તો પણ તેની વિગત આપવાનો અમારો વિચાર નથી, કેમકે જમીનના વતન વિષેની માહીતગારી મેળવનારાઓને તો ઉપયોગી છે, પરંતુ સામાન્ય વાંચ-નારાઓનું લક્ષ ખેંચે એવું નથી. ભંકાડાવાળાઓનાં વખાણની ભાટ લોકોએ વાતો બનાવી છે, તે પ્રમાણે કટોસણના મકવાણાની કીર્તિની વાતો બના-વવાને તેઓને એટલું બધું સારૂ સાધન મળ્યું નથી, તો પણ અજબોજી, તથા અગરોજી જે નારણજીના પૌત્ર થતા હતા તેમનાં વખાણની કવિતા થઈ છે, તેમાંથી આ ઠેકાણે થોડો ભાગ પસંદ કરીને દાખલ કરિયે છિયે.

કટોસણમાં અજબાજીનો દરબાર કેવો હતો તે વિષેનું નીચેની મત-લબનું વર્ણન કવિતામાં છે.[1]

"દરબારમાં નોબતો ગડગડતી હતી; ભોંય ઉપર પાણીના છંટકાવ "થયા હતા. ઘણા ઠાકોરો હાથ જોડીને શરણું માગતા ત્યાં આવ્યા હતા. "ઈંદ્રની પેઠે કાનાજીના વંશવાળાની આગળ છત્રીશે વાજાં વાગતાં "હતાં; તેના મુખ આગળ વિદ્વાનો વેદ ભણતા હતા. પરોણાઓને સાકર, "તથા બકરાંઓનું અને ભુંડનું માંસ પૂરૂં પાડવામાં આવ્યું. નિત્ય નિત્ય "અફીણ અને કેસરના કસુંબા ઘુંટાવા લાગ્યા. અજબાની આગળ નાચ "થવા લાગ્યા; નિરંતર તે રંગ રાગમાં રમવા લાગ્યો; શરણાઇયો વાગવા "માંડી; ઝુલતા હાથિયોની પેઠે ગાનારા ઠેકાણે ઠેકાણે ગાવા લાગ્યા; પૈસો "ખર્ચવામાં ઠાકોર બળીરાજાના જેવો ઉદાર હતો; તેના રસોડામાં દૂધપાક "અને અમૃત સરખાં ભોજન થવા લાગ્યાં; તેના ઘર ઉપર ધર્મની ધ્વજા "ઊડવા લાગી; સુંવાળનો ધણી આવો હતો. તેની આંણ પાદશાહ ઉપર "પણ વરતાતી હતી. ઓ જસાના પુત્ર! હિન્દુઓના અને સીમાના પિતા, "તું સૂર્ય સરખો મકવાણો સારો ઉદયો. તારો ભાઈ અગરેશ ઓછો પ્રખ્યાત "ન હતો; એ ભાઇયો લોકોના મનમાં દશરથના પુત્રોનું સ્મરણ કરાવે છે."

---

[1] શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહમાં અજબ બરદ શૃંગાર નામનો ગ્રન્થ ચારણ વિરમશીનો રચેલો છે. તે માટે અં ૪૮-૨-ખ જુઓ.

ભાટના વર્ણન પ્રમાણે અજભાજી આખા જગતનો જિતનાર હતો, તેણે "શાહુ રાજાની દક્ષણી ફોજને હરાવી." તેમ જ "દિલ્હીની ફોજને પણ "હરાવી;" તથાપિ એ કરતાં પણ પોતાને મનગમતા વધારે પરાક્રમનું એવું જ કામ કરવાને ચૂક્યો નહિ; ગામે ગામ તેણે ત્રાસ કર્યો; દિનપ્રતિદિન લૂંટફાટ કરવામાં તેણે કીર્તિ મેળવી. વિશરોડિયા, પનારા, મરતોલિયા, અને અર્ધા નાગા એવા ગામડાંના ઘણા એક ધણિયો તેના અમીર હતા; "તથાપિ તે પોતાના અંગ માટે ઉંચા પોશાક રાખવામા પણ કમ નહતો, કેમકે તેનો ભાટ મુખ્યત્વે કરીને લખે છે કે, "તે જરિયાન અને રેશમી પોશાક પ્હેરતો."

અજભાજી અગનોતરાના દુઃખદાયક કાળની વેળાએ (ઈ. સ. ૧૮૧૩) ગરીબોને માટે પોતાના કોઠાર ઉઘાડા મૂકવાથી વધારે કીર્તિને પાત્ર થયો છે, તેનું સ્મરણ, કોઈ દુઃખદાયક રાગની નહિ ફેડાઈ જતી એવી પડધાની છાયાની પેઠે બહુ આનંદ પમાડે એવી ભાટની કવિતાને ખરેખાત ઝાંખવી નાખે એમ છેઃ—

"પૃથ્વી દુઃખી થવા લાગી, રાજા ખાધા વિના રહ્યા, રાવ ને રાણાને "એક દાણો આપવાને રહ્યો નહિ ધણી અને ધણિયાણી એક બીજાને છાડીને "ગયાં, માબાપે પોતાના છોકરાં તજી દીધાં; ધર્મ કરવાનું બધા ભૂલી ગયા; "સદાવ્રત ભાગી પડ્યાં, કુવા તળાવમાંથી પાણી સુકાઈ ગયાં, આકાશમાંથી "એક ફોરૂ પણ પડ્યુ નહિ; એકેએક ગામડેથી આવી દુઃખદ ખબરો આવી "પ્હોચી, અને જ્યારે આખો દેશ ભીખારી થઈ ગયો, ત્યારે કાનાના વંશ-"વાળાએ પોતાની ધર્મની ધજા ફરકાવી. તેણે પોતાના કોઠાર ઉઘાડા મૂક્યા; "અને જ્યારે બીજા રાજાઓએ પોતાના ગામમાં પેસવા દેવાનું બંધ કર્યું, "ત્યારે અજભેરો સર્વનો સત્કાર કરવા માંડ્યો. સ્વર્ગનો ઈંદ્ર કોપાયમાન થયો, "પણ પૃથ્વી ઉપરનો આ ઈંદ્ર તો પ્રસન્ન રહ્યો. તેણે દેશમાંથી કાળને હાંકી "કહાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો"

મુસલમાનો સાથે તેને લડાઈ થઈ તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.—

"આ વેળાએ કડીમા આણુખાન અને લેખો કરીને બે તુર્ક અમલ "કરતા હતા. તેઓ દેશના ઉપર જુલમ કરતા હતા. તેઓએ અજભાની "અને અગરાની કીર્ત્તિ સાંભળી ત્યારે કરોસણુ લખી વાળ્યુ કે અમારે તાબે "થઈને અમને ખડણી આપો. અજભાએ આ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે "કોપાયમાન થયો ને સદેશો ક્હેવા આવનારને કતલ કરતો હતો, પણ "અગરાએ તેને વારી રાખ્યો. તેઓએ પોતાના દીવાન મદનશાહના દીકરા "દીપચદને તેડાવ્યો, અને તેની પાસે તરકડાઓને કોપ ઉપજે એવું ઉત્તર

"લખાવ્યું, તેમા કેસર તથા કરતીગઢ(કીર્તિગઢ)ના અધિપતિયોના પરા-
"ક્રમનું પણ સ્મરણ કરાવ્યું. મ્હોટી મ્હોટી દાઢીવાળા અભિમાનભરેલા
"મુસલમાનો એકઠા થયા, તેમણે ડાંગરવા આગળ પોતાનો પડાવ નાખ્યો.
"એ સમાચાર જ્યારે કટોસણ પ્હોચ્યા ત્યારે અજબાએ પોતાના ભાયાત
"મેઘરાજ, જગતો, અને સૂરજ એઓને બોલાવ્યા. તેમા તેજલ હતો તેની
"તરવાર તો કોઈ દિવસ ભાગી ન હતી. અગરાએ મૂછે હાથ નાખીને તેમને
"ભાષણ કર્યુ, ભાયાતોએ સોગન ખાઇને કહ્યુ કે અમે અમારો ભાયાતપણાનો
"ધર્મ પાળીશુ. વિક્રમશી કવિયે કહ્યુ કે વાહ! વાહ! હું તમારી હિંમત જોઈને
"ખુશી થયો, એમ કહીને તેણે સાંથળના શાંતાજી, હુરખા મવાઈ, અને
"કાનો એ આદિને તેઓના બાપના વખાણ ગાઈ સભળાવીને તેમને શૂર ચડાવ્યુ,
"ઘણા કોળી એકઠા થયા, તેઓ ખભે ભાથા બાંધીને ધનુષ્યના ટકાર કરતા
"આવ્યા, કેટલાક અશ્વાર હતા, કેટલાક પાળા હતા, અને કેટલાક ધાડપાડુ
"હતા. જકાણાના માણુસો લઈ ને જોરો અને જસો આવ્યા, અગરજાનો હેમો
"આવ્યો, મરતોલીનો માનો પણ ત્યા હાજર થઈ ગયો" અને બીજા બહુ
જણા આવ્યા. ભાટ લોકની રીત પ્રમાણે લડાઈનું સેળભેળ કરી નાખેલું
તેમણે વર્ણન આપેલુ છે તે બધું તે જ પ્રમાણે દાખલ કરવાની અત્રે અગત્ય નથી,
શેષનાગ ધ્રુજવા લાગ્યો, પર્વતને પર્વત મળે તેમ હિન્દુ અને મુસલમાનો સાથે
મળ્યા, લોહીની નદિયો વ્હેવા લાગી, આવે પ્રસગે શિવ સદા આવીને ઉભા
રહે છે તેમ વીર, ભૂત, રાક્ષસ વગેરેને લઈને આવ્યા. સૂર્યે પોતાના ઘોડા
ખેંચી રાખ્યા તેથી તેનો રથ ખમચ્યો. "અપ્સરાઓ અને પરિયો હિન્દુ
"અને મુસલમાનોને પોતાના દૈવી સ્થળે લઈ જવાને આવી, આમો અને લેખો
"ન્હાશી જવાને પાછા ફર્યા નહિ, પણ તરવારોવાળા ક્ષત્રિયોની સાથે લડ્યા"

આ તો સર્વ સાધારણ વર્ણન છે પણ નવાઈ જેવુ તો નીચે પ્રમાણે છે –

"જ્યારે અગરેશે અજબાને ઉશ્કેર્યો ત્યારે તેઓની સાથે દિવસે
"લડતા હતા તેમ રાત્રની વેળાએ પણ શત્રુની ઉપર વાઘની પેઠે તૂટી
"પડવાને અજબાએ નિશ્ચય કર્યો એકએક તબુએ તેણે ખાતર પાડ્યુ, પૈસો
"અને ઘરેણાં, હથિયાર અને લૂગડા સર્વે તે લઈ ગયો. એ પ્રમાણે બે પ્રકારે
"શત્રુને ઘા વાગ્યા, અને ખાવાનું કાંઈ રહ્યુ નહિ એટલે ઘોડા ઘણા બાકી
"રહેલા અશ્વાર અને પાળા સહિત પોબાર ગણી ગયા."

આ પ્રમાણે તેમની અવસ્થા થઈ ગઈ તેથી વરસોડાનો ઠાકોર વચ્ચે
પડ્યો, એટલે મુસલમાન રાજી થયા, અને જે વિષેનો વાંધો હતો તેનો
નિકાલ કરી દઈને કજિયો પતાવી દીધો.

પ્રકરણ ૯ મું

મહીકાંઠા

ગૂજરાતનો મુલ્કી અને લશ્કરી ભાગ, જેને મરાઠા મહીકાંઠા કરીને કહેતા હતા તે, તેના નામ પ્રમાણે કેવળ મહીના કાંઠા ઉપરનો જ પ્રદેશ નથી પણ તેનો વિસ્તાર એ નદીની ઉત્તરમાં પોશીના, અંબાજી, અને બનાસ સુધી છે, અને ખરૂં જોતાં તો ખરા ગૂજરાતના જે ભાગમાં ગાયકવાડને ખંડણી ઉઘરાવાને પોતાનું લશ્કર લઈ જવું પડતું હતું, તે સર્વ ભાગ તેમાં આવી ગયો છે. દેશના સ્વાભાવિક બંધારણ અને આકાર વિષે અમે આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં વર્ણન કરેલું છે. અને આ પ્રાન્તના જૂદા જૂદા ભાગ જૂદા જૂદા સત્તાધારીના હાથમાં આવી ગયા છે તેનું કારણ પણ ઘણું કરીને તે જ છે. ઘણો ખરો આખો સપાટ દેશ મરાઠાના રાજ્યની સત્તા નીચે થઈ ગયો હતો. તોય પણ, ચુંવાળના જંગલમાં અને દક્ષિણમાં છેક વડોદરા સુધીના મહીના કાંઠાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર જાતિના લોકોને રક્ષણ મળતું હતું, અને મહુધા, નાપાડ તથા ધોળકા, તેમ જ બીજાં ફળદ્રૂપ પરગણાંનાં ઘણાં ગામમાં, તથા વાઘેલા વગેરે રજપૂત ગરાસિયાઓનાં ગામમાંથી ખંડણી ઉઘરાવાને મુલ્કગીરી કરવી પડતી હતી; જેમ ન્હાની નદિયોની શાખા વધતી આવી છે તેમ તેઓના કાંઠા ઉપરની ઝાડીમાં અને કોતરોમાં ઘણા સ્વતંત્ર લોકો આવી ભરાવા લાગ્યા; અને ડ્હેળિયાંનો જેમ વધારો થતો ચાલ્યો અને જંગલ પણ વધારે ઘાડું થતું ચાલ્યું તેમ, ઈડર, તથા લૂણાવાડાનાં હજી લગણ નહિ વશ થયેલાં સસ્થાન ઈશાન કોણના પર્વતોમાં આવેલાં છે, ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર દેશો ભરચક સમુદાયવાળા થવા લાગ્યા અને ઘાડી વસ્તીથી ભરાઈ ગયા.

મહીકાંઠામાં કણબી, વાણિયા, અને બીજા ગરીબડી જાતિના ઘણા લોકોની વસ્તી હતી, પણ દેશની સત્તા જેઓના હાથમાં હતી અને જેઓ હથિયાર ધારણ કરવાવાળા હતા તેઓ તો રજપૂત, કોળી, અથવા મુસલમાન જાતિના હતા. તેમાં કોળી લોકો, જો કે, રજપૂતોની સત્તા નીચે જોવામાં આવતા હતા, તથાપિ તેમની સંખ્યા મોટી હતી. રજપૂત બે પ્રકારના હતા—એક, ઈડરના રાજકર્ત્તા વંશ સાથે જેઓ જોધપુરથી આવી વસેલા એવા મારવાડી; તથા બીજા, અસલના રાવોને પોળોમાં ન્હસાડી મૂકવામાં આવ્યાનું આપણે વર્ણવી ગયા છિયે તેવા તેમના પક્ષકારી હતા તે. આ બે પ્રકારના રજપૂતોમાંથી મારવાડી રજપૂતોનો પોશાક અને રીતભાત મારવાડવાળાઓને મળતાં હતાં, પણ તે સાથે વળી તેઓએ તેમનાથી જૂદા પડી,

અહિં રહ્યા તેવામાં, બીજી કેટલીક કઢંગી રીતભાતનો કેટલોક વધારો કર્યો હતો. તેઓ ઘણા શૂરવીર કહેવાતા હતા પણ મૂર્ખ, આળસુ, ઢંગ વિનાના અને અફિણિયા તથા દારૂડિયા થઈ પડ્યા હતા રેહેવર અને બીજી જાતિના રજપૂતો જે હજી લગણુ રાવ સોણગજીના વંશજ પ્રતિ પોતાની રાજભક્તિ જણાવે છે તેઓ મારવાડિયોના કરતા વધારે સુધરેલા, વધારે પ્રતિષ્ઠિત, અને વધારે કલાગરા ગણવામાં આવ્યા છે, પણ તેઓ ઓછા વ્યવસાયી, અને ઓછા શૂરવીર છે સર્વ રજપૂતો, ઢાલો, તરવારો, બંદુકો, અને ભાલા રાખતા. તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઘણી વાર લ્હોડાનું કે ચામડાનું કવચ પ્હેરતા, અને તેવું પોતાના ઘોડા ઉપર નાખતા, તેઓ કોઈ કોઈ વાર ધનુષ્ય પણ રાખતા, તેઓની લડવાની રીતિ પોતાનાં ગામોનું રક્ષણ કરવાના હેતુ સર હતી તેઓ કોળિયોની પેઠે જંગલમાં ભરાઈ પેસતા નહિ, પણ બચાવ કરવામાં ફાવી જાય નહિ ત્યારે જ માત્ર તેમ કરવાની તેમને અગત્ય પડતી માલ વિનાની લડાઈયોમાં કોળી લોકોની પેઠે તેમને ફાવતું નહિ આખા મહીકાંઠામાં કોળી અથવા ભીલ લોકોની વસ્તી ઘણી વધારે છે. ત્યાંના બીજા લોકો કરતા તેઓ કદમાં ઘણા ન્હાના હોય છે, અને તેઓની આંખો ચંચળ અને ખટાઈભરેલી જણાય છે. તેઓ કદાપિ પાઘડી પ્હેરે છે તો ઘણી જ ન્હાની પ્હેરે છે, પણ ઘણું કરીને તો તેઓ માથે ફાળિયુ વિંટે છે તેઓ લૂગડાં પ્હેરે છે તે થોડા અને જાડાં પ્હેરે છે જ્યારે ત્યારે પણ તેઓની પીઠ પછવાડે તીરનો ભાથો બાંધેલો જોવામાં આવતો, તે સાથે તેઓ પાસે એક લાંબુ કામઠું રાખતા, અને કાંઈ બ્હીક જેવું જોવામાં આવતું અથવા કોઈ અજાણ્યાને એકાએક દેખતા એટલે કામઠું ચડાવવા મંડી જતા. તેઓ ચમત્કારિક ત્વરાવાળા, ચંચળ, અને બળકટ હતા ભૂખ, તરસ, થાક, અને ઉજાગરા, મનાય નહિ એવી રીતે તેઓ સહન કરી શકતા, તેઓ સાવધાન, સાહસિક, ભેદુ, યુક્તિયો શોધી કહાડવામાં કુશળ, અને રાત્રિની વેળાએ હુમલો કરવામાં, છાપો મારવામાં અને લપાઈને સંતાઈ રહેવામાં આશ્ચર્યકારક રીતે યોગ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. તેઓનાં હથિયાર અને તેઓની ટેવ એવા પ્રકારની હતી કે ખુલ્લા લડાઈના મેદાનમાં ઉભા રહેવાને તેઓ અયોગ્ય[1] હતા, અને તેઓના ઉપર હલ્લો

---

૧ સ્કોટલન્ડના લો લ્યાન્ડરો ત્યાંના હાય લ્યાનડરો વિષે એવો જ તરાહનો અભિપ્રાય રાખતા. \બ્રાઈજાન સેટાન નામની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે છે —

"હાય લ્યોનડર લોકો ઢાલ તરવાર અને તોપની વ્યવસ્થા કરવામાં હોશિયાર છે,
"પણ રણભૂમિમાં ટકાવ કરી રહે એવા અને તોપનો અવાજ સહન કરે એવા નથી,

કરવામાં આવે ત્યારે બ્હીકણા બની જતા, પણ બ્રિટિશના કવાયત શીખેલા લશ્કરે પડાવ કરેલા ઠેકાણા ઉપર પણ હુમલો કરવામાં તેઓએ ઘણે પ્રસંગે અસાધારણ શૂરવીરપણું બતાવ્યું છે. તેઓ સ્વતંત્ર જુસ્સાના હતા, અને તેઓ પાકા ચોર કહેવાતા હતા, તથાપિ તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તો ત્યાં અજાએબ જેવા નિમકહલાલ ગણવામાં આવેલા છે, અને કદિ તેઓએ ઘાતકીપણું બતાવેલું નથી. તેઓને નિયમિત ઉદ્યોગ કરવો ગમતો નહિ, અને દારૂ પીવાનો તેઓને અત્યંત છંદ પડેલો હતો, તથા જ્યારે તેઓ છાકટા બનતા ત્યારે ઘણો કજિયો કરતા. તેઓને લૂંટફાટ કરવી ઘણી ગમતી, અને દેશમાં જ્યારે સર્વ ઠેકાણે બંડ ઉઠે ત્યારે તેઓને ઘણું સારૂં લાગતું. જો કોળી લોકો સંપ કરીને પોતાનો જથ્થો બાંધે તો તેઓ ઘણા ભયંકર થઈ પડે. પણ તેઓનામાં પોતાની જાતિનો પ્રેમ છતાં, તેઓ એક જ સમૂહના છે એમ તેઓએ ગણ્યું નથી, તેમ જ બ્હારના શત્રુ સામે થવાને તેઓએ પોતાનો સર્વનો એક જ સ્વાર્થ છે, એમ માન્યું નથી.

ઈડર સંસ્થાનના તાબાનાં અહમદનગર અને મોડાસાનાં સંસ્થાન છે તે બાદ કરતાં તેની ઉપજ ચાર લાખ રૂપિયાની ગણવામાં આવી છે. રાવોના વારામાં ઈડર સંસ્થાનનો વિસ્તાર ઘણો વધારે હતો, પણ પરાંતીજ અને બેરાલા પરગણાં અમદાવાદના સુલ્તાનોએ જિતી લીધાં હતાં અને બીજાં પરગણાં મેવાડના રાણાઓએ અથવા ડુંગરપુરના રાવળોએ લઈ લીધાં હતાં. ઈડરના મહારાજાની ખરેખરી ઉપજ તો લાખ કે દોઢ લાખ રૂપિયાની છે ને બાકીની તેના આઠ રજપૂત પટાવતોને સ્વાધીન કરવામાં આવી છે, તેને બદલે તેઓ તેની લશ્કરી ચાકરી કરવાને, અને થોડી ખંડણી આપવાને બંધાયલા છે. આ સિવાય વીસ કે ત્રીસ રજપૂત અને કોળી ઠાકોરોને આગળના રાવોએ લશ્કરી નોકરીના પેટામાં આપેલી જમીન છે પણ તેને બદલે તેઓ મહારાજાને દર વર્ષે ખંડણી આપે છે. આખા ઈડર સંસ્થાન ઉપર ગાયકવાડની ખંડણી છે તે મહારાજા અને તેના પટાવતો પાસેથી ચૂકવી લેવામાં આવે છે, પણ પછવાડેથી રૈયતના ઉપર વધારાનો કર નાંખીને તેઓ તે આંકડો પાછો વસૂલ કરી લે છે. મહારાજાની પોતાની સરબંધી પચાસ ઘોડા અને એક સો ને પચાસ પાયદળની માત્ર છે, પણ જો અગત્ય પડે તો જોઈયે તેટલા પગારબંધી માણ-

"કેમકે તેઓ ઘણા હઘાડા શરીરના છે ઉન્હાળાની રાત્રે તોપનો ધધડાટ, હવામાં "ગર્જના થતી હોય તેવો થાય છે તે હાયલ્યાન્ડ પોશાક પ્હેરનારાઓમાં એકે માણસ "નથી કે સામે મ્હોંડે ઉભો રહી શકે."

સોનો વધારો કરી શકાય એમ છે, કેમકે તેવા લોકોની ટોળિયોની સાં ખોટ નથી. નોકરી કરનારા પટાવતોની સરબંધી અશ્વાર અને પાયદલ મળીને એક હજારની થાય છે અને તે વિના છસેં બીજું લશ્કરી માણુસ છે.

અહંમદનગર, મોડાસા, અને બાયડ એ ત્રણ સસ્થાનવાળા ઈડરના મહારાજના સગા થાય છે, અને ઈડરવાડા માંહિયો દેશ તેમને સ્વાધીન છે તો પણ, ખરૂં જોતા તેઓ ઈડર સસ્થાનથી સ્વતંત્ર છે. અહંમદનગરનો તાલુકદાર પોતાના સગા, ઈડરવાળાનો ઘણું કરીને કટ્ટો શત્રુ છે, અને થોડા વર્ષ ઉપર તો બનેનો કજિયો બહુ જ વધી પડ્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે, મોડાસાનો તાલુકદાર ગુજરી ગયા પછી, ઈડરના મહારાજે તેના તાલુકા ઉપર પોતાનો હક્ક કર્યો અને અહમદનગરવાળાનો કુંવર મોડાસાવાળાએ દત્તક કરી લીધો હતો, તેથી તે પોતાના કુવરને માટે તાલુકો રાખી રહ્યો.

ઈડરના આઠે પટાવત (એક ચોહાણુ હતો તે બાદ કરતાં) રાઠોડ વશના હતા, અને પોતાના કુળના જોધા, ચાંપાવત, કુપાવત, અને એવા જ બીજા નામથી પ્રસિદ્ધ હતા એવા નામ પડવાનું કારણ એ હતુ કે જેણે જોધપુર વસાવ્યું તે જોધો, તેનો ભાઈ ચાંપો, અને તેનો ભત્રીજો કુંપો તથા મારવાડના બીજા રાજકુટુબિયોએ તેને કુળની પ્રથમ સ્થાપના કરી હતી, તેથી તેઓના નામથી તે કુળ ઓળખાતાં હતા. તેઓની પદવી ચોક્કસ ઠરાવી હતી, અને તેઓને જે પ્રતિષ્ઠા આપી હતી તે ઘણી સભાળથી નિયમિત કરી દીધી હતી ઊંડણીના કુંપાવતને સર્વથી શ્રેષ્ઠ પદવી હતી. તેને ચામર, ચોપદાર અને ડંકાની પરવાનગી હતી, તથા પાલખી આપી હતી. તેને પોતાની જાગીરને પેટે કાંઈ ખડણી આપવી પડતી નહિ, તે જ્યારે દરબારમા આવે ત્યારે મહારાજ ગાદી ઉપરથી ઉઠીને તેને મળે અને જતી વેળાએ પણ તેટલુ જ માન આપે. તેની બેસવાની જગ્યા મહારાજાના જમણા હાથ ભણી પ્હેલી હતી આ કરતાં પણ તેને બીજી બે છુટયો હતી તે પરદેશી લોકોને ઘણી નવાઈ જેવી લાગે એવી હતી. તે એ કે, તેને સોનાનો તોડો પ્હેરવાની તથા મહારાજની હજુરમા સોનાનો હુક્કો પીવાની રજા હતી તેમા તેઓ મ્હોટુ માન સમજતા હતા સુંદૈટીના ચોહાણુની જાગીર મ્હોટી હતી પણ તે સર્વ કરતાં હલકી પદવીનો પટાવત હતો તેને મહારાજ ઉઠીને મળે અને તેના મ્હોં આગળ ડંકો થવા દે એટલી જ પ્રતિષ્ઠા તેને આપી હતી

પ્રથમ વર્ગના ઉમરાવોથી બીજી પદવીનો બ્હારોટજી અથવા દસોંદી ભાટ હતો, તેની બેસવાની જગ્યા મહારાજની ગાદીની સામે હતી અને

દરબારમાં આવતી વેળાએ અને ત્યાંથી જતી વેળાએ મહારાજ તેનો આદરસત્કાર કરતા.

બીજા કેટલાક લશ્કરી જમીનદાર છે, તેઓને મ્હોટા પટાવતો પાસેથી જિલ્લામાંથી જમીન મળેલી છે અને તેઓ "જીલ્લાયત" કહેવાય છે. તેઓમાંથી કેટલાકનો સત્કાર દરબારમાં આવતી વેળાએ મહારાજ કરતા, પણ જતી વેળાએ તેમ કરવામાં આવતું નહિ. તેઓ દરેક ઘણામાં ઘણા દશ અશ્વાર રાખતા અને પોતાના જીલ્લાના પટાવતની સાથે સ્વારીએ ચડતા.

સંસ્થાનની જમાબંધીનું કામકાજ કારભારી અથવા દીવાન ચલાવતા, તે ઘણું કરીને જાતના વાણિયા હતા. બાકીનું બીજું કામકાજ પોતાના સરદારોમાંથી એક જણને સોંપવામાં આવતું, તેને "પ્રધાન" કહેતા. તેને નિરંતર મહારાજની હજુરમાં રહેવું પડતું. પટાવતો સંબંધીનું કાંઈ પણ કામકાજ પ્રધાનની સંમતિ વિના મહારાજ એકલાથી કરી શકાતું નહિ. જો કોઈ પટાવતને દરબારમાં બોલાવવાને કાગળ લખ્યો હોય તેમાં મહારાજે સહિ કરી હોય પણ નીચે પ્રધાનની સહિ હોય નહિ તો તે માન્ય રાખવામાં આવે નહિ, એટલું જ નહિ પણ, માંહિ કાંઈક દગો છે એવો વ્હેમ પટાવતને પડે.

ઈડરવાડો પશ્ચિમ ભણી ખુલ્લો છે, તથાપિ બહુધા તેનો બચાવ થઈ શકે એવો છે. તેમાં નદિયો, ડુંગરા, અને જંગલ ઘણાં છે. ધરતી ફળદ્રૂપ છે, અને તેમાં આંબાનાં ઝાડ પુષ્કળ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આગળ તેમાં વાવેતર થતું હશે; ઘણો ભાગ તો હમણાં જંગલથી છવાઈ ગયો છે.

મહીકાંઠામાં લૂણાવાડાનું રજપૂત સંસ્થાન આવ્યું છે, પણ તે સંબંધીનું લખાણ અમારે હાથ આવ્યું નથી. તેમાં દાંતાનું સંસ્થાન તથા બીજા ઘણા ન્હાના ન્હાના ઠાકોરોની જાગીરો આવેલી છે (તેઓ માંહેલા દરેકની પાસે પંદરસેંથી તે ત્રણ હજાર સુધી લડવૈયા હોય છે, અને પાસેના સબળ કિલાઓમાં રહે છે) તે માંહેથી જે પ્રસિદ્ધ છે તેના ચાર કે પાંચ જથ્થા બંધાય એમ છે. આંબલિયારા, લોહાર, અને નીરમાલીના કોળી ઠાકોરો, તથા માંડુવા, પુનાદરા, અને કરાળના મકવાણા જમીનદારો છે. તેઓના તાબામાં આશરે પંદર માઈલ ક્ષેત્રફળની વાત્રક નદીની પાસેની ધરતી છે: બીજો જથ્થો કોળિયોનાં નવ ગામનો છે, તે વિજાપુર પરગણામાં સાબ્રમતી નદી ઉપર છે; આ જથ્થાને લગતાં દક્ષિણમાં, વરસોડા, માણસા, અને પેથાપુરનાં રજપૂત સંસ્થાન છે. બનાસની પાસેના કાંકરેજના આઠ હજાર કાંમઠાવાળા કોળી છે. તથા ચુંવાળના પાંચ હજાર છે, પણ તેમનો પ્રાન્ત બળવાન નથી, અને તેઓએ હવે પોતાની પડોશના લોકોને છેડવાનું છોડી દીધું છે.

મ્હેવાસી લોકો ઉપર દાબ બેસારવાને માટે મુસલમાન પાદશાહોએ બંધાવેલા વિશાળ અને ઘણા કિલ્લાઓનાં ખંડેર હવડ પડેલા ભાગમાં હજી પણ જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોએ આવો બંદોબસ્ત રાખ્યો છતાં તેઓના *ખરેખરા બળના સમયમાં પણ ઘણું કરીને તેઓનું ચાલ્યું હોય એમ જણાતું* નથી, અને મોગલ રાજ્યની પડતી આવી તે વેળાએ દેશમાંથી થાણાં ઉઠાડી લઈને તેઓએ ત્યાંના તોફાની લોકોને ફાવતું કરવાને દેશ ખુલ્લો મૂકી દીધો હતો. મરાઠાઓના આવ્યા પછી સર્વ રીતિભાત બદલાઈ ગઈ હતી. તેઓ કિલ્લા બાંધ્યા વિના, અથવા લાગલું જ રાજ્ય સ્વાધીન કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, ખંડણી વસુલ કરી લેતાં સુધી, પોતાના રિવાજ પ્રમાણે હુમલા કરતા હતા, અને જેમ તેઓને પ્રસંગ મળતો જતો હતો તેમ ખંડણીના દરમાં વધારો કર્યાં જતા હતા.

વર્ષા ઋતુમાં મહીકાંઠાના જે ભાગમાં પડાવ કરવાની અગસ પડતી ત્યાં મરાઠાનું મુલ્કગીરી લશ્કર પડાવ કરીને રહેતું હતું, અને બાકીના આખા આઠ મહિના અહિં તહિં નિરંતર ભમ્યાં કરતું. માગતાં વાંત ખંડણી આપવામાં આવતી નહિ ત્યારે, તાલુકદારના ઉપર અમુક રકમનો મોસલ કરવામાં આવતો હતો. આમ છતાં પણ, તાલુકદારથી રકમ ભરાતી નહિ ત્યારે તેના તાલુકામાં લૂંટફાટ કરનારૂં લશ્કર પેસતું, અને તેના ત્રાસથી પણ કરાર પળાવી શકાતો નહિ ત્યારે તાલુકાનો પાક કાપી નાખતા, ઝાડની ખરાબી કરતા, અને તેની ધરતી ઉજ્જડ કરી નાંખતા. ઠરાવેલી ખંડણીના દર કરતાં વધારે ઉઘરાવી લેવાને આ પ્રમાણે કરવું પડતું, તેમ જ, ઘણાં ગામડાંવાળા પણ લશ્કર ચડી આવે ત્યારે જ ખંડણી આપવામાં માન સમજતા હતા. ખંડણી આપવામાં જ્યારે તેઓ ઘણા હઠીલા થતા, અથવા લૂંટ કરતા કે તે કરવાની ઉશ્કેરણી આપતા, ત્યારે ગાયકવાડનો સરદાર તેઓના સામી ઉઘાડી દુશ્મનાવટ બાંધતો.

બહુધા મ્હેવાસિયોનાં ગામડાં ઉપર લશ્કર સહિત ત્વરાથી ચડી આવીને છાપો મારતો, અને તેઓના મુખીને અથવા તેઓની સ્ત્રિયોને પકડી જતો. જો તેનો જય થતો તો મ્હેવાસી શરણ થતા; પણ તેનું ચાલતું નહિ તો તે ગામ મારતો અને બાળતો, એટલે ત્યાંના રહેવાસી ઘણું કરીને કોળી હોય તો તે જંગલમાં ન્હાશી જઈને તેનું કાંઈ ચાલવા દેતા નહિ. કોળિયોનાં જે બહુ જબરાં ગામ હતાં તે નદીથી ઘણી વેગળી બાજુએ ખુલ્લાં હતાં, અને બીજી બાજુઓએ ટેકરા કરી લેતા તેનું કારણ એ જ હતું કે અગત્ય પડે ત્યારે કોતરમાં ન્હાશી જવાય. કોળિયોને આ પ્રમાણે ન્હાશી જવાને અથવા સંતાઈ

રહેવાને સાધન મળતાં હતાં, તેથી, તેમના મનમાં ઘણી હિમ્મત રહેતી હતી, અને આણીમગ, હલ્લો કરનારાઓને પેલા ટેકરા ભણીના રસ્તા કોઈ પણ પ્રકારે કોળી લોકોના જેટલા ફાવી જવા જેવા થઈ પડતા નહિ. આવે પ્રસંગે કોળિયો કામઠાં અને બંદુકો વડે ગાયકવાડના લશ્કરને ઘણી વાર લગી ટળવળાવતા હતા. પણ જો તેઓને તેમની જગ્યાએથી ન્હસાડી મૂકવામાં આવતા તો તેઓ વિખરાઈ જતા, અને ઝડપથી ઘણી લાંબી કૂચ કરીને જ્યાં શત્રુથી પ્હોંચી શકાય નહિ એવી જગ્યાએ એકઠા થઈ જતા. અને કોઈ કોઈ વાર તો લાગ ફાવતો ત્યારે, રાતની વેળાએ એવી ચુપકાથી ગાયકવાડના લશ્કરની છાવણી ઉપર હલ્લા કરતા કે કવાયત શીખ્યા વિનાના ભરકુશિયા લશ્કરમાં ગભરાટ ઉઠી રહેતો. પણ ચાલતાં સુધી તો તેઓ ગાયકવાડી સરદારનાથી ન્હાસતા ફરતા, અને જે ગામડાં સાથે તેને લાગતું વળગતું હોય તેઓની લૂંટફાટ કરીને આડે રસ્તે તેની પજવણી કરતા. આણીમગ ગાયકવાડી સરદારો, કોળી લોકોની બાતમી મેળવવાને, તથા તેઓને મારી નાંખવાને, અને તેમના કુટુંબનાં માણસોને પકડવાને પ્રયત્ન કરતા. તેમ જ, તેમને ખાવાપીવાનું મળે નહિ એટલા માટે બનતી ચોકસાઈ રાખતા, તથા તેઓને જે આશ્રય આપતું હોય તેમને શિક્ષા કરતા. આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થવાથી કોળિયોને જ્યારે ખાવાનું મળતું નહિ ત્યારે તેઓ મહુડાં અથવા ખાવા જોગ ભાજીપાલો ખાઈને રહેતા; પણ રહેતાં રહેતાં તેમાંના માણસો પોતાને ગામ પાછા ફરતાં તેથી તેમના જથ્થામાં ઘટાડો થઈ જતો, માત્ર આદરી બેઠેલા માણસો પોતાના ઢાંઢોરોની સાથે વગડામાં રહેતા. એ પ્રમાણે તેઓ મરાઠાઓના હાથમાં આવતા નહિ અથવા તેમના વિષે તેઓ સરતચૂક થઈ જતા ત્યાર પછી વાંધો પતાવીને અથવા શરણ થઈને પણ ઠાકોર પોતાનાં ગામનો ફરીને કબ્જો કરી લેતા. કોળી લોકો સાથે કજિયો રાખવામાં છેવટે ગાયકવાડને ઘણે પ્રસંગે નુકસાન વેઠવું પડેલું છે.

આંબલિયારા ગામની માત્ર એક જ બાજુએ રક્ષણકારક લાંબી ન્હાની ઝાડી આવેલી અને આસપાસના સૂકા કાંટાની વાડ વિના બીજું કાંઈ પણ નહોતું, છતાં સાત હજાર માણસોના ઘેરાનો ટકાવ ૭ મહિના સુધી રહ્યો. અને પછી છાપો મારીને તે લેવામાં આવ્યું; પણ થોડાક કોળી લોકો ફરીને ટોળે મળીને તૂટી પડ્યા, એટલે લડાઈને ઠેકાણે તેઓના ચાર મુખ્ય સરદાર અને તોપો રહેવા દઈને ઘેરો ઘાલનારા લોકો જીવ લઈને ન્હાઠા. એક બીજે પ્રસંગે લોહારના લોકો આસરે એક હજાર ટોળે મળીને ગાયકવાડના દશ હજાર માણસના લશ્કરને પોતાની પછવાડે એક કોતરમાં થઈને વાત્રક

નદીમાં લચ્ચાવી લાવ્યા, અને સામે કિનારે એક ન્હાની ટુકડી તેમના સામો ટકાવ કરતી હોય એવો ડોળ તેઓએ ધારણ કર્યો, એટલી વારમાં, સંતાઈ રહેલાં માણસો બાબાજી આપાજીના લશ્કર ઉપર કોતરને આગમે ભાગે મારો ચલાવવા લાગ્યાં અને આખા લશ્કરને ન્હસાડી મૂક્યું, ને તેનો સરદાર બાબાજી પોતાના ઘોડાની ઝડપવાળી દોડને લીધે મહા સંકટમાંથી ઉગરી ગયો.

આવો પ્રસંગ જ્યારે રજપૂતોને આવતો ત્યારે તેઓ ઘણું કરીને પોતાના ગામનો હમેશ બચાવ કરતા; સાબરમતીના કિનારા ઉપર જબ્બર કોતરોમાં કરોડ ગામ છે, તેના ઉપર ગાયકવાડની ફોજે ઘણા હલા કર્યા હતા તે સર્વમાં તેઓને હઠાવીને ઘેરા ઉઠાવવાની જરૂર પાડી હતી. રજપૂતો કોઈ કોઈ વાર પરભાર્યા લોકોને પગાર આપીને લડાઈના કામને અર્થે લાવતા, પણ ઘણે પ્રસંગે તો, કોળી લોકોને વારે વારે બોલાવતા; તથાપિ કોળિયોને તો બીજી કોઈ જાતના લોકોને કદિ બોલાવવા પડ્યા નથી.

સુમારે અઢારમા સૈકડાની આખરે મહીકાંઠામાં મરાઠાની સત્તા ધમધોકાર ચાલતી હતી, તે વેળાએ શિવરામ ગાર્દી કવાયત શીખેલા લશ્કરનો સરદાર હતો, તે વિષે આગળ લખેલું છે, તેને પ્રાન્તની વ્યવસ્થા કરવાના કામ ઉપર નિમ્યો હતો. ફત્તેહસિંહના મરણ પછી, ગાયકવાડના રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગયાને લીધે, શિવરામે મેળવેલા જય ધોવાઈ ગયા; પણ રાવજી આપાજીના પિત્રાઈ રઘુનાથ મહીપતરાવે (અથવા કાકાજી) ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪ ને સુમારે વ્યવસ્થા કરી નાંખી, અને અગર જો ત્યાર પછી, ગાયકવાડી ફોજની સામે અટકાવ થયા હતા, તો પણ, તેમ કરનારા સર્વે એકસંપ થઈને સામા થવાને ઉઠ્યા હોય એમ થયું નથી. મહીકાંઠાની બાબતમાં, બ્રિટિશ સરકાર ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૩ ની સાલમાં મધ્યસ્થ થવા લાગી, તે વેળાએ મેજર બાલેન્ટેને, કર્નલ વોકરની ચલાવેલી સરસ રીતિ પ્રમાણે, ગાયકવાડની વતી, એ પ્રાન્તના ખડિયાં સંસ્થાનો સાથે ઠરાવ કર્યા, પણ કાંઈ જ ભુજ ચૂકને લીધે, તે ઠરાવ પછીથી ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યા નથી, તેમ જ, રદ કરવામાં પણ આવ્યા નથી. તે વેળાએ આખો મહીકાંઠો ગાયકવાડના બચા જમાદારને સ્વાધીન હતો; તેણે ત્યાં ઘણીક ફોજ રાખી હતી, અને ગાયકવાડની સત્તા ઘણી સારી રીતે અને જોરથી ટકાવી રાખી હતી. તેણે સંસ્થાનો પાસેથી ખંડણી લેવાનો કર વધારી દીધો, અને જેઓ ઉઘાડે છોગે બંડ કરવાને ઉભા થયા તેઓને શિક્ષાએ પ્હોંચાડ્યા, પરંતુ લૂંટ થતી તે અટકાવી શક્યો નહિ; બ્રિટિશ સરકારનાં પરગણાંમા કોળી લોકો લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા તે વિષેની વારે વારે બૂમો પડવા લાગી. સન ૧૮૧૮ માં

બચા જમાદારના તાબાની ફોજનો ઘણો ભાગ, બીજાને મદદ આપવા સારૂ બોલાવી લેવામાં આવ્યો, અને ત્યાર પછી, બધાંય માણસોને બોલાવી લીધાં, તેથી, એ પ્રાન્તમાં ઘણી ખરી આગળની પેઠે જ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. ત્રણ વર્ષ પછી જ્યારે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબઈનો ગવર્નર ત્યાં ગયો, ત્યારે તે પ્રાન્તમાં સલાહશાન્તિ રૂહે તથા વડોદરા સરકારની ખંડણી સુલેહની રીતે ઉઘરાવી લેવામાં આવે એટલા સારૂં એની સૂચનાથી ત્યાં બ્રિટિશ એજન્સી સ્થાપવામાં આવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઈડરના મહારાજા-આનંદસિંહ-શિવસિંહ-ભવાનીસિંહ-ગંભીરસિંહ

જોધપુરના રાજા અજિતસિંહ વિષે બોલતાં ઈડરનો દસોંદી ભાટ કહે છે કે, તે ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે (દિલ્હીમાં) સાત શાહજાદાને ગાદી ઉપર બેસાડ્યા, અને તેમને પાછા ઉઠાડી મૂકયા. છેવટે તેણે મહમદશાહને ગાદીયે બેસાડ્યો. સાત દિવસ સુધી દિલ્હીમાં અજિતસિંહની આણ વર્ત્તાઈ, અને જયપુરનો રાજા, જેસલમેરનો રાજા, ભાવલપુરનો નવાબ, શિરોઈનો રાવ અને શિખરાનો રાવ, એ પાંચ રાજા તેને શરણે રહ્યા. પાદશાહને ગાદિયે બેસાડીને ત્રણ વર્ષ લગી અજિતસિંહ દિલ્હીમાં રહ્યો, અને કુંવર અભયસિંહને પાંચ હજાર અશ્વાર સહિત પાદશાહની ચાકરીમાં મૂકીને, પોતે જોધપુર પાછો ગયો. એક દિવસે પાદશાહ જમનાજીમાં નાવ નંખાવીને અભયસિંહને સાથે લઈને સ્હેલ કરવા નીકળી પડ્યો. જ્યારે તેઓ નદીની મધ્યે આવ્યા ત્યારે, પાદશાહે કુંવરને નદીમાં નાંખી દેવાને કહ્યું, ત્યારે અભયસિંહે પૂછ્યું કે "એમ કરવાનું તમારે કારણ શું છે?" ત્યારે પાદશાહ બોલ્યો કે, "અજિતસિંહને મારી નાંખવા વિષે તમે તમારા ભાઈ વખતસિંહ ઉપર "કાગળ લખો તો હું તમને બચાવું." આ ઉપરથી અભયસિંહે ભંડારી રઘુનાથ પાસે એવો કાગળ લખાવ્યો કે "તમે અજિતસિંહને મારી નાંખશો તો હું "તમને નાગોરની ગાદી આપીશ." એ કાગળ વખતસિંહને પ્હોંચ્યો ત્યારે તેણે મધ્ય રાત્રે જઈને પોતાના પિતાને ઠાર કર્યો.[1] રાણિયો તેની સાથે સતી થવાને ચાલી; તેઓએ પોતાની સાથે આનંદસિંહ, રાયસિંહ અને કિશોરસિંહ જે અભયસિંહના ન્હાના ભાઈ થતા હતા તેમને લીધા, કેમકે જોધપુરની રીતિ પ્રમાણે તેઓની આંખ્યો ફોડી નાંખવામાં આવે નહિ. જોધપુરના રાજાનું સ્મશાન મંડોવરમાં હતું, ત્યાં જ્યારે રાણિયો આવી પ્હોંચી ત્યારે તેમને

[1] આ વાત ટૉડકૃત રાજસ્થાનના ભાગ ૧ લાને પૃષ્ઠ ૭૪૪-૭૪૫ માં સવિસ્તર છે.

સરદારોને સ્વાધીન કર્યા. તેમાંના રાયસિંહ અને આનંદસિંહ ચોહાણ રાણીના કુંવર થતા હતા અને કિશોરસિંહ ભાટિયાણીનો કુંવર થતો હતો. તેમને ચોહાણ સરદાર, માનસિંહ અને દેવીદાસ, તથા માનસિંહના કુંવર જોરાવરસિંહને સ્વાધીન કર્યા. તેઓને રોઇચા ગામનો પટો હતો, તેની ઉપજ એક લાખ રૂપિયા આવતી હતી; તે છોડી દઈને કુંવરોને લઈને જોધપુરની પૂર્વમાં પંદર કોસ ઉપર ચાંદેલા ગામ છે ત્યાં પડાવ કર્યો. મારવાડમાં વડોદરાનો પટાવત મોકમસિંહ ઠાકોર હતો, તેનો પટો દશ હજાર રૂપિયાનો હતો, તેને વખતસિંહે કહ્યું કે, તમે પાછળ જઈને કુંવરોને મારી નાંખો અથવા પકડી લાવો. પછી તે આઠસેં અશ્વારો લઈને ચાંદેલે ગયો. તેને આવતો જોઈને, તેઓએ કમરો બાંધી અને પોતાના બારસેં અશ્વારોને પોતાની આસપાસ મૂકી દઈને વચ્ચે કચેરી કરી વિચાર કરવાને બેઠા. મોકમસિંહ તેઓના ડેરા પાસે જઈને ઉતર્યો, અને કહ્યું કે ત્રણે કુંવરો મને સોંપો. ત્યારે માનસિંહે કહ્યું કે "જેવા સતિયોએ કુંવરો મને સોંપ્યા છે તેવા "જ હું તમને સોંપું છું." એ પ્રમાણે કહીને પોતાની કટારી તેના મ્હોં આગળ ધરીને બોલ્યો, "જો તમારે તેમને મારી નાંખવા હોય તો હવડાં મારો." મોકમસિંહ બોલ્યોઃ-"ઠાકોર ! તમે ધણી કરી, તમે મને પણ તમારા ભેગો "ભેળવ્યો. હવે તો જે તમારૂં થશે તે મારૂં થશે." પછી ચારે જણા મારવાડમાં આડાવલો કરીને ડુંગર છે ત્યાં જઈ રહ્યા અને બ્હારવટું કરવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાનો કબીલો વિકાનેરમાં દેશણોત ગામ છે ત્યાં ચારણોની માતા કર્ણીજી છે ત્યાં મેલ્યો. ત્યાં આજ સુધી એવો દસ્તુર હતો કે કોઈ મોટા રાજાનું ખુન કરીને પણ કર્ણીજી માતાને શરણ આવે તો તેનું કોઈએ નામ લેવાય નહિ, એવી એ માતાની સત્તા હતી.[1]

આ બનાવ બનતાં પ્હેલાં શણાલાના પટાવત ચાંપાવત સવાઈસિંહ, માનસિંહ, પ્રતાપસિંહ અને જીવણદાસ હતા, તેઓનો પટો શિત્તેર હજાર[2] રૂપિયાનો હતો. તેઓને મહારાજા અજીતસિંહ સાથે કજિયો થયો હતો તેથી તેમનો પટો જપ્ત થયો હતો. તેઓ પણ બ્હારવટે નીસરીને આડાવલે ગયા હતા, અને તેમના કબીલા તેમણે કર્ણીજી માતાને શરણે મૂક્યા હતા. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહનો ખજાનો અજમેરથી દિલ્હી જતો હતો, તે તેઓએ લૂટી લીધો. જ્યારે રાજકુંવરો આડાવલે આવ્યા

---

૧ કચ્છમાં માતાની તુમડી નામે ગામ છે, ત્યાં કોઈ અપરાધી જતો તો તેને અભય મળવાનો રીવાજ અદ્યાપિ સુધી હતો. ર. ઉ

૨ મારા જાણવા પ્રમાણે તે સાત હજારનો હતો. ર. ઉ

ત્યારે ચાંપાવતોએ એ ખજાનો તેઓને અર્પણ કરી દીધો અને તેઓની ચાકરીમાં રહેવાને તૈયાર થયા. કુંવર આનંદસિંહે તેમની વાત માન્ય રાખી અને મોકમસિંહ, જોધા માનસિંહ ચોહાણ, અને પ્રતાપસિંહ ચાંપાવત એ ત્રણે જણને કોલ આપ્યો કે, તમે તમારા ધણીના સામધર્મી છો તેથી મને રાજ્ય મળશે ત્યારે હું તમને ત્રણેને પટો આપીશ.. આડાવલેથી કુંવરોએ અને તેઓના સોબતિયોએ મારવાડ ઉપર લૂંટફાટ કરવા માંડી અને માનસિંહ ચોહાણ વિષે કવિતામાં એવું જોડાયું કે, "मह घरा मथी, दधि जेम माने." (ભાવાર્થ,–દેવે જેમ સમુદ્રમંથન કર્યું તેમ માનસિંહે મારવાડની ધરતીનું મંથન કર્યું.) જ્યારે અભયસિંહે પાદશાહના ડરથી પોતાના બાપને મારી નાંખવાને વખતસિંહને લખ્યું હતું, ત્યારે પાદશાહે તેને ઈડર પરગણું બક્ષિસ આપીને નવ મ્હોરનો લેખ કરી આપ્યો હતો. તે લઈને અભયસિંહનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ જગુજી દિલ્હીથી જોધપુર જતો હતો, તેવામાં આ બ્હારવટિયા, તેઓને પકડીને આડાવલા ઉપર લઈ ગયા. ત્યાં તેણે તેઓને કહ્યું કે, અભયસિંહને ઈડરનો પટો કરી આપ્યો છે, અને તમે મને જો દિલ્હી પાછો જવા દ્યો, તો હું તમારા નામનો પટો કરાવી લાવું. તેઓએ પુરોહિતના સોગન ઉપરથી તેની વાત માની. એટલે તેણે અભયસિંહની પાસે જઈને કહ્યું કે, "તમારા ભાઈ મારવાડ દેશ લૂંટીને ખરાબ કરે છે, માટે તેઓને "જોધપુરનાં બાવીશ પરગણાંમાંથી કોઈ પણ પરગણું છેલ્લી વારે આપવું તો "પડશે, તેને બદલે ઈડરનો પટો હવણાં જ આપીને સમાધાન કરો." અભયસિંહે તેને પટો આપ્યો અને તે લઈને આડાવલે ગયો.

આ વેળાએ, સંવત્ ૧૭૮૫(સન ૧૭૨૯)માં[1] ઉદાવત લાલસિંહજી

---

[1] મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ ચાર્જ જ્યારે મેજર માઇલ્સના તાબામાં હતો, ત્યારે તા૦ ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સન, ૧૮૨૧ ને રોજ રિપોર્ટ કર્યો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે ફકરો છે:––

"સંવત્ ૧૭૮૫ માં જોધપુરના રાજાના ભાઈ આનંદસિંહ અને રાયસિંહે વાણું "અને પાલણપુરથી થોડા અસ્વાર ગડવાડાના કોળી સાથે આણીને ઘણી મુસિબત વિના "ઈડરનો કબજો કરી લીધો. તેઓને દિલ્હીનો હુકમ હતો એમ કહે છે. પણ ખરી વાત "એમ જણાય છે કે, દેશની સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ હતી તેથી તેઓનું આવવું થયું હતું, "અને મારવાડના કુંવરો જે અમદાવાદની સુબેદારી ઉપર તે વેળાએ હતા તેઓએ "પણું કરીને તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. કેટલાંક વર્ષ પછી ઉપર લખેલો દેસાઈ કે જેને "(સુરાદબખ્તે ઈડર લીધા પછી તેનો તાબો સોંપ્યો હતો તે) મારવાડિયોએ કહાડી "મૂક્યો હતો એમ જણાય છે, તેની ઉશ્કેરણીથી બચાજી દેવાજી કરીને દામાજી ગાયકવાડના તાબામાં એક કામદાર હતો તેને પેશ્વાની મળીથી ઈડરનો કબજો લેવાને

ચાંપાવત સવાઈસિંહ અને પ્રતાપસિંહ, જોધા મોકમસિંહ, જેતાવત અદેરામજી, ચાંપાવત જીવણદાસ, અને કુંવર જોરાવરસિંહ એટલા જણને બે હજાર અશ્વારો સહિત બોરસદ ઉપર મોકલ્યા. ત્યાં એક મ્હોટી લડાઈ થઈ, અને કિલ્લા ઉપરથી તોપોનો મારો ચાલ્યો, તેથી દશ દિવસ સુધી કિલ્લો લેવાયો નહિ. છેવટે બોરસદના કારભારિયે આવીને કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડ્યા. એ લડાઈમાં કુંવર જોરાવરસિંહને તરવારના બે ત્રણ ઘા વાગ્યા, અને પચાસ મારવાડી માણસ મરાયાં, તેમ જ સામાવાળાનાં પણ આશરે તેટલાં જ મુવાં. પછી નવાબને ગાદિયે બેસાડયો, ત્યારે મહારાજા રાયસિંહજીને તેણે કહ્યું કે, "પરગણામાં મારો અમલ "સારી પેઠે જમાવીને પછી તમે ઈડર પધારજો." તે ઉપરથી રાયસિંહ આઠ મહિના ત્યાં રહ્યો.

આ વેળાએ રાવજિયે પોસીનાના વાઘેલા સિવાય પોતાના સરદાર રણાસરના ઠાકોર અદેસિંહ રેહેવર તથા મોનપર, સરડોઈ, રૂપાલ, અને ઘોરવાડના રેહેવર ઠાકોરોને અને આસપાસના ભોમિયાઓને એકઠા કર્યા. સરદારોએ કહ્યું કે, અમે જઈને તમારે માટે લડીશું, અને અમારાથી બનતાં સુધી ઈડર લઈશું. ત્યાંથી તેઓ દેશોતરમાં ગયા. ત્યાં ડાભી રજપુતોનાં પાંચસેં ઘર હતાં, અને ત્યાંથી ઈડર ગયા. આ વેળાએ ઈડરમાં મુસલમાન કસબાતિયોનું જોર ઘણું હતું. તેમની બે કોમ હતીઃ એક નાયકની અને બીજી ભાટીની (તેઓનાં ઘર આશરે પંદરસેં હતાં). ઈડરના દરવાજાની તથા મોરચાની સોંપણી તેઓને હતી. રાવજીના પટાવતોએ કસબાતિયોને સાધી લીધા, અને ઈડર શહર લીધું. મહારાજ આનંદસિંહની પાસે કુંપાવત અમરસિંહ અને ચોહાણ દેવીસિંહ બે સરદાર રહ્યા, તેમને લઈને પોતાના કુટુંબ સહિત તે ડુંગર ઉપરના કિલ્લામાં ગયો. ત્યાં પણ દબામણી થઈ, એટલે પેલી તરફની બારિયેથી પોતાના સરદારોની સાથે કુટુંબ વિદાય કર્યું, અને પોતે ઘોડીને દરવાજેથી નીકળીને કિલ્લાની ઉત્તરમાં ફરીને, કુટુંબની સાથે ભેગો થવાની આશાએ ચાલ્યો. મહારાજાની સાથે થોડા અશ્વારો હતા, તે પણ જૂદા જૂદા પડી ગયા. આ વેળાએ રેહેવર અશ્વારોની એક ટુકડી પાસે આવતી જોઈને પોતાનાં માણસો એકઠાં થઈ જાય એટલા માટે તેણે પોતાના નગારચીને ડંકા કરવાને કહ્યું. તે સાંભળીને નગારચિયે કહ્યું જે આપણા અશ્વારો તો વેગળા રહી ગયા છે, તેઓ તરત આવી શકશે નહિ, પણ ડંકા સાંભળીને રેહેવરો આવી પ્હોંચશે. આનંદસિંહે બે ત્રણ વાર ગુસ્સે થઈને હુકમ કર્યો એટલે તેણે તરત જ ડંકા કર્યો. રેહેવરો તે સાંભળીને

ઘોડા ફૂદાવતા આવી પ્હોંચ્યા અને તેના થોડા રહેલા માણસોને પકડી પાડ્યા. ત્યાં આગળ લડાઈ થઈ. મહારાજની ભણીનો ચોહાણ દેવીસિંહ પ્હેલો કામ આવ્યો. પછી કુંપાવત અમરસિંહ ઘવાયો, અને નગારાવાળો રામદાન કરીને હતો તે માર્યો ગયો. પછી મહારાજનો ઘોડો મરાયો અને છેવટે પોતે પણ કામ આવ્યા. તેનાં માણસોમાંથી થોડાં બચ્યાં, અને રેહેવરોએ ઈડરનો કિલ્લો લીધો.

गीत

अखत उछळ बाण, केवाण के आरती, सबळ गज गाह बिवाह सामो;
आणंद महाराज गढ परणते ईडरे, मदेहद जान देविदान मामो. १

दुगांणी चुकावता घाव दूणा दियो, भाणने सारथी कहे भाळो;
इन्द्र ज्युं बिंद अजमालसुत ओपियो, बींदरी ढाल फतमालवाळो. २

सिंधुवा राग गजरी जता झोंहला, धीर रण धकावता पाव धरता;
घूरता कुरता वहे पीधा थका, कम धम छरीक अर छीक करता. ३

गढपति सरग भाणेज मामो गया, फरण गर्भ वासरा टाळ फेरा;
मुह चढे लडेवा आचेया माडहा, करां वाखाण चहुवाण केरा. ४

મહારાજા આનંદસિંહની રાણિયો—સોનંગરીજી અને વાઘેલી શિરોઈ તાબાને રોહીડે ગામ જઈને તેની પછવાડે સતી થઈ. તેમની સાથે એક દાસી પણ બળી મોઈ. તેમની છત્રિયો આજે પણ રોહીડે છે.

આ વાતની ખબર બોરસદમાં મહારાજા રાયસિંહને થઈ, એટલે તે ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે મુનઈયે પોતાનું રહેઠાણ કર્યું અને ત્યાં ચાર મહિના રહીને ઈડરવાડામાં લૂટફાટ કરવા માંડી, પણ ઈડર ગઢ

---

૧ બાણ રૂપી અક્ષત ઉછળ્યા, અને તરવાર રૂપી આરતી થઈ, અને સબળ હાથિયોની સામે જ્યારે મહારાજ આણંદસિંહ ઈડર ગઢ વ્હેરે પરણવા લાગ્યો ત્યારે દેવીદાન સામો ખૂબ જાન માહાલ્યો

૨ તેણે બમણા ઘા કરીને દાવા ચુકાવી આપ્યા, તે સૂર્યને તેનો સારથી કહે કે જૂવો જૂવો અજમલનો દીકરો આણંદસિંહ, ઈન્દ્રની પેઠે વર થઈને શોભ્યો, અને ફતેમાલનો પુત્ર (દેવીદાન) તે વરની ઢાલ થયો

૩ ત્યાં સિંધુ રાગ થયા અને ગવરિયે શોહવા ગાયા, ધીર પુરુષો રણક્ષેત્રમાં ધકાવતા પગ મૂકતા હતા અને ફરીક તથા ચહુવાણ શત્રુઓને ઢીકતા સ્થિર થતા અને ઘુરતા, પીધેલા થઈને (હાથિયોની પેઠે) ચાલતા હતા.

૪ ભાણેજ અને મામો મ્હોં ચડાવી લડવા મંડી ગયા. પછી બન્ને ગઢપતિ સ્વર્ગમાં ગયા, એટલે તેઓને ગર્ભવાસના ફેરા ફરવાના ટળી ગયા. એ ચહુવાણનાં શા વખાણ કરું'

ઉપર હલ્લો કરવાનો કાંઈ દાવ ફાવ્યો નહિ. છેવટે બે બ્હારોટ એક વિજા-
પુરનો કેસરીસિંહ, અને બીજો દાવડનો અનોપસિંહ કરીને હતા, તેઓની
સાથે સલાહ કરીને રાવની પક્ષના સાભર કાંઠાના કોળી ઠાકોરોને ફોડવાનો
પેચ રચ્યો. અને બ્હારોટોએ જઈને તેઓને સમજાવ્યા કે જ્યારે લડાઈ
થાય ત્યારે તમારે બંદુકોના ખાલી બાર કરવા. હવે રાયસિંહ મુનઈપેથી
બડોળિયે ગયો. ત્યાં (મારવાડી વગેરેની) દશ હજાર માણસોની ફોજ જમાવી.
ઈડરના ભટી અને નાયક એ બે કોમના કસબાતી હતા તેઓને પટા તથા
જાગીર આપવાનો દિલાસો આપીને ફુટવ્યા, તો પણ તેઓએ રાવને કહ્યું કે,
અમે શહરનું રક્ષણ કરીશું. રાયસિંહે હવે ઈડર ઉપર હલ્લો કરીને શહરને
ઘેરો ઘાલી દીધો. તે પોતે તથા માનસિંહ ચોહાણ, કુંવર જોરાવરસિંહ,
જોદ્ધા મોકમસિંહ, અને પ્રતાપસિંહ, સવાઈસિંહ, માનસિંહ અને જીવણદાસ
એટલા ચાંપાવતો ઈડરના ડુંગરની મદારશાહની ટુક કે જે ઉપરથી ઈડર
દેખાય છે તે ઉપર[1] ચડીને પછી શહરમાં ઉતરી કસબામાં આવ્યા, એટલે
કસબાતિયો સામા મળવાને આવ્યા ત્યારે સરદારોએ મહારાજ રાયસિંહને
પૂછ્યુ કે કેમ કરવુ છે? મહારાજ બોલ્યા કે, મામા માનસિંહ ફોજના
આગેવાન છે માટે એમને પૂછો. તેને પૂછતાં તે બોલ્યો કે કસબાતિયોને
મારી નાંખવા જે નિષ્કંટક રાજ્ય થાય સૂચના પ્રમાણે મારવાડિયોએ કસ-
બાતિયોના ઉપર તૂટી પડીને આશરે એક હજાર માણસને કતલ કરી નાંખ્યા,
પછી તેમણે કિલા ઉપર હલ્લો કરીને કેટલાક રેહેવરોને મારી નાંખીને તે
સ્વાધીન કરી લીધો, એટલે રાવજી પોળોમાં જઈ રહ્યા ને રેહેવરો આશરે
આઠ મહિના સુધી ઈડરનું રાજ્ય ભોગવીને છેવટે પોતાને ઠેકાણે ગયા.

મહારાજ આનંદસિંહજિયે શિવસિંહ કરીને એક કુંવર મૂક્યો હતો તે
છ વર્ષનો હતો. તેને રાયસિંહે ગાદી ઉપર બેસાર્યો અને પોતે કારભાર
ચલાવવા લાગ્યો.

દ્હોડ મહિના સુધી રણાસણમાં રહ્યા, તેનાં ચોવીસ ગામ ખાલસા કર્યાં, ત્યાં પોતાનું થાણું બેસાર્યું અને કુંભા ભટીને ત્યાં મૂક્યો. રણાસણ પાંચ વર્ષ સુધી ઈડરના તાબામાં રહ્યું, પરંતુ રેહેવરો નિરંતર હેરાન કરવા લાગ્યા, તેથી દેસોતર વગેરે બાર ગામ રાખીને બાકીનાં બાર ગામ તેઓને પાછાં આપ્યાં.

આ વેળાએ રેહેવર અને રાઠોડ વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી, તે વિષેનું એક ગીત નીચે પ્રમાણે છે:—

गीत

निश दिह नगारां ध्रोह मटे नह, धड जोधारा नके घटे;
नत फोजां गजबंध मटे नह, मारूरे ना धंध मटे. १
आफळते वढते दन आखो, चडते पडते खेत चडे;
पडिया पाखे सांझ न पडशे, पडे घणा तद सांझ पडे. २
दळ जूटे जळबोळ दहू दश, झाझा तीर पाखर रमझोळ;
केदि फेर मटशे काळो? धर ईडर घाल्यो धमरोळ. ३
आवध भला के भला अझांझल, सोहण भला के भला सथ;
रेहेवर भला के भला राठवड, हेमर भला के भला हथ. ४
धाहां पडे उपडे धमसां, राहां खडे न काम रडे;
सोह पडे मडे दळ सामा, धरती होय न कडेधडे. ५

શિવસિંહને ઈડરમાં મૂકીને રાયસિંહ હવે મોડાસામાં જઈને રહ્યો. તેણે ત્યાં પોતાને તથા પોતાના કબીલાને માટે મ્હેલ ચણાવ્યા. પાંચ વર્ષ પછી મરાઠાની ફોજ પૂનેથી મોડાસે આવી, તેમાં જનકોજીની આ મુખ્ય હતી. તેઓએ આવીને ખંડણી માગી; મરાઠાની ફોજ પંદર હજાર માણસોની હતી, તો પણ રાયસિંહે ખંડણી આપવાની ના પાડી. ફોજની આગે-

૧ રાત્રિદિવસ નગારાંનો ધમકારો મટે નહિ, અને જોદ્ધા રૂપી ગઢ પણ ઘટે નહિ, નિત્ય હાથીવાળી ફોજો મટે નહિ, અને મારવાડિયાનું ધાધળ મટે નહિ ૨ અફળાતા લડતાં આખો દિન જાય, અને ચડતાં પડતાં પણ રણક્ષેત્રમા પડે; કોઈ મુવા વિના સાંઝ પડે નહિ. પણ ઘણા પડે તો જ સાંઝ પડે. ૩ દશે દિશામાં રેલની પેઠે ફોજ જોડાય, ઘણા તીર અને પાખરની રમઝટ મચી રેહે, ઈડરની ધરતીમાં ધમરોળ ઘાલ્યો છે તેનો આવો કાળો કેર ક્યે દાહાડે ગટશે? ૪ આયુદ્ધ ભલાં કે ભલા યોદ્ધા, સરદાર ભલા કે માણસ ભલાં, રેહેવર ભલા કે રાઠોડ ભલા, ઘોડા ભલા કે હાથી ભલા? ૫ ફોજો ઉપડે ને નાસ પડે, રસ્તા રોકાઈ જાય ને કામ સરે નહિ, ફોજ સામા સરદારો લડીને પડે; પણ કડેધડે ધરતી થાય નહિ. (ચોથી અને પાંચમી કવિતા અંગ્રેજીમાં ફારફેર છે.) ૨ ઉ.

વાન સ્ત્રી હતી, તેણિયે, રાયસિંહને કહાવ્યું કે, તમે રૂપવાન છો માટે મારે તમને જોવાની ઇચ્છા છે, તેથી જો તમે અશ્વારી કરીને આવશો તો હું ખડણી માફ કરીશ. મહારાજે કહ્યું કે હું રૂપાળો નથી, તો પણ તીર મારનાર ઘણો સારો છું. એમ કહીને કિલ્લાની ભીંત આગળ થઇને એક મરાઠો ભીસ્તી પાડા ઉપર પખાલ નાખીને જતો હતો તેને જોઇને પેલા કહેવા આવેલા માણસને કહ્યું કે, પાણી સુદ્ધાંત પખાલ વીંધીને પાડાની આરપાર તીર નીકળી જાય કે નહિ? એમ કહીને તેણે તીર ચડાવ્યો, અને કાન સુધી કશીને ફેંક્યો, તે પાણી સુદ્ધાંત પખાલ અને પાડાની પાર નીકળી ગયો. પખાલિયે દોડ્યાં દોડ્યાં જઇને લશ્કરમાં ફરિયાદ કરી, એટલે મરાઠાનું આખું લશ્કર મહારાજ ઉપર ચડી આવ્યું. એક સો ને પચાસ મારવાડી કિલ્લેદાર હતા તેઓ મરતાં સુધી લડ્યા, પણ રાયસિંહે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના ઘોડા ઉપર બેસારીને તેને પછવાડે લૂગડાં વતે પોતાના શરીર સાથે બાંધી લીધી ને રાયગઢ ભણી ઘોડો મારી મૂક્યો. અણુધડ ગામ તેણે ખાલસા કરી નાખ્યું હતું, તેની પાસે એક ડુંગરા ઉપર આ કિલ્લો તેણે બધાવ્યો હતો. અહિં અશ્વાર અને પાળા થઇને બસેં માણસનું થાણું હતું. આ ઠેકાણે પોતે બે ત્રણ દિવસ રહ્યો અને પછી ત્યાંથી ઈડર ગયો.

જ્યારે મરાઠાઓએ મોડાસા લીધું ત્યારે ચાંપાવત જીવણદાસ કામ આવ્યો, અને તેનો ભાઈ પ્રતાપસિંહ રણભૂમિમાં ઘાયલ થઈ પડ્યો. મરાઠાઓએ જાણ્યું કે, એ મહારાજ રાયસિંહ છે તેથી તેને પાલખીમાં ઘાલીને અમદાવાદ લઈ ગયા અને ત્યાં કેદ કર્યો, અને એંશી હજાર રૂપિયા ભરે તો તેને છોડવો એવો ઠરાવ થયો; તે ઉપરથી તેટલી રકમ ઈડરના ખજાનામાંથી કહાડીને ઊંટ ઉપર લાદી અમદાવાદ પ્હોંચતી કરી, ને તે બધું પેથાપુર પ્હોંચ્યું. એટલામા તો, ઠાકોરે કેદમાંથી છૂટી જવાનો બેત કર્યો હતો તેથી ત્યાંથી છૂટી આવીને તેઓને મળ્યા, અને રૂપિયાનાં ઊંટ ઈડર પાછાં વાળી ગયા. રાયસિંહે કહ્યું કે એ પૈસો પ્રતાપસિંહને માટે કહાડ્યો છે, માટે તેમણે જ રાખવો પણ પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે, જ્યારે મહારાજે મારે માટે સર્વ સારી પેઠે પૂરૂં પાડ્યું છે ત્યારે મારે પૈસાની કાંઈ અગત્ય નથી. પછી સરદારોએ મળીને એવો નિકાલ કહાડ્યો કે અર્ધા રૂપિયા પ્રતાપસિંહે લેવા અને અર્ધા ખજાનામા પાછા નાંખવા.

ભાટ લખે છે કે, સંવત્ ૧૭૯૭(ઈ૦સ૦ ૧૭૪૧)મા મહારાજે પોતાના સરદારોને ચાકરીને બદલે પટા આપ્યા, મુડેટીનો પટો માનસિંહ, ચોહાણને આપ્યો, ચાંદણીનો ચાંપાવત સનાઈસિંહને, મઉનો ચાંપાવત

પ્રતાપસિંહને, ગાંઠિયોલનો જેતાવત અદેરામજીને, ટીંટોઈનો કુંપાવત અમરસિંહને, વડિયાવીનો કુંપાવત બહાદરસિંહને, મેરાસણ(બેરણા)નો જોધા ઈંદરસિંહને, અને ભાણપરનો પટો ઉદાવત લાલસિંહને આપ્યો. આ વેળાએ ઈડરની ગાદી ઉપર રાયસિંહ અને શિવસિંહ બન્ને હતા. તેથી સરદારોએ વિચાર કર્યો કે, એક મ્યાનમાં બે તરવારો સમાય નહિ માટે કોઈક દિવસ દગો થશે; તેથી બંને મહારાજ જૂદા પડે એવો મનસૂબો કરવા સારૂ ચોદાણની હવેલિયે બધા સરદારો એકઠા થયા. આ સમયે શિવસિંહનું વય અગિયાર વર્ષનું હતું. સર્વેએ સલાહ કરીને કુંપાવત અમરસિંહને રાયસિંહ મહારાજ પાસે મોકલ્યો. તેણે જઈને કહ્યું કે "મહારાજ! આપ મારા ઉપર રોષે ભરાઓ નહિ તો મારે "એક વાત કહેવાનું છે." રાયસિંહે કહ્યું, "સુખે કહો," ત્યારે ઠાકોરે કહ્યું કે "સર્વ કહે છે કે, જેમ એક મ્યાનમાં "બે તરવાર સમાય નહિ તેમ જ એક રાજધાનીમાં બે રાજવિયોથી રહેવાય "નહિ, વાસ્તે આપે બીજા ગામમાં પધારવું જોઇયે." રાયસિંહ બોલ્યો, એનું "મારી આગળ કોઈ કહેતું નથી, માત્ર તમે જ કહ્યું, તો પણ મારે હવે "અહિં રહેવું નહિ, અને તમારે પણ રહેવું નહિ." એમ કહીને રાયસિંહ રાયગઢ ગયો અને અમરસિંહ મારવાડ ગયો, એટલે તેનો ટીંટોઈનો પટો ચાંપાવત માનસિંહને આપ્યો.

રાયસિંહ મહારાજને એકે કુંવર ન હતો. પણ બાઈ ઈજનકુંવરી કરીને એક પુત્રી હતી, તેને જયપુરના રાજા માધવસિંહ વ્હેરે પરણાવી હતી.

અમરસિંહને મારવાડમાં પટો મળ્યો નહિ, એટલે ૭ વર્ષે ઈડર પાછો આવ્યો ત્યારે તેને મણીયોલનો પટો આપ્યો. તેને શેરસિંહ અને ધીરતસિંહ એવા બે પુત્ર હતા. તેઓએ મહારાજ શિવસિંહની એવી સારી ચાકરી ઉઠાવી કે તેણે તેઓને કુકડિયાનો અને ઉંડણીનો પટો આપ્યો. મહારાજ શિવસિંહે બીજાઓને પણ પટા આપેલા છે. ફત્તેહસિંહ અને ખુમાનસિંહ જે ચાંપાવત પ્રતાપસિંહના પૌત્ર થતા હતા તેઓને મઉ અને વાંકાનેરના પટા આપ્યા. બીજા ઘણા રજપૂતોને પણ તેણે ગામ આપ્યાં. તેઓ બીજા સરદારોના જિલ્લાયત થઈને રહ્યાં.[1]

---

૧ ભટી જેતસિંહને ટોરડા ગામ આપ્યું, તે પછી ચાંપાવત જિલ્લામાં ભળ્યો. ચાંપાવત ગમાનસિંહને ચીબોડું ગામ આપ્યું, તે મઉના જિલ્લામાં ભળ્યો. ચાંપાવત અભયસિંહને ભેટાળી ગામ આપ્યું, તે સ્વતત્ર રહ્યો. મુનઈ ગામ લાડીને આપ્યું તેઓ કુંપાવતના જિલ્લામાં ભળ્યા. પુનાસણ ગામ શિરોહિયા મહાસિંહને આપ્યું, તે ચાંપાવતના જિલ્લામાં ભળ્યા, પણ હાલ કુંપાવતના જિલ્લામાં છે. મેપ ગામ જેતાવતને આપ્યું, ઈત્યાદિ ૨ ઉ.

સંવત્ ૧૮૪૪-૪૫(ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૮-૮૯) માં જ્યારે આપા સાહેબ ગાયકવાડની ફોજ લઇને રેહેવરો અને પોળોના રાવજી વગેરે ભોમિયાઓની ઉશ્કેરણીથી તેઓને લઇને ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો અને કાપમકાપ અને લૂટમ-લૂટા કરવા લાગ્યો ત્યારે સરદારો પોતાના કબિલા સહિત ડુંગરામાં જતા રહ્યા, અને સર્વે પછી ધુંવા ડુંગરા ઉપર એકઠા થયા. એ ડુંગર દાંતા અને પોગીનાની વચ્ચે આવ્યો છે અને તેના ઉપર ચડવાનો માત્ર એક સાંકડો રસ્તો છે, ત્યાંથી તેઓએ આપા સાહેબ ઉપર રાત્રિની વેળાએ હલ્લા કરવા માંડ્યા અને કતલ તથા લૂટ ચલાવવા માંડી. જ્યારે ધુંવા ડુંગર ઉપર ફોજ ચડી આવી ત્યારે સરદારો ઈડરની ઉત્તરમાં મેવાડ મહિલા પાનવરા ભણી ન્હાશી ગયા, મરાઠા મુંડેટી ઉપર ચાલ્યા, અને તે પરગણાનાં સર્વ ગામ લૂટ્યાં અને બાળી નાંખ્યાં; તેમ જ, પોશીના, મહુ, ચાંદણી, અને બીજાં પરગણાંનાં ગામનું પણ તેમ જ કર્યું. છેવટે, મહારાજ શિવસિંહની સામે તેઓ ઈડર ઉપર ચડી આવ્યા, અને રમળસર તળાવ આગળ પડાવ કરીને રહ્યા. તેઓએ મહારાજને કહાવી મોકલ્યું કે, તમે અમારી સાથે વાત કર-વાને તરત જ હાજર થશો નહિ, તો ઈડર ઉરાડી મૂકીશું. આ ઉપરથી શિવસિંહ પોતાના પાંચે કુંવર લઈને તેમની પાસે ગયો. આપા સાહેબે કહ્યું કે, તમારો અર્ધો મુલક અમને આપવાનો આ દસ્તાવેજ છે, તેના ઉપર તમે સહિ કરો, નહિતર આખો મુલક ઉજ્જડ કરી નાંખીશું તેઓએ આ પ્રમાણે દાવો કરવાનું મિષ એ બતાવ્યું કે, તમે તો માત્ર આનંદસિંહના વારસ છો, પણ રાયસિંહ મહારાજ પુત્ર વિના મરણ પામ્યો છે તેના ભાગ ઉપર અમારો દાવો છે અને ઈડરવાડો તે બંને મહારાજાઓએ સહિયારો લીધો છે. આવું સાંભળીને મહારાજે આપા સાહેબને ઘણો વિનવ્યો, પણ કાંઈ તેણે માન્યું નહિ, ને ઉલટી ધમકી આપી કે, જો તમે મારૂં માનશો નહિ તો તમને પકડી લઈને ઈડરમાં અમારૂં થાણું બેસારીશું. આવું સાંભળીને મહારાજે ડરી જઇને કહ્યું કે, "દેશનો લેખ કરી આપવાનું મારા હાથમાં નથી, તે તો "સરદારોના હાથમાં છે; કેમકે જે રાજ્ય ઉપર હું રાજ્ય કરૂં છું તે તેઓનાં "સાધનથી મેળવેલું છે." પંડિતે કહ્યું કે, " ત્યારે તમે સરદારોને બોલાવો." શિવસિંહ કહે કે, "તેઓ મારા તેડ્યા નહિ આવે. વળી તમે તેઓનાં ગામ ઉજ્જડ "કરી નાંખ્યાં છે, અને તેઓએ પણ તમને થોડુંક નુકશાન કર્યું છે, તો "તેઓ શી રીતે આવી શકશે." આપા સાહેબે બાંહધરી આપી, અને મહારાજે પણ ખાનગી કાગળ લખ્યો કે "જો તમે આવશો નહિ તો મને કેદ કરશે." આ ઉપરથી સર્વે સરદારો આવ્યા. પણ ચાંદણીનો સરદાર સૂરજમલ આવ્યો

નહિ; તે એક સો અશ્વાર અને બસેં પાળા લઈને પોતાને ગામ ગયો. સરદારો આવ્યા એટલે રાયસિંહનો ભાગ ધમકાવીને લખાવી લીધો, તે લેખ ઉપર મહારાજાએ પ્રથમ મતું મારી આપ્યું, તે પછી સાત સરદારોએ સાક્ષિયો કરી.

આ કામ થઈ રહ્યા પછી, સરદારોએ કહ્યું કે, "સૂરજમલ સહિ કરશે "ત્યારે લેખ ખરો ઠરશે, નહિ તર ઠરશે નહિ." તે ઉપરથી પંડિતે કહ્યું, કે "તેને તેડાવો." એક આરબ જમાદાર જાન મહમદની બાંહધરી લઈને મરાઠાનો એક સરદાર, અને મહારાજાનો એક અશ્વાર એ બે તેની પાસે ગયા. ત્યાર પછી તરત જ એક સો ને વીશ અશ્વાર લઈને સૂરજમલ આવ્યો. પંડિતે તેનો આદરસત્કાર કરીને પોતાના તંબુમાં આવકાર આપ્યો અને પોતાની પાસે બેસારીને, બીજા સરદારોની પેઠે સહિ કરવાને લેખ તેને આપ્યો. સૂરજમલે તે વાંચ્યો કે તુરત ફાડી નાંખ્યો અને બોલ્યો કે, "મહારાજા પાટના ધણી છે "ને અમે તો કાઠના ધણી છિયે, માટે એમ નહિ થાય" એવું કહીને જમાદારને કહ્યું કે મને ચાંદણિયે પ્હોંચાડો. એમ કરી તરત જ ઊઠીને પોતાને ગામ ચાલતો થયો. આપા સાહેબ ઘણો લીલોપીળો થયો અને મહારાજાને તથા સરદારોને ખૂબ ધમકી આપી, પણ તેઓએ કહ્યું કે, એમાં અમારો કશો દોષ નથી, અમે તો લેખમાં સહિયો કરી આપી છે. ત્યારે પંડિતે કહ્યું કે મારી સાથે તમે ચાંદણી ઉપર ચડાઈ કરવાને ચાલો.[1] એ વાતની તેઓએ હા કહી. પછી ચાંદણી ઉપર જઈને તોપો ચડાવી, અને એક આખો દિવસ હલ્લો રહેવા દીધો. મહારાજ અને સરદારો દેખીતા મરાઠાની ભણી હતા પણ અંદરખાનેથી સૂરજમલના પક્ષમાં હતા. રાત્રિની વેળાએ સૂરજમલ ડુંગરમાં ન્હાશી ગયો, ત્યાર પછી મરાઠાઓએ ગામ લૂટીને બાળી નાંખ્યું. તેઓ ત્યાં ચાર દિવસ રહ્યા, તેટલી વારમાં, સૂરજમલ લાગ ફાવતો ગયો તેમ તેઓના ઉપર પડ્યો અને દશ બાર માણસોને ઠેર કરીને ચૌદ ઘોડા લઈ ગયો. પછી ચાંદણિયેથી મેલાણ ઉપાડીને ફોજ સાંબળિયે ગઈ, ત્યાં પણ સૂરજમલે રાત્રિની વેળાએ તેઓના ઉપર પડીને, તેમનો એક આરબ કામદાર તોપખાના ઉપર હતો અને જે "તાના, તાના, તાના," ગાતો રોટલી બનાવતો હતો તેને ઠેર કર્યો. પછી મહારાજાએ આપાજીને કહ્યું કે, એ રજપૂત ઘણો કપરો છે, ને એ કોને માર્યા વિના મૂકશે, એ કહેવાઈ શકાતું નથી. માટે રૂપિયા

---

૧ એ વિષે બ્હારોટો કહે છે કે—

સોરઠો.

નિહચે નિંદરડીહ, અરિયાને આવે નહિ;
આવે ચાંદરણીહ, તેં કીધી સૂજા કમંધ.

આપવાનો જે ઠરાવ થયો છે તે રૂપિયા ફોજ ગયેથી હું પ્હોંચતા કરીશ. પછી વીશ હજાર રૂપિયાનો એક લેખ મહારાજે કરી આપ્યો તે લઇને મરાઠી ફોજ ગઈ અને મહારાજ ઈડર પાછા આવ્યા. તેણે તરત જ સૂરજમલને પોતાની પાસે તેડાવ્યો, અને કહ્યું કે, "તમે તમારૂં ગામ ફરી વસાવો". પછી તેને માટે હવેલી બાંધવાને ચાર હજાર રૂપિયા આપ્યા. સૂરજમલે તેમ કર્યું, પણ ત્યાર-પછી તે પોતાના શૂરવીરપણાથી અભિમાની થઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે "મહારાજ કે સરદારો કોઈનામાંય બળ નથી, ઈડરની ગાદી બચાવી તે મેં એકલાએ."

મરાઠી લશ્કર પાછું વળ્યું તે વેળાએ અહમદનગર, મોડાસા, અને બીજી જગ્યાઓએ થાણાં બેસારીને વળ્યું. સરદારોએ તેમાંનાં ઘણુંખરાં થાણાં ઉઠાડી મૂક્યાં, પણ કેટલીક જગ્યાએ તો બેસારેલાં રહ્યાં અને તેમાંથી પેશ્વાને અર્ધો ભાગ મળ્યો.

હવે જ્યારે ચાંપાવત સૂરજમલ ઈડરમાં કારભાર કરતો હતો ત્યારે તે રસ્તા ચોખ્ખા રખાવતો હતો અને જે તેની આજ્ઞા માનતા નહિ તેને ધમકાવતો. એક સમયે દરબારના નોબત વગાડનારાએ રાજમાર્ગમાં ગંદકી કરી તેથી સૂરજમલ તેના ઉપર કોપ્યો અને તેને પકડીને તેને ઘુંટિયે દોરડું બાંધીને મરતાં સુધી પાણીમાં ઝબકોળ ઝબકોળ કરાવ્યો. આ વેળાએ મહા-રાજા શિવસિંહ વૃદ્ધ અને નબળા થયા હતા. તેવામાં કુંવર ભવાનીસિંહ અને સૂરજમલને ઘણી મિત્રતા બંધાઈ હતી. એક વેળાએ સૂરજમલે ચાંદણિયે ઉજાણી કરી અને કુંવરને જમવા તેડ્યો. કચેરીમાં બન્ને જણ બેઠા હતા, તેવામાં કુંવરનો એક ભોજક બ્રાહ્મણ મેડા ઉપર થુંક્યો, તે જોઈને સૂરજમલને ક્રોધ ચઢ્યો અને બ્રાહ્મણને આજ્ઞા કરી કે, "તારી જીભ વતે "તું એ જગ્યા સાફ કર." બ્રાહ્મણે કહ્યું કે "મેં વાંક કર્યો છે તો હું મારા "લૂગડા વતે જગ્યા ચોખ્ખી કરૂં છું." પણ સૂરજમલ તો પોતાનો હુકમ પળાવવાની હઠ પકડી રહ્યો, ત્યારે મહારાજ કુંવરે કહ્યું કે "એણે ખોટું કર્યું "છે તેથી તમારી ખુશી હોય તો હું મારી શાલવતે ચોખ્ખું કરૂં." પણ સૂરજ-મલ તો એકનો બે થયો નહિ અને કહેવા લાગ્યો કે "એણે એની એ જ જીભથી "સાફ કરવું પડશે" ત્યારે કુંવરને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને ઉઠીને ચાલતો થયો. ઈડર આવીને તેણે સર્વ વાત માંડીને મહારાજને કહી, અને કહ્યું કે, "એ સરદારને "એટલો બધો ગર્વ ચઢ્યો છે કે, કોઈની પત કરતો નથી." મહારાજ સાંભળી રહ્યા, પણ કાંઈ ઉત્તર આપ્યું નહિ. કુંવરે પોતાનો રોષ મનમાં રાખ્યો.

એ વાતને વિસારે નાખીને મહારાજ કુંવરે સૂરજમલને જમવાને નોતર્યો.

તેને તે ઈડરગઢ ઉપર કિલ્લો જોવાને લેઈ ગયો, અને રૂઠી રાણીને માળિયે લઈ આવ્યો, ત્યાં તરવારવતે તેને કતલ કર્યો. એના મોતથી ઈડર સંસ્થાનને ઘણી હાનિ પ્હોંચી, એવું નીચેની કવિતાથી જણાય છે,—

સોરઠો

ચાંપા ચૂક કરચે, નરેન્દ્ર જો મારત નહિ;
ગુજ્જર ધરા ધરે, કર દેતો સૂજો કમધ.[1]

સૂરજમલ પોતાના મરણ પછી ભૂત થયો, અને ઘણા કાળ સુધી બહુ હરકત કરવા માંડી.

સૂરજમલના કુંવર સબલસિંહે પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ડરીને બ્હારવટે નીકળ્યો; પણ તેને લાલચથી પાછો બોલાવ્યો; અને તેનાં હુરસોલનાં બાર ગામ લઈ લીધાં. મુંદેટીના માનસિંહની પછવાડે તેનો કુંવર જોરાવરસિંહ થયો. રઘુનાથ કરીને તેને એક બીજો ન્હાનો કુંવર હતો તેને ગોતાનો ગરાસ આપ્યો તે તેના પછી તેના કુંવર સુરતસિંહને મળ્યો.

પટાવતોની પાસે ઘણાં ગામ જતાં રહ્યાં હતાં, અને ખાલસા ગામ થોડાં રહ્યાં હતાં, માટે મહારાજ કુમાર ભવાનીસિંહે સુરતસિંહ પાસેથી ગોતાનો ગરાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેણે સુરતસિંહને કહાવી મોકલ્યું કે, તમારાં ગામમાંથી એક કે બે ગામ અમને આપો. આ વાત મહારાજ શિવસિંહને સારી લાગી નહિ, પણ કુંવરનો તેને ડર રહેતો હતો તેથી તેને વધારે કહેવાયું નહિ. સુરતસિંહે સંદેશાના ઉત્તરમાં બ્હારવટું લીધું, અને પોતાના કબીલાને પાસની અગ્નિકોણમાં મેવાડનાં જવાસ અને પહાદણ ગામ છે ત્યાં લઈ ગયો, અને ઈડરવાડા ઉપર હલ્લા કરી, ઢોર વાળી જઈને ખેડુત તથા ગામના વ્યાપારિયોને પકડી લઈને તેમની પાસેથી દંડ લેવા લાગ્યો. એક સમયે બ્રહ્મખેડ ઉપર તેણે હલ્લો કર્યો. ત્યાં ઈડરનું થાણું રહેતું હતું તેમાં ઘોડા અને પાયદળ થઈને એક સો માણસ હતું. આ ઠેકાણે ભારે લડાઈ થઈ. ત્યાર પછી ઈડરના કેટલાક વાણિયા સાદરી ખીણમાં ઋષભદેવની યાત્રા કરવાને જતા હતા, તેમણે પોતાની સાથે પચીશ કોળી વળાવા રાખ્યા હતા, તેઓ સહિત તેમણે થાણા ગામના આગળ ઢાળો કર્યો. ત્યાં સુરતસિંહ આવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે આટલા બધા વળાવા રાખવાની શી અગત્ય છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તમે બ્હારવટે છો માટે. તે સાંભળી સુરતસિંહ બોલ્યો, કે તમારે મારી બીક રાખવી નહિ, કેમકે ઈડર તો મારે માતા સમાન છે, તેથી

---

૧ સૂરજમલ રાઠોડ.

તેનું લૂગડું નહિ એયું. પછી તેમની સાથે યાત્રાને સ્થાને ગયો અને પાછાં વળતાં તેઓને ઘેર પ્હોંચાડ્યા. વ્યાપારિયો જ્યારે ઈડર ગયા ત્યારે તેઓએ મહારાજને અને કુંવરને કહ્યું કે સુરતસિંહે ઈડર શહરના લોકોનું રખવાળું કર્યું માટે એને બોલાવો. આ વાત કુંવરને ગળે ઊતરી નહિ. ત્યારે મહારાજે કુંવર જાણે નહિ એમ સુરતસિંહને કાગળ લખ્યો કે ચોરીવાડ મારૂ થાળીનું ગામ છે, માટે તમે જો તે ગામ મારશો, તો હું લાંઘણ કરીશ, અને તમને પાછા બોલાવવાની કુંવરને અગસ પાડીશ. આ કાગળ ઉપરથી ઠાકોરે પોતાના માણસ એકઠાં કરીને ચોરીવાડ લૂંટ્યું, અને ઢોર લઈ જઈને તથા માણસોને કેદ પકડીને ગામ બાળી મૂક્યું. આ સમાચાર સાંભળીને મહારાજે લાંઘણ કરવા માંડી. તે ઉપરથી ઈડરના એક અતીતની બાંહધરી આપીને કુંવરે સુરતસિંહને તરત બોલાવ્યો. તે જ્યારે આવ્યો ત્યારે કુંવર તેના ઉપર બહુ કોપાયમાન થયો અને આટલું બધું નુકસાન પ્હોંચાડવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે સુરતસિંહે મહારાજનો કાગળ બતાવ્યો; અને જ્યારે શિવસિંહને આ વિષે કુંવરે પૂછ્યું, ત્યારે તે શરમાઈ ગયો, અને પિતાપુત્રની વચ્ચે જે શત્રુવટ બંધાઈ હતી તેમાં આથી કરીને વધારો થયો. દરબારે સુરતસિંહને કહ્યું કે, "મેં તમારા લાભને અર્થે જે કાગળ લખ્યો હતો, તે તમે શા માટે કુંવરને "દેખાડ્યો? તમારી બુદ્ધિ આવી ફરી ગઈ છે, તેથી તમારૂં મોત પાસે "આવ્યું હોય એમ મને લાગે છે." સુરતસિંહને પોતાનો ગરાસ પાછો મળ્યો, પણ ત્યાર પછી છ મહિને તે મરણ પામ્યો. સંવત્ ૧૮૪૧(ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૫)માં તેના પછી તેનો કુંવર ઉદયસિંહ ગાદિયે બેઠો.

મુંડેટીના જોરાવરસિંહનો પૌત્ર દોલતસિંહ મરણ પામ્યો ત્યારે તેને કાંઈ સંતાન ન હતું, તેથી મુંડેટીનો મ્હોટો પટો પણ ઉદયસિંહને મળ્યો.

સંવત્ ૧૮૪૮(ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૨)માં મહારાજા શિવસિંહ દેવલોક પામ્યો.* ત્યાર પછી બાર દિવસે તેનો કુંવર ભવાનીસિંહ પણ છત્રીશ વર્ષની

---

* નીચેના લેખ ઉપરથી ઈડરના મહારાજા વિષેની સમપ્રમાણ તિથિ મળી આવે છે.

૧ ઈડરની પાસે એક જૈનની છત્રી છે, તેમાં લખ્યું છે કે "સંવત્ ૧૮૪૦ (ઈ. સ. ૧૭૮૪), શ્રી મહારાજાધિરાજ મહારાજ શ્રી શિવસિંહજી ઈત્યાદિ."

૨ ઈડર ગઢમાં વજર માતાની વાવ છે, તેમા લેખ છે કે, "શ્રી ગણેશાયનમઃ શ્રી "રામજી, સંવત્ ૧૮૪૭ (ઈ. સ. ૧૭૯૧)ના ફાલ્ગુન શુદિ ૫ બુધવારે, શ્રી શ્રી શ્રી "૧૦૮ શ્રી મહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રી શ્રી શિવસિંહજી, શ્રી મહારાજ કુંવર શ્રી ભવાની- "સિંહજિયે આ વાવ બંધાવી છે." ઈત્યાદિ.

૩ ઈડર પાસે એક જૈન લેખ છે કે "સંવત્ ૧૮૫૯ (ઈ. સ. ૧૮૦૩) મહારાજા- "ધિરાજ, મહારાજ શ્રી ગંભીરસિંહજી." ઈત્યાદિ.

વયે મરણ પામ્યો. ભવાનીસિંહ મહારાજની પછી તેનો કુંવર ગંભીરસિંહ ગાદિયે બેઠો, તે સંવત્ ૧૮૩૫(ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૯)માં જન્મ્યો હતો. ભવાની સિંહને તેના સિવાય બીજા ચાર ભાઈ હતા—જાલમસિંહ, સગરામસિંહ, અમરસિંહ, અને ઇન્દ્રસિંહ. ગંભીરસિંહની બાલ્યાવસ્થામાં જાલમસિંહને ખોળામાં લઈને ગાદિયે બેશી રાજકારભાર ચલાવતો હતો. તેવામાં થોડા દિવસ પછી સરદારો ચાંપાવતની હવેલિયે એકઠા થયા, તેમાં વિજાપુરવાળો બ્હારોટ મ્હોબત તે વેળાએ દીવાન હતો, તે પણ સામેલ હતો. તેઓએ મળીને એવો નિશ્ચય કર્યો કે, એક મ્યાનમાં બે તરવાર સમાતી નથી, માટે વાજબી છે કે, જાલમસિંહે ગાદી ઉપર નહિ બેસતાં એક બાજુએ બેસવુ જોઇએ. જાલમસિંહને આ વાત જાણ કરવા ઉપરથી તેણે પૂછ્યુ "ત્યારે "મને હવે શી સલાહ આપો છો?" તે સાંભળી સરદારોએ કહ્યુ કે "તમે "રાજવી છો. અમે તમને શી સલાહ આપિયે." આવું સાંભળીને જાલમસિંહ તથા તેના ભાઈ સગરામસિંહ અને અમરસિંહ પોતપોતાનાં માણસો સહિત નીકળી પડ્યા અને મોડાસા, અહંમદનગર, અને બાયડનો અનુક્રમે વગર આપવે કબજો લીધો. ઇન્દ્રસિંહ જે આંખ્યે અખમ હતો, તે હુઝૂરમાં રહ્યો, તેથી તેને સુવરનો પટો મળ્યો.

સગરામસિંહની પછી કર્ણસિંહ થયો, ને કર્ણસિંહની પછી જોધપુરનો હાલનો મહારાજ તખ્તસિંહ થયો.

ઈન્દ્રસિંહે પોતાની પછવાડે ચાર કુંવર મૂકયા, તે આજે પણ હૈયાત છે.

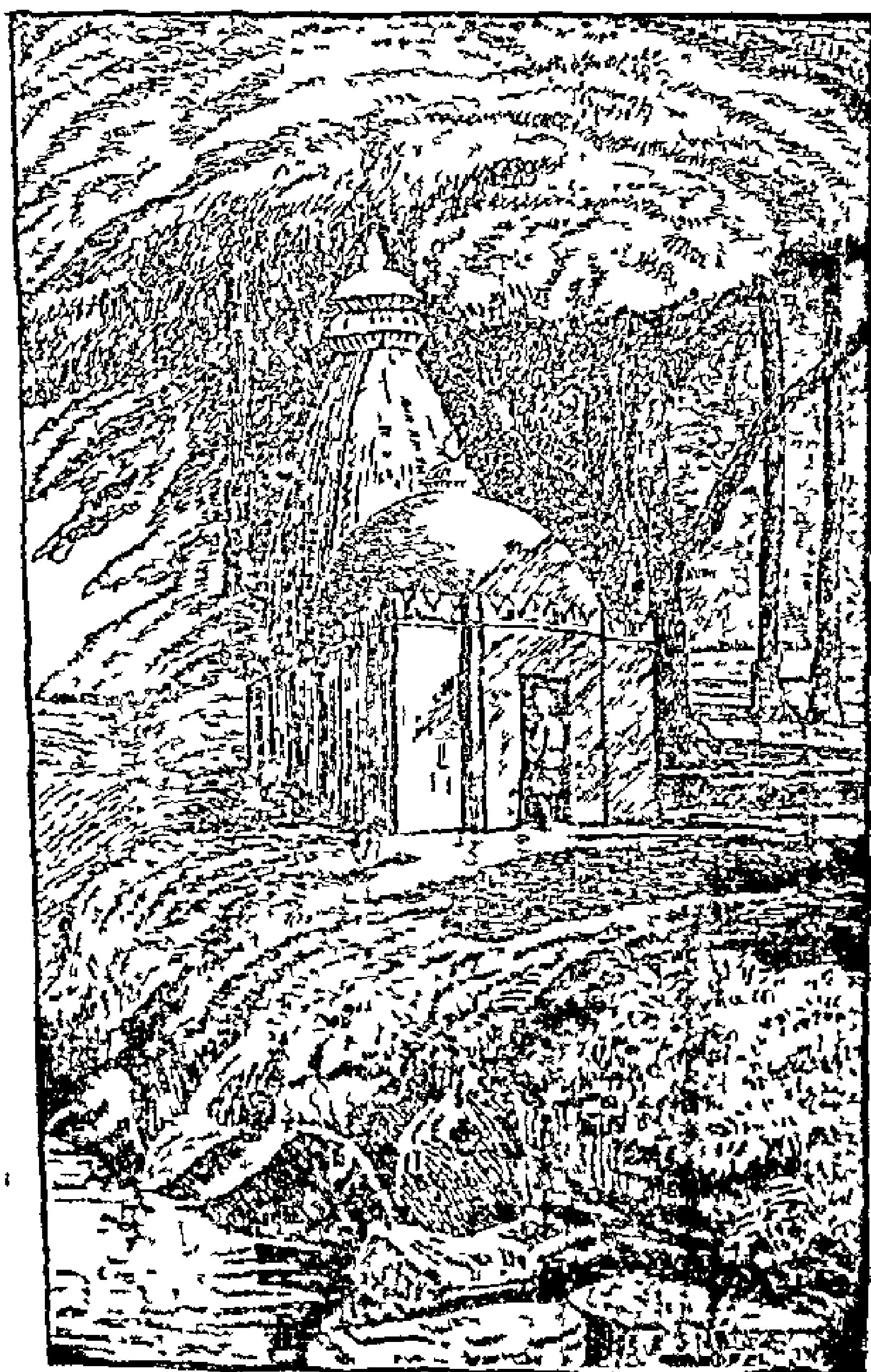
જાલમસિંહ અને અમરસિંહ નિઃસંતાન મરણ પામ્યા.

જ્યારે ગંભીરસિંહ મહારાજ અઢાર વર્ષનો થયો, ત્યારે તેણે કહ્યુ કે, ત્રણ ભાઈ વચ્ચે બે પરગણાં રહેવા દેવાં જોઇયે, અને તે પ્રમાણે કરવા સારુ તે ફોજ તૈયાર કરીને અહમદનગર ઉપર ચઢ્યો. રસ્તામાં હિંગલાજ આગળ પડાવ કરીને પડ્યો. ત્યાં જાલમસિંહ તથા સગરામસિંહ એકઠા થઇને તેના સામા ચડી આવ્યા. એટલે લડાઈ થઈ. બન્ને પક્ષવાળાઓની પાસે તોપો હતી, તેથી બન્ને બાજુમાં ઘણાં માણસ પડ્યાં. સાંજ પડી એટલે લડાઈ બંધ પડી. બીજે દિવસે ચાંપાવત જોધો, અને ચોહાણ સરદારો મહારાજ પાસે આવી પ્હોંચ્યા, તથા શત્રુને કહેણ કહાવ્યું કે "અહંમદનગર અમારે સ્વાધીન કરો." આ વેળાએ ટીંટોઈના ભવાનસિંહ પટાવતે પોતાની બે ચાર દિવસ ઉપર ભરી રાખેલી બંદુક બરિયાન મૂકીને છોડવા માંડી, પણ છૂટી નહિ, એટલે પથરી સાફ કરીને છોડતાં તે ફુટી તેથી તેનો હાથ ફાટી ગયો. આવા અપશકુન થયા, એટલે મહારાજ લડાઈ કરવાનું જવા દઇને ઈડર પાછો ફર્યો. ભવાનસિંહને ટીંટોઇ

ભણી લઈ ચાલ્યા, પણ મઉ ગામ આગળ ભવનાથ મહાદેવની પાસે તેણે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

પછી મોડાસાના ઠાકોર જાલમસિંહજિયે, પોતાની આસપાસનાં આંબલિયારાના ઠાકોર અને માલપુરના રાઠોડનાં, તથા માનપુર, અને સરડોઈનાં રેહેવરોનાં બાવન સંસ્થાનનાં ગામ મારવાડી ફોજ અને બીજી ભેળી કરીને ડબાવવા માંડ્યાં. પ્રથમ માલપુર ઉપર સુમારે ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૯ માં પાંચ હજાર માણસ સહિત જાલમસિંહ મહારાજે ચડાઈ કરી, ત્યારે માલપુરના રાઠોડ પાસે આઠસેં માણસ હતું. ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી અને છેવટે માલપુર લીધું, અને રાવળ મરાયો. પછી મહારાજે માલપુરમાં થાણું બેસાર્યું, પણ રાવળ તખ્તસિંહે બ્હારવટે નીકળીને મોડાસાનાં ગામડાં બાળીને બહુ નુકસાન કરવા માંડ્યું. તે ઉપરથી છેવટે માલપુરની સલામીમાંથી છસેં રૂપિયા અને મગોડીની સલામીમાંથી પાંચસેં રૂપિયા પ્રતિ વર્ષે લેવાના ઠરાવીને રાવળ તખ્તસિંહનાં ગામ તેને પાછાં આપવામાં આવ્યાં.

સંવત્ ૧૮૬૪(ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૮)માં પાલનપુરના પીરખાનજીની સાથે તેના ભાઈ સમશેરખાનને કજિયો થવાથી તે રીસાવીને ઘર છોડી ઈડર આવ્યો. મહારાજે પોતાનું ચાંપલપુર ગામ પોસીના પરગણામાં છે તે તેને વસવાને ઠરાવી આપ્યું, એટલે સમશેરખાન ત્યાં જઈને રહ્યો. આ બનાવ ઉપરથી પાલણપુરના પીરખાનજિયે મહારાજને લખી મોકલ્યું કે, "તમારે "મારા ભાઈને રાખવો નહિ." પણ આ વાત ઉપર મહારાજે કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ, એટલે પાલણપુરનું લશ્કર ગઢવાડામાં પેઠું અને તે પરગણાનો કબજો કરી લીધો. તે ઉપરથી મહારાજાએ પોતાની ફોજ એકઠી કરીને પાલણપુરની ફોજને હાંકી કહાડી, અને તેણે દીવાનના શીહરાણા ગામમાં બેશીને તેને કહાવી મોકલ્યુ કે, "જો તમારે લડવાની મરજી હોય તો અમે અહિ વાટ "જોઈને રહ્યા છિયે." પીરખાનજિયે ચડી આવવાની કાંઈ મરજી બતાવી નહિ, એટલે તે ગઢવાડામાં પેઠો હતો, તેને બદલે પાલણપુરનાં એક બે ગામ મારવાની મરજી મહારાજે જણાવી, પણ તે વેળાએ કુંપાવત નારસિંહ પ્રધાન હતો, તેણે કહ્યુ કે, "મહારાજ! આપણે પાલણપુરની સીમા ઓળંગીને "આવ્યા છિયે, તેથી આપણી જિત થયેલી જ છે. તમે ધારો છો તે પ્રમાણે "ગામ મારવાથી માત્ર કજિયો વધશે." મહારાજે આ સલાહ માન્ય કરી અને ઘર ભણી પાછા વળીને ત્યાંથી તેણે દાંતા ઉપર ચડાઈ કરી. એટલે ત્યાંનો રાણો જગતસિંહ ડુંગરામાં ન્હાશી ગયો. ઈડરની ફોજે નવાવાસ અને ભીમાલ ગામ લૂટ્યાં (ત્યાંના લોક ત્યાંથી ન્હાશી ગયા) અને શેલડીનું વાવે-



મહીકાંઠા મધ્યે મહાદેવ ભવનાથનું દહેરૂં પૃ ૧૩૮

Temple of Mahadev Bhavnáth in Mahikántha

લઈને નીકળી ચાલ્યો. જ્યારે ત્રણે જણ નીકળ્યા ત્યારે કુંવર જયસિંહદેવે પૂછ્યું કે, "તમે કયાં જાઓ છો?" તેઓએ ઉત્તર આપ્યું કે, "અમે દરબારને

|
કેદારસિંહજી ઇ સ ૧૦૬ તરસંગમામાં રાજ્ધાની મરી
|
જસપાળ પછી કેટલીક પેઢિયે—
જગતપાળ પાસેથી અલાઉદ્દીન ખીલજી(ઇ સ ૧૨૯૫-૧૩૧૬)એ તરસંગમો લઈ લીધો પછીથી જગતપાળે તરસંગમો પાદશાહ પાસેથી જિતી લીધો તેની છઠ્ઠી પેઢિયે—
કાનડદેવ
|
મેઘજી ઉપર ઈડરના રાવ ભાણે ઇ સ ૧૪૪૫ માં ચડાઈ કરી તરસંગમો જિતી લીધો, પણ પછીથી અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ(બીજા)ની મદદથી ફરી તરસંગમાનું રાજ મેળવ્યું
આશકરણજીને આશ્રયે અકબર પાદશાહનો શાહજાદો આવી રહ્યો હતો, તે દિલ્હી ગયા પછી અકબર પાદશાહે તેને વશપરંપરા રાણાજીની પદવી આપી
|
વાઘને ઈડરના રાવ કે યાણમલ જિતી કેદ કરી લઈ ગયા, ત્યાં પોતાને હાથે આપઘાત કરી મરણ પામ્યા તે પછી તેનો ભાઈ—
જાયમલ, એને પણ ઈડરના રાવે જિત્યો તેથી તેણે દાતામાં રાજગાદી કરી ઇ સ ૧૫૪૪
|
જેતમાલજી
|
પુંજોજી
|
માનસિંહજી ઇ સ ૧૬૮૨ માં મરણ પામ્યા
|
ગજસિંહજી ઇ સ ૧૬૮૨-૧૬૮૭
|
પૃથિરાજજી ઇ સ ૧૬૮૭-૧૭૪૩ તે પછી તેના ભાઈ વીરમદેવજીના કુંવર
|
કર્ણજીને મેઘરાજ નામના તેના સરદારે ગાદિયેથી ઉઠાડી મૂકી સુદાસણાવાળા અમરસિંહજીને બેસાડ્યા હતા, પણ કર્ણજિયે પાલણપુરના દીવાન બહાદરખાનજીની મદદથી રાજ પાછું મેળવ્યું
|
રતનજી પાંચ વર્ષ રાજ કર્યું એને કુંવર ન હોવાથી એનો ભાઈ
અભયસિંહજી ઇ સ ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યો.
|
માનસિંહજી ઇ સ ૧૭૬૫-૧૮૦૦ તે પછી તેનો ભાઈ—
|
જગતસિંહજી ઇ સ ૧૮૦૦-૧૮૨૩ તે પછી તેનો ભાઈ—
|
નાહારસિંહજી ઇ સ ૧૮૨૩-૧૮૪૭
|
લક્ષમસિંહજી ઇ સ ૧૮૪૭-૧૮૬૦
|

"કામે જઈયે છિયે." કુંવરે જાણ્યું એમ જ હશે; કારભારી કાંઈ કામને માટે મોકલશે હશે. ત્રણે જણ ધનાલિયે ગયા અને વાઘેલા ઠાકોર મોકમસિંહને પૂછ્યું કે, પુંજોજી ક્યાં છે? તેણે કહ્યું કે, એ તો ચિત્રાસણિયે છે. પછી તેઓ ચિત્રાસણિયે ગયા અને રાત્રિયે વાસો રહી સવારમાં તે ગામના ધણી સિંધાન બોલાવીને કહ્યું કે, "પુંજોજી તમારી પાસે રહે "છે, માટે તમે તેની ચાકરી કરશો?" તેણે કહ્યું કે, "ત્રણસેં ચારસેં માણસો "મારી પાસે છે; ગમે તે કામ તમે ફરમાવશો તે કરવાને હું તૈયાર છું." પછી તે પોતાના માણસ લઈને તૈયાર થયો, એટલે ગઢવી અમરાજિયે પુંજાજીને કહ્યું કે, "અમારી સંગાથે તમે દાંતે ચાલો." તે કહે કે "મને તો મારી "નાંખે, માટે હું નહિ આવું." ગઢવી કહે કે, "તમને કોઈ મારી નાંખે નહિ "તે વિષેનો હું જમાન છું, પછી પુંજાજીને લઈને તેઓ મોટા સડામાં આવીને રહ્યા. બીજે દિવસે જયસિંહને ગાદિયે બેસવાનું મુહૂર્ત હતું, તેથી ઘણી ધામધૂમ થઈ રહી હતી, અને જયસિંહદેવ દરબારમાં પોશાક પ્હેરતો હતો, એટલી વારમાં પુંજોજી આવી પ્હોંચ્યો, અને કારભારિયે અને સરદારોએ તેને ગાદી ઉપર બેસારી દીધો. દાંતાના નગરશેઠ ન્હાનાભાઈને સોએ કહ્યું જે, તમે દરબારને ટીલું કરો. પછી તેણે તિલક કરીને પચીસ રૂપિયા ભેટ કર્યા. ત્યાર પછી સર્વે જણે જેને જેમ ઘટે તેમ ભેટ કરી. તે સમયે ચિત્રાસણીવાળા શિરબંધિઓએ આવીને પૂછ્યું, કે "અમને શી ચાકરી બતાવો છો?" ત્યારે કહ્યું કે, "તમે દરબારની ચારે બાજુએ ચોકી રાખો કે, કોઈ જવા "આવવા પામે નહિ." પછી તેઓએ પક્કો બંદોબસ્ત કર્યો. નગારાં વગડાવ્યાં અને તોપો છોડાવી, તે સાંભળીને જયસિંહદેવે પૂછ્યું કે "નગારાં કોણે "વગડાવ્યાં?" ત્યારે કોઈએ કહ્યું જે પુંજોજી પાટ બેઠા. એટલી વારમાં હુકમ આવ્યો જે, "તમારી પાસે દરબારના દાગીના હોય તે મોકલી દ્યો. અને "તમે આ જગ્યા છોડીને જાઓ." જયસિંહદેવ કહે કે, "હું ક્યાં જાઉં?" તેનું ઉત્તર આપ્યું કે, "તમારી માને ગંભવા ગામ જીવાઈમાં આપ્યું છે,

---

|
હરિસિંહજી ઇ સ ૧૮૬૦-૧૮૭૬.
|
જસવંતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ગાદિયે બેઠા છે.

દાંતાના તાબામાં ૭૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૮ ગામ, સુમારે ૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે પચાસ હજાર રૂપિયા થાય છે. તેમાંથી ગાયકવાડને રૂ. ૨૭૭૧-૧-૧૧, ખંડણીના, ઈડરને ખીચડી હક્કના રૂપિયા ૫૧૩-૧૫-૩ અને પાલણપુરને રૂ. ૫૦૦ આપે છે. આ રાજ્ય મહીકાંઠામાં બીજા વર્ગનું છે. ૧૯ર્ડુ

"ત્યાં જાઓ." પછી જયસિંહદેવે કહ્યું કે, એ ગંગવાથી મારૂં અર્થ પૂરૂં થશે- "નહિ." તે ઉપરથી તેને માંકડી ગામ આપ્યું. પછી પોતાનો કબીલો લઇને તે ગંગવે જઈ રહ્યો.

પુંજોજી ગાદિયે બેઠો, તે જ દિવસે તેને વમન થયું. ત્યારે સરદારોએ આ પ્રમાણે વમન થવાના શકુન કેવા હશે, તે જાણવા સારૂ તપાસ કરતાં, એક શકુન જાણનારે કહ્યું કે, "રાજા છલ્યો, માટે ઘણું પરગણું હાથ કરશે." પુંજોજી જ્યારે પાકી વયનો થયો, ત્યારે ધાનધારમાં કેટલીક વેળા રોકાઈ હતી તે વાળી. તેમ જ એરાળા પટામાં પોતાના વાંટા ડબાયલા હતા, તે પણ પાછા હાથ કરી લીધા. વળી તેણે તરસંગમો વસાવાનો મનસૂબો કર્યો, પણ તેમ કરવાનો તેને અવકાશ મળ્યો નહિ. આ વેળાએ ગામ રોડા જે હવણાં ઉજ્જડ છે તે અગરાજી બાકુવાને આપ્યું; તથા કુંડલ ગામનો કોરિયો વાંટો પચીશ આંબા સહિત આપ્યો. ત્યાર પછી થાણા ગામની સીમમાંથી થોડાં ખેતર આપ્યાં. તે એ ગઢવિયે પોતાના ઓરમાઈ ભાઈ સામોજી તથા સખાજી કરીને હતા, તેઓને આપ્યાં: પછીથી રાણો પુંજોજી સીરા-ઇના ભાયાત જે મોજે લેમ્મજવાળો હતો તેને ઘેર પરણ્યો. એ લેમજનો ધણી ચાંદોજી હતો, તે સીરાઈના ધણી અખેરાજ ઉપર વખે નીકળ્યો હતો, તે દાંતે આવ્યો ત્યારે તેને પુંજાજિયે વસાઈ ગામ રહેવાને આપ્યું. એ ગામ દાંતેથી અંબાજી જતાં રસ્તામાં આવે છે. ત્યાં રહીને ચાંદાજિયે સીરાઈવાળા સાથે વખો કર્યો, તેનું પાંચ વર્ષ પછી સમાધાન થયું. ત્યારે ચાંદાજિયે પોતાની બ્હેન પુંજાજીને પરણાવી, અને પોતાની વસ્તી જે વસાઈમાં કરી હતી તે દાયજામાં આપી. એ રીતે રાણા પુંજાજિયે રૂડી રીતે રાજ્ય કર્યું. તેને ત્રણ કુંવર હતા, માનસિંહ, અમરસિંહ, અને ધેંગોજી.[1] તેમાથી છેલ્લાને મોજે ગણછેર મળ્યું.

પુંજા રાણાની પછી માનસિંહ ગાદિયે બેઠો. અમરસિંહને સુદાસણા મળ્યું. પણ એક વાર એવો બનાવ બન્યો કે, તે મિત્રાઈને લીધે મોજે ચિત્રા-સણિયે ત્યાંના ઠાકોરની મુલાકાત લેવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતો હતો, તેવામાં રાધનપુરના બાબીની ફોજ આવી ચડી, તેણે તેને ધાનધાર પરગણાના પલખડીના વનમાં ઠેર કર્યો. તેને બે કુંવર હતા: એક હુઠિયોજી અને બીજો

[1] એક ભાટની વાતમા પુંજાજીને ચાર કુવર હતા એમ લખ્યુ છે. માનસિંહ, અમરસિંહ, સબળસિંહ અને સુરસિંહ. ધીંગો અથવા ગામડિયા બોલીમા ધેંગો સબળને કહે છે, તેથ તે જ સબળસિંહ હશે ભા. ક.

જગતોજી. તેઓને માનસિંહના કુંવર ગજસિંહે પાટ બેઠા પછી મારી નાંખ્યા, તેની વાત નીચે પ્રમાણે છે —

એક સમયે ગજસિંહ દાંતાના મ્હેલમાં બેઠો હતો, તે વેળાએ પોતાની આસપાસ બેઠેલાઓને કહ્યું કે પે'લા લીંબડા ઉપરથી કૂદકારો મારીને કોઈ આ ગોખમાં પડે એવું છે? તે સાભળીને હુઠિયોજી લીબડે ચડીને ગોખમા કૂદી પડ્યો. તે ઉપરથી રાણા ગજસિંહે જાણ્યું કે એ કોઈ વેળા મને દગો દેશે. પછી કેટલાક દિવસ વીતવા દીધા પછી, એક ચાવડો રજપૂત પોતાની ચાકરીમાં હતો તેને કહ્યુ કે, "જો તુ આ બે ભાઈયોને મારી નાખે તો હુ "તને એક પસાયતુ ખેતર આપુ." આ વાત સાભળીને પેલા રજપૂતે એકને તો દાંતાની કચેરીમાં જ ઝટકાવી નાંખ્યો, અને બીજાને, દરબારની બારીની સામે ડુંગરા ઉપર ઠેર કર્યો. ત્યાં આગળ જગતાજીનુ સ્થાનક આજે પણ પૂજાય છે, કોઇને તે જગતાજીનો વળગાડ થાય છે, અને કોઇના જોવામા તે આવે છે ત્યારે તે ઠેકાણે ઉતાર મૂકાવે છે. હુઠિયાજીને ખુમાણસિંહ કરીને એક કુંવર હતો, તેની પાસેથી સુદાસણ લઈ લીધુ, તેને બદલે તેને જીવાઈમાં અડેરણ ગામ આપ્યુ. તેનું કારણ એમ બન્યુ કે, હુઠિયાજીનું ખુન થયુ એટલે તેની સ્ત્રિયે, ખોમાન તે દિવસે બાળક હતો તેને લાવીને રાણા ગજસિંહના ખોળામાં મૂક્યો, અને કહ્યુ કે, "આ દીકરાનું પણ તમારી નજરમા "આવે તે કરો." તે સાભળીને રાણાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, "મેં એના બાપને મરાવી નાંખ્યો છે, પણ હું એને કાંઈ પણ આપીશ તો "ગોત્રહત્યામાંથી છૂટીશ," એમ વિચારીને તેણે તેને અડેરણ ગામ આપ્યુ. જગતાજીને સતાન ન હતુ.

હવે માનસિંહની વાત પાછી ચાલુ કરિયે છિયે. તેણે ચાર પાચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને સાર પછી તે મરણ પામ્યો, તે વેળાએ તેને ગજસિંહ અને જસવોજી કરીને બે કુંવર હતા. રાણપુર ગામ પ્રથમ જસવાજીને આપ્યું હતું, પણ હુઠિયાજી અને જગતાજીના મરણ પછી રાણપુર સાથે સુદાસણા પણ તેને મળ્યુ. જસવાજીને પછી દાંતા પટામાતુ વસાઈ, અને જસપર ચેલાણુ ગામ મળ્યું હતું.[1]

ગજસિંહે રૂડી રીતે રાજ્ય કર્યું,[2] તેને બે કુંવર હતા, પૃથીસિંહ

---

૧ જસવાજીના વશને માટે આ પ્રકરણની આખેરિયે સુદાસણા વિષે નોધ આપી છે, તે જુવો

૨ રાણા ગજસિંહની છત્રી બાગ બાહાર ગામની પછાડે છે, તેમા નીચે પ્રમાણે પ્રશસ્તિ છે –

" संवत् १७४२ वर्षे मागशर सुद ९ रवौए राणा श्री गजसंघजी वइकुंठ पधारा

અને વીરમદેવ. વીરમદેવને નાગેલ ગામ મળ્યું પૃથીસિંહના વારામાં દામાજી ગાયકવાડની ફોજ દાંતે આવી. તેની સામે તે કેટલીક વાર સુધી થયો, પણ છેવટે ડુંગરામાં નાશી જવું પડ્યું પછીથી બાહધરી મળવા ઉપરથી તે મરાઠાની છાવણીમા ગયો અને ખંડણીને પેટે કંઈ આપવાનું કબૂલ કરયું તે મળ્યું, એટલે મરાઠા પાછા ગયા. ત્યાર પછી દિલ્હીની વતી હૈદરકુલી નવાબ ફોજ લઇને આવ્યો, તેની સાથે પણ લડાઈ કરી અને તેના ત્રીશ માણુસ ઠેર કર્યા. છેવટે ફોજ પાછી જતી રહી અને રાણાની જિત થઈ ત્યાર પછી પાનણપુરનું ગામ ઘોડિયાલ હતું તેમા દાંતાનો કાંઈ હક્ક હતો, તે પાલણપુરવાળાએ બંધ કર્યો, ત્યારે તે ગામ મારવાનો રાણાએ વિચાર કર્યો, તે વાત પાલણપુરવાળાએ જાણી ત્યારે પોતાના તાબાના મોજે મેમદપરના ભાટ લોકોને કહ્યું કે, તમે મોજે ઘોડિયાલમા ચોકી કરવા રહો. તે ઉપરથી તે લોકો ત્યા ચોકી રહ્યા તે સમાચાર દાતે આવ્યા આ વેળાએ રહિયો ગાધી કરીને એક વાણિઓ દાંતાનો કારભારી હતો, તેણે ભાટ લોકોને દાંતે તેડ્યા અને કહ્યું કે "તમે પાલણપુરનું ગામ સાચવવા રહ્યા "તો અમારૂ પણ સાચવો જેટલું તેઓ તમને આપશે તેટલું અમે તમને "આપીશું. ધનાલી અને શીસરાણા ઉપર પાલણપુરવાળો દાવો કરે છે તે "રાખો" ત્યારે ભાટ બોલ્યા કે, "અમે બે ઘોડે ચડાય નહિ" પછી તેઓને રજા આપી અને કહ્યું કે, "તમારે જાબતો રાખવો હોય તેમ રાખજો, "અમે ચડીને આવિયે છિયે" પછી ભાટે ધાર્યું કે મેમડપર જઇને આપણા માણુસ લઈશું અને પાલણપુરથી ત્યાંના માણુસ લઇને ઘોડિયાલ જઈશું એટલી વારમા રાણોજી એકદમ ચડ્યો અને ઘોડિયાલ માર્યું, લૂટ્યું તથા ત્યાના બાન પકડ્યા, અને ઢોર લીધાં ને દાંતે પાછો આવ્યો. આ સમાચાર પાલણપુરવાળે સાભળ્યા ત્યારે ભાટ લોકોને તેડાવીને ઠપકો દીધો કે, તમારી ચોકી છતાં આ કામ થયુ તે ઠીક નહિ, હવે તમારૂં જોર હોય તે કરીને અમારા બાણ વગેરે પાછા લઈ આવો પછી ભાટે ધરણું કર્યું તેમા સો માણુસ હતા તેઓ પોતાને ગામથી નીસર્યા ત્યાથી જ ગાઉ ગાઉને આંતરે એકેક માણુસને બાળતા આવ્યા, અને એ પછી પુંજપર સુધી આવ્યા ત્યારે સાત આઠ માણુસોને બાળી ચૂક્યા પતો દાંતાના માણસોએ પુંજપર સામા

" वासे सती ३ थली ते सतीआनु नाम वहोजी श्री राठिम बारे चणी अणदकुवर वहोजी
'श्री घायेली रुपाली अणदकुंबिर, वहोंची श्री भटिआणी जेसलमेरी अनोरकुवर ए सती
' थण थई तारे वासे राणाश्री गजसंघदीनी छत्री करावी स १७४८ ना मदा
" वद ७ वार शुक्र छत्री करावी '

જઈને ભાટ લોકોને સમજાવીને પાછા વાળ્યા. રાણાજિયે તેમને કાંઈ આપવાનું કહ્યું, પણ તેમણે લીધું નહિ અને બોલ્યા કે, “અમે કાંઈ લઈયે તો “રાણાજીનું આ પાપ ધોવાઈ જાય, માટે અમારે કશુંયે લેવું નથી.” એમ કહીને તેઓ પાછા ગયા. આ પાપને લીધે, પૃથીસિંહ રાણાને સાત કુંવર હતા, તેમ છતાં પણ તે નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેની બે રાણિયો તેની પછવાડે સતી થઈ. તેમાં એક લેબજના દેવડા સખતસિંહની પુત્રી હતી; અને બીજી પેથાપુરના વાઘેલાની પુત્રી હતી.[1]

પૃથીસિંહનો વંશ રહ્યો નહિ, એટલે કારભારી અને સરદારોએ મળીને વીરમદેવના કુંવર કરણજીને ગાદિયે બેસાર્યો. એ કરણજીને પોતાનો સરદાર મેઘરાજ વાઘાવત બારડ, જે દીવડી અને ભદ્રમાળાનો પટો ખાતો હતો તેની સાથે ખટપટ થઈ. આ વેળાએ દાંતામાં એક રજપૂત કોઠિયો વખતો હતો, તેને અફીણ આપતાં રાણાજી રોજ ગાળ દેતો, તેથી તેને એક દિવસ રીસ ચડી, એટલે રાણાજીને તરવારનો ઝટકો મારીને ન્હાઠો, તે મેઘરાજને શરણે રહ્યો. ત્યારે રાણાએ મેઘરાજને કહાવ્યું કે “એ અપરાધી અમને સોંપો.” તેના ઉત્તરમાં મેઘરાજે કહ્યું કે, “શરણે આવે તેને પાછો સોંપવાનો રજ- “પૂતનો ધર્મ નથી, માટે એ તો અમારા માથા સાટે છે.” પછી રાણાજિયે ઘણી તાકીદ કરી ત્યારે મેઘરાજે તેને મગરા(ડુંગરા)માં ન્હાડી મૂક્યો, અને પોતે રીસાઈને નીકળ્યો તે ગંછેરે ગયો. ત્યાં છ મહિના સુધી રહ્યો, પણ રાણાજિયે તેને મનાવ્યો નહિ. ત્યારે મેઘરાજે ધાર્યું જે, “હવે અહિ “રહીને શું કરવું?” પછી તે સુદાસણે ગયો. ત્યાં ઠાકોર અમરસિંહે તેને એક વર્ષ સુધી રાખ્યો, પણ રાણાજિયે તો મનામણું કર્યું નહિ. છેવટે મેઘરાજે અમરસિંહને કહ્યું કે, “ચાલો હું તમને દાંતાની ગાદી અપાવું.” પછી ફોજનો સામાન તથા એક હજાર માણસો લઈને દાંતા ઉપર આવ્યો, અને દાંતામાં પેઠો. રાણો કરણજી ત્યાંથી ન્હાઠો, તે ઘોડે ચડીને દાંતાથી પાંચ ગાઉ પેપળોદરે ગયો. આ ગામ પારવી-

---

[1] દાંતામાં એક છત્રી છે, તે ચારે બાજુએ ખુલ્લી છે; પણ માહેલી બાજુએ ઈટાની ભીંત ભરી લીધેલી છે; તેમાં આરસપ્હાણનો પાળિયો છે, તેમાં એક અશ્વાર અને તેની આગળ બે સ્ત્રિયો છે ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્ર કોતરેલા છે તેની છત્રીની ઉપરની ભીંતે આ અક્ષર કોતરેલા છેઃ-“ રાણા શ્રી પૃથીસિંઘની છત્રી રાણા શ્રી કરણજિયે કરાવી.”

એક બીજી પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

“શ્રી ગણેશાયનમઃ રાણાશ્રી પ્રથીસંઘજી શ્રીવઇકુંઠ પધારા તાહારે સતી બેઅ બળી, “તેહનાં નામ વહુજી શ્રી દેવડી કુસકુવર, વહુજી શ્રી વાગેલી પેથાપરી સરદાર કુંવર, ‘ સંવત ૧૭૯૯(ઈ. સ. ૧૮૪૩)ના વરષે શ્રાવણ શુદિ ૨ વાર ગરો.”

કુંવરને હાથ ખર્ચમાં હમેશથી આપવામાં આવે છે. હવે અમરસિંહ દાંતામાં ગાદિયે બેઠો અને આખું પરગણું પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. છેવટે પાણિયાલીના બાકુવા ગોરખદાસ તથા તેના ભાઈયોએ વિચાર્યું જે, આપણ છતાં આપણો ધણી રાજભ્રષ્ટ થયો તે કાંઈ ઠીક નહિ. પછી તેઓ રાણા કરણજી પાસે ગયા[1] અને કહ્યું જે, "આમ હૈડા "થઈને શું બેઠા છો. કાંઈ મેહેનત કરો તો દાંતાનું રાજ્ય મળે." ત્યારે રાણાએ કહ્યું કે, "મને કશો રસ્તો સૂઝતો નથી. તમને સૂઝે તે ઉપાય કરો." ગઢવિયોએ કહ્યું કે, "તમે તમારા સરદારોને એકઠા કરો." પછી તેણે સરદારોને બોલાવ્યા. ઘોરડના ઠાકોર સાહેબસિંહ ભાટી, હુડાદનો ઠાકોર અનોપસિંહ રાઠોડ; અને ગોધણીનો ઠાકોર દેવીદાસજી વાઘેલો, એટલા એકઠા થયા. આ સરદારોએ મળીને એવો ઠરાવ કર્યો કે, પાલણપુરના દિવાન બહાદુરખાનનો આશ્રય મળ્યા વિના આપણી મતલબ બર આવે એમ નથી. પણ તેમને વળી લાગ્યું કે ઝાઝા રૂપિયા વિના દિવાનજીની મદદ આપણને મળવાની નથી. ને આવી વેળાએ આપણી પાસે રૂપિયા નથી. પછી કરણસિંહે નાગેલથી પોતાના ન્હાના ભાઈ ઉમેદસિંહને બોલાવ્યો, અને તેને કહ્યું કે, "તમારી "કુંવરી પરણાવ્યા વિનાની છે તે બહાદુરખાનને પરણાવો, તો તે આપણને "આપણી જગ્યા પાછી વાળી આપે." તેના ઉત્તરમાં ઉમેદસિંહે કહ્યું કે, "જગ્યા "વળશે તો ગાદીના ધણી તમે થશો, એમાં મને શું મળશે, જે હું તરકડાને "દીકરી આપું?" ત્યારે દાંતા પાછું મળે તો કરણસિંહે તેને પાંચ ગામ આપવાનો લેખ કરી આપ્યો. એ લેખમાં મોજે નાગેલી અર્ધી, મોજે થાણું, કુંડળ, પાણોદરા, અને વડુસણ, તથા હાલનું મોજે ગઢ જે કુંડળની સીમમાં પછીથી વસાવ્યું તે, લખી આપ્યાં. ત્યારે ઉમેદસિંહે રજા આપી. જે આપણી જગ્યા વળતી હોય તો તમારી નજરમાં આવે તે કરો. પછી ગઢવિયો પાલણપુર ગયા, અને તેને મળીને પક્કો બંદોબસ્ત કર્યો કે, "તમે અમારી જગ્યા "વાળી આપો, તો અમે ઉમેદસિંહની દીકરીનું સગપણ તમારી સાથે કરિયે." આ વાત સાંભળીને દિવાનજી બહુ રાજી થયો અને બોલ્યો, "ઠીક છે, "તમારી જગ્યા વાળી આપું, ત્યાર પછી પરણાવજો." પછી નાળિયેર રૂપિયો આપ્યાં અને સગપણ કર્યું. તેઓએ દિવાનજીની ફોજ લઈને દાંતા ઉપર આવીને પુંજપરના મહુડામાં મેલાણ કર્યું. અને અમરસિંહને કહાવ્યું જે "હવે તમે દાંતામાંથી નીસરો." ત્યારે અમરસિંહે વિચાર્યું જે, "પાલણ"પુરની ફોજ આવી. એટલે હવે આપણાથી દાંતા હાથમાં રખાશે નહિ."

---

[1] ગઢવી મયાનાથજી તથા ભામચંદજી રાણા પાસે ગયા હતા ર. ઉ.

તેથી તેણે કહાવ્યું કે, "તમારૂં દાંતા હું તમને પાછું સોંપું, પણ તમે મારા "ગુજરાતને માટે શું આપશો?" આવું બોલવા ઉપરથી તેને પંદર ગામ હતાં તેમાં બીજા પાંચ જેતપર, ન્હાનાસડા, ટોડા, ખારી, અને બામણિયું તથા માતાજીના દાણમાંથી ચોથો ભાગ આપવાનું કબૂલ કર્યું. તે સમયે માતાએ જનાર પાસેથી જણ એકે રૂપિયો એક દાણનો લેવાતો હતો. પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી તેમાંથી ચાર આના સુદાસણાવાળાને આપ્યા, પણ પછી હિસાબ-માં તકરાર થવા માંડી, ત્યારે રાણાજિયે દર માણસ પાસેથી બાર આના લેવા માંડ્યા. અને ચાર આના તેમના ભાગના પડ્યા મૂક્યા, અને કહ્યું જે "તમારા ગામને પાદર થઈને જે આવે તેની પાસેથી તમારા ચાર આના "તમે ઉઘરાવી લેજો." તે દિવસથી સુદાસણે તેઓએ ચાર આના ઉઘરાવી લેવા માંડ્યા.

હવે રાણો કરણજી દાંતે આવીને ગાદિયે બેઠા. જ્યારે પાલણપુરની ફોજ પાછી વળી ત્યારે મોજે થાણાની સીમમાં ડુંગરી પાસે ચાર આંબા હતા તે ઠેકાણે, બાઈને નાગેલથી લાવીને દિવાનજી સાથે પરણાવી, અને પાલણપુર વળાવ્યાં.

કરણસિંહને બે કુંવર હતાઃ રતનસિંહ અને અભયસિંહ. તેમાં રતનસિંહ ગાદિયે બેઠા. તેના પ્હેલાં ધનાલીના ઠાકોર લાડખાન, અને પાહાડખાન બે ભાઇયો હતા, તેઓને મારી નાંખ્યા હતા. તે વિષેની વાત એમ છે કે, એક સમયે લાડખાનજી દાંતામાં રાણા કરણજીની સલામે આવ્યો હતો, કારણ કે તે દાંતાનો ઉમરાવ હતો. એક સમયે કુંવર રતનસિંહ રમતો હતો તેવામાં લાડખાનજિયે કહ્યું જે, "તમે ક્યાં સુધી કુંવરજી વાજશો?" એમ કહીને મશ્કરી કરી. તે સમયે કુંવરની ઉંમર ત્રીશ વર્ષની હતી. આ વાત કુંવરે જઈને રાણાજીને કહી. તે સાંભળી કરણજી બોલ્યોઃ "ઠીક છે ત્યારે, "તમે મને મારો અને રાણા કહેવાઓ." પછી કુંવરજિયે કહ્યું જે, "બાપજી! "તમને તો ઘણી ખમા, પણ હું એને મારીશ." રાણાજિયે કહ્યું જે તેમ કરવાની તમારી શક્તિ જોઇયે. એ વાત લાડખાનજીના જાણવામાં આવી કે તુરત તે તો અગિયારા ગણી ગયો. આ વાતને બે વર્ષ વીત્યાં. પછી રાણા કરણજી સહજ ગામ નાગેલ ગયો, ત્યાં પેલા બે વાઘેલા ભાઇયો તેમને મળવાને આવ્યા. ત્યારે કુંવરે મનસૂબો ધાર્યો કે, આજે હું તેમને મારૂં. પછી પોતાના માણસોને સમજાવીને ઠરાવ કર્યો જે, લાડખાનજીને લઈ સરસ્વતી નદિયે ન્હાવા જવું, અને પાહાડખાનજીને રાણા પાસે રહેવા દેવા ને પછી લાડખાનજીને ત્યાં મારી નાંખવો, ને તે વેળાએ બંદુકનો ભડાકો

કરવો. તે અવાજ સંભળાય, એટલે પાંહાડખાનજીને અહિં મારી નાંખવો. એ પ્રમાણે ઠરાવ કરીને કુંવર ભાલો લઈને ન્હાવા ગયો. તે ભાલો લાડ-ખાનજીને માર્યો, એટલે બીજા માણુસોએ તેને પૂરો કર્યો. પછી બંદુકનો અવાજ કર્યો. તે સાંભળીને રાણાની પાસે માણુસો હતાં તેઓએ પાહાડ-ખાનજીને ઠેર કર્યો. પાલણપુરના દિવાન બહાદુરખાનને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "એ બે ઠાકોરને આપણી બાંહ્યધરી હતી માટે તેમના "કબીલાનો આપણે જાપતો રાખવો જેથી કે, રાણાજી તેની આબરૂ લે નહિ" એમ કહીને બસેં અશ્વારો ધનાલિયે અને શેશરાણીમાં મૂકયા. તે આજ સુધી નીસર્યા નહિ, તેથી તે ગામ પાલણપુર ખાતે ખાલસા થઈ ગયાં. એ મર-નારાઓને એકેકો દીકરો હતો, તેમાંથી એક મોજે ગોધાણીમાં રહ્યો, કેમકે તે ગામ તેનું હતુ. ત્યાં તેના વંશ જ આજે પણ છે અને બીજો સુદાસણામાં પોતાની ફોઈને ઘેર ગયો, ત્યાં તેને ત્યાંના ઠાકોર પાસેથી વાટો મળ્યો.

રતનસિંહે પોતાના બાપના મરણ પછી પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને પછી નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો ન્હાનો ભાઈ અભયસિંહ ગાદિયે બેઠો. ચોપડો કરીને મરાઠો હતો, તેને આ રાણો અરજણરાવ ચોથા ભાગની ઉપજ આપવી કરીને દાંતામાં લાવ્યો. તેનું કારણ એમ હતુ કે, તેને તેના પટાવતો સરદારો અને તેના ભાયાતો, તેમ જ, આસપાસના રાજા હરકત કરતા હતા. અરજણરાવ પોતાની સાથે ગાયકવાડના સો અશ્વાર લાવ્યો, તે દાંતામાં રહ્યો. ત્યાં પ્રથમ તો થોડીક સત્તા મળી તેથી સંતોષ પામ્યો, પણ બે ત્રણ વર્ષ વીત્યાં એટલે, પોતાનો ખરો હક્ક હોય તેમ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, અને પોતાના ઉતારાને ગઢી કરવા માંડી, તથા વસ્તીને હરકત કરવા માંડી. ત્યારે રાણાને બ્હીક લાગી કે, "રખેને મારી ગાદી દબાવી પડે." આવી વેળાએ તે ઘર ચણાવતો હતો, તેને માટે ગામના રજપૂતોને આંગણે વાંસ પડ્યા હતા તે તેણે જોરાવરિયે લીધા. તે વેળાએ રજપૂતોની આંખ ફાટી ત્યારે પેલા મરાઠા સિપાઇયે 'ધકડમ તીકડમ' કરવા માંડ્યું. આ વેળાએ લડાઈ થાત, પણ પેલા રજપૂતોએ વિચાર્યું કે, આપણે લડાઈ કરીશું તો રાણાજીને મુશ્કેલ પડશે. તેઓએ જઈને દરબારમાં જાહેર કર્યું કે, "અમને "આ મરાઠા લોકોએ ઘણી હરકત કરવા માંડી છે." ત્યારે રાણો કહે કે, "જે "તમને હરકત થાય તે મને પ્હેલી હરકત છે." એમ કહીને તેણે પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા. કુંવર શ્રી માનસિંહ આ વેળાએ પાંત્રીશ વર્ષનો હતો; તેણે રાણાજીને કહ્યુ કે, "આપનો હુકમ હોય તો એ લોકોને હું કહાડું." ત્યારે રાણો કહે કે, "તું સપૂત હોય તો કહાડ." પછી કુંવરે ચોપડાને કહે-

વરાવ્યું જે "હવે તમે અહિંથી જાઓ." પણ મરાઠાઓએ એ વાત ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ, ત્યારે કુંવરે તેઓને ઘેરો ઘાલ્યો, અન્ન, પાણી, ઘાસ, બંધ કર્યું, તથા ધમકી આપી કે, 'હવે નીસરો, નહિ તો તમને મારીશું." છેવટે તેઓ નીકળ્યા. તેમને દાંતાના માણસોએ જે પ્રમાણે ઘેરી લીધા હતા તે પ્રમાણે તેઓ ગઢવાડામાં પ્હોંચાડી પાછા આવ્યા. પછી ભાલુસણાના ઠાકોર સુજાજિયે તેમને રાખ્યા અને સુદાસણાવાળા સાથે ટંટો માંડ્યો, જે અમારો વાટો સુદાસણામાં છે તે અમને આપો. ત્યારે સુદાસણાના ઠાકોર ફેત્તેસિંહે દાંતામાં જઈને કુંવર માનસિંહની મદદ માગી. તે ઉપરથી કુંવર ફોજ લઈને સુદાસણે ગયો અને શત્રુઓને મારી ફ્હાડ્યા. ત્યારે ભાલુસણા-વાળાને બ્હીક લાગી જે, દાંતા સાથે મારે વૈર બંધાશે તો હું માર્યો જઈશ, તેથી તેણે ગાયકવાડની ફોજને રજા આપી, એટલે તેઓ અમદાવાદ ગયા, અને કુંવર માનસિંહ પક્કો બંદોબસ્ત કરીને પાછો દાંતામાં આવ્યો. ત્યાર પછી સંવત્ ૧૮૫૧(ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૫)માં રાણો અભયસિંહ મરણ પામ્યો.

અભયસિંહને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં માનસિંહ તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો, તેની મા વસાઈની ચાવડી હતી; બીજા બે જગતસિંહ, અને ન્હાર-સિંહ કરીને હતા, તેમની મા ભટિયાણી તરસંગમાની પાસેના ઘરડના ઠાકોર સાહેબસિંહની પુત્રી થતી હતી.

માનસિંહે ગાદિયે બેસતાં વેંત જ પ્રથમ પરાક્રમ તો એ કર્યું કે, પોસીનાના ગામ ધનાલમાં સહજ ફેરો કરીને ત્યાંની ભેંસો વાળી, પણ પછવાડેથી વ્હાર આવી અને ભેંશો પડાવી ગયા. ત્યાર પછી છ મહિને પોસીનાનું ગામ ચાંગોદ માર્યું, લૂંટ્યું અને ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું, તે આજ લગી તેવું જ છે. છડરનો ગંભીરસિંહ કટક કરીને જ્યારે મ્હેવાસી લોકો ઉપર ગયો, ત્યારે તેણે રાણા માનસિંહને તેડાવ્યો. તે ચાળીશ અશ્વાર લઈને ગયો, અને મુલ્કગીરી કરીને આવ્યો, ત્યારે મહારાજે એક હજાર રૂપિયાની કિંમતનો તેને ઘોડો આપ્યો. પછી પાંચ વર્ષ રાજ્ય કરીને માનસિંહ સંવત્ ૧૮૫૬(ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૦)માં મરણ પામ્યો. તે વેળાએ ભાઈયોમાં અણબનાવ હતો, તેથી તેના લોક કહેવા લાગ્યા કે, એને ઝેર દીધું.

તેનો ભાઈ જગતસિંહ ગાદીએ બેઠો કે તરત તેણે ટીલા ધાડ કરીને ગઢવાડાનું નેદરડી ગામ માર્યું, લૂંટ્યું, બાળ્યું, અને ત્યાંનાં બાન પકડ્યાં. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એવું કે, ત્યાંના ભીલ લોકો નવા વાસની ભેંશો લઈ ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના પટેલે આવીને દાંતે ફરિયાદ કરી જે, "પાવડો 'લાવો, મારા ધણી માનસિંહનાં હાડકાં કહિં પણ હોય તો હું તે શોધી ક્હાડું.

"તે ધણી હોય તો મારી ભેંશો નેંદરડીવાળા લઈ શકે નહિ." બીજી એક વેળાએ તે કટક કરીને પોસીના ઉપર ચાલ્યો, ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર કેશરીસિંહે હુડાદ તથા પોસીના વચ્ચે સામો આવીને એક ઘોડો રાણાજીને નજર કર્યો અને જમાન આપીને મેળાપ કર્યો પછી તે ફોજ ત્યાંથી પાછી વળી ને ગઢવાડા પરગણામાં આવી અને મહાવડ ઉપર જોર કરયું. ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર વખતાજિયે આવીને એક ઘોડો નજર કર્યો તથા જમાન આપીને મેળાપ કર્યો. પછી ન્હાના કાઠોરણના ગઢિયા હાથીજી ઉપર ચોરીનો મુદ્દો હતો, તેની પાસેથી એક ઘોડો નજરાણામાં લીધો; ત્યાંથી ફોજ ઘર ભણી પાછી વળી.

ફરીને સવત ૧૮૭૦(ઇ. સ. ૧૮૧૪)માં રાણાજિયે ફોજ કરીને ધનાલની બધી ભેંશો વાળી આણી. પછી બીજે ફેરે દેરોલના રાજાનું મોજે બાવળી કોઠિયુ મારયુ અને લૂટયું. બીજે વર્ષે પોસીનાના ઠાકોરના ભાઈનું મોજે એરૌજ માર્યુ અને લૂટ્યુ. ત્યાં રાણાનાં બે માણુસ મરાયાં. અહિં તેના ભાઈ ન્હારસિંહ પરણ્યો હતો, તે તેની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, "આ વેળાએ મને બટ્ટો લાગશે જે, ન્હારસિંહજિયે સાથે આવીને સસરાનું ગામ મરાવ્યુ." આ ઉપરથી ફોજ પાછી વળી, અને ઘરોઈ મારવા ચાલ્યા. આ જગાએ બારડ કીરતાજી જે ફોજમાં હતો તેને સામાવાળે ખૂટવ્યો, તેથી તેણે તે ગામને પાદર જઈને રાણાજીને કહ્યુ જે, શકુન સારા થતા નથી, માટે પાછા વળો. પછી પાછા વળીને મોજે થાણે આવીને મેલાણ કર્યું આ ઠેકાણે રાણાએ પોતાના કારભારી અને સરદારોને બોલાવીને પૂછ્યુ કે, "આ શિરબધિયોને ચડેતો પગાર કયાંથી આપીશુ?" ત્યારે સરદારોએ કહ્યુ જે, "મોજે પાવડીનો ઠાકોર રતનસિંહ તથા અંધારિયાનો "ઠાકોર અણદાજી આપણા પરગણામાં મ્હેવાસિયોને મોકલીને લૂટફાટ કરાવે છે, "માટે તેઓના બે ગામ લૂટિયે એટલે સાનો માલ આવશે, તેમાંથી પગાર "ચૂકાવી આપીશુ" પછી ત્યાંથી અંધારિયા ઉપર ગયા, ત્યારે ત્યાંનો ઠાકોર ન્હાશીને મોજે પાવડીમા પેઠો અને મોરચો બાંધીને પાવડીના ગામ મોજે સુમણવાસમા સૌ તૈયાર થઈને લડવા સારુ બેઠા. મોજે થાણેથી પાછલી રાત્રે રાણાજીની ફોજ ચડીને અંધારિયે ગઈ, ત્યારે તે ગામ ઉજ્જડ દીઠું, એટલે તે ફોજ સુમણવાસ ઉપર ગઈ. ત્યાં મોરચામાથી બદુકો છૂટી, તે ઉપરથી રાણાજીની ફોજમાના આગળ ચાલનારાઓએ ગોળિયો ચલાવી, તેથી અંધારિયાનો ઠાકોર અણદાજી મરાણો, એટલે સુમણવાસમા બીજા માણુસ હતા તે ન્હાશીને ડુંગરા ઉપર ચડી ગયા પછી ગામ માર્યુ અને લૂટ્યું,

ત્યાર પછી તરત જ રાણોજી જઈને પાવડીમાં ઉતર્યા, અને તે ગામ પણ માર્યું તથા લૂંટ્યું, અને માલ લઈને પાછા વળ્યા, તે મ્હોટે સડે આવીને પડાવ કર્યો. આ ઠેકાણે પાવડીનો ઠાકોર બાંહધરી લઈને રાણાજી પાસે આવ્યો, અને મોજે અંધારિયામાં રાણાજીનો ત્રીજો ભાગ ઠરાવ્યો, અને સામસામાં લખત કરીને બંદોબસ્ત કર્યો. પછી આસપાસના મ્હેવાસિયોના જમાન લઈને સંવત્ ૧૮૭૨(ઇ. સ. ૧૮૧૬)માં રાણાએ ફોજ વેરી નાખી અને પોતે દાંતામાં ગયો.

ઠાકોર વખતાજી જીનાજિયે એક વેળા રાણા જગતસિંહને કહ્યું કે, ખાબીવાસ તથા કુણબીવાસથી મારો ખર્ચ પૂરો થતો નથી, માટે "મને કાંઈ વધારે આપો." રાણાએ કહ્યું જે, "તમારા બાપને જે મળેલું છે, "તેથી કાંઈ વધારે હવે તમને મળવાનું નથી." આવું સાંભળીને વખતાજી રીસાઈને ડીસે દિવાન સમશેરખાનની પાસે ગયો, અને તેને કહ્યું કે, "મને ફોજ "આપો તો હું જઈને દાંતા પરગણામાં કાંઈ નુકસાન કરૂં, તો મને કાંઈ મળે." દિવાનને રાણાજી સાથે મિત્રતા હતી, તેથી તેણે રાણાજીને લખ્યું જે, "તમે વખતાજીનું સમાધાન કરો, નહિ તો તે કાંઈ તમારૂં નુકસાન કરશે." પછી રાણાજિયે વખતાજીને તેડાવીને પોતાનાં ગામ ઉંટડી તથા ભૂતવાસ એ બે અતીતને ઘેર ઘરેણે હતાં, તે છોડાવી લઈને રાખે તો લખી આપવાને કહ્યું. તે પ્રમાણે વખતાજિયે તે બે ગામ છોડાવી લીધાં. પણ તે બંને ગામ ઉજ્જડ હતાં, તેથી તે બંનેની ધરતીમાં એક જ ગામ અભાપરૂં વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાનો કબીલો રાખીને પોતે દાંતામાં કારભારૂં કરવા રહ્યો. તે બે વર્ષ પછી ગુજર્યો, ત્યારે તે અભાપરૂં પોતાના ભાઈ ભવજીને તથા પોતાના દીકરાઓને રહ્યું.

આ વેળાએ કુંડળનો ઠાકોર સરદારસિંહ નિઃસંતાન ગુજરી ગયો, ત્યારે રાણાજી જગતસિંહ તથા તેના ભાઈ ન્હારસિંહે જઈને કુંડળનાં પાંચ ગામ જપ્ત કર્યાં અને તે ઠાકોરની સર્વ જણસભાવ દાંતામાં લઈ આવ્યા. પણ કુંડળમાં તેનું ખર્ચપાણી કર્યું, તથા ત્યાંની ઠકરાણીને જીવકમાં ત્રણ કોસ આપ્યા. પણ ભવજી જીતાજિયે વારસા બાબત દાવો કર્યો અને કહ્યું કે, "કુંડળમાંથી મને કાંઈ આપવું જોઇયે." ત્યારે રાણા જગતસિંહે કહ્યું જે, "તમને જે તમારા બાપ જીવતાનું જીવક—ખાબીવાસ તથા કુણબીવાસ— "મળેલું છે તે તમે ખાઓ. આમાંથી તમને કાંઈ મળવાનું નથી." તે ઉપરથી ભવજી રીસાઈને પાલણપુર ગયો અને તેની સાથે જમાદાર મેરૂ સિન્ધી જે રાણાજીનો જૂનો ચાકર રીસામણે હતો તે પણ ગયો. હવે ભવજિયે

પાલણપુર જઇને માઇલ સાહેબને અરજી કરી જે, "કુંડળના વારસા ઉપર "મારો અને રાણાજીનો હક્ક બરાબર પ્હોંચે છે અને તે રાણાજી આખો "દબાવી પડ્યા છે, માટે એ ગામ હું અંગ્રેજ સરકારને લખી આપું છું, "તેમાંથી સરકારની નજરમાં આવે તે મને આપજો." આ વાત રાણાજીના કોઈ હિતસ્વિયે રાણાજીને લખી જણાવી. તે ઉપરથી તેણે પોતાના ભાઈ ન્હારસિંહને તથા જીવલો કલાલ કારભારી હતો, તે બન્નેને પાલણપુર મોકલ્યા. અને પોતાના તમામ પરગણા ઉપર સાત આની ભાગ અંગ્રેજ સરકારને લખી આપીને દાંતામાં અંગ્રેજ સરકારની જામી લાવ્યા. એટલે ભવજીના હાથ હેઠે પડ્યા. પછી ભવજિયે પાલણપુરના દિવાનજી ફતેહ-ખાનની ચાકરીમાં રહેવાનું કબૂલ કર્યું, ત્યારે વાનજીયે નાગેલમનો પોતાનો ચોથો ભાગ તેને આપ્યો. પછીથી રાણાજિયે પણ મોજે કરણપુર આપ્યું અને કસુંબા પાયા. અંગ્રેજ સરકારનું થાણું દાંતામાં સંવત્ ૧૮૭૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૦)મા મૂકવું હતું.

આ જગતસિંહના વારામાં કાકરેજના મ્હેવાસી કોળિયોએ બસેં અશ્વાર અને પાંચસેં પાયદલ સહિત દાંતાના તાબાનાં રતનપર તથા પુંજપર ઉપર ચડીને ત્યાંની ભેંશો લીધી. તેની વ્હારે જગતસિંહ પચાસ અશ્વાર તથા બસેં પાળા લઈને ચડ્યો. તેઓનો મેળાપ મ્હોટા સડા આગળ થયો, એટલે લડાઈ થઈ, તેમા ધાડના પચીસ માણુસ મરાયાં, અને રાણાજીનો જમાદાર ભીખો ભટી રજપૂત જખ્મી થયો અને તેની ઘોડી ભાગી, તે ભેંશો પાછી વાળી લાવ્યા, અને રાણો જ્યારે દાંતે ગયો ત્યારે ભીખા જમાદારને સોનાનાં કડાં તથા એક ઘોડી વગેરેનો શિરપાવ કર્યો.

એ જગતસિંહને દીકરો ન હતો, તેથી તેણે પોતાના ભાઈ ન્હારસિંહને કહ્યું જે, "તમારા બે કુંવર જાલમસિંહ તથા હરિસિંહ છે, તેમાથી એક મારે "ખોળે આપો." ન્હારસિંહે વિચાર્યુ જે, "દીકરાને ગાદી મળે ત્યારે બાપને હેઠે "બેસવુ પડે, તથા તેની સલામ ભરવી પડે." માટે તેણે તે વાતની ના પાડી. ત્યારે કોઈ લોકોએ જગતસિંહને કહ્યુ જે, "ન્હારસિંહ તમને ઝેરથી અથવા "હથિયારથી મારવાના વિચારમા છે." આ વાત તેના હૃદયમાં ઉતરવાથી તે મ્હેલમાં બંદોબસ્ત કરીને પેશી રહેવા લાગ્યો, કચેરીમાં બેસે નહિ. તેનો પરિણામ એવો થયો કે આસપાસના ગામના ભીલ અને કોળી લોકોએ લૂટફાટ કરવા માંડી. ત્યારે લોકોએ આવીને અરજ કરવા માંડી જે, "આપ આવી રીતે કાંઈ બંદોબસ્ત રાખશો નહિ અને મ્હેલમાં બેશી "રહેશો તો રાજ્ય શી રીતે ચાલશે?" રાણા જગતસિંહને કોઈ પણ કારભારી

ઉપર વિશ્વાસ ન હતો, માત્ર જીવા કલાલની સલાહ પ્રમાણે જ તે ચાલતો; તેથી લોકો નિંદા કરવા લાગ્યા, જે રાણાજિયે કલાલને કારભારી કર્યો છે. આ પ્રમાણે હકિકત છતાં દાંતામાં શિસોદિયો રજપૂત ગમાન નામે હતો તેની વડારણને જીવાએ જબરાઈથી લીધી, તેમ જ એ જીવાને બે બાયડિયો હતી તેમાંથી એકની સાથે પેલો ગમાન લાગેલો હતો, તેથી બન્ને જણાને માંહોમાંહે ઘણી અદાવત ચાલતી હતી. પણ રાણાજીના ડરથી પેલા કલાલને ગમાન કાંઈ કહી શકતો ન હતો. તથાપિ કેટલાક કારભારિયો વગેરે લોકોની જીવા ઉપર ઈતરાજી થઈ હતી.

એક સમયે કલાલ કળતર કરવા નીકળ્યો, ત્યારે પેલા ગમાનનો વાડો પસાયતા જેવો હતો, તેનું પણ કળતર કરવા માંડ્યું. તે ઉપરથી તે રજપૂતે કહ્યું કે, "મારો વાડો કળતરમાં લખશો નહિ." પણ તે વાત તેણે માની નહિ, અને હુકમ બજાવીને ઉલટી ગાળો દીધી. તેથી રજપૂતને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો, અને કલાલને મારી નાંખવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પ્રથમ તો તે પોતાની માને તથા ભાઈને મોજે હુડાદ પોસીને જઈને મૂકી આવ્યો. પછી પરોઢમાં ઉઠીને કલાલના ઘરના રસ્તા સામો બેઠો. તેવામાં પેલો જીવો કલાલ કળશિયો લઈને દિશાએ ચાલ્યો. તેણે પેલા રજપૂતને રસ્તામાં દીઠો, એટલે પૂછ્યું કે, "તું ક્યાં જાય છે?" રજપૂતે ઉત્તર આપ્યું કે, "મારે પર- "ગામ જવું છે, માટે શકુન જોવા બેઠો છું." આવું સાંભળતાં કલાને કાંઈક ડર લાગ્યો ખરો, પણ થોડે વેગળે ચાલીને ઝટપટ દિશાએ જઈ પાછો વળ્યો. અને રજપૂતથી વેગળે વેગળે ઉતાવળથી ચાલીને ઘેર જવા લાગ્યો. આવો પ્રસંગ જોઈને રજપૂતે ધાર્યું કે આ તો જતો રહેશે. પછી તેણે જઈને પછવાડેથી બાથ ભીડી, એટલે બન્ને જણા બથ્થોબથ્થ આવ્યા. કલાલને લાગ ફાવ્યો, એટલે તેણે રજપૂતના માથામાં કળશિયો માર્યો. ત્યારે રજપૂતે પોતાના હાથમાં છરી હતી તે કલાલના પેટમાં બે વાર ઘોંચી. પછી કલાલ છૂટીને ન્હાઠો તે ઢેડના ઘરમાં પેસવા લાગ્યો. તેવામાં વેગળે ઢાલ તરવાર પડી હતી તે લઈને રજપૂત દોડ્યો તે જઈને ઢેડના બારણા વચ્ચે કલાલને ઠેર કર્યો. અને તેના કાનમાં મરચિયો વગેરે દાગીના હતા તે ફહાડી લઈને ચાલ્યો. ત્યારે લોકોએ બૂમો પાડવા માંડી, તેઓને રજપૂતે કહ્યું જે "બોલશો તો તમને પણ મારી નાંખીશ." એટલે તે લોકો ચૂપ રહ્યા, અને તે રજપૂત મગરામાં ન્હાશી ગયો. આ વાત રાણાજીને શામચંદ ગાંધિયે જઈને જાહેર કરી. તે વાત રાણાજિયે ઉંઘમાંથી અચાનક જાગીને સાંભળી, અને પોતાને જીવઉકાળો થયો. પોતે પછી હુકમ કર્યો જે "જીવાને

"મારનારને મારી નાંખો." પછી ચારે મેગ અશ્વારો ચઢ્યા, પણ સૌ જીવાના મુવાથી રાજી હતા, તેથી આઘા પાછા જઇને પાછા આવ્યા, અને કહ્યું જે "ખૂની અમારે હાથ આવ્યો નહિ." આ બનાવ બનવા ઉપરથી જગત્સિંહના મનમાં આવ્યું જે, મારા કારભારીને ન્હારસિંહે મરાવ્યો, અને હવે મને પણ મારશે. આ પ્રમાણે તે લોકોની આગળ કહેવા લાગ્યો. ત્યારે ન્હારસિંહે રાણાજીને કહેવરાવ્યું જે, "તમે મારે માથે બદનામ શા વાસ્તે "મૂકો છો? હું તમારા ગામમાંથી જાઉં છું." આ પ્રમાણે કહીને પોતે અહંમદનગર જવા સારૂ તૈયાર થયો. ત્યારે લોકોએ રાણાજીને કહ્યું જે, ન્હારસિંહજી રીસાઈ જાય છે માટે તેમને પાછા વાળો; એ જાય તેમાં તમારી શોભા નહિ. આવું સાંભળીને રાણાજિયે માણસ મોકલીને ન્હારસિંહને પાછા વાળ્યા. પછી લોકોએ તે બન્ને ભાઇયોને કસુંબા પાયા. આ વાતને એક મહિનો થયો, એટલે કોઇયે રાણાજીને વ્હેમ ઘાલ્યો જે, તમને ન્હારસિંહ મારશે. આ વાત માનીને રાણાજી સુદાસણે ગયો અને ત્યાં બે મહિના સુધી ઠાકોર મોહોબતસિંહને ઘેર રહ્યો. ત્યારે ન્હારસિંહ તથા કારભારિયો મળીને મનાવા ગયા; અને મનાવીને દાંતામાં તેડી લાવ્યા. ત્યાં દસ બાર દિવસ રહીને ન્હાઠો, તે પેથાપુરમાં અતીતના મઠમાં જઈને રહ્યો, અને કહ્યું જે, મને તો ન્હારસિંહ મારી નાંખશે. પછી ત્યાં એક મહિનો રહ્યો, ત્યાર પછી ફરીને મનાવી આણ્યો, તેવામાં તેને તાવ વગેરે મંદવાડ થયો, તે એક મહિનો માંદો રહીને સંવત્ ૧૮૭૯(ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૩)ના ફાગણ વદિ ૭ ને દિસે ગુજરી ગયો.

જગત્સિંહ રાણાના મરણ પછી ન્હારસિંહ ગાદિયે બેઠો.

સંવત્ ૧૮૯૨(ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૬)માં ઉદેપુરના રાણા જવાનસિંહ શ્રી અંબાજીની યાત્રા કરવા પધાર્યા, ત્યારે તેણે રાણા ન્હારસિંહને ભેટ લેવાને બોલાવ્યો. પોતે અંબાજીમાં ઉતર્યો હતો. તેણે ન્હારસિંહને કહેવરાવ્યું જે આપણી મુલાકાત કેવા પ્રકારે થશે, એ વિષેની નોંધ કાંઈ તમારા દફતરમાં છે? આ ઉપરથી ન્હારસિંહે સૌ કારભારિયોને પૂછીને તપાસ કરાવ્યો, પણ કાંઈ દાખલો મળ્યો નહિ, ત્યારે ઘરડા ઘરડા લોકોને પૂછતાં મને પણ (આ વૃત્તાંત લખાવનારને) પૂછ્યું, એટલે મેં દાખલો બતાવ્યો જે, રાણો કાનડદેવ ઉદેપુર પરણ્યો હતો, ને સિસોદણીજી કોટડાને પાદર સતી થયાં હતાં તેની છત્રી હાલ સુધી છે.[1] પછી આ વાત

---

૧ પ્હેલા ભાગના પ્રકરણ ૯ મામાં દાંતાના વિષયમાં જુવો

ઉદેપુરના જવાનસિંહને કહેવરાવી, જે દાંતાના રાણાજીને તમારે માન આપવું યોગ્ય છે. તે ઉપરથી તેણે ન્હારસિંહને મળવાને બોલાવ્યો અને તેણે ઉભા થઈને તાજિમ આપી. ન્હારસિંહે તેને એક ઘોડો તથા સો રૂપિયાના મૂલની એક બંદુક ભેટ કરી. જવાનસિંહે પણ તેના બદલામાં એક ઘોડો તથા એક મોતીની માળા ન્હારસિંહને આપી. પૂજારી ભટજીને સોનાનાં કડાં આપ્યાં. પછી બે દિવસ રહીને જવાનસિંહ સીધાવ્યો, ત્યારે કુંવર જાલમસિંહ પોતાના અશ્વારો લઈને તેને શિરોઈ સુધી વળાવી આવ્યો.

સંવત્ ૧૮૯—માં ન્હારસિંહ ચંદ્રગ્રહણ ઉપર આબુજીની યાત્રાએ ગયો. તે વેળાએ કુંવર જાલમસિંહ પણ સંગાથે હતો. તે પર્વત ઉપર મારવાડ, મેવાડ, અને ગૂજરાત ઇત્યાદિ ઠેકાણાના સંઘ આવ્યા હતા. ગ્રહણની વેળાએ લોકોએ નખી તલાવમાં ન્હાવા માંડ્યું. ત્યારે અતીતે આવીને કહ્યું જે, આ વેળાએ કોઈયે તલાવમાં ન્હાવું નહિ, જે કોઈ ન્હાશે તે મરણ પામશે. કેટલાક યાત્રાળુ લોકોએ માન્યું અને તેઓ ન્હાયા નહિ પણ ઘણા ભાગે માન્યું નહિ અને તેઓ ન્હાયા. આ વેળાએ ચોસઠે જોગણિયોના રથ આકાશમાંથી હેઠા ઉતર્યા અને તેઓએ ન્હાવા માંડ્યું. સવારના પ્રહરમાં કોગળિયું ચાલ્યું અને જેઓ આગલે દિવસે ન્હાયા હતા તે સર્વે મરી ગયા, માત્ર થોડા જ બચ્યા. રાણો અને કુંવર ગ્રહણ મુક્ત થયા પછી ન્હાયા હતા, તેથી તેઓને કાંઈ થયું નહિ, તેમ જ તેમના સંબંધમાંથી કોઈ મરણ પામ્યું નહિ. ત્યાં તેઓ ચાર દિવસ રહ્યા, અને પછી અંબાજી ગયા.

પછીથી મુંબઈથી ગવર્નર સાહેબ સાદરે આવ્યો, અને મળવા માટે તેણે મહીકાંઠાના સર્વ ભોમિયાઓને બોલાવ્યા, ત્યારે રાણો ન્હારસિંહ તથા કુંવર જાલમસિંહ પણ સાદરે ગયા. તેમણે સાહેબને એક ઘોડો, કીનખાબનો એક તાકો, મંદીલ ઇત્યાદિની ભેટ કરી. એટલે સાહેબે શાલજોટા અને પાઘડિયોનો શિરપાવ રાણાને તથા કુંવરને કર્યો. એ જ પ્રમાણે સાહેબે સર્વે ભોમિયાઓના શિરપાવ લીધા, અને આપ્યા ત્યાર પછી સાહેબ મુંબાઈ પાછો ગયો, અને ભોમિયા સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા. હિન્દુ રાજાઓમાં મુખ્ય, ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ, અહંમદનગરના મહારાજા કરણસિંહ અને રાણા ન્હારસિંહ હતા; મુસલમાન સરદારોમાં પાલણપુરનો દિવાન ફત્તેહખાંન, રાધનપુરનો નવાબ અને વડગામનો દિવાન સમશેરખાંન એટલા હતા.

તે પછી રાણો ન્હારસિંહ પોતાના પરગણાના બંદોબસ્ત માટે મેજર માઈલ પાસે પાલણપુર ગયો, અને તેને જઈને અરજ કરી કે, અમારા પરગણામાં બંદોબસ્ત રાખવા સારૂ અંગરેજ સરકારની જામી રાખી છે, પણ અંગરેજ

સરકારનો મ્હેતો કે પાળો નહિ આવતાં પાલણપુરના દિવાનજીના મ્હેતા તથા પાળા શા માટે આવે છે? અમે કાંઈ તેમની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો નથી. આ તકરારનો ખુલાસો ન્હારસિંહને મેજરે ખાતરીપૂર્વક આપ્યો નહિ; અને નવરાત્રિ નજદીક આવ્યાં. તેથી રજા લઈને રાણોજી માતાએ પધાર્યા. છેવટે જ્યારે લાંગ[1] સાહેબ સાદરે આવ્યો. ત્યારે તેણે દિવાનજીની જામી ઉઠાડી. તેના પ્હેલાં તે આસરે સત્તાવીસ વર્ષ સુધી રહી.

ન્હારસિંહ સંવત્ ૧૯૧—[2]માં મરણ પામ્યો, તેને જાલમસિંહે ગાંગવાને પાદર અગ્નિદાહ દીધો. તે જગ્યાએ પછી તેણે છત્રી બંધાવી.

દાંતાવાળાના વંશની સુદાસણાની શાખા વિષેની નોંધ.

જ્યારે રાણા માનસિંહનો કુંવર ગજસિંહ દાંતાની ગાદિયે હતો, અને તેનો ભાઈ જસવાજી રાણપુરનું જીવક ભોગવતો હતો, ત્યારે પુંજાજી રાણાનો કુંવર અમરસિંહ જે રાણા માનસિંહનો ભાઈ થતો હતો તે સુદાસણે હતો. આ વેળાએ સુદાસણાને તાબે માત્ર સુદાસણું જ હતું. અમરસિંહ શૂરવીર યોદ્ધો હતો, અને તે જસવાજીનું રાણપુર પોતાને તાબે કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી રાણપુર ઉપર ચડી આવીને તેણે ત્યાંનાં ઢોર ઘણી વાર વાળી આણ્યાં હતાં. એક સમયે તેણે રાણપુર ઉપર ફેરો કરીને ભેંશો વાળી ત્યારે જસવાજિયે કહાવ્યું જે, "કાકા! મારે દૂધ ખાવાની ભેંશ હતી તે તો તમારે "લેવી યોગ્ય ન હતી" ત્યારે અમરસિંહે ઉત્તર મોકલ્યું કે, "રાણપરની "ધરતીમાં પાડા ઘણા છે, માટે જો તમને દૂધ પીવાનું મન થાય તો તેમાંથી "કોઈનું પીજો." પછી જસવાજિયે આ વાત દાંતે જઈને રાણા માનસિંહને સંભળાવી ને દિલગીર થયો. માનસિંહે કહ્યું જે, "આ સમયે અમરસિંહ "છેડવા જેવો નથી, માટે કોઈ સમયે જોઈ લઈશું." પછી રાણા માનસિંહે અદાવત રાખીને મ્હેવાસિયોને અને ગઢિયાને સલાહ આપી જે, "તમે અમર"સિંહને મારી નાંખો તો તમને ઇનામ આપું." આ ઉપરથી તે લોકો સુદાસણાને હરકત કરવા લાગ્યા. એક સમયે ગઢિયા લોકોએ સુદાસણાનાં ઢોર લીધાં, તેની વ્હારે અમરસિંહ ચડ્યો અને મોજે ભાલુસણે જતાં તે ઢોર પડાવી લાવ્યો, ત્યારે સુદાસણાના એક ખેડુતે આવીને કહ્યું જે, "તમે તમામ

---

૧ કર્નલ લાંગે ઘણાં વર્ષ સુધી મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટની નોકરી કરી છે, ત્યાં તેનું નામ સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે અને યોગ્ય રીતે તેના નામને માન આપવામાં આવે છે.

૨ સંવત્ ૧૯૦૨ના જેઠ સુદિ ૧૦ ને સોમવારે, એ રાણાને ગાંગવાને પાદર સરસ્વતીને કાંઠે દાહ દીધો છે, એ વાત ખરી, પણ તેની છત્રી દાંતાને પાદર કરાવેલી છે. ૨ ઉ.,

"ઢોર પાછાં વાળ્યાં, પણ મારો એક બળદ સો રૂપિયાનો છે તે એમાં નથી,
"માટે તમે કાંઈ મારી વ્હાર કરી નથી." આવું સાંભળીને અમરસિંહ પાછો
ધાડ પછવાડે ગયો, અને તે બળદને પાછો વાળવા માંડ્યો, પણ તે ભડકીને
ન્હાઠો ને પાછો વળ્યો નહિ. ત્યારે અમરસિંહે જાણ્યું જે, "આ બળદને
"ધાડવાળા લઈ જશે તો મારી આબરૂ જશે." એમ વિચારીને બરછી મારી
તેથી બળદ મરી ગયો, અને અમરસિંહ પાછો આવ્યો. તે ચાર મહિના
જીવીને મરણ પામ્યો. એટલે લોકો ક્હેવા લાગ્યા જે બળદની હત્યા લાગી
તેથી એ મરાયો. તે એવી રીતે કે પોતે મોજે ચિત્રાસણીના ઠાકોરને મિત્રા-
ચારીને લીધે મળવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો વળ્યો, ત્યારે તેની સાથે એક
મીર હતો, તેને કહ્યું જે, "આ વેળામાં બ્હારવટિયા ઘણા છે, અને તું મારી
"સાથે દોડી શકીશ નહિ, માટે મારી સાથે આવીશ નહિ." ત્યારે મીરે કહ્યું
જે, "બાપજી! હું તમારી સાથે દોડી આવીશ." પછી તે ચાલ્યો. તેવામાં
રાધનપુરના બાબીના ઘોડા ફેરો કરવા આવ્યા હતા તેની સાથે મોજે પલખડી
આગળ અમરસિંહને ભેટો થયો. તે વેળાએ ન્હાસતાં મીરની ઘોડી થાકી
એટલે અમરસિંહે કહ્યું જે હેઠો ઉતરીને તારી ઘોડીને મારી નાંખ્ય અને
તું મારી પછવાડે મારે ઘોડે બેસ. પછી તે મીર તો હેઠો ઉતરી શક્યો
નહિ અને પેલા ઘોડા આવી પ્હોંચ્યા, એટલે મીરે બૂમ પાડી જે બાપજી!
મને મેલીને જશો નહિ. આવું સાંભળીને અમરસિંહ તેની મદદે પાછો વળ્યો,
ત્યાં તેની છાતીમાં ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યો.

અમરસિંહના કુંવર હઠિયાજીના[1] મરણ પછી તેનો કુંવર ખુમાણસિંહ
માત્ર અઢાર મહિનાનો હતો, તેથી જસવાજિયે સુદાસણું પોતાને કબજે કરી
લીધું. એટલે હઠિયાજીની ઠકરાણિયે આવીને રાણાજીને કહ્યું કે, "હવે મારૂં
"ગુજરાન શાથી ચાલશે?" ત્યારે રાણાએ તેને મોજે અડેરણ આપ્યું, ત્યાં
તેના વંશજ આજે પણ છે.

જસવાજી સુદાસણે રહ્યો. તેને પાંચ કુંવરો થયા, તેમાં વડો કુંવર
સરદારસિંહ હતો, તે તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; અજબોજી અને ધનરાજ-
જીને રાણા પાસેથી મોજે શેલાણું મળ્યું; નાથજી અને જોરજી એ બેને
જસવાજીનું વસાવેલું જસપર મળ્યું. જસવાજીના વારામાં ગાયકવાડની
ફોજ આવી તેમાં વિઠુબા નામનો સુબો મુખ્ત્યાર હતો. તેણે ફોજ
આણીને સુદાસણાને હરકત કરવા માંડી. તે વેળાએ ભોજરાજ રાવળ,
તોગો ગઢેલ, ઘેલોજી બાડુવો, અને પાણિયાળીનો ગઢવી એટલા જણ

[1] પૃષ્ઠ ૧૩૯ મે જુઓ.

કામ આવ્યા. પછી તે ફોજ ગામ મારીને પાછી ગઈ; ત્યારે લોકો ડુંગરામાંથી પાછા આવી વશ્યા. આ સમયે ગાયકવાડની ફોજ દર ત્રણ અથવા ચચ્ચાર વર્ષે આવતી હતી. જ્યારે ગામના લોકો દશ બાર ગાઉ ઉપર ફોજ આવ્યાનું સાંભળે ત્યારે ત્રધાયો ઢોલ વગડાવે, અને બૂમ પડાવે જે, "ન્હાશી જજો, "ફોજ આવે છે!" તે ઉપરથી લોકો ન્હાશીને ડુંગરોમાં સંતાઈ પેસે. જ્યારે ફોજ આવી પ્હોંચે ત્યારે ગામ લૂંટે તથા બાળી નાંખે; પછી તેઓ ત્યાં ઘણા દિવસ પડાવ રાખે તો પતાવી દેવા સારૂ ફાળો નાંખીને થોડા ઘણા જમેબંધીના રૂપિયા આપીને પાછા તે લોકો ગામમાં વસતા હતા.[1]

જસવોજી ગુજર્યા પછી, સરદારસિંહ પાટ બેઠા. જ્યારે રાણો ગજસિંહ ઘરડો થયો, પણ તેને કુંવર થયો નહિ, ત્યારે સરદારસિંહને તેણે ખોળે લીધો. ત્યાર પછી, ગજસિંહને પૃથીરાજ નામે કુંવર થયો. ગજસિંહના મરણ પછી સરદારસિંહે દાવો કર્યો કે, "દાંતાની ગાદીનો વારસ હું છું." આ દાવાને પેટે, મોજે વસાઈ, ડાવોલ, ડાલેસણું, અને બીજાં કેટલાંક ગામ આપીને સમાધાન કર્યું. એ સરદારસિંહના ભાઈયો પણ જીવાઈ સારૂ વખે નીસર્યા હતા, તેઓને ખેતરપાદર આપીને પતાવ્યું.

સરદારસિંહના વડા કુંવરનું નામ ઉમેદસિંહ હતું. ચાર ન્હાના ચંદ્રસિંહ, વખતસિંહ, સરતાનસિંહ, અને પ્રતાપસિંહ કરીને હતા, તેઓને મજિયારૂં મોજે વસાઈ આપ્યું. જ્યારે સરદારસિંહ ફોજ કરીને મોજે ટીંબા ઉપર ફેરો કરીને વળ્યો અને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન લીધાં ત્યારે ટીંબાની વ્હાર ચ્હડી, ને બન્ને બાજુવાળાઓનો ભેટો થયો. તે લડાઈમાં કુંવર ઉમેદસિંહ કામ આવ્યો. તે વેળાએ તેને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં અમરસિંહ પાટવી કુંવર હતો ને બીજા બે જગુજી અને અગરસિંહ હતા, તેમને જીવાઈમાં પાંચ ગામ સહિયારા ભાગમાં મળ્યાં.

સરદારસિંહના મરણ પછી તેનો પૌત્ર અમરસિંહ ગાદિયે બેઠો. ખિલોડ જીલ્લો જે સુદાસણા અને તારિંગાની વચ્ચે છે, તે દાંતાના પટાવત હડિયાલ રજપૂત ખાતા હતા. પણ તેમને મ્હેવાસી લોકો બહુ પજવતા હતા તેથી તેઓ ત્યાંથી નીકળી જઈને વડનગર પરગણાના મોજે કરબટિયે રહ્યા. એટલે તે જીલ્લો સુદાસણાવાળાએ દબાવ્યો, અને એ વાતમાં રાણાજીની પણ ખુશી હતી. એ અમરસિંહના વારામાં ગાયકવાડની ફોજને પાછી ન્હસાડી

---

[1] આ વાત કહેનાર કહે છે કે આવાં નાસેણાંમાં મારે પણ ઘણી વાર ન્હાસવું પડ્યું છે.

મૂકી હતી તેમાં ફોજનાં કેટલાંક માણસ મરાયાં હતાં પણ ઠાકોરનું એકે માણસ મરાયું ન હતું. દાંતાની ગાદી હાથ કરી લેનાર પણ આ અમરસિંહ હતો.[1]

અમરસિંહને ફત્તેહસિંહ કરીને કુંવર હતો, અને ફત્તેહસિંહને મોહોબત-સિંહ અને પનજી એવા બે કુંવરો હતા. મોહોબતસિંહના વારામાં સંવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪)માં ગાયકવાડની ફોજ લઈને કાકાજી આવ્યો તે સાથે ખૂબ લડાઈ થઈ, તેમાં ફોજનાં સાઠ માણસ મરાયાં અને ઠાકોરનું એકે માણસ મરણ પામ્યું નહિ. જે માણુકનાથ બાવાએ અમદાવાદમાં માણુકચોક તથા માણુક બુરજાથી પોતાનું નામ રખાવ્યું અને જે તરસંગમે તથા સુદાસણે રહેતો હતો તેની જગ્યા ત્યાં હમણાં સુધી છે, તે આ વેળાએ ન હતો, પણ તે દેવરૂપ થયેલાએ આ ઠાકોરને સાહાય્યતા કરી, તેથી ઠાકોર-ની જિત થઈ એવું લોકો કહે છે. મોહોબતસિંહે રણુશીપુર ઉપર ફેરો કરીને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન લઈને પાછો વળ્યો. તેનું ચડી જવાનું કારણ એવું કે, તેનું ગામ ડાવોલ હતું, ત્યાંની ભેંસો તે જગ્યાના ભીલ લોકો વાળી ગયા હતા.

મોહોબતસિંહને ચાર કુંવર હતાઃ હુરિસિંહ, રતનસિંહ, પરબતસિંહ અને મોકમસિંહ. હુરિસિંહે ચાર વર્ષ સુધી ગાદી ભોગવી, ત્યાર પછી રતન-સિંહે બે વર્ષ ભોગવીને તે મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર ભૂપતસિંહ ગાદિયે બેઠો, તે એક વર્ષ જીવ્યો, એટલે હાલનો પરબતસિંહ ગાદીએ બેઠો. મોકમસિંહ તો ન્હાનપણમાં જ મરણ પામ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૨

ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ

ખુમાણસિંહે મહારાજની સારી ચાકરી કરી હતી, તે ઉપરથી તેણે તેને કહ્યું જે, "તમને વધારવાની મારી ઘણી મરજી છે, પણ હું જ્યારે "તમને વધારીશ ત્યારે તમે મારા સામા લડવા ઉઠશો, એવો મને શક રહે "છે." ત્યારે ખુમાણે સમ ખાઈને કહ્યું કે, "હું આપના સામી કદિ તરવાર "પકડીશ નહિ." આ ઉપરથી મહારાજે તેને વાંકાનેર[2] ગામ આપ્યું તથા તે કચેરીમાં આવે ત્યારે મહારાજ તેને ઉભા થઈને મળે, એવો એક મ્હોટો તાજમી સરદારનો કરબ આપ્યો.

---

[1] પૃષ્ઠ ૧૩૯ મું જુઓ.

[2] આ વાંકાનેર ઈડરવાડામાં છે, તે સોરઠના વાંકાનેર સાથે એક સમજવું નહિ. ર. ઉ.

ગામ પાનોલ એક ચારણનું હતું. તે નિ સતાન મરણ પામ્યો, તારે તેના ઘરમાં તેની વિધવા માએ તથા તેની સ્ત્રીએ પોતાના એક ભાણાને તથા તેના બે દીકરાને રહેવા દીધા અને તે છોકરાને પરણાવ્યા, તથા બન્ને જણ વચ્ચે પાનોલનો છઠ્ઠો ભાગ લખી આપીને તેઓને જૂદા રાખ્યા. તથાપિ આખા ગામનો કબજો લેવાની આશાએ તે બન્ને ભાઇયોએ પેલી બાઇયોને મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે ઘરડી ડોશીને તો તેઓએ કટાર વતે મારી નાખી ને ચારણની વહૂ છટકી ગઈ, તે મહા સંકટથી ઈડર જઈ પ્હોંચી અને મહારાજ આગળ ફરિયાદ કરી ત્યારે મહારાજે આસપાસના ચારણોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, "તમે જઈને બન્ને "ખુનિયોને કહો કે, તમારે પાનોલમાં રહેવું નહિ" આ પ્રમાણે તેઓએ જઈને કહ્યું પણ તેમણે હુકમ માન્યો નહિ. ત્યારે મહારાજે પોતાના એક સરદારને બોલાવીને હુકમ કર્યો જે, "તમે જઈને એ ખૂની ચારણોને મારી "નાંખો, અને પાનોલ ખાલસા કરો." ત્યારે તે સરદારોએ ઉત્તર આપ્યું જે, કહો તો અમારૂં એકેકું ગામ આપને હવાલે કરિયે, પણ ચારણને મારવો "યોગ્ય નથી, માટે તેઓનો અપરાધ ક્ષમા કરવો જોઇયે" પછી મહારાજે રૂપિયા ખર્ચીને સિંધના હૈદરાબાદમાંથી પચાસ હબશિયો તેડાવ્યા તેઓ આવીને હાજર થયા ત્યારે બધા સરદારોએ મહારાજને વાર્યા, પણ તેણે માન્યું નહિ, ત્યારે સર્વે ખુમાણસિંહ પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા જે, 'મહા'રાજની તમારા ઉપર સંપૂર્ણ કૃપા છે માટે તમે જઈને સારી પેઠે કહો તો "જરૂર ચારણોનો બચાવ થાય." પછી ખુમાણસિંહે આવીને મહારાજને કહ્યું કે, "કૃપા કરીને એ ચારણોનો અપરાધ ક્ષમા કરો તો બહુ સારૂં" ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, "તમારી એ વાત હું માનવાનો નથી" આવું સાંભળીને ખુમાણસિંહ કહે કે, "હવે હું કોઈ વેળાએ આપને વિનવવા આવનાર 'નથી" મહારાજે કહ્યું કે, "તમારી ઇચ્છા હોય તો આવજો, નહિતર "આવશો નહિ." આ ઉપરથી તેને દુઃખ લાગ્યું, તેથી તરત જ ત્યાંથી ઉઠી પોતાને ઘેર ગયો.

હવે મહારાજે ચારણોને મારવા સારૂ હબશિયો મોકલ્યા, આ વાતની ખાવતનિયોને જાણ થવાથી એક જણે પોતાના બે છોકરાનાં ગળાં કાપી નાંખ્યાં, તથા બે હબશિયોને ઠાર કર્યા, અને પોતે પોતાના હાથે મરણ તોલ ઘવાયો. તેનો બાપ પણ પોતાને હાથે મુવો પણ તેનો ભાઈ ઘર હતો નહિ તે ઉગર્યો. પછી હબશી લોકો ઈડર પાછા આવ્યા ત્યાર પછી જે ચારણ ઉગર્યો હતો, તે પોતાના ૫૦૦ નાતીલાઓને એકઠા કરીને ધણીને

ઘરણું વેરાવી નંખાવ્યું. ચારણોના મરણનું દુઃખ માનીને ખુમાણસિંહ હિમાળે ગળવા ચાલ્યો, ત્યારે મહારાજે જઇને તેને વાંકાનેરમાં રોકયો. તે પોતાના સરદારો સહિત ગયો હતો. તેણે ઘણી મ્હેનત કરી પણ ખુમાણસિંહે માન્યું નહિ. મહારાજે કહ્યું કે, ચારણોના મરણને માટે તમે જતા હો તો તેના વારસને પાનોલને બદલે બીજું કોઈ મ્હોટું ગામ આપિયે. ત્યારે ખુમાણસિંહે કહ્યું કે "હું આપને વિનવવા આવ્યો તે વેળાએ મારૂં માન્યું હોત તો હું "રહેત; પણ હવે કોટી ઉપાય કરો પણ હું રહેનાર નથી." એમ કહી તે વાંકાનેરથી ચાલ્યો. તે વેળાએ તેની સાથે અગિયાર માણસો હિમાળે ગળવા સારૂ ચાલ્યાં. તે સમયે તેની ઠકરાણિયો તથા ગામની રૈયત ઘણી શોકાતુર થઈ. મહારાજ ગંભીરસિંહે રસ્તામાં આડા જઇને છેલ્લી વાર કહ્યું જે "હું "તમારા આગળ પાઘડી ઉતારીશ." ત્યારે ખુમાણસિંહે સમ ખાઇને કહ્યું જે, "તમે પાઘડી ઉતારશો તો હું મારૂં માથું આપની આગળ મૂકીશ." પછી મહારાજ કાંઈ બોલી શકયો નહિ. ખુમાણસિંહે માથે ભગવું લુગડું બાંધ્યું હતું, અને હથિયાર વિના રૂપાના તારે વીટેલી એક સોટી હાથમાં રાખી હતી અને ઘોડે ચઢ્યો હતો. તેની સાથે કોઈ સગાં, કોઈ મિત્ર તથા ચાકર થઇને અગિયાર જણ હતા; તેમાં મોજે વાવડીનો એક ભીલ હતો. તેને ત્યાંના ભીલોએ દુઃખ દીધું હતું માટે તે કહેતો હતો કે "હું હિમાળે ગળતાં પ્રભુ પાસે માગીશ "જે હું ચાંદણીનો ઠાકોર થાઉં અને વાવડીના ભીલોને મારૂં." તે વિના બીજા લોકોને તો ગૌલોક પ્રાપ્તિની આશા હતી.

ખુમાણસિંહનો કુંવર ધીરજી આ વેળાએ વીશ વરસનો હતો તેને વાંકાનેરની ઠકરાત મળી. તે પછી મહારાજ કુંવર ઉમેદસિંહની ચાકરીમાં રહ્યો. તેણે કૃપા કરીને વધારે ભોંય આપી તથા તેની સ્વારીમાં મોખરે ચાલવા ઘોડે નોબત આપી.

મહારાજ ગંભીરસિંહની વાંકાનેરના[1] ધીરજી ઉપર ઘણી મ્હેરબાની હતી, તેનું કારણ એવું જે, પોળના રાવે ઈડરની ગાદીનો દાવો કરીને ઈડર જીલ્લાનાં ઘણાં ગામ લૂંટ્યાં, માર્યાં ને બાળ્યાં હતાં તેથી મહારાજે

[1] છપ્પય—વંકનેર પતિવટાં, શાહડ ખુમાણ ધમડ શિવ,
મહર વંશકો મીસ, ખાપ ચાંપો ખળ ખડવ;
ભાટી શકતો ભીમ, આદુ માડેચ એ રાડો,
ચીઓડ ગુલસિંહ, જીઓ ગુણ લોક જિરાડો;
મોધરી હુત દરજો મેહર, બારટ સથ બેસીઓ,
ચતુર પુરૂષ મુક્તિ ચતુર, હિમાચળ ચઢતાં સુઓ.

મનમાં ધાર્યું જે મારે એક વાર પોળો મારવી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૮ માં તેણે ૭ હજાર બંદુકદાર શિરબંધી રાખ્યા અને પોતાના સર્વે સરદારોને ઈડર તેડીને તેમને સંગાથે લઈ ચડાલી ગયો ત્યાં સુધી કોઈને ખબર પડવા દીધી ન હતી કે પોળો ઉપર ચડાઈ છે. તેઓએ જઈને પોળોથી બે ગાઉ પર મેલાણુ કર્યું.

જ્યારે મહારાજની ફોજ ઈડરથી નીકળી ત્યારે પોળના રાવ અને તેના અસલના સરદારો રેહેવર અને વાઘેલા ઠાકોરોને જાણ થવાથી તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, કેમકે તેઓના હેરકો ખબર કહાડવા સારૂ ફરતા હતા. પોળમાં પેસવાનો રસ્તો એવો છે કે ઉગમણી આથમણી નદી વ્હે છે; તે ઉભી નદીમાં ચાલીને પોળના બે દરવાજામાં જવાય છે. એ રીતે પોળ વચ્ચે નદી છે અને જવાઆવવાનો રસ્તો એટલો જ છે; બાકી ચારે દિશા ભણી મોટા પ્હાડ છે. તે બંને દરવાજા વચ્ચે રાવે ભીંત ચણાવીને રસ્તો બંધ કર્યો અને તે બન્ને ઠેકાણે પોતાના ભાઇયો તથા શિરબંધીઓને બંદુકો લઈને બેસાર્યા, અને મહારાજનો કોઈ આદમી નજરે પડે તો તેને ગોળીથી મારી નાંખવા લાગ્યા.

એ રીતે મહારાજનાં ચાળીશ માણસો મુવાં. તેણે ચાર મહિના સુધી મેલાણુ રાખ્યું પણ કશો ઉપાય ચાલ્યો નહિ, ત્યારે ઘણી દિલગીરી ઉપજી. આ વેળાએ તેણે ચારસેં જોડી સોનાનાં કડાં કરાવીને આસપાસના ભીલોને વ્હેંચી આપ્યાં, અને તેઓને કહ્યું કે, "પોળોમાં જવાય એવો રસ્તો બતાવો." ભીલોએ કહ્યું જે, "બીજો કંઈ રસ્તો તો નથી, પણ પોળોથી દક્ષિણનો "ડુંગર છે, ત્યાં નીસરણિયો મૂકીને એકેક આદમી હથિયાર વિના ચડે તો "ઘણી મુશ્કેલીથી ચડી શકે એમ છે." મહારાજે એકદમ નીસરણિયો મંગાવી અને તે ઠેકાણે પોતે જાતે આવીને ઉભા રહીને એક એક શિરબંધિયોને તથા સરદારોને ચડાવ્યા. તે વેળાએ બધા સરદારોના મનમાં એમ હતું જે કુંપાવત ઉપર મહારાજની કૃપા છે, માટે તેઓ આગળ થઈને આ કામ બજાવશે, આપણે કાંઈ જરૂર નથી. આણી મગ વાંકાનેરના ધીરજી અને બીજા ચાંપાવતોએ મળીને ઘરમેળે વિચાર કર્યો જે, આપણા ભાઇને જે (ટાકા ટુંકાના) ઠાકોરે માર્યો હતો, તે હાલ રાવજી પાસે છે માટે તેનું વેર લેવાની આ વેળા છે; પછી કુંપાવતની પછવાડે ચાંપાવત ધીરજી વગેરે ચાલ્યા અને ઠેઠ પોળ પાસે જઈને આરબોને કહ્યું જે મરફો બજાવો. પછી તેઓએ મરફો બજાવ્યો તથા બંદુકોના ભડાકા કર્યા, ત્યારે રાવજી કબીલા સુદ્ધાં ડુંગર ઉપર ચડી ગયો; અને તેઓના મોરચાવાળા પણ ન્હાશી ગયા. એટલે મહારાજ પોળોમાં પેઠા, અને દરબારમાં ગાદી તકિયા નંખાવીને બીરાજ્યા.

ત્યાં તેને ચમર થવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે એક મહિના સુધી તે ત્યાં રહ્યા. તેના મનમાં એમ હતું જે ફમીલો તેડાવીને અહિં રહેવું. પણ રાવજિયે ઈડર જીલ્લાનાં ગામ નિત્ય નિત્ય મારવા માંડ્યાં, ત્યારે સરદારોએ મહારાજને કહ્યું કે, "આપણે પોળો લીધી, આબરૂ વધારી. માટે હવે આ દરબાર "સિવાય ગામનાં ઘર બાળી મૂકીને ઈડર જઈયે તો બહુ સારૂં; નહિ તો રાવજી "ઈડરમાં પેશી જશે." પછી મહારાજે તેવી રીતે કર્યું અને ત્યાંથી મેલાણ ઉપાડીને ઈડર જીલ્લાના ભીલોડા ગામમાં આવ્યા. ત્યાં શિરબંધિયોએ પોતાનો બે ત્રણ મહિનાનો પગાર ચઢ્યો હતો તે લેવાની ઉતાવળ કરી, અને બે દિવસ સુધી મહારાજને હુક્કો પીવા દીધો નહિ તથા ખાવા પણ દીધું નહિ. ઉત્તરે મહારાજે સર્વે ખાલસા ગામોના પટેલોને બોલાવીને કહ્યું જે, "તમે અમારા ગામની બધી પેદાશ ખાઈ જાઓ છો, અને અમને "થોડી દેખાડો છો, માટે આ શિરબંધિયોએ મને રોક્યો છે તેનો કાંઈ ઉપાય "કરો." ત્યારે પટેલોએ પોતપોતાની ખુશીથી ગજા પ્રમાણે દંડ આપ્યો. પછી મહારાજ ઈડરમાં પાછા આવ્યા. આ અસ્વારીમાં ચાંપાવતોએ સારી ચાકરી બજાવી તેથી મહારાજની તેમના ઉપર કૃપા થઈ હતી.

આ વેળાએ સિંધના સિંધિયોની પાંચ હજાર ફોજે આવીને ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરીને તે લીધું અને ત્યાંના રાવળને મ્યાનામાં બેસારીને પોતાની ફોજ સાથે ફેરવવા લાગ્યા. ત્યાંથી વાંસવાડા ઉપર ગયા. ત્યાં ઘણી જબરી લડાઈ થઈ, અને બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. પછી વાંસવાડાનાં કેટલાંક ગામ તેઓએ દબાવ્યાં, ત્યારે વાંસવાડાના પટાવત અરજણસિંહે ફોજ એકઠી કરીને સિંધિયોને ફહાડી મૂક્યા. એ લડાઈ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલી, તેથી અરજણસિંહના શિરબંધિયોનો પગાર ચડી ગયો તે આપવા મળ્યો નહિ, ત્યારે અરજણસિંહે ફોજ સુદ્ધાં લૂણાવાડા તથા વાડાશિનોર ઉપર ચડીને ત્યાંથી ખંડણી લીધી. પછી ઈડરવાડામા પેસતાં મોજે પાલ ઉપર આવ્યા. તે સમયે પાલવાળા સાથે વાંકાનેરના ધીરજીને અદાવત હતી અને અરજણસિંહ સાથે ધીરજીને મિત્રતા હતી તેથી ધીરજી જઈને અરજણસિંહને મળ્યો. આ વાત સાંભળીને પાલનો ઠાકોર (રાયસિંહ) પણ જઇને અરજણસિંહને મળ્યો, અને કહ્યું જે, "મોજે ટોરડાવાળા ઠાકોર પાહાડજી સાથે "મારે વૈર છે માટે તેને મારો તો હું તમને રૂપિઆ આપું." આ વાત અરજણસિંહે કબૂલ કરી; પણ તે ટોરડાવાળા સાથે ધીરજીને મિત્રાઈ હતી માટે ધીરજીયે મના કરી, પણ અરજણસિંહે માન્યું નહિ, ત્યારે ધીરજી રીસાઈને ચાલી નિસર્યો, અને કહ્યું જે "હું ટોરડામાં જઈને બેસુ છુ. તમે મારા

"સામા લડવા વ્હેલા આવજો." એમ કહી પોતે ટોરડે ગયો, ત્યાંના ઠાકોરે પણ શિરબંધી એકઠી કરી, પણ ઘણા થોડા લોક એકઠા થઈ શક્યા, તેથી તેણે ઈડરમાં જઇને કુંવર ઉમેદસિંહને કહ્યું જે, "આ સમયે તમે મને "આશ્રય આપો, નહિ તો હું ફોજ સાથે લડીને મરીશ અને ટોરડા શત્રુના "હાથમાં જશે." આવું સાંભળીને કુંવર પણ પોતાનો સરંજામ લઈને ટોરડે પધાર્યા. શત્રુની સંખ્યા પોતાનાથી વધારે છે, એ વાતની ખબર સામાવાળાને થવાથી તે ફોજ સહિત પાછા વળીને જતા રહ્યા. અને સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા. આ સમયે પણ ધીરજીની રીતભાત જોઈને મહારાજ તેના ઉપર બહુ રાજી થયા.

ચાંદણીના સુરજમલનો કુંવર સબળસિંહ જ્યારે દેવ થયો, ત્યારે તેના બે કુંવર સામસિંહ અને માલમસિંહ કરીને હતા તેઓની વચ્ચે ગાદીના કબજા સારૂ ટટો થયો. મ્હોટો કુંવર સામસિંહ કંઇક અપોચિયો હતો. તે રીસાઈને વાંકાનેર જતો રહ્યો, ને ન્હાનો કુંવર માલમસિંહ ટીંટોઈ જઇને ત્યાંના ઠાકોર કનકાજીને કહેવા લાગ્યો કે, "તમે મને ચાંદણીની "ગાદિયે બેસારશો તો હું તમારા કુંવરને મારે ખોળે લઈશ." આ ઉપરથી કનકાજી ચાંદણિયે જઇને કહેવા લાગ્યો જે, "માલમસિંહ ગાદિયે બેસશે" પણ વાંકાનેરનો ધીરજી આવીને કહેવા લાગ્યો જે, "સામસિંહ ખરો હક્ક- "દાર છે માટે એ ગાદિયે બેસશે" એમ કહીને બન્ને ઠાકોરો લડી પડ્યા અને પછી પોતપોતાને ઠેકાણે જતા રહ્યા. ત્યાર પછી કુંકાજિયે તરત જ ચારસેં શિરબંધી એકઠી કરીને વાંકાનેર ઉપર ચડાઈ કરી. ધીરજી તેના સામો થયો અને તેનાં દશ બાર માણસ મારી નાંખ્યાં; તેવામાં આસપાસના ઠાકોરોએ વચ્ચે પડીને કહ્યું કે, "બીજા લોકોના કજિયા માટે તમે શું કર- "વાને મારંમારા આવો છો?" એ પ્રમાણે સમજાવીને કનકાજીને પાછો કહાડ્યો. પણ બન્નેના મનમાં પાકું વૈર બંધાયું. હવે ચાંદણીનો કારભારી, ગંભીરસિંહ મહારાજ પાસે આવ્યો. અને કહેવા લાગ્યો જે, "મહારાજ! "ચાંદણીના કુંવરને ગાદિયે બેસારવા સારૂ આપ પધારો." ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, "ગાદિયે બેસારવા સારૂ ધીરજી અને કનકાજી આવ્યા હતા તે શું થયું?" ત્યારે કારભારિયે કહ્યું કે, "આપ ધણી છતાં તેઓનાથી ગાદિયે બેસારાય "નહિ, આપ પધારો ત્યારે જ તેનાથી ગાદિયે બેસાય." ત્યારે પછી મહારાજે કહ્યું જે, "ગામ કોટડું મને આપો તો હું આવું. અને તમને હું "શીઓલી ગામ બદલામાં આપીશ." પછી કારભારિયે સામસિંહની સલાહથી મોજે કોટડું મહારાજને લખી આપ્યું. પછી મહારાજે ત્યાં જઈને

રિઆપત કુંવર સામસિંહને તરવાર બંધાવીને ગાદિયે બેસાર્યો, પણ ગામ આપવા બાબત તેણે કારભારીને કહ્યું હતું તે તો કાંઈ આપ્યું નહિ, તથાપિ ચાંદણીના ફૂટાયા કુંવરને તેના ભાગનું એક ગામ આપ્યું.[1]

---

૧ મેજર બાઇલ્સે મહીકાંઠા વિષે તા૦ ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૧ માં રિપોર્ટ કર્યો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"ચાંદણીના સબળસિંહનો બાપ સૂરજમલ આશરે ચાળીસ વર્ષ ઉપર મરી "ગયો છે. સબળસિંહનામાં સાધારણ પશુની સમજણ છે એમ કહેવાય છે, અને તેના "નઠારા કારભારને લીધે મહુનો ઠાકોર ફત્તેહસિંહ પછવાડેથી ચાંપાવતોમાં મુખ્ય સત્તા "ધારણ કરી બેઠો હતો. ફત્તેહસિંહ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી અન-"રસિંહ તેની પછવાડે થયો અને તે પણ ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં મરણ પામ્યો. તેનો "કુંવર ગોપાળસિંહ બાળક છે, અને ત્યાર પછીથી આણી મગના વહિવટમાં ઘણો "ગડબડાટ આવી પેઠો છે. ગોપાળસિંહ આશરે પંદર વર્ષની ઉમરનો છે. સબળસિંહના "બે મ્હોટા દીકરા માલજી અને શામજી વચ્ચે કાંઈક કજિયો ઊઠવાથી ચાંપાવતોના "પટામાં થોડી વારથી બાગ પડ્યા છે. માલજીની ભણી ટીંટોઇનો ઠાકોર કનકાજી થયો "છે. શામજીની ભણી ઈડરનો રાજા અને ધીરજી છે. ઘણું બંડ અને કાપાકાપ થયા "પછી પરિણામ એવો થયો છે કે ખેર કસબો અને હરસોલનું અર્ધું પરગણું ઈડરના "રાજાએ કનકાજીની સંમતિથી લઈ લીધું છે, અને તેણે બાકીનો ભાગ પોતાના કબ્જામાં "લઈ લીધો છે. માલીકો છેક આધાર વિનાના થઈ ગયા છે. તે, સર્વ તરફેણ વાળાઓની "ચાલ વિષે ફરિયાદ કરે છે."

લેફ્ટનેંટ કર્નલ બાલનટૈને સાદરા મુકામથી તા૦ ૧૫ મી ઓક્ટોબર સન ૧૮૨૨ ને રોજ રિપોર્ટ કરયો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"ચાંદણી–આ પટાના માલિકો જે કજિયો કરી ઉઠયા હતા તેઓએ પ્રથમ તો "તેને છોડી દેવાનું ધાર્યું અને તેની વ્હેંચણી કરવી, એ કનકાજી તથા ધીરજિયે મચા "વેલા બંડનું મૂળ હતું. તેમાં તેઓ પટો દબાવી પડે નહિ એટલા માટે ગંભીરસિંહે "પછવાડેથી પેરવી કરી. એ કારણથી ચાંપાવતનું બંડ ઊઠયું. માલજી અને શામજી એ "બે સબળસિંહના દીકરા છે અને એમ જણાય છે કે તે બન્ને, પટાનો વહિવટ ચલા-"વવાને સર્વે વાતે અયોગ્ય છે. માટે તેના ઠરાવનું કામ સરદારોનું એક કમીશન કરીને "તેઓને સોંપેલું હતું તેઓએ જે ઠરાવ કરયો છે, તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"માલજી અને શામજીની તકરારનો નીવેડો કરવાનું કામ અમને સોંપ્યું છે, પણ "તેઓના જામીન થવાનું અથવા અમારી વ્યવસ્થા અને ઠરાવ પ્રમાણે તેઓને ભળતા "કરવાનું કામ અમને અશકય લાગે છે. બંને ભાઈ હદપારની કેફની સત્તા નીચે આવી "ગયા છે, તે વળી તેમની ડાગળી ખસતાં સુધી; અને બંને જણાએ, આવી સ્થિતિને "લીધે અતિશય ધિક્કારવા લાયક કામ કર્યાં છે; અમારા વિચાર પ્રમાણે, તેઓ ઠેકાણે "આવે એમ લાગતું નથી. તે ઉપરથી અમે અમારો એવો અભિપ્રાય આપિયે છિયે કે, "નીચે પ્રમાણે તેમને માટે ઠરાવ કરવો અમારી નજરમાં બહુ ઘટિત અને વાજબી છે. "ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ટોરડાના બનાવ પછી એક મહિને, ચાંદણી સંબંધી ટંટાને લીધે, ધીરજિયે માણસો એકઠાં કરીને ટીંટોઈ ઉપર ચડી જવાની તૈયારી કરી; પણ બીજા ઠાકોરો જઈને વચ્ચે પડ્યા, અને તેને પાછા વળી જવાને સમજાવવા લાગ્યા. આ ઉપરથી કનકાજિયે ટોરડાવાળો જે ધીરજીનો મિત્ર થતો હતો તેની ઉપર હુમલો કર્યો.

તે સમાચાર સાંભળીને ધીરજી ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યો. ત્યાં ખુબ લડાઈ થઈ તેમાં ટીંટોઈવાળાનાં દશ માણસ માર્યાં ગયાં ને તેને પાછા હઠવું પડ્યું.

તો પણ કનકાજિયે ઘેર પાછાં આવીને ટોરડા ઉપર બીજી વાર હલ્લો કરવા સારૂ ફરીને શિરબંધી એકઠી કરવા માંડી, તે વાત જાણીને ધીરજિયે કુંવર ઉમેદસિંહને ટોરડાની મદદ સારૂ બોલાવ્યો. તે વેળાએ મહારાજ ગંભીરસિંહે તેને ના પાડી પણ તે ગયો. કનકોજી ફોજ લઈને ટોરડાને પાદર આવ્યો, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે "રાજાનો કુંવર માંહ છે. માટે તેને કાંઈ થાય "તો ઠીક નહિ." તેથી ટોરડાને પાદર થઈને મોજે પાલ ગયો, અને ત્યાંની વોળ લીધી. ત્યાં જવાનું બીજું કાંઈ કારણ ન હતું પણ પેટભરાઈ સારૂ પૈસો લૂંટવાને તે ગયો હતો. ત્યાર પછી તેણે બીજાં ગામડાંમાં જઈને ત્યાંની વોળ લીધી. અને ત્યાંથી કુંવરને કાગળ લખ્યો કે, "આપ તો મારા ધણી "છો, માટે આપને ટોરડામાં રહેવું ઘટતું નથી. એ તો અમે અને તેઓ "સમજીશું. જો તમે મારા સામા લડવા આવશો તો મારાં ભાલોડાં તથા "ગોળિયોને આંખ્યો નથી, તેથી દુનિયામાં તમે મને નીચું જોવરાવશો." આ કાગળ વાંચીને કુવરજીને ઉલટો ક્રોધ ચડ્યો, એટલે પોતાના શિરબંધિયો આપીને ધીરજીને કનકાજી સામે લડવા મોકલ્યો. ટીંટોઈના ઠાકોરનો એક આરબ જમાદાર પોતાની ઘોડી ફેરવતો હતો તેના સામી ધીરજીના માણસોએ ગોળી વાહી તેથી ઘોડી મરી ગઈ. તે વાત આરબે જઈને કનકાજીને કરી અને કહ્યુ જે, "હવે અમે તેમના સામા લડીશું." ત્યારે કનકાજીએ કહ્યું જે, "આપણે ત્યાં લડવા જવુ નહિ, પણ બંદુકદાર માણસોને રસ્તા "ઉપર આ કોતરમાં બેસારી મૂકો, અને આપણે સામા ઉભા રહીશું તેથી "તેઓ આપણા ઉપર આવશે, એટલે તેમના ઉપર ગોળિયો ચલાવવી." તેઓએ તે પ્રમાણે કર્યું અને તેનો પરિણામ એ આવ્યો કે ધીરજીના સત્તર અશ્વાર માર્યા ગયા, અને તેને ટોરડે પાછાં જવું પડ્યું.

ઉપરની લડાઈ થઈ તે વેળાએ ધીરજિયે એક બારગીરને પોતાનો પોશાક આપ્યો હતો તે માંહ મરાયો. તેવામાં સર્વે મરી ગયેલા બારગીરના પોશાક કનકાજીનાં માણસ લઈ ગયાં તેમાં ધીરજીનો પોશાક પણ

ગયો. તે જોઇને તેઓએ ધાર્યું જે ધીરજી પણ મરાયો છે. તે ઉપરથી ટીંટોઈના ઠાકોરે લાલ પાઘડી ઉતારીને ધોળું ફાળિયું બાંધ્યું, એટલે તેના કુંવર લાલજિયે કહ્યું જે "હવે શોક કરો છો ત્યારે આગળથી શા વાસ્તે "વિચાર કર્યો નહિ?" તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, "તમે બધાએ મળીને મારૂં "મન ફેરવ્યું હતું, તેથી એમ બન્યું" પછીથી ખબર કઢાવી તો જાણવામાં આવ્યું કે ધીરજી કુશળ છે, એટલે તે રાજી થઇને પછી ટીંટોઇયે ગયો.

પછી ધીરજીને બહુ દિલગીર દેખીને કુંવરે કહ્યું જે, "તમારે હવે શોક "રાખવો નહિ. જે મુવા તે હવે પાછા આવવાના નથી, પણ હવે હું તમને "કશી વાતની કમી રહેવા દઇશ નહિ. તમારા ઘોડાચાકરો હું તમને નવા "આપીશ" ધીરજી કહે કે, "કનકાજિયે મારી લાજ લીધી, માટે આપણે ટીંટોઈ મારવું જોઇયે." ત્યારે કુંવરે સોગન ખાધા જે, "ટીંટોઈ માર્યા વિના "મારે ઈડર પાછા જવું નહિ." પછી ધીરજી કુંવરને લઈને ટીંટોઈ ગયો. કુંવર ઉમેદસિંહે મહારાજને કાગળ લખ્યો જે, "આપને મારી મદદે પધા- "રવુ ઘટે તો આપનો સરંજામ લઇને પધારજો, નહિતર હું ટીંટોઈવાળા સાથે "લડીને મરીશ." મહારાજને આ પ્રમાણે કરવું ગમતું ન હતુ, પણ કુંવરનું રક્ષણ કરવા સારૂ પોતાનું લશ્કર લઈ જઈને ટીંટોઈને પાદર જઈ કુંવરને મળ્યો. શિરોઇનો એક પ્રતિષ્ઠિત ચારણ ખોડીદાનજી કરીને હતો, તેને ત્યાંના ઠાકોરે દેશવટો દીધો હતો, કારણ કે, તે ઠાકોરનો જામીન થયો હતો, પણ તે કરાર પ્રમાણે નહિ ચાલ્યો ત્યારે ચારણે તેને તાકીદ કરી, એટલે તેણે ચારણને દેશવટો દીધો. તે આ સમયે ટીંટોઈના ઠાકોર પાસે હતો. જ્યારે મહારાજની ફોજ આવી પ્હોંચી ત્યારે તેણે ડુંગરી ઉપર કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેમાં લડાઇનો સામાન લઈ જઇને પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થયો. પણ ખોડીદાનજિયે જઈને મહારાજને વિનતિ કરી જે, "તોપો લઇને અહિં "પોતાના સરદાર સામે લડવા આવવુ આપને યોગ્ય નહિ." એ રીતે મહા- રાજને તથા કનકાજીને તેણે સમજાવ્યા, પણ ધીરજી તથા કુંવરજી માનતા ન હતા; છેવટે કનકાજીયે રૂપિયા આપ્યા, એટલે સમાધાન થયુ, પછી કુંવરજી તથા મહારાજ પાછા ઈડર ગયા.

આટલું થયા છતાં પણ ધીરજીનું મન માન્યું નહિ. તેણે પોતાને ઘેર જઇને કુંવર ઉપર રીસ લાવીને તેની જીવાઈનું ગામ ભીલોડુ હતું ત્યાં જઇને ત્યાંનાં ઢોર વાળ્યાં, અને તે વેચી ખાધાં. ત્યારે કુંવરે ધીરજીને ઠપકાનો કાગળ લખ્યો. તેનું ઉત્તર ધીરજિયે લખ્યું જે, "મારાં ઘોડાંને તથા માણ- "સોને તમે કેમ મરાવ્યાં?" ત્યાર પછી દરબારનું ભુતાવડ ગામ છે ત્યાંનાં

ઢોર તથા ખાન પકડ્યાં, તથા કુંવરની ઈજારાઈનું બીજું ગામ વસાઈ હતું તે માર્યું. તે વેળાએ રક્ષણ કરવા જતાં તેનાં બે ચાર માણસોને ગોળીઓ વાગી. વળી તેણે શીલાસણ, રેંગોડુ અને બીજાં ગામ લૂંટ્યાં, ત્યારે છેવટે બે હજાર માણસોની ફોજ રાખીને બે તોપો તથા સરદારોને સાથે લઈને કુંવરજી વાંકાનેર ઉપર ચડ્યો. તે વેળાએ ધીરજી પણ સામો લડવાને તૈયાર થયો, અને બસેં શિરબંધી રાખ્યા. કુંવરે વાંકાનેર જતાં રસ્તામાં વસાઈ આગળ પંદર દિવસ મેલાણ રાખ્યું. ત્યાં અર્ધી રાત્રે ધીરજી આવ્યો અને તોપખાના ઉપર આરબ હતો તેને મારી નાંખીને જતો રહ્યો. બીજે દિવસે ઉમેદસિંહ ત્યાંથી ઉપડીને ભીલોડે ગયો અને ત્યાંથી વાંકાનેર આવ્યો. ત્યા ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ થઈ. તેમાં કુંવરના દશ માણસ મરાયાં, અને ધીરજીનાં ત્રણ માણસ મરાયાં. ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ કરી પણ ગામ ભેલાયુ નહિ, ત્યારે કુંવરે ઈડર મહારાજને પત્ર લખ્યું જે, "ત્રણ દિવસ થયા વાંકાનેર ભેલાતું નથી, માટે બીજા વધારે શિરબંધી મોકલજો." આ ઉપરથી મહારાજે બસેં પાળા અને પચાસ અશ્વારો મોકલ્યા. આ વેળાએ ઘણાં માણસોએ ધીરજીને સમજાવ્યો કે "કુંવર હઠ ઉપર આવ્યો છે, તે વાંકાનેર માર્યા "વિના જશે નહિ, અને તમે માત્ર ત્રણ ગામના ધણી છો તેથી પ્હોચી "શકશો નહિ. તમે ત્રણ દિવસ ટકાવ કર્યો, તેથી તમને શાબાશ છે પણ "હવે તો તમે ન્હાશી જાઓ." ત્યારે ધીરજિયે પોતાના દરબારમાં બિછાયત કરી; ઢોલિયો ઢાળીને આગળ દારૂના સીસા તથા મીઠાઈ મેલીને થોડા રૂપિયા ભેટ મૂક્યા અને ત્યાર પછી પોતે ન્હાશી ગયો. પછી કુંવરે ગામ લૂંટ્યુ, બાળ્યું, તથા ત્યાંના આંબા મહુડા કપાવી નાંખ્યા, કૂવા પૂરાવી નાંખ્યા, અને ત્રણ દિવસ રહીને પાછો ઈડર ગયો. તેટલી વારમાં ધીરજી પોતાના કબીલા સુદ્ધાંત ડુંગરપર ગયો. ત્યાંના રાવળે ગામ આપ્યું. ત્યાં રહીને તે ઈડર જિલ્લામાં લૂટફાટ કરવા લાગ્યો, અને ઘણું નુકસાન કર્યું. ત્યારે મહારાજે બાંહધર આપીને ધીરજીને ઈડરમાં તેડાવી લીધો ને મનાવ્યો, તથા તેનાં ગામ તેને હવાલે કર્યાં. વળી કુંવરે તેને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો.[1]

---

૧ ધીરજી પોતાના તા૦ ૨૯ મી મે, સન ૧૮૨૧ ના મેજર માઈલ્સ ઉપરના કાગળમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે –

"મને તમારો કાગળ પ્હોચ્યો છે, અને તેમા લખેલા સમાચાર જાણ્યા છે હું "વાધાઅરેલી ચાલ ચલાવું છુ એમ તમે સાભળ્યું છે, એવું લખો છો એ વાત ખરેખર "સાચી છે. પણ અંગરેજ સરકારના મુલ્કમાં મેં લૂંટફાટ કરી નથી, અને કારણ વિના "કોઈને હરકત કરી નથી. ઈડરના રાજાના હાથની લખેલી મારી પાસે ચિઠ્ઠી છે. તે

ત્યાર પછી એક વર્ષે કુંવરે ધીરજીને કેટલાક રૂપિયા આપીને તેટલામાં જેટલા ઘોડા આવે તેટલા ખરીદવાને કાઠિયાવાડ મોકલ્યો. એ રૂપિયા

"મને આપ્યા પછી એમણે પોતાનો મનસૂબો ફેરવ્યો છે. એમણે મારૂં એક ગામ લીધું "છે અને મારા સાથિયોના મોતનું કારણ પણ-એ જ છે. તેનો કશો બદલો મને વાળી "આપ્યો નથી. વળી એમણે મને દશ ઘોડાનું નુકસાન કરાવ્યું છે તે પણ ભરી આપ્યું "નથી જે જે બાબતનું મહારાજે મને વચન આપેલું તે બધુયે જૂઠું પડ્યું છે. એમના "કામને માટે મેં ચૌદ હજાર રૂપિયા ઉપાડીને ખર્ચ્યા છે, તેમાંથી એક પૈસો પણ "એમણે મને આપ્યો નથી ને ઉલટું મારૂં ગામ લઈ લીધું છે; અને મને મારી નાંખવા "માટે મારા શત્રુઓને ઉશ્કેરે છે રાજાની લખેલી ચિઠ્ઠી જો તમારે જોવી હોય તો હું "મોકલું, તે વાંચીને મને પાછી મોકલાવી દેજો; અને મારો વાંક જણાશે તો પછી જેમ "તમે કહેશો તે પ્રમાણે કરીશ. જેઓ મારા દુશ્મન છે, અને જેમના ઉપર મારો દાવો "છે તે વિના કોઈને મેં હેલાહરકત કરી નથી. અંગરેજ સરકાર મ્હોટી છે, પણ મારો "હક્ક મહારાજા ઉપર છે તે મને અપાવવો જોઇયે, અને ચાંપાવત પટાનાં બધાં ગામ "એ દબાવી પડ્યા છે તે પાછાં અપાવવાં જોઇયે. ત્યાર પછી મારે કશું માગવાનું નથી, "અને અંગરેજ સરકારની ચાકરી કરવાને તૈયાર રહીશ ઈડર પરગણામાં મારા ઘણા "શત્રુ છે. મારી પાસે તમે માણસ મોકલજો એટલે તેની સાથે હું ઉપર લખેલો કાગળ "મોકલીશ. હું તેની ચાર દિવસ સુધી વાટ જોઇશ મારા શત્રુઓનું માનશો નહિ, "મારે ઈડર દરબાર સાથે કજિયો છે." ઇ ઇ.

કર્નલ બાલેનટૈને બારોટ દામોદર મોહોબતસિંહને ધીરજી પાસે મોકલ્યો હતો, તે તા૦ ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૧ ને રોજ છાવણીમાં આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે ખબર આપી:-

"હું છાવણીમાંથી ગયો કે તરત ઠાકોર ધીરજી મને આવીને મળ્યો. તે પ્રથમ "તો પોતાના કારણના વાજબીપણાથી મનમાં સંતોષ પામેલો જણાયો પણ પછીથી "પોતાની ભૂલ કબુલ કરી. ઈડરવાળાનું નુકશાન કરવાનું એ કામ તેનું મ્હેલવેરકું જ "હતું, પણ હવણાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરે છે, અને મને કહે છે કે લાલજી મહારાજ "(કુંવર ઉમેદસિંહ) સાથે તમે વચ્ચે પડીને મારો નીકાલ કરાવી આપો. તે મ્હોટી "ફોજ લઈને આ વેળાએ વાંકાનેરની પરોશમા ચડી આવ્યા છે. ઠાકોરે મને વારે વારે "અરજ કરી તે ઉપરથી તેમ કરવાને મને મન થયું-તેણે નીચે પ્રમાણે કોલકરાર કરવાની "મને સત્તા આપી છે.-

"પ્હેલું. તો આજ સુધી લૂંટી લીધેલી માલમતા પાછી આપવી.

"બીજું. વાંકાનેરની સામે ફોજ રાખવાને જે ખર્ચ થયો હોય તેનો ભાગ આપવો.

"ત્રીજું. તેણે પોતાના એક હુમલામાં એક બ્રાહ્મણનું ખુન કર્યું છે તેનો, ધન "આપીને કે પછી સોંપ આપીને, નિકાલ કરવો અને,

"ચોથું. તે મહારાજાની ચાકરીમાં હાજર થાય."

લઇને ધીરજી ચાલ્યો તે માણુસો પાસે વરસોડે જઇને તે રૂપિયા ખર્ચીને પોતે પરણ્યો. તેને એક બીજી ઠકરાણી હતી. નવી ઠકરાણીને માટે લૂગડાં

"આ ઉપરથી હું એકદમ લાલજી મહારાજ પાસે ગયો અને સર્વે વાત સારી "પેઠે સમજાવીને કહી અને કહ્યું કે, એની એ અરજ કબૂલ રાખવી, તેમાં વળી અંગ્રેજ "સરકારને એ બાબતની જાણ થતાં સુધી તો એમ કરવું જોઇયે એમ સમજાવ્યું પણ "લાલજી મહારાજે એકદમ કહ્યું કે ધીરજિયે મારૂં જ્ઞાતનું ગામ માર્યું છે, માટે હું "એમ કરવાનો નથી. એમ કહીને એમનો વિચાર ધીરજીને જાણ કરીને પાછાં આવવાની "મને રજા આપી. પછી ગામ (વાંકાનેર) ઉપર હુમલો કરયો, અને આ વેળાએ ધીર "જિયે નિશ્ચયપૂર્વક બચાવ કરયો નહિ, એટલે આખું ગામ લૂંટીને બાળી નાંખ્યું."

લાલજી મહારાજનો કર્નલ બાલેનટૈન ઉપર કાગળ, તા૦ ૯ મી સપ્ટેમ્બર, સન ૧૮૨૧ નો:—

"ગયા બાર મહિનાથી ધીરજિયે વાંકાનેરથી અમારા પરગણામાં ઘણું નુકસાન "કરવા માંડ્યું છે. ત્યાં આગળ તેણે ઘણાં માણુસ રાખ્યાં છે. તેમાંથી લૂંટારા મોકલ્યાં જ "કરે છે. તે સિવાય વળી ઈડર કિલ્લામાંથી એક વાણિયાને બાન વરીકે પકડી ગયો છે. "તેમ છતાં ચાર મહિના સુધી અમે એને સમજાવ્યો પણ માન્યું નહિ. ત્યારે ફોજ રાખ- "વાની અમને જરૂર પડી. તે વતે અમે વાંકાનેર ઉપર હલ્લો કરીને ચાંપાવત ધીર "જનો કબ્જો છોડાવી દીધો છે, એટલે તે નાશી જઈને ડુંગરપુરના મુલકમાં ભરાઈ પેઠો છે.'

ધીરજીનો કર્નલ બાલેનટૈન ઉપર કાગળ, તા૦ ૮ મી સપ્ટેમ્બર, સન ૧૮૨૧ નો:—

"મને તમારો કાગળ પોહોંચ્યો છે. તેમાં મારા શત્રુએ ખોટું સમજાવ્યું છે તે લખ- "વામાં આવેલું છે, પણ તમારી જો મરજી હોય તો મહારાજની ચિઠ્ઠી તમને વાંચવા "સારૂ મોકલું. તે ઉપરથી તમારા જાણવામાં આવશે કે, એમની ઉશ્કેરણી ઉપરથી મેં "મારી આવી કરણી ચલાવી છે. એક વેળાએ મેં એમની ચાકરી ઉઠાવી તેમાં આઠ "દશ માણુસ અને આઠ દશ ઘોડાં મરાયાં અને ઘાયલ થયાં. આ વાત પ્હેલાં મેં "મેજર માઇલ્સને જાહેર કરી છે. લખાણની મતલબથી મહારાજ આડા ગયા, ત્યારે "એમનાં પરગણાંમાં પગપસારો કરવાની મને જરૂર થઈ છે. ત્યાર પછીથી મહારાજે "મારા ગામ ઉપર હલ્લો કરીને તે માર્યું છે, તેમાં હું તેમના સામો થયો નથી, તેમાંથી "તેણે પચાસ હજારની મિલ્કત લૂંટી લીધી છે. આ વાત ખરી છે કે ખોટી તે વિશે "તમે અહમદનગરના મહારાજને પૂછજો, અને મેજર માઇલ્સ પણ ઘણી બાબતોથી "તમને જાણીતા કરશે. જો હું તમારી નજરમાં અપરાધી જણાઉં તો તમારી નજરમાં "આવે તેવો જવાબ મારી પાસેથી લેજો. પ્હેલો મહારાજે મને ઉશ્કેર્યો અને પછીથી "તેને પરિણામ જોવાને મને તજી દીધો. હું હવણાં જંગલમાં છું. મારી પાસે આઠસેં "માણુસ અને સો ઘોડાં છે ને ભૂખે મરે છે, અને જો મારા ગામ વિશે કાંઈ કરવામાં "આવશે નહિ તો પછી ઈડરવાડામાં મારે લૂંટફાટ કરવી પડશે. બીજું, હું મારાં માણસો "અને ઘોડાં સહિત તમારી ચાકરી કરવાને ઇચ્છું છું. કેમકે હવે ફરીને મહારાજની ચાકરી "હું કરવાનો નથી."

ઘરેણાં ખરીદ કરતાં થોડા રૂપિયા રહ્યા તેના બે ઘોડાં ખરીદી લાવીને ઈડર આવીને કુંવરને હાજર કર્યાં. ત્યારે ઉમેદસિંહે પૂછ્યું કે બાકીના રૂપિયા ક્યાં ગયા? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યું જે, "તે રૂપિયા મારા ધણીના હતા અને "મેં મારા કામમાં વાવર્યા. હું કોઈના ઘરમાં ચોરવા ગયો નથી." આવું સાંભળીને કુંવર તો કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ મહારાજે તાકીદ કરીને કહ્યું જે, "અમારા રૂપિયા લાવો." ત્યારે ધીરજીએ કહ્યું જે, "રૂપિયા તો મારા ઘરમાં નથી. આપ ચાહે તે કરો." આવું સાંભળીને મહારાજે તેના ઉપર મોસલ કર્યા ત્યારે ધીરજિયે તે રૂપિયાને પેટે પોતાનું ગામ ઘાંટી મહારાજને લખી આપ્યું. પણ ધીરજીના મનમાં બહુ દુઃખ લાગ્યું તેથી તે વખે નીકળ્યો, અને કબીલા સુદ્ધાંત મેવાડ જીલ્લાના મ્હેવાસમાં પાટિયા વલેચા નામનું ભીલનું ગામ છે, ત્યાં એક વર્ષ રહીને ઈડર જીલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. એક સમયે ટીંટોઈના ગામ બામણવાનાં ઢોર લઈ ગયો. તે વેળાએ તેની પાસે વીશ અશ્વારો હતા, પણ એક દિવસમાં વીશ ગામોમાં બૂમ પડાવતો હતો. તથાપિ ઈડર જીલ્લામાં બીજા ભીલ લોકો જે લૂંટફાટ કરતા તેઓનાં માથાં કાપી કાપીને ટોપલામાં ભરીને મહારાજને ભેટ મોકલતો. વસાઈ, બઓાલી, ભીલોડા, ઇત્યાદિ ઘણાં ગામ ધીરજિયે બાળ્યાં, તથા ત્યાંનાં ઢોર અને બાન લીધાં. ચારણ, ભાટનાં ગામ સિવાય ખાલસાનું કોઈક જ ગામ ધીરજિયે લૂંટ્યા વિના રાખ્યું હશે.[1]

એક સમયે મહારાજે દરબારમાં કહ્યું જે, "મેં અધિકાર આપીને 'ધીરજીને વધાર્યો ત્યારે તે મારાં ગામ મારે છે, પણ એવો તરવારિયો છે "ત્યારે બીજા રજવાડામાં જઇને પટો કેમ લેતો નથી?" આ વાત ધીરજીને કાને ગઈ, એટલે ર્‌હોટે ઉદયપુરના રાણા શ્રી ભીમસિંહ[2] પાસે તે ગયો. એ રાણોજી ઈડરમાં જ્યારે મહારાજ ગંભીરસિંહની બ્હેન વ્હેરે પરણવા આવ્યો હતો, ત્યારે ધીરજીને તેની સાથે ઓળખાણ થયું હતું તથા તે વખો કર્યાથી દેશાવરમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેથી રાણાજિયે એક ભારે ઉપજનો પટો કરી આપ્યો. તેનો લેખ લીધો પણ જાગીર તેણે લીધી નહિ; અને કહ્યું જે, "અહિ રહેવાથી કોઈ કહેશે જે પોતાના બાપની જગ્યા વાળી શક્યો નહિ.

---

૧ કર્નલ બાલેનટૈનનો સરકાર ઉપર કાગળ, તા. ૨૨ મી માર્ચ, સન ૧૮૨૨ નોઃ—

"કાંઈ પણ કારણ વિના ધીરજી ફરીને બ્હારવટે નીકળી પડ્યો છે. અતિશય ઘાતકી "કામ કરવામાં તે ગુંથાયો છે. ભીલોડાના પદર સોળ બ્રાહ્મણોને તેણે ઠેર કે ઘાયલ "કર્યા છે અને બીજાં ઘણાં ઘાતકી કામ કર્યા છે, એવી તેની વાત ચાલે છે."

૨ ઉદયપુરની ગાદીનો ૬૪ મો રાજા, એનો સમય ઇ. સ. ૧૭૭૮ થી ૧૮૨૮ સુધી.

"તેથી મારી પ્રતિજ્ઞા જાય." પછી ત્યાં ચાર મહિના સુધી રહીને પાછો ઈડર જીલ્લામાં આવ્યો. અને પોતાનો કબીલો મારવાડમાં કુડા ગામ છે, ત્યાં રાખીને પોતે પાછો ઈડરનાં ગામ લૂંટવા લાગ્યો.

આ વેળાએ કર્નલ બાલેનટેને દેશનો ઠરાવ કરવાના વિચારે ઈડરના સર્વે સરદારોને સાદરે બોલાવ્યા. તેઓના મનમાં ઘણી નારાજી થઈ ગઈ હતી અને તેમાંના ઘણાખરા તો મહારાજને હ્હેણી ખંડણી આપવાને ના પાડતા હતા, કેટલાએક તો પોતાના ઘોડા ખંડી વાળવાને આપ્યા અને કહ્યું જે અમારી પાસે રૂપિયા નથી પણ અમે તો દરબારના ચાકર છિયે, અને અમારાં માથાં રાજાનાં છે. એકલા કુંપાવતોએ બરાબર જવાબ દીધો. એક મહિના લગી વિચાર કરીને બ્રિટિશ એજન્ટે મુંડેટી, ટીંટોઈ, ટોરડા, અને વાંકાનેરના ઠાકોરોને બેડિયો જડી અને બીજાઓ ઉપર જોરાવરી કરીને મહારાજનો ભાગ અપાવ્યો. વાંકાનેરના ધીરજીને ચારણની બાંહધરી આપીને બોલાવ્યો તે પાંત્રીશ શિરબંધી લઈને આવ્યો, પણ તેમને મહારાજે ફહાડી મૂકયા, અને તેનો ભત્રિજો ઉદજી કરીને જવાન કુંવર હતો તેને તેની પાસે રહેવા દીધો. જ્યારે સરકારના સિપાઈ ધીરજીને ઝાલવાને આવ્યા, ત્યારે ઉદજિયે તે માંહેલા કેટલાકને ઠાર કર્યા, તથા બીજાઓને ઘાયલ કર્યા ત્યાર પછી તે મરાયો.

(દુહા–સોરઠા)

ભાઈ તણે શિર ભાર, પડિયો ધીરા ઉપરે;
શત્રાં વજાડે સાર, અપછર વરિયો ઉદલો.
કર આરબ કટકાહ, પ્રશણ પર્ગાતલ પાડિયા;
બબ્બે હોય બટકાહ, એકણ ધાવે ઉદલા.

એ ધીરજી છ મહિના સુધી કેદ રહીને, પછી બેડિયો તોડીને, કોટ ઉપરથી પડતું મૂકીને ન્હાશી ગયો. મુંડેટીનો ઠાકોર ચાર મહિના સુધી કેદ રહ્યો, તે જમાન આપીને તથા મહારાજનો દાવો ચૂકાવીને છૂટયો. અને તેજ વેળાએ ટીંટોઈ તથા ટોરડાના ઠાકોર પણ એવીજ રીતે છૂટયા.[1]

---

[1] ધીરજીના કામની કર્નલ બાલેનટેનની યાદી તા. ૩૦ મી આકટોબર ૧૮૨૩–

"ધીરજિયે બ્રાહ્મણોનાં ખુન કરયાં, અને બીજા ગુનાહ કરયા તે વિષે અગાઉ "વિગતવાર સરકારને જાહેર કરવા ઉપરથી તેનો દંડ કરવાનો, તેને દાબમાં રાખવાનો, "અને તેની જાગીર તેના પાસેના સગાને આપી દેવાનો હુકમ થયો છે. તેને શિક્ષા "કરવા સારૂ ફોજ મોકલી, પણ આ પ્રસગે તેણે બારોટ દામોદર મોહોબતસિંહની "મારફત શરણ થવાની ઇચ્છા જણાવી, તે ઉપરથી, ગાયકવાડની ખંડણી વગેરે "બાબત જમીનનો બંદોબસ્ત કરતાં કર્નલ બાલેનટેને બીજા સરદારોને હમેશાં

ધીરજી જેવામાં વડોદરે કેદમાં હતો તેવામાં તેણે સામળાજીને એવી માનતા માની હતી કે, હું કેદમાંથી છૂટીશ તો એક મૂલ્યવાન ભેટ કરીશ. છેવટે

"એકઠા કરયા. ત્યારે ધીરજીને પણ બોલાવ્યો, અને તેને કહાવ્યું કે, તમારે ગંભીરસિં-
"હની સામે જે ફરિયાદ જાહેર કરવી હોય તે કરજો. ધીરજિયે બાંહધર માગ્યો, તે
"ગંભીરસિંહ પાસેથી મેળવી આપવામાં આવ્યો. તે આવીને હાજર થયો, અને તેને
"આશા મળી, તથા તેના ગુજરાન સારૂ તેને પૈસા ધીરવામાં આવ્યા અને આખા
"આંપાવત પરગણાનો ઠરાવ ગંભીરસિંહ પાસેથી મહા મુશ્કેલિયે કરાવી આપ્યો. પછી
"તેની પાસે જમીન માગ્યા, પણ દેગામ જવાનું બ્હાનું બતાવીને ધીરજી સટકી ગયો,
"અને રસ્તામાં વસાઈમાંથી બાન પકડ્યાં, અહમદનગરના એક વ્હોરાને ઠેર કરયો,
"ભીલોડાનાં ઢોર વાળી ગયો, અને બીજા અનર્થ કરવા માંડ્યાં. ઠાકોર ગોપાળસિંહ
"ત્યારે બાળક હતો અને દાંતાના મુલકમાં રહેતો હતો, તેને હવણું તેણે પોતાની અને
"પાહાડજી(ટીંટોઈના)ની સાથે મળી જવાને સમજાવ્યો અને પછી તરત જ ત્રણે
"મળીને કાગળ લખ્યો કે, અમે મુલક લૂંટીશું. ધીરજી ડુંગરામાં ભરાઈ પેઠો. તે ઉપરથી
"તેને શોધવાને પક્કો તપાસ થવા લાગ્યો; અને ભાટી પાહાડજી, કનકાજી અને બીજા
"કેટલા સપડાઈ ગયા. તે ઉપરથી ધીરજી ડરવા લાગ્યો અને ઉદયપુર ન્હાશી ગયો. ત્યાં
"રાણો અને તેના સરદારો ધીરજીના ઘાતકી કર્મથી અજાણ હતા, તેથી ત્યાંના રેસિ-
"ડેણ્ટની (સર ડેવિડ ઓાચટરલ) અને તેની વચ્ચે મધ્યસ્થ થયા. એટલે રાણાને રાજી
"રાખવાને રેસિડેણ્ટે ધીરજીની તરફેણનો કર્નલ બાલેનટૈન ઉપર કાગળ લખ્યો. તેમાં
"લખ્યું કે, ઉદયપુરના રાણાની ખાતર ધીરજીના ગુનાહ ઉપર અખાડા કરવા, અને
"હવે પછી તે માટે વાજબી અને ખરેખરો ઠરાવ એની તરફેણમાં ગંભીરસિંહ સાથે
"કરી આપવો. આ ઉપરથી કર્નલ બાલનટૈન રેસિડેણ્ટને લખ્યું કે ધીરજિને સાદરે
"મોકલજો. ધીરજિયે રેસિડેણ્ટની રૂબરૂ ગોપાળસિંહની સાથે જવાનો બંદોબસ્ત કરયો
"અને, તેની રજા લઈને, તેના કાગળ સાથે તથા માણસો સહિત, તેમ જ રાણાના
"એક આબરૂદાર પુરોહિત લાલજીને સાથે લઈને નીકળ્યો. ધીરજિયે ગોપાળસિંહને ધમ-
"કાવી ફ્હડાકીને તેનો જમીનનો ભાગ પોતે લખાવી લીધો હતો. તેણે ગોપાળસિંહને
"ઉદયપુર મૂક્યો, અને રસ્તામાં તેના ચાકર પાસેથી તેનું જવેર ખુચાવી લીધું; અને
"ગોપાળસિંહે જ્યાં જ્યાં પૈસો કે લૂગડાં સંતાડી રાખ્યાં હતાં તે ધીરજિયે જોરજુલમથી
"લઈ લીધાં. જ્યારે તે સાદરે આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે ગોપાળસિંહે તેના તર-
"ફની મને સત્તા આપી છે. તે પુરોહિત લાલજીની સમક્ષ પોલિટિકલ એજન્ટને
"શરણ થયો, ગોપાલસિંહને પાછાં બોલાવવાનું વચન આપ્યું, અને તે બાબતનો એક
"લેખ લખી આપીને કનકાજી તથા પાહાડજીને વચ્ચે જમીન આપ્યા. હવે ધીરજીને
"તેના ગુજરાનને અર્થે પૈસા મળ્યા અને ઘેર પાછાં જવાની તેને રજા આપી. ત્યાં જઈને
"ત્યાં સરકારનું થાણું હતું તે ઉઠાડી મૂકવાની અરજી કરી. તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં
"આવ્યો. પણ તેણે ગોપાળસિંહને તેડાવી મંગાવ્યો નહિ, પણ બ્હારિબ્હાર તેના સાભ-
"ળવામાં આવ્યુ કે ઠરાવ થવાને વિચાર ચાલે છે તેથી તે આવીને સાદરે શરણ થયો.

જ્યારે તે કિલ્લાની ભીંત ચડી ઉતરીને છૂટી ગયો ત્યારે તે સામળાજી ગયો અને માનતા પૂરી કરી. ત્યાંથી પછી છાનોમાનો કાઠિયાવાડમાં ગયો, ત્યાં ઘોડા ખરીદ કરીને, અશ્વાર રાખી ફરીને ઈડર જિલ્લામાં પેઠો અને

"એટલે ધીરજીને બોલાવવાનો સમન થયો તેનું ઉત્તર તેના ચાકરે અહમદનગરથી લખી
'મોકલ્યું પણ લખ્યા તારીખ વાંકાનેરની ઘાલી, અને જ્યારે ચાકરને પૂછ્યું કે તારો
"ધણી ક્યાં છે? ત્યારે ઉત્તર આપ્યું કે બીજાપુર છે પછી કર્નલ બાલન્ટાઈન તેના જમી
"નદાર ઉપર લાગુ થયો અને તેના તથા તેઓના ઉપર મોસલ મૂક્યા ધીરજી ત્યારે
'આવ્યો એટલે કર્નલ બાલન્ટાઈન રોજ તેને બોલાવતો ત્યારે આજ પતાઉં, કાલ પતાઉં
'એમ કહીને કશું કર્યા વિના દિવસ કહાડવા લાગ્યો તેના જામિનો આવીને છૂટી પડ્યા
'અને કહેવા લાગ્યા કે હવે અમે શું જોખમ અમારે સાથે રાખતા નથી એટલે તેના ઉપર
'મોસલ મૂક્યા ધીરજીયે કહ્યું કે મોસલ જો ખસેડશો નહિ, તો હું આત્મઘાત કરીશ અને
"પછવાડેથી શું નીપજશે તે કહેવાઈ શકાશે નહિ, કેમકે મારા માણસ હવે મારા હાથમાં નથી.

તા૦ ૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૮૨૩

"ધીરજીના ઉપર મોસલ મૂક્યા છે ત્યારથી દશ દિવસ થયા એની ચાલ
"ઉદ્ધતાઈભરેલી અને ધમકી દેનારી થઈ પડી છે. તે કહે છે કે, જોઈએ તેવા જામીન
'આપવાની મારી તો મરજી છે, પણ મારા હથિયારદાર માણસોની ચાલ વિષે હું
"જવાબદાર નહિ આમ કહેતાં છતાં તે પોતાનાં માણસો સહિત દાવગીરીમાં લડાઈ
'દમામ બતાવવાને આવજાવ કરીને પોતાનું વચન લાગલું જ તોડે છે *** જેવી તેની
"આશા રાખી શકાય તેમ ધીરજી હુજ્જતપણાથી અને બાહદરી બેશ હોય તેમ તેના
'હથિયારદાર માણસો ઓછા કરી નાખવાની મારી તજવીજની સામે થયો અને તેના
'પરિણામમાં જે કજિયો ઉઠ્યો તેમાં તેનો માણસ એક આરબ ઉપર ઘા કરવા જતો
"હતો તે અજાણે એના ઉપર થયો અને પાછલા ભાગમાં ઘવાયો વળી એ જ કજિયામાં
"એક આરબ ઘવાયો તેના બે માણસ ઘાયલ થયા અને તેમાંથી એક જે બહુ જ ઘવાયો
'હતો તે ત્યારે જ મરણ પામ્યો"

મુંબઈ સરકારનો કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટરો ઉપર ડિસ્પાચ,
તા૦ ૧ લી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૬

"ત્રણ ઠાકોરને (ધીરજી, કનકાજી, અને પાહાડજી) છેવટે વડોદરે મોકલી દીધા
'કેમકે તેઓ મહીકાંઠામાં રહે તે દુરસ્ત લાગ્યું નહિ તેમાં રાજાને (ઈડરના) સમજાવ
"વામાં આવ્યું છે કે તેઓ વડોદરે છે તેથી તેઓના તમારા મહિના મળપર્મને કોઈ
"વાતે ખલેલ પહોંચતું નથી તેમ જ તેઓના પાટીના સગાઓને તેઓની જાગીર આપ
'વાનો, અને તેઓને માટે તથા તેમનું કુટુંબ જે તેમની સાથે વડોદરે રહેવાનું નહિ
'તેમને માટે પણ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તા૦ ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૪ ને
"રોજ ધીરજી વડોદરામાંથી નાઠો તેને ટીંટોઈના ઠાકોરના દીકરા લાલજીયે તે કામમાં
"મદદ કરી (તે તો કેદમાં જ રહ્યો) તેણે મહીકાંઠામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેની પછ
"વાડે ડીસેથી થોડી ફોજ રવાને કરવી પડી"

આગળની પેઠે લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. કર્નલ બાલેનટૈને ગામો ગામ થાણાં મુકી દીધાં. પણ ધીરજિયે રાત્રની વેળાએ તેઓના ઉપર પડીને ઘણા સિપાઇઓને મારી નાંખ્યા. એક વેળાએ ધીરજિયે એક ગામનાં બાન પકડ્યાં ત્યારે ત્યાં સરકારનું થાણું અને ઈડરના અશ્વાર હતા, તે તેની પછવાડે પડ્યા. પણ રસ્તામાં વચ્ચે એક વાંઘું બહુ પ્હોળું આવ્યું તે ધીરજીની ઘોડી કૂદી ગઈ. પછી તેણે પછવાડે ફરીને જોયું અને કહ્યું જે, "આ વાંઘું કૂદી શકે તે "ધણી મારી કેડે આવજો." પછી સર્વે પાછા વળ્યા.

ટીંટોઇના ઠાકોર કનકાજીનો કુંવર લાલજી આ વેળાએ ધીરજી સાથે ભળી ગયો. પછી તે બન્ને બ્હારવટિયા ડુંગરપુરના મ્હેવાસમાં ગયા ત્યાં તેઓને રક્ષણ મળ્યું, એટલે ત્યાં રહીને ઈડરવાડામાં લૂટફાટ કરવા લાગ્યા.

આ વેળાએ ડુંગરપુરના રાવળનું વય બત્રીશ વર્ષનું હતું, પણ તેને લાગ્યું, જે હવે આપણને કુંવર થશે નહિ માટે એક દત્તક કરી લઉં. પછી પોતાના ગોત્રના દેવળિયાના રાજાના કુંવર દલપતસિંહને તેડાવીને રાખ્યો, તથા તેને વારસો લખી આપ્યો. આ કુંવર બ્હારવટિયાની તરફેણમાં ન હતો, તેથી તેઓને તેનો વિશ્વાસ ન હતો, માટે પોતાના કબીલા સામળાજીની પાસે એક જગ્યાએ રાખ્યા હતા, પણ તેઓ ડુંગરપુર જિલ્લામાં રહેતા હતા, અને ઈડરવાડામાં લૂંટફાટ કરતા હતા. તે ઉપરથી ડુંગરપુરના કુંવરે છાની રીતે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે, જે મને એ બ્હારવટિયો નજરે બતાવે તેને સો રૂપિયા ઇનામ આપું. એક વેળાએ ધીરજી અને લાલજી ડુંગરપુર જિલ્લાના એક ગામમાં આવ્યા હતા, તેમાં ધીરજીની આંખ્યો દુખવા આવી હતી, તેથી તે હેરાન હતો. તેઓ એક જણને ત્યાં રસોઈ કરાવતા હતા, તે વાતની કુંવરને જાણ થઇ એટલે તેણે સો અશ્વાર મોકલ્યા. તેઓ તે ગામમાં આવી પ્હોંચ્યા, એટલે નગારૂં કર્યું. તે સાંભળીને ધીરજી અને લાલજી ઘોડે અશ્વાર થઇને સટકી ગયા. ડુંગરપુરના અશ્વાર તેમની પછવાડે ચડ્યા, તે નજરેનજર થઈ ગયા, એટલે બ્હારવટિયાઓને કહેવા લાગ્યા જે, "તમે રજપૂત થઇને ન્હાસો છો એ શું?" ધીરજિયે ઉત્તર આપ્યું જે, "તમે "ઘણા છો અને અમે માત્ર બે છિયે, માટે આ સમયે તો ન્હાસી જવું એ જ "ઠીક છે." પણ લાલજિયે તો પોતાનું ઘોડું ધીમે ધીમે ચલાવા માંડ્યું, એટલે ડુંગરપુરવાળા આવી પ્હોંચ્યા, ત્યારે તેણે ઘોડાને દોડાવા માંડ્યો પણ તે દોડ્યો નહિ, તે લાગ જોઇને એક આરબે ઘોડાની પીઠ ઉપર તરવાર વાહી, એટલે લાલજિયે પણ પોતાની તરવાર તેના ઉપર ચલાવી. એટલામાં બીજા અશ્વારે લાલજીના ઉપર ભાલો માર્યો, પણ તે બચાવી લઈને તેણે તેના

ઉપર ભાલો નાંખ્યો તે સુસરો ઉતરી ગયો તેથી તે મરણ પામ્યો. એ
એનું ઘોડું હજી લગણ ચાલ્યું નહિ. તેથી તે હેઠો ઉતરી પડ્યો અને એ
બેને મારીને પોતે પછી મરાયો. પણ ધીરજિયે જાણ્યું જે ઘાતક ફોજ
આવે છે તેથી તે આગળ દોડી ગયો.[1]

પછી ધીરજી કોઈને ઘેર ઉતર્યો છે, એવું સંભળાય કે તરત તે
ધણીને ઘેર સરકારના પચાશ અશ્વારો જઈ પ્હોંચે, અને તેને હેરાન કરે.
એક વેળાએ ધીરજી પોતાને ગામ આવ્યો, તે ગામ એક ચારણના ગામની
પાસે હતું. તેથી તેના ઉપર શક લાવીને તેના ઉપર બે અશ્વાર મોકલ
કર્યા. ધીરજિયે આ વાત સાંભળી, ત્યારે તે તાબડતોબ ચારણને ગામ જઈ
પ્હોંચ્યો અને એક અશ્વારને ઠાર કર્યો, પણ બીજો ન્હાશી ગયો. ચારણે બદ
વટિયા ઠાકોરને ત્રાસ બતાવવાને પોતાના હાથને અને જાંઘને ઘા કર્યા અને
પોતાના કુટુંબની એક વૃદ્ધ ડોશીના ગળામાં કટારી ખોશી. અશ્વારોના ઉપર
હલ્લો થયાના સમાચાર મહારાજે જાણ્યા ત્યારે તેને લાગ્યું કે, ચારણે તેમ
કરવાની ઉશ્કેરણી કરી હશે, માટે તેના ગામ ઉપર ફોજ મોકલવાની આજ્ઞા
કરી, પણ વધારે ચોક્કસાઈ કરતાં જે ખરી વાત હતી તે જણાઈ આવી.

આવી વેળાએ ધીરજી પોતાના મિત્રોના ગામને પાદર પણ નીકળતો
નહિ, તેમ જ તેને ખરો મિત્ર કોઈ હતો પણ નહિ. તેણે મેવાડના ડુંગ
રામાં પોતાનો પડાવ રાખ્યો, પણ ઠેઠ પાટણ[2] સુધી લૂટફાટ કરવા

[1] મેજર થામસના ઉપરીપણા નીચે બહારવટિયાઓની પછવાડે ડુંગરપુર ઉપર ફોજ ચડી, અને તા૦ ૧૧ મી માર્ચ સન ૧૮૨૫ ને રોજ કિલ્લો લીધો. પછીના જુન મહિનામાં ડુંગરપુરના જવાન ઠાકોરે લાલજીને મારી નાખ્યો, તે કામથી તેનો બાપ કે જેનો તે દત્તક થઈ રહ્યો હતો તે ઘણો કોપાયમાન થયો." અંગરેજી દફતર ઉપરથી.

[2] सोरठा

पाटण घोडा पाय, मगरी रही मेवाडरी,
आभो उंडल माह, धारे तो ले धीरतो. ॥ १ ॥
आल्न धरती माही, पूना लग धाहां पडे;
धल्कते कमाड, धाके जडिया धीरता. ॥ २ ॥
तु धीरा तरवार, नर सहसा झालत नहि,
श्री निधांर, लह नवे होवे लरी. ॥ ३ ॥

[1] મેવાડની ડુંગરી ઉપર રહીને પાટણને પાદર ઘોડા પાય, જો ધીરો ધારે તો
આભાને પોતાની બાથમાં લઈ લે

લાગ્યો અને સરકારના અશ્વારો ઉપર હુમલા કરીને ગામડાંમાંથી ઢોર અને બાન લઈ જવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે રાયગઢની આસપાસના મુલ્ક ઉપર હલ્લા કરવા માંડ્યા. એ રીતે તેણે ચૌદ વર્ષ સુધી વખો કર્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં ઈડરના ડુંગરામાં તે સંતાઈ રહ્યો હતો તેવામાં તેના મિત્રોના તરફથી તેને ફોડવાનો જે દારૂ મળ્યો હતો, તે સૂકવવાને તેણે જાજમ ઉપર પ્હોળો કર્યો હતો, તેમાંથી શિરબંધીયોને વ્હેંચી આપતાં કોઈની જામગરી લાગ્યાથી બધો દારૂ સળગી ઉઠ્યો. તેથી ધીરજીને પીડા થઈ ને મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેનું વય આશરે પીસતાળીશ વર્ષનું હતું. ધીરજીનું કદ નીચું હતું અને તે શરીરે પાતળો હતો. ઈડરના કોઈ પણ સરદારના વખા કરતાં ધીરજીનો વખો ઘણો કહેવાયો. આખા મહીકાંઠામાં તેનાં પરાક્રમનાં ઘણાં વખાણ થાય છે અને તેના રાસડા, ગીત, તથા કવિત ઘણાં છે.

ધીરજી મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો કબીલો મારવાડમાં હતો. તેની બે ઠકરાણીમાંથી ચાવડીજીને તેના એક ચાકરે જઈને ધીરજી પ્હેરતો તે પાઘડી બતાવીને સમાચાર કહ્યા, એટલે તે જ પાઘડી સાથે સતી થઈ. તેને કાંઈ સંતાન ન હતું. બીજી ઠકરાણીને એક કુંવર અને એક કુંવરી હતી, તે લઈને તે વાંકાનેર ગઈ.[1]



---

૨ ધીરાની ધાકથી માળવેથી તે છેક પૂના સુધી ત્રાસ વર્તાઈ જવા માંડ્યો ને કલકત્તા શહરના દરવાજા પણ ભીડી દેવા પડ્યા

૩ અરે ધીરા! તેં જો નવા પ્રકારની સહસા કરીને તરવાર ઝાલી હોત નહિ તો નવે ખંડ પૃથ્વી નક્ષત્રી છે, એમ કહેવાત.

૧ બ્હારવટિયા ઠાકોરને પકડવાને બ્રિટિશ સરકારે જે જે પ્રયત્ન કર્યા તે તે નિષ્ફળ ગયા, કેમકે મહીકાંઠાના સર્વ ઠાકોરો તેના ઉપદ્રવ વિષે ઘણું કરીને સરખી રીતે અખાડા કરી જતા હતા. તેને લીધે મુખ્યત્વે કરીને એમ બન્યું હતું, એવું મુંબઈ સરકાર કહે છે. ધીરજીની સાથે સલાહના કહેણ કરવા અને તેની ફરિયાદનો તપાસ કરીને જે વાજબી લાગે તેનો ઇન્સાફ આપવાનું વચન આપવાને વડોદરાના રેસિડેણ્ટને સૂચવવામાં આવ્યું. મિ. વિલ્લોબી તે દાહાડે રેસિડેન્સીનો ઉપરી હતો. તેણે બ્હારવટિયા સાથે કહેણ ચલાવવા માંડ્યું, પણ તે ચાલતું હતું તેવામાં જ તેના મરણના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે તે વિષે તે ગૃહસ્થે તા. ૬ ઠી આગસ્ટ ૧૮૨૭ ને રોજ રિપોર્ટ કરી વાળ્યો. *વાંકાનેરના ઠાકોર ધીરજીને કાળ થઈ, ત્યાર પછી તે ૭ દિવસ* જીવ્યો, અને તેનું મરણ પાસે આવ્યું જાણીને તેણે પોતાના એક રજપૂત માણસને હકિકત કહેવાને મી. વિલ્લોબી પાસે મોકલ્યો અને પોતાના કુટુંબની સંભાળ રાખવા વિષેની અરજ કહાવી

દંડ લઈને તેમને છોડી મૂક્યા, અને પોતે ફખીલા સુદ્ધાંત મહુના ડુંગરમાં રહીને ઈડર જિલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. છેવટે મહારાજે પોતાની ફોજ સુદ્ધાંત જઈને મહુ પાસે ભવનાથ મહાદેવ નજીક મેલાણ કર્યું, અને વીજાપુરના બ્હારોટ દામોદર મોહોબતસિંહને બાંહ્યધર આપીને ગોપાળસિંહને તેડાવ્યો. તે આવ્યો એટલે મહારાજે તેને કસુંબો પાઈને કહ્યું જે, "તું મારે "છોરું છું, તારા જેવું મારે કોણ છે? તને દેખું છું ત્યારે મને કુંવર "ઉમેદસિંહ જોયા જેટલો સંતોષ થાય છે." એવાં વચન કહીને તેને મહુમાં રાખ્યો. પછી મહારાજ ઈડર ગયો પણ કહેવા લાગ્યો જે, "ગોપાળસિંહ વિના મને અન્ન પણ ભાવતું નથી." આમ કહી તેણે તેને ઈડરમાં તેડાવ્યો.

વિ૦ સં૦ ૧૮૩૦ માં મહારાજ પરગણામાં અસ્વારી ફરવા નીકળ્યો, તે સમયે પોશીનામાં ખેરોજના ઠાકોર બદસિંહને પકડીને બેડિયો જડી તેનું કારણ એવું જે:—

હડાદ પોશીનાનો ઠાકોર વિ૦ સં૦ ૧૮૨૮ માં ગુજરી ગયો, તેનો કુંવર પર્વતસિંહ અઢાર વર્ષનો હતો, પણ તે શૂરવીર ન હતો. જામતસિં અને બદસિંહ તેના પિત્રાઈ ભાઈ થતા હતા. તેમાંથી જામતસિંહનો પર્વતસિંહ જે ખરો વારસ હતો તેને ગાદિયે બેસારવાનો હતો, પણ બદસિંહને પોતાને બેશી જવું હતું. તથાપિ તેનો ઉપાય ચાલ્યો નહિ, એટલે ઈડરમ મહારાજની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો જે, "જો તમે મને પોશીનાની "ગાદિયે બેસારો તો હું તમને એ પટાનો ચોથો ભાગ લખી આપું." વાત મહારાજે માન્ય કરી. પરંતુ તે કુંવરે તથા જામતસિંહે જાણ્યું, તેઓ પણ ઈડરમાં આવીને મહારાજને કહેવા લાગ્યા જે, "કુંવર "પિત્રાઈને ગાદિયે બેસારવાનો શિરસ્તો નથી, માટે તેમ કરવું એ આપને "નથી" ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, "એ મને ચોથો ભાગ લખી આપે છે "હું એને બેસારીશ." આવું સાંભળીને તેઓને કશો ઉપાય નહિ તેમણે પણ કહ્યું જે, "અમે તમને ચોથો ભાગ લખી આપિયે છિયે." ત્યારે મહારાજ કેહે જે, "ચોથો ભાગ તો એય લખી આપે છે, ત રાણીયોનાથી શું વધારે આપો છો જે તમને ગાદિયે બેસારૂં!" પછી કેટલી

૪ માથ્યા પછી કુંવરે ત્રીજો ભાગ લખી આપ્યો, એટલે તેને ગાદી ઉ

૧ ધણી થઈ સારૂ જામતસિંહ પોશીને ગયો. ત્યારે બદસિંહે મહારાજને

૫ સર્વ ચ લખી આપવાનું કહ્યું, એટલે મહારાજે હુકમ લખ્યો

` વૈભવ પામ બેસાર્યા વિના પાછા અહિં આવજો. તે ઉપરથી તે પાછ

આવ્યો, એટલે મહારાજે કહ્યું જે, "બદજી ૭ આની[1] ભાગ લખી આપે "છે માટે એ ગાદિયે બેસશે." આ વિષેની ભાંજગડ બે મહિના સુધી ચાલી, છેવટે કુંવરે અરધો ભાગ લખી આપ્યો. ત્યારે મહારાજે સુવેરના કુંવરને પચાસ બંદુકદાર, પચાસ અશ્વાર, હાથી, નગારૂં તથા ચોપદાર આપીને કુંવરને ગાદિયે બેસારવા સારૂ તથા દરબારનો અર્ધો ભાગ તપાસી લેવા સારૂ મોકલ્યો. કુંવરે તે પ્રમાણે જઈને પર્વતસિંહને ગાદિયે બેસાર્યો, એટલે બદસિંહે બેરાજમાં પોતાને ઘેર જઈને પોશીના પટાના ગામને હરકત કરવા માંડી, તે ઉપરથી નવા ઠાકોરે ઈડર ફરિયાદ કરી. મહારાજે બદજીને ઈડર તેડાવ્યો, પણ તેણે જાણ્યું કે મને મારી નાંખશે, તેથી તે આવ્યો નહિ. પછી બાંહધર આપીને તેને તેડાવ્યો, એટલે તે આવ્યો તો ખરો પણ મહારાજનો ભરોંસો રાખતો નહિ. તેવામાં શિરોઈનો કારભારી ત્યાં કાંઈ કામ વાસ્તે આવ્યો હતો તેના ભેગો બદજી આવીને ઉતર્યો, એટલે મહરાજે તેને દરબારમાં બોલાવીને ઠપકો દીધો, પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ. ત્યારે મહારાજે તેને પકડવાનો વિચાર કર્યો પણ શિરોઈનો કારભારી સામો થશે એવો તેને ડર લાગ્યો, તેથી એ વિચાર જવા દીધો, અને તેને શીખામણ દઈને રજા આપી. એટલે બદજિયે ઘેર જઈને પાછી એ જ રીતે પોશીના પટાને હરકત કરવા માંડી. ત્યારે વળી મહારાજે બાંહધર આપીને તેડાવ્યો, પણ તેણે ઈડર આવવાની ના કહી. એટલે મહારાજે તેના બે કારભારી, એક બ્રાહ્મણ અને એક ભાટ હતો તેમને ફોડ્યા અને કહ્યું કે, "તમે બદજીને દરબાર સુધી લાવશો "તો તમને એકેકું ગામ આપીશ." પછી તેઓ બદજીને ભોળવીને ઈડરમાં લાવ્યા, ત્યારે મહારાજે તેની ઘણી આગતાસ્વાગતા કરી. પછી તેને કચેરીમાં બોલાવ્યો પણ તે આવ્યો નહિ, ત્યારે ઘણો વિશ્વાસ આપીને તેડાવ્યો અને મહારાજે સિંધી મેરૂ જમાદારને કહ્યું જે, "બદજી આવે એટલે તેને તરત

---

૧ હિન્દુઓમાં જેમ આના અથવા રૂપિયાના ૧/૧૬ માં ભાગ વ્હેંચાય છે તે જ પ્રમાણે વેલ્સમાં હજી લેગણ એના જેવી જ રીત ચાલે છે. વ્હાણના ભાગ સંબંધી એક મુકરદમો કોર્ટમાં ચાલતો હતો તેમાં બધા સાક્ષિયો વેલ્સ લોક હતા, તેઓ પોતાના ભાગની વાત કહેતાં વ્હાણને વજનની વાત લાગુ પાડતા હતા તે સાંભળીને સર્વને આશ્ચર્ય લાગતું હતું. તેનો ખુલાસો ઇન્ટરપ્રિટરે નીચે પ્રમાણે કર્યો:-વ્હાણ બંધાવાતું હોય તેના ચોસઠ ભાગ કરવામાં આવે છે અને બધા ભાગીદારો મળીને જે ભાગ રાખે છે તે સર્વે એકંદર એક પૌન્ડ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ૧/૬૪ જેનો ભાગ હોય તેને એક ઔંસનો ભાગિયો કહે છે ૧/૧૨૮ તો અર્ધ ઔંસનો ભાગિયો કહે છે, ૧/૨૫૬ નો પા ઔંસનો ભાગિયો કહે છે; એ રીતે પ્રમાણ ગણાય છે.

"પકડી લેવો." પછી તે કચેરીમાં આવતો હતો તેવો જ તેને પકડીને તે પોતાને ઉતારે લઈ ગયો અને કેદ કરીને તેના પગમાં બેડિયો નાંખી.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૦ માં મહારાજ અશ્વારી ફરવાને નીકળ્યો ત્યારે ભદજીને કેદમાં સાથે લીધો. પણ બે મહિના પછી તેનો બેરોદ પટો બેતલબ કરીને ફેલજામીન લઈને તેને રાજી કરી છોડી મૂક્યો, એટલે તેણે ઘેર જઈને પેલા બે કારભારિયોને બોલાવીને વિશ્વાસ આપી રાખ્યા, પછી બ્રાહ્મણનું માથું કાપી નાંખીને તે કૂતરા પાસે સુંઘાવ્યું, અને ભાટને પણ મારી નાંખવાની યુક્તિ કરી પણ તે ત્યાંથી સટકી ગયો.

મહારાજ પોતાની અશ્વારી લઈને નીકળ્યા, ત્યારે અહંમદનગરના રાજા કરણસિંહ, મહુના ઠાકોર ગોપાળસિંહ, અને સર્વે સરદારો સાથે હતા, તેવામાં ઉપર લખેલા બે સરદાર, તથા મુંડેટીના ઠાકોર જાલમસિંહ એ ત્રણે મળીને ઘરમેળે ઠરાવ કરીને મોજે પાલ ઉપર અશ્વારી લઈ જવાનો વિચાર કર્યો, અને મહારાજ તથા તેના કારભારી દરજણસિંહનો વિચાર રેહેવર ઉપર જવાનો હતો. પણ પેલા સરદારોએ ભોળવીને પાલ ભણીને રસ્તે અશ્વારી ચલાવી અને સરજામ આગળ મોકલીને પાલ મારવાની પોતાના માણસોને આજ્ઞા આપીને તેઓ મહારાજની સાથે રહ્યા. તેઓએ ત્યા જઈને પાલ મારી અને ત્યાંનાં બધાં ઘર બાળી નાંખ્યાં. ત્યાંનો ઠાકોર મોહોબતસિંહ ડુંગરામાં ન્હાશી ગયો. તે ન્હાશી જાય એવો તો ન હોતો પણ પોતાના ધણીની ફોજ જાણીને ન્હાશી ગયો. પછી મહારાજ આવ્યા અને ગામ બળી ગયેલું જોયું, ત્યારે ત્રણે સરદારોને ઘણો ઠપકો દીધો, અને પાલને પાદર મેણાલ કર્યું. ત્યાના ઠાકોર મોહોબતસિંહે ભીલ ભેગા કરીને ફોજને પાછા જવાના રસ્તા બંધ કર્યા. તેથી ત્યાં દશ દિવસ સુધી પડાવ રાખ્યો અને પાલમાંથી મળેલી લૂંટ ઉપર ગુજારો કરવા માંડ્યો. દરજણસિંહના માણસોએ કશું લૂંટ્યું નહિ પણ પેલા એકસંપી થયેલા સરદારો આસપાસનાં ગામ લૂંટતા હતા તેથી મહારાજને ઘણી ચીડ ચડતી હતી, એ ફોજમાં એક વ્યાપારી[1] હતો તેનાં ઊંટ સામાન લઈને ઇડરથી આવતાં હતાં તેઓને તથા તેનાં માણસોને ભીલોએ ઘાયલ કરીને બધો સામાન લૂટી લીધો. એ સમાચાર ફોજમાં આવ્યા, અને પાલના ઠાકોર મોહોબતસિંહે પણ કહાવ્યું કે, "મહારાજે મારૂં ગામ રૂપિયા ભરતાં છતાં વગર વાંક "કરવે માર્યું છે તેથી હવે ફોજ લઈને પાછાં જતાં કઠિણ પડશે." ત્યારે મહારાજે કહાવ્યું જે, "મારે પાલ મારવી ન હતી, પણ આ ત્રણ સરદારોએ

૧ એ વ્યાપારી ઈડરનો ગોસાઈ દોલતગરજી મણિગરજી કરીને હતો. ૨. ઉ.

"મારી છે." ત્યારે તેણે કહાવ્યું કે "તેઓને તો હું પ્હોંચી વળત પણ આપ
"શા વાસ્તે તેમની સાથે પધાર્યા?" પછી મહારાજે તેને તેડાવ્યો પણ તે
આવ્યો નહિ ત્યારે તેણે બંદોબસ્ત કરી આપ્યો કે, "પાલ વસાવ્યા પછી
બે વર્ષ સુધી કશી મારે જમાબંધી લેવી નહિ. એવો ઠરાવ કરીને ત્યાંથી
મેલાણ ઉઠાવ્યું, અને મનમાં ખોટું લાગ્યું, તેથી બીજે કહિં નહિ જતાં
પાછા ઈડર ગયા, અને ફોજ વેરી નાંખી.

મહારાજે ગોપાળસિંહને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો, તેવામાં તેને
અને દરજણસિંહ પ્રધાનને માંહોમાંહે દ્વેષભાવ બંધાયો હતો. મહારાજે
ગોપાળસિંહને કહ્યું જે, "ઈડરનો કારોબાર તમને આપવો છે, અને એક
"વાત વળી તમે પેટમાં રાખો તો તમને કહું." તેણે કહ્યું કે "હું પેટમાં રાખીશ."
ત્યારે મહારાજ કહે જે, "દરજણસિંહને મારી નાંખીશું?" ગોપાળસિંહ કહે
કે, "આ વાત તમે સાચી કહો છો કે મારી મશ્કરી કરો છો?" ત્યારે
મહારાજ કહે કે, "સાચી કહું છું." ત્યારે કહ્યું કે વચન આપો, એટલે
મહારાજે વચન આપ્યું. પછી ગોપાળસિંહે મઉ જવાની રજા માગી તે
શિરપાવ આપીને તેને આપી તે ઘેર જઈને પાછો આવ્યો, ત્યારે મહારાજે
કુંવર ઉમેદસિંહની ઢાલતરવાર તેને બક્ષિસ આપી. પણ ઘણા લોકો
ગોપાળસિંહને કહેતા કે, "કોઈ સમયે મહારાજ તમને મારી નાંખશે.
"જૂવો કે, મોજે ચાંદણીના ઠાકોર સુરમલને ભવાનસિંહે દગાથી માર્યો
"હતો. મેઢાસણના ઠાકોર ખુમાનસિંહના કુંવર જયસિંહને પણ તેણે
"દગાથી માર્યો હતો, એમના ઘરની એવી રીત છે," પણ આવી વાત
ગોપાળસિંહે માની નહિ. ટોરડાનો ઠાકોર પાહાડસિંહ તેનો સસરો થતો
હતો તેણે સમજાવ્યો તથાપિ ગોપાળસિંહને ગળે એ વાત ઉતરી નહિ
અને ઉલટું એવું ઉત્તર આપ્યું કે "ટીટોઈના ઠાકોર કનકાજીને ઈડરના
"દરબારથી વેગળો રાખ્યો; વાંકાનેરના ઠાકોર ધીરજીને પણ વેગળા
"રાખ્યા અને મને પણ એવો વ્હેમ બતાવીને વેગળો રાખવા ઇચ્છો છો?"

પછી ગોપાળસિંહની મા ગુજર્યાં, ત્યારે ઘણા આગ્રહથી રજા લઈને
પોતે મઉ ગયો અને તેની ક્રિયા કરી. ત્યાં પણ ઘણાં માણસોએ કહ્યું કે
તમે ઈડર જશો નહિ, પણ ગોપાળસિંહે કોઈની વાત માની નહિ. ત્યારે
તેની ઓરમાન માએ, અને ઠકરાણિયે યુક્તિ કરી રાખ્યા પ્રમાણે, જ્યારે
ગોપાળસિંહ ઈડર વાળ્યો ત્યારે, એક સ્ત્રી કાળાં અને કાના ફૂટેલાં હાલાંમાં
પાણી ભરીને સામી આવી, એ વગેરે અપશુકન કરી બતાવ્યા. તો પણ ગોપા-
ળસિંહ તો ઈડર ગયો.

ત્યાર પછી ઘણે દિવસે ઈ० સ० ૧૮૩૧ માં મહારાજે પોતાના કસ-બાતીને વાત જાણ પડવા ન દેવા વિષે પક્કા સોગન દઇને કહ્યું જે "આજ "ગોપાળસિંહને તમે મારી નાંખો." આ વાત કોઈએ કબૂલ કરી નહિ, ત્યારે મેરૂ જમાદાર સિંધી હતો તેને બોલાવીને એ જ રીતે સોગન દીધા પછી કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે કરવાની હા કહી. આગલે દિવસે મહારાજે ગોપાળ-સિંહને કહ્યું જે, "કાલે શિવરાત્રી છે, માટે તમે સવારના પ્રહરમાં વ્હેલા "આવજો. એટલે આપણે દરજણસિંહને મારવાનું ધાર્યું છે તે કરીશું." ગોપા-ળસિંહે તે પ્રમાણે નાહી જમીને તૈયાર થઈ ડોઢિયે જઈ હુજૂરને ખબર કરાવી ત્યારે નિત્યના ધારા પ્રમાણે દરવાને તેઓનાં હથિયાર ડોઢિયે મૂકાવ્યાં. ત્યાં મેરૂ જમાદારનાં માણસ બંદુકો ભરીને તૈયાર હતા અને ગોપાળસિંહને મારવાને તેની આવવાની જ માત્ર રાહ જોતા હતા. દરબારમાં જે પ્રતિ-ષ્ઠિત માણસો હતા અને જે ગોપાળસિંહના પક્ષના હતા, તે સર્વેને મહારાજે કાંઈ ચાકરી બતાવીને પરગણામાં મોકલ્યા હતા. જ્યારે ગોપાળસિંહ દરબા-રમાં આવ્યો ત્યારે મહારાજ વડી રાણીના[1] મ્હેલમાં ગાદી તકિયા નંખા-વીને બિરાજ્યા હતા, ત્યાં ગોપાળસિંહને બોલાવ્યો તે વેળાએ દરબારને આરોગવાનો થાળ આવ્યો, ત્યારે મહારાજે ગોપાળસિંહને કહ્યું જે "તમે "મારા ભેગા જમવાને બેસો" ત્યારે તેણે ના કહી, પણ ઘણો આગ્રહ કરીને તેને જમવા બેસાર્યો. જમી રહ્યા પછી મુખવાસ આપ્યો. ગોપાળસિંહના સસરા પાહાડસિંહે તેને કોરે લઈ જઈને કહ્યુ જે, "મારા મનમાં એમ જણાય "છે જે, આજ એ આપણને મારશે, માટે મારી પુત્રી ચૌદ વર્ષની તમને "પરણાવી છે તેની ખાતર હું તમને કહું છું કે તમે તમારો બચાવ કરો." ત્યારે ગોપાળસિંહે કહ્યુ કે, "તમને ખોટો વ્હેમ આવે છે." પછી ગોપાળ-સિંહનો સસરો હુક્કો પીવાને મિષે ઘણી મુશ્કેલીથી પોતાનો જીવ બચાવીને ઉતારે પ્હોંચ્યો અને ત્યાંથી અશ્વાર થઇને સટકી ગયો. ત્યાર પછી જમાદારે પક્કો બંદોબસ્ત કર્યો કે કોઈ પણ ત્યાંથી બ્હાર છટકી જઈ શકે નહિ.

પછી મહારાજે ચાકરને આજ્ઞા કરી કે, "અત્તરની શીશી લાવો." પછી ચાકર જે જે શીશી મેડી ઉપરથી લાવ્યો તે તેમણે પસંદ કરી નહિ. છેવટે પોતે શીશી લેવા જવાને બ્હાને જઇને દાદર બંધ કર્યો. તેણે જમા-દારને કહ્યું જે, "હવે એ જીવતો જશે તો તારૂં માથું કપાવીશ." એટલે

---

[1] તેમનું નામ દેવલકુવરબા હતું, અને તે ઓગવાના ભાટી ઠાકોરની કુંવરી હતાં એ ભાટી ઠાકોર મારવાડના જેસલમેરવાળાનો બાયાત થતો હતો. જ્યારે મહા-રાજ દેવ થયા ત્યારે એ રાણી પણ તેમની સાથે સતી થઈ હતી. ર. ઉ.

ચારે તરફનાં બારણાં બંધ થયાં અને ચારે તરફથી બંદુકો છૂટી, ત્યારે ગોપાળસિંહ સાથે બાર માણસો હતાં તે તેની આસપાસ વીંટાઈ રહ્યાં, પણ ગોળિયો વાગ્યાથી તેઓ મરાયાં, અને ગોપાળસિંહ જખ્મી થયો. ત્યારે મહારાજે ડોકિયું કરીને કહ્યું જે, "ગોપાળસિંહ! તારે ઈડરની વાણિયણોને "પકડવી ઘટતી હતી કે? હવે તારે જે જોર કરવું હોય તે કર. આ લે બે "તરવારો બાંધ." એમ કહીને બે તરવારો નાંખી. પછી ગોપાળસિંહે ભટિયાણીજી રાણીને પોકાર મારીને કહ્યું જે, "હું તમારા મ્હેલમાં તમારે શરણે "છું." એટલે રાણિયે મહારાજને કહ્યું કે "હવે ગોપાળસિંહને મારશો તો હું "પણ તેની સાથે મરીશ." ત્યારે મહારાજ કહે કે, "હવે એ ઉગરશે તો મને "મારશે, અથવા ઘણી હરામખોરી કરશે." રાણી કહે કે, આપણે પકકો બંદોબસ્ત કરીશું પણ હવે તો એને મરાય નહિ. પછી એ રીતે બે દિવસ અને એક રાત ગઈ. બીજી રાત્રે ગોપાળસિંહે વિચાર્યું જે, "રાજગઢ "ફુટીને ન્હાશી જાઉં," આવા વિચારથી તે બ્હાર નીકળ્યો એટલે સિપાઈયોએ તેને તરવારથી ઠાર કર્યો. પછી મહારાજે ભંગિયાને બોલાવીને હુકમ કર્યો જે એ સર્વેનાં મડદાંના કડકા કરીને સમળિયોને ખવરાવો. આવી વાત સાંભળીને મહાજનના મુખ્ય શેઠિયાઓએ આવીને અરજ કરી જે, "મહારાજ! જે ગુન્હેગાર હતા તેઓને તમે શિક્ષા કરી. હવે તેમની "માટી સાથે તમારે કાંઈ વેર નથી, માટે તેઓને બળાવો." પછી ગાડામાં મડદાં ભરીને સ્મશાનમાં લઈ જઈ એક ચિતામાં બાળ્યાં. એ ત્રણ દિવસ સુધી દરબારમાં મહારાજ સુદ્ધાંત કોઈયે અન્ન ખાધું ન હતું.

ગોપાળસિંહના કુંવર બે હતા, એક ભારથસિંહ, સાત વર્ષનો હતો અને બીજો પર્વતસિંહ ત્રણ વર્ષનો હતો. તેઓ તથા તેઓના કબીલો તથા તેમની તરફના જે લોકો હતા તે ઉપરના સમાચાર સાંભળીને ડુંગરામાં ન્હાશી ગયા. ત્યારે મહારાજે મહુ જઈને પાસે મેલાણ કર્યું અને ગોપાળસિંહના કુંવરોને પાછા બોલાવીને તેમને તેમની જગ્યા પાછી સોંપી.

ટીપ—મહુના ગોપાળસિંહની ઉપર પ્રમાણે અવસ્થા થઈ તે સંબંધી અંગરેજી દફતરમાં કાંઈ લખાણ થયેલું જોવામાં આવતું નથી. લેફટેનન્ટ કર્નલ બાલનટૈનના પછી મહીકાંઠામાં પોલિટિકલ એજંટની નેમણુંક થઈ નથી, તેથી કરીને એવા પ્રકારનું કામ અંગરેજ સરકારને કાને જઈ પ્હોંચે નહિ એમ છૂપું રાખવામાં આવે અથવા તે ઉલટી રીતે સમજાવી પણ દેવાય; તથાપિ મહારાજ ગંભીરસિંહ વિષે જે કાંઈ બીજું લખાણ થયું છે તે ઉપરથી

સીમા વિષે ચોમાસામાં તકરાર ઉઠી. તે વેળાએ બન્ને પક્ષકારોને વેરી નાંખવામાં આવ્યા. પછી તેઓએ પોતપોતાના ધણી પાસે ફરિયાદ કરી ત્યારે બન્ને ધણિયોએ પોતપોતાના માણસોને એવું ઉત્તર આપ્યું કે, "તમે "મરદ હતા કે કોણ હતા? એમાં અહિં શું ફરિયાદ કરવા આવ્યા? લડી મરિયે "નહિ?" પછી બીજે દિવસે બન્ને ભણીના એકુતો હથિયારબંધ થઈને દળ લઈને ગયા, અને ખૂબ લડાઈ થઈ. શેરસિંહના ભણીનું એક માણસ મરાયું, અને બીજાં ઘાયલ થયાં; અને સામી બાજુનાં ઘણાં માણસ ઘાયલ થયાં. આ વાત સાંભળીને શેરસિંહે મુંડેટી જઈને પોતાના પિતાને કહ્યું કે, વલાસણવાળાએ મારૂં એક માણસ માર્યું માટે તમે મને આશ્રય આપો, નહિ તો, ત્યાં ઘણું લશ્કર છે, તેમ છતાં પણ હું તો વલાસણને પાદર જઈ લડીને મરીશ. આવું સાંભળીને જાલમસિંહ કટક કરીને વલાસણે ગયો, અને લડાઈ થઈ. મુંડેટીવાળાએ ઈડરના મહારાજને એ વાતની ખબર કરી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, વલાસણવાળા જ્યારે તમારાં માણસોને મારશે ત્યારે આપણી મારવાડિયોની શી લાજ રહેશે? વળી કોઈ સમે તેઓ તમારી મુંડેટી પણ દબાવી પડશે. માટે તમારે જોઇયે તો દરબારના શિરબંધી તથા નાણું મંગાવજો. પછી વલાસણવાળાએ મહારાજની મદદ માગી, કેમકે તેના પટામાં અર્ધો-અર્ધ ભાગ મહારાજનો હતો. તો પણ મહારાજે જાલમસિંહને જેવો જવાબ દીધો હતો તેવો જ તેને દીધો, કેમકે, તેની એવી મરજી હતી કે "એમાંથી એક 'જે માર્યો જશે તેનું સાલ મારે ઓછું થશે." આ વેળાએ વલાસણમાં એક બાવી રહેતી હતી. તે પુરૂષનો પોષાક પ્હેરતી અને તેણે માનદાસ (મહાન-દાસ) એવું પુરૂષનું નામ રાખ્યું હતું. તે ચોવટ કરવામાં પ્રસિદ્ધ હતી, અને તે જ પ્રમાણે ઈડરમાં આવીને તડાકો મારીને મહારાજની હુઝૂરમાં ક્હેવા લાગી જે, "વલાસણના માણસોએ મારવાડિયોને અપમાન પ્હોંચે એવી રીતે ન્હસાડી "મૂક્યા." દરજણસિંહ પ્રધાન આ વેળાએ દરબારમાં હતો, તેને એ વાત સાંભળીને ઘણું લાગ્યું. કેમકે, તેનો દીકરો તથા તેનો ભાઈ મુંડેટીના ઠાકોરની પક્ષે ગયા હતા. તેણે જાલમસિંહને લખ્યું કે, "વલાસણું માર્યા વિના આવો "તો ઈડરમાં મ્હોડું દેખાડશો નહિ. રૂપિયા જોઇયે તો મંગાવી લેજો." આ કાગળ વલાસણ પ્હોંચતાં પ્હેલાં આગલે દિવસ થોડી ઘણી લડાઈ થઈ હતી, પણ પાસેના એક ઠાકોરે વચમાં પડીને સમાધાન કર્યું હતું. જાલમસિંહને કારભારીનો કાગળ પ્હોંચ્યો, એટલે તેણે હલ્લો કર્યો. તેમાં ખાસકીનો ઠાકોર મરાયો, ગામ લૂંટ્યું, બાળ્યું, અને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન લીધાં. તે વેળાએ તો તેટલેથી જ તકરાર બંધ પડી, અને મારવાડી પાછા ઘેર ગયા. અંગરેજ સરકારના

બંદોબસ્તે કરીને વલાસણુવાળાથી વેર વળાયું નહિ, પણ તેઓ એમ ધારે છે કે અંગરેજ સરકારનું રાજ્ય હશે નહિ, ત્યારે મુંડેટી ઉપર વેર વાળીશું.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૦ માં ચોહાણુ વંશનો છેલ્લો સગોત્રી ગુજર્યો, એટલે મહારાજા ગંભીરસિંહે તેના ગામ ઉપર દાવો કર્યો, તે એવા મુદ્દા ઉપરથી કે, એ ગામ મુંડેટીના પટાથી બ્હેલાયદું છે, માટે હવે અમે ખાલસે કરીશું. જાલમસિંહ સામો થયો, અને કહ્યું કે, "તમે મારો હક્ક છીનાવી લેશો તો હું "બ્હારવટે નીકળીશ." આ વેળાએ કર્નલ બાલન્ટૈન ઈડરવાડાનો ઠરાવ કરવામાં ગુંથાયો હતો. તેણે જાલમસિંહને કેદ કર્યો, પણ ચાર મહિના પછી તકરારી ગામ પાછું આપવાને કબૂલ કર્યું, અને મહારાજને બીજા તેના હક્ક જે આપવાના હતા તે આપ્યા તથા બીજા દશ વર્ષ સુધીના સારી ચાલના જામીન આપ્યા, ત્યારે તેને છોડ્યો.[1]

---

૧ કર્નલ બાલન્ટૈનના સાદરા મુકામના તા૦ ૧૫ મી આક્ટોબર ૧૮૨૨ ના સામાન્ય રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"એ ઠાકોરની (મુંડેટીના જાલમસિંહની) ચાલ, ગયા એપ્રિલ મહિનાની ૭ મી "તારીખના મારા રિપોર્ટમાં મેં સરકારની જાણમાં આણી છે, અને તેના દંગાની વાત "સાબીત કરી છે. ત્યાર પછી, એ ઠાકોરે દંડ ભરીને ઈડર સાથનો વાંધો પતાવી દીધો "છે, અને તેને તેનો પટો પાછો આપવામાં આવ્યો છે. * * * દરેક પટાવતને "જિલાયત હોય છે, અને તેનો જેવો રાજા સાથે મર્તબો હોય છે તેવો તેઓની સાથે "જિલાયતનો છે. ચાકરીને પેટે તેઓ જમીન ભોગવે છે, અને તે આ બંદોબસ્તમાં "સામેલ ગણવામાં આવી છે. આ પટામાં ચાર જિલાયતો છે, પણ જિલાયતોની જમીન "પણ ઈડરે બક્ષીસ કરેલી છે, અને એટલા માટે તેનો સરખો હક્ક અને મર્તબો છે. "એની હકિકત આ પ્રમાણે છેઃ—હાલના રાજવંશની જ્યારે ઈડરમાં સ્થાપના થઈ "ત્યારે હાલના જિલાયતોના પૂર્વજો રાજાના પટાવતોના અનુયાયી, સગા, અથવા પક્ષકાર "હતા, અને ઈડર પાસેથી તેમના પ્રમાણે સરખા ભોગવટાની જમીન પામ્યા. પટાવત "પોતાના જિલાયત પાસેથી જમીન લઈ શકતો નથી, પણ તેની પાસેથી ચાકરી લે "છે, અને ફેર માત્ર એટલો છે કે તેઓ પોતાના તરતના ઉપરિયોને ઇલાયદા જામીન "આપે છે. તેથી તેઓની વતી ઉઘાડી રીતે તે પટાવતો જવાબદાર છે. * * * આ "ઠાકોર ગંભીરસિંહનો વ્હેવાઈ થાય છે. એની દીકરી ટિલાયત કુંવર ઉમેદસિંહ વ્હેરે "પરણાવી છે. પણ આ સંબંધથી એકસંપ થવાને બદલે ઉલટો કુસંપ થયેલો જણાય "છે. જાલમસિંહ પોતે પોતાના રાયની કુંવરી વ્હેરે પરણ્યો છે. તેને તેના પેટનો તેનો "વારસ સુરજમલ કરીને કુંવર છે. મા અને દીકરાને તેની સાથે ઘણા દિવસથી અણ- "બનાવ છે. કેટલાક દાહાડા લગી તો તેઓ ઈડરના આશ્રય નીચે જઈને રહ્યાં, અને "ગંભીરસિંહે સુરજમલ અને તેની માને સારૂ જીવાઈ મેળવી આપવાના કામમાં ભાગ "લીધો હોય એમ જણાય છે, પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યુ નથી. જાલમસિંહે આ વિષે "ખોટું લગાડ્યું ને મેં એને બોલાવાને સમન કરયો તે વેળાએ ખરેખરો ફિસાદ કરવા જતો "હતો. ત્યારથી કુંવર સિરોઈવાળાને ત્યાં ચાકરિયે ગયો છે, અને તેની મા પોળ પાછી ગઈ છે."

ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૬ માં ગોરલનો ઠાકોર મરણ પામ્યો, તેને ચાંદબા કરીને એકની એક પુત્રી હતી, તેને મહારાજ ગંભીરસિંહ વ્હેરે પરણાવી હતી, તેથી મહારાજે કહ્યું કે, મારા સસરાએ પોતાનું ગામ મને કન્યાદાનમાં આપેલું છે, માટે તે ખાલસા કરીને હું મારૂં થાણું રાખીશ, અને મારી સાસુને અન્નવસ્ત્ર વગેરે જે જોઇશે તે આપીશ. ઠાકોરની વિધવાને આ પ્રમાણે ગામની ઉપજમાંથી આપવાનું કબૂલ કર્યું એટલે તે પણ મહારાજના ઠરાવને મળતી આવી ગઈ. પણ મુંડેટીના જાલમસિંહે કહ્યું કે સ્વર્ગવાસી ઠાકોરનો હું દત્તક છું માટે તેની ક્રિયા હું કરીશ, એમ કહીને જોરાવરીથી મૂછ મૂડાવી સપિંડી શ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયા તેણે કરી. એ ક્રિયા મહારાજને પોતાને કરવાની મરજી હતી. ગંભીરસિંહને ડર લાગ્યો કે એ બ્હારવટે નીકળશે, તેથી વળી કોઈ સમયે જોઈ લઈશું. હવણા તો એને રાજી રાખવો. આમ વિચારીને તે ગામ મુંડેટીને તાબે કર્યું. એક વર્ષ પછી જાલમસિંહે પોતાના પાટવી કુંવર સૂરજમલને કહ્યું કે, "પ્રથમ ગોતા ગામ ઉમેદસિંહને આપવાનો મારો વિચાર હતો. "તે તમારી માએ તમારા સગા ભાઈ શેરસિંહને અપાવ્યું માટે આ ગોરળનો "પટો ઉમેદસિંહને આપો." આ વાત સૂરજમલે કબૂલ કરી નહિ, ત્યારે જાલમસિંહ ગુસ્સે થઈ, રીસાવીને જોધપુરમાં મહારાજ માનસિંહ પાસે ગયો ત્યાં છ મહિના સુધી રહ્યો.[1] પણ ત્યાં કોઈ પટો મળ્યો નહિ, અને ગાંઠની ખર્ચી ખાવી પડી, વળી ઉમેદસિંહ તેની સાથે હતો તેથી ખર્ચ વધારે થવા લાગ્યું, એટલે જોધપુરથી કોટે ગયો. ત્યાં તેને કામ મળ્યું એટલે એક વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યો. પોતે ધાર્યું હતું કે હું રીસાઈને જોધપુર જઈશ, એટલે સૂરજ-

---

૧ તા૦ ૨૪ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૨૬ ને રોજ કર્નલ બાલન્ટેન વડોદરાના રેસિડેન્ટને નીચે પ્રમાણે લખે છે—

"આ પ્રસંગે મને, ગંભીરસિંહે અને મુંડેટીના કુંવર સુરજમલે અરજ કરી કે, "ઠાકોર જાલમસિંહે કેટલાક દિવસથી મુંડેટી છોડી છે, અને જોધપુરના રાજા માન "સિંહ પાસે જઈ રહ્યાની વાત જાણવામાં આવી છે તે વાત સરકારને કાને "નાખો ગયે વર્ષે ઠાકોર ઘણો ભાગ કોટે હતો, અને તેના બીજા કુંવરને માટે ત્યાં "ચાકરીમાં રહ્યો છે કુટુમ્બમા કલહ છે એ જ આનું કારણ છે, અને ઠાકોરની એવી ઈચ્છા "છે કે તેનો વડો પુત્ર અને વારસ સૂરજમલ છે તેનો હક્ક રદ્દ કરી નાંખવો." કર્નલ બાલન્ટેને ભલામણ કરી કે ખાલી પડેલી જાગીર ઉપર સૂરજમલને બેસાડવો. પણ રેસિડેન્ટને એમ લાગ્યું કે સૂરજમલને એના બાપની વતી જાગીરનું કામકાજ ચલાવવાને ઠરાવવો એટલું બસ છે. આ છેલ્લી ભલામણ મુંબઈ સરકારે મંજુર કરી. અને ૧૮૨૭ ના એપ્રિલ મહિનામા તે ઠરાવ અમલમાં આવ્યો, પણ આવતા જુન મહિનામાં તે રદ કરવામા આવ્યો.

મલ મને મનાવાને આવશે અને મારૂં વચન માન્ય કરશે, પણ તે તો કાંઈ થયું નહિ. સૂરજમલ મુંડેટીમાં રહીને ઘણો પટો ભોગવતો હતો; માત્ર ત્રણ ગામ જાલમસિંહના કારભારીના હાથમાં હતાં. એક વર્ષ થઈ ગયું, એટલે જાલમસિંહ ઈડર પાછો આવ્યો, અને સૂરજમલને કહાવી મોકલ્યું કે, "તું "ગોરલ ગામ ઉમેદસિંહને આપ, નહિતર હું મુંડેટીનો પટો ઈડરના મહારાજને "લખી આપીશ." આવી ઘણી ધમકી દીધી પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ, ત્યારે તેના બાપે ફોજ કરવા માંડી. જ્યારે સૂરજમલે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે પોતાના બાપને લખી મોકલ્યું કે, "તમે શિરબંધી શા માટે રાખો છો, આ "મુંડેટીનો પટો તમારે જેને સોંપવો હોય તેને સુખે સોંપો, હું વળી ભાવનગર "કે ગમે ત્યાં જઈને રળી ખાઈશ." ઠાકોરે તેના ઉત્તરમાં તેને લખ્યું કે, "હું "જીવું ત્યાં સુધી તમારે હવણાં બે ગામનો ભોગવટો કરવો, ને મારા મુવા "પછી આખો પટો તમારો છે, પણ હવણાં મુંડેટીમાંથી નીકળો." સૂરજમલે એ વાત માન્ય કરી નહિ ને રીસાઈને અહંમદનગર જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે ત્રણસેં બંદુકોવાળા એકઠા કર્યા અને તેના બાપના જીલાયતો જે પોતાના ભણી હતા તેઓને તેડાવ્યા. તે ૧૮૨૯ ના માર્ચ મહિનામાં મધ્ય રાત્રે નાદ-રીની પડોશમાં આવી પ્હોંચ્યો; કેમકે એનો બાપ ત્યાં હતો, અને એકાએક હલ્લો કરવાને ઈરાદે બંદુકોવાળાને સૂચના કરી કે તમારે બંદુકો છોડવી નહિ. તો પણ તેઓ પાસે આવી પ્હોંચ્યા, એટલે બંદુકોના ભડાકા કર્યા. એટલે સૂરજમલ આવ્યાની જાણ થઈ ગઈ. તેના સામા તેના બાપના માણસો થયા, પણ જાલમસિંહે જાણ્યું જે, "સામી ફોજનાં ઘણાં માણસ છે, માટે "આપણે ન્હાશી જવું તે ઠીક છે." આમ વિચારી પોતાની ચાવડી ઠકરાણીને લઈને ન્હાઠો. પછી દાંતાના એક ગામમાં તેને મૂકીને પોતે ડુંગરામાં જતો રહ્યો. સૂરજમલે આવીને નાદરી ગામ લીધુ અને ત્યાં પોતાનું થાણું બેસાડયું, પછી ત્યાંથી મુંડેટી આવીને પોતાનું રહેઠાણ ત્યાં કર્યું.

કુંવર ઉમેદસિંહને મરી ગયાને પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં, એટલે તેની ઉથલેલ કન્યા ગુલાબબાઈ જે સુરજમલની બ્હેન થાય તેને પોતાને વ્હેરે પરણાવાને મહારાજ ગંભીરસિંહે માગું કર્યું. પણ મુંડેટીનો ઠાકોર તથા તેની રાઠોડ ઠકરાણીને તે વાત ગમી નહિ, કેમકે, મહારાજની આ વેળાએ વૃદ્ધાવસ્થા થઈ હતી; તથાપિ પોતાના બાપની સામે મહારાજ જો સુરજમલને આશ્રય આપે તો તેણે તે પ્રમાણે કરવાને હા કહી. જ્યારે જાલમસિંહ ડુંગરોમાં ગયો, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે સૂરજમલ પોતાની બ્હેનને મહારાજા સાથે પર-ણાવી દેશે, તે માટે તેણે તે બાઈની માને છાનુ લખ્યું જે એ પુત્રીને અહિ

भूपत पड़े गंभीर, अभंग हिन्दुवाण उजागर;
सुनी सवे रनीवास, हरपी सतियां कहे हरहर;

તંગાસનું વર્ષ થઈ પડ્યું હતું. તે વર્ષમાં તા૦ ૧૦ મી ડિસેમ્બરને રોજ મુંબઈ સરકાર કોર્ટ આફ ડિરેક્ટરોને નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

"પાલણપુરનો પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ રિપોર્ટ કરે છે તેમાં લખે છે કે, "ચોમાસાના પાકનો છેકાછેક નાશ થઈ ગયો છે, તેથી કરીને ૧૮૧૨-૧૩(અગનોતરો)-"ના વર્ષ પછી વધારે ચડી ગયેલો ભાવ કદિ જોવામાં આવ્યો ન હતો, તેટલો અનાજ "વગેરેનો ભાવ ચડી ગયો છે. દાણાની આયાત થવાને સુગમ પડે, અને ગરીબ લોકોને "યતુ દુઃખ જેમ બને તેમ ઓછું પડે, એટલા માટે, લેફ્ટનેન્ટ પ્રેસકટની સૂચના "ઉપરથી પાલણપુરના દિવાને આવતા અનાજના માલ ઉપરની જકાત બિલકુલ કહાડી "નાંખી છે, અને સારા ભાગ્યે કરીને આ પરગણાનો ઘણો ખરો ભાગ સ્ત્રીના કામને "લાયકનો છે, તેથી કૂવા ખોદવા વગેરે બાબતોમાં ખેડુતોને બધા પ્રકાર-"નો આશ્રય આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો છે, તેથી કરીને હાલમાં ચાલતી મોંઘવારી "કેટલેક દરજ્જે ઓછી થશે, તો પણ એક ધાસ્તી રહે છે કે કોળી અને બીજા ફિસા "દખોર લોકો આખા ગૂજરાતમાં વસે છે તે દાણાનો પાક કચળી જવાથી કામમાં "ગુથાયા વિનાના રહેવાથી નવરા પડશે, અને હવણાંના અનાજના આકરા ભાવને "લીધે નિરાશ થઈ જવાથી ટોળિયો બંધાઈને રૈયતની શાન્તિનો ભંગ કરવાની ધાસ્તી "બતાવશે, તેને માટે બનતી સાવધાની રાખવાના ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા છે.

"તા ૧૬ મી આગસ્ટના રોજના મિ. વુઈલોબીના લખવા પ્રમાણે ઘણું કરીને "આખા કાઠિયાવાડમાં તે દિવસ સુધી વર્ષાદ વરસ્યો ન હતો અને પાક બચી શકે "એટલો પડવાની આશા પણ ન હતી. એનો પરિણામ એવો થયો કે અનાજ તથા "ઘાસની ઘણી જ તાણ પડી, અને બ્રિટિશ તથા ગાયકવાડની ખંડણીમાં છૂટ મૂકવાની "જરૂર પડશે એમ થયું. અનાજનું મૂલ ત્રણ ગણું વધી ગયું અને તે દિવસ લગણ "પણ વધ્યા કર્યું; ઘાસની તંગી મુખ્યત્વે કરીને પડવા લાગી, અને ઘણાં ઢોર નિત્ય "નિત્ય મરવા લાગ્યાં. મિ. વુઈલોબી વિશેષ લખે છે તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ખંડણી "ભરનારાઓએ રીતસર અર્ધી રકમ ભરી છે તે પાછી આપવી પડશે.

"ભુજની વાયવ્ય અને નૈર્ઋત્ય કોણના પરગણાંમાં ઘણા માઠા સમાચાર જાણીને "રેસિડેન્ટે ત્યાં જાતે જઈને તપાસ કરી ખાતરી કરી લીધી, તેથી તે સમાચાર વધારીને "જાહેર કરેલા જણાયા નહિ ઘણે ઠેકાણે આ વર્ષમાં વર્ષાદ થયો નથી, અને ગયા વર્ષની "તંગાશને લીધે ઘાસમાં છેક ખૂટ પડી ગઈ તેથી ઘણાં ઢોર ભૂખે મરી ગયાં. આ "પ્રાન્તમાં કેટલેક પ્રસંગે તાણ પડેલી ત્યારે લોકો ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ અને સિન્ધમાં "કુટુંબ તથા ઢોર લઈ ગયેલા, પણ આ વર્ષ એ સાધન અટકી પડ્યું છે; હરબારે "શહરની પાસે તલાવ ઊંડું ખોદાવાને મજુરોને રોજ એક શેર અનાજ આપીને તેમનું "દુઃખ ઓછું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તેમાં તેના કારભારિયે પા શેર પોતાને હિસાબે "તે ઉપરાંત આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

तके वंश तारवा, सघा महूपरां चढावां;
साथ करा सामरो, किरत नव खंड कहावा;
इम धार वात मनमें अडग, परम ज्योत पिछानिया;
पति तणी भये छेटी पडे, मुज राजधर्म केहो राणियां. २

नेह नाव नारियां, केक मन हरख करेवे;
नेह नाव नारियां, धंख चित उमंग धरेवे;
नेह नाव नारियां, बडी ठकरात वजावे;
नेह नाव नारियां, गींत मरदंग गवावे;
तन भवान तणी इम कहे त्रिया,सुकुल वाट किय सारियां;
नावरे साथ चलवे नहि, नेह नावकि नारिया. ३

अण समये एटला, मरमछद वचन उचारे;
सतियां कर संकल्प, अग्निस्नान हि उर धारे;
प्रथम दौलत कुवरी, भजे चंडी भटियाणी;
जसु कुंवरी चहुआणी, जगतमातासी जाणी;
सत अधिक सती सिसोदणी, कुंवरी अधिक चडती कला;
सती संग करत महाराजरो, वध्यो सुजस चहुवे वळा. ४

कुंवरी लाल आइडी, सति सुता जनक सरीखि;
वखत कुंवरी चावडी, प्रकट सुरासरी परीखी;
चंद कुंवरी चहुवाणी, अलां ज्यम भवा अनोपम;
पारवती ज्यम प्रकट, कुंवरी वदना सतरे क्रम;

"આ રિપોર્ટ કર્યા પછી થોડો વર્ષાદ થયો હતો, પણ આ પ્રમાણે આશા થયેલી "જતી રહી હતી, અને ઘણાં તીડ પડીને આખા દેશ ઉપર પથરાઈ જઈને દરેક જાતના "અનાજનો નાશ કર્યો તેથી મોસમનો દેખાવ ઉલટો વધારે ભયાનક થઈ પડ્યો. "આવા મારથી લોકો નિરાશ થઈ ગયા છે તેથી પાછોતર વાવણી કરવાને તેઓને સમ-"જાવી શકાય એમ નથી, અને એમ લાગે છે કે, દરબાર પોતાની સદાની ઉપજના "ચોથા ભાગ કરતા વધારે ઉઘરાવી શકશે નહિ

૨ જેવું હિન્દુઓમાં તેજ અભગ થયેલું નહિ એવો ગંભીર રાજા પડ્યો, એ વાતની "અંતઃપુરમાં જાણ થઈ એટલે સતિયો હરખીને શિવ શિવ કહેવા લાગી, 'મારા ધણીનો, "મારી માનો અને મારા બાપનો વંશ તારવાને હું મારા પતિનો સંગાથ કરીશ કે નવ "ખંડમાં કીર્તિ થાય" એવો મનમાં અડગ નિશ્ચય કરીને તેઓએ પરમ જ્યોતિને જેવાનું કર્યું કે મારે મારા પતિનું છેટું પડે તો પછી મારો રાણીનો રાજધર્મ શો?

पासवान उभय नाथी, वनां, खुशी उमंग चित सलमली;
गढपति लार गंभीर रे, मेहेलां मलण वज हलमली. ५
उमेदां उमंगी, हुई सन करण हजूरण;
जमुबाई धावहिनी, जके तन उठी जालण;
सु सुरतां सज जान, आप सत काल ऊमंगे;
जेठी. दोली जोड, लार पति वेकुण्ठ लगे;
अणवार तीय कथ ओचरे, कलजुग लता न कामरी;
सतिपुरे जाय वसणा सही, सेवा करणां सामरी. ६
मरदानासे मांह, तवेकून अडग तणी तक;
पिछे सदन निज पहूंची, करे स्नान गंगोदक;
अधिक पोशाकां अंग, जरी गरकश जाणे जग,
तनभूपण मोतियां, पहीरी मज माती आपोपण,
वरणाव करे तणही वखत, धर्म सुभारथ उर धरी;
भवानरानद साथे मली, सती बलण वज संचरी. ७
नेऊवानु नत वर्ष, संवत वधते एक सत्तर;
व्रखा ऋतु, वण व्रखा, मया सम गत भासकर;
श्रावण दिन पख श्याम, सोम अगियारस जाणो;
पतग चढते घडी पंदर, प्रान गंभीर प्रयाणो,
सो रात दिवस रनिवासरह, सतिया करत चलामणो;
निसि होत असो नृप रावरो, हुयो प्रभात हलामणो. ८
गाज नाद घणकार, तांत झणकारत वामा,
नहक नहक नवाल, डहक करताल दमामा;
अमगल मंगल असो, तसो तण महो बतायो;
जण वनितारो जूथ, सपुह जातरा सिधायो;
सो गंभीरनृप सतियां सहित, हा हसत मुखहेडली,
ले चल्यो अस्त पामण कजे, मयंक उडगण मडली. ९

---

८ સંવત ૧૭૯૦ મા વરસાદના દહાડામા, પણ વર્ષાદ વિનાને શ્રાવણ વદિ ૧૧ ને સોમવારને દિવસે પંદર ઘડી દિવસ ચડતાં ગંભીરસિંહનો પ્રાણ ગયો તે દિવસ ને આખી રાત્રિ તેનું શબ અંતઃપુરમાં રહ્યું, કેમકે તેની પછવાડે સતિયો તૈયારી કરી શકે, પછી રાત્રિ વીત્યા પછી પ્રભાતમાં રાજાનું સિધાવવું થયુ

૯ ધણકાર ગર્જનની ગર્જના થઈ, તાંતવાળા વાદિત્રોના ઝણકારા થયા, નગારાં

हा हस्ती हिंडती, आणद करती उकसती,
पग पग जश पावती, कर्म अश्वमेध करती,
दाण पुण्य देयती, नेह तोडती पुरनर,
ध्यान स्वामि धारती, पिंड मानती तृणापरि,
कुण बिरद एहि सतिया कहु, पण मे एहेडी पारखी,
स्त्रियां नाम अबळा अवर, आ सबळा शूरा सारखी. १०

अत थान उपरा, आय सतियां अणवारे,
पतग करी प्रणाम, आदि कथ एह उचारे,
हे दिनकर! हे देव! सदतुम सती सहाई,
शुद्ध ईडर सामरो, सामतण मोन सदाई,
करजोड अरज वदन करे, उर पर ध्यान अनूपरा,
मरडाय शक्ति हाली मसत, अरडरथी रही उपरां ११

भूपत धन्य भाटियां, पृथवि जश वास प्रमाणा,
सिसोदा धन्य साख, साख धन्य हे चहवाणा,
धन्य साख चावडा, डमर सौभाग्य सडाले,
धणी साथ ध्रुव धडे, पावक तन सती प्रजाले,
के साल साख धॅन्य धॅन्य कवीन्द्र, पतिधॅन्य नृपतो परणिया,
सामरो नाव भव सिंधुसें, तारण झोका तरणियां १२

ત્રહક ત્રહક વાગવા લાગ્યુ, કરતાલ ઠહક ઠહક વાગવા લાગી, અમાર્ગનિક સમયે જેમ માગનિક થાય તેવુ તે સમયે વર્ત્તાયુ જાણે સ્ત્રિયોનુ ટોળુ લઈને રાજા જનાએ સિધા યો તે ગભીર રાજા સતિયો સહિત હાથીના મુખ આગળ હાથણિયો ચાલે તેમ અથવા અસ્ત પામવાને ચદ્ર તારાની મડળી લઇને ચાલે તેમ ચાલ્યો

૧૦ તે હસતી હસતી, આનદ કરતી, અને ઉલ્કઠા ધરતી, પગલે પગલે જશ પામતી અને અનેક અશ્વમેધ યજ્ઞનુ કામ કરતી, પુણ્યદાન કરતી, નગરવાસિયો સાથેનો સ્નેહ તોડતી, ધણીનુ ધ્યાન ધરતી, પોતાના શરીરને તણખલા સમાન માનતી ચાલિયો. તે સતિયોનુ વિરદ તે હુ શુ કહુ? પણ મેં તો એવી પરીક્ષા કરી કે, બીજી સ્ત્રિયોનુ નામ તો અબળા પણ આ તો સબળા શૂરવીરોના સરખી છે

૧૧ સ્મશાનમા સતિયો આવી પ્હોચી એટલે સૂર્યને નમસ્કાર કરીને પ્રથમ તો એમ કહ્યુ કે, 'હે દિનકર! હે દેવ' તમે સતિયોના સહાય ખરા છો, અમારો ધણી આવતા અવતારમા ઈડરનો આ ધણી હજો, અને તેની ધરતીમા અમે સદા હજો,' આ રીતે હાથ જોડી, પગે પડીને અરજ કરી, અને મનમા સારૂ ધ્યાન ધરીને તે શક્તિઓ મરડાઈને ઉત્તમ થઈ ચાલિયો અને ડસ્યા વિના ચિતા ઉપર જઈને પડિયો.

૧૨ ભાટી રાજાને ધન્ય છે, જેનો જશ પૃથ્વી ઉપર વરી રહ્યો, સિસોદિયા

मंड वंश मरजाद, मंड आनंद अतिय मन;
मंड रसन हरिमंत्र, मंड वैराग साधुजन;
मंड कंप कायरां, मंड क्षत्रिय पुरपातन;
कमधमंड यशकीर्त्ति, कीर्त्ती कर मंड सुजस कर्म;
वड मंडी धर्म संसार विच, साम साथ तन छंडियां;
पतनी गंभीर चितापरे, ए पग मंडे मंडियां. १३*

શાખાને ધન્ય છે, ચોહાણની શાખાને ધન્ય છે, ચાવડાની શાખાને ધન્ય છે કે જેઓને આડંબર અને સૌભાગ્ય મ્હોટાં છે, સ્વામીની સાથે અચળ ધરે સતિયો પોતાનાં શરીર મ્બાળે છે; તેમની દરેક શાખાને કવીંદ્ર ધન્ય કહે છે, જે રાજાને તે પરણી તે રાજાને પણ ધન્ય છે. પોતાના ધણીને ભવસાગરમાં તારનારી તે નોકા રૂપ છે.

૧૩ વંશની મરજાદા માંડી, મનમાં અતિશય આનંદ માંડ્યો, જીભે હરિમંત્ર માંડ્યો, સાધુ જનના મનમાં વૈરાગ્ય માંડ્યો, કાયરને કંપ થવા માંડ્યો, ક્ષત્રિયોને મનમાં શૂર ચડવા માંડ્યું, રઠોડની અચળ કીર્ત્તિ માંડી, કીર્ત્તિ કરે એવાં સુજસનાં કર્મ માંડયાં, જગત્‌માં મ્હોટાં ધર્મ માંડીને સ્વામીની સાથે શરીર છોડયાં, ગંભીરસિંહની ચિત્તા ઉપર તેની સ્ત્રિયોએ પગ માંડ્યો, તે સાથે એટલા વાનાં મંડાયાં.

* કોર્ટ આફ ડિરેક્ટરોને મુંબઈ સરકારે તા. ૮ મી ઑક્ટોબર સન ૧૮૩૩ ને રોજે ડિસ્પાચ મોકલ્યો તેમાંથી રાજા ગંભીરસિંહના મરણસમયની નીચે લખેલી હકિકત અત્રે દાખલ કરિયે છિયે —

"ઈડરના રાજા ગંભીરસિંહનું મરણ તા. ૧૨ આગસ્ટને રોજ થયું તે પ્રસંગે
"ગૂજરાતના પોલિટિકલ કમિશનરે પોતાના પેહેલા આસિસ્ટન્ટ મિ એરસ્કિનને
"ઈડર મોકલ્યો હતો. તે એવા વિચારથી કે તે સમયે ફિસાદ થાય તો અટકાવવામાં
"આવે તથા માજી રાજાના કુંવરને ગાદી ઉપર બેસારીને તેનું રાજ્ય જારી રાખવાનો
"અંગરેજ સરકારનો વિચાર છે તે કેટલાક ઠાકોરોને દેખાડી આપવામાં આવે રાજાના
"અગ્નિદાહની વેળાએ જે ખેદકારક અને કરૂણાજનક બનાવ બન્યો તે વિષેના રિપોર્ટ
"અમે દિલગીરી સાથે આનરેબલ કોર્ટને કરિયે છિયે

'રાજા બેભાનપણામાં કેટલાક દિવસ પડી રહ્યો, પછી મરણ પામ્યો તે વાત
"અગ્નિદાહ દીધા પછી કેટલીક વાર સુધી જુવાન રાજાની માના જાણવામાં આવવા
"દીધી ન હતી; પણ બીજી સાત રાણિયો રાજાની સાથે બળી મરવાને તૈયાર થઈ,
"અને તે પ્રમાણે તા. ૧૩ આગસ્ટની સવારમાં તે ઘેલી થયેલી સ્ત્રિયો, બીજી બે
"રાજાનાથી બીજી નાતની રાખી હતી તે, એક હજુરિયો ચાકર અને ચાર ઘરની દાસિયો
"એટલા જણ આખા ઈડરની વસ્તીની આંખ આગળ અને દિવાન ઇત્યાદિ કામદારોની
"સમક્ષ ચિતામાં બળી મૂવાં. આવા કમકમાટ ઉપજાવે એવા કામમાં સર્વે કામદારોને
"આશ્રય હતો. રાજાના કુટુંબના કોઈ પણ માણસે એવું નહિ બનવા દેવાને કશો
"પ્રયત્ન કરયો નહિ અથવા ઈડરમાં જેની કંઈ પણ સત્તા ચાલતી હોય એવાએ એ લોકોને
"એવા નાશકારક કામમાંથી પાછાં વારયાં નહિ. મિ. એરસ્કિન લખે છે કે, એક રાણીને

પ્રકરણ ૧૫.

મહીકાંઠાનું થાળે પડવું.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં રાજા ગંભીરસિંહે રૂપાલના ઠાકોર ફત્તેહસિંહનું ગામ કીડી મારયું, તે ઉપરથી ફત્તેહસિંહે મેજર માઇલ્સના આગળ ફરિયાદ કરી. એ મેજર પાલણપુર[1] ખાતાનો અંગરેજ સરકારનો એજંટ હતો, તથા તે વેળાએ થોડી મુદતને માટે મહીકાંઠા ઉપર દેખરેખ રાખવાને તેને ઠરાવ્યો હતો. મહારાજે ગામ લૂંટયું તે માટે ફત્તેહસિંહના લાભમાં તેણે નુકસાન ભરી આપવાનું હુકમનામુ કરી આપ્યું. હુકમનામાનો આંકડો ઘણો મ્હોટો હતો, તેથી, ઇડરમાં કહેવત ચાલી કે, "કીડીનો કુંજર થયો." એ હુકમનામાના રૂપિયા મહારાજે આપ્યા ન હતા ને એ તો મરણ પામ્યો. એટલે રૂપાલના ઠાકોરે બ્હારવટે નીકળવાનો વિચાર કરયો, અથવા બને તો ઈડરનું કોઈ સારૂં બાન પકડવાને ધારયું, કે જેથી કરીને તેની છોડામણનું વળતર તેને મળે. આવે પ્રસંગે ઈડરના કારભારી ખેમચંદનો ભાઈ અપેચંદ, જે વ્યાપારી હતો તે અફીણ તથા કાપડ વગેરે માલ લઇને પ્રતાપગઢથી ઈડર જવા નીકળ્યો હતો;] તેની સાથે દશ બંદુકદાર હતા; તે રૂપાળમાં રાતવાસો રહ્યો. ત્યાંના ઠાકોરે તેને મીજબાની આપીને તેની સારી મ્હેમાનગિરિ કરી. તેના બંદુકદારોને વ્હેલા જમાડીને માલ સાથે

'ગર્ભ હતો અને તેને કેટલાક મહિના થયા હતા, અને બીજી હતી તેને રાજાનો સંગ પણ
"થયો ન હતો તેણે બળી મરવાની પોતાની નામરજી જણાવી હતી એક જે વર્ષે મ્હોટી
"હતી અને પદવીમાં બીજી હતી તે સાઠ વર્ષની હતી, અને સર્વના કરતા જે જવાન હતી, અને
જેને પરણ્યાને માત્ર ઓગણીસ મહીના થયા હતા તે છેક વીસ વર્ષની હતી. લોકોના મનમાં ધર્મ-
"નો વ્હેમ પણ છતાં આવા ઘાતકી કામમા જે આગેવાન હતા તેઓ પ્રતિ કમકમાટ અને ધિ-
"ક્કારનો સામાન્ય ભાવ બતાવવામાં આવ્યો હતો, અને સર્વેના સમજવામા એમ આવ્યુ હતુ
"કે, જો યોગ્ય ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા હોત તો ત્રણ જીવ કરતાં વધારેનો ભોગ
થયો હોત નહિ. એક નજરે જોનારે કહ્યુ કે, જ્યારે ચિતા સળગી ત્યારે મ્હોટી રાણિયે
"કારભારિયોને કહ્યુ કે, મેં તો સતી થવાનો નિશ્ચય જ કરયો હતો અને ગમે એટલુ
"મને સમજાવવામાં આવત તો પણ મારો વિચાર હું ફેરવનાર હતી જ નહિ, તથાપિ
"કોઈના બાણીથી વારવામા કે દયા બતાવવામાં આવી નથી એ આશ્ચર્યકારક વાત છે
"ઉપરાંત તેણિયે કહ્યુ કે, તમારા રાજાના આખા કુટુંબનો નાશ કરાવીને જે લૂટ મેળવવાની
"આશા રાખો છો તે તમે જઇને ભોગવો કારભારિયો પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ જેને
"કુંવર છે તે રાણીને ઉગારવાને લલચાયા છે, કેમકે રાજાના એકના એક કુંવરની તે
"મા છે, તેનો જો નાશ કરાવવામાં આવે તો તેમના વિચાર ઉપર વ્હેમ રાખવામા આવે."

[1] આ વેળાએ મેજર માઇલ્સ નહિ, પણ લેફ્ટનેન્ટ પ્રેસ્કટ પાલણપુરનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતો એમ જણાય છે

વિદાય કર્યા, અને શેઠને એકલા રાખીને કહ્યું કે, "અમે તમને ઠેઠ "ઈડર સુધી પ્હોંચાડવા આવીશું." જમી પરવાર્યા પછી શેઠને લઈને ઠાકોર દશ અશ્વાર સહિત તેને પ્હોંચાડવા નીકળ્યો. પણ, પોતે ધારેલા કામને યોગ્ય એવી જગ્યાએ આવી પ્હોંચ્યો, એટલે પોતાના પરોણાને કેદી બનાવી દીધો, અને તેને ઝાડીમાં લઈ ગયો. વાણિયાએ તેને કહ્યું: "મને છોડો "તો હું તમે માગો તેટલા રૂપિયા આપું." પણ ફત્તેહસિંહે કહ્યું કે, "મારે "તમારા રૂપિયા લેવા નથી, પણ તમારો ભાઈ ઈડરનું કારભારૂ કરે છે તે "અમારા હુકમનામાના રૂપિયા અપાવે, અથવા તે રૂપિયા વળી રહે ત્યાં "સુધી અમારી પાસેથી દરબારના હક્કના રૂપિયા લે નહિ, એવો બંદોબસ્ત "કરાવી આપે એવો કાગળ લખો." વાણિયાએ તે પ્રમાણે કાગળ લખી "મોકલ્યો. તેના ઉત્તરમાં ખેમચંદે લખ્યું જે, "ઈડર ઉપર અંગરેજ સરકાર-"ની[1] જપ્તી છે માટે એ વાત મારા હાથમાં નથી." આ ઉપરથી રૂપાલના

---

1 મુંબઈ સરકાર, પોતાના તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૪ ના કોર્ટ ઑફ "ડિરેક્ટરો ઉપરના ડિસ્પાચમા લખે છે કે, "ગંભીરસિંહના મરણ પછી રાજ્યની સત્તા "છાજુરામ કરીને એક હલકો માણસ દબાવી પડ્યો હતો તે પ્હેલાં માજી રાજાના "વડા કુંવર ઉમેદસિંહના હાથ નીચે રહ્યો હતો અને તે કુંવરની ઘણી મીલ્કત સંટોરી "લેવામા પાર પડ્યો હતો ત્યાર પછી લાલજી સાહેબના મરણ ઉપર ગંભીરસિંહે તેને "પોતાનો દિવાન ઠરાવ્યો, અને તે કેટલીક વેળા સુધી તેને નામનો જ મુખ્ય કારભારી "હતો. તો પણ ગંભીરસિંહ પછવાડેથી પોતાનુ કામ પોતે ચલાવી લેતો હતો. તેણે "પોતાના મરણની અગાઉ કેટલીક વાર સુધી એના ઉપરથી પોતાનો વિશ્વાસ ઉઠાવી "લીધો હતો, અને જો કે રાજાના મરણ સુધી દિવાનનો અધિકાર નામનો જ તે રાખી "રહ્યો હતો, તો પણ રાજ્યના કારભારમાં રાજાએ તેને સામેલ કરયો ન હતો "અને તેની સલાહ પણ લેવામાં આવતી ન હતી. રાણીના ભાઈ પિતાજીના સાધનથી "રાણીની કૃપા સંપાદન કરી લેવાના તેને સાધન મળ્યા, અને મુંડેટીનો ઠાકોર જાલમસિંહ "જે એના નઠારા કામોમાં સામેલ હતો તેની ઓથ મળવાથી બધું કામ ચલાવવા "લાગ્યો, અને અમે અમારો તા. ૮ મી ઑક્ટોબર ૧૮૩૩ નો રીપોર્ટ સતિયોના "પ્રસંગનો કર્યો છે ત્યારથી લૂંટવાની રીત તેણે ચાલુ કરી છે મનુષ્યપ્રાણીના ઘાતકી "ભોગનો તે મુખ્ય કર્તાહર્તા હતો, અને તે સમયે તેણે દયા વિનાની ચાલ ચલાવી "તથા ઘણે પ્રસંગે રૈયતના ઉપર જુલમ કરયા તેથી આખા ઈડરવાડામા તે સર્વના "મનમા ધિક્કારભરેલો થઈ પડ્યો. * * * આવા કારભારને લીધે દેખીતું છે કે, બાળ-"કુંવરની મિલ્કતની બ્રિટિશ સરકાર રક્ષક છે. તે મિલ્કતમાં અતિશય નુકશાન થાય "અને દરબારની ઉપજ એટલી બધી લૂંટાય કે ગાયકવાડ સરકાર સાથેનો ઠરાવ "પાળવાને જો કે અશક્ય ના થઈ પરે તો પણ આપણને ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે, એટલા "માટે, બાળ રાજાની ન્હાની ઉંમરમાં તેના રાજ્યનો કારભાર ચલાવનારા ઠરાવવાને

ઠાકોરે અખેચંદને ઘણું દુઃખ દેવા માંડ્યું. તેને લાંઘણો કરાવી, માર માર્યો અને તેના કાનમાં દારૂ ભરીને સળગાવ્યો, ત્યારે વાણિયાએ કહ્યું કે, "જે "રૂપિયાની તમારે તકરાર છે તેથી બમણા રૂપિયા હું મારી ગાંઠના આપું." પણ ફત્તેહસિંહ કહે કે, "એમ તો થાય નહિ, તમારા રૂપિયા મને પચવા દો "નહિ." છેવટે ખેમચંદે મુંડેટીના સુરજમલને બોલાવ્યો અને તેને ઘણા રૂપિયા આપવા કરીને ખત લખી આપ્યું કે, "મારા ભાઈનો છૂટકારો "થયેથી તે આપવા." સુરજમલ કુવાવે રહેતો હતો, ત્યાંથી રૂપાલના ઠાકોરનો શોધ કરવાને નીકળ્યો. ગામ વાવડીના ભીલોને રૂપાલ સાથે વેર હતું, કેમકે ફત્તેહસિંહની જાતના રેહવરોએ ઘણા ભીલોનાં ખુન કર્યાં હતાં. ફત્તેહસિંહની ભાળ કહાડવા સારૂ સુરજમલે આ ભીલોને લાલચ દઈને કામે લગાડ્યા. ભીલોએ ભટકનારા જૂદા જૂદા માણસોને વેષ લઈને ફત્તેહસિંહનું રહેઠાણ શોધી કહાડ્યું. સુરજમલને આ બાતમી મળી, એટલે તેણે છુપા શિરબંધી રાખવા માંડ્યા. અહંમદનગર અને મોડાસામાં તેણે બસેં બસેં રાખ્યા, અને બીજા બસેં ટીંટોઈમાં રાખ્યા. સુરજમલ પોતે કુવાવે રહેતો હતો, તેને તેના જિવાયત વગેરે આવી મળ્યા, એટલે બંદુકદાર શિરબંધી લઈને પેલા ભીલોને આગેવાન કરીને ચાલ્યો. તે પેલી ઝાડી નજદીક ગયો, એટલે અખેચંદનો બ્રાહ્મણ રસોઈયો એક ટેકરા ઉપર ચઢીને આસપાસ જોતો હતો તેના ઉપર બંદુક છોડી; તેને પગે ગોળી વાગી તથા ઠાકોર ફત્તેહસિંહનો એક ભીલ હતો તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો. તેની ખબર થવાથી જાળામાં એક ખાડો હતો તેમાં અખેચંદને બેસારીને ઠાકોર જમૈયો તાકિને વાણિયા ઉપર ચડી બેઠો, અને કહ્યુ કે, "કાંઈ બોલીશ તો હું તને તરત મારી નાંખીશ." તેમજ બીજા ખાડામાં પેલા બ્રાહ્મણને લઈને કુંવર ગોકળજી રહ્યો, તેથી તેઓ ધીંધાટ કરી શકયા નહિ, અને સુરજમલના ઘોડા આસપાસ ફર્યા અને કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ, એટલે પાછા ફર્યા અને રૂપાલ આવીને પડાવ કર્યો. ત્યાં તેઓ ત્રણ દિવસ રહ્યા. પછી ગામ ચાંદણિયે જઈને પંદર દિવસ રહ્યા. આ ઠેકાણેથી ખેમચંદને કહાવ્યું કે અમારે શિરબંધીના પગાર આપવા છે માટે અમને રૂપિયા આપો. પણ વાણિયાએ અગાઉથી રૂપિયા આપવાને ના કહી અને કહાવ્યું કે "તમે અમારૂં કામ સુધાર- "વાને બદલે ઉલટું બગાડ્યું છે." શિરબંધિયોએ ચડેલો પગાર માગવા

"પોલિટિકલ કમિશનરે ભલામણ કરી તે પ્રમાણે નીચે લખેલા શખ્સોને ઠરાવવામા "આવ્યા છેઃ—રાંણી, કુકડિયાના દરજનસિંહ (પ્રધાન), હમીરસિંહ (સૂરના), માજી "રાજાનો પિત્રાઈ અને મુંડેટીના લક્ષમસિંહનો કારભારી ભીરજી શેઠિયો."

માંડ્યો. અને સૂરજમલને કાંઈ રૂપિયા મળ્યા નહિ એટલે રૂપાલ પાછા જઈને તેણે તે લૂંટીને ઢોર વાળ્યાં તથા બાન ઝાલ્યાં. ઢોર શિરબંધીના પગારને પેટે ખંડી આપ્યાં અને બાનનો દંડ આવ્યો તે પણ તેઓને આપતાં પૂરો પગાર આપી શકાયો નહિ, માટે સૂરજમલ તેઓને લઈને રૂપાલના બોખાર ગામ ઉપર ગયો ને તે લૂંટ્યું. આ બનાવ બનતાં પ્હેલાં રૂપાલના ઠાકોરે વેપારીની અફીણની પોઠ લૂંટીને બોખારના એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં ભર્યું હતું તે વાત સૂરજમલના જાણવામાં આવી એટલે તેણે બ્રાહ્મણ પાસે તે માગ્યું. બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રિયે તરત જ ત્રાગું કરવા માંડ્યું. તેઓએ પોતાને હાથે ઘાયલ થઈને, જેઓ તેમના ઘરમાં પેસવા આવ્યા તેમને લોહી છાંટવા માંડ્યું એટલે રજપૂતો પાછા હઠ્યા, અને તે ગામનાં ઢોર અને બીજી માલમતા લઈને આગળની પેઠે જ શિર-બંધિયોને વ્હેંચી આપી. ઈડરના કારભારિયે મુંડેટીના ઠાકોરના માગવા પ્રમાણે અપાયું નહિ, એટલે તે જિલ્લાનાં બે ત્રણ ગામ લૂંટ્યાં ત્યાર પછી તે ફારકીની ઝાડીનું જંગલ મુંડેટીની પાસે છે ત્યાં જઈને રહ્યો, અને ત્યાં રહીને ઈડરનાં ગામો ઉપર ચીઠ્ઠી લખીને સીધું, ઘાસ, અફીણ, તંબાકુ, અને શેલડી વગેરે મંગાવવા લાગ્યો. ગામવાળા પ્હોંચાડે નહિ તો તે ગામ મારે; આવું છતાં પણ શિરબંધિયોનો પગાર આપી શકાયો નહિ, તેથી ફારકીમાં પગાર વાસ્તે તેઓએ સૂરજમલને બે ત્રણ દિવસ સુધી ધાન ખાવા દીધુ નહિ, અને ઘણી ધમકી દીધી, ત્યારે તેઓને ધીરજ આપીને ત્યાંથી વડાળની સીમમાં એક તળાવ પાસે પડાવ કરયો અને આસપાસનાં ગામોમાંથી જોરાવારયે ખોરાક ઉઘરાવી લેવા મંડ્યો.

૪૦ સં૦ ૧૮૭૫ માં અહંમદનગરનો રાજા કરણસિંહ દેવ થયો, ત્યારે મિ૦ એરસ્કિન, અંગરેજ સરકારનો એજંટ, ત્યાંથી થોડા માઈલની વેગળા-મર્યે વખતાપુરમાં હતો. ત્યાં તેણે સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે તે સતિયો થતી અટકાવાને અહંમદનગર ગયો. ત્રણ દિવસ સુધી મડદું પડ્યું રહ્યુ અને તેના પેટમાં ચીરીને મસાલો ભરયો તેથી મડદું બગડ્યું નહિ. પછી ત્રીજે દિવસે સૌએ મળીને કેટલાક રજપૂતોને મિ૦ એરસિકન પાસે મોકલ્યા. તેઓએ જઈને અરજ કરી જે, "સાહેબ ! અમે સતિયોને બાળાત્કારથી બાળતા "નથી, તેઓ પોતાની મેળે બળે છે, અને એવો અમારો વંશપરંપરાનો "ચાલ છે." મિ૦ એરસ્કિને તે માણસોને કબ્જામાં રાખ્યા, અને કશો ઉત્તર ક્હેવરાવ્યો નહિ. એટલે ગામના રજપૂતો હતા, તેઓએ આસપાસના બીજાને એકઠા કર્યા સૂરજમલને તેડાવ્યો અને નિશ્ચય કરયો કે સતિયોને

છાનીમાની બળવા દઈશું, તેમ છતાં જાણુ થયે અંગરેજ સરકારનો ઍજંટ અટકાવ કરશે તો સામા લડીશું. સૂરજમલ વેળાસર આવી પ્હોંચ્યો નહિ. ભીલ લોકોએ શહરની બાજુએ અંગરેજ સરકારના ઍજંટના મુકામથી વેગળે છાનીમાની ચિતા ખડકી ને તેમાં કપાસ, ઘી, નાળિયેરની કાચલી ઇત્યાદિ દાહ્ય પદાર્થો ભર્યા. મિ॰ ઍરસ્કિને શહરને સર્વ દરવાજે ચોકીદાર રાખ્યા હતા, તેથી રાત્રિની વેળાએ કિલ્લો ફોડીને તેમાંથી અર્ધી રાત્રે હથિયાર સજીને સતિયોને લઈને ચાલ્યા. તે વેળાએ ત્રણ રાણિયોને સત ચડ્યું હતું; તેમાં શિરોઈના દેવરા ઠાકોરની પુત્રી, વરસોડાની ચાવડીજી અને રણાસરના રેહેવરની પુત્રી હતી. રજપૂતો અને ભીલોને મિ॰ ઍરસ્કિનના મુકામ આડા રાખ્યા હતા, પણ જ્યારે સતિયો બળવા લાગી, ત્યારે ચિતાનો ભડકો ઘણો મ્હોટો થયો એટલે તેણે તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યાં. તેઓને ભીલોએ અટકાવ્યા અને તેમના ઉપર તીર ફેંકવા માંડ્યાં. પછી ઍજંટ પોતે પોતાની ટુકડી લઈને ચડ્યો, પણ તેટલામાં તો કામ પૂરૂ થઈ ચૂક્યું હતું, અને રજપૂતો જતા રહ્યા હતા, તો પણ ભાલાનાથી એક બ્રિટિશ કામદાર મરાયો હતો.[1]

સતિયો બળી મુવા પછી સૂરજમલ બીજે દિવસે અહમદનગરની પડોશમાં આવ્યો અને પોતાના અશ્વારોને તપાસ કહાડવાને મોકલ્યા. તેઓએ ત્યાં જઈને જે નીપજ્યુ હતું તે આવીને ઠાકોરને કહ્યુ એટલે તેણે ત્યાંથી ઉપડીને વડાળીના તલાવે જઈ પડાવ કર્યો.

---

૧ મિ ઍરસ્કિનનો વડોદરાના રેસિડેન્ટ ઉપર કાગળ તા ૮ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૩૫ —

"આશરે આઠ વાગતા મુકામ ખશેડ્યો હતો, અને ત્યાર પછી બહુ શાન્ત હતુ "પણ પાછલી રાતના અઢી વાગતા ચિતા સળગ્યા વિષેની બૂમ પડી અમે પ્રથમ જે "જગ્યાએ મુકામ કર્યો હતો તેની અને નદીની વચ્ચે ગાયકવાડના અશ્વારોએ છાવણી "કરી હતી, આ નદીને કિનારે ચિતા ખડકી હતી, અને આજે સવારે મને જાહેર કરવામા "આવ્યુ કે સ્ત્રિયોની બૂમરાણ અને કાળાવાળાનો ધુધાટ એટલો બધો થયો હતો કે જે "ઊંઘી ગયા હતા તે સર્વે જાગી ઉઠ્યા હતા આ જુલમનુ કામ કરી શકવાને બસ થાય "એટલા માણસ લીધા હતા, વધારે લીધા ન હતા, અને સ્ત્રિયોને કિલ્લાના તૂટી પડેલા "ભાગ ઉપરથી ઘસડી લઈ ને, કરણસિંહના બે દીકરા સાથે ખુની લોકો હતા તેઓ તેમને નદી "કિનારે લઈ ગયા, અને ઘણી જ ઉતાવળ કરીને ચિતામા નાખીને ચિતાને તેલ, ઘીથી ખૂબ "સળગાવી દઈ ને ત્રાસદાયક કામ પરિપૂર્ણ કર્યું સતીનો અટકાવ કરવાને કાંઈ પણ પ્રયત્ન "થઈ શકે એટલી વેળા રહી ન હતી, કેમ કે જ્યારે મને ખબર મળી ત્યારે તો મ્હોટા "આગના ભડકા મારા જોવામા આવ્યા હતા અને જણ્યું હતુ કે સર્વ હવે પતી ગયું છે"

અંગરેજી દફતરમાથી વધારે હકિકત મળે છે તે આ પ્રકરણની સમાપ્તિની ટીપમા જોવામા આવશે

મી૰ ઍરસ્કિને સૂરજમલને લખી મોકલ્યું કે, "તમે સસલાની પેઠે "ન્હાસો છો તો અમે શિકારી કૂતરાની પેઠે તમારી પછવાડે આવિયે છિયે." આવો પ્રસંગ જોઈને ઠાકોરે પોતાના કબીલાને પાનવરે પ્હોંચતો કર્યો અને પોતે, ધુંઆની પ્રસિદ્ધ ડુંગરી ઘાડી ઝાડીથી વિંટળાઈ ગયેલી છે ત્યાં જઈ રહ્યો. એજંટની પાસે નવી ટુકડી આવી પ્હોંચી, એટલે તે અગિયાર ગોરા કામદાર લઈને ગોતા ઉપર ચડ્યો. ત્યાં સૂરજમલના ઘર આગળ એક ઘેટો બાંધ્યો હતો તે લેવાને એક તુર્ક અશ્વાર આવ્યો તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી બીજાં ઘણાં માણસો મરાયાં, તેમાં એક ગોરો કામદાર કામ આવ્યો તથાપિ ગામ લેવાયું નહિ. રાત્રિની વેળાએ સૂરજમલની કાકી, પોળના રાવની વિધવા હતી તે, કેટલાક ભીલ લઈને પાનવરે જતી રહી. સવારમાં લડાઈ ચાલી તે બપોર સુધી રહી, પણ ગામ લેવાયું નહિ. આ વેળાએ ઘરોઈનો કાળો ઠાકોર અંગરેજો સાથે હતો તેને ને સૂરજમલને વેર હતું, તેથી તેણે કહ્યું કે, હું ગામ ભેલાડું. પછી તેઓએ ખાતર પાડીને ઘોડા ફ્હાડ્યા ને ફોજે ગામમાં પેશીને ગામ બાળ્યું. તેમાં ઘણા રજપૂતો મરાયા અથવા ઘાયલ થયા. રતનો રાઠોડ ઘણા જણને મારીને પડ્યો. તેની તરવાર ઝાડને વાગ્યાનાં નિશાન આજે પણ ત્યાંના લોક દેખાડી આપે છે.

સોરઠો

આગે કહેતા એમ, શિર પડિયા ધડ ઊડસેં;
નર રતના! તેં નેમ, સો રાખ્યો ભડ શેરરા.[1] ૧

ત્યાંથી થોડા ગાઉ ઉપર ધુંઆના ડુંગરામાં સૂરજમલ હતો ત્યાં તેણે બંદુકોના ભડાકા સાંભળ્યા, તથા ગામ બળતું દીઠું, ત્યારે તેણે પોતાનાં માણુસો બાતમી ક્હાડવા મોકલ્યાં. ગામમાંથી ન્હાશી જતા લોકો તેમને સામા મળ્યા. તેઓને પૂછીને બધી ખબર આવીને સૂરજમલને કહી. તે ઉપરથી તે પોતાના રજપૂત અશ્વાર અને ચારસેં બંદુકોવાળા લઈને ગોતા ઉપર ગયો. તે વેળાએ અંગરેજી ફોજની ટુકડી તે ગામના તળાવમાં પડી હતી.

---

૧ કહે છે કે રતનો તરવાર લઈને લડવા પડ્યો, તેમાં તેનું માથું કપાઈ પડ્યું ત્યાર પછી તેનું ધડ દશ વીશ ડગલાં ચાલીને લડ્યું તે ગળાનો તાંતણો આડો નાંખ્યો ત્યારે તે ધડ પડ્યું તે ઉપરથી કવિએ સોરઠો કર્યો કે, આગળ લોક એમ કહેતા કે માથું પડ્યા પછી ધડ લડે છે તે નિયમ એ શેરસિંહના દીકરા! તેં રાખ્યો.

કહે છે કે માથું પડી ગયા પછી ધડ જેનું લડે છે તે જાતનો હિન્દુ હોય તો તેના ધડ ઉપર ગળિયલ કપડું અથવા ગાયનું લોહી નાખે તો પડી જાય, અને લડનાર મુસલમાન હોય તો તે પર અગ્નિ નાંખ્યાથી પડી જાય છે. ર. ઉ.

જે મરણ પામ્યા હતા તેઓને ડોળિયોમાં ઘાલેલા હતા, અને કેટલાક તળાવ આગળ ખાતાપીતા હતા. તેવામાં સૂરજમલે પોતાના બંદુકદારોને ડુંગરી ફેરવીને ગોતા તથા વડાળી મધ્યે વાંધું છે ત્યાં આગળ મોકલ્યા, અને જ્યારે અંગ્રેજ સરકારની ફોજ ચાલી ત્યારે પછવાડેથી પોતે અશ્વારો સહિત ચાલ્યો અને ફોજ એક ઝાડીમાં જઈ પ્હોંચી, એટલે ત્યાંથી તેણે તેઓના ઉપર ઉપાડો કર્યો તથા ફોજને વચમાં ઘાલીને ઘણાં માણસોને કતલ કર્યાં. અહિંયાં પણ એક અંગરેજ કામદાર મરાયો એમ લોક કહે છે.

ફોજની ટુકડી વડાળી પ્હોંચી, અને ત્યાંથી ઈડર થઈને સાદરે[1] ગઈ;

---

[1] કેપ્ટન ડેલામેને ઈડરથી તા૦ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૩૫ ને રોજ મી૦ એરસ્કિનને પત્ર લખ્યું હતું તે માંહેથી ગોતા સંબંધીની વાત નીચે ઉતારી લઈયે છીયે:–

"સૂરજમલ જે જગ્યા રોકી બેઠેલો કહેવામાં આવ્યું હતું ત્યાં હું ગઈ કાલે પરો-
"ઢિયું થતાં જઈ પ્હોંચ્યો, એટલે તે જગ્યા છોડીને તે ગયેલો માલમ પડ્યો. તપાસ
"કરતાં મને માલમ પડ્યું કે ગોતા ગામ જે એ ગાઉને છેટે છે તેણી મગ બે દિવસ
"થયાં તે ગયો છે. એ ગામ તેના ભાઈના તાબામાં છે, અને સંભવ એવો લાગ્યો કે,
"તે પાસેની કોઈ જગ્યાએ તેની સાથે હશે. મેં તે ગામ ઉપર કુચ કરી અને આગળનાં
"માણસ ગામના ધોરી રસ્તા ઉપર જઈ પ્હોંચ્યાં, એટલે ઉંચી ગઢી ઉપરથી એકદમ
"તેમના ઉપર ભડાકો કર્યો, અને થોડી વારમાં તો ઘણે ઠેકાણેથી બન્ને બાજુ ભણીથી
"બાર થવા લાગ્યા. પરિણામ એ થયો કે ચાર પાંચ માણસો જે માર્યાં ગયાં તે બાદ
"કરતાં ગામમાં જે પચીસ માણસ હતા તે બધાય કેદ પકડાયાં.

"મને લખવાને ખેદ થાય છે કે, આપણને અતિ ભારે નુકશાન થયું છે, તે
"આપણે જે મતલબ હાંસલ કરી લેવાની તેના પ્રમાણમાં અગાઉથી ધારણા કરી રાખવા
"કરતાં બહુ વધારે થયું છે એક મજબુત ઉંચી ગઢી ઉપર આશરે સાત માણસો ચઢી
"જઈને પોતાની જગ્યા સાચવી રહ્યા હતા તેઓનાથી એ બધું નુકશાન થયલું છે. એ
"ગઢી એક ચોકમાં આવેલી હતી, એના ઉપર ચડવાને માત્ર એક ન્હાની બારી વિના
"કાંઈ સાધન હતું નહિ. એ બારી ચોકની પડખાની ઈમારતોનાં બાકાંમાંથી નજરે
"પડે એમ હતી, અને ત્યાં જવાના ગુચપુચિયા માર્ગમાં શત્રુના પ્હેરેગીર મુકેલા હતા.
"તેઓનો મારો તાકયા પ્રમાણે થતો હતો, અને તેઓએ પોતાનો બચાવ કર્યો તે
"શૌર્યના ઉદાહરણ તરીકે અતિશય માન આપવાને યોગ્ય હતો. આપણને જે નુકશાન
"પ્હોંચ્યું તે વિષે મેં પ્રથમ મારો ખેદ જણાવ્યો છે. અને લખવાને ખેદ ઉપજે છે કે,
"મરણ પામેલાઓની સંખ્યામાં લેફટનેન્ટ બાદિજર આવી ગયો છે. આગળ ધસારો કરવાની
"ચરથી આગેવાની કરતાં તે પડ્યો અને તેને આ ઠેકાણે આણ્યો ખરો; પણ ગઈ કાલે
"રાત્રિના દશ વાગતાં તેણે દેહ છોડયો છે. વાર થાય નહિ એટલા માટે એનું મડદું
"મેં તમારી છાવણી ભણી આ ક્ષણે મોકલી દીધું છે અને આશા રાખું છું કે આ
"કાગળ તેના આવી પ્હોંચતાં પ્હેલાં તમને પ્હોંચશે.

સૂરજમલ ત્યાંથી ધુઆને ડુંગર પાછો ગયો. પછી તેણે ગઢોડા ગામના એક વાણીયાને પોતાના ગુજરાનના પૈસા મેળવવા સારૂ બાન પકડ્યો અને તેને પાનવરે લઈ ગયો. પછી બે તોપો લઈને બ્રિટિશ એજંટ અહમદનગર ગયો અને પછી ઈડર આવ્યો. ઈડર આવીને તેણે મુંડેટીના ઠાકોર જાલમસિંહને બોલાવીને કહ્યું કે, "તમારા દીકરાને પકડવાને તમે આગળ ચાલો." સૂરજમલ આ વેળાએ ફારકીમાં હતો, તે સમાચાર જાલમસિંહે એજંટને કહ્યા, પણ તે જ

"ગોતા ગામ ઘણું ખરૂં બળી ગયું છે માટે આ ઠેકાણે તમારી જાણમા લાવવાને "જાહેર કરવું જોઈયે કે, દેશ કેવો છે એ વિષે તમને જે ખબર મળી હતી અને તે તમે "મને લખી જણાવી હતી તે ઘણી ખરી ખોટી હતી. ખરાબાના ટેકરાનો ઘાડાં જંગ- "લથી છવાઈ ગયેલો દેશ છે, અને ઘોડેશ્વાર જે ઉપયોગમાં આવે છે તે વિષેનો વિચાર "કરતાં, ત્યાં બિલકુલ ચાલી શકે એમ છે નહિ, અને એથી પાયદલને અતિ ઘણો ગેર- "ફાયદો થાય છે. ગઈ કાલે અમે એ ગામ છોડી દીધું તે વેળાએ એ વિષેનો દાખલો "મળ્યો. સૂરજમલ (જે પાસે હતો તે) પોતાના અનુગામી સહિત આવ્યો અને જંગ- "લમાં રહીને ઘોડેશ્વારના આગલા ભાગ ઉપર તેણે મારો ચલાવ્યો, તેમાં એક અશ્વાર "મારચો ગયો, એના ઉપર હુમલો કરવાનું કામ અશક્ય હતું, અને જો એમ કર્યું "હોત તો, એનાથી આપણને જે નુકશાન થયું છે તેમાં માત્ર વધારો થાત. મારી 'પાસે પાયદલ હતું તેને સ્વાધીન ટુકડીયો આપીને આગળ ચાલતું કર્યું હતું, તેથી તે "ખપમાં આવે એમ હતું નહિ.

"મારો ઇરાદો રાતોરાત વડાલીમાં મુકામ કરવાનો હતો, પણ સવારમાં મેં ખુલ્લી "જગ્યા અને એક તળાવ જોયું હતું પણ તેથી આપણું કામ સરે એમ હતું, નહિ એવું "મને પછવાડેથી લાગ્યું. તેના શોધમાં ગામની આ બાજુએ ભૂલથી એક કોસ આગળ "વધી ગયા, એટલે કુચ જારી રાખવાથી આ ઠેકાણે આઠ વાગતાં આવી પ્હોંચ્યા, ત્યારે 'માણસ અને ઘોડાં અતિશય થાકી ગયાં હતાં.

"જે માણસો ઘાયલ થયાં તથા મરણ પામ્યાં તેનું પત્રક આ સાથે મોકલ્યું છે. "જે માણસો ખૂટે છે તેઓ સો વશા શત્રુના હાથમાં પકડાયાં હશે અથવા મરણ "પામ્યાં હશે. મારી ધારણામાં એમ આવે છે કે તેઓના મનમાં લૂંટ મેળવવાની આશા "હશે, તેથી આપણી ટોળીનાં માણસોને એકઠાં કરવાને બ્યુગલ કરવામાં આવી તે સમયે, "સૂરજમલ તથા તેના અનુગામિયો છેક પાસે હતા, તેની તેમને ખબર નહિ હોય તેથી "તેઓ ગામમાં રહી ગયાં હશે.

"સૂરજમલ એક બલવાન દેશમાંથી બીજા વધારે બલવાન દેશમાં ન્હાસતો ફરશે "તેથી એને પકડવાનું અથવા એનો ન્હાશ કરવાનું કામ મને કઠિણ લાગે છે. આવા "પ્રકારના દેશમાં એના લશ્કર ઉપર માત્ર બસેં માણસોથી હલ્લો કરવાને મને ઠીક "લાગતું નથી. હું એને ન્હસાડી શકું એમાં મને કાંઈ શક રહેતો નથી, પણ આપણને "હશ ગણું નુકશાન થાય અને તે વળી, મને લાગે છે કે જે લાભ મેળવી લેવાનો તેના "પ્રમાણમાં કશા હિસાબમાં નહિ"

વેળાએ તેણે સૂરજમલને કહાવ્યું કે, "તારા ઉપર સાહેબની અશ્વારી "આવે છે માટે તું ન્હાશી જજે." જ્યારે અશ્વારી ફારકિયે પ્હોંચી ત્યારે સૂરજમલ ન્હાશી ગયો તે એવી ઝડપથી કે, તેની જાજમ, ઉંટનો કાઠડો વગેરે સામાન રહી ગયો, તેથી તેણે જે વાણિયાને બાન પકડ્યો હતો તે પણ છૂટી ગયો. ફારકી તથા પોળ્યો વચ્ચે ડુંગરમાં ઘોડાધરો નામે એક ધરો છે, ત્યાં સૂરજમલ ગયો. બ્રિટિશ એજંટ જાલમસિંહને ધમકી દેવા માંડી ત્યારે વિચાર્યું કે હવે ફોજ તેની પછવાડે જશે નહિ તેથી તેણે કહી દીધુ કે એ તો ઘોડાધરે છે. પણ અંગરેજ સરકારની ફોજ તો તેણીમગ ચાલી ને મુંદીના ઠાકોરને પોતાના દીકરાને ચેતાવવા જેટલો અવકાશ મળ્યો નહિ. સૂરજમલ ફોજ ઉપર મારો ચલાવીને ત્યાંથી ન્હાઠો. ન્હાસતી વેળાએ તેના ભાઈ શેરસિંહ તેની સાથે હતો તે ગભરાઈ જવાથી પાછળ રહી ગયો તે માર્યો જાત, પણ તેના માણસોએ તેને ઉંચકીને ડુંગરા ઉપર ચડાવી દીધો. સૂરજમલ ત્યાંથી ફરીને પાનવરે ગયો.

જાલમસિંહને પોતાના પુત્ર સૂરજમલ સાથે વેર હતું તેવામાં તેને કુવાવે રાખ્યો હતો. તે ખારે તેણે બ્રિટિશ એજંટને સમજાવ્યું કે રૂપાલનો ઠાકોર (ફતેહસિંહ), અહંમદનગરનો રાજા પૃથ્વીસિંહ અને લખતસિંહ સતી વિષેની તકરારને લીધે વખે છે. તેઓ તથા સૂરજમલ એ સર્વે કુવાવે ભેગા થયા છે. એવું સાંભળીને એજંટ પોતાના અશ્વાર લઈને ત્યાં ગયો અને જે ચારણોનું તે ગામ હતું તેઓને તેણે તેડાવ્યા (તેમાં આ વાત ક્હેનાર પણ હતો) અને પૂછ્યું કે સૂરજમલ ક્યાં છે? તેઓ ક્હે કે અમે જાણતા નથી, એટલે ગામ સામી તોપો માંડીને ગોળા ચલાવવા માંડ્યા ને કિલ્લો તોડી પાડ્યો, ગામ લૂંટ્યું ને બાળ્યું. ગામના લોકોએ ન્હાસવા માંડ્યું તેઓને પકડ્યા, અને તેમનાં ઢોર સુદ્ધાંત તેઓને વડાલીમાં અંગરેજની છાવણી હતી ત્યાં પ્હોંચતા કર્યા. ત્યાર પછી સૂરજમલને પકડવા સારૂ ફોજ ત્યાંથી પાનવરે ગઈ. ત્યાં લડાઈ થઈ. તે વેળાએ હલ્લો કરનારી ટુકડીનો અંગરેજ કામદાર અને પચાશ માણસ મરાયાં. પાનવર લીધુ અને બાળ્યું, તથા ગામના લોકો તેમાંથી ન્હાશી ગયા. ત્યાર પછી મેવાડમાંનું માનપુર લશ્કરે બાળ્યું. સૂરજમલ પોતાની ઠકરાણી જોધીજીને લઈને ડુંગરામાં ન્હાઠો; તે બાલી જંગલની જગ્યાએ એવી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં તેની સાથે ગઈ કે, તેને પગમાં ઘણા કાંટા વાગ્યા, ને તેની પુત્રીને પછીથી ઈડરના મહારાજ જવાનસિંહ વ્હેરે પરણ્યાની છે. આ પુત્રી કેડે બેસારી હતી, તેથી તે ઉંક થાકી ગઈ.

જ્યારે અંગરેજ સરકારની ફોજ પાછી સાદરે ગઈ, ત્યારે, પાનવર પાછું ફરીને વસ્યું, અને સૂરજમલ પોતાના કબીલાને ત્યાં રાખીને પોતે કુવાવે ગયો. ત્યાં રહી. ડુંગરામાંથી ઈડર જિલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. આ વેળાએ સિદ્ધપુરના મઠનો મહંત મરણ પામ્યો હતો, તેની ગાદી માટે તેના બે ચેલા વચ્ચે તકરાર ઉઠી તે માંહિલો એક રાજ ભારથી કરીને હતો, તેણે પોતાનો પોશાક બદલીને રજપૂતનો ધારણ કર્યો, અને બ્હારવટે નીકળી સૂરજમલ સાથે મળી ગયો. તેણે તેને કહ્યું કે, "તમે મારી સાહતા "કરો તો હું તમોને માણસોનું બધું ખર્ચ આપું." સૂરજમલે તે વાત માન્ય કરી, ને તેઓ સિદ્ધપુર પરગણામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યાં. સૂરજમલ અને રાજ ભારથી એક વાર અઢાર અશ્વારો લઈને સિદ્ધપુરની પાસે સરસ્વતીને કિનારે ઉતર્યા, ત્યાં રસોઈ કરાવી, તેઓને આવતા જતા લોકો પૂછે કે તમે કોણ છો? ત્યારે કહે કે અમે ઈડરના છિયે, અને પાલણપુર મ્હોંકાણે જઈયે છિયે આવી વાત બધ બેસતી હતી, કેમકે, તેવામાં પાલણપુરના વડગામનો દિવાનજી ગુજર્યો હતો. સાંજની વેળાએ બધા રજપૂતો બજારમાં ગયા, અને ત્યાંના નગરશેઠને પકડવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેનો તેઓને પત્તો લાગ્યો નહિ, ત્યારે, બીજો એક લખુ શેઠ કરીને હતો તેને ઘેર ગયા, અને ગુમાસ્તાને કહ્યું કે, "અમારે એક હુંડી વટાવવાની છે, "તમારો શેઠ ક્યાં છે?" તેણે કહ્યું કે, "મારા શેઠ મેડા ઉપર જમવા બેઠા છે લાવો "હુંડી હું વટાવી આપુ" રજપૂતો ઘોડા ઉપરથી હેઠા ઉતર્યા, અને મેડા ઉપર ચડીને શેઠને નીચે ઘસડી લાવ્યા, અને ઘાસના ભારાની પેઠે તેને ઘોડા ઉપર નાંખીને લઈ ચાલ્યા. તે વેળાએ બજારમાં બૂમાબૂમ થઈ. તેઓ દરવાજા આગળ આવી પ્હોંચ્યા ત્યારે ત્યાં દરવાન દરવાજો બંધ કરતો હતો તેને એક રજપૂતે ગાળ દીધી, અને તરવાર ખેંચી, એટલે, તેણે દરવાજો ઉઘાડ્યો; આવો મામલો જોઈ સૂરજમલ તથા તેના માણસોએ ઓડનો રસ્તો ઝાલ્યો. સિદ્ધપુર ગાયકવાડી થાણું હતુ તે બ્હારે ચડ્યું પણ તે હળવે હળવે પછવાડે ગયું, કેમકે, તેઓને કાંઈ ઇનામ મળવાની આશા ન હતી, તેથી, ધાડ પાડનારા સાથે લડવાની તેમની મરજી ન હતી, છેવટે તેઓ થોડે જઈને પાછા આવ્યા. સૂરજમલ ઓડેથી ઘુંઆના ડુંગરમાં રહીને પાનવરે ગયો. ત્યાં લખુ શેઠે કહ્યું જે, "તમે "મને દુઃખ દેશો નહિ, જો તમે મને છોડી દ્યો તો જેટલો માગો તેટલો "દંડ હું આપુ." ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "અમારે દંડ જોઈતો નથી, પણ અતી- "તનો ટંટો પતાવવો છે." વાણિયાએ હુંડી લખી આપી, તે લઈને તેના માણસો રૂપિયા લઈ પોતાને માટે તથા પોતાના કેદીને સારૂ જોઈતો સરસામાન લા૰"

સિદ્ધપુરના મહાજને વડોદરા સરકારને અરજી કરી કે લખુ શેઠનો છૂટકારો થશે નહિ તો અમે સૌ સિદ્ધપુરમાંથી ઉચાળા ભરીશું. આ ઉપરથી ગાયકવાડ સરકારે શાહુકારને છોડાવા સારૂ કેપ્ટન ઔટરામને લખ્યું. તે આ વેળાએ મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ એજંટ હતો. તેણે ઈડર જાઈને સઘળા બ્હારવટિયાઓને જમાન તથા બાંહધર આપીને તેડાવ્યા. પ્હેલવ્હેલો સૂરજમલ આવ્યો, તેનો અપરાધ માફ કરવા ઉપરથી તેણે પોતાના હાથમાંથી તરવાર નાંખી દીધી, અને એજંટને કહ્યું કે મારા શિરબંધી પગાર સારૂ મને નંડશે ને મારી પાસે તો ખાવા જેટલું પણ નથી. તેને પછી મુંડેટી પટાનાં બે ગામ આપ્યાં, એટલે, વીશ અશ્વાર રાખીને બીજાઓને તેણે રજા આપી; તેને ઈડરના મહારાજે ભીલોડાની થાણદારી આપી. તેના માણસોને પગારદાર કરીને રાખ્યા, તેના પગારનો પણ નીકાલ થયો. તેના જિલાયતો તેની સાથે વખામાં હતા, તેઓનાં ગામ પણ પાછાં સોંપાવ્યાં. તેનો સોબતી રાજ ભારથી ગાયકવાડને શરણ થયો, તેને તેણે કેટલાક મહિના સુધી કેદખાનામાં નાંખ્યો, પછી તેની પાસેથી દંડ લેઈને તેને સિદ્ધપુરના મઠની ગાદિયે સ્થાપ્યો, તે આજે ઘણો પૈસાવાળો કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે અહ્મદનગર, રૂપાલ, અને બીજાં ગામોના બ્હારવટિયાઓને તેમની જગ્યા પાછી સોંપી અને આખા ઈડરવાડામાં સલાહશાન્તિ કરી દીધી.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૮માં મુંડેટીનો ઠાકોર જાલમસિંહ મરણ પામ્યો તેની ગાદિયે સૂરજમલ બેઠો અને તેના ભાઈ શેરસિંહને રતનપુર અને ગોતા ગામ રહ્યાં.



મહીકાંઠા સંબંધી છેવટ લખાણ સાથે જોડેલી ટીપ, અંગ્રેજી દફતરમાં લખ્યા પ્રમાણે.

નોટ–તા૦ ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૫ ના રોજનો મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ.

"ગયા ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તારીખે મી૦ એરસ્કિન અહ્મદનગર આવી પોંચ્યો, અને ત્યાં તે, આ ઓચિંતા બનાવ કરતા કેવળ જુદા જ પ્રકારનું બંડ બેસારી દેવાને, ત્રણસો માણસથી ગયો હતો, તે સમયે તેને એમ જાણ કરવામા આવ્યું કે, 'આ પરગણાનો રાજા કરણસિંહ આજનો દિવસ ર્હાડે એવી આશા નથી.' આ ઉપરથી મી૦ એરસ્કિને તપાસ કરયો કે, જેમ ૧૮૩૩ ના આગસ્ટ મહિનામા ઈડરનો રાજા દેવ થયો, તે વેળાએ, જેમ બન્યું હતુ તેમ આ રાજાને સાત સ્ત્રીઓ છે તેઓને જોરાવરીથી સતી કરવામાં આવનાર છે કે નહિ તેને આ વિષે મનપતીજ બાતમી મળી

રાખી નહિ. તા૦ ૧ લી ફેબ્રુઆરીની રાત્રે રાજા અસુરો મરણ પામ્યો, તે વાત બીજે દિવસે સાંજ પડતાં સુધી સંતાડી રાખી, પણ પછીથી, ઉઘાડી રીતે વાત ચાલી કે, સાત રાણીઓમાંથી પાંચ રાણીઓ સતી થવાની છે. સાતમી તારીખના બગબગામાં, મી૦ એરસ્કિને, રાજાનો પૃથીરાજ કરીને ગુમારે સત્તર વર્ષનો કુંવર હતો તેને, તથા રાજાનો ભત્રિજો, સૂરજો હમીરસિંહ કરીને હતો, તે બન્નેને પોતાની હુજૂરમાં બોલાવ્યા, અને મનુષ્યપ્રાણીનો ઘાત થાય એવા ઘાતકી કામ વિષે બ્રિટિશ સરકારને ઘણો ધિક્કાર છે એ વાતની તેમને જાણ કરી, તથા એવા કામની સામે તેનાથી થાય તે ઉપાય કરીને આડે આવવાનો તેનો વિચાર હતો તે પણ જણાવી દીધો, અને કહ્યું કે, સતી કરવાની ત્રાસદાયક ક્રિયા વિષે આગળ ગણકારવામાં આવતું નહિ, પણ હવે તો, જો તેમ થાય તો ગુનોહ થયો એમ બ્રિટિશ સરકાર ગણે છે. પૃથીરાજ અને હમીરસિંહ સતી થવાની અગત્ય વિષે સમજાવવા લાગ્યા, અને મિ. એરસ્કિન તેઓને પોતાના વિચાર સાથે મેળવી લેવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એમાં એનો બીજો આખો દહાડો નીકળી ગયો.

આ પ્રમાણે તેઓ વિવાદ ચલાવતા હતા, તે પોતાની બધી મતલબ સાધી લેવાને અવકાશ મેળવવા સારુ હતું દરમ્યાન તેમણે બળવાન ફોજ એકઠી કરીને તેના આશ્રયથી સતી કરવાનો તેમનો વિચાર પૂર્ણ કરવા સારુ અહમદનગર જિલ્લામાંથી હથિયારબંધ ભીલ અને બંદુકદાર માણસો એકઠાં કરવાને ગામેગામ માણસો મોકલ્યાં હતાં, તે વિષે મિ૦ એરસ્કિનના જાણવામાં કાંઈ પણ હતું નહિ. સાંજ પડવા આવી તે વેળાએ, ચારે મગ હથિયારવાળા માણસોના ટોળેટોળાં શહેર ભણી જતાં, આપણા મેલાણ આગળથી જણાવા લાગ્યાં. એટલે મિ૦ એરસ્કિને ટુકડીના કમાન્ડિંગ આફિસરને, તે લોકોના હથિયાર છોડાવવાની આજ્ઞા કરી, કેમકે, રાજાને બાળવાને માટે એવા પ્રકારના માણસોનું લશ્કર એકઠું કરવાની કાંઈ અગત્ય જેવું હતું નહિ તેથી કાંઈક દુષ્ટ કામ કરવાના ઈરાદાથી તેઓ એકઠા થયા હતા, એ વાત ઉઘાડી જ હતી એક બે ટોળિયોના હથિયાર તો મૂકાવ્યા, અને તેઓને કહ્યું કે, બીજે દિવસે તમારા હથિયાર પાછા આપવામાં આવશે. પછી તેઓને જવા દીધા એટલામાં એવી બાતમી મળી કે, ઘણા હથિયાર સજેલા માણસો કિલ્લામાં એકઠા થયાં છે, અને પચાસ કે સાઠ બંદુકવાળા કોળિયો, અને બીજા કરણસિંહના કોટવાલના ઉપરીપણા નીચે જામગરિયો સળગાવીને અને કામઠાં ચડાવીને, લેફ્ટનેન્ટ લુઈ જે શહેરના કિલ્લા આગળ ક્વાયત કરાવતો હતો તેની લગભગ જઈ પ્હોંચ્યા છે. કોટવાલ ઘોડા ઉપર બેઠો હતો, તેને લુઇએ બોલાવ્યો અને પોતાને હુકમ મળ્યો હતો તે કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું કે, તમારા હાથ નીચેનાં માણસોના હથિયાર તમે મૂકાવો. પણ આવું સાંભળીને કોટવાલે તો પોતાની પછવાડે માણસો હતાં તેમને તરત હુકમ કરયો કે, લુઈના ઉપર મારો ચલાવો. માણસોએ વગર આનાકાની કરવે તેનો હુકમ માન્યો, અને લેફ્ટનેન્ટ લુઇને એક પડખામાં ઘાયલ કરયો પછી તે ટુકડી શહેરમાં દોડી ગઈ, દરવાજા ઉતાવળથી બંધ કરી દીધા, અને કોટ ઉપર ચડીને આપણા લશ્કર ઉપર ખૂબ મારો ચલાવ્યો. તે વેળાએ આપણું લશ્કર કિલ્લાથી બસેં કદમ છેટે હતું શહેરમાં થોડી તોપો હતી તે રાતની વેળાએ જો બુરજ ઉપર ચડાવી દીધી હોય તે આપણા ઘણા માણસોનો ઘાણ કહાડી નાખે એવી બ્હીક હતી, તેથી થોડા કદમ પછવાડે

પડવાનો વિચાર ઘટિત જણાયો અને તેટલી વારમા મિ૰ એરસ્કિને અમદાવાદ અને હરસોળના લશ્કરી અમલદારોને તોપો મોકલી દેવાનુ ફરમાવ્યુ કે દરવાજો તોડીને શહરનો કબ્જો કરી લેવામા આવે બીજે દિવસે સવારમાં (તા ૯ મીએ) અઢી વાગતા સુધી સર્વે શાન્ત રહ્યુ હતુ, તેવામા ચિતા સળગાવ્યા વિષેની વાત જાણવામા આવી પણ જે ઘાતકી કામ થવા માડ્યુ હતુ તેનો અટકાવ કરવાને હવે સમય રહ્યો ન હતો આ જગલી કામ કરનારાઓએ જે ઉપાય કામે લગાડ્યા હતા તેમા તેઓ ખરેખરા ફત્તેહ પામ્યા, અને ભાગ્યહીણ સ્ત્રિયો, તેઓના નાશ કરનારાઓના જગલી વ્હેમનો ભોગ થઈ પડી આ વિષેનું યથાસ્થિત વર્ણન અમે આનરેબલ કોર્ટને આ ઠેકાણે લખી જણાવતા નથી, પણ મિ૰ એરસ્કિનનો રિપોર્ટ હાસિયામા નોંધેલો છે તે ઉપરથી જાણવામા આવશે (આ પત્ર ૨૫૮–૫૯ મા પૃષ્ઠની ટીપમા આપેલુ છે)

"કમકમાટ ઉપજાવનારૂ કામ પૂરૂ થયુ, પછી મારી રાજાના બે કુવર, રજપૂત અને બીજા લોકની એક ટોળી સાથે શહરની બાહાર નીકળી આવ્યા સવારના પહરમા તેઓએ શત્રુવટની કાંઈ નિશાની આપણી ટુકડી ભણી બતાવી નહિ, માત્ર બે ભિસ્તિયો નદી ઉપર જતા આવતા હતા તેઓના ઉપર થોડીક ગોળિયો ચલાવી, ઘણા ખરા ભીલ અને કોળિયો તો શહરમાથી રાત્રે જ જતા રહ્યા હતા આ વેળાએ મિ૰ એરસ્કિનને જે ખાતમી મળી હતી તે ઉપરથી તેને માનવાને કારણ છે કે, જે સતિયો થઈ તેઓ વિષે તો બલાત્કારના ઉપાય કામે લગાડવામા આવ્યા હતા પણ પૃથીરાજ મિ એરસ્કિનની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને તૈયાર થયો હતો તેની મરજીની સામે એ કામ કરવામા આવ્યુ હતુ

'જે લશ્કર હતુ તે સિવાય, તા ૯ મીની સાંજે પચાસ માણસની એક ટુકડી હરસોળથી આવી પ્હોંચી કપ્તાન લાર્ડનર ઉપરી હતો તેનો વિચાર તે સાંજે શહરનો કબ્જો લઈ લેવાનો હતો, પણ નીચે લખેલી અડચણ નડી હોત નહિ તો વધારે અડચણ વેઠ્યા વિના તે પ્રમાણે કરી શક્યો હોત —

"સતી થતા પ્હેલા કેટલા મહિના અગાઉ, મુંડેટીના ઠાકોર જાલમસિહ ચોહાણના મ્હોટા કુવર સૂરજમલે બળવાખોર લોકોની એક મ્હોટી ટોળી જમાવી હતી, અને તેનો પોતે નાયક થયો હતો અમદાવાદની ખુશાલચંદ નાહાલચંદની પ્હેડીનો મુકાદમ એમચંદ હતો તેનો ભાઈ ડુગરપુરનો શાહુકાર હતો તેને છોડાવવાને અને રૂપાલના હિંમતસિંહ તથા ફત્તેહસિંહ સાથે સૂરજમલ અને તેના સબધિયોને ઘણા કાળથી વેર ચાલ્યુ આવતુ હતુ, તેમની સામે થવાને માટે, એ લશ્કર ઉભુ કરવાની પ્રસિદ્ધ મતલબ હતી તેણે તેના શત્રુઓની સાથે કેટલાક ધીંગાણા મચાવ્યા, તે અફળ જવાથી, અને પગારને માટે તેના માણસોએ હુજ્જત કરવા માડી તેથી, તે સંકડામણમા આવી પડ્યો, અને તેના જોવામા આવ્યુ કે ડુમરપુરના મુલ્કમા રૂપાલનો ઠાકોર ભીમા દબાવેલો જાય છે તેને લાગેલી શિક્ષાએ કાંઈ પ્હોચાડ્યો નથી, એટલે તેણે વિચાર્યુ કે સામાન્ય લુટફાટ કરવામા આપણા માણસોને ઠીક કામે લગાડી દેવાશે તે ઉપરથી તેણે ઘાસદાણાનાં ગામ માહેલ દરેલી કરીને એક ગામ માર્યુ અને તેની લુટ પોતાના અચકાઈ રહેલા માણસોને વ્હેંચી આપી જ્યારે આ વાત વિષે મી૰ એરસ્કિનને જાણ કરવામા આવ્યું, ત્યારે ઈડર

નો વહિવટ એવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો કે, તે થાળે પાડતાં સુધી સૂરજમલની ખબર લેવાને થોડી રહેવાનું વાજબી લાગ્યું, અને તેને માત્ર એક શીખામણનો કાગળ લખી મોકલ્યો. પણ ન્હાની મારવાડમાં હરકોલ કરીને એક બીજું ઘાસદાણાનું ગામ હતુ તે સૂરજમલે માર્યું એવા સમાચાર પછી તરત જ તેના સાંભળવામાં આવ્યા. તે ઉપરથી મી૦ એરસ્કિને સૂરજમલ ઉપર પાંચ મોસલ કરીને તેની બધી શિરબંધી વિખેરી નાંખવાની તાકીદ કરી. પણ તેણે તો પાંચે મોસલને વિદાય કર્યા, અને શિરબંધી વિખેરી નાંખવાની ના કહી, તે ઉપરથી, વીસ મોસલ કરવામાં આવ્યા, પણ તેથી કશો લાભકારક પરિણામ થયો નહિ.

સૂરજમલે પાંચ મોસલોને પોતાની છાવણીમાંથી કહાડી મૂકયા, તેમાંથી એક, તા૦ ૯ મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે ચાર વાગતાં આવીને એવી ખબર આપી કે, સૂરજમલ અહમદનગરથી ચાર માઈલને છેટે વખતાપુરમાં છાવણી કરીને પડ્યો છે, તેની પાસે આશરે એક હજાર મકરાણી અને સાઠ અથવા પંચોતેર અસવાર છે, અને તેનો વિચાર બ્રિટિશ ફોજ ઉપર હલ્લો કરવાનો છે. આવા સમાચાર મળ્યા, એટલે, મી૦ એરસ્કિને ટુકડીના કમાન્ડિંગ આફિસરને સૂચના કરી કે, તમારે થોડી વાર લગી અહમદનગર ઉપર ધસારો કરવાને થોભવું અને સેનાના ઉત્તર વિભાગના કમાન્ડિંગ આફિસરને લખી વાળ્યું કે સૂરજમલની શિરબંધીને વશ કરવાને અને વધી ગયેલાં જે બંડ ઉઠયાં છે તે બેસારી દેવાને જેટલી મદદ મોકલવી તમને અગત્ય લાગે તેટલી ઉતાવળથી મોકલી દેજો.

* * * * * * * * * *

"તા૦ ૩ જી માર્ચને દિવસે બ્રિટિશ લશ્કરે અહમદનગરનો કબજો લીધો, અને તા૦ ૬ ઠ્ઠીને દિવસે મી૦ એરસ્કિને એવી આશા જણાતી કે હવે હું થોડી વારમાં મહીકાંઠાનું કામ થાળે પાડી શકીશ"

મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ તા૦ ૧૫ મી ઓકટોબર ૧૮૩૫

"આ પ્રમાણે મહીકાંઠામાં ત્રણ બંડખોસ્તી ટુકડિયો હથિયાર લઈ ઉઠી, ૧ લો પૃથીસિંહ, અને તેના આશ્રિત; ૨ જો રૂપાલનો ઠાકોર, અને તેનો સાથી ઘોરવાડાનો ઠાકોર, અને તેમના અનુગામી, અને ૩ જો સૂરજમલ અને તેના સોબતી * * *

"કપ્તાન ડેલામેન, બસેં પાયદલ, એક ઘોડેસ્વારની ટુકડી, અને એક સો પચાસ ગાયકવાડી પાયગાના મિશ્રિત લશ્કર સહિત સૂરજમલના ઉપર હલ્લો કરવાને ચડ્યો, અને તા૦ ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે, ઈડરવાડામાં વડાલિયે સૂરજમલ પડ્યો હતો એમ સાંભળવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યો પણ ત્યાંથી તે ન્હાશી ગયો હતો, અને બે માઈલ ઉપર તેના ભાઈ શેરસિંહના ગોતા ગામમાં જઈ રહ્યો હતો એમ માનવામાં આવ્યું, એટલે કપ્તાન ડેલામેને તે ગામ ઉપર કુચ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં જઈને તે જગ્યા તેણે લીધી, અને શત્રુનાં ચાર પાંચ માણસ ઠેર કર્યાં અને ગામમાં પચીસથી તે ત્રીસ સુધી જેટલાં જીવતાં રહ્યાં હતાં તે સર્વેને કેદ કરી લીધાં. પણ આપણી બાજી બહુ ભારે નુકસાન થયું, અને લેફટનેન્ટ પાર્ટિજર કરીને એક ૧૭ મી રેજિમેંટ નેટિવ ઇન્ફન્ટ્રી(N. I.) હતો તે મારયો ગયો. આ શોકદાયક પરિણામ થવાનું કારણ એમ થયું કે, ત્યાં એક મજબુત ઉંચી ગઢી હતી, તેના ઉપર માણસો

હતાં, તેઓએ મરણિયાં થઈને તે સાચવી રાખી, અને આપણી ટૂકડી પાસે તોપ હતી નહિ, કેમકે, ટૂકડી ચાલી નીકળી ત્યારે તેનો ખપ પડશે એમ ધારવામાં આવ્યું ન હતું. * * *

"ફોજનો વધારો થયો, એટલે, રૂપાલના ઠાકોર ઉપર હલ્લો કરવાનું ચાલતું કર્યું. સન ૧૮૩૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની સમાપ્તિએ આપણી ફોજની ટૂકડિયે, આપણા ભણી નુકસાન થયા વિના કાનોરા ને દોઠર ગામ લઈને તેમનો ન્હાશ કર્યો, અને દોઠર ગામની પડોશમાં ગોસાઈનો એક મઠ હતો તેનું પણ એમ જ થયું, તથા તા૦ ૫ મી માર્ચ, ૧૮૩૫ ને દિવસે પીરમાલી ગામ તથા રૂપાલના ભીલોના સર્વે કિલ્લા જે બહે નહિ એવા બ્હારવટિયાઓના છેક તાબામાં થઈ ગયા હતા તે સર્વે જેર કરવામાં આવ્યા. વળી રૂપાલ ગામ આપણી ફોજે સ્વાધીન કરી લીધું. * * રૂપાલના બંડખોરોને વિખેરી નાંખ્યા પછી ૨૪ મી પલ્ટણ મેજર મારિસના ઉપરીપણા નીચે હતી તેણે સૂરજમલની સાથે લડાઈ ચાલુ કરી એ ટૂકડી તા૦ ૧૧ મી માર્ચે, મુંડેટીની પડોશમાં ડુંગરા વચ્ચે ગોરલ કરીને સૂરજમલના મુખ્ય કિલ્લા માંહિલો એક હતો ત્યાં આવી પ્હોંચી અને તે કિલ્લો લીધો, તથા ત્યાંના કિલ્લેદારોને વિખેરી નાંખ્યા. તેમાં શત્રુનાં આઠ માણસ મરાયા અને સત્તર કે અઢાર ઘાયલ થયા. સૂરજમલ તો એ જગ્યા છોડીને ગયો હતો પણ તેના ભાઈ શેરસિંહે, અને આશરે બસેં કે બસેં ને પચાસ મકરાણિયોએ તેનો બચાવ કર્યો. * * સન ૧૮૩૫ ના માર્ચ મહિનાના મધ્ય ભાગની વેળાએ સૂરજમલ અને તેના સોબતિયોની પછવાડે ડુંગરામાં વધારે આઘે લશ્કરે પ્રવેશ કરીને ધસારો કર્યો અને ફારકા, પાનવરા, માનપુર, અને બાડરવાડાના કિલ્લાઓનો ન્હાશ કર્યો. પાનવરા ગામ એક ભીલ ઠાકોરનું રહેઠાણ હતું. તે આસ પાસના લોકોમાં ઘણા દિવસથી ત્રાસ વર્તાવતો હતો, અને તે સૂરજમલને આગ્રહી અને ખરેખરો આશ્રય આપનાર હતો. આ ધિંગાણામાં ૧૭ મી પલ્ટણનો આપણો એક આફિસર લેફટેનેન્ટ ફ્રુઇકશાંક અને સત્તર સિપાઇયો ઘવાયા, અને શત્રુના ૭૦ માણસ ઘવાયાં તથા મરાયાં. * * *

"અમે કબુલ કરિયે છિયે કે, આ ડિસ્પાચમાં જાહેર કરેલા કામો વિષેની અમારા મનમા ખેદદાયક અસર રહી ગઈ છે, કારણ કે, અતિશય ખાડા ટેકરાવાળો અને વિકટ દેશ, જેનાથી આપણે છેક અજાણ્યા તેમાં આપણા લશ્કરે ભારે સંકટ વેઠયા, અને ખાવા પીવાની તંગાશનુ દુઃખ સહન કર્યું, ત્યારે આપણી સામે હથિયાર લઈ ઉઠેલા લોકો વિખેરી નાંખી શકયા એ ખરૂ, પણ તેમના નાયકો પકડાયા નથી, અને જે કારણો માટે આ મુલ્કમા એક સાહસિક નાયકને તેની લૂટફાટમાં હથિયારબંધ માણસો જ્યારે જોઇયે ત્યારે મળી જવાને સુલભ પડતું આવ્યું છે તે કારણો તો હજી લગણ ઉભાં છે. આ જગ્યાના લોકો ખર જોતાં લટેરા છે, અને જો કે, નિરંતર લુંટારા નથી તો પણ. કાંઈક તેમ થવાને સદા રાજી હોય છે; અને દેશની આપણને માહિતગારી નથી તેથી કરીને, થોડા હિંમતવાળા અને સારીપેઠે હથિયાર સજેલા માણસોને પોતાના કરતાં વધારે માણસોની સામે દરેક વેળાએ ફત્તેહમંદીથી સામા થઈ શકવાને માટે જેવું અસાધારણ જોર જોઇયે તેવું તેઓની પાસે છે અને જે ઠાકોરોની સાથે હવણાં આપણો સંબંધ છે અથવા તેમના ઉપર આપણી સત્તા ચાલે છે, તે વિના બીજાઓ ઉપર

આપણું બળ ચાલી શકતું નથી, તેથી કરીને દબાવી નાંખે એટલી ફોજ કામમાં લાવીને અથવા ટુંકામાં કહિયે તો આખા દેશમાં ઠેરઠેર થાણાં બેસારી દીધા વિના, અને તેમ કરતાં અતિશય ખર્ચ થાય તે કર્યા વિના, વશમાં રહી શકે નહિ એવા લોકોને કબ્જ માં રાખવાની આપણે આશા રાખવી એ ફોકટ છે.

"આવાં કારણો ઉપરથી મુલકના આખા તકરારી ભાગની ખરી આપણી કરવાનો વિચાર અમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને અમારા પ્રમુખે (સર રૉબર્ટ ગ્રાન્ટ) એક બીજી વધારે સૂચના કરી છે તેની સાથે બોર્ડના બીજા મેમ્બરો મળતા આવ્યા છે, તે એ છે કે, મહીકાંઠાની લડાયક વસતી ઉપર સત્તા બેસારવાનો પ્રયત્ન કરવો, તથા દેશમાં સલાહશાન્તિ કરવાના ઉપાય યોજવા તથા ખાનદેશમાં જેમ આપણે સુધારા કરવાનાં સાધન કામે લગાડવામાં જય પામ્યા છિયે તેવાં સાધનોને પુષ્ટિ આપવી"

મુંબાઈ સરકારનો ડિસ્પાચ, તા ૩૧ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૩૫

"કપ્તાન ઔટરામના (હવણાં મેજર જનરલ સર જેમ્સ ઔટરામ, કે. સી. બી. (ઔડ) અયોધ્યા પ્રાન્તનો ચીફ કમિશનર) ખાનદેશમાં સોંપેલા કામના પ્રકાર ઉપરથી, અને થોડા વર્ષથી ડાંગમાં સલાહશાન્તિ ચાલુ કરવામાં એ અમલદારે જે કુશળતા અને ચપળતા બતાવી છે, તે ઉપરથી, આ અગત્યના વિશ્વાસુ કામને માટે તે વિશેષે કરીને યોગ્ય ઠરી ચૂકયો છે, આવાં કારણો ઉપરથી અમારા પ્રમુખે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, ઉપર જે કામો કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે તેને લગતી સૂચનાઓ આપીને કપ્તાન ઔટરામને ગૂજરાતમાં સત્વર જવાને ફરમાવવું"

મુંબાઈ સરકારનો ડિસ્પાચ, તા. ૧૫ મી મે સન, ૧૮૩૬.

"કપ્તાન ઔટરામ તેના પોતાના તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૮૩૫ ના રોજના કુશલતાભરેલા અને રસિક રિપોર્ટમાં ખુલ્લી રીતે પોતાનો વિચાર જાહેર કરે છે કે, મહીકાંઠાના બ્હારવટિયા અથવા દગાખોર ઠાકોરોનું સમાધાન કરી આપવાનું ગમે એટલુ ઘટિત છે તોય પણ તેઓ માહેલા કેટલાક એવા છે કે તેઓની સાથે ક્ષમાપૂર્વક ચાલવું અશક્ય છે. જે માણસો ઉઘાડી રીતે બ્રિટિશ સરકારની સત્તાની સામે થાય તેઓનો સખ્ત દાખલો બતાવી આપવો જોઇયે. ટુંકામાં એ જ કે, એવાને બંડખોર ઠરાવવો જોઇયે, અને જ્યારે તે પકડાય ત્યારે કોર્ટમાર્શિયલ કરી શિક્ષાયે પ્હોંચાડવો જોઇયે. કપ્તાન ઔટરામના આ વિચારને પછવાડેથી પોલિટિકલ કમિશનરે, અને જેઓના અભિપ્રાય ઉપર કેટલુંક વજન આપવું જોઇયે એવા કેટલાક બીજા અધિકારિયોએ ટેકો આપવા ઉપરથી મહીકાંઠામા સદાની સલાહશાન્તિ ખરેખરી ચાલે એવા સખ્તાઈભરેલા વિશેષ ઉપાય અગત્ય જણાય તેમ કામે લગાડવાનો વિચાર સર્વાનુમતે નિવેદન કર્યો.

"આ વિષય ઉપર જેવું સારી પેઠે ધ્યાન આપવું જોઇયે તે પ્રમાણે આપીને, અમે કેવળ હલકી જ રાજનીતિ ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પાછળનાં કૃત્ય ક્ષમા કરવાનું જાહેર કરીને, અને જે બ્હારવટિયા હવણાં બ્હારવટે છે તેઓમાંથી કોઈને પણ ખાતલ કર્યા વિના, જો તેઓ આપણી સત્તાને શરણ થવાને કબુલ થાય, અને હવે પછી સારી ચાલ ચલાવવાના જામીન આપે, તો તેઓની સાથે સલાહ કરવી એમ ઠરાવ્યું છે આ આપણી રાજનીતિ ફળદાયી થશે, એવી અમને પક્કી આશા છે

એટલું જ નહિં, પણ અમારી પૂરી ખાતરી છે કે મહીકાંઠામાં આ વિના બીજા કોઈ પણ સાધનથી સલાહશાન્તિ કરી શકાય એવું છે જ નહિ. * * *

"પ્રથમ તો મુખ્ય મુખ્ય બ્હારવટિયાઓ (અથવા બંડખોરો)એ બ્હારવટું કરવાનો રસ્તો પકડ્યો છે તે, એવા કામ ઉપરના ખરા પ્રેમને લીધે પકડ્યો છે એમ અમને લાગતું નથી, પણ કુટુંબના કજિયાથી, તેઓનાં મન નહિ મનાવ્યાથી, અથવા બ્રિટિશ રાજનીતિને લીધે દુર્દૈવ થવાથી તેઓએ એ રસ્તો પકડેલો છે. આ વિષે અમારા જાણવામાં જે કાંઈ આવેલું છે તે પરિપૂર્ણ નથી, તથાપિ મહીકાંઠામાં બંડ ઉઠીને ઘણી વાર સુધી ચાલ્યાં કરે છે તે ઉપર લખેલાં સર્વ કારણ ભેગાં બનવાથી, અથવા તે માંહેલા એકેકા નિરાળા કારણને લીધે બને છે, એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે.

"બીજી રીતે જોતાં કપ્તાન ઔટરામ અને બીજા અમલદારોએ પાછી સલાહશાન્તિ કરવાને પ્રારંભમાં જે સખત દાખલા બતાવી આપવાની રાજનીતિ ચલાવવાની ભલામણ કરી હતી તે પણ અમલમાં આણી ચૂક્યો એમ અમે તો માનિયે છિયે. ગયા વર્ષમાં આપણે લશ્કરી ઠાઠમાઠ ચલાવ્યો તેથી નારાજ થયેલા ઠાકોરોમાંથી કોઈ પણ આપણા હાથમાં આવ્યો ન હતો એ વાત ખરી છે, તોય પણ, તેઓનું જોર તૂટી ગયું હતું અને તેઓના અનુગામી વિખરાઈ ગયા હતા, તેઓના મજબૂત કિલ્લા, શહેરો અને ગામડાંમાંથી ઘણાં બાળી નાંખવામાં અથવા મારવામાં આવ્યાં હતાં અને તેઓનાં માણસોમાંથી ઘણાં મરાયાં હતાં, અથવા ઘાયલ થયાં હતાં, અથવા કેદ પકડાયાં હતાં."

મુંબાઈ સરકારનો ડિસ્પાચ, તા ૨૬ મી એપ્રિલ સન ૧૮૩૭ નો
(સાર)

કપ્તાન ઔટરામે મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજંટનું કામ તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૩૬ ને દિવસે હાથમા લીધું. સલાહની રૂઈએ સમાધાન કરવાની સરકારની સૂચનાને અનુસરીને તા ૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે, તેણે બ્હારવટિયાઓને કાગળો મોકલ્યા તેમાં લખ્યું કે, "તમારી પાછલી ચાલચલગત વિષે માફ કરીને વિશેષ કરાવથી તમારૂં સમાધાન કરવામાં આવશે, માટે અમારા મેલાણમાં તમારે આવવું" કાગળમાં જે દિવસે હાજર થવાનું લખ્યું હતું તેમાં સૂરજમલની બાબતમાં તેને દશ દિવસની વધારે છૂટ આપી હતી. તે તા. ૮ મી માર્ચને રોજ આવીને હાજર થયો, અને ખેદ જણાવ્યો તથા જો માફ કરવામા આવે તો તેણે જમીન આપવાની કબુલાત આપી. પછી તે જમીન લઈ આવવાને અને પોતાનાં માણસોને રજા આપીને વિદાય કરવાને ગયો.

ત્યાર પછી આશરે દસ દિવસે કપ્તાન ઔટરામનું ઈડર આવવું થયું, ત્યારે ત્રણ મહિના ઉપર એક વેપારીને તે લઈ ગયો હતો તેના છુટકારો કરાવવાને વચ્ચે પડવાની વિનતિ કરવા સારુ સિદ્ધપુરથી એક મુખત્યાર આવ્યો. બ્રિટિશ એજંટે તરત જ સૂરજમલને કાગળ લખ્યો તેમા તે શાહુકારને છોડી મૂકવાનું લખ્યું, અને જણાવ્યું કે, જો એને છોડવામા આવશે નહિ, તો તમને માફ કરવામાં આવશે નહિ. ઔટરામની આ રિતિ સરકારને પસંદ આવી નહિ અને સર રાબર્ટ ગ્રાન્ટે તે ઉપર ટીકા લખી કે, કપ્તાન ઔટરામને જે કામ સોંપવામા આવ્યું છે અને જે તેણે માથે લીધુ છે તે શુદ્ધ વિશ્વાસના વાપરી સર્વસાધના કરી લેવાનો વિચાર ધારણ કરી લીધો છે એવી

પ્રથમથી જ મને બ્હીક લાગતી હતી. આમ છતાં પણ, સૂરજમલે તેને ઉત્તર લખ્યું કે એ શાહુકારને પકડવાની મદદ જે અનીતે મારી પાસે માગી હતી તે અનીત તેને લઈ ગયો છે, એટલે, હું રજુ કરી શકતો નથી. એણે આ પ્રમાણે લખ્યું છતાં પણ શાહુકારને રજુ કરવાનું દબાણ ઑટરામ કરવા લાગ્યો, એટલે સૂરજમલને પાનવરા ભણી ન્હાશી જવાની અગત્ય પડી. ક્યાપ્ટન ઑટરામે તેને એકદમ બંડખોર ઠરાવીને તેનું માથું કાપી લાવે તેને ઈનામ આપવાનું જાહેરનામું ફેલાવ્યું અને પોતે ફોજની એક ટુકડી લઈને તેની પછવાડે પડ્યો પાનવરાનો રાણો ફોજ આવતી જોઈને ડરી ગયો અને સમજ્યો કે ૧૮૩૫ ના માર્ચ મહિનામાં તેનું ગામ મારવામાં આવ્યું હતું તેમ ફરીને કરવામા આવશે એવી બ્હીકથી સૂરજમલનું રક્ષણ કરવાને અથવા તેને આશ્રય આપવાને ના પાડી તે ઉપરથી, સૂરજમલ એકદમ શરણ થયો. સરકારે લખ્યું કે,

"ક્યાપ્ટન ઑટરામે શૂરાપણાથી અને ઉન્મત્તપણાથી પગલાં ભર્યાં તેનો સારા
"ભાગ્યે કરીને સારો પરિણામ આવ્યો તેથી અમને આનંદ થયા વિના રહેતો નથી,
"તોય પણ સૂરજમલનું બ્હારવટું અમે હડબંગપણાનું ગણિયે છિયે, છતાં પણ ફોજની ટુકડીને
"કુચ કરવાની અગત્ય ન હતી, પણ ક્યાપ્ટન ઑટરામને ઘટે એવી કુશળતાથી તેણે
"વ્યવસ્થા કરી હતી અને તે પ્રસંગને અનુસરતી હતી એમાં અમને કશો શક રહેતો
"નથી, તો પણ આ ઉપરથી અમે તેને સૂચવવાનું કે એ જય થયો છે તે અમારી સલાહ
"પ્રમાણે ચાલવાથી નહિ પણ એથી વિરૂદ્ધ રીતે ચાલવાથી થયો છે એમ માન્ય કરવાને
"અમે ખરેખર રાજી છિયે તે સાથે વળી તેને જાહેર કરી દેવું કે હવેથી અમારી
"સૂચના પ્રમાણે બરાબર તમારે વર્તવું, અને ખરેખર તે ઉપર ધ્યાન આપવું."

તા. ૭ મીને રોજ સૂરજમલ (તેને તેટલા આંતરામાં તેની આપેલી પ્રતિજ્ઞા ઉપરથી કેદી તરીકે લેખવામા આવ્યો હતો) સિદ્ધપુરના શાહુકારને લઇને પોલિટિકલ એજન્ટની પાસે આવીને રજુ થયો, અને જે બન્યુ હતુ તેની સાથે તેઓનું બોલવું મળતું આવ્યુ એટલે સરજમલને કાંઈ દંડની શિક્ષા કર્યા વિના તેને છોડી મૂકવાનું ક્યાપ્ટન ઑટરામને દુરસ્ત લાગ્યુ આવી વગર ધારેલી કૃપાને માટે તે ઠાકોર ઘણો ઉપકૃત થયેલો દેખાયો.

સરકાર લખે છે કે, 'સૂરજમલને જ્યારથી ક્ષમા આપવામાં આવી છે ત્યારથી
"એણે જે વર્ત્તણૂક ચલાવી છે તે જોઇને અમને ખુશી પેદા થાય છે. તમારી આનરેબલ
"કોર્ટને વિદિત કરવાને અમને પ્રસંગ મળ્યો છે તેથી અમને ખુશી થાય છે કે મહીકાંઠામા
"સલાહશાન્તિ અને સારો બંદોબસ્ત પાછો ચાલુ કરવામાં ક્યાપ્ટન ઑટરામની સાથે
"એ ઠાકોરે પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. ખુમલા બ્હારવટિયાનો ન્હાશ થયો અને એવા માણસોનું
"ટોળુ વિખેરી નાખવામાં આવ્યું તે ઘણુ કરીને આ ઠાકોરના આશ્રયને લીધે જ છે."

તા. ૧ લી સેપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૬ પ્હેલાં બાકી રહેલા સર્વે બ્હારવટિયા શરણ થઈ ગયા અને પાનવરાને રસ્તે ઉદયપુરથી તે ઈડર સુધી એક રસ્તો ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો તેથી એક અગત્યની મતલબ હાંસલ થઈ, અને જે ઠાકોરોને લાગતુંવળગતું હતુ તેઓએ અમુક મુદત સુધી તે રસ્તે થઇને જનારા મુસાફરો પાસેથી નાકું નહિ લેવાની તેમની મરજી જણાવી.

પાનવરામાં પોલિટિકલ એજંટનું મેલાણ હતું, તેવામાં, એ પ્રખ્યાતિ પામેલા અમલદારે "સીમાના કજિયા પતાવી દેવા પછવાડે પોતાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો તેમાં તે "પાર પડ્યો. એ કજિયા માહેલો એક ક્રૂર કજિયો તો બાપની પછી તેના દીકરા સુધી "ચાળીસ વર્ષથી ચાલતો આવ્યો હતો. સીમા ઉપરના ઠાકોરોએ યૂરોપિયનોને ફોજના "સરદાર તરીકે અથવા તો પોતાના શત્રુ તરીકે જોયા હતા, તે સિવાય બીજી રીતે "તેમના જોવામાં તેઓ કોઈ વાર આવ્યા ન હતા એવા લોકોના મનમાં વિશ્વાસ ઉપ "જાવવા સારૂ ડુંગરામા વધારે ઉજ્જડ ભાગમાં જવાનો તેણે પ્રસંગ સાધ્યો; અને ઘણાં "વર્ષથી ચાલતી આવેલી ઘણી તકરારો અને કજિયા કે જેને માટે ગૂજરાતના પોલિટિકલ "અમલદારો સાથે ઘણા લખાણના તુમાર ચાલવાનું કારણ ઉભું થયેલું હતું તે પતાવી "દેવામાં જય પામ્યો. ક્યાપ્ટન ઔટરામે પોતાના વિષેનો એવો વિશ્વાસ બેસારી દીધો "હતો કે ઘણા બ્હારવટિયાઓ તેને મધ્યસ્થ થવાને રાજીથી વિનવતા."

ક્યાપ્ટન ઔટરામની અનુકૂલ કરી લેવાની વ્યવસ્થાથી જે જે પરગણામાં થઈને બ્રિટિશની ફોજ પસાર થઈ તે તે પરગણામાં મિત્રતાભરેલો ભાવ બતાવવામાં આવ્યો તે વિષે તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સન ૧૮૩૬ ના તેના કાગળ માહેલો થોડો ભાગ અત્રે દાખલ કરીને અમે આ લખાણ બંધ કરિયે છિયેઃ—

"આપણી ફોજ દેશમાં શત્રુને બદલે મિત્ર તરીકે કૂચ કરતી ચાલી છે. પ્રથમ તો "ભીલ લોકો તેને જોઈ ને સર્વે ન્હાશી જવા લાગ્યા, પણ પછવાડેથી પાછા આવવાની "તેમને હિંમત મળતી ગઈ, અને આપણા તરફથી તેઓ પ્રતિ જે વર્તણૂંક ચલાવવામ "આવી તે જોઈ ને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અથવા તેમનાં ગામ આગળ પડાવ કરવામ "આવ્યો હોય તેવામા તેઓ ન્હાશી ગયા હોય ત્યાંથી પાછા આવવાને માટે ડરે, પણ "તેઓ પાછા આવે ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમાં કાંઈ નાશ કરવામા આવ્યો હોય નહિ "તે જોઈને તેઓને નવાઈ લાગે. આપણા માણસો અને ગામડાના લોકો વચ્ચેનો માંહો "માહનો વ્યવહાર માયાથી ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તેનો પરિણામ આપણી ફોજ "પાછી વળી ત્યારે સુખદાયક અને વિશ્વાસભરેલી રીતે તેઓનો આવકાર થયો તે ઉપરથી "જણાઈ આવે છે. ખરૂ જોતાં આ વર્ષમાં મહીકાંઠામા ફેરણી કરવામાં આવી તે એક "પાપ તરીકે તેને ટાળવાને બદલે શાન્તિની વૃદ્ધિ કરનારી અને સુખકારક ગણીને તેનો "આવકાર કરવામાં આવ્યો."

વિભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૧

હિન્દુની જ્ઞાતિયો

આખા ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટપણાથી વર્તાવા લાગી ત્યાં સુધીનું વર્ણન કરતા અમે આવ્યા. હવે આ સમાપ્તિપ્રકરણોમાં, એ દેશના હિન્દુઓની હવણાં જે સંસારી રીતભાત છે તેનો સામાન્ય ચિતાર અમારા વાંચનારાઓની હુઝૂરમાં રજુ કરવાનો અમારો હેતુ છે. આ કામ ઘણું કઠિણ છે, અને તે બર આણવાને અમને આશ્રય મળેલો છે, તેમ છતાં પણ, બહુ અપૂર્ણ રીતે બજાવવા કરતાં બીજી રીતે બજાવી શકવાની આશા નથી. અગર જો કે હિન્દુસ્થાન અને બ્રિટન તળે ઉપર વસતાં હોય એમ એક બીજાની સામે હતાં તેમ હવણાં નથી, તો પણ, બીજા પૂર્વ ભણીના લોકો સંબંધી છસો વર્ષ ઉપર જે વિચાર બાંધવામાં આવેલો તે ઘણી બાબતમાં હવણાંના હિન્દુઓને હજી લગણ લાગુ પાડી શકાય છેઃ—જે મસોરાના ખુની રણક્ષેત્રમાં સારેસનના હાથમાં સેંટ લુઈ પડયો તેની જરા વાર આગમચ વિલિયમ લાંગસ્પી બોલ્યો કે "આપણે નવા આવનારા જવાન માણસ અને પરદેશિયો, પૂર્વ ભણીની "માહિતગારી ધરાવતા હોઇયે નહિ એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે? "પશ્ચિમથી પૂર્વ જેટલે છેટે છે, તે જ પ્રમાણમાં, પશ્ચિમ ભણીના લોક પૂર્વ ભણીના લોકથી તેવા જ જૂદા પડે છે*" હિન્દુઓને તેમની અતિ ઘણી પ્રતિબંધ કરનારી સંસારી બાબતોથી એટલા બધા બાધ વચ્ચે નડે છે કે તેથી કરીને તેમને પરદેશિયોની સાથે વ્યવહાર બાંધવાને બહુ અશક્ય થઈ પડે છે, અને તે પરદેશી તેમની રીતભાતથી જાણીતો થવાને ઇચ્છે તો, તે જો સરકારી અમલદાર હોય છે તો, તેને વળી વધારે મુશ્કેલીભરેલું થઈ પડે છે. પણ જે લોકોમાં તેને પોતાના જીવતરમાં સારામાં સારાં વર્ષ કહાડવાનાં છે તે લોકો વિશેની માહિતગારી મેળવવાને પ્રયત્ન કરવાની બેગવાઈ બને નહિ તો માત્ર અજ્ઞાન રહેવાથી તેઓને એક પંચાત આવી પડે છે તે એ કે, એ લોકોના મનોભાવ જેથી ઉશ્કેરાતા હોય અને ખરી હકિકતો તેમના સંબંધીની હોય તે વિષેની માહિતગારી હોય નહિ, તેથી નિરંતર તે વિષે તે ખોટું સમજે, અને ખોટી રીતે તેના પરિણામ બતાવી આપે.

*માણ્ડ પારિસના ઇંગ્લિશ ઈતિહાસ પ્રમાણે

આડમ્સ અને પૉટરે પોતાના ગ્રંથનાં પૃષ્ટોમાં જે રીતભાતો વિષે લખેલું અંગરેજોના વાંચવામાં આવે છે, અને જે રીતભાતો ઉપર સમદ્રસ્થાનના એરવાળા દિવાનખાનાઓમાં વિચાર કરી તુલના કરવામાં આવે છે તેઓની સાથે અંગરેજોની હાલ ચાલતી રીતભાતો કરતાં ઓગણીશમા સૈકામાં ર્‌હેલા હિન્દુ સરખા લોકની રીતભાતો બહુ વધારે મળતી આવે છે, એ વાત કદાપિ અંગરેજોના વિચારમાં ભાગ્યે જ ઉતરી શકશે. એટલા માટે અમને ભય લાગે છે કે અમે નીચે જે વર્ણન આપિયે છિયે તે હાલની ચાલતી રીતભાતો જોઈને લખેલું છે તેને બદલે અમારા વાંચનારાઓને પ્રાચીન શોધ ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલું જણાશે. પણ એ વિષે અમે નમ્રતાપૂર્વક કહિયે છિયે કે એમ નથી. ખરી વાત છે કે અમે જે વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રાચીન રીતભાતનું હોય એમ જણાશે, કારણ કે હિન્દુની હાલની રીતભાત ટુકામાં જોતાં કર્ણ અને જયસિંહના વારામાં જેવી હતી તેવી જ છે, પણ જે વસ્તુઓનું અમે વર્ણન આપિયે છિયે તે હમણાં હૈયાત છે.

હિન્દુ લોકોની રીતભાતમાંથી પહેલી રીતભાત જે પરદેશિયોનું ધ્યાન ખેંચે છે તે જ્ઞાતિ વિષેની છે. ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૭ માં મિ૦ બ્યારોડેલને સુરતમાં હિન્દુઓની રીતભાત વિષેની હકિકત એકઠી કરવાના કામ ઉપર લગાડયો હતો (એ કામ ત્યાર પછી બધુ બધ કરવામાં આવ્યું હતું) ત્યારે તે શહરમાં બસેં ને સાત કરતા ઓછી જ્ઞાતિયો ન હતી. આ જ્ઞાતિયો માંહેલા પ્રત્યેકને એક બીજાની સાથે વ્યવહાર રાખવાને કાંઈ કાંઈ પણ બાધ હતા. (આ વિષય અમે વિસ્તારથી લખવાન છિયે.) તેઓનાથી એક બીજામાં લગ્ન થાય નહિ, તેમ જ એક બીજાનું જમાય નહિ કે પાણી સરખું પણ પીવાય નહિ.

મૂળમાં જોવા જઈયે તો હિન્દુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવી માત્ર ચાર (વર્ણો) જ્ઞાતિયો હતી, હવણાં વંશપરપરાની ચાલતી આવેલી જ્ઞાતિયોના જેવી તેની ગણના થઈ ગઈ છે. તથાપિ કેટલીક મુદત સુધી તે માત્ર જૂદા વિભાગ જ ગણાતા હતા એવું જોવામાં આવશે. શૃંગ ઋષિનો જન્મ હરિણનાથી થયેલો લખ્યો છે, કૌશિક ઋષિ કુશ અથવા દર્ભમાંથી થયો. ગૌતમ ઋષિની ઉત્પત્તિ સસલાથી થઈ છે; વાલ્મિકિની ઉત્પત્તિ સાપના રાફડામાંથી થઈ છે, દ્રોણાચાર્ય પડિયામાંથી ઉપજ્યા; એ વિના બીજા ઋષિઓમાંથી કોઈ ખારવાની પુત્રીથી, કોઈ ગણિકાથી, કોઈ ચાંડાલણીથી, કોઈ દાસીથી થયેલા છે, તેમ છતાં પણ, સર્વે બ્રાહ્મણો હતા. ક્ષત્રિયોની સાથે બેશીને ઋષિયો જમતા હતા એવું મહાભારતમાં ઘણે ઠેકાણે લખેલું

છે; અને કાલિદાસ કવિ જે બ્રાહ્મણ હતો તે રાજાની પુત્રી વ્હેરે પરણ્યો હતો; અને રાજા કર્યો તે ક્ષત્રીય જ્ઞાતિનો હોવો જોઇયે.

સપ્ત ઋષિ બ્રાહ્મણ હતા, તે સાતની પુઠ્યે એક સ્ત્રી હતી. તે હવણાં આકાશનાં તારા થઈ ગયેલા છે અને સપ્ત ઋષિના ખાટલાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે વિષ્ણુના સ્વર્ગનું દ્વાર જે ધ્રુવનો તારો તેની આસપાસ પ્રકાશે છે. અને તેઓની પાસે તેઓની સ્ત્રી અરૂંધતી ઓછા અજવાળાથી પ્રકાશે છે. ઘણુ-ખરા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ એ સપ્ત ઋષિનાથી થઈ છે. કદાપિ તે બ્રાહ્મણોમાં ભેદ પડી ગયો છે તે (હિન્દુનાં શાસ્ત્રમાં હાલમાં જે જ્ઞાતિયો પડી ગઈ છે તેનાં નામ નથી) તેઓના મ્હોટા સૂદ્ધારક, શંકરાચાર્યના વારાથી પડેલો જણાય છે. તે ઈ○ સ○ ની પ્હેલાં દોહોડ સદી ઉપર બૌદ્ધ મતની સામે થવાને ઉઠયો. બ્રાહ્મણોમાં ભેદ પડેલો તેના જેવામાં આવ્યો, તેઓ ચાર વેદમાંથી પોતપોતાને પ્રિય વેદ હતો તે ઝાલી બેઠા, અને અથર્વ વેદ ગ્રહણ કરનારાઓનો ધિઃકાર કરવા લાગ્યા. વેદમાં પ્રાણિયોનું બલિદાન લખ્યું છે તે વાત કોરે રહેવા દઈને બૌદ્ધમતના લોકપ્રિય અભિપ્રાય પ્રમાણે આ મ્હોટા સૂદ્ધારકે માંસભક્ષણની મના કરી; તેણે વળી એમ સલાહ આપી કે વંશપરંપરાથી જે જે વેદને માનતા આવ્યા છે તેણે તે વેદ માનવો અને બીજા વેદ માનનારા સાથે શત્રુતા રાખવી નહિ. શંકરાચાર્ય આ પ્રમાણે મતભેદ તોડી નાંખવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પણ ઉલટો તે તેના વિના ચિંતવ્યે મતભેદ ઉભો કરવાનું કારણ થઈ પડ્યા. તેના મરણ પછી તેના નામનો એક જૂદો પંથ પડ્યો, અને જે બ્રાહ્મણો માત્ર વિન્ધ્યાચળ પર્વત વચ્ચે પડવાને લીધે જ એક બીજાથી જૂદા હતા તેઓના હવે બે પંથ પડી ગયા. તેમાં એક તેના મત સ્વીકારવા લાગ્યા અને બીજા તેની સામે થવા લાગ્યા. દ્રવિડ બ્રાહ્મણોએ માંસાહાર તજી દીધો અને ગૌડ બ્રાહ્મણો તે ચાલ રાખી રહ્યા. તેથી એક બીજાનો પાણીવ્યવહાર બંધ થઈ ગયો.

હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગ કરતાં, ગૂજરાતમાં બ્રાહ્મણોની ઘણી નાતો પડી ગયેલી છે એમ ધરાય છે. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો, જે સંખ્યામાં અતિશય વધી ગયા છે, તેમના મૂળ વિષે અણહિલવાડના રાજા મૂળરાજના ઇતિહાસમાં જોવું.[1] તેઓ ઉત્તરમાંથી આવ્યા માટે ઔદિચ્ય કહેવાયા અને પ્હેલે પ્રસંગે સુમારે એક સહસ્ર આવ્યા માટે સહસ્ર કહેવાયા. પોતાના રહેવાના ઠેકાણા ઉપરથી સિદ્ધપુરિયા અને સિહોરિયા ઔદિચ્ય કહેવાયા, અને આ પ્રમાણે જેમ જૂદી શાખાઓ પડતી ગઈ, તેમ રીત-

[1] પ્હેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૯૦-૯૧ જુઓ.

ભાતમાં રહેતાં રહેતાં ફેરફાર પડવા માંડ્યો. જે ટોળાએ મૂળરાજનું દાન લીધું નહિ તે ટોળકિયા ઔદિચ્ય કહેવાયા. ત્યાર પછી તેમનામાંથી જેઓની નબળી દશા થઈ ગઈ, તેઓ મોચી, દરજી, ત્રાગાળા અને બીજા કોળી સરખા હલકા લોકોના ગોર થયા, અને તેઓને નાત બ્હાર મૂક્યા તેથી તેમના ઘણા વિભાગ થઈ ગયા. કેટલાક સુરત અથવા કચ્છ-વાગડ અને મારવાડમાં જઈ વસ્યા અને પોતાના દેશની મૂળની રીતભાત પકડવા લાગ્યા અને જ્યાં રહ્યા ત્યાંનું નામ ધારણ કરી બેઠા, જેવા કે મારવાડી ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ.

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનું એક શ્રીમાલમાહાત્મ્ય કરીને પુસ્તક છે, તે સ્કંદ પુરાણનો ભાગ છે, એમ તેઓ માને છે, તેમાં લખે છે. કે ઝાલોરમા શ્રીનાલ (હવણાં તે ભીનમાલ કહેવાય છે) નગર પ્રથમ વસાવ્યું ત્યારે ગોગરદમથી બ્રાહ્મણોને ત્યાં તેડાવ્યા તેમાં જેઓ ત્યાં જઈ વસ્યા તેઓ ત્યાંની એક નાત થઈ પડ્યા. પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ માઘ થઈ ગયો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતો. જ્યારે શ્રીમાલની પડતી દશા આવી ગઈ, અને અણહિલવાડની ચડતી થતી ચાલી, ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાની કુલદેવીને લઇને ત્યાં આવીને વસ્યા, અને કેટલાક ગૂજરાત, કચ્છ, કે સોરઠમાં જઈ વસ્યા. કેટલાક મારવાડ, અને મેવાડમાં જઈ રહ્યા. કેટલાએક ભોજનને અર્થે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો તે ભોજક કહેવાયા, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો યજુર્વેદી અને સામવેદી છે, તથા તેમનામાં સાત ગોત્ર છે. તેઓ એકલા ગૂજરાત વિના, માંહોમાંહે કન્યાવ્યવહાર રાખે છે. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોની પેઠે શ્રીમાળીઓ પણ ગૌતમ ઋષિનાથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી માને છે. ગૂજરાતના પશ્ચિમ ભણીના મહાલોમાં આ બે જાતિના બ્રાહ્મણો વચ્ચે હવણા ઉચ્ચપણાનો વાંધો ચાલે છે.

બધી જાતિના બ્રાહ્મણો એક બીજામાં પરણતા નથી, તથાપિ ખાવાનો વ્યવહાર રાખે છે, તો પણ ગૂજરાતમાં નાગર બ્રાહ્મણોની એક નાત છે, તે બીજી નાતનું ખાતી પણ નથી. ગૂજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો અસલ વડનગરના રહેવાસી છે. એ શહર ઘણું જૂનું છે. અને કનકસેનના વંશવાળાઓએ તેની સ્થાપના કરી છે એવી દંતકથા ચાલે છે. વિસલદેવ ચોહાણે જ્યારે વિસલનગર[1] વસાવ્યું ત્યારે તેણે હોમ કર્યો હતો, તે સમયે ઘણા વડનગરા બ્રાહ્મણો તે અવસરે હાજર હતા તેઓએ દાન લેવાની ના પાડી ત્યારે વિસલદેવે યુક્તિથી તેમનામાંથી કેટલાએકને ભૂમિદાન લેવાની અગત્ય પાડી. તેઓને આખી નાતે થઇને નાત બ્હાર મૂક્યા ત્યારથી તેમની એક વિસલ-

1 પ્હેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૧૩૨ જૂઓ

નગરા નાગર બ્રાહ્મણની જૂદી નાત થઈ. એવા જ બનાવ સાઠોદ અને બીજે ઠેકાણે બન્યા, તે ઉપરથી સાઠોદરા, ચિત્રોડા, પ્રશ્નોરા અને કૃષ્ણોરા નાગર બ્રાહ્મણ થયા. આ નાતમાં એક બારડની જાત જૂદી પડી છે, તે નાતમાં કન્યા નહિ મળવાથી બીજી નાતની કન્યા વ્હેરે પરણવાથી થઇ છે. તેમનું આ પ્રમાણે લગ્ન થવાથી તેઓનો ઘણો ધિઃક્કાર થયો. અને તેઓને પોતાનું ગામ છોડી જવાની અગત્ય પડી; પણ ત્યાર પછી આ નાત વધતી જાય છે. તેમનામાં પુનર્વિવાહ કરવાની છૂટ છે.[1]

ગૂજરાતમાં આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણની મુખ્ય નાતો છે, તે માત્ર આટલી જ છે એમ સમજવું નહિ. ઘણું કરીને એમ કહેવામાં છે કે ચોરાશી જાતના બ્રાહ્મણ છે.

ભાગવતમાં એમ લખ્યું છે કે, બ્રહ્માના મરિચિ થયા ને મરિચિના કશ્યપ થયા, તેને સૂર્ય અથવા વિવસ્વત પુત્ર થયો તે ક્ષત્રીય થયો. મરિચિના ભાઈ અત્રિને ચન્દ્ર થયો, તે પણ ક્ષત્રીય થયો. રજપૂતોની ઘણી ખરી શાખાઓ ચન્દ્ર કે સૂર્ય વંશમાંથી થઇ છે. રત્નકોશની સંસ્કૃત ટીકામાં લખ્યુ છે કે ક્ષત્રિય જાતનો પ્રથમ પુરુષ મનુ થયો. તેનાથી છત્રીશ શાખાઓ થઈ તે માંહેલા કેટલાએક પરાક્રમ કરીને ઉપનામ મેળવી લીધાં, કેટલાક રાજાનું પદ પામ્યા, કેટલાએક ખેડુત થઈ ગયા, અને કેટલાક શૂદ્રમાં ભળી ગયા. ચંદ બ્હારોટ લખે છે કે, આબુ પર્વત ઉપર જ્યારે ઋષિયો રહેતા હતા, અને તેઓને અસુર અથવા રાક્ષસો પીડા કરવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાં વશિષ્ટ ઋષિ હતા તેમણે અગ્નિકુંડમાંથી પરિહાર, સોલંકી, પરમાર અને ચોહાણ એવા ચાર જાતિના રજપૂત ઉત્પન્ન કર્યા. તેમનામાંથી પછી છત્રીશ જાતિયો થઈ તે નીચે પ્રમાણે છે.—

छपय

रवि, शशि, जादव वंश, ककुत्स्थ, परमार, तोंवर,
चहुवाण, चालुक्य, छिंद, सिलार, आसीवर,
दोयमत्त, मकवान, गरुअ, गोहिल, गहीलूत,
चापोत्कट, परिहार, राव राठोड, रोस जुत,

---

[1] આ પ્રમાણે પુનર્વિવાહ કરવાનો ચાલ નથી. સાઠોદરા નાગરોમા એક કન્યાનો તેના વર સાથે હસ્તમેળાપ થયો ન હતો તેવામા એકાએક અર્ધી ક્રિયાએ વર મરણ પામ્યો એટલે કન્યાના પિતાએ તેને બીજા વ્હેરે પરણાવી નાતના લોકોએ કહ્યુ કે અર્ધી ક્રિયા થઈ છે તેથી એ કન્યા રંડાઈ માટે એનું ફરી લગ્ન થાય નહિ પણ પેલાએ કહ્યુ કે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાધ નથી આ પ્રમાણે જે લો[illegible] [illegible] તિરસ્કાર ર્યા તેઓની બારડ જાતિ જૂદી થઈ ર. ઉ.

देवरा, टाक, सिंघव, अनग, मोतिक, प्रतिहार, दधिम्वट,
कारट पाल, कोटपाल, हुन, हरितक, गोर कमाड जट

दुहो

ध्यान पालक, निकुभवर, राजपाल, अवनीश,
काळ छर के आदि दे, वरने वंश छत्रीस

હરણુ એક સાધારણ છ૬ બધા વદ્વિચા લોકા બોવે છે, તેમાં પરમાર, રાઠોડ, જાદવ, ચોહાણુ અને સોલંકી, એવી પાચ જાતિ અગ્નિકુડમાથી થઈ કહી છે, અને એ પાચમાથી તેઓની નવ્વાણુ શાખાઓ થઈ રજપૂત લોકો કહે છે કે, અમે ખરા ક્ષત્રિય છિયે, પણ બ્રાહ્મણો તે વાત માન્ય રાખતા નથી, અને કહે છે કે, ક્ષત્રિય તો હવે પૃથ્વી ઉપર રહ્યા જ નથી. એનું કારણુ એમ કે, બ્રાહ્મણોમા ખાવા પીવા ઇત્યાદિના ઘણા લક્રામાં ચોખ્ખાઈ માનવાનો ચાલ પડી ગયો છે, અને રજપૂતોની કન્યા મુસલમાનો જોરાવરીથી વરયા છે, તેથી હવે બ્રાહ્મણથી બીજી પાય ગની ક્ષત્રિયની જ્ઞાતિ હિન્દુઓમાં ગણાતી નથી. એઓની પાયરી વાણિયાઓએ છીનાવી લીધી છે, વાણિયા મૂળ જેવા જઇએ તો વૈશ્ય જાતિના છે, પણુ તે રજપૂતાનું પાણી પીતા નથી, અને ઉજળી વર્ણમા બ્રાહ્મણ વાણિયા ગણાય છે. રજપૂતો માંસાહાર અને મદ્યપાન કરે છે તે તેમની આસપાસની બીજી જ્ઞાતિયોવાળા ખોટુ ગણે છે ને રજપૂતો તો ગૌહિંસા અને પુનર્વિવાહ એ બે જ માત્ર વર્જિત કરે છે જ્ઞાતિયોમા શાખાઓ અથવા તડ પડી જાય છે તેઓને એક બીજામા ખાધાવ્યવહાર રાખવામા કશો બાધ હોતો નથી, તેથી તે જૂદી જ્ઞાતિયો ગણી શકાય નહિ

પ્રત્યેક રજપૂત ઠાકોરને ત્યાં દાસિયો હોય છે અથવા જેને પ્રથમ વેચાતી લીધી હોય તેનાથી થયેલી હોય છે, તે સર્વ જાતિની હોય છે અને ઘણી વાર તો હબશણો જેવામા આવે છે. કાઠિયાવાડમા આવી દાસિયો 'છોકરીયો" ને નામે ઓળખાય છે અને મહીકાંઠામાં "વડારણુ" કહેવાય છે આ સ્ત્રિયોના આચરણુ ચોખ્ખા હોતા નથી, અને ઘણું કરીને પરણેલી હોતી નથી. પણુ કદાપિ પરણી હોય છે તો તે પોતાની જાતિવાળા સાથે, બીજી જાતનું કોઈ તેઓની સાથે છ૬મા પડે તો તે પુરૂષ માટે ઘણું જ હલકુ ગણવામા આવે છે. જ્યારે કોઈ વડારણુને મહિના રહે ત્યારે તે જેની દાસી હોય તે રાણી તેને બોલાવીને, જેના મહિના રહ્યા હોય તેનું નામ બલાત્કારથી કહેવરાવે તે માણસ પછી જે દ્રવ્યવાન્ હોય તો તેની પાસેથી

દંડ ભરી લેવામાં આવે; પણ પેલી ચડારણને દોષવાળી ગણવામાં આવતી નથી. તેને છોકરું થાય તે પછી ગોલો કહેવાય છે. કદાપિ ઠાકોરની ઉચા દરજ્જાની ચાકરીમાં તે હોય છે તો ખવાસ કહેવાય છે. તે ઉંચી પદવિયે પ્હોચે છે તો પણ ઠાકોરનો ગુલામ જ ગણાય છે. જ્યારે ઠાકોરની કુંવરીને પરણાવવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાંક દાસદાસિયો તેની સાથે તેને સાસરે જઈ રહે છે, અને તેઓ સાસરવાસાનો એક ભાગ ગણાય છે. તેઓ ઘરનું બધુ હલકું કામકાજ કરે છે, અને તેઓનો ઠાકોર જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તેની સાથે (કેટલાંક) ચિતામાં બળી મરે છે.

વૈશ્ય હજી લગી મુખ્યત્વે કરીને ખેતીવાડી અને વ્યાપાર કરે છે. ગુજરાતમાં ઘણાખરા ખેડુતો કણબી છે. તેઓની ત્રણ[1] મ્હોટી જ્ઞાતિયો છે. લેઉઆ, કડવા અને આંજણા. તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ ક્ષત્રીય જાતિમાંથી થયેલી ગણે છે, અને તેઓ માંહેલા ઘણા ખરા તો રજપૂત જાતિના જેવાં ઉપનામથી ઓળખાય છે. વૈશ્ય જાતિમા વાણિયા મુખ્ય છે તે વાત આગળ લખી છે. તેઓની ચોરાશી જૂદી જૂદી નાતો થઈ છે અને જે પરગણાના અથવા ગામના તેઓ રહેવાશી હોય તેના નામથી ઓળખાય. તેઓનામા દશા અને વીશા એવો ભેદ પણ છે. વળી ધર્મભેદને લીધે, મેશરી અથવા વૈષ્ણવ અને શ્રાવક અથવા જૈન વાણિયા પણ કહેવાય છે. જેનો જેવો ધર્મ તે પ્રમાણે વાણિયાઓના વહીવંચા જૈન મતના સાધુ અથવા ભાટ હોય છે, અને ભાટની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને કોઈ રજપૂત જાતિમાંથી થયેલી છે. એક કુળમાંથી જેઓની ઉત્પત્તિ થઈ હોય છે તેઓ એક બીજા સાથે પરણતાં નથી.

ઘરનું હલકું કામકાજ કરનાર માણસોની શૂદ્ર જાતિ કહેવાય છે, જેવા કે હજામ અથવા ગાંયજો, (વાળંદ). ઘાંચી, અને બીજા મૂળ જાતિના જેવા કે ભીલ, કોળી, મેર, અને બીજા શૂદ્ર ગણાય છે, તેમ જ નાતબ્હાર મૂકવાથી થયેલી બીજી નાતો પણ એવી જ ગણાય છે. વળી જૂદા જૂદા ધંધા કરનારાઓની જૂદી જૂદી નાતો થઈ છે. દેશી રાજાના રાજ્યમાં શૂદ્રનાથી બાપદાદાના વારાથી ચાલતો આવેલો ધંધો છોડી શકાતો નથી. તેઓ સારાં લૂગડાંલત્તાં પ્હેરી શકતા નથી, તેમ જ રહેવાને સરસ પ્રકારનું ઘર બંધાવી શકતા નથી. અસલને વારે નીચ વર્ણના લોકોને ગામમાં રહેવાની આજ્ઞા ન હતી, અને બીજાનાથી ઓળખાઈ આવે એવાં લૂગડાં પ્હેરવાનો

[1] કણબીની ચોથી નાત મુમના છે

તેઓને હુકમ હતો.[1] આ પ્રમાણે છતાં પણ શૂદ્ર લોકોના વહીવંચા હોય છે. તેઓ તેમને અસલ ક્ષત્રીય કુળમાંથી નીપજેલા કહીને રાજી કરે છે. ઢેડ સરખાનાં પણ ચોહાણ, વાઘેલા એવાં ઉપનામ હોય છે, તથા તેમને જુદી જાતના ગવૈયા હોય છે, અને ગરોડા કરીને તેઓના ગોર હોય છે. તે બ્રાહ્મણ પેઠે જનોઈ પ્હેરે છે અને બ્રાહ્મણમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી માની લે છે. ઢેડ લોકો ઘણું કરીને કબીરપંથી હોય છે તેઓનો અભિપ્રાય તેઓને રુચે તેવો એમ છે કે એક નાત બીજી નાતનાથી જૂદી નથી. એ લોકમાં પણ ઢેડ અને ઓળગાણા એવો ભેદ છે. અને ઢેડ જો ઓળગાણાનું ખાય તો તે વટલાય અને તેને નાતબ્હાર મૂકે. છેલ્લી વારે એટલી વાત જાણવાની અગત્ય છે કે ઓળગાણા સરખો પણ હિન્દુ કહેવાય છે, અને તે મ્લેચ્છ અથવા જે હિન્દુ હોતા નથી તેઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એક એવી વાત છે કે, મુસલમાન પાદશાહે પોતાના હિન્દુ પ્રધાનને પૂછ્યું કે સર્વના કરતા નીચી જાત કઈ? પ્રધાને કહ્યું કે, "એ વિષેનો વિચાર કરવાની મને મ્હેતલ આપો." પાદશાહે તે પ્રમાણે મ્હેતલ આપી એટલે તેણે ઢેડવાડે જઈને તેઓને કહ્યું કે, "તમે પાદશાહને ગુસ્સો ઉપજાવ્યો છે, માટે તમને વટાળીને મુસલમાન "કરવાનો તેમનો વિચાર છે" ઢેડ લોકો આવું સાભળીને ઘણા જ ભયભીત થઈ ગયા અને ટોળે મળીને પાદશાહને મ્હેલ જઈ વેગળે રહી બૂમો પાડી કહેવા લાગ્યા કે, "અમે પાદશાહનો અપરાધ કર્યો હોય તો અમને બીજી શિક્ષા "કરો, પણ વટાળશો નહિ" આવું સાભળીને પાદશાહ હસ્યો અને પોતાને પ્રધાન, જે જાણી જોઇને આ સર્વ ગણકાર્યા વિના બેઠેલો હતો, તેને કહેવા લાગ્યો, "ત્યારે નીચામા નીચી જાત તો મારી જ તો!"

જૈન લોકોમાં મુખ્યત્વે કરીને અપવાસ કરવામા અને જીવહિંસા નહિ કરવામા ધર્મ ગણાય છે તેઓનામાં નાતનો અટકાવ નથી. તો પણ બીજા હિન્દુઓમા જે સાધારણ રીતભાતો છે તે આ લોકો પાળે છે. જો કોઈનાથી નનામા ઢેડને અડાયું હોય તો તેને અગ્નિ કે પાણીનો સ્પર્શ કરવો પડે છે કોઈ હિન્દુને ઢેડ પાસેથી કાંઈ વસ્તુ લેવી હોય છે તો તે વસ્તુને પાણી છાંટ્યા પછી અડે છે. કોળી અને ભરવાડ સરખા પણ ઢેડને અજાણથી અસડાય છે અને શુદ્ધ થવાને ઉપર પ્રમાણે કરે છે.

સન ૧૮૫૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં ગૂજરાતના એક કોળિયે ફોજદારી કચેરીમાં જુબાની આપતા કહ્યું કે, ભગવાન અને રોડો બે ભરવાડ મારી

1 પ્રથમ પુસ્તકના આઠમા પ્રકરણમા જસમા ઓડણની વાતમાં જુવો

પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા, "અમે ઢેડને અડકયા છિયે તેથી અભડાયા છિયે, "માટે અમને દેવતા આપો." મેં હુક્કાની ચલમમાંથી એક અંગારો નાંખ્યો, તેનો વારા ફરતી બન્ને જણે પોતાના માથા સાથે સ્પર્શ કર્યો, ત્યાર પછી તેમણે મારો હુક્કો લઈને પીધો. ભાવાર્થ એવો કે અગ્નિના સ્પર્શથી તેઓ ચોખ્ખા થયા ત્યારે તેણે તેઓને હુક્કો આપ્યો.

નાતમાં તડ પડી જાય છે, તેનું એક વધારે કારણ એ છે કે નાત મ્હોટી હોય છે તો જમણવાર કરતાં ખર્ચ ઘણો થઈ જાય છે. પૈસાદાર માણસ લોકપ્રિય થવા સારૂ અગત્ય હોય તે કરતાં પણ ખુશીથી એક બે વધારે નાતો કરે છે, તે જોઈને બીજાની નાખુશી છતાં પણ ખોટું દેખાશે એમ સમજીને તણાઈ મરીને વધારાની નાતો કરવી પડે છે. એટલે છેવટે, તેવી નાતો કરવાનો ચાલ પડી જાય છે, તેથી ગરિબને રૂપિયા કરજે કહાડીને પણ નાત કરવી પડે છે. આ કારણને લીધે કોઈ પણ કારણથી નાતમાં વાંધો પડે તો તેનો લાગ લઈને જૂદાં પડવાનો પ્રસંગ તાકે છે. જો નાતના ઘણા માણસોનું એકમત થાય છે તો પછી તડ પાડવાને વાર લાગતી નથી; પણ વાંધાવાળા થોડા હોય છે તો પછી તેમને ઘણી પજવણી રહેવી પડે છે. નાતના લોકો તેમની સાથે સંબંધ રાખવાને ના કહે છે, તેમનાં છોકરાં સાથે કોઈ વિવાહ કરતું નથી, કોઈ તેમને દેવતા આપતું નથી, તેમ જ ગામના કૂવામાંથી પાણી સરખું પણ કહાડવા દેતા નથી. જેઓને નાતબ્હાર મૂકેલા હોય છે તેઓની સ્ત્રિયોને અને પરણેલી દીકરિયોને તેઓનો સંસર્ગ કરવા દેતા નથી. તેમનામાં કોઈ મરી જાય છે તો નાતના લોકોને નમી પડીને અથવા કોઈ બીજી રીતે વાંધો પતાવી દે છે ત્યારે તેઓ દાહ દેવા જાય છે, પરનાતીલાથી તે કામ થતું નથી.

કેટલીક નાતોમાં પુરુષોને તેમની મરજીમાં આવે તેટલી સ્ત્રિયો પરણવાની છૂટ છે. કેટલાક રજપૂત વીશ વાર પરણે છે, અને ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પાંચ કે છ વાર પરણે છે. બીજી નાતોમાં એવો ચાલ હોય છે કે, પ્હેલી સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યાં સુધી બીજી વાર કોઈનાથી પરણાય નહિ. રજપૂત લોકોમાં વિધવાનાં પુનર્લગ્ન થવા દેતા નથી, પણ બીજી કેટલીક નાતોમાં એક વાર કરતાં વધારે વાર સ્ત્રી પરણી શકે છે. કોઈ વાર તો ધણીધણીયાણીને બનાવ નથી હતો તેથી પોતાની ખુશીથી છૂટાછેડા કરવા દેવામાં આવે છે, તેમાં સ્ત્રી પોતાનો છેડો ફાડીને ધણીને આપે છે અને ધણી તેને છૂટા થયાનો દસ્તાવેજ કરી આપે છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ધારો છે કે કન્યાને બાર વર્ષની અંદર પરણાવવી જ જોઇયે. કેટલીક નાતોમાં કુલીન

વર ખોળે છે, અને છોકરી ત્રીસ વર્ષની થતાં સુધી કોઈ વાર કુંવારી રાખે છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ચાલ છે કે મરેલા માણસની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે નહિ, તો તે ઘર નાતબહાર મૂકવાને યોગ્ય થાય છે; અને વળી બીજી કેટલીક નાતોમાં એવી ક્રિયા સમૂળગી કરતા જ નથી.

હિન્દુઓમાં ખાવાની બાબતમાં ઘણા પ્રકારની મનાઈ હોય છે તે પ્રમાણે કોઈ ચાલે નહિ તો તેને નાતબ્હાર મૂકે છે. તેનો સામાન્ય ધારો એવો છે કે, કોઈ બીજી નાતવાળાનું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પોતાના—કરતાં નીચી નાતવાળાના હાથનું રાંધેલું ખવાય નહિ. જો બ્રાહ્મણની રસોઈને શૂદ્ર અડકે તો તે પછીથી શૂદ્રને ખાવા યોગ્ય જ થાય છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ધારો છે કે જે ઠેકાણે રસોઈ કરી હોય ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવાય નહિ. વાસણ વિષે પણ એવી જ જાતનાં બંધન છે. બ્રાહ્મણે કોઈ વાસણ ઉપયોગમાં આણ્યું હોય તો ફરીથી વાપરતાં પ્હેલાં પાણીથી ઉટકવું જોઇયે; પણ વૈશ્ય રાખ વડે ઉટકી નાંખે તો તેની નાતના ધારા પ્રમાણે ચાલી શકે છે. કાંસુ, પથ્થર, કલાઈ, લાકડું અને માટી એઓનાં બનાવેલાં વાસણ પરનાતવાળાએ વાપર્યાં હોય તો તે બ્રાહ્મણના ખપમાં આવતાં નથી. તેમ જ બ્રાહ્મણના ખપનાં એવી જાતનાં વાસણને વૈશ્ય કે શૂદ્ર જાતિનું કોઈ અડકે તો તેનાં ખપનાં તે રહેતાં નથી. જરૂરિયાત કે પ્રસંગ આવી પડવાને લીધે પાણીની એટલી બધી છોછ ગણવામાં આવતી નથી, તો પણ સામાન્ય ધારો એવો છે કે પરજાતિવાળાના વાસણમાં પાણી ભરેલું હોય તો તે હિન્દુના ખપમાં આવતું નથી, તેમ જ હિન્દુના પાણીને તેઓ અડકે છે તો તે વટલાય છે. તથાપિ પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં ઉન્હાળાના દિવસમાં પાણીની ઘણી અગત્ય પડે છે ત્યારે પરજાતિવાળાઓનું ત્રાંબા પીતળ આદિ ધાતુનું વાસણ હોય તો તે પાણી તથા માટી વતે સારી પેઠે માંજ્યા પછી તેમાં ભરી આણેલું પાણી બ્રાહ્મણના ખપમાં આવે છે. ચામડાની ડોળ માંજવાની અગત્ય રહેતી નથી, માત્ર તેને ધોઈ નાંખવી જ જોઇયે, કેમ કે મોચીને ઘેરથી તે આવેલી હોય છે તેથી. તે નાતના કરતાં વધારે વટાળો થઈ શકવા જેવું પછી કાંઈ બાકી રહેતું નથી. કેટલાક બ્રાહ્મણ એવા ચોખ્ખાઈવાળા હોય છે કે ડોળથી કહાડેલું પાણી પીતા નથી અને તેથી ન્હાતા પણ નથી. પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં ઘણું કરીને ગામ દીઠ એકો કૂવો હોય છે; ત્યાં ઢેડ પાણી કહાડી જાય છે, ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ અને બીજી નાતના લોકો સામી બાજુએથી પાણી કહાડે છે. ઘણું કરીને ગામમાં ઘણા કૂવા હોય છે, તેમાં એક કૂવો ઢેડ લોકોનો ઠરાવેલો હોય છે. કૂતરું કે

બીજું કોઈ પ્રાણી કૂવામાં પડી મરણ પામે છે તો કૂવો ગોઝારો થાય છે અને પાંચ વાર તેને ઉલેચી નંખાવ્યા પછી ગંગાજળ અને ગાયનું મૂત્ર રેડે છે ત્યારે પવિત્ર થાય છે. બ્રાહ્મણ કે વાણિયાની સ્ત્રી પાણી ભરીને જતી હોય ને તેના સામું મડદું મળે તો તે પાણી અપવિત્ર થયું સમજી રેડી દેવામાં આવે છે. અથવા મડદું સામું આવતાં પ્હેલાં કોઈ ખૂણાની થોડા છેટાની જગ્યા આવે છે તેમાં પેશી જઈને મડદું દેખાય નહિ એમ અવળે મ્હોડે લાજ તાણી ઉભી રહે છે ત્યારે પાણી અપવિત્ર થતું નથી. કોઈ પ્રાણીનું મડદું પડ્યું હોય અને તે ઘણું કરીને કૂવે જવાના રસ્તા ઉપર હોય તો તેને ત્યાંથી ફ્હાડી નંખાવીને જગ્યા પવિત્ર કર્યા વિના કોઈ પાણી ભરવા જતું નથી. બ્હેડા ઉપર કાગડો બેશીને ઘડામાં પોતાની ચાંચ બોળે તો કેટલીક સ્ત્રિયો પાણી રેડી દે છે; પણ આવો બનાવ બનવાનો સંભવ ઘણો હોય છે, તેથી કેટલીક સ્ત્રિયો તે ગણકારતી નથી. ઈંગ્લંડ અને યૂરોપના બીજા દેશોમા કાગડાને માનશકુનિયાળ ગણવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ગુજરાતમાં તેવો વ્હેમ છે તેથી કદાપિ એવો ચાલ પડ્યો હશે એમ ધારવામાં આવે છે.



પ્રકરણ ૨

ખેડુત

યૂરોપ ખંડના દેશોના ખેડુતો, જેમ પોતપોતાના ખેતરમાં રહે છે, તેમ ગુજરાતના ખેડુતો રહેતા નથી, પણ સર્વદા ગામડાંમાં રહે છે. ખેડુતોને રહેવાનાં ઘરોના સમુદાયને જ ગામ કહેતા નથી પણ તેના તાબાની જેટલી સીમ હોય છે તે સુદ્ધાંતને ગામ કહે છે. અમે આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે, આ પ્રાન્તનો ઘણો ભાગ સરસ ઝાડોની ઘટાથી છવાઈ ગયેલો છે. કચ્છના રણની પડોશની જગ્યાઓમાં, જ્યાં ઝાડપાન ઓછાં હોય છે, ત્યાં, ગામની સાથે ઝાડોનો જથ્થો હોય છે. શહરની પેઠે ગામની પાસે નદી કે તલાવ હોય છે, તેમ જ, ઘણું કરીને મસ્જીદ અને દેવાલય પણ હોય છે. આ પ્રાન્તના સરસ ભાગના ખેતરની પછવાડે મજબુત અને ઉંચી એવી બારે માસ વાડ કરેલી હોય છે, તે સાથે, જ્યાં ત્યાં પુષ્કળ સારાં ઝાડ હોય છે, તેથી એક બીજાની સીમા એવી મળી જાય છે કે, મનુષ્યપ્રાણીના અવાજના ઘ્હોરબકોર, રેંટિયાના ચીંચરકા, અથવા કૂતરાનું ભસવું, એ જો સાંભળવામાં આવે નહિ તો મુસાફર વગર જાણે, ઓચિંતો ગામમાં આવીને

ઉભો રહે. વાઓ અને ઝાડ ઉપર મોરથી માંડીને તે ચકલી સુધી સર્વ જાતિનાં પક્ષીનાં ટોળાં હોય છે; સર્વ પ્રકારનો શિકાર અહિં ઘણો હોય છે, અને વાંદરાંની સેના અહિં તહિં ભટકતી ફરે છે. તેમ જ, દેશના ઝાલાવાડ સરખા બીજા ભાગમાં, પાણીની સપાટી ઉપર આંખ ફરી વળતી હોય તેમ, વગર અડચણ થયે, આંખ ફેરવતાં વાત જ, ઘણાં ગામ ઓળખી શકાય છે, અને હરિણનું ટોળું કે જથ્થાબંધ આવતા અશ્વારો એક માઈલને છેટે હોય તો ઘણી સ્હેલાઈથી જોઈ શકાય છે.

ખેડુત લોકો ઉદ્યોગી અને નિયમશીલ હોય છે. તેઓની રીતભાત ઘણી સાદી હોય છે. તેઓ પરોડિયે ઉઠે છે, અને પોતાનાં ઢોરને ચાર નીરીને થોડી વાર પોતાને ઘરકામે લાગે છે. ઢોર ઘાસ ખાઈ રહે છે એટલી વારમાં ખેતરમાં જવાને તૈયાર થઈ રહે છે અને ઢોરને હાંકીને સીમમાં જાય છે. તેઓ આખો દિવસ ખેતરના કામકાજમાં રોકાયલા રહે છે. આશરે નવ વાગતાં તેમની સ્ત્રિયો ઘેર રાંધીને તેઓને માટે ખાવાનું ખેતરમાં લઈ જાય છે, અને રાત્રે તો વાળુ કરવાની વેળાએ સૂર્ય અસ્ત પામતાં ઘેર આવે છે. કેટલાક કણબિયો તો દહાડામાં ચાર વાર ખાય છે.

કણબી કચેરીમાં આવે છે ત્યારે તો ઘણું કરીને ગરીબ અને નમી પડતો જણાય છે, પણ પોતાની જાતના લોકોની આગળ તો આડો અને હિમ્મતવાન હોય છે. એને ગમે તે વિના ચાલશે, પણ કોઈને એના વિના ચાલવાનું નહિ એવું બોલવાનું એને ગમે છે, અને તે વિષે તે ઘણી કહેવતો કહે છે, જેમકે, "જ્યાં વર્ષાદનું ગાજણું, ત્યાં કણબીનું પાદરું." "કણબીની પાછળ "લાખો જણ, પણ કણબી કોઈની પાછળ નહિ." કણબીને જ્યાં જોઈયે ત્યાં એના બળદ ભેગા; જ્યાં એકનું કહેવા બેસિયે ત્યાં બીજાનું કહ્યા વિના ચાલે જ નહિ; સારાંશ એ કે, એ બન્નેને એક બીજાથી જૂદા પાડી શકાય નહિ. પોતાના બળદ વિષેનો તેનો મમત કોઈનાથી ખાળી શકાય નહિ, કેમ કે ઈશ્વરે તેઓને જેવી સ્થિતિમાં મૂક્યા છે તે સ્થિતિને તેઓ આશ્ચર્યકારક રીતે માફક આવે છે, અને તેઓની પ્રસિદ્ધિ પણ ઘણી છે. જ્યારે મેવાડના રાજા કરણની હાર થઈ અને જહાંગીર પાદશાહે તેની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેને ઘણું માન આપવાને તે બહુ આતુર હતો તેથી તેને પોતાની જમણી બાજુએ બેસાર્યો અને નવાઈની સર્વ જાતની વસ્તુઓ તેને બુક્ષિસમાં આપી, તે સાથે ગૂજરાતના બળદની એક જોડ પણ આપી. કણબી પોતાના બળદને હાંકતી વેળાએ તરેહવાર જાતની વ્હાલમાં ગાળો દઈને હાંકે છે. તે મોરદનો હોય તો કહેશે કે "તને કાથી ઝાલે!" જો તે ઈડરવાડાનો હોય

અથવા તેવા જ કોઈ મ્હાડી પ્રદેશનો હોય તો ક્હેશે કે, "તને વાઘ ખાય!" આખા ગુજરાતમાં એમ ક્હેવાનો ચાલ છે કે, "તારો ધણી મરે." આવું ક્હેવામાં તેનો ભાવાર્થ એવો કે, પોતે નહિ પણ તેનો મ્હેલાનો ધણી; કદાપિ બહુ સંભાળથી ક્હે તો ક્હેશે કે, "તને વેચનારો મરે!"

વૈશાખ શુદિ ૩ એ અખાત્રીજનો તેહેવાર ક્હેવાય છે ત્યારે ગામના ધણી હોય તે સર્વે ખેડુતોને એકઠા કરે છે, અને તેઓને ક્હે છે કે હવે તમારે ધંધે લાગવાનો સમય થયો; ત્યારે તેઓ ક્હેશે કે, "ના! ના! ગયા વર્ષમાં "અમારે ઘણા રૂપિયા ભરવા પડ્યા. તમે અમારે માથે ઘણા વેરા નાંખ્યા; "અને ખરૂં પૂછાવો તો અમારે માથે કોઈ ધણી નથી; લોક અમારાં ઘર "બાળી નાંખે છે, અને અમારી ધરતી ઉજ્જડ કરી નાંખે છે, ને તમે તો "અમારી સંભાળ લેતા નથી, અને અમારી વ્હારે ધાતા નથી." ગામનો ધણી આવું સાંભળીને જેવા તેવા સબબ ગોઠવે છે, તેમાં ઘણું કરીને તો બધું મ્હેતાને માથે ઢોળી પાડે છે ને ક્હે છે કે, "બધો વાંક લુચ્ચા મ્હેતાનો "છે, તેને હવે ક્હાડી મૂકીશું. મારૂં હેત તમારા ઉપર છે તેટલું બીજા "કોઈના ઉપર નથી, તમે તો અમારાં છોકરાં છો." આવું જે ગામનો ધણી ક્હે છે તે કાંઈ વધારે ક્હેતો નથી, કેમકે તે સારી પેઠે જાણે છે કે, "ખેડુતો વિના આપણી જમીન કશા કામની નથી." અને વળી ગુજરાતમાં બીજા દેશોની પેઠે, "જેમ લોકોનો વધારે જથ્થો તેમ રાજાની શોભા, પણ "જેમ લોકોની ભાગતી તેમ રાજાની હાણ."

આ પ્રમાણે ધણી રગઝક થયા પછી, અને ગામના મુખીને ઠાકોર પાઘડી બંધાવે છે તથા સલામી ઓછી લેવા વિષેની લાંબી આશા દે છે. ત્યાર પછી સારે મુહૂર્તે ખેતીના કામનો પ્રારંભ થાય છે. પ્રથમ તો ખેડુતો બહુ, કપાસ ગયા વર્ષનું જે હોય તેનો રહેલો ભાગ ઉખેડી નાંખે છે ને છાણ એકઠું કરીને ઉકરડો કર્યો હોય તેનું ખાતર અથવા સુકાઈ ગયેલા પાણીની તર ખોદી લાવીને ખેતરમાં પૂરે છે. ત્યાર પછી, ખેડવાની, વાવવાની અને બીજી વિધિયો અનુક્રમે થાય છે. તે વિધિનો બધો વિચાર, નીચેની કવિતા ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે. ગુજરાતના ખેડુતોની સ્ત્રિયો આખા ગુજરાતમાં એ મતલબની કવિતા ગાય છેઃ—

સાંભળ રે શ્રીકૃષ્ણ! અમારી વીનતિ;
 કણબી કેરા દુઃખની કહું કથાય જો.
દે દુઃખ હામી અવનીના આધાર તું;
 અમથી ગાઓ તેમ રામ! રહેવાય જો. સાંભળ રે૦

ચડે વાદળાં માસ અષાડો આવતાં;
મેઘ તણું તો પડવા માંડે નીર જો;
રાશ પરોણો કણબી કેરા હાથમાં;
ભીંજે જાયે છે કણબી કેરૂં શરીર જો. સાંભળ રે૦ ૨
શ્રાવણ માસે મેહુલો વરસે શરવડે,
લદબદ પલળી જાયે નર ને નાર જો;
છોકરાની વહુ સસરા પાસે જઈ કહે,
સસરાજી કાંઈ વાવો ડાંગર જાર જો. સાંભળ રે૦ ૩
ભલે આવિયો ભાદરવો મહિનો હવે,
કણબી કેરી નારી લદબદ થાય જો;
ચાર તણો ભારો માથે તો નીગળે,
છૈયાં કેડે રડતાં પલળી જાય જો. સાંભળ રે૦ ૪
આસોમા આશા તો રાખી અતિ ઘણી,
વાટ જોયલો મેઘ વરસવા કાજ જો;
જાર બાજરી કુંડે આવી બેસતાં,
ડાંગર પાણી વણ સૂકાયે આજ જો. સાંભળ રે૦ ૫
કાર્ત્તિકમાં ઉઘરાતદાર તે આવિયો,
કરે આંકડો શીમ માંહિ તૈયાર જો;
"એક સિંગ કે કણ નવ કાંઈ ઉપાડશો,"
એવી રાય તણી આજ્ઞાનો સાર જો. સાંભળ રે૦ ૬
માગશર મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
પ્હેલો હપતો ઉઘરાવા મંડાય જો;
મુખી તલાટી ચોરે બેસે જઈ ચડી,
દુખિયો કણબી બહુ રીતે કૂટાય જો. સાંભળ રે૦ ૭
પોષે બીજો પાક રબીનો થાય છે,
રૂનાં કાલાં ફાટી થાય સમાં જ જો;
જૂનાં બંધી દૂર કરી છે આ સમે,
પણ તે માત્ર જ નવી ચડાવા કાજ જો. સાંભળ રે૦ ૮
આવ્યો માઘ મહિનો રૂડી રીતથી;
લીલાં કચ સૌ ખેતર તો દેખાય જો;
રાજાનો જે કર - તે સઘળો આપિયો,
પણ માથા પર ધીમ તણો ભય થાય જો. સાંભળ રે૦ ૯

ફાગણ મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
હીમે ઘઉંનો કીધો પૂરો નાશ જો;
"ચાલો આપણ સદિયે" પણ શા કામનું,
મુખિયે મૂકી ચોકી ચારે પાસ જો. સાંભળ રે૦ ૧૦
ચોરે તો સૌ થાય એકઠા ચૈત્રમાં,
માગે "લાવો કર જે તમ પર થાય જો;"
ડૉતનારી વિધવાની મજુરી લે લૂંટી,
સર્વે જોર જુલમથી લૂંટી જાય જો. સાંભળ રે૦ ૧૧
જમીનદાર વૈશાખે આવીને લૂંટે,
ગાય ભેંસના દૂધ દહીનું જે કાંય જો;
છાશ વિના છૈયાં સૌ ટળવળ બહુ કરે,
પણ પાપિયો ચાલુ રહે લૂંટ માંય જો. સાંભળ રે૦ ૧૨
જેઠ મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
ચીડાઈ ગયલો કણબી થંડો થાય જો;
સમ ખાતાં ને આશા તેને આપતાં,
ખેતરમાં ખાતર તે પૂરવા જાય જો. સાંભળ રે૦ ૧૩
બારે મહિના રૂપામાં પૂરા થયા,
તેમાં કણબી કેરી કથી કથાય જો;
જે કોઈ ગાય અને શીખે ને સાંભળે,
વાસ સ્વર્ગમાં તેનો ઝટ થઈ જાય જો.
સાંભળ રે૦ શ્રી કૃષ્ણા અમારી વિનતિ. ૧૪

જ્યારે અનાજ પાકે છે ત્યારે રાજા અથવા ઠાકોર કળતર કરવાને પોતે જાતે જાય છે અથવા પોતાના માણસને મોકલે છે. કળતરનું કામ બહુ રીતથી કરવામાં આવે છે, પણ જે સાધારણ ચાલ છે તે અમે લખિયે છિયે:—

જમીનદાર અથવા તેનો માણસ ગામના મુખીને લઈને ખેતરે ખેતર ફરે છે. મુખી હોય છે તે એક વીઘે જેટલું અનાજ ઉતરવાનું હોય તેનું આશરે કળતર કરે છે. અને તે કહે છે કે અનાજ આટલા મણ ઉતરશે. જમીનદાર પણ પોતે પોતાની મેળે કળતર કરે છે. અને તે કહે છે કે અનાજ આટલું ઉતરશે. એટલે તાબડતોબ ખેડુત હોકારા કરવા મંડી જાય છે અને બોલે છે કે, "પૃથ્વીપતિ! તમે કહો છો એટલું તો કદિયે ઉતરવાનું નથી; અને હું ગરીબ માણસ બહુ માર્યો જઈશ!" ધણી

રગઝઠ ચાલ્યા પછી એક આંકડો નક્કી થાય છે, તે ખેડુતે ધારવું હોય તે કરતાં ગમે તેટલી તેની તરફેણમાં ઠર્યો હોય તો પણ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યા વિના તે રહેતો નથી. જમીનદારના ભાગના ખેડુત પછી જમીન આપે છે, ત્યાર પછી લણવાની તેને રજા મળે છે.

જમીનદારનો ભાગ જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂદો જૂદો હોય છે. જેમ કે ઝાલાવાડમાં કોઈ વાર એક તૃતીયાંશ હોય છે; અને કોઈ વાર અર્ધો અથવા બે તૃતીયાંશ હોય છે. ડાંગર અને બીજું અનાજ જેને તળાવ કે કૂવામાંથી પાણી પાવું પડે છે,' તેમાંથી ઘણું કરીને એક તૃતીયાંશ ભાગ આપવો પડે છે. રવિના ઘહું અને જવ પાયલી જમીનમાં થાય છે, તેમાંથી એક ચતુર્થાંશ આપવો પડે છે. જમીનદારનો ભાગ કેટલાક પાસેથી બહુ જ થોડો માત્ર નામનો જ લેવામાં આવે છે, પણ હળવેરો, કે બળદ કે દાહાડિયાં જેટલાં રાખવામાં આવે તેના ઉપરનો વેરો ઠરાવીને જમીનદાર પોતાની ઉપજ પૂરી કરી લે છે. ચોમાસુ બહુ પાણી પાયા વિના જે થાય છે તેના ઉપર ભાગ લેવાની ગણતરી જૂદા પ્રકારની છે; જેમ કે, ભાલમાં ચુડાસમા જાતના રજપૂત જમીનદાર છે, તેઓની રીત પ્રમાણે ચાસ પાડયા હોય તેનાં તેખળા ગણવામાં આવે છે. ખેતરના એક ભાગમાં બીજા ભાગ કરતાં પાક વધારે ઉતરે એમ હોય માટે એક ખેતરના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવે છે, પ્રત્યેક ભાગમાથી પ્હેલો, મધ્યનો, અને છેલ્લો ચાસ કાપવામાં આવે છે, અને દાણા તેમાથી છૂટા કરીને તોલ કરે છે. પછી ચાસનાં જેટલાં તેખળાં થયા હોય તે આંકડાનો અને અનાજના વજનના આંકડાનો ગુણાકાર કરીને એકંદર વજનની સરાસરી કહાડવામાં આવે છે. એક એકરે એક મણ બીનો ભાગ બાદ કરવામાં આવે છે, તથા સેંકડે દશ લેખે ખેડુતની મજુરી પણ બાદ કરે છે. ત્યાર પછી જે બાકી રહે તેના બે ભાગ કરે છે, તેમાથી એક ભાગ જમીદાર લે છે અને બીજો ભાગ ખેડુતને રહે છે.

ભાગ વસુલ કરી લેવાની અસલની રીતિ નીચે પ્રમાણે છે -ગામ ખાતાની ખળવાડ હોય તેમાં અનાજ કાપી લાવીને ઓઘો કરવાની કબૂલાત આપે, એટલે ખેડુતને કાપણી કરવાની પરવાનગી મળે. પછી બળદનો પગર કરચે દાણા છૂટા પડી તૈયાર થાય એટલે જમીનદાર, ગામના મુખ્ય લોક, વસવાઈયા, તથા તોળવાને વાણિયા, ખેડુત અને ખળાની ચોકી કરનારા એટલા એકઠા થાય અને પછી દાણા વ્હેંચી લેવામાં આવે. ઠાકોરનો સુમારે ચાળીસમો ભાગ વેગળો કહાડયા પછી, ગામના વસવાઈયા, વૈદ, યુવરાજ કુંવરનો ગજરા ખર્ચનો ભાગ, ચોકીવાળાનો ભાગ, વાણિયાની

તેળામણી, મુખીનો ભાગ, ગામમાં દેવીનું કે વિષ્ણુનું દેરૂં હોય તેનો ભાગ, કૂવા તલાવનો ભાગ, કૂતરાનો અને બીજા પરચૂરણ ભાગ જૂદા ક્‌હાડે. જ્યારે એ પ્રમાણે જોખાઈ રહે ત્યારે ખેડુત બૂમો પાડીને ત્રાજવું ઝાલી ક્‌હેશે કે, "હવે થયું થયું." એટલે પછી બાકી રહેલી લૂટ જમીનદાર અને ખેડુત અર્ધોઅર્ધ વ્હેંચી લે. અસલ જોખ્યા વિના આશરેથી ટોપલા ભરીને માપ ક્‌હાડવાનો ચાલ હતો, એમ જણાય છે.

જ્યારે ઠાકોરને પોતાની કુંવરીને ભાગ આપવાનો હોય છે અથવા બીજું એવું જ જરૂરિયાતનું ખર્ચ કરવાનું હોય છે ત્યારે-તે ખેડુતોના ઉપર નાંખે છે. વળી પોતાના દસોંદી ભાટને અથવા બીજા કોઈ ભિક્ષુકને હળદીઠ અથવા ખળાદીઠ કેટલુંક લેવાનું ઠરાવી આપે છે. આવા પ્રકારનો ઠરાવ એક વર્ષને માટે કે પછી જાયુનો કરી આપે છે. કોઈ વાર તો ઠાકોરનાં ગામોની ઉપજમાંથી અમુક રકમનો કર લેવાનો ઠરાવે છે. ઘણું કરીને જોવા જઇયે તો ગૂજરાતના સર્વે ખેડુતો એટલા બધા દેવાદાર થઈ ગયા હોય છે કે તે પીડામાંથી છૂટવાને તેઓની પાસે કાંઈ સાધન હોતું નથી. તેમના લેણદાર ઘણું કરીને મેશ્રી કે શ્રાવક હોય છે. વાણિયો વેપારનો આરંભ કરતાં થોડી વાર કસબામાં રહે છે અને થોડી વાર પાસેના ગામડામાં રહે છે. તે થોડા રૂપિયા શહરમાંથી વ્યાજે ઉપાડે છે અને તે વડે ઘી, તેલ, ગોળ, અને બીજી એવી વસ્તુઓ લઇને ગામડામાં દુકાન ક્‌હાડે છે. ખેડુતો પાસે રોકડાં નાણાં હોતાં નથી, તેથી રાત્રે બે ત્રણ ઘડી સુધી દીવો ચાલે તેટલું તેલ અથવા મીઠું મરચાં વગેરે ગાંધિયાટાનો પરચુરણ સામાન દાણા કે રૂ આપીને ખરીદ કરે છે. તેઓને પોતાના માલના ભાવની ખબર હોતી નથી, તેથી વાણિયો જેટલું આપે છે તે લે છે, અને તે પોતાનો મોકળો જીવ બતાવવાને થોડું વધારે આપે છે તેથી ખુશી થાય છે, અને જાણે છે કે આવી રીતે આપણું કામ સર્યું તે ઠીક થયું. આ પ્રમાણે જે કાચું પાકું એકઠું થયું હોય તે વાણિયો શહરમાં લાવીને સારે ભાવે વેચે છે,—એ પ્રમાણે પોતાની મૂડીમાં તે વધારો કરે છે અને પોતાની ગામડાની દુકાનનું કામકાજ જરા જરા વધારે ચલાવે છે. ખેડુતનો બળદિયો મરી ગયો હોય તો બીજો લેવાને પેલો વાણિયો તેને ખુશીથી વ્યાજે નાણાં ધીરે છે. અથવા કદાપિ ખેડુતને પોતાનું છોકરૂં પરણાવવું હોય છે, કે પછી પોતાના માબાપનું બારમું કરવું હોય છે તો આ અવસરે જે અગત્યની વસ્તુઓ જેવી કે, ઘી, ગોળ, લૂગડાં ઇત્યાદિ તેને આપીને બમણું મૂલ તેને નામે ઉધારે છે. કોઈ વાર તો ખેડુત પોતાની મેળે શહરમાં ખરીદ કરવાને જાય

પણ ત્યાંના વેપારીની સાથે સોદો કરવાને પેલા ગામડાના વેપારી વાણિયાને દલાલનું કામ કરવા લઈ જવો પડે છે, કેમકે તે જાણે છે કે શહેરનો વાણિયો પોતાની નજરમાં આવે તેટલું મૂલ માગશે. વળી એમ કરવાનું એક બીજું કારણ હોય છે તે એ કે તે બીચારાની પાસે રોકડા પૈસા હોતા નથી, તેથી પેલા વાણિયા વિના બીજો કોઈ તેને ધીરનાર હોતો નથી, કેમ કે તે જ્યાં વેપાર કરતો હોય ત્યાં બીજો કોઈ આવીને તેના ગ્રાહક સાથે વહિવટ ચલાવે તો હિન્દુ લોકોની તરેહવાર રીતિ પ્રમાણે તેની માલમતા લૂંટી લીધા બરોબર જ ગણાય. આવે પ્રસંગે વાણિયાનું ખરેખરૂ કામ થઇ જાય છે. તે ખેડુતને કહેશે કે, "મારી પાસે રોકડા રૂપિયા નથી, પણ તારે "સામાન જોયતો હોય તો આપણે બે સંગાથે જઈ વેચાતો લઇશું, અને "તેના મૂલના રૂપિયા હું મારે નામે મંડાવીશ." તેણે પોતાના ધૂતી ખાવાના ગ્રાહકના પૂર્વજોનાં વખાણ સાંભળ્યાં હોય તે તેને ફરી સંભળાવે છે, અને આવે પ્રસંગે સારૂં ખર્ચ કરીને આબરૂ રાખવાની કેટલીક અગત્ય છે તે તેને સમજાવે છે. વળી તે કહે છે કે, "આવો દિવસ કાંઈ રોજ રોજ આવતો નથી, "પણ આખી ઉંમરમાં એક બે વાર આવે છે તેથી તેમાં ખર્ચેલો પૈસો નાંખી "દીધો કહેવાય નહિ, ને પૈસો પેદા કરવો એ તો સ્હેલું કામ છે." વળી તે કહે છે કે, "મને તમારો પૂરો ભરોંસો છે, માટે તમારે જેટલા રૂપિયા "જોઇશે તેટલા ધીરવાને હું તૈયાર છુ." આ પ્રમાણે તેને ઊંચો ચડાવીને પછી દેવાના ઊંડા ખાડામાં બુડાડી નાખે છે.

હિન્દુઓની ચડતીની વચ્ચે આવનાર નાણાં સબંધી અને ખર્ચ સબંધી તેમના જે આવા ઉંધી સમજણના વિચાર છે તેના જેવું બીજું એકે નથી. તેમનામાં વેપારી માણુસની આબરૂ ગણાય છે એટલું જ નહિ પણ તે મ્હોટું માણુસ—મહાજન મનાય છે, તેનો અર્થ એવો કે તે પૈસાવાળો છે, પછી ગમે તો તે નીચ અને સ્વાર્થી હોય અને ઘણું કરીને તે તેવો જ હોય છે એ જ રીતે જમીનવાળો અથવા ખેડુત "ધીરજવાળો" કહેવાય છે, એટલે તેના પડોશી અવગણના કરે છે તેનો અનાદર કરવા જેટલી તેનામાં હિમ્મત હોતી નથી તેથી પોતાની મેળે, નિવારણ થાય નહિ એવા સંકટમાં પડે છે .

હવે પેલા વાણિયા ભાઈની વાત ચલાવીયે છિયે; જ્યારે ઉડાઉ રીતનો ખર્ચ કરવાનો સમય પાર પડે છે, ત્યારે વાણિયો નામુ લઇને ખત લખવા આવે છે. તે ખેડુતને કહે છે કે, "તમારે ઘીવાળાને આટલું આપવાનું છે, "લુગડાંવાળાને આટલું આપવાનું છે," એ પ્રમાણે બધુ ગણાવે છે તેનું પેલો ખેડુત હાનું ડોકું હલાવે છે, પછી વાણિયો કોથળી છોડામણ માગે તેના રૂપિયા

તો રોકડા આપવા પડે છે, કેમકે તે શુભ શુકનની નિશાની છે, તેથી ખેડુત સેંકડે એક ટકાને વ્યાજે ગમે ત્યાંથી પણ લઈ આવીને તેને આપે છે.

એ વિના તેને ખત લખનારને આપવું પડે છે, એટલું જ નહિ પણ સાક્ષિયો કરનારાને પણ આપવું પડે છે. દર સેંકડે દર માસે બે ટકા પ્રમાણે વ્યાજ દાખલ કરે છે ને જો સમધારણ વ્યાજ લે છે તો એક ટકા લખાવે છે. ખત લખાઇને તૈયાર થાય છે એટલે તેની નીચે ખેડુત પોતાની હળની નિશાની કરે છે. બીજે વર્ષ ફસલની વેળા આવે છે, અને સરકારને ભાગ આપવામાં આવે છે, ત્યાર પછી તે ખેડુતનો બાકીનો ભાગ લઈ જવાને પેલો માગનારો પ્રયત્ન કરે છે. ખેડુત ઘણા કાલાવાલા કરે છે ત્યારે તેને થોડા દિવસ ખાવાને ચાલે એટલું રહેવા દે છે ને બાકીનું તેને ખાતે જમે કરે છે. કોઈ વાર તો વાણિયો બધું લઈ જાય છે, અને ખેડુત પોતાના ગુજરાનને માટે કહે છે ત્યારે કહે છે કે "તમે શું કરવાને ચિન્તા "રાખો છો? જ્યારે તમારી પાસે થઈ રહે ત્યારે જોઇયે એટલું મારી "દુકાનેથી લઈ જજો." આ પ્રમાણે ખેડુતને, ખાવાના દાણા સારૂ અને બીજને માટે, વાણિયાની દુકાને જવું પડે છે. દાણા લઈ જાય છે તેનો ધારો એવો છે કે, જેટલા લઈ જાય તે કરતાં નવો પાક આવે ત્યારે બમણા આપવા. નવા પાકમાંથી સરકારનો ભાગ આપતાં બાકી રહે તે ગયે વર્ષ ઉછીના આણેલા દાણા પાછા આપવામાં વરી જાય છે ને ખતના લેણાના વ્યાજ જેટલું પણ તેને પેટે આપવાને રહેતું નથી. એટલે મુદ્દલમાં વ્યાજ પાછું ઉમેરાય છે, તેથી વર્ષોવર્ષ દેવાની રકમ વધતી જાય છે. પછી વેપારી (જે સરકારી અદાલતના ધારાથી જાણીતો હોય છે તે) મુદત થાય છે એટલે ખત ફેરવાવી લે છે અને તેને ચોફેરથી બાંધી લે છે.[1]

ખેડુતનો પેલો લેણદાર હવે તો ઘણું કરીને શહરમાં રહેતો હોય છે, તેથી ઉઘરાણિયે આવે છે ત્યારે ખેડુતને ઘેર ધામા નાંખે છે, અને તે જેટલા દિવસ રહે છે તેટલા દિવસ તેને મિષ્ટાન્ન કરાવી જમાડવો પડે છે. વાણિયાનો દીકરો પરણવાનો હોય છે, અથવા તેને યાત્રા કરવા જવું હોય છે તો પેલા દેણદારને ગાડી બળદ લઇને આવવું પડે છે, અને આવે પ્રસંગે ચાંદલો પણ

---

૧ આ લોકોની આવી દુર્દશા હોય છે તેથી જ તેઓ પોતાના દેણદારના ઉપર એટલા બધા સખત રહે છે. કહ્યું છે કે, "એક પૈસાદાર જુલ્મગાર માણસને ગરીબ "કરી મૂકે છે, પણ એક ગરીબ જુલ્મગાર તેને માટે કાંઈ બાકી મૂકતો નથી."

"એક ગરીબ માણસ જે ગરીબના ઉપર જુલ્મ કરે છે તે ધોઈ નાંખનો વર્ષાદ "કાંઈ ખાવાનું રહેવા દેતો નથી તેના જેવો છે." જુઓ કહેવતોની ચોપડીમાં ૨૮. ૩.

કરવો પડે છે. રહેતાં રહેતાં લેણદાર ચડીને બોલે છે અને ખેડુતને કહે છે કે, "અમારા રૂપિયા આપ, નહિતર તારૂં ઘર અને બળદ વેચી નાંખીશ." ખરૂં જોતાં ખેડુતો કહે છે તે પ્રમાણે તે, "રાજા કરતાં પણ વધારે જુલ્મગાર "થાય છે."

થોડા વર્ષમાં વાણિયો પોતાના ઘણા ગ્રાહક વધારીને પૈસાદાર થઈ પડે છે, અને હવે તે એવા હલકા ગ્રાહક મૂકીને કોઈ મ્હોટું ભક્ષ ખોળવાને ઠાકોર કે જમીનદાર સાથે કાંઈ કરવાને તકાસે છે. પ્રથમ તો તે તેના કારભારીને મળીને તેને રાજી કરે છે અને આશા દે છે. તે ઉપરથી તે કારભારી પોતાના ધણીની આગળ પેલા વાણિયાનાં સારાં વખાણ કરે છે, અને કહે છે કે "આપને "જેટલાં નાણાં જોઇયે તેટલાં ધીરવાને તે તૈયાર છે" જ્યારે પ્રસંગ આવે છે ત્યારે પેલો શાહુકાર કે શેઠ (તે હવે તો એટલા મરતબા સુધી પ્હોંચ્યો હોય છે) કારભારીની સમક્ષ ખત તૈયાર કરે છે, અને જમીનદારનું મતુ કરવા માટે લઈ આવે છે. ઠાકોર પછી પોતાનો સહિ સિક્કો કરામણી નજરાણો, ન્હાના છોકરાની પેઠે રગઝક કરીને માગે છે, અને ખતમાં શું લખ્યું છે અને તેમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાને પાળવું પડશે તેનો વિચાર કર્યા વિના સિક્કો ખેંચી આપે છે. આવાં થોડાં કાંટાં થાય છે એટલે પછી ટળાય નહિ એવો પરિણામ નીપજે છે. શાહુકાર અદાલતમાં ફરિયાદી કરે છે; ગરાસિયાનો કારભારી (જે પોતે કશા ફાંદામાં આવી જાય નહિ અને પોતાની પત ઉઘાડી પડે નહિ એટલા માટે કશો હિસાબ રાખતો નથી તે) આવી આપટીની વેળામાં પોતાના ધણીને તજી જાય છે. ગરાશિયો પછી ફરિયાદીનો જવાબ દેવા હાજર થાય છે, અને કહે છે કે ખતમાં સહિ કરી છે પણ મારા ઉપર ફરિયાદી થઈ છે તેનો દશમો ભાગ પણ મેં ઉપાડ્યો નથી. ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે, તમારા બચાવનો જવાબ આપવાને તમે તમારો હિસાબ રજુ કરો, ત્યારે તે કહે છે કે, મારા કારભારિયે હિસાબ તો રાખ્યો નથી. ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે, વાદીનો દાવો સાબિત થાય એટલા માટે તમે તમારો હિસાબ રજુ કરતા નથી, ને જૂઠું બોલો છો. ઠાકોરને બીજો પૂરાવો આપવાનો હોતો નથી તેથી તેના ઉપર હુકમનામુ થાય છે અને તેનો ગરાસ જપ્ત થાય છે.

આ વિષે અમે હવે પછીના પ્રકરણમાં લખીશું. પણ તેટલી વાર અમે અમારા વાંચનારાઓને એક વાત ધ્યાનમાં લેવાની વિનતિ કરિયે છિયે કે, આ પ્રસંગને ખરેખરો લાગુ પડે એવો દાખલો અમે ઉપર દાખલ કર્યો છે એ વાત ખરી, તથાપિ આખા ગુજરાતમાં જે રીત ચાલે

છે તેનો ખરો ચિતાર આપ્યો છે, અલબત્ત ઠેકાણાને અનુસરીને જ્યાં જેટલો ફેર પડવો જોઈયે તેટલો ગણી લેવાની જરૂર છે ખરી.[1]

---

૧ "મરાઠી રાજ્યના વારામાં દેવું ફેડાવવામાં આવેલું તે અદાલતનાં હુકમનામાંની
"રૂઇથી જોરથી વસુલ કરતાં રૈયતને સંકટ આવી પડેલાં તે વિષે બોલતાં ઇ. સ. ૧૮૨૧
"માં મિ. એલ્ફિન્સ્ટન આ વિષય સંબંધી બોલે છે."

તે કહે છે કે, "દાવાના વાજબીપણાને માટે લખી આપેલું ખત, જોઈયે તેટલો
"પૂરાવો છે એ વાત કબુલ કરવામાં આવે તો પણ તેની જ સાથે તેથી કજીઆનું મૂળ
"રોપાયું, એમ આવી બાબતમાં ગણવાનું નથી; કારણ કે કોઈ માણસને વખતો વખત
"રૂપિયા ધીરવામાં આવે અને તેને પેટે પાછું વસુલ આપવામાં આવે તેથી કરીને
"ગુંચવણભરેલું ખાતું થઈ પડે, એટલે કમાઈ પકડી ફેડાવવાને દેવાદારને અશક્ય થઈ
"પડે. આ પ્રમાણે ચાલેલા ખાતામાં લેણદારની મ્હોટી બાકી દેણદાર પાસે નીકળે છે,
"અને દેણદાર પ્રતિવર્ષે પોતાના દેવાને પેટે થોડું થોડું પોતાની ઉપજમાંથી ભરતો
"જાય છે તથા આવતા વર્ષને માટે નવો ઉપાડ કરવાનો હોય છે તેથી તે ખરેખરો લેણ-
"દારના કબજામાં આવી ગયો છે, એટલે તેને નારાજ કરવાને બદલે, ગમે તેમાં પણ
"ખિલાડું ખેંચી આપે છે. માટે તેવા પ્રકારમાં જ્યા પાછલો હિસાબ કરીને ખત લખી
"આપવામાં આવ્યું હોય ત્યા તે ખત જાણે થયું જ નથી એમ ગણી તેનું મૂળથી ખાતું
"તપાસીને પછી જે હિસાબે બાકી નીકળે તેટલાનું હુકમનામું વાદીને કરી આપવું. દેણ-
"દાર ખેડુત સરકારની સલામી ભરી શકે એ પ્રમાણે કાંધા કરીને જો પોતાનું દેવું આપી
"શકે એમ હોય તો પછી સર્વે તકરાર પતી ગઈ એમ સમજવું; પણ દેવું વસુલ કરવા
"સારૂ ગમે તે થાય તો પણ ખેડુતના ઢોર અથવા તેના ખેતીવાડીનાં ઓજાર વેચાવી
"નાંખવાનો અટકાવ કરવાની સંભાળ રાખવી જોઈયે"

ગુજરાતના કણબિયો જેમ વાણિયાઓના હાથથી સોસે છે. તેમ જ મોંગોલ
તાનાર લોકો ચીના વ્યાજખોરિયાના હાથથી દુ:ખ વેઠે છે

"એક મોંગોલ કહે છે કે, અમારી પાસે ભીખ માગતા તેઓ આવ્યા, અને દયાની
"ખાતર અમે તેઓને થોડી જમીન ખેડવાને આપી, પણ મોંગોલ લોકો તેઓ જેમ
"કરે તેમ કરવા લાગ્યા તેઓ ચીનાઈ દારૂ પીવા લાગ્યા, તેમની તંબાકુ પીવા લાગ્યા,
"તેઓ ઉધારે લુગડા ખરીદવા લાગ્યા અને જ્યારે હિસાબ માંડી વાળવાનો વખત
"આવ્યો, ત્યારે તેના મૂલ કરતાં સેંકડે ચાળીસ કે પચાસ ટકા તેઓએ વધારે મજરે
"લીધા. પછી મોંગોલ લોકોને તેમના ઘરબાર, જમીન, અને પોતાનાં ઘેટાં વગેરે સર્વે
"છોડી દેવાની જરૂર પડી.

"ત્યારે ન્યાયાધીશ પાસેથી તમે ન્યાય મેળવી ના શકો?

"અરે એ તો અશક્ય છે' કિતાત જાણે છે કે કેમ બોલવું અને કેમ જુઠાણું
'કરવું. મોંગલ કાંઈ ચીના પાસેથી દાવો જિતી જાય નાહ મારા લામા પ્રભુ મેચેકટ-
"નના રાજ્ય માટે સઘળુ જાય છે."

એમ હકની તાર્તરીમાં કરેલી મુસાફરીના પુસ્તકનું મિસ્ટ્રેસ પર્સી સિન્નેટે ભાષાન્તર

મ્યું છે તે જુવો એ પુસ્તકના એક બીજા ભાગમાં, એક અતિશય નાદાન કિતાવનું આપેલું એવી જ રીતનું વર્ણન છે તે પોતાને 'તાતારીને ઓળખતા નથી જનારો' એવું પદ આપે છે અને તે નામનું રમોપું નીચે પ્રમાણે કરે છે —

"શું ? તમે તાતારીને ઓળખતા નથી ? તમે શું જાણતા નથી કે તેઓ જ્યારે
'અમારા શહેરોમાં આવે છે ત્યારે છોકરાના જેવા જ સાદા હોય છે ? જે જે વસ્તુ તેઓ
'દેખે છે તે તે લેવાનું તેમને મન થાય છે, તેમની પાસે પૈસા તો ભાગ્યે જ હોય છે, પણ
"અમે તેમને મદદ કરવાને તૈયાર થઈએ છિયે અમે તેઓને ઉધાર માલ આપિયે છિયે,
'એટલે પછી તેઓએ વધારે મૂલ આપવું જ જોઈયે એ દેખીતું છે પૈસા આપ્યા વિના
"જ્યારે લાંબા માસ વહી જાય ત્યારે વધારે વ્યાજ સેંકડે ત્રીસ કે ચાળીસ ટકા લેખે
"ચડવું જ જોઈયે પછી રહેતાં રહેતાં વ્યાજ ચડી જાય છે અને વ્યાજનું વ્યાજ થાય છે,
'પણ આ પ્રમાણે માત્ર તાતાર લોકો સાથે જ બને છે ચીનમાં તો એ પ્રમાણે કાંઈ
'હાની જેટલું નથી, પણ અમને તો ઘાસના ખેતર ઉપર રખડવાની અગત્ય પડે છે, માટે
"વધારે નફો લેવાનો અમારો તો હક્ક છે મ એ વાજબી નથી ? એક તાતારી કહાડેલું
દેવું કદિ વળી શકતું નથી ને પેહેડી દર પેહેડી ચાલ્યા કરે છે, પ્રતિવર્ષ વ્યાજની ઉઘ
"રાણી કરવામાં આવે છે અને તેને બદલે ઘેટાં, બળદ, ઊંટ ઘોડા અને એવું જ બીજું
"જે પૈસા મળે તેના કરતા સારૂં ગણવામાં આવે છે તે મળે છે ઓછા મૂલે અમે જાન
'વર ખરીદી લાવિયે છિયે અને બજારમાં તેનું સારૂં મૂલ ઉપજાવિયે છિયે વાહ ! એ
'તો બહુ મઝાનું, તાતારની સાથે ધીરધાર એ તો સોનાની ખાણ'

'એમ હુઆ કહે છે કે ચાઓ ચાંગટી (દેવું ઉઘરાવનારો) આ પ્રમાણે પોતાના
'કામકાજની રીતની હકિકત કહેતા સાગી પેઠે હસતો હતો'

પણ આવો વહિવટ ફક્ત તાતાર અને હિન્દુઓમાં જ ચાલે છે એમ નથી પણ નીચે લખેલું ખરેખર એવા જ પ્રકારની ખરી રીત બતાવનારૂં વર્ણન વાંચીને અમારા વાચનારા શું કહેશે ? "ઓગણીસમા સૈકડાના મધ્યમાં ઈંગ્લંડ જેવું છે તેવું," એવા નામના ગ્રન્થમાંથી એ ફકરો લીધેલો છે કર્તા વિલિયમ જોન્સ્ટન એસ્કવાયર સને ૧૮૫૧ ભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૨૦૦

એ ગૃહસ્થ (મિ. જોન્સ્ટન ક્રેપટના પાદરીના લખાણનો ઉતારો લેતાં) લખે છે
'કે ગામડાની દુકાનો સાથે ચડસાચડસી કરવાને બીજું કોઈ હોતું નથી તેથી કરીને
"ત્યાંની દુકાનોવાળા ભાવ વધારે લે છે. એક મજુરને (એમ ધારવામાં આવે છે કે)
'થોડુંક ધીરવામાં આવે છે, એટલે પછી તેની પાસે તે નાણું માગવામાં આવે નહિ
"એટલા માટે તેને પેલા દુકાનદાર સાથે ઘરાકી બાંધવી પડે છે અને તેટલી વાર તે
નિરૂપાય થઈ રહે છે એ વાત ખરી છે કે દુકાનદારો મોત અને બીજાં કારણોને લીધે
'પૈસાનું નુકસાન ભોગવે છે, પણ તેમને આવડો બધો નફો મળે છે તેના પ્રમાણમાં તે
"કાંઈ ગણતરીમાં નથી અને તે પ્રત્યેક જણને ઓળખે છે તથા તેનામાં પરીક્ષા કરવાની
"સારી સમજણ હોય છે તેથી પ્રથમથી જ નઠારા માણસ સાથે કામ પાડતો નથી. દુકાન
"વાળા સામાન્ય રીતે એ જ ધારો ચલાવે છે લડનમાં સામટું જે દુકાનેથી મળતું હોય
ત્યાં કામગિરોનું બમણું મૂલ બેસે પગારખાનું પણ ભારે મૂલ પડે આવા કારણથી

પ્રકરણ ૩ જું

શહરનો નિવાસ—બ્રાહ્મણ—વાણિયા—રજપૂત—ભાટ

ગુજરાતનાં શહરો માંહેલી ઘરની બાંધણી વિષે લાંબું વર્ણન લખીને સમજાવવાની અગત્ય નથી. પ્રત્યેક ઘરમાં એક જ જાતના વિભાગ સરખા અનુક્રમે હોય છે, પણ જેવી જગ્યા તે પ્રમાણે અગત્યનો માત્ર ફેરફાર કરવામાં આવે છે. ગામડાંમાં જે ઘર હોય છે તેને ઓરડો ને પડસાલ બે જ હોય છે ને મ્હોં આગળ એક અડાળી હોય છે. ઘણુંખરાં ઘર પકવેલી ઈટોનાં ચણેલાં હોય છે અને તે ઉપર નળિયાં ચડાવે છે.

શહરની આસપાસ ઘણું કરીને કિલ્લો હોય છે અને અંદર મોહોલ્લા અથવા સેરિયો પાડેલી હોય છે. તેને, માટે આવવાજવાનો માત્ર એક જ દરવાજો અથવા ખડકી બેસારેલી હોય છે, તેથી અંદરખાનેના કિલ્લા જેવું બની રહે છે. સરકારની કચેરિયો વિના બીજી સાર્વજનિક ઇમારતો હોય છે, તે માત્ર ધર્મ સંબંધી હોય છે; જેવી કે, મસ્જીદો, દેવાલય, સરા, અપાસરા, ઇત્યાદિ. ગમે તે કોઈ શહર અથવા કસબાની ભાગોળે નદી કે ખોદાવેલું તલાવ હોય છે અને પાસે દેવદર્શનની જગ્યાઓ થોડી કે ઘણી પણ હોય છે ખરી.

શહરમાં વસનારા બ્રાહ્મણવાણિયાનું નિત્યનું કામ ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે હોય છે. તેઓ મળસકાના ચાર વાગતાં સૂતા ઉઠે છે અને પોતાના કુલદેવનું સ્મરણ કરે છે; જેમ કે, "હે મહાદેવ! હે ઠાકોરજી! (વિષ્ણુ), હે અંબા મા!" પંડિત અથવા ભણેલો પુરુષ હોય છે તે સંસ્કૃત શ્લોક બોલે છે, તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે,—"ભવનું ભય નિવારણ કરનાર અને દેવતા-"ઓના પતિનું હું પ્રભાતે સ્મરણ કરૂં છું."[1]

ભગત હોય છે તે કોઈ કવિનાં બનાવેલાં પ્રભાતિયાં ગાય છે અથવા નીચે પ્રમાણે માનસિક પૂજા કરે છે:—

મજૂરને ઘરવાખરો અસાવરો કઠિણ પડે છે, અને તેને જે મજૂરી મળે છે, તેનો પોતાને પાલવે એવો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. તેથી કહે છે કે-એટલી મજૂરીથી મારૂં પૂરૂં થતું નથી. એ દુકાનદારોને ચાલતો ભાવ બતાવવામાં આવે અથવા ખર્ચ ચડાવીને ભાવ લેવાનું કહેવામાં આવે તો કાંઈ ઉપયોગનું નહિ. "અમારે અહિંથી ખરીદો કે પછી "અમારૂં દેવું આપો" એ જ તેમનું કહેવું છે. મને લાગે છે કે ગરીબની નઠારી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે તેનું આ પણ એક કારણ છે.

[1] આચારાર્ક નામના સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં ઘણા પ્રકારની પ્રાર્થના લખેલી છે, તેમાંથી જે પ્રાર્થનાનો આ ભાગ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે,—

"મારા દેવ કોઈ સારી હવેલીમાં સરસ પલંગ ઉપર પ્હોડ્યા છે. "હું પાસે જઈને તેમની પગચંપી કરું છું તેથી તે જાગે છે, અને શાલ "ઓઢીને પલંગમાંથી ઉઠે છે. હું ઉના પાણીવતે તેમના ચરણપ્રક્ષાલન કરૂં છું "અને તેમને અત્તર ચોપડું છું. હું એમને ઉને પાણિયે ન્હવરાવું છું અને "પીળા વાગા ધરાવું છું તથા શાલજોડા ઓરાડીને પાટલે બેસારૂં છું. પછી "હું એમને તિલક કરૂં છું, સોનાના શણગાર સજાવું છું, તથા કોટે ફૂલના હાર "પ્હેરાવું છું; મ્હોં આગળ અગરબત્તી સળગાવું છું, અને દીવા કરૂં છું, તથા "દૂધ, સાકરનું નૈવેદ્ય ધરાવું છું. હું પછી તેમના મ્હોં આગળ આરતી ઉતારૂં "છું. પછી હું એમને માથે મુકુટ પ્હેરાવું છું. જામો ધરાવું છું, કેડ બંધાવું છું "અને બીજો પોષાક સજાવું છું. પછી હું એમને પગે પડું છું, અને એમની "પ્રાર્થના કરૂં છું તેથી દેવ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાય છે."

આરતી ઉતારવા વિષે હવે પછીના પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

બ્રાહ્મણ અને ભગતને સૂર્ય ઉગતાં પ્હેલાં ન્હાવાનો નિયમ હોય છે. તે પ્રમાણે તેઓ સૂતા ઉઠે છે, એટલે પ્રાર્થના કરીને ઉને પાણિયે ન્હાય છે અથવા નદી કે તળાવ ઉપર ન્હાવા જાય છે. ન્હાયા પછી આગલા દિવસનું ધોયેલું અબોટિયું હોય તે પ્હેરીને પૂજા કરે છે. પ્રત્યેક બ્રાહ્મણના ઘરમાં દેવમંદિર હોય છે, તેમાં દેવાસન ઉપર સાત આઠ મૂર્ત્તિયો બેસારે છે, જેવા કે, સાલિગરામ (વિષ્ણુની મૂર્તિ), બાળ મુકુન્દ (એ જ દેવનું ન્હાનું સ્વરૂપ), શિવ, ગણપતિ, દુર્ગા દેવી, સૂર્ય, હનુમાન ઇત્યાદિ. તે આ મૂર્તિયોને દિનદિન પ્રત્યે ન્હવરાવે છે, શણગાર સજાવે છે, મુકુટ ધારણ કરાવે છે, પુષ્પ ચડાવે છે અને ચંદન ઇત્યાદિ વડે ષોડશોપચારી પૂજા કરે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે.

બ્રાહ્મણ સવારની પૂજા ઘણું કરીને આ પ્રમાણે કરે છે.—તે સૂર્યની સ્તુતિ કરે છે, અને તેને અર્ઘ્ય આપે છે; ત્યાર પછી ગૌમુખીમાં એક સો આઠ

प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सुरेशं गंगाधरं वृषभवाहनमम्बिकेशं ।
खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ १

प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्धदेहं सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् ।
विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ २

प्रातर्भजामि शिवमेकमनंतमाद्यं वेदांतवेद्यमनघं पुरुषं महांतम् ।
नामादिभेदरहितं षड्भावशून्यं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम ॥ ३

प्रातः समुत्थाय शिवं विचिंत्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठंति ।
ते दुःखजालं बहुजन्मसंचितं हित्वा पदं याति तदेव शंभोः ॥ ४

રૂદ્રાક્ષના મણુકાની માળા હોય છે, તેમાં જમણો હાથ ઘાલીને ગાયત્રી મંત્રનો અથવા કુલદેવનો જપ કરે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ માળા કરીને પછી જમવાને તૈયાર થાય છે.

ઘરના મધ્ય ભાગમાં ચોક હોય છે, તેની એક બાજુએ રસોડું હોય છે દિવસમાં બે વાર ખાવાની સામાન્ય રીત છે, પણ પૈસાદાર લોકો ચચ્ચાર વાર ખાય છે. બપોરે દશ અગિયાર વાગતાં ન્હાઈ પૂજા કરીને જમે છે; બ્રાહ્મણ બીજી વાર જમતી વેળાએ ફરીને આખે શરીરે ન્હાય છે; ક્ષત્રીય-અને વૈશ્ય માત્ર હાથ પગ ધૂવે છે. ત્યાર પછી પીતામ્બર અથવા અબોટિયું કેડે ન્હેરે છે. પ્રત્યેક જણને બેસવા માટે પાટલો હોય છે. અને ખાવાની થાળ મૂકવાને પણ એવો જ બીજો પાટલો સામો મૂકે છે, ખાવા સારૂ કાંસા પીતળનાં વાસણ વાપરવામાં આવે છે. થાળમાં રોટલી, અથાણું ઈત્યાદિ મૂકે છે અને વાડકીમાં દાળ, શાક, મુરબ્બો વગેરે લે છે. પાટલાની એક બાજુએ જળપાત્ર મૂકે છે, તે રૂપાનો કે ત્રાંબાપીતળનો કળશ હોય છે, ને તેના ઉપર પવાલુ કે ટોયલી ઢાંકેલી પાણી પીવા સારૂ રાખે છે. રોટલી ખાઈ રહ્યા પછી ભાત, દહીં અથવા એવું બીજું કાંઈ આવે છે. પર્વનો દિવસ હોય છે ત્યારે ભાતભાતની સામગ્રી કરવામાં આવે છે. જમી રહ્યા પછી હાથ ને મ્હોંડુ માત્ર ધોવામાં આવે છે. ઘરના બધા પુરૂષો સંગાથે જમવાને બેસે છે, ત્યાર પછી સ્ત્રિયો તે વાસણ ધોઈ જમવા બેસે છે. ને ઘરના ચાકર હોય છે તે ઘરનાં સર્વ માણસ જમી રહ્યા પછી જમવા બેસે છે. તેમને ખાવાના વાસણ જૂદાં હોય છે. નીચ વર્ણ કોઈ અડકે તેથી અપવિત્ર થવાય નહિ એટલા માટે પુરૂષો જમી રહ્યા પછી સોપારી ખાય છે. કદાપિ કોઈના સ્પર્શથી અપવિત્ર થવાય તો પંચગવ્યનું સેવન કરવાથી અને બીજી વેળા નહિ જમવાથી પવિત્ર થવાય છે.

સાંજની વેળાએ આઠ વાગતાં વાળું કરે છે, તે ભોજન બપોરના કરતાં હલકું હોય છે.

બ્રાહ્મણને જ્યારે રાંધવું હોય છે ત્યારે ગાયના છાણવતે ચોકો કરી લે છે. જ્યારે તે ઘેર હોય છે ત્યારે તો તેના ઘરમાં રસોડું હોય છે તે કામ લાગે છે. પણ પ્રસંગ આવે તો કોઈ ઝાડની નીચે અથવા માફક આવે એવી કોઈ જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણે ચોકો કરે છે. ચોકામાં ચૂલો કરીને તેને પણ ગાયના છાણથી લીપી લે છે. પૂરવિયા આ વિષે એટલા બધા ચોક્કસ હોય છે કે, બે ભાઈ હોય તથાપિ તેઓ જૂદા ચોકા કરે છે અને એક બીજાના ચૂલાના દેવતા સરખા પણ કામ લાગતા નથી. તે ઉપરથી કહેવત ચાલી છે

કે, "બાર પૂરવિયા અને તેર ચોકા" કારણ કે બાર જણ હોય તો તેરમો ચોકો દેવતા સારૂ જોઈયે.

જ્યારે રસોઈ તૈયાર થાય છે ત્યારે બ્રાહ્મણ જમતાં પ્હેલાં તર્પણ કરે છે તે માટે એ ત્રાંબાના વાસણમાં પાણી ભરીને તેમા થોડા જવ, તલના દાણા નાખે છે, પછી તુલશીનાં પાદડાં અને ચંદન ઇત્યાદિ નાખે છે. પછી દર્ભ હાથમા રાખીને પોશા ભરીને તર્પણ કરે છે, એટલે કે તે સર્વ દેવને પાણી અર્પે છે તે જ પ્રમાણે માણસ, પ્રાણી, ઝાડ, નદિયો, દરિયા, ભૂત, પ્રેત, ઋષિ, પુર્વજ અને બીજા સર્વને અર્પે છે. પછી પોતાના પૂર્વજોના નામ દઈ જાય છે. પિતૃપક્ષના અને માતૃપક્ષના, તેમ જ પોતાનાં બીજા સગાંવાહાલાનાં નામ પણ દે છે. પછી વૈશ્વદેવ કરે છે, એટલે ત્રાંબાના અથવા માટીના કરી રાખેલા પાત્રમા દેવતા ભરીને તેમા છાણા મૂકી ઘી તથા ચોખા હોમે છે. અને દેવતાના નામ ભણી જાય છે. પછી જમણની જેટલી વસ્તુઓ હોય તે સર્વે દેવને આરોગાવે છે. બ્રાહ્મણ પોતાના ભોજનમાંથી ગૌગ્રાસ, અતિથિભાગ, શ્વાનભાગ, કીડીગ્રાસ, અને કાગવાસ એવા પાચ ભાગ ક્હાડે છે. પછી તે જમવ બેસે છે, પણ જમતાં પ્હેલાં અંજલિમા પાણી લઈને ગાયત્રી મંત્ર વડે પ્રાશન કરે છે. અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણનું અપોશન મૂકે છે. પ્રથમ પચ ગ્રાસ પચ પ્રાણને આપે છે એ પચ પ્રાણ જીવ ધારણ કરવાને અગત્યના ગણવામાં આવે છે.

જમી રહ્યા પછી નર્કના પ્રાણિયોને સારૂ રહેલું હોય તે ભોંય મૂકે છે વાંચનારને આ બધી ક્રિયા માથાકૂટભરેલી અને દુખદાયક લાગશે, પણ નિત્યના અભ્યાસે કરીને બ્રાહ્મણ તો આનું વર્ણન કરતા જે વાર લાગે તે કરતાં પણ ઘણી થોડી વારમા બધુ કરી રહે છે.

બીજી નાતો ઉપરનું પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું સાચવી રાખવા સારૂ બ્રાહ્મણ સમજે છે કે, ચોખ્ખાઈની ઘણી અડચણો વેઠવાની અગત્ય છે. તેમાં નાગર બ્રાહ્મણની "નવણ" તો ઘણી જ ચોકસાઈભરેલી છે. બ્રાહ્મણ ન્હાયા પછી રેશમનું કે ઊનનું લુગડું પ્હેરે છે, અથવા જો રૂનુ લુગડુ પ્હેરે છે, તો પાણીમા બોળીને નીચોવી નાખ્યા પછી કોઈ અડકે નહિ એવી એકાન્ત જગ્યામાં સુકવેલું હોય છે તે પ્હેરે છે. આ પ્રમાણે પ્હેરી તે જમવાને બેસે છે, પણ અભડાઈ જાય એવી ઘણી જ બાબતો હોય છે, તેને માટે ચોક્કસ રહે નહિ તો અભડાયાથી જમાતુ નથી જો તે માટીના વાસણને અડે તો અભડાય, પણ તે વાસણ કોરૂં હોય, એટલે તેમાં કોઈ દિવસ પાણી ભર્યું હોય નહિ તો ચાલે. લુગડાનો કે ચામડાનો અથવા કાગળનો કડકો બેસતાં નીચે આવી ગયો હોય અથવા તેને અડકાયું હોય તો તેથી તે અભડાય છે, પણ કાગળ

ઉપર અક્ષર પડ્યા હોય તો તે અભડાતો નથી, કેમકે તે સરસ્વતી રૂપ છે. તથાપિ લૂગડા કે ચામડા ઉપર અક્ષર લખ્યા હોય તો તેને અડવાથી અભડાય છે. એટલા માટે ગીતા અથવા બીજા પાઠનું કે શાસ્ત્રનું પુસ્તક સુતરના દોરાથી નહિ, પણ રેશમથી બાંધવું પડે છે. ચામડાથી તો પૂઠું બંધાય જ નહિ, ને લોટની ખેળ અથવા લહીને બદલે આંબલીના કચુકાની ખેળ વાપરવી પડે છે. છાપેલું પુસ્તક બ્રાહ્મણના ખપમાં આવે નહિ, કેમકે, છાપવાની શાહીમાં અપવિત્ર પદાર્થ આવે છે. કેટલાક મૃગચર્મ અને વાઘના ચામડાને અડકવાથી અભડાઈ ગયા ગણુતા નથી. કાચા સૂતર કે રૂથી બ્રાહ્મણ અભડાતો નથી. પણ જે નવણમાં હોય નહિ એવા માણસે તેની દીવટ વણી હોય ને તેને અડકે તો અભડાય છે; પણ જો તે તેલમાં કે ઘીમાં બોળી હોય તો પછી બાધ રહેતો નથી. હાડકાંથી અભડાય છે, પણ સ્ત્રીની ચૂડિયો હાથીદાંતની હોય તો તેથી અભડાતા નથી, તથાપિ જે દેશમાં ઘણું કરીને એવો ચૂડો પ્હેરવાનો ચાલ નથી, ત્યાં તો તેથી અભડાય છે. એક જ નાતનું ન્હાનું છોકરૂં જ્યાંસુધી ખાતાં શીખ્યું હોય નહિ, ત્યાં સુધી તેને અડકાય તો અભડાવાતું નથી; પણ તે અન્ન ખાવા શીખ્યું હોય તો પછી તેનાથી અભડાય છે. ગધેડું, કૂતરૂં, કે ભૂંડને અડવાથી અભડાય છે; કેટલાક કહે છે કે બિલાડીને અડાય તો પણ અભડાવાય, પરંતુ કેટલાક કહે છે કે એથી અભડાવાતું નથી, તેનું કારણ એવું કે બિલાડીને સાચવવાનું કામ ઘણું કઠિણ છે. જે બ્રાહ્મણ નવણમાં ખાતો હોય અથવા ખાઈને ઉઠ્યો હોય, તે જો કોઈ બીજો નવણમાં હોય ને ખાધું ના હોય એવા માણસને અડકે તો તેઓ તેથી અભડાય છે.

વાણિયા અને બીજા સર્વે વેપારી લોકો સવારમાં ઉઠીને મંદિરે દર્શન કરવા જાય છે. કેટલાક લોકોને એવો વ્હેમ હોય છે કે સૂતાં ઉઠીને કોઈ સારાનું મ્હોં જોયું હોય તો આખો દિવસ સારો જાય, તેથી આંખો બંધ કરીને, જેનું મુખ શકુનિયાળ હોય તેવાનું પ્રથમ જૂવે છે. વાંઝિયાનું, ગધેડાનું અથવા કજિયાખોર માણસનું મુખ નઠારૂં ગણવામાં આવે છે. બીજા કેટલાક, સવારના પ્રહરમાં, પીપળાની પૂજા કરે છે. ત્યાર પછી જમીને સોપારી ખાઈ, ચૌટામાં જાય છે, અને સાંજ સુધી, પોતાના ધંધામાં લક્ષ આપે છે, અને ત્યાર પછી વાળુ કરીને ઘેર આવતાં, રસ્તામાં દેવનાં દર્શન કરતા આવે છે.

ઘરખર્ચને માટે જે જે પદાર્થ જોઈયે, તે તે ખરીદવાનું અને તેનો હિસાબ રાખવાનું કામ પુરૂષનું છે. ઘરધંધાનું બીજું બધું કામ સ્ત્રીને શિર છે.

ગરીબની સ્ત્રી મળસકે ત્રણ વાગતાં ઉઠે છે, અને ત્રણ દિવસ સુધી ચાલે એટલો લોટ ત્રણ હોરા(કલાક)માં દળી રહે છે, કદાપિ તેમને દળ-

વાનું હોતું નથી તો પણ તેઓ એ જ વેળાએ ઉઠીને ઢોર દોહોવા, વલોણું વલોવવા, અને માખણ તાવીને ઘી કરવાના કામમાં રોકાય છે. છ વાગતાંમાં તો લૂગડાં પ્હેરીને બ્હેડું લઈ તળાવે કે નદિયે જાય છે, ત્યાં ન્હાઇને પાણી ભરી ઘેર આવે છે. કેટલીક સ્ત્રિયો ઘેર ન્હાઇને પછી પાણી ભરવા જાય છે; પૈસાદાર લોકોને ઘેર એવાં કામકાજ સારૂ ચાકર હોય છે.

પાણી ભરી આવીને પછી રસોઈ-કરવા માંડે છે. રસોઈ તૈયાર થાય છે, એટલે ઘરના પુરૂષો થોડે છેટે હારબંધ જમવા બેસે છે; તેઓ જમી ઉઠે છે ત્યાર પછી સ્ત્રિયો બેસે છે. જમી રહ્યા પછી પુરૂષો પોતાને કામે જાય છે; અને સ્ત્રિયો વાસણ માંજવામાં, ચુલા અબોટ કરવામાં, પુંજા ફુંકાડવામાં, અને દળણું કરવામાં રોકાય છે. ત્રીજે પહરે, ત્રણ વાગતાં તેઓને થોડી નવરાશ મળે છે, તે વેળાએ પોતાના બાળકોની તેઓ સંભાળ લે છે અથવા પોતાના લાંબા વાળમાં ધૂપેલ ઘાલવામાં અને ઓળવામાં રોકાય છે. સાંજ પડે છે એટલે, દીવા શણગારવામાં, વાળુ બનાવવામાં, અને પથારિયો કરવામાં રોકાય છે.

જ્યારે નાત હોય છે, ત્યારે જમવા જનાર ન્હાઇને અબોટિયું પ્હેરી પાણીવાસણ લઈ જમાડનારને ઘેર જાય છે, અને જો તેનું ઘર ઘણે છેટે હોય છે તો જોઇતો સામાન લઈને જમાડનારને ઘેર જઈને ન્હાય છે. બધા ભરાય છે એટલે ઘર આગળ બે હારો થઈને જમવા બેસે છે; તેઓ જમી રહે છે ત્યાર પછી તે પ્રમાણે સ્ત્રિયો બેસે છે. કેટલીક જગ્યાએ સ્ત્રિયો ને પુરૂષ સંગાથે જમવા બેસે છે, પણ સ્ત્રિયો જરા છેટે બેસે છે. જેને ઘેર નાત હોય છે તે સર્વને જમાડીને પછી પોતે જમવા બેસે છે. સાભ્રમતીની પશ્ચિમની સ્ત્રિયો જમતી વેળાએ સૂતરાઉ લૂગડાં પહેરે છે, તેથી પૂર્વ ભણીની બાજુના લોકો તેઓનો ધિક્કાર કરે છે. કેમકે તેમની સ્ત્રિયો રેશમી પોષાક પ્હેરે છે. કેટલીક જગ્યાએ એવો ધારો હોય છે કે, નાત જમવા બેઠી હોય તેની વચ્ચે થઈને તે જ નાતનાથી પણ જવાતું નથી, કેમકે જો તે લૂગડાં પ્હેરીને જાય તો તેથી બધા અભડાય છે, માટે ઘરધણીને બંને બાજુના રસ્તા બંધ કરવાની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. કેટલીક નાતોમાં પોતાની નાતનો અથવા પોતાનાથી ઉંચી નાતનો માણુસ લૂગડાં સુદ્ધાંત નાત વચ્ચે થઈને જાય તો કાંઈ બાધ ગણવામાં આવતો નથી. પણ તેને પોતાનાં પગરખાં કુહાડીને જવું પડે છે, અને પાઘડી માથે હોય તે હાથમાં ઝાલવી પડે છે, તેમ જ તેની પાસે ચામડાના પૂઠાની ચોપડી કે બીજી કાંઈ વસ્તુ રાખવા દેવામાં આવતી નથી. નાત જમવા બેઠી હોય તેની બન્ને બાજુને

નાકે પાંચ ૭ માણસો કૂતરાં હાંકવાને બેસે છે. આ કામ તેમનાથી પૂરેપૂરું સચવાતું નથી અને જ્યારે કૂતરૂં ઘાલમાં પેશી જાય છે ત્યારે ચોગરદમથી મારો! મારો! ના પોકાર કરીને બૂમરાણ કરી મૂકે છે, અને છેવટે તે કોઈના ભાણામાં પગ મૂકીને તેના ઉપર થઈને કૂદી જાય છે, અથવા બે માણસની વચ્ચે થઈને દોડે છે તેથી તેઓને અભડાવીને જતું રહે છે. આ પ્રમાણે બનવાથી જે અભડાયા હોય તે પોતાના ભાણામાં હોય એટલું ખાઈ જાય છે, કેમકે એમ કરે નહીં તો અન્નદેવનું અપમાન કર્યું ઠરે, અથવા જેઓ નાકે બેઠેલા હોય છે તેમની પાસે ભાણું ઉપડાવીને તેઓને માટે નવાં ભાણાં પીરસાવે છે.

જ્યારે સલાહશાન્તિ હોય છે, ત્યારે રજપૂત આળસમાં અને નિત્યના જેવી એકસરખી રીતે પોતાની વેળા ગાળે છે. ઘણું કરીને તે સૂર્યોદય થયા પછી ઉઠે છે, અને હુક્કો ભરી મંગાવે છે; તે પીધા પછી ચ્હા કે કાફી પિયે છે,[1] પછી ન્હાવામાં અને લૂગડાં પ્હેરવામાં રોકાય છે. તેથી સવારના પ્રહરનો ઘણો ભાગ વીતી જાય છે. તેટલામાં જમવાની વેળા થાય છે. જમી ઉઠ્યાં પછી પાછો હુક્કો ગગડાવા જોઈયે છિયે, ત્યાર પછી વાતો કરવા મંડી જાય છે. એટલામાં પ્હોડવાની વેળા થાય છે. તે ત્રણ વાગતાં સુધી ઊંઘે છે, પછી ઉઠીને મ્હોં ધુવે છે, ત્યાર પછી દિવસનું અગત્યનું કામ જે કસુંબા ઘોળાવી પાવાપીવાનું અને અફીણ વ્હેંચવાનું છે તેમાં રોકાય છે. પછી પોતાના સોબતિયોને કચેરીમાં બોલાવે છે, અથવા તેમને સાથે લઈને વાડિયે જાય છે. ત્યાં વાડકીમાં અફીણ ઘોળી રાખ્યું હોય તે રજુ કરવામાં આવે, તે ગળણીમાં રેડીને, ઠાકોરની હથેલીમાં આપે છે; પછી કસુંબો મને સદતો નથી એમ કહેતા જાય છે, અને એક પછી એક હથેળીમાં રંગ દઈને પીતા જાય છે. તે વેળાયે દેવ, મિત્ર કે બીજાઓના આકરા સોગન દેવામાં આવે છે. એક જણ પીને ચાકર પીકદાની ધરે છે તેમાં કોગળા કરી ઠાકોરના હાથ ધોઈ પોતાના લૂગડાથી લુવે છે ને પછી બીજાને માટે જગ્યા ખાલી કરી પોતે પોતાની જગ્યાએ જઈ બેસે છે. આ પ્રમાણે કસુંબાપાણી કર્યા પછી ઠાકોર અને તેના સોબતિયો કચેરીમાં બેસે છે, અને સેતરંજ, ગંજીફા, કે સોકટાં ખેલે છે અથવા રામજણી આવીને તેનું એકચૂરી ગાણું ગાય છે, અથવા ગવૈયા કે પછી તેઓને સદા ખુશ કરનારા ભાટ અને

[1] ચ્હા પીવાનો ચાલ ઘણું કરીને એ લોકોમાં જોવામાં આવતો નથી. કદાપિ હમણાં કોઈ પીતા હશે તો એ ચાલ નવી દાખલ થયેલી જાણવી. હુક્કો પીધા પછી દાતણ, પાણી વગેરે કરે છે ત્યાર પછી બીજી વિધિ કરે છે. ૨. ઉ.

ચારણો આવે છે. સૂર્ય આથમે છે ત્યારે મશાલચી આવીને ખડો રહે છે. અને કચેરીમાં દીવા પ્રકટે છે એટલે દરબારમાં બેઠેલા સર્વે લોકો ઉભા થઈને ઠાકોરની ગાદીને સલામ કરે છે, પછી પાછા બેસે છે એટલે રમવાનું ગાવાનું, નાચવાનું અને વાતો કહેવાનું કામ અગાઉની પેઠે ચાલે છે. ત્યાર પછી કચેરી બરખાસ્ત થાય છે.

અમારા આગળના લખાણ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું હશે કે, ઠાકોરને ઘણી ઠકરાણીયો હોય છે. તે દરેકને જૂદે જૂદે મ્હેલે રાખે છે. જેનો જ્યારે વારો આવે છે ત્યારે ઠાકોર તેને મ્હેલે વાળું કરીને રહે છે. ઠાકોર જમવા બેસે છે તે વેળાએ ઠકરાણી પોતાની દાસિયો સહિત તેની હાજરીમા રહે છે, અને પછવાડે રહી પખો કરે છે, અને નાના પ્રકારની વાતો ચાલે છે. એ ખરી હોય તો (કેમકે તે વેળાયે કોઈ અજાણ્યાને આવવા દેતા નથી) મર્મનાં વચન બોલતી વાતો કરતી જાય છે. તેમાં માર્મિક વચનોનું કથન કરતી પોતાના પતિને રીઝવતી, ખુશ ખુશ કરી નાંખે છે.

ભાટ અને ચારણો રજપૂતોની સાથે ઘણો સંબંધ ધરાવે છે. તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે કશું જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ તેઓ કહે છે કે અમે મહાદેવ અથવા શિવથી ઉત્પન્ન થયા છિયે. કેટલેક ઠેકાણે તેઓ ખેતીવાડીનું કામ કરે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે કાંધાં પાંજરાં અને વ્યાજવટાંતરનું કામ કરે છે, પણ તેઓનો ખરો ધંધો તો જમાની કરવાનો અને તેઓના રજપૂત યજમાનોની વહી રાખવાનો છે.

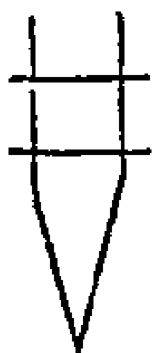
અણહિલપુરના રાજ્યવંશનો મુસલમાનોએ ન્હાશ કર્યો ત્યારથી, તે બ્રિટિશ સરકારે વ્યવસ્થા કરીને, અમે આગળ લખ્યું છે, તે પ્રમાણે સર્વે થાળે પાડ્યું ત્યાં સુધી, થોડી ઘણી પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થા અને ગડબડાટ ચાલ્યો છે તે વેળામાં, રાજ્યસબંધી કોલકરાર, ખાનગી લેખપત્ર, અને વ્યાપારનું કામકાજ નિર્વિઘ્ને ચાલવાને જે કાંઈ વેળાને અનુસરીને સાધન હતાં તેમાં ભાટ લોકોની જમાની એ પણ એક હતું. ગમે તો મુખ્ય રાજાને અર્ધા સ્વતંત્ર ઠાકોર પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી લેવા વિષેનો ઠરાવ કરી લેવાનો હોય, અથવા કોઈ માણસે કોઈ ઠાકોરના કોપનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યું હોય ને તેને માટે ક્ષમા મેળવવાની અને પોતાના અંગનું નિર્ભયપણું મેળવી લેવાની ખાતરી કરી લેવી હોય, અથવા કોઈ નાણાં ધીરનારને પોતાના પૈસા પાછા મળે તેને માટે જામીન જોયતો હોય અથવા જ્યાં લુટ થતી હોય એવા પરગણાં વચ્ચે થઇને કોઈ વ્યાપારીનો વિના જોખમે માલ લઈ જવો હોય તો, ભાટની બાંહધરી અથવા જામીનગીરી

માન્ય રાખવામાં કશું નુકસાન ધારવામાં આવતું નહિ. તે દેવતાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા અને તેઓના માનીતા તેથી કોઇને પત ન કરે એવા માણસો પણ તેઓનુ માન રાખતા અને તેઓ પણ કરાર પ્રમાણે પળાવી લેવાને સાધનવાળા હતા, તથા તેમાં તેઓ ભાગ્યે જ પાછા પડતા હતા. આ સાધનમાં ત્રાગાં અને ધરણાં એ મુખ્ય હતાં. ત્રાગું કરતી વેળાએ ભાટ પોતાનુ કે પછી પોતાના કુંટુંબના કોઈ માણસનું શરીર અથવા અવયવ કાપીને, જેને માટે ત્રાગું કરવુ પડ્યું હોય તેના ઉપર ઈશ્વરનો કોપ કરાવવાને, અને વૈર વાળવાને પ્રાર્થના કરતા; ધરણું કરતી વેળાએ, જે કરાર પ્રમાણે પળતો હોય નહિ તેને ત્યાં કેટલાક એકઠા થઇને લાંઘવામાં અને તેના ઘરના માણસોને પણ લાંઘણ કરાવવામાં આવતી હતી, અને જ્યારે તે કરાર પ્રમાણે અમલ કરે ત્યારે તેનો છૂટકો કરવામાં આવતો હતો. પણ બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય થયા પછી, આવી જંગલી રીતિઓ રહેતાં રહેતાં ઘસાઈ ગઈ છે અને ભાટની જમાનીનો ચાલ પણ નીકળી ગયો છે.

વહીવંચાના કામને લીધે અને કવિતાના ગુણને લીધે, ભાટ લોકો લાંબી મુદ્દતથી લોકોને ઘણા મનગમતા થઈ પ્રસિદ્ધ થતા આવ્યા છે. ચોમાસુ ઉતરે, અને જવર અવર પાછો ચાલુ થાય છે ત્યારે કોઈ શહર કે કસબાના ભાટવાડામાંથી ભાટ પોતાની પ્રતિવર્ષની ફેરણી કરવા નીકળી પડે છે. જે રજપૂત ઠાકોરો તેના યજમાન હોય છે, અને જેઓની પાસેથી તેને જમીન મળી હોય છે, અથવા વર્ષાસન મળે છે, તેઓને ત્યાં, વારા ફરતી જાય છે, અને ઘણુ કરીને તેમને ત્યાં લગ્ન કે બીજો એવો પ્રસગ આવે છે તે અવસરે જઈ પ્હોંચાય એમ પ્રયાણ કરે છે ત્યાં તેનો સત્કાર થયા પછી, તે વહી અથવા ચોપડો કહાડે છે તે તેના પોતાના બખતરિયા અક્ષરથી કે તેના બાપના અક્ષરથી લખેલો હોય છે. તેમાં તે ઠાકોરની વશાવલિ હોયે છે. જો તે ઠાકોર ટિલાયત હોય છે તો તે કુટુંબના સ્થાપનારથી નામ લખેલાં હોય છે; જો ફટાયો હોય છે તો જ્યાથી તેનું પાંખિયુ છૂટયુ પડ્યું હોય ત્યાંથી નામ ચાલે છે. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કવિતા કહી સંભળાવે છે, અને તેના અર્થની સમજણ પડે તેમ દષ્ટાંતો આપે છે, અને વાતો કહે છે. કુટુંબની વંશાવલિ હોય છે એટલા જ માટે વહી એ તેઓના સંતોષનું કારણ છે એમ નથીઃ પણ સગપણ કરવાનુ હોય છે ત્યારે સંબંધ જોવાને કાજે, ઘણી સ્ત્રિયો પરણવાના ચાલથી ઘણા દીકરા થયા હોય તેઓને પોતાના પૂર્વજોની મિલ્કતમાંથી ભાગ લેવાને પોતાનો હિસ્સો સાબીત કરવાને પણ કામ લાગે છે. ભાટ પ્રથમ આવી ગયો હોય સાર પછી, કુટુંબમાં

કોઈનો જન્મ થયો હોય, કોઈનું લગ્ન થયું હોય, અથવા કોઈ મરી ગયું હોય તો તે નોંધે છે, તથા પોતાના યજમાનના લાભનો હર કોઈ બનાવ નોંધવા જેવો બન્યો હોય તો તે પણ નોંધી લે છે. ભાટ લોકો આ પ્રમાણે નોંધ લે છે તે ઉપર જરા પણ શક લેવામા આવતો નથી.

ભાટ લોકોની રીતભાત તેઓના રજપૂત યજમાનોને મળતી છે તેઓનો પોષાક પણ રજપૂતોને મળતો જ છે. પણ કટારી કેડમા ખોશ્યાવિના તેઓ બ્હાર નીકળતા નથી ભાટ લોકો સહી સાક્ષી કરે છે ત્યારે પોતાની કટારી કાગળ ઉપર ચિતરે છે અને તે ત્રાગુ કરીને મરી જાય છે ત્યારે તેની છત્રી ઉપર કટારીનું નિશાન કાહાડવામા આવે છે. ભાટ લોકોનું વહીવચાનું કામ છે તે વશપરપરાનું છે, તેથી તેઓ જ્યારે ફેરણિયે નીકળે છે ત્યારે તેમની સાથે ચાકરો લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ (માત્ર સ્ત્રિયોને ઘેર મૂકે છે) પણ તેમના છોકરાઓને પણ લે છે, તેથી ન્હાનપણથી તેઓને પોતાના યજમાનોનું ઓળખાણ થાય છે, અને તેઓના વશના ઇતિહાસની તેઓને માહિતગારી મળે છે, તેમ જ કહિયે તો, તેઓની છત્રિયો જોવામા આવે છે તથા ટુકામાં તેઓને પોતાના પૂર્વજોની જે વિદ્યા છે તે સર્વેની માહિતગારી મળે છે



ભાટ લોકોના ઇતિહાસ રૂપ વર્ણનના કવિત્વના માપની પરીક્ષા વાચનાર પોતાની મેળે કરી શકે એ પ્રમાણે અમે કેટલેક દરજ્જે તેને સાધનભૂત કર્યો છે. કદાપિ તે વિષે એમ પણ કહી શકાય કે, (જેમ જોનસન આસ્શિયનની કવિતા વિષે ધારતો હતો તેમ) "જો એક વાર તમે પ્રારભ "કરો તો તે ઢબ પ્રમાણે જેટલું લખવુ હોય એટલું લખી દેવા જેવુ બીજુ "કાઈ રહેલું નથી." જ્યારે કવિયો વશપરપરાનો ધધો લઈ બેસે છે ત્યારે ઉપર પ્રમાણેની ટીકા તેઓની કવિતાને લાગુ પડ્યા વિના ભાગ્યે જ રહે છે. તેઓની અતિશયોક્તિ હદપાર હોય છે, અને તેઓની ન્હાની [1]માછલિયોને મ્હોટા મગરમચ્છ પ્રમાણે બોલાવવાને યોગ્ય કરે છે. તેઓનું વર્ણન અને તેઓની ઉપમા આપવાની રીતિ જૂદી જૂદી કવિતામાં એવી તો ફેરફાર વિનાની હોય છે કે તેને તેની તે જ કહિયે તો પણ ચાલે. પરતુ અમને લાગે છે કે ભાટ લોકોની કવિતા ગમે તેવી જગલી ઢબની હોય છે

૧ આવા પ્રકારનુ વિવેચન ગોલ્ડસ્મિથે જોનસન વિષે કરેલુ છે 'જો "તેને ન્હાની માછલિયોની વાત લખવી હોય તો, તેઓને મ્હોટા મગરમચ્છની 'પેઠે બોલતી કરે"

તથાપિ તેમાં ઘણો જુસ્સો અને અસર કરવાની શક્તિ હોય છે તે માન્ય કરવું જ જોઇયે. ઇગ્લંડની રાણિયોનું જન્મચરિત્ર લખનાર જે રીતિ બતાવે છે તે જ રીતિને બરાબર અનુસરીને ભાટ લોકોના ઇતિહાસવિષયક વર્ણનની તુલના કરવી જોઇયે. મિસ સ્ટ્રિકલ્યાન કહે છે કે "જે લોકો ઇતિહાસનો "અભ્યાસ કરે છે તેઓએ દંતકથાનો ધિક્કાર કરવો જોઇયે નહિ, કેમકે "પ્રત્યેક બનાવની સત્યતા વિષે તો દતકથા બરાબર હોય છે, પણ તેમાં "તારીખનું કાંઈ ઠેકાણું હોતું નથી." ભાટ લોકોએ જે વૃત્તાન્ત લખી રાખ્યો છે, અને તે મ્હોંડેથી સમજાવ્યા વિના સમજાઈ શકાય એવો છે તે બીજા દેશના લોકોની સમકાલીન લાવણી રૂપ કવિતાને મળતો છે, અને જે લખેલુ નથી તે સામાન્ય દંતકથાઓને મળતું છે. વંશાવલિ જે લખેલી હોય છે, અને જે કલ્પિત સમયથી ચાલતી આવેલી નથી તે ઘણી ખરી નિઃસશય સાચી હોય છે. જે બાબતમાં વધારે ચોક્કસ રૂહેવાની અગત્ય હોતી નથી તેમાં પણ તેઓ જો કે છાસમા પાણી ઉમેરવાનું કરે છે, તથાપિ, ખરા બનાવના સાહિત્ય વિષે ચોક્કસ રૂહેવાનું પણ કહે છે. તેઓની રીતિ નીચે પ્રમાણે છે.

દુહો

જૂઠ બિના ફીકી લગે અતિ જૂઠ દુઃખ ખૌન;
એતી જૂઠ લગાઇયે જ્યું આટેમેં લૌન.

અને નીચે લખેલી ગીતિની મતલબવાળી કવિતામાં કહે છે કે,—

દુન્દ વટી સુખ સૅંચવે નદી સૂચવે છે ઝરાનોં હેયાત;
વર્ષા ગરમી સૅંચવે કવન જણાવે બની ગઈ વાત.

ભાટ લોકોના વર્ણનમાં એક વિષય એવો છે કે જેના સામી આપણાથી તકરાર ઉઠાવી શકાય એમ નથી અને તે વિષય રીતભાત વિષેનો છે; તેમા અતિશયોક્તિ કરી હોય તેનો વાંધો છોડી દેતાં, અમારે લખવુ જોઇયે કે, ભાટ લોકોએ અંબરનાથી[1] ઉલટા પ્રકારની ક્રિયા કરીને તેઓની દંતકથાની

---

[1] "કુટુંબની દતકથાઓ, અને વંશાવલિયો, કે જેને વિષે સર એવરાર્ડનો વિવાહ "ચાલ્યો છે તે અંબરથી કેવળ ઉલટા પ્રકારનો ગુણ ધરાવે છે. અંબર પોતે જાતે મૂલ્ય "વાન પદાર્થ છે, પણ ઘણુ કરીને તેમા માખ્યો, તૃણ, અને બીજી હલકી વસ્તુઓની "મેળવણી થયેલી હોય છે, અને બારીકીથી જોતા, દતકથાઓને અને વશાવલિયોનો 'અભ્યાસ કરવા લેખામા નહિ એવો અને તુચ્છ છે, તોય પણ, પ્રાચીન રીતભાતમા જે "મૂલ્યવાન અને નવાઈનુ છે તેને અમર કરવાનુ કામ સારે છે, અને ઘણી ચમત્કારિક "અને બારીક વાતો સઘરી રાખે છે તેમ બીજા સાધનથી સાચવી રાખવા અને સમ જાવવાને બની શકત નહિ" વેવરલી પ્રકરણ ૪ થુ

જંગલી સામગ્રીના સંગ્રહમાં જે ભાગ ઇતિહાસના વિષયમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘણો મૂલ્યવાન છે એવા ભાગનો વધારે સંગ્રહ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધિ પામેલા ઇતિહાસકારો પોતાની લખવાની શૈલિના ઉંચાપણા વિષે અભિમાન ધરાવે છે તેઓના કરતાં ફિલ્ડીંગ પોતે જે લખવાની શૈલિમાં ઉત્કૃષ્ટપણું પામ્યો હતો તે શૈલિ ખપતી અને યોગ્યતાવાળી છે, એવુ કહેતાં કહે છે કે, તેઓના લખાણમાં નામ અને તારીખો વિના બીજું કાંઈ સાચું નથી, અને એથી ઉલટું મારા લખાણમાં નામ અને તારીખો વિના બીજું બધુ સાચું છે. હાજલિટ લખે છે કે, જો આ પ્રમાણે હોય તો એનો હાથ ઉપર ખરો.

ભાટ લોકોની કવિતા, જેના જે ગુણદોષ છે તે સહિત, તેમાં સત્સતાનો અલ્પાંશ છે તે સહિત, અને તેમાં નકામી કુથલીનો ભાગ ઘણો છે તે સહિત હવણાં તો ઘણીખરી બધ પડી જવા આવી છે, તે કદિ ઉદય પામે એમ નથી. જે તરવારો વિષેના ગુણાનુવાદ તેમાં થયા છે તે તરવારો ભાગી પડી છે, અથવા તો, કટાઈ ગઈ છે, અને જે જાતિનાં કાર્યથી તે પ્રદીપ્ત થઈ હતી તે જાતિ પણ બહુ ઝડપથી ઓછી થતી જાય છે. કદાપિ અમને એમ લાગે છે કે, જે કવિતા ક્ષત્રીના પુત્રોને શાન્તિની વેળામાં વિનોદ પમાડનારી અને સકટની વેળામાં હિમ્મત આપનારી કેટલાંક સૈકાંથી થઈ પડી હતી તે કવિતા ઉપર લક્ષ ખેંચવાનું અમારા આ લાચાર અને અયોગ્ય પૃષ્ઠોના ભાગ્યમાં પણ ઘણું કરીને છેલ્લી વારનું જ હશે.



પ્રકરણ ૪.

મુસલમાન અને મરાઠાના વારામાં રાજપૂતોનો જમીનનો વહિવટ

ચડાઇયો કરનારા મુસલમાનો રણભૂમિમાં જયવંત થયા છે, તથાપિ આલાઉદ્દીન ખીલજીના વારા સુધી, ગૂજરાતની સ્થાયી જિત કરી લેવાને તેઓએ કાંઈ કર્યું નથી. મહમૂદ ગજનવીના કરતાં કુતુબુદ્દીન ઈબક ચડાઈયો કરીને ભાગ્યે જ વધારે સારવાળી અસર કરી છે, અને કદાપિ જો અણહિલવાડના પ્હેલા સોલંકી વંશની સમાપ્તિ થઈ હોત નહિ તો, અણહિલપુરના રાજ્યે આ વેળાએ દીલ્હીના સ્થાપિત થયેલા રાજ્યના શત્રુની સામે ટક્કર ઝીલી હોત. બીજા ભીમદેવના મરણ પછી, ગાદી ખાલી રહી નથી એ વાત ખરી, પણ રાજકીય સત્તા તો ત્યાર પછી અપેક્ષામાં રહી છે અથવા કદાપિ ચલાવવામાં આવી છે તો તે નામની ચલાવવામાં આવી છે. રાજાઓ સો વર્ષ પોતાની અધુરા અધિકારની ખાંપણને લીધે નુકશાન વેઠીને ગાદીના તાબાની

ધરતી પણ ખબરદારીથી રાખી શક્યા નહિ, અને સીમાની બ્હારની હતી તે તો ઘણીખરી બધી તેઓની સત્તામાંથી જતી રહી. ચંદ્રાવતીના તેઓના પરમાર પટાવતો હતા તેઓને ચોહાણોએ દબાવી દીધા; વશમાં થઈ ગયેલા કચ્છના રાવ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. સોરઠના રાવોએ તે પ્રાન્તની સત્તા પાછી હાથ કરી લીધી, અને તેમણે પોતાના આશ્રિતો રાખ્યા તે તરત જ પોતાના ધણીના જેવા બલવાન્ થઈ પડ્યા. અસલી જાતિના લોકોએ ગાદીની નબળાઈનો લાગ જોઇને પોતાનું માથું ઉચું કરવા માંડ્યું. ધંધુકાના મેર અને ઈડરના સોડ લોકોએ રાજશ્રીયુક્ત દબદબો દેખાડવા માંડ્યો. ગોઘાના અને પીરમના બારૈયાઓએ અણહિલપુરના રાજાઓની દરિયાઈ સત્તાનું જે કાંઈ રહ્યું હતું તે સર્વે સ્વાધીન કરી લીધું, અને જેવામાં સોરઠના રાવોની ઉપર ખાંટ, ભીલોએ દબાણ કર્યું તેવામાં તેઓના સગાઓએ વાઘેલાઓની ધરતીનો ન્હાશ કરી નાંખ્યો. આ વેળાએ વળી ઘણા પરદેશી સરદારો દેશમાં પેશી ગયા એવો પ્રસંગ આવી ગયો. તેઓને પ્રથમ તો ગાદીના પટાવતો તરીકે રાજી થઇને રાખવામાં આવ્યા, પણ પછવાડેથી તેઓના અશાન્ત લોભને લીધે, તેઓ દેશની વધારે નબળાઈનું કારણ થઈ પડ્યા. ઈડરના ડુંગરામાં એક રાઠોડે બરાબરિયું રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એક ઝાલાએ વડીલના મુલ્કનો ઉપયોગી ભાગ મેળવી લઇને તે માત્ર નામ સિવાય બધી વાતે સ્વતંત્ર થઈ પડ્યો, અને ઉલટો, પોતે પોતાના રાજાને મુલ્ક આપ્યો છે એવું ડોળ ઘાલવા લાગ્યો. ઉત્તરમાંથી ગોહિલ, સિન્ધમાંથી સોઢા પરમાર, અને કાઠી[1] તેમ જ બીજી જાતિના લોકો આવીને ગૂજરાતમાં પેઠા, અને ચૂડાસમા, વાળા અને અસલી રહેવાશી મેર લોકોની સાથે લગ્નસંબંધમાં આવીને તેઓની મદદથી સોમિયાઓની ભોંય ખુંચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, અને તેઓની તરવારો એક બીજા ઉપર ઉગામવા લાગ્યા. ખરું જોતાં તો કાંઈ એકલા મુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યો છે એમ નથી. જે ફોજે તેનું રક્ષણ કરવું જોઇતું હતું, તેના જૂદા જૂદા તડ્ડા પડી ગયા, અને પોતે જે જમીન સ્વતંત્રપણે દબાવી પડ્યા હતા તે સાચવી રહેવાને તેઓ ખરેખરા આતુર હતા, પણ એકંદરે તેઓ એક સામાન્ય હેતુથી જોડાયલા ન હતા અને તેઓએ પોતાનો એક સામાન્ય આગેવાન કબૂલ કર્યો ન હતો. આવી સ્થિતિને લીધે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સરદારોની સામે તેઓના પૂર્વાધિકારિયો કરતાં નબળો અટકાવ કરવામાં આવ્યો, તેમ જ વળી છેવટે તેઓ જે લુંટ મેળવી શક્યા તે પણ પોતાની કિમ્મતના કરતાં ઘણી ઓછી મતાની થઈ ગઈ હતી.

1 કાઠી કચ્છમાથી આવ્યા છે. ર. ઉ.

ગૂજરાત કબ્જે થયા પછીના મુસલમાનના પ્હેલા સમયનું વર્ણન તેજ સોહોનું લખેલું આપણને મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, આખા દેશમા, ધણી વિનાની અંધાધુંધી ચાલી તે થોડીક તો દેશને ચાળે પાડવાની તેમનામાં શક્તિ નહિ તેથી ચાલી, પણ ઘણીક તો, પાદશાહોએ સ્વાર્થી રાજનીતિ માત્ર હિન્દુઓ ઉપર જ છૂટથી ચલાવી એટલું જ નહિ પણ તેઓના પોતાના કામદારો ઉપર ચલાવી, તેથી ચાલી. તેઓના સરદારોને તેઓએ જાથુ બદલ્યાં કરેલા આપણા જોવામાં આવ્યા તેમાંથી કદાપિને કેટલાક કાફરોના હાથથી સ્વધર્મને અર્થે પ્રાણાર્પણ કરવાનું પદ મેળવી ગયા, અથવા જ્યારે તેઓ પોતાના શત્રુઓની સામે વધારે જયવંત થવા લાગ્યા ત્યારે જે પાદશાહની તેઓ ચાકરી કરતા હતા તેઓએ તેમને પદભ્રષ્ટ કર્યા અથવા તો પછી તેમનું કાટલું કહાડી નાંખ્યું. તે દરમિયાન તો નોગરદમ દગો ઉઠી રહ્યો. તેમાં પ્રથમ તો હિન્દુઓ જ હતા, પણ પછીથી કેટલીક વારે, પરદેશી મુસલમાની કામદારો, અને છેવટે તો, સૂબાઓ પોતેજ, પાદશાહોની સત્તાની સામે બંડ મચાવાને સામીલ થયા હતા. છેવટે મહમદ તુઘલુખે જાતે, એ કામ ઉપાડી લીધુ, તો પણ તે બધી વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહિ, માત્ર થોડી જ કરી શકયો. ત્યાર પછી, ઉપજ લેવાનો ધારો, અતિશય વધારી મૂકેલા ધારણના ઇજારા આપવા માંડીને પાછો અમલમાં આણ્યો, અને પાદશાહી સત્તા તળેથી પ્રાન્તને ખશેડી નાંખવાનો પ્રયત્ન ચાલવા લાગ્યો, તેથી સૂબો ઠરાવવામાં આવ્યો; અને તે સૂબાએ આવીને ગૂજરાતમાં પગ મૂક્યો કે તરત જ, જે રાજ્ય છૂટું પડી જતું અટકાવવાનું જે તેનું કામ હતું, તેને બદલે, પોતેજ તે રાજ્ય પ્રલાયદું સ્વાધીન કરી બેઠો.

આ સમયે પ્રખ્યાત રજપૂત ઠાકોરો સાથે મુસલમાનો સંબંધમાં આવ્યા છે, તેમાં માત્ર સોરઠનો રાહ, અને તેનો પટાવત મોખડો ગોહિલ, એ બે હતા. જુનાગઢે મુસલમાનના હલ્લાની સામે અટકાવ કર્યો, અને જો કે પીરમનો ન્હાશ કરવામાં આવ્યો અને તેનો સ્થાપનાર માર્યો ગયો, તોય પણ ગોહિલ વંશની સત્તા તૂટ્યા વિનાની જેવી ને તેવી રહી; ગોધા અને બાકીનો તેમનો મુલ્ક તેઓના તાબામાં રહ્યો, અને તેની ન્હાની શાખાવાળો, રાજપીપળાના ડુંગરામાં ધણી થઈ પડવાને, જોઇયે તેટલી સત્તાવાળો થઈ પડ્યો.

ગૂજરાતની સંપૂર્ણ જિત કરી લેવાને સુલ્તાનોએ ડગલાં ભર્યાં, તેમાં તેઓના જયનો વિસ્તાર કેટલો થયો તે આપણા જોવામાં આવ્યુ. મહમદ બેગડાએ સોરઠના રાવોને, અને ચાંપાનેરના રાવળોને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી નાખ્યા; તથાપિ ઈડરના રાવોએ, પોતાના ઉપર વારવાર થયેલા હુમલાની સામે જય-

વંતપણે પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખી. અને ચાવડા, ઝાલા, ગોહિલ, અને બીજાઓ પોતપોતાની જમીનનો કબ્જો સાચવી રહ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની હૈયાતી સાચવી શક્યા છે તે જ માત્ર મ્હોટા હિન્દુ જમીનદાર છે એમ નથી, કિન્તુ દેશના દરેક ભાગમાં જે વંશપરંપરાની રજપૂતોની નાના પ્રકારની જાગીરો છે તે દરેક પરગણાની જમીનનો કાંઈ ઓછો ભાગ રોકતી નથી.

મિરાતે એહમદીના મુસલમાન કર્ત્તાએ, સામાન્ય વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છેઃ—"સુલતાન અહમદ ગુજરાતીના વારામાં, સર્વ જમીનદારોએ "બંડ મચાવ્યું, અને હરકતો કરવા લાગ્યા; તથાપિ તેઓને શિક્ષાએ પ્હોંચા-"ડીને ન્હસાડી મૂક્યા, અને પ્રત્યેક ઠેકાણે, સુલ્તાનના નોકરો મૂકી દેવામાં "આવ્યા. આમ થતાં તેઓને વસવાનું ઠેકાણું તેમના કબ્જામાં રહ્યું નહિ "એટલે, નિરાશ થઈને, એ કાફરો ટોળે થઈને રસ્તામાં લૂંટ કરવા લાગ્યા. "અને ગામડાં મારવા લાગ્યા. નિર્ધણિયાપણું વધ્યું, ગડબડાટ ચાલ્યો, ખેતી-"વાડીની ખરાબી નજરે પડવા લાગી, અને રૈયત દુઃખ પામવા લાગી. "જેઓને વિચાર કરવો જોઇતો હતો તેઓએ લાંબી નજર પ્હોંચાડીને આ, "સંકટોનો છેડો આણ્યો અને દરેક ગામનો જમીનદાર સામો થાય નહિ "એટલા માટે, દેના જામીન લીધા. દરેક ગામની જમીનના ત્રણ હિસ્સા, "જે તળપત કહેવાય છે તે, સરકારની મિલકત ગણાઈ, અને એક હિસ્સો, "જે વંટો કહેવાય છે તે, જમીનદારોને આપ્યો, તેના બદલામાં તેઓ ચોકીવાળા "પૂરા પાડે, અને પોતપોતાના ગામનું રક્ષણ પોતે કરે, તથા સરકારને જ્યારે "ખપ પડે, ત્યારે નોકરી કરવાને તૈયાર રહે, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. એ "લોકોએ જાણ્યું કે, સરકારને નમ્યું આપ્યા વિના આપણાથી નિરાંતે વશી "શકવાનું નથી. તેથી તેઓ શરણ થયા, અને તેમના વાંટામાંથી સલામી "આપવાને કબૂલ થયા. આ વેળાથી, તેમની પાસેથી સલામી અને પેશકશી "લેવાનું ઠર્યું. હળદરવાસ, ઘોડાસર, આતરસુંબા, માંડુવા, અને બીજી કેટ-"લીક જગ્યાઓના જમીનદારોને વટાળીને મુસલમાન કર્યા. એટલે તેઓએ, "પોતાના તાલુકાનું રક્ષણ કરવાની કબૂલાત કરાવી લીધી. મુસલમાની ધર્મને "ઉત્તેજન આપવા માટે, તેઓને પાદશાહની દરબારથી એ ખાસ આપવામાં "આવ્યો હતો, પણ તેઓએ સરકારને પેશકશી આપવાને કબૂલ કર્યું હતું. "જે મુખ્ય જમીનદારો ઉપર જિતનો હાથ પ્હોંચી શક્યો નહિ તેમની પાસેથી "દર વર્ષે પેશકશી ઉઘરાવા લાગ્યા."

તથાપિ મુસલમાની ઈતિહાસકર્ત્તાના લખાણથી આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, સંકટ વેઠ્યા વિના, નિરંતર લશ્કર રાખ્યા વિના, એ ઉઘરાણું

તેઓ વસુલ કરી શકયા નથી. મુસ્લાનોની ફોજ, વર્ષોવર્ષ, આ હિન્દુ ઠાકોરોના ઉપર ચડતી હતી (જેમ અણહિલપુરના રાજાઓની સેના, આગળ સોરઠ, કચ્છ, અને માળવા ઉપર ચડતી તેમ) અને બની શકે એમ હોય તો, તેઓને તાબે કરી લેતા, અને જો તેમ બનતું નહિ તો, તેમનાથી ફુદડાવી શકાય એટલી પૈસાની રકમ ફુદાડી લઇ જતા હતા

ભાટ લોકોએ પણ ઉપરના જેવુ જ સામટુ વર્ણન ખ્યાતોમા આપેલુ છે, તે તેઓએ પોતાની રીત વિનાની પણ સાદી ઘરગથ્થુ વાતોમાં લખ્યુ છે તેમા ક્ષત્રિયોના પુત્રોમાથી કેટલાએક મુસલમાની ધર્મમા કેમ દાખલ થયા અને બીજા વધારે આગ્રહી હતા તેઓએ બ્હારવટાના જીવતરનો કઠિણ માર્ગ પસાર કરીને તેઓની ભોંયનો ત્રુજ ભાગ કેવી રીતે પાછો મેળવી લીધો, અને થોડાક જે વધારે ભાગ્યશાળી હતા તેઓએ પોતાના ધુમાડા પેઠેલા રહેઠાણેથી, વારે વારે દોડી જઇને, ડુગરાઓની ગુફામા પોતાના રહેઠાણ કરતા, અને ઉંઘ આવે નહિ એવી સ્થિતિમા ઉશીકાને સ્થાને ઢાલ મૂકતા, પોતાના ઉપર જુલ્મ કરનારા નહિ સરખા થઇ ગયા ત્યાસુધી, કેવી વિષમ લડાઇયો મચાવી, એ સર્વ આપણા જોવામા આવી ગયું છે

અકબર પાદશાહનું વતણ, પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલાઓના કરતા વધારે મોકળા મનની રાજનીતિ ચલાવવાનું થયુ હતુ આપણા જોવામા આવ્યુ છે કે, મ્હોટા હિન્દુ ઠાકોરોને સરકારી[1] લશ્કરી ખાતામા રાખ્યા હતા, અને ત્યાર પછી પાદશાહી ઉમરાવોના મર્તબામા તેઓને છૂટથી દાખલ કર્યા હતા, તેમા તેઓની સાથે એવી સરત કરી હતી કે, તેઓ ઘોડેશ્વારના પોષાક ઉપર સરકારની નિશાની રાખે, અને પ્રાન્તના સૂબાને અગત્યના સર્વ પ્રસગે આવી મળે પાદશાહી સૂબેદારની સત્તા મ્હોટુ લશ્કર રાખીને કાયમ રાખી હતી, અને તે લશ્કર ઘણું કરીને અમદાવાદમા રાખવામાં આવતું, તેથી તે શહર એક વિશાળ છાવણીનું સ્થાન થઈ પડયુ હતં રાજધાની નગરની છેક પાસેનો ફરતો પ્રદેશ, અને બીજી જગ્યામા જ્યા પાદશાહની સત્તા ચાલતી હતી તે ખાલસા હતો, અથવા તો સરકારના નોકરો તેની વ્યવસ્થા ચલાવતા હતા, અને ઝાનોર, સોનગઢ જે ખાનદેશના મોખરા ઉપર છે, ત્યાસુધી, અને દ્વારકાથી તે માળવાની સીમા સુધી, સરકારી સૂબેદારને ઉપરી અધિકારી તરીકે માનવામા આવતો હતો[2] વચ્ચે અમદાવાદમા લશ્કર રહેતું હતું તે

---

૧ જૂવો મ્હેલા પુસ્તકના પ્રકરણ ૭ મા અકબર વિષેનુ વર્ણન

૨ પેશ્વા સરકારનો અમદાવાદના સરસૂબાનો વકીલ અમરતલાલ કરીને લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી હતો, તેણે કર્નલ વોકરને ગુજરાતની હકિકત વિદિત કરેલી તે જુવો કચ્છે, કોઇને પણ પેશકશી આપી નથી. ૨ ઉ

સિવાય બીજી ઘણી જગ્યાએ સરકારી થાણાં મૂક્યાં હતાં. આમ છતાં પણ પાદશાહના આખા મુલ્કની વચ્ચે વચ્ચે જે હિન્દુ ઠાકોરોની જમીન હતી તેઓ મોગલ સરકારના વારામાં, રાજા, રજપૂત, કોળી, અથવા ગરાસિયા ગમે તે હો તો પણ, જમીનદારના એક નામથી ઓળખાતા હતા. જમીનદારો પાસેથી અથવા તેમનાં ગામોમાંથી જે ઉપજ વસુલ આવતી તેનો દર ઠરાવી રાખેલો હતો, અને એક રકમ નક્કી કરેલી હતી. સરકારનો ભાગ, હિસ્સો જૂદો કહાડીને અથવા ઉપજની કિંમત ઉપરથી ઠરાવવામાં આવ્યો ન હતો; પણ દરેક માલિકે ઉલટો પોતાને ફાવે તેવો સરસ ઠરાવ હાંસલ કરી લીધો હતો. પાદશાહોના વારામાં પણ, અમદાવાદના સુલતાનોની પેઠે જમીનદારોની પાસેથી ઉત્પન્ન વસુલ કરી લેવાને સદા લશ્કર હાજર રાખવાની જરૂર પડતી હતી.

ઈતિહાસકર્તા કહે છે કે, "જો સુબેદાર મ્હોટી ફોજ લઈને વાત્રક
"જે પશ્ચિમમાં છે તેના કિનારા ભણી, અને વળી તે દિશા ભણીની
"સીમાએ વાંસવાડા અને ડુંગરપુર જે અમદાવાદથી સુમારે સો કોશ
"છે ત્યાં સુધી જાય, અને વાંસવાડાથી દક્ષિણ ભણી, સુંથ અને
"ઝાલરિયા તથા બારિયા પરગણાં, અને રાજપીપળા, માંડવી, અને
"રામનગર ભણી (જે દરિયા કિનારે છે) ઉત્તરે જાય તો ત્યાંના જમીન-
"દારોની પેશકશીનો નિકાલ થાય; જો તે ડુંગરપુર ભણી વાયુ કોણમાં જાય, તો
"ઈડર જીલ્લો, સિરોઈ, દાંતા, ગિરના ડુંગરા, રાણાખાના ફાકર, ખંડિયા
"નગર, અને કચ્છનો તાલુકો; કચ્છનું વાગડ પ્રગણું એટલાનું પતી
"જાય. અને ત્યાંથી ઝાલાવાડ, મોરબી, હલવદના જમીનદાર, ઇસલામ
"નગરની (ભૂજ[1]) સરકાર, જગતરાણા ભાઉ, સોરઠ સરકાર, પોરબંદર,
"થાનાધ કેસોજી, ઉના, અને કાઠિયાવાડના બીજા—ગોહિલ, લોલિયાણા
"ધંધુકા, અને ધોળકા, એટલાનું પતાવીને ખંભાયત જીલ્લામાં થઈને
"ખંભાયત જે દરિયાકિનારે છે, ત્યાં આવી પ્હોંચે."

મ્હોટા જમીનદારો માહેથી ઘણાએ ઔરંગઝેબના વારા સુધી ચાકરી કરવાનું જારી રાખ્યું; પણ ત્યાર પછી, તેઓએ પોતાનું પૂરેપૂરૂં સ્વતંત્રપણું પાછું મેળવી લીધું એ જ અવ્યવસ્થાના સમયમાં, ન્હાના જમીનદારો હતા તેઓ પણ એવો જ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને જે જમીન

૧ નવાનગર, જેણે બંડખોર સુબાને આશ્રય આપ્યો હતો તેથી તે કબજે કરી લઈને તેનું નામ ઇસલામ નગર પાડ્યું હતું. ૨ G

સઓની પાસેથી જોરાવરિયે લઈ લેવામા આવી હતી તે પાછી મેળવી લેવામા થોડા ઘણા સફળ થયા.

એ જ મુસલમાન ગ્રથકર્ત્તા કહે છે કે, "કેટલોક કાળ જતાં, રજપૂત, "અને કોળી લોકો જે જબરા થઈ પડ્યા હતા, તેઓ બખેડા કરવા લાગ્યા, "અને શહરોમાથી ઢોર વાળી જવા લાગ્યા, તથા લણવાના દિવસોમા 'લોકોને મારી નાખવા લાગ્યા. લોકોને આવી પીડામાથી છૂટવાને કાઈ "સાધન રહ્યુ નહિ, એટલે, તેમના ઉપર આવો જુલમ કરનારા લોકોને "વર્ષ દહાડે કાઈ રકમ આપવાની ઠરાવીને, અથવા, ખેડવા લાયક એક "અથવા તે કરતા વધારે ખેતરો આપીને તેઓએ પોતાનો છૂટકારો મેળવી "લીધો, અને આ પ્રકારે છૂટકારાને માટે જે હક્ક આપવાનો ઠરાવ્યો તે "ગરાસ અથવા વોળ કહેવાઈ આવા પ્રકારની રહેતા રહેતા રીતિ પડી ગઈ "તે પછી, પ્રાન્તના સૂબેદારોની નબળાઈને લીધે પાકેપાયે થઈ ગઈ "એટલે પછી પરગણામાં રજપૂત, કોળી, અથવા મુસલમાન રહેવા 'સિયોના આવા પ્રકારના ગરાસ બધાઈ ગયા વિનાના બહુ જ થોડા જ "બાકી રહી ગયા છે"

"આ લોકો, મૂળમાથી જ વશમા રહે એવા હતા નહિ, અને ચોરિયો, "લૂટફાટ, અને દગા કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી, તેથી, પ્રાન્તમા સૂબે "દારની નબળાઈ જોવામા આવે કે બંડ મચાવતા હતા આ કારણને "લીધે કેટલાક સૂબેદારોએ, આગળ અને હવણાના વખતમા, પ્રાન્તના "કિલ્લા મજબૂત કરીને ત્યા થાણાં બેસાર્યા થાણાનો પગાર સરકારે નક્કી 'કર્યો અને સિપાઈયો થાણું છોડી દઈને જતા રહે તો દગો થાય એટલા "સારૂ પગારને માટે થોડી જમીન ઈનાયદી રાખી. હવે જેમ પ્રાન્તમા "ગડબડાટ વધવા લાગ્યો તેમ ઉપર લખવામા આવ્યા તે બડખોર "લોકોએ, જ્યા થાણા બેસાર્યા હતા એવા ન્હાના કિલ્લા જમીનદોસ્ત કરી "નાખ્યા, અને બીજા ગામોમાં વશીને ગરાસને બદલે સરકારનો તલપદ "ભાગ બથાવી પડ્યા"

"હવણા (ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૭-૪૮ થી ૧૭૫૬ સુધી) સૂબેદાર ફોજનો "જમાવ કરે છે, અને તનપદ બથાવી પડેલા વાંટાદારો પાસેથી દરેક "જગ્યાની મગદુર તપાસીને તે પ્રમાણે ખડણી ઉઘરાવે છે, અને પોતાના "અમલદારના જામીન લે છે, પણ જ્યારે મ્હોટો જમીનદાર ખડણી આપ 'વાને ના પાડે ત્યારે પછી જોરાવરીથી લેવાનું પ્રાન્તના સૂબેદારનું થ "ગયુ ? અને તેઓ એવા નિમકહરામ થઈ ગયા છે કે તેમના ભણીનું

"વળાવું જો હોય નહિ તો તેનાથી શહરના દરવાજામાંથી પસાર થઇ "શકાય નહિ."

રજપૂત ઠાકોરોની સત્તા ઓછી થઈ ગઈ તેનાં, મુસલમાનની જિત સિવાય કેવળ જૂદા જ પ્રકારનાં કેટલાંક કારણ છે. બાપની જાગીરમાં કુટુંબના ન્હાના ભાઈનો ભાગ ખરેખરો પ્હોંચે છે. મ્હોટા તાલુકામાંનો આવો હક્ક જેવો પ્રસંગ તે પ્રમાણે છવાત સારૂ થોડો જમીનનો ભાગ ઇલાયદો કહાડવાથી પતી જાય, અને તે ન્હાનો ભાઈ અથવા ફટાયો ટિલાયતનો પટાવત થાય; પણ જ્યારે ફટાયાની જાગીર હોય ત્યારે તેના દીકરા પોતાની બાપની જમીન સરખે ભાગે વ્હેંચી લે અથવા ન્હાના ભાઇયો એક ન્હાનો ભાગ સરખે હિસ્સે વ્હેંચી લઈને મ્હોટો ભાગ ટિલા-યતને માટે રહેવા દે. આ રીત જો ખરેખરી એવા જ નિયમ પ્રમાણે નિરંતર ચાલવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત તો દેખીતું જ છે કે જેમ ઘણા જમીન-દારોનું થયું છે તેમ ભાગના ભાગ પડી જવાથી થોડી પ્હેડિયે જમીનદારનો તાલુકો વ્હેંચાઈ જઈને તેઓ દરેક કેવળ ખેડુતની સ્થિતિયે આવી પ્હોંચ્યા હોત. પણ જ્યાં મધ્યસ્થ સરકાર હતી નહિ, અને જ્યાં આસપાસ ઘરના અને સરકારના કજિયા સદા મચી રહ્યા હતા, તેવામાં ફટાયા અથવા ન્હાના વંશના જે સારા રજપૂતો હતા તેઓએ પોતાની તરવારના બળથી પોતાનો વારસો વધારી દીધો. ઘણુક તો, પોતાના બાપદાદાની મિલ્કતનો હિસ્સો મૂકી દઈને, ઘણે આઘે જઈને, લશ્કરી ચાકરિયે રહ્યા. જ્યાં લાંબી મુદત સુધી લડાઇયો ચાલ્યાં કરે તેવી સ્થિતિમાં તે જાતના ઘણા લોકો કામ આવી જાય એ વાત દેખીતી છે તે પ્રમાણે, થવાથી, જમીનના ન્હાના વિભાગ પડી જતા અટકી પડ્યા. ભાયાતનો હક્કદાર વારસ છેવટે ટિલાયત હોય છે. કોઈ કોઈ વાર જ્યારે ભાયાતનો ભાગ તેનું પૂરૂં થાય એટલો હોતો નથી, ત્યારે, પોતાના કુટુંબના મુખ્યને ત્યાં ઘરાણે મૂકે છે અથવા વેચાતો આપે છે; કોઈ કોઈ વાર તો મરજીથી અથવા અગત્ય પડવાથી પોતાના ટિલાયત વિના બીજા કોઈ પાસેના શક્તિમાન પડોશીને પોતાનો આખો ગરાસ અથવા તેનો થોડો ભાગ પોતાનું રક્ષણ મેળવી લેવા સારૂ અથવા તે પજવણી કરે નહિ એટલા માટે આપે છે; આ સિવાય, રજ-પૂત ઠાકોરોના ખજાના ઉપર બીજા પ્રકારનો મારો છે, તે એ કે ધર્મ કરવાનું મન થવાથી અથવા માનની ઇચ્છાને લીધે, બ્રાહ્મણ, ગોસાઈ, અને બીજા યાચના કરનારાઓને અથવા કીર્ત્તિનો સિક્કો કટાર રાખનારા ભાટ અને ચારણોને કાંઈ આપવાની અગત્ય પડે છે. આ લોકો યાચકોના

સામાન્ય નામથી દેશના કેટલાક ભાગમાં ઓળખાય છે. ઈડરના રાવ વીરમદેવ અને બીજાઓએ લાખપસાવનાં મહા ભારે દાન કરેલાં આપણા જોવામાં આવ્યાં છે. આ દાન માત્ર નાણાં, પોષાક, જવાહીર, ઘોડા અથવા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓનાં જ આપતા એમ નથી, પણ જમીનનાં આપવામાં આવતાં તે, તે ઉપર શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પસાયતું કહેવાય છે અને તેને કોઈ પ્રકારનો કર પ્રથમના આપનાર ભણીથી લાગુ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ છેવટે કોઈ હોય નહિ ત્યારે પોતાનો વારસ થવાનો છેલ્લો હક્ક રાખેલો છે. કુંભાર, મશા-લચી, અને બીજા ઘરકામ કરનારા ચાકરોને પણ પસાયતાં આપવામાં આવેલાં છે.

આગળ લખ્યુ છે તે પ્રમાણે, ગરાસ એ શબ્દ ધર્મનાં દાન કરેલાં અને જેને પછવાડેથી ચોક્કસપણે પસાવ એવો શબ્દ ચલાવવામાં આવ્યો છે તેને મૂળથી લગાડેલો છે. તથાપિ ભાટ લોકોના વર્ણનમાં કહુંબના ભાયાતોના ગુજરાને અર્થે જે જમીન આપવામાં આવતી તેને તે હમેશાં લગાડેયો છે. અને જો કે, આવા એકલા જ પ્રકારમાં નહિ, તો પણ શબ્દના ચાલતા અર્થમાં ઘણા કાળ સુધી તે શબ્દ વપરાયલો છે. છેવટે, ગામડાના લોકોએ પોતાના લૂંટફાટ કરનારા પડોશિયોને રક્ષણ કરવા-ને અથવા પજવણી કરવી મૂકી દેવાને અર્થે વોળ અથવા એવા જ પ્રકા-રને માટે જે કાંઈ આપેલું તેને પણ ગરાસ એ શબ્દ લગાડેલો છે. આ પ્રમાણે ગરાસિયા એવો કિતાબ મૂળમાં જોતાં આબરૂભરેલો અને તે ધારણ કરનાર રાજવંશીકુટુમ્બનો ભાયાત છે એવું બતાવી આપનાર છતાં, છેવટે કુથકભરેલો શબ્દ થઈ પડયો; તેમ જ, એના ધારણ કરનારા ચોરનો ધંધો લઈ બેઠેલા લૂંટારા અને ભેંકોડાના કુંપાછના મેલીકર જેવા રાતના ઘરાક જેવો અર્થ સૂચવનારો થઈ પડયો.

ઉપર લખેલો ગરાસનો અર્થના પ્રકાર સંભારી રાખવાની ઘણી અગત્ય છે, કેમકે તે ઉપર લક્ષ નહિ આપવાથી કદાપિ ગેરઇન્સાફનું કારણ ઉત્પન્ન થયું નથી, તથાપિ ગુંચવણમાં પડવા જેવું થયું છે. રાવ ચાંદાએ પોતાના વંશપરંપરાના ઈડર સસ્થાન ખુંચાવી લેનારા પાસેથી જે ગરાસ અથવા વોળ મેળવી લીધી તે, અને રાજપીપળાના ડુંગરાના લૂટારૂઓએ રક્ષણ વિનાના ગામડિયા પાસેથી અને ચુંવાળવાળાઓએ ફરતા વેપારિયો પાસેથી જે ગરાસ અથવા વોળ મેળવી લીધી તેની સાથે, ગરાસના મૂળ અર્થને ગુંચવી નાંખવો જોઈયે નહિ; તેમ જ એ હક્કો અને રજપૂત કુટુમ્બના ભાયાત ગરાસિયાના

કબ્જામાં આવેલી કુટુંબની જમીન ઉપરનો નિયમિત અને કાયદાસર હક્ક, એની સાથે ગુંચવી નહિ નાંખવાની વધારે ચોકશી રાખવી જોઇયે.

કાઠિયાવાડના જૂદાજૂદા જમીનદારોની અડકો વિષે કર્નલ વોકરનું નીચે લખેલું વર્ણન આખા ગુજરાતને સામાન્યપણે લાગુ પડી શકે છેઃ–

"રાજા એવી પદવી કુટુંબના મુખ્યને જ માત્ર લગાડાય છે. તે સ્વતંત્ર "હોવો જોઇયે એટલે પોતાના કુટુંબના બીજા કોઈને જમા આપતો "હોય નહિ એમ હોવું જોઇયે. મોગલ કે મરાઠાઓને જમા આપવામાં "આવતી હોય તો તેથી કરીને તેના સ્વતંત્રપણાને આંચ લાગતી નથી. "રાજાનું શિરનામુ 'મહારાજા' રાજાશ્રી—એ પ્રમાણે થાય છે. રાણાની "પદવી રાજાના કરતાં કોઈ રીતે ઉતરી નથી, પણ તેનું મૂળ ખાતરી-"પૂર્વક શોધી કઢાતું નથી. (રાવની પદવી વિષે પણ એમ જ છે) ત્યાર પછી "ઉતરતી પદવી રાવળની છે, તે ભાવનગરના ઠાકોરની ખરેખરી લાગુ "પડતી અડક છે,–જે તેના પૂર્વજોને ડુંગરપુરના રાવળ પાસેથી આશ્રય "મળવા ઉપરથી તેઓએ માનની નિશાની ખાતર ધારણ કરી છે. એમનું "શીરનામુ 'રાવળશ્રી—એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. રાજા, રાણા (રાવ) "અને રાવળના દીકરાઓને કુંવર, અને તેમના દીકરાઓને ઠાકોર કહેવામાં "આવે છે, પણ જો તેઓને જાગીરનો વારસો મળ્યો હોય તો. વળી "ઠાકોરનો દીકરો તેના બાપની હૈયાતીમાં કુંવર કહેવાય છે તેના મરણ "પછી મ્હોટો હોય છે, તે ઠાકોર થાય છે, અને બીજા ભોમિયા, અને "ગરાસિયા કહેવાય છે. રાવળ પછીની પાયરી ઠાકોરની છે, તે જેઓ રાજાના "જેટલી પદવી ધરાવાને યોગ્ય નથી હોતા, અથવા જેઓ કુટુંબની નિરાળી "પણ કનિષ્ઠ શાખાના મુખ્ય હોય છે તેઓને લગાડવામાં આવે છે. "કુટુંબના રિયાયત પ્રતિ ઠાકોરોને ભાયાત તરીકે ખંડણી આપીને ઘોડો "નજર કરી કે ચાકરી કરીને નમ્રુ આપ્યાની નિશાની બતાવવી પડે છે. "ઠાકોરો પોતાના તાબાની જગ્યામાં રાજાના જેટલા સ્વતંત્ર છે. જેઓ "રાજા કે ઠાકોર નથી પણ તેઓના કરતા નીચી પદવીના છે, અને "જેઓને જમીનનો હિસ્સો મળેલો હોય છે તેઓને ભોમિયા કહેવામા "આવે છે. તેઓના તાબામાં જે જમીન છે તેના તેઓ પ્રાચીન વંશપરંપરાના "હક્કદાર છે, અને તે હક્કને ગરાસ એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે, કે જે, "અસલ અથવા કદીમ(બે મુસલમાની શબ્દો છે તેનો અર્થ મૂળ જૂનુ "થાય છે)ના જેવો અર્થ બતાવે છે, તે ઉપરથી ગરાસિયાનું સામાન્ય નામ "અમે તેઓને લગાડયું છે."

સન ૧૭૫૫ માં અમદાવાદ ભાગ્યું ત્યારથી મરાઠી સત્તાની સ્થાપના થઈ ગણવી જોઇએ. પણ તેના પ્હેલાં કેટલાંક વર્ષ આગમચ પિલાજી અને દામાજી ગાયકવાડ, તથા બાજીરાવ પેશ્વા અને બીજાઓના ઉપરીપણા નીચે તેઓએ પ્રતિ વર્ષ હલ્લા કરવા જારી કર્યા હતા, અને વડોદરા પોતાના કબ્જામાં કરી લીધું હતું. આ વેળા સુધી મરાઠાઓના જે હલ્લા કરવામાં આવતા હતા તે માત્ર લૂંટફાટ કરવાને માટે જ હતા અને લૂંટ મેળવવાની તેઓની મતલબ હતી; અને અગર જો તેઓએ મોગલ સરકારના કામદારો પાસેથી ચોથ લેવી ઠરાવી હતી તો પણ તેઓની ફોજના બળ ઉપર તે વસુલ કરી લેવાનો આધાર રહેતો હતો. અમદાવાદ લૂટ્યા પછી પેશ્વાએ અને ગાયકવાડે આખો દેશ અર્ધોઅર્ધ વ્હેંચી લીધો હતો, અને મોગલ તથા મરાઠાઓ વચ્ચે ઉપરીપણા-સંબંધમાં લડાઇયો થતી હતી તેમાં જમીનદાર લોકો ત્રાહીતપણે જોયાં કરતા હતા, અને તેઓના પરગણામાં જેની સત્તા ચાલતી તેઓને જમા આપતા હતા, અને તે જમા અથવા ખંડણી પણ એ જ પ્રમાણે તેઓ વ્હેંચી લેતા હતા. મોગલ કે મરાઠા, એ જમીનદારોના રાજકારભારની વચ્ચે પડ્યા નથી; અને મરાઠાનું રાજ્ય ચાલતું હતું તેવામાં, અકબરના વારામાં જે હક્ક અને પટ્ટા તેઓને પળતાં હતાં તે પ્રમાણેજ પળવા લાગ્યાં, તથા તેઓનો મરતબો તે જ પ્રમાણે જારી રહ્યો. પણ મરાઠા હથિયારથી દર વર્ષે તેઓની પાસેથી વધારે જમા ખેંચતા ગયા.*

મિ૰ એલ્ફિન્સ્ટન કહે છે કે, "બન્ને નદિયો વચ્ચે આવેલી ખુલી "જગ્યામાં, અને દક્ષિણ ભણીના મેદાનમાં, મરાઠી સરકારોને પોતાના "કામદારો રાખીને, દરેક ગામડામાં ઇન્સાફ કરવાને હક્ક હતો, અને તેઓને "ગામડાંની જમીનમાંથી અમુક ભાગ મળતો હતો, માટે તેઓની ઉપજનો "હિસાબ તેઓ તપાસતા હતા. બીજાં બધાં ગામડાં જમા આપીને પોતાનું "સ્વતંત્રપણું રાખી રહ્યાં. ઘણાં ખરા ગામ જે તે નદિયોના કિનારા ઉપર "વશ કરી લીધેલા દેશની વચ્ચે હતાં તે નિયમિત, પ્રતિવર્ષે, પાસેના "મુલ્કી કામદારને ત્યાં જમે ભરતાં હતાં; પણ જેઓની જગ્યા વધારે "મજબૂત હતી, અથવા જેઓ વધારે છેટે હતા તેઓ મુલ્કગીરી ફોજથી "આપવાને અગત્ય પાડ્યા વિના જમા આપતાં ન હતાં. જે ગામોનો ઇનસાફ "કરવાનો અને ઉપજ તપાસવાનો હક્ક થયો હતો તે રૈયતી કહેવાતાં હતાં, "અને જે એકલી જમા આપતાં હતા તે મ્હેવાસી કહેવાતાં હતાં; પણ

* પેશ્વાના એજન્ટ અમૃતલાલે કર્નલ વૉકરને હકીકત આપ્યા પ્રમાણે

"ઈડર અને લૂણાવાડા જેવા રાજાઓને છેલ્લો શબ્દ લાગુ કરવામાં
"આવ્યો ન હતો. જમાબંધી ઉઘરાવનાર કામદારને પ્રતિવર્ષે જે ખંડણી
"આપવામાં આવે છે તે જમાબંધી કહેવાય છે; લશ્કરી અમલદાર જે ઉઘ-
"રાવી લે છે તે ઘાસદાણો કહેવાય છે. ઘણા મ્હેવાસિયો એવા છે કે, કમા-
"વિસદારને ન્હાની રકમ આપવાને ખુશી હોય છે, પણ મ્હોટી રકમ તો
"લશ્કર લાવીને અડાવ્યા વિના વસુલ આપે જ નહિ. એ લોકો જમાબંધી
"અને ઘાસદાણો બન્ને આપે છે; તેમાં જમાબંધી દરવર્ષ કમાવિસદારને
"આપે છે અને ઘાસદાણો પ્રસંગ પડ્યે લશ્કર લઈને અમલદાર જાય છે તેને
"આપે છે. એ બન્ને પ્રકારના કર તે જમા કહેવાય છે અને એ બેમાંથી
"એકેય જમીનની ઉપજનો મુકરર ઠેરવેલો હિસ્સો નથી."

અહિયાં રજપૂત જમીનદારો વિષે ગરાસિયાના સામાન્ય નામથી લખ-
વામાં આવ્યું છે તેમના સંબંધમાં કર્નલ વૉકર નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

"સર્વને પોતપોતાનાં ગામોમાં દેહાન્ત શિક્ષા, અને તેની ક્ષમા કરવાની
"તથા ન્યાય કરવાની સત્તા છે, અને શિક્ષા કરવાને, અથવા કોઈ અપરાધી કે
"હુકમ નહિ માનનારને શિક્ષા કરી હોય તે માફ કરવાની પરવાનગી મેળ-
"વવા, પરગણાના મુખ્ય કસબામાં રહેનાર ઉપરી સરકારને લખાણ કર-
"વાની અગત્ય તેમને કદિ લાગી નથી. અને વળી, સરકારની સામે કોઈયે
"અપરાધ કર્યો હોય તો, જે ગરાસિયાની તે રૈયત હોય તે તેને શિક્ષાએ
"પ્હોંચાડવાને ઘટતા ઉપાય લે એમ કરવામાં આવે છે. તેઓના હદ
"બ્હારના સંબંધ વિષે પણ તેઓએ એ જ પ્રમાણેની છૂટનો ઉપયોગ કરેલો
"જણાય છે. આવાં ન્હાનાં સંસ્થાનવાળાઓને પોતાની હદ બ્હારનાં કામ
"ઘણાં હોય નહિ, અને જે હોય તે ઘણું કરીને તેમના પાડોશી સાથે હોય,
"પણ તેઓ એક બીજા પ્રતિ સલાહ, શાન્તિ અને લડાઈનો હક્ક ભોગવે છે.
"તેઓના વેપારના ફેલાવાને અને રક્ષણ અર્થે, જેવા સંબંધની જરૂર હોય છે
"તેવો સબંધ તેઓ બાંધે છે. તેઓ કિલ્લા બાંધે છે, અને શિરબંધી રાખે છે.
"જમા આપનાર કોઈ સંસ્થાનના બ્હારના કે ઘરના કામકાજથી જમા
"લેનાર સંસ્થાનને, જો કાંઈ અડચણ જેવું હોય નહિ તો તે, કદિ તેના
"કામકાજમાં આડે આવતું નથી. સર્વના સમજવામાં એવી જ તરેહથી છે
"કે જમે આપવાથી જમે આપનારના સ્વતંત્રપણાને ખલેલ પ્હોંચતી નથી."***

"તેઓના વંશપરંપરાના જમીનના કબ્જા સાથે, તેને લગતા હક્ક
"અને છૂટ તેઓ ભોગવે છે. ગામોના ગરાસિયા માલેકો, પોતાનો અને માલ
"મિલ્કતનો બચાવ કરવા માટે, રજપૂતો અને બીજાઓને જમીન આપીને

"ચાકરિયે રાખે છે; ગામના હરેક કારીગરને, જ્યારે જ્યારે ખપ પડે ત્યારે
"ત્યારે, તેઓ વેઠે બોલાવે છે; જે શખ્સની જમીન હોય તેમાં ઉગેલાં ઝાડનાં
"ફળ ભોગવતો હોય, તથાપિ તે ઝાડ પડી જાય ત્યારે તેઓના ઉપર તેમ-
"નો હક્ક થાય છે. લગ્ન કરવા દેવાને માટે તેમનો ઠરાવેલો કર આપવો
"પડે છે, અને તેમને ઘેર બાળક અવતરે છે ત્યારે પણ વધાઈ એટકી થાય
"છે; રૈયતની પાસેથી તેમને જે ઉપજ મળે છે તેમાં તેઓ પોતાની મર-
"જીમાં આવે તે પ્રમાણે વધારો ઘટાડો કરે છે."

જૂદી જૂદી જાતના અનાજની ઉપજમાંથી ઠાકોરોને જે ભાગ મળતો તે તેમની મુખ્ય ઉપજ હતી. વાડિયોની પેદાશ, શેરડી, કપાસ, તંબાકુ અફીણ અને બીજો પાક કે જેનું ફળતર કરવાને મુશ્કેલ પડે છે, તેને માટે સલામી લેવાનો ઠરાવ હતો. જમીનની સલામીના એક ભાગ તરીકે તેઓએ કેટલીક વાર હળવેરો લીધેલો છે. કેટલીક વાર જમીનની ઉપજનો ભોગ થોડો ઠરેલો તેને બદલે જૂજ સલામી તેઓએ લીધેલી છે. ભાયાતને જમીન આપેલી હોય તેવે ઠેકાણે તેઓએ જમીનની ઉપજનો ભોગ તેમને લેવા દઈને રોકડ નાણાં પોતે લેવાનો ચાલ રાખેલો છે. ખેડુત લોકોએ થોડાં વર્ષ લગી દાણાની ઉપજ આપવાને બદલે તેના હક્કની જૂજ સલામી આપેલી છે. ઘણું કરીને સઘળાં ઝાડોની ઉપજ જમીનદારને પળતી. નિર્ધણિયાતો માલ, અને રખડતાં ઢોર પણ તેના જ હક્કનાં ગણાતાં હતાં. વેપારીના માલ ઉપર તેનું નાકું પ્હોંચતું; દારૂ વેચનાર ઉપર, તેમ જ ચામડાં રંગનાર, તથા ચામડાં સાફ કરનારના ઉપર તેનો વેરો હતો. તેમાં છેલ્લો લખેલો વેરો તો ગામનાં સર્વે ઢોરનાં ચામડાં ઉખાડી લેવાની પરવાનગી આપવા બાબતનો બાંધ વેરો તેઓ ઉઘરાવી લેતા.

લગ્ન ઉપરનો વેરો અર્ધા રૂપિયાથી તે બે રૂપિયા સુધીનો જૂજ હતો. ફોજદારી ગુન્હાનો ઉપજેલો દંડ ઠાકોરને મળતો હતો, અને અદાલતની ફરિયાદમાં કેટલીક વાર તો અપાવેલા દાવાનો ચોથો ભાગ મળતો હતો.

હરેક મહાલના રૈયતના ભાગનું કામકાજ મરાઠાઓએ કમાવિસદાર અથવા જમાબંધી વસુલ કરનારને સોંપ્યું હતું. આ અધિકારીને પરગણામાં માત્ર થોડા કાળ સુધી રહેવાને બની આવતું, કેમકે એની જગ્યા લેવાને કોઈ બીજો માણસ વધારે આપવાનો ઠરાવ કરે તો તેને પેલાની જગ્યાએ નીમવામાં આવતો, તે માટે પ્હેલો ઠરેલો હોય તે પરગણાની જાથુ ઉપજ ઉપર અથવા રૈયતના સુખ ઉપર કાંઈ આધાર નહિ રાખતાં તેનાથી ઉસે- ડાય તેટલું તે ઉસેડતો. પૈસાદાર થઈ જવાને તેને એક રસ્તો હતો, તે એ

કે ફોજદારી ગુન્હાનો દંડ તે લેતો; અને ગમે તેવા મહાભારે અને ઘાતકી-પણાના ગુન્હા હોય તો પણ તે દંડ વિના બીજી વધારે સખ્ત શિક્ષા કરીને જવા દેવામાં આવતા નહિ. અદાલતના કજિયા ઘણું કરીને જમીનના કબ્જા વિષેના લેણદેણના, અને નાતજાત સંબંધીના થતા; તે કુમાવિસદારની સત્તા નીચે પંચ ઠરાવીને તેમને સોંપવામાં આવતા, અને કુમાવિસદાર તો તેનો અમલ કરાવી આપવાને જ વચ્ચે પડતો, તથા જે રકમ આપવાની હોય તેનો ચોથો ભાગ પોતાની મેળે ચડાવી જતો.

રજપૂત ઠાકોરોનાં સંસ્થાનોમાં કદાપિ મુલ્કી કે ફોજદારી કજિયા ચૂકવવામાં આવતા તો તે કામ ગરાસિયાના હાથમાં જ રહેતું. ભાટ અને ચારણ લોકોની સત્તા ઘણી ચાલતી હતી, અને તેઓની જેમાં જમાની હોય તે પ્રમાણે તેઓ પળાવતા હતા. કજિયા જ્યારે પંચાયતને સોંપવામાં આવતા, ત્યારે, તેવી બાબતમાં કુમાવિસદારના કરતાં ગરાસિયાની રીતિ સારી હતી. કજિયાવાળા પાસેથી ઠાકોર જુજ રકમ લેતો, તે તેઓ આપી શકે એવી હતી, અને તે ધર્માદા વાપરવામાં આવતી.[1]

મુખ્યત્વે કરીને, તસદિવ્ય અને સમ ખવરાવીને ન્યાય કરવામાં આવતો હતો. ગાયકવાડના રાજ્યમાં અને કાઠિયાવાડ તથા મહીકાંઠાના મુલ્કગીરી માહાલોમાં હજી લગણ પણ એવી રીતિ ચાલે છે. ફરિયાદીની પાસે ગમે તેવો પૂરાવો હોય, તોય પણ, તેનો ઉપયોગ કરવાને બદલે, પ્રતિવાદી પણ ફરિ-યાદીની પાસે એ જ રીતે કરાવવાને ચ્હાતો. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષકારો-માંથી એક જણ બીજાને ઉપર પ્રમાણેની રીતથી અજમાવી જોવાના કામમાં સફળ થતો, એટલે, તકરારી બાબતનો ઘણી વાર નીવેડો થઈ જતો; કેમકે, મુખ્યત્વે કરીને આબરૂદાર માણસો આ પ્રમાણેના ધોરણવતી પોતાની તક-રાર સાબીત કરવાની કડાકૂટ કરવી તે કરતાં લડી મરવાનું મૂકી દેવાનું વધારે પસંદ કરતા.

રેનાડોટની આરેબિયન મુસાફરોની ચોપડીમાં આ ચાલને બરા-બર મળતું આવે એવું વર્ણન છે, તેઓ કહે છે કે, "ઇન્ડીયોમાં એક "માણસ મોતની શિક્ષા કરવા જેવું અપરાધનું કોઈ બીજાના ઉપર "તહોમત મૂકે તો અપરાધીને પૂછવામાં આવે છે કે તસદિવ્ય કરવાને તું

---

૧ પેશ્વા અને ગાયક્વાડ પાસેથી કંપનીને ગૂજરાતમા જે દેશ મળ્યો તે વિષેનો મિ૰ ડિગલે કર્નલ વૉકરને તા૰ ૧૮ મી જુન સન ૧૮૦૪ મા રિપોર્ટ કરેલો, તેની સાથેના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે છેક્ષી બાબત વિષે પણ ઉપર જૂવો

"ચાકરિયે રાખે છે; ગામના હરેક કારીગરને, જ્યારે જ્યારે ખપ પડે ત્યારે "ત્યારે, તેઓ વેઠે બોલાવે છે; જે શખ્સની જમીન હોય તેમાં ઉગેલાં ઝાડનાં "ફળ ભોગવતો હોય, તથાપિ તે ઝાડ પડી જાય ત્યારે તેઓના ઉપર તેમ-"નો હક્ક થાય છે. લગ્ન કરવા દેવાને માટે તેમનો ઠરાવેલો કર આપવો "પડે છે, અને તેમને ઘેર બાળક અવતરે છે ત્યારે પણ વધાઈ એકઠી થાય "છે; રૈયતની પાસેથી તેમને જે ઉપજ મળે છે તેમાં તેઓ પોતાની મર-"જીમાં આવે તે પ્રમાણે વધારો ઘટાડો કરે છે."

જૂદી જૂદી જાતના અનાજની ઉપજમાંથી ઠાકોરોને જે ભાગ મળતો તે તેમની મુખ્ય ઉપજ હતી. વાડિયોની પેદાશ, શેરડી, કપાસ, તંબાકુ અફીણ અને બીજો પાક કે જેનું કળતર કરવાને મુશ્કેલ પડે છે, તેને માટે સલામી લેવાનો ઠરાવ હતો. જમીનની સલામીના એક ભાગ તરીકે તેઓએ કેટલીક વાર હળવેરો લીધેલો છે. કેટલીક વાર જમીનની ઉપજનો ભોગ થોડો ઠરેલો તેને બદલે જૂજ સલામી તેઓએ લીધેલી છે. ભાયાતને જમીન આપેલી હોય તેવે ઠેકાણે તેઓએ જમીનની ઉપજનો ભોગ તેમને લેવા દઈને રોકડ નાણું પોતે લેવાનો ચાલ રાખેલો છે. ખેડુત લોકોએ થોડા વર્ષ લગી દાણાની ઉપજ આપવાને બદલે તેના હક્કની જૂજ સલામી આપેલી છે. ઘણું કરીને સઘળા ઝાડોની ઉપજ જમીનદારને મળતી. નિર્ધણિયાતો માલ, અને રખડતાં ઢોર પણ તેના જ હક્કનાં ગણાતાં હતાં. વેપારીના માલ ઉપર તેનું નાકું પ્હોંચતું; દારૂ વેચનાર ઉપર, તેમ જ ચામડાં રંગનાર, તથા ચામડાં સાફ કરનારના ઉપર તેનો વેરો હતો. તેમાં છેલ્લો લખેલો વેરો તો ગામનાં સર્વે ઢોરના ચામડાં ઉખાડી લેવાની પરવાનગી આપવા બાબ-તનો બાભ વેરો તેઓ ઉઘરાવી લેતા.

લગ્ન ઉપરનો વેરો અર્ધા રૂપિયાથી તે બે રૂપિયા સુધીનો જૂજ હતો. ફોજદારી ગુન્હાનો ઉપજેલો દંડ ઠાકોરને મળતો હતો, અને અદાલતની ફરિયાદમાં કેટલીક વાર તો અપાવેલા દાવાનો ચોથો ભાગ મળતો હતો.

હરેક મહાલના રૈયતના ભાગનું કામકાજ મરાઠાઓએ કમાવિસદાર અથવા જમાબંધી વસુલ કરનારને સોંપ્યું હતું. આ અધિકારીને પરગણામાં માત્ર થોડા કાળ સુધી રહેવાને બની આવતુ, કેમકે એની જગ્યા લેવાને કોઈ બીજો માણસ વધારે આપવાનો ઠરાવ કરે તો તેને પેલાની જગ્યાએ નીમવામાં આવતો, તે માટે પ્હેલો ઠરેલો હોય તે પરગણાની આયુ ઉપજ ઉપર અથવા રૈયતના સુખ ઉપર કાંઈ આધાર નહિ રાખતાં તેનાથી ઉસે-ડાય તેટલું તે ઉસેડતો. પૈસાદાર થઈ જવાને તેને એક રસ્તો હતો, તે એ

"ચિના રાખવામાં આવતી નથી. કાંઈ અમુક કાર્યને માટે કોઈને કોઈએ
"સમ ખવરાવ્યા હોય તો સમ ખવરાવનાર કહે કે 'સમ ફોક છે,' એટલે
"સમ છૂટે છે. ગામડામાં એવા સમ ખાવાના વિશ્વાસથી ઘણો વ્યવહાર
"ચાલે છે અને કેટલાક તો જૂઠા સમ ખાતા જ નથી."

મહીકાંઠામાં અહંમદનગરની પાસે પીર ભઠિયારાની બીજી એક જગ્યા છે, ત્યાં આગળ પણ લોકોની તપાસ સમ ખવરાવીને કરવામાં આવે છે. પીરના સમ ખવરાવવાની બીજી રીત એવી છે કે, પીરને લૂગડાના ઘોડા ચડાવવામાં આવે છે, તે સમ ખાનાર પાસે ઉપડાવે છે. કડીની પાસે મેલડી માતાનું દેરૂ છે. તે માતાના સમ ખવરાવતી વખતે અપરાધી માતા આગળ આરતી ઉતારીને કહે છે કે, "જો હું જૂઠું બોલતો હોઉં તો મેલડી માતા મને આટલા દિવસમાં પૂછે!" સાદરાની પાસે ઢબોડામાં હનુમાનનું એક દેવાલય છે તે ઢબોડિયા હનુમાન કહેવાય છે. જો કોઈને હલકા સમ ખવરાવવા હોય તો આ હનુમાનને પગે હાથ મૂકાવે છે; પણ જો ભારે સમ ખવરાવવા હોય તો અપરાધીને હનુમાનના ઉપર ચડાવેલા તેલનો ખાલો પાય છે. સામળાજીમાં દેવના ઉપર ચડાવેલું ફૂલ ઉપાડવાનુ કહેવામાં આવે છે.

પાલણપુર અને દાંતાની આસપાસના પરગણામાં તકરાર પતાવી દેવાની રીતિ નીચે પ્રમાણે ચાલે છે: નદી અથવા જ્યાં જોઈએ એટલું પાણી હોય ત્યાં, પ્રતિવાદી પોતાના મિત્રોને લઈને જાય છે, અને વાદી પણ સાથે તીરકામઠુ લઈને જાય છે. પ્રતિવાદીને પોતાના ઉપર આવેલું તહોમત મટાડવુ હોય છે તો વાદી કામઠાવતે તીર ફેંકે છે તે પ્રતિવાદીનો મિત્ર લઈને પાછો આવે ત્યા સુધી તેને પાણીમાં ડુબકી મારીને રહેવું પડે છે.

ભાવનગરમાં જેવો પથ્થર છે તેવા જ પ્રકારના પણ વિશેષ ચમત્કારિક એક પથ્થર વિષેનું વર્ણન કર્નલ ટોડ આપે છે, તે શત્રુંજય પર્વતની પાસે છે. તે કહે છે કે, "નેમીનાથની ચોરી પાસે સપાટ સાદો પથ્થર છે,
"તેમાં ત્રણ ફૂટ ઉંચે પંદર ઈંચના પરિઘનું એક કાણું છે, તે મુક્તદ્વાર કહે-
"વાય છે, તેમાં થઈને જે પોતાનું શ[illegible] સંકોચીને નીકળી શકે તે ખચિત
"મુક્ત થાય. પૈસાવાળાના છોકરાઓ, જેઓની ચરબી વધી ગયેલી હોય
"તેઓ, પોતાની ઘણી ચરબી ઓછી કરે નહિ તો, થોડા જ આ અજ-
"માયેશ ખમી શકે એમ છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મુક્તદ્વારની પાસે જ
"એક પથ્થરની ઊંટની મૂર્તિ છે તે ઋષભનો ઊંટ [illegible] અને આ બધા.

"ઉભા પથરા સૂળ એટલે સોય કહેવાય છે. તેથી આપણા બાયબલમાં "લખેલું મનમાં સાંભરી આવ્યા વિના રહેતું નથી."[1]

ડમોઈની પાસે એવી જ જાતનો એક પથ્થર છે તે મામા ડોકરી કહેવાય છે અને તે વિષે ઓરિયેંટલ મેમ્વારના કર્તાએ લખેલું છે.

આ પ્રમાણેની સમ આપીને ચોકશી કરવાની રીતિ, અને બીજી એવા જ પ્રકારની, ગૂજરાતના જૂદા જૂદા ભાગમાં નિત્ય ચાલતી જ છે, તે સર્વેનો એક જ હેતુ છે. આરોપિતનો ન્યાય કરવાનું ન્યાયાધીશોનું ગજું નહિ હોવાને લીધે આરોપિતને જે સમ દેવામાં આવે તે કબૂલ કરવાથી અથવા તે નાકબૂલ કરવાથી તે નિરપરાધી છે કે અપરાધી છે એ વાત તેમને જ મ્હોંડે નક્કી કરાવવામાં આવતી હતી. આ પ્રમાણે તે બધાય પરમેશ્વર પાસેથી ન્યાય પામવાના ઉપાય હતા.[2]

---

૧ એ લખાણ નીચે લખેલી મતલબનું છે, "સોયના નાકામાં થઈને ઉંટને "નીકળી જવાનું કામ સ્હેલું છે, પણ દ્રવ્યવાન્ માણસને સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કર "વાનું કામ કઠિણ છે" ૨ ઉ

૨ ગ્લાસ્ટનબરીના પ્રાચીન દેવળની પવિત્રતાના પૂરાવા સબંધી માલ્મ્સબરીનો વિલિયમ કહે છે કે, "માણસના સ્મરણમાં છે કે, સર્વે લોકો પાણીના અથવા અગ્નિના "સાધનથી સોગન ખાતા પ્હેલા તેઓએ ત્યાં પોતાની અરજિયો મૂકી અને તેઓનો "છૂટકારો થયો તેથી પ્રસન્ન થયા, માત્ર એક જ બાતલ રહ્યો" પણ તે કોણ તે વિષે આપણને બાતમી આપવાને તે ના કહે છે જો આ લખાણ ખરૂં હોય તો અમને ભય લાગે છે કે, આટલા બધા સાધુ પુરૂષો જેમાં ભેગા રહે એવા આ સ્થાનની પવિત્રતા કોઈ કોઈ પ્રસંગે અસત્યને આશ્રય આપવાને સાધનભૂત થયેલી ખરી

કેન્ટરબરીમાં 'સેન્ટ થામસ આ બેકેટ'નું દેવળ છે, ત્યાં આવા જ પ્રકારના ચમત્કાર બન્યા વિષેનું એક મઠવાસી ઇતિહાસકર્ત્તા જણાવે છે અને કહે છે જે ઉપરના સાધુએ ધર્મને માટે પ્રાણત્યાગ કર્યો તે સમયે તે વિદ્યમાન હતો અને તેના ગ્રન્થ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, પાણીના સાધનથી સોગન દેવાની રાજકીય અધિકારિયોને વારે વારે અગત્ય પડતી તે કહે છે કે "જંગલ વિષેના કાયદાની રૂઇયે બે જણ ઉપર "હરિણ ચોરવાનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો, આ વિષેની તપાસ પાણીના સાધનથી "સોગન આપીને કરી, તેમાં એક સપડાઈ ગયો એટલે તેને ફાંસીએ દીધો બીજાએ સેન્ટ "થામસની સહાય થવા પ્રાર્થના કરી તેથી બચી ગયો એક બીજાના ઉપર સરાણનો "એક પથ્થર અને હાથના મોજાની જોડી ચોરવા વિષેનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો, "અને પાણીના સાધનથી સોગન આપીને, તેની તપાસ કરી તેમાં સપડાઈ ગયો એટલે "તેની આંખ્યો ક્હાડી લેવામાં આવી, અને તેના અવયવ કાપી નાખ્યા, પણ તેણે "સેંટની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી સર્વે હતું તેવું થઈ ગયું"

આ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈંગ્લંડનો ઠોકાઠંડા સોગન આપવાનો ચાલ માત્ર

દેશના ચાલ પ્રમાણે, જે ગામની હદમાં ચોરી થઈ હોય ત્યાંથી બીજે ગામ પગલુ જાય નહિ તો ત્યાના લોકોને વળતર ભરી આપવુ પડતુ

ચોક્કસ પ્રસગ ઉપર જ હતો, એમ નથી ખરૂ જોતા મૂળ ઍંગ્લો સાક્સન કાયદાના ધારાનો એ એક મુખ્ય આધાર હતો, અને તે વેળાએ અપરાધિયોને તપાસવાની માત્ર એ જ રીતિ ચાલતી હતી ત્રીજા હેનરી રાજાના વારા લગી, ટાઢા ઉન્હા સોગન આપીને તપાસ કરવાનો ધારો ક્હાડી નાખવામા આવ્યો ન હતો બ્લાકસ્ટોન આપણને કહે છે તે પ્રમાણે, તે સમય લગી, ઇગ્લડમા અને સ્વિડનમા ધર્મ સત્તાધીશોએ અને સસારી રાજ્યકર્ત્તાઓએ માત્ર દેવળોમા અને બીજા પવિત્ર સ્થાનોમા એ ધારા ચલાવવાની છુટ આપી હતી આ પ્રમાણે ખરી વાત છતા એ ધારો ક્હાડી નાખવાને દેવળ સાથે સબધ ધરાવનારા લોકો મુખ્ય સાધન હતા કેમ, હેનરીના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષના દરબારી કાગળો, લૅંકેશાયર કમ્બરલાન્ડ, અને વેસ્ટમોરલાન્ડ(તે દિવસના ઉત્તર ભણીના વિભાગ)ના ફેરણી કરીને ન્યાય કરનારા ન્યાયાધીશોના ઉપર લખેલા આપણા જોવામા આવ્યા છે તેમા તેઓએ લખ્યુ છે કે, અગ્નિ કે પાણીના સાધનથી અપરાધિયોની તપાસ કરવાનો ધારો રોમન ચર્ચ વાળાઓ ભણીથી બધ કરવામા આવ્યો તેને બદલે, જેઓએ ચોરીના, ખૂનના, દ્વેષથી ઘર બાળવાના અને એવા જ બીજા અપરાધ કર્યા હોય તેઓની તપાસ બીજી કઈ રીતિથી કરવી એ વિષે, ન્યાય કરવાના સરકિટ ઠરાવમા આવ્યા તેની અગાઉ કઈ ઠરાવ કરવામા આવ્યો નથી, માટે જેઓએ ઉપર લખેલા પ્રકારના અપરાધ કર્યા હોય તેઓની તપાસ ન્યાયાધીશોએ તે વેળાએ ઠરાવેલા નવા ધારા પ્રમાણે કરવી એવુ કાઉન્સીલના અનુમતથી રાજા ઠરાવે છે સુમારે તે જ સમયમા બીજા વાલ્ડેમાર રાજાએ ડેન્માર્કમા તપ્તદિવ્યથી તપાસ કરવાની રીતિ ક્હાડી નાખી તો પણ, તે સમય પછીની કેટલીક રીતિઓમા એવા ચિહ્ન રહી ગયા છે કે જેથી તપ્તદિવ્યથી સોગન આપવાનો આગળ રીવાજ હતો એમ જૂના લેખો ઉપરથી જણાઈ આવે છે, જેમ કે, મીડ સમર ઇવ (દક્ષિણાયન) જે જુન માસની તા० ૨૧ મિયે બેસે છે તે દિવસે થતા ઉત્સવની વેળાએ સળગતા અગ્નિ ઉપર થઈને કુદી જવાની કુશળતા બતાવવામા આવતી, પણ પાછળથી, તેને વ્હેમ ગણી પાદરિયોએ એવી ક્રિયામા સામીલ રહેવુ નહિ એવી તેમના વડા ધર્માધ્યક્ષ ભણીથી મના કરવામા આવી છે જે જાદુઓરિયા હોય તેમને પારખી ક્હાડવા માટે, પાણીમા નાખી તરાવવાનો અથવા, ચર્ચબાયબલ (દેવળમા ક્રિશ્ચિયન ધર્મપુસ્તક રાખવામા આવતા તે) સામુ મૂકી તેમને તોળવાનો રીવાજ ચાલી સુદ્ધા ચાલ્યો હતો, તેમાથી જેઓ પાણી ઉપર તરી આવેલા એવા લોકો વિષે જેમ્સ રાજાના ડીમોનોલોજી નામના પુસ્તકમાથી બાઇરે ઉતારો કરી લીધો છે તે એ છે કે, "કારણ 'પાણીની અતિ ઘણી અપવિત્રતાની અલૌકિક નિશાની દાખલ પરમેશ્વરે એવુ ઠરાવેલુ "જણાય છે કે જેઓએ બાપ્ટિઝમનુ પવિત્ર જળ ઉતારી નાખ્યુ છે અને જેઓએ 'તેથી થતો લાભ સ્વીકારેલો નથી તેઓને જળ પોતાના અતરમા સઘરશે નહિ." ગમે તેમ કોઈની ખાતરી કરી આપવા સારૂ પાણી કે અગ્નિમા પાર પડી જવાની રહેવત

એટલા માટે શકવાળું કોઈ આવીને ગામની સીમમાં ભરાઈ પેસે નહિ તે સારૂ ચોકશી રાખવાનું કામ પોલિસવાળાઓને માથે હતું. વળી આગલી રાત્રે અજાણ્યાં પગલાં પડેલાં હોય તો પરોડિયામાં તપાસી રાખીને સાચવી રાખવાનું તેઓને માથે હતું કે તે વિષે પૂછવામાં આવે તો ખાતરી થાય એવી રીતથી પગલું પકડીને આમળ ચલાવવવાને તેઓનાથી બની આવે.[1]

તરીકેની બોલવાની પદ્ધતિ પડી ગઈ છે, એ પણ એક સો વરસ તો ટાઢા ઉન્હા સોગન સબંધીની નિશાની રહી ગઈ છે. કેદીને તેના અપરાધપત્રના ઉત્તરમાં તેની તપાસ "પરમેશ્વર અને દેશથી" અથવા વધારે ઘટિત રીતે બોલિયે તો "પરમેશ્વર અથવા દેશથી એટલે ટાઢા ઉન્હા સોગન અથવા જુરીથી કરવા વિષેનું લખી આપવાને ફરમાવવામાં આવે છે, એમાં પણ, ટાઢા ઉન્હા સોગન આપવાની રીતિની નિશાની રહી ગયેલી આપણા જોવામાં આવે છે.

ઇગ્લંડના અંદરના પ્રાન્તોની આપણી કોર્ટમાં અને સ્કોટલાંડની શેરીફ કોર્ટોમાં પક્ષકાર સોગન ખાય તે ઉપર મુકદ્દમાનો આખો અથવા થોડો પણ આધાર ગણવામાં આવે છે, એમા પણ, ટાઢા ઉન્હા સોગનની પ્રાચીનની રીતિ ભણી આપણે વળિયે છિયે.

બેન્થમ નામનો એક ન્યાયશાસ્ત્રી કહે છે કે, "એવા મુકદ્દમા આવે કે જેમાં "સાક્ષિયો મળી શકે નહિ, અને જેમાં વાદી પ્રતિવાદીના હા કે ના કહેવા ઉપર જ "આધાર રાખવાનો હોય, તેમાં, વાદીને તેના પ્રતિવાદીના અંતઃકરણને વિનવવાનું રહે "છે, તે સાધનનો ઉપયોગ શું તેને નહિ કરવા દેવો જોઇયે? એનું ઉત્તર હું એવું આપું "છું, કે એવા સર્વે મુકદ્દમામાં (અને તેઓ ખરા દિવાની વહિવટના દાખલા નથી, પણ "ઉન્હા તપાવેલા લ્હોડાથી, ઉકાળેલા પાણીથી, ઉન્હા ટાઢા સોગન ખવરાવવામાં "આવે છે તેના જેવું એ પણ એક છે) એ બહુ સારૂં છે," ઇત્યાદિ

૧ જે ચાલતી રીતિ વિષે અમે આ ઠેકાણે લખ્યું છે, તેના સરખી જ રીતિ, એક વાર આપણા પોતાના જ દેશમાં ચાલતી હતી, એ એક આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે. રસલ તેના યૂરોપના અર્વાચીન ઇતિહાસના પેહેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૫૩ મેં લખે છે કે, "એંગ્લો "સેક્શન લોકોના ફોજદારી કાયદા, બીજા ઘણા જંગલી લોકોની પેઠે, ઘણા સખ્ત "હતા નહિ. અને તે પ્રકારનું ખૂન કરવામાં આવે તેને માટે, અને ગમે તે પદવીના "માણસના ખૂનને માટે અને રાજા તથા ધર્મગુરૂનું ખૂન કરવામાં આવે તો પણ તેને "બદલે પૈસા અપાવાનું બસ ધારવામાં આવતુ હતું, તેમાં રાજાના કરતાં ધર્મગુરૂનું "માથું, કેંટના કાયદા પ્રમાણે વધારે મૂલનું ગણવામાં આવતું હતું તેમ જ સર્વે પ્રકા- "રના જખમને માટે પણ ઠરાવવામાં આવતું હતું, અને જે પુરૂષ તેના પરોશીની સ્ત્રી "સાથે વ્યભિચાર કરતાં પકડાયો હોય, તેને એથલબર્ટના કાયદાની રૂઇયે, દંડ અપા- "વવાની, અને તેને બીજી સ્ત્રી ખરીદી આપવાની આજ્ઞા કરવામાં આવતી હતી. લૂંટની "શિક્ષાના પ્રકાર ઘણા હતા, પણ તેમાં દેહાંત દંડની શિક્ષા ન હતી. જો કોઈ માણ- "સના ચોરિયે ગયેલા ઢોરનું પગલું, જેના તાબાની ભોંયમાં જઈ પ્હોંચ્યું હોય તે ત્યાંથી "આગળ ક્હાડી આપે નહિ તો, તેને તેનું મૂલ આપવું પડતું હતું.

દેશના વંશપરંપરાના ઠાકોરોની હકુમત નીચે જે મુલ્ક હતો તે, અને જે મધ્યસ્થ સરકારના અમલ નીચે બિલકુલ હતો તે સિવાય, ગૂજરાતની કેટલીક જમીનનો ભાગ વચલી સ્થિતિનો હતો, તે એક વર્ગના લોકોના અમલ નીચે હતો, અને તે લોકોનો તેના ઉપર વંશપરંપરાનો હક્ક ન હતો, તો પણ, તેને સારી પેઠે મળતો આવે એવા પ્રકારનો હક્ક મેળવી લેવાને તેઓ ફતેહ પામ્યા હતા. આવા વર્ગના લોકોમાંથી, આગળ પડતા દાખલા તરીકે ધોળકાના કસબાતિયોનો દાખલો અમે પસંદ કરિયે છિયે. કર્નલ વોકર કહે છે કે, "મોગલ રાજ્યની સમાપ્તિ થવાની અગાઉ, જેઓએ યોગ્યતા મેળવી "રાખી હતી એવા કસબાતિયો, જે હથિયારના બળથી ભાગ્યશાળી થયા હતા "તે ધોળકામાં વસ્યા. તેઓના જથ્થાને લીધે અને તેઓની શૂરી ચાલને લીધે "તેઓની સત્તા ઘણી હતી, અને તેમનાથી લૂટફાટ કરનાર કાંઈ ડરી જતા "હતા. દેશના આ ભાગમાં જ્યારે મરાઠાઓએ શ્રેષ્ઠતા મેળવી લીધી ત્યારે "તેમને તેઓ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. આ સમયે, રાજ્યના ફેરફાર થતા, "અને વારે વારે લડાઇયો ઉઠતી હતી તેથી ગૂજરાત નિર્ધણિયાતી સ્થિતિમાં "આવી પડ્યો હતો, અને ધોળકા પરગણું લગભગ વગર ખેડાણનું ઉજ્જડ "મેદાન થઈ પડ્યું હતું. આ અવ્યવસ્થા ટાળવાને અને દેશમાં જેની સત્તા "ચાલતી હોય અને જેઓની પાસે પૈસો હોય એવા માણસોના આશ્રય "વિના પરગણું આબાદ કરવાને ગાયકવાડ સરકારની શક્તિ ન હતી. આ "પ્રસંગે કસબાતિયોએ એવી માગણી કરી કે 'દરેક ગામ જે અમે આબાદ "કરિયે તે એક ચોક્કસ ભાવથી ઇજારે આપો તો કેટલાંક ગામો અમે "આબાદી ઉપર આણિયે.' આ તેમની માગણી કબૂલ રાખવામાં આવી, "અને ત્યાર પછી, જેમ જેમ ગામડાં તૂટવા માંડ્યાં, તેમ તેમ, કસબાતિયોને "ઇજારે આપવાનો ચાલ પડી ગયો."



"પણ ઍંગ્લો સૅક્સન લોકોમા અપરાધની શિક્ષા ચમત્કારિક હતી તે પ્રમાણે "ડૉમ્સઅરેથા પુરાવા પણ તેવા ઓછા હતા નહિ" ગ્રન્થકર્તા પછીથી ટાઢાઉન્હા ગોળન આપવાની રીતિનું વર્ણન આપે છે

પ્રકરણ ૫.

બ્રિટિશની સત્તા નીચે રજપૂતોની જમીનનો વહિવટ.

મિ. એલ્ફિન્સ્ટને તા. ૬ ઠ્ઠી એપ્રિલ ૧૮૨૧ને[1] દિવસે નોંધ કરી છે તેમાં બ્રિટિશની સત્તાનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ થયો તેથી થતી અસર વિષે લખ્યું છે. મહીકાંઠાની ઉત્તર ભણીના બ્રિટિશના મુલકના અમદાવાદ અને ખેડા એવા નામના બે જિલ્લા પાડ્યા છે. તેઓમાં તે કહે છે કે, "ખાલસા "અને ગરાસિયા એવા બે પ્રકારનાં ગામ આવ્યાં છે." મોગલ અને મરાઠા સરકાર પોતાને હાથે જે ગામોની વ્યવસ્થા કરતા હતા તે ખાલસા કહેવાય છે, અને ઠાકોરોની વંશપરંપરાની સત્તા નીચે જે ગામ હતાં તે ગરાસિયા ગામ કહેવાય છે. "ખાલસા ગામનો સર્વ વહિવટ સરકારથી કરવામાં આવે "છે, અને ગરાસિયા ગામ ગરાસિયાઓના કબ્જામાં રહે છે. તેઓની પાસેથી "સરકારને મ્હેસુલ લેવાનું હોય છે, પણ આગળ તો બધો બદોબસ્ત "તેઓની પાસે રખાવવામાં આવતો હતો. ગરાસિયા ગામના ખરેખરા બે "ભેદ પડેલા છે, તેમાં, જે ગામ રજપૂત અથવા ગરાસિયા લોકોના તાબામાં "હોય છે તે ગરાસિયા ગામને નામે ઓળખાય છે, અને જે કોળિયોના "તાબામાં છે તે સામાન્ય રીતે મ્હેવાસ કહેવાય છે. રજપૂત લોકો, જો કે "પરદેશી છે તો પણ, જ્યારે મુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે, "તે દેશ તેમના તાબામાં હતો; તે સમયે તેઓ કેટલાક તાલુકા અને ગામો "રાખી રહ્યા, અને છેવટે, મોગલોની નબળી સ્થિતિ થઈ ગઈ ત્યારે, બીજા "તાલુકા અને ગામો, પગપેસારો કરીને, પાછાં સ્વાધીન કરી લીધાં. તેઓ "કોળિયો કરતાં વધારે સુધરેલા તેમ જ વધારે શૂરવીર જાતિના છે; અને "કોળી લોકોના કરતાં તેમના દાવાને વધારે માન આપવામાં આપેલું જોવામાં "આવે છે, તેનું કારણ પણ કદાપિ આ હકિકતને લીધે જ હશે; તેમ જ "પ્રાન્તનું રાજ્ય તેઓએ વધારે આધુનિક સમયથી કબ્જે કરી લીધેલું છે "તેને લીધે, પણ હોય. કોળી લોકો, જો કે સૌ વશા તો મૂળના રહેવાશી "છે, તો પણ, ઘણું કરીને તેઓ લુંટફાટખોર અને કંઈ નહિ તો ટંટાખોરિયા "ગામડિયા ગણાયલા જણાય છે; અને તેઓએ આગળની સરકારોની નબ-

[1] ઈસ્ટ ઈંડિયા હાઉસ ઇત્યાદિનાં દફ્તરમાંથી પસંદ કરેલા કાગળો, કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરની આજ્ઞાથી ૧૮૨૬ ની સાલમાં છાપવામાં આવ્યા છે, તેના ત્રીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૬૭૭ થી ૬૯૭ સુધી જુવો. સમઢર્શી કહે છે કે "અસલ છે તે ઘણે ઠેકાણે "સમજાય નહિ એવું અને ખાંપણવાળું છે." એટલા માટે જ્યાં જણાઈ આવ્યું ત્યાં અમે ખરા નામ દાખલ કરવાને ચૂક્યા નથી.

"જાઈ જોઈ સરકારનો વાજબી હક્ક અટકાવ્યો હતો અથવા તો તે આપ-
"વાને અખાડા કર્યા હતા. બન્ને જાતિના લોકો સરકારને રકમ ભરે છે
"અને તે વધારવાનો હક્ક સરકારને હોય એમ જણાઈ આવે છે. તેઓનાં
"ગામોની અંદરખાનેની વ્યવસ્થાની આડે આવવાનો, અથવા તેઓની ઉપ-
"જની સ્થિતિ કેવી છે તે તપાસવાનો રીવાજ ન હતો. આપણી સરકારે,
"તેમની અંદરખાનેના વહિવટમાં હમેશ હાથ નાંખ્યા વિના પોતાનો હક
"સ્થાપિત કર્યો છે. પણ હવણાં થોડા સમયથી ગરાસિયા અને મ્હેવાસનાં
"ગામોમાં તલાટિયો રાખીને તેઓની ઉપજની તપાસ કરવા માંડી છે.
"ધંધુકા, રાણપુર, અને ગોઘાનાં આખાં પરગણાં, મુખ્ય કસબા વિના,
"ગરાસિયા રજપૂતોના હાથમાં છે. તે જ પ્રમાણે, ધોળકાનો ઘણો ખરો
"ભાગ પણ તેમના જ હાથમાં છે; મરાઠા જુલમથી દબાવી પડતા હતા,
"તેવામાં વિરમગામમાં પણ થોડાં ગામ હતાં તે ઓછાં કરવામાં આવી ગયાં.
"ધોળકાના કસબાતી જો કે મુસલમાન છે, અને પાટડીના ધણી કણબી
"છે, અને બન્ને જણા બીજાઓથી તેમના ભોગવટાના વહિવટની બાબ-
"તમાં જૂદા પડે છે, તોય પણ, તેમની ગણના એ જ વર્ગમાં થાય છે, પણ
"બહુ વધારે સંખ્યા તો રજપૂતોની છે. તેઓ તેમના પડોશી અને જાત-
"ભાઈ ઝાલાવાડિયો સાથે મળતા આવે છે, પણ તેઓ વધારે બુદ્ધિશાળી
"અને પ્રતિષ્ઠિત છે. લીંબડી અને ભાવનગરના ઠાકોરોના તાબામાં બીજી
"જગ્યાએ મ્હોટા તાલુકા છે તો પણ, એ પરગણામાં તેઓ આપણી રૈયત
"દાખલ છે. તેઓ સર્વે, શાન્ત અને કહ્યાગરા છે. તેઓનાં ધોળકાનાં ગામો
"ઉપર તલાટી રાખવામાં આવ્યા છે, અને રૈયતનો ભાગ બાતલ મૂકતાં તેઓની
"સર્વ ઉપજ તેમના હિસ્સાની સેંકડે વીશ ટકા લેખે રહેવા દઈને હવણાં સરકાર
"ભણીથી ઉઘરાવી લેવામાં આવે છે. પોલીસનું કામ, તેઓની સત્તા વિના સ્વતંત્ર
"રીતિથી, મુખી પટેલોને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું છે, અથવા તો, પોલિસના
"આવા હલકા અધિકારી ઉપર જે સર્વે દાબ રાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે
"રાખીને તેઓને જ સ્વાધીન રાખવામાં આવ્યુ છે. બીજાઓની સાથે હજી
"લગણ પણ મ્હેસુલ સંબંધી બાબતનો વહિવટ તેમના અગાડીના ધારા પ્રમાણે
"ચાલે છે. પણ તેઓને અદાલતની હકુમત નીચે રાખવામાં આવ્યા છે, અને
"તેઓ મેજિસ્ટ્રેટના એજંટ તરીકે રહેવા છે, અથવા, તેમની જગ્યાએ તેમના
"પટેલ દાખલ થયા છે. મુખ્ય મ્હેવાસિયો જોવા જઈએ તો ચુંવાળ, પરાંતીજ,
"હરસોલ, અને મોડાસા પરગણાના કોળિયો છે. ચુવાળના કોળિયો તો
"ઊંચ હલકા પડી ગયા છે, અને તેમણે તલાટિયોની નિમણુંક કબુલ રાખી

"છે, અને સૈંકડે પચીશ ટકા જતાં, બાકીનું સર્વ મ્હેસુલ આપે છે, પણ
'પરાંતીજ, હુરસોલ, અને મોડાસાવાળા તેઓનું સ્વતન્ત્રપણું રાખી રહ્યા છે
"અને કેટલીક રીતે તો તેમણે પોતાનો તુલ્લડી અને લૂટારૂ જુસ્સો તેવો જ
"ચાલતો રાખ્યો છે" * *

"આપણા રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી એવી વેળાએ, વ્યવસ્થા કરી
"દેવામાં, અસાધારણ જાતની અડચણો નડતી હતી તે, આશ્ચર્ય ઉપજાવે
'એવી રીતે તે ફીટાડી દેવામાં આવી એ પ્રકાર અતિશય અચંબો ઉપજાવે
'એવો છે ગાયકવાડ, પેશ્વા, અને ખંભાતના નવાબના તાબાના મુલકનું
'આપણા મુલક સાથે ચાલતું શેળભેળપણું, અને કાઠિયાવાડ તથા મહીકાંઠાના
"અવ્યવસ્થિત ખંડિયા સંસ્થાન, આપણા તાબાની સીમામાં આવેલા, સંખ્યા
'બંધ અર્ધા વશમાં આવેલા એવા ગરાસિયા અને મ્હેવાસી, ઘણું કરીને
"પ્રત્યેક ગામમાં પાર વિનાના, અને જેનાં જોઇએ એવાં લક્ષણ નક્કી થયેલાં
"નહિ એવા જમીનના ભોગવટાના વહિવટ, અને લોકોનો ઘણો ભાગ જોઇયે
"તો હુલ્લડી તથા લૂટારૂ, એ સર્વે વાનાં એકઠાં મળ્યાં, તેથી કરીને, કુંપની સર
"કારના તાબાના મુલકના બીજા હરકોઈ ભાગ કરતાં, મહી નદીની પેલી
'મેરનો ભાગ, વહિવટ ચલાવવાને ઘણો કઠિણ થઈ પડ્યો આ પ્રમાણે છતાં
પણ, સરકારની સાવચેતીથી, અને જૂદા જૂદા ઠેકાણાના અધિકારિયોની
'વિચારશક્તિ અને સાવચેતીથી કોઈ અચાનક અથવા ભારે પડતા ફેરફારને
'લીધે પ્રજાના મન ઉશ્કેર્યા વિના, અને પોતાની મેળે ગભરાટમાં પડ્યા
'સિવાય, અતિશય સલાહશાન્તિથી આપણી સત્તા અને આપણો વહિવટ
"સ્થાપવામાં આવ્યો કેટલાક વર્ષથી આપણા નવા નવા સુધારા વેગથી
'આગળ વધતા ચાલે છે, અને જો કે ઉતાવળથી સુધારો કરવાનો
'ભય હવે ઓછો થઈ ગયો છે, તો પણ તે આગળ ધપાવાનું મંદ પાડવું
'જોઇયે, અથવા તો અમુક સીમા બાંધવી અને તેની પાર ધપી જવાની
' [illegible]

"ગરાસિયા લોકો પાસેથી લેવાતી જમામાં વધારો ગમે ત્યારે કરવો "હોય તો તે પ્રમાણે કરવાને તેઓ પાત્ર હતા. તે પ્રમાણે વધારો કરવામાં "આવ્યો એટલો જ માત્ર મ્હેસુલ ખાતામાં ફેરફાર કર્યો પણ જ્યાં સુધી "તેઓ ખેડા નીચે હતા ત્યાં સુધી ખડણી સંબંધી નિયમ પાળવામાં આવ્યા "હતા, અને ધોળકાના કસબાતી બાપુમિયાંના માત્ર એકલા અને થોડા સમ- "યના પ્રકાર સિવાય, તેઓની ઉપજના સાધન અથવા કારભાર વિષે પૂછ- "પરછ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો.

"ન્યાય ખાતાનો કાયદો ચલાવવામાં આવ્યો એ પણ એક ખરેખરો "મ્હોટો નવીન ફેરફાર થયો; અને તે બહુ વ્હેલો દાખલ કરવામાં આવ્યો; "પણ તેની અસર ઉતાવળી જણાવા લાગી કે નહિ, એ શકભરેલું દેખાય છે. "ગરાસિયા ગામોના રહેવાશિયોમાંથી ઘણા એક આપણી અદાલતોમાં ફરિયાદ "કરવાને આવ્યા હોય એમ જણાયું નથી; પણ જે કજિયામાં વાદી ખાલસા- "ગામનો રહેવાશી હોય તેવે પ્રસંગે તેની ખાતર વચ્ચે પડવું સરકારને સ્વા- "ભાવિક અને યોગ્ય લાગતુ.

"પ્હેલા ફેરફારો જે વધારે આકરા લાગ્યા, તે મુખી, પટેલ અને તલા- "ટિયો (તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તલાટિયો) ઠરાવવાનો કાયદો થયો તેથી ઉત્પન્ન "થયા. જે ગરાસિયાઓના તાબામાં એક કરતાં વધારે ગામ હતાં તેઓને "મુખી પટેલ ઠરાવવાની અગત્ય પાડવામાં આવી, અને તેઓ જ્યારથી નીમાયા "ત્યારથી માત્ર મેજીસ્ટ્રેટ એકલાના જ જવાબદાર રહ્યા. જેઓની પાસે "એકેક ગામ હતુ તેઓને તેમને પોતાને જ મુખી પટેલ ઠરાવ્યા; બીજા "પ્રકારવાળાઓને ગામ દીઠ બીજો એકેકો માણુસ નીમવાની અગત્ય પાડી "અને તે માણુસને માત્ર મેજીસ્ટ્રેટનો જ જવાબદાર ઠરાવ્યો, ગરાસિયાઓનો "નહિ. ધોળકાનાં ગરાસિયાઓના સર્વે ગામોમાં તલાટિયો દાખલ કરવામાં "આવ્યા, અને ધંધુકા, રાણપુર, તથા ગોધાનાં ગરાસિયા ગામોમાં દાખલ "કરવાનો અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યો. ધોળકાના ભરણાના ધોરણમાં એક "વધારે ફેરફાર થયો છે, તે એ કે, સરકારને ખંડણી આપવી પડતી હતી "તેને બદલે ગરાસિયાને જે ઉપજ રહેતી હતી તેના અમુક પ્રમાણમાં આપ- "વાનું ઠર્યું, અને તે પ્રમાણ સરકારી હિસ્સાના માત્ર સેંકડે વીસ ટકા લેખે "છે, જેમાંથી તલાટીના પગાર સુદ્ધાં બધું ગામખર્ચ વસુલ થઈ જાય છે.

"જમીનદારોની ઉપજ ઉપર આ ફેરફારની જે અસર થઈ તે ત્રણ, મુખ્ય "ગરાસિયાના ભરણાના આંકડા બતાવીને જણાવી છે, તે સાથે બે કસબાતિયો "જે તેઓના કરતાં જૂદા પ્રકારના છે તેઓના આંકડા પણ મેં આપ્યા છેઃ—

	૧૮૦૨	૧૮૧૭	૧૮૨૦
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
કોઠનો ઠાકોર	૪૮,૦૦૦	૫૭,૦૦૦	૭૨,૦૦૦
ગાંગડનો ઠાકોર ..	૧૫,૫૦૦	૧૯,૦૦૦	૨૩,૦૦૦
ઉટેલિયાનો ઠાકોર ...	૬,૦૦૦	૬,૦૦૦	૧૧,૦૦૦
બાપુમીયાં કસબાતી ..	૫૦,૦૦૦	૭૩,૦૦૦	૮૯,૦૦૦
લતીફ્ખાન કસબાતી...	૧૧,૦૦૦	૧૩,૦૦૦	૧૬,૦૦૦

"એઓની ભરણાની રકમ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગરાસિયાઓની બહુ "વધી ગઈ છે, અને પાછળનાં પંદર વર્ષ કરતા, ગયાં ત્રણ વર્ષમાં તો "બહુ જ વધારો થયો છે.

"તલાટિયોની નિમણૂંક જમીનદારોને ઘણી અણગમતી થઈ પડી છે, અને "ધોળકાવાળાઓએ તો મને ખાતરીપૂર્વક કહ્યુ કે, 'અમારી ખંડણીમા "વધારો થયો તેના કરતા તલાટીની નિમણૂંક અમને બહુ આકરી લાગે "છે. તે જાણે સરકારની ભણીનો કર્ત્તાહર્ત્તા હોયની એવો ડોળ ધારણ કરે છે "અને અમારી રૈયતની ફરિયાદી સાંભળે છે, તેમ જ અમારા આખા ગામમા "ગડબડાટ કરી મૂકે છે, તથા તેઓએ અમારા લોકોમાં અમારો ભોજ છેક "હલકો પાડી નાંખ્યો છે.'

"તાલુકદારો સાથે આપણે જેમ જેમ વિશેષ સંબંધમાં આવતા ગયા તેમ "તેમ અદાલત વિષે પણ તેમને વળી બહુ લાગવા માંડ્યું; અને જે સ્થિતિના "લોકોને લાગુ પડે એવી કાયદાની યોજના હતી તેના કરતાં આટલા બધા "જૂદા પ્રકારની સ્થિતિના લોકોને તે લાગુ પાડવામાં આવ્યા, અને તે લોકોએ "જે વેળાએ દસ્તાવેજો લખી આપ્યા હતા તે વેળાએ તેમાં લખ્યા પ્રમાણે "જ પળાવાની અગસ પાડવામા આવશે એવુ ધારેલુ નહિ, તેમની પાસે, "તે પળાવવામાં આવ્યા તેના પ્હેલાં તેમા કાંઈ ફેરફાર કર્યો નહિ, એ "આપણને એક ખેદ પામવાનું કારણ છે, કોઠનો રાજા જે કર્નલ વોકરના "૧૮૦૪ની સાલના રિપોર્ટની વેળાએ ૧૫૦ ઘોડેશ્વાર અને ૨૦૦૦ શિર- "બંધી રાખતો હતો તેના ઉપર મેજીસ્ટ્રેટે સમન્સ ક્હાડેલો તે ઉપર "લક્ષ નહિ આપવાથી તેને કેદમા નાખવામાં આવ્યો; અને પાટડીનો "ઠાકોર, કે જેણે, એક વાર ગાયકવાડની ફોજના હલ્લાની સામે બે મહિના "લગી ટકાવ કર્યો હતો તેણે, પોતાના સ્વતન્ત્રપણાને સમયે, લડાઈને માટે

"અને ખંડણી આપવાને કરજ કૃહાડેલું, તે આપી શક્યો નહિ, તે ઉપરથી
"તેને કેદમાં નાંખ્યો. આ પુરુષો એવા છે કે, જેઓને કર્નલ વૉકરે, અને
"આપણી સત્તા પ્રથમ સ્થાપતી વેળાએ જે ગૃહસ્થો આપણું કામ કરવા
"રહેલા હતા તે સર્વેએ, હું માનું છું કે, રાજાઓ કરીને લેખેલા, અને
"તેઓની પાસેથી આપણી ખંડણી વસુલ કરી લેવા સિવાય, કોઈ વાતે
"વચ્ચે પડવાનો આપણને હક્ક નહિ, અને જેઓની હવણાં સર્વે સત્તા અને
"મર્તબો, તેમ જ ઘણી ખરી તેમની સર્વ ઉપજ છીનાવી લેવામાં આવી છે,
"એવો તેઓની સ્થિતિમાં જે ફેરફાર થઈ ગયો છે તે આ પ્રમાણે બતાવી
"આપવા કરતાં વધારે બલકટ રીતે હું દર્શાવી શકતો નથી. ઘણા ખરા
"આ સર્વે ફેરફાર ગયાં ત્રણ વર્ષમાં થયા છે. આવો એકાએક ફેરફાર થયો
"તે લાગ્યા વિના રહે નહિ, અને જો કે તેઓના ઉપર કદાપિ અન્યાય
"થયો નહિ હોય, તો પણ, તેઓને સખ્તાઈ ઘણી રહેવી પડી છે, એ વાત
"આપણે માન્ય કરવી જોઇયે."

રજપૂત તાલુકદારોની સાથે ન્યાયથી વર્ત્તવામાં આવ્યું છે કે નથી આવ્યુ, એ મુદ્દા વિષે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટનના મનમાં ઢચુપચુ હતું દેખાય છે. આ મહાન્ પુરુષનું વિદ્યાવિષયક મહાન્ કાર્ય પરિપૂર્ણ થયેલું જોવાને સર્વે ઇચ્છા રાખે તે પ્રમાણે થયું હોત તો, જે તકરારી બાબતનો નિર્ણય કરવાને મુંબઈના ગવર્નર તરીકે તેની નારાજી હતી તે સંબંધી કદાપિ હિન્દુસ્થાનના ઈતિહાસકાર તરીકે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હોત. પણ તેમ બન્યું નથી એટલે ઢચુપચુ થવાનાં તેના મનમાં શાં કારણ હશે તે વિષે આપણે માત્ર કલ્પના કરી શકિયે છિયે.

સ્થાનિક તાલુકદારોના અધિકાર વિષે બ્રિટિશ સરકાર એકસરખી રીતિએ તો ચાલી જ નથી. જ્યારે સન ૧૮૦૨ માં ધોલેરાનો મુલ્ક જે તે સમયે પેશ્વાની સત્તા નીચે હતો, અને જે, ધંધુકા પરગણાનો એક ભાગ હતો તે, બ્રિટિશ સરકાર ભણીથી તેમને સોંપવામાં આવ્યો, અને મરાઠા (પેશ્વા) રાજાના હક્કની દરકાર રાખ્યા વિના, મરાઠા રાજાના હક્કની સામે બ્રિટિશ સ્વતંત્ર રાજા તરીકે તે ઉપર પોતાના વાવટા ચડાવ્યા ત્યારે સ્થાનિક તાલુકદારોનો રાજા તરીકેનો હક્ક, જે પછવાડેથી વારે વારે નાકબૂલ કરવામાં આવ્યો તે, તે અવસરે, તેઓએ કબૂલ રાખ્યો હતો એટલું જ નહિ, પણ નક્કીપણે સ્થાપિત કરી બતાવ્યો હતો, એમ છતાં પણ આ વાત વીત્યાને તેર વર્ષ થયાં તેવામાં, ગોઘા પરગણું મરાઠાઓએ તેમને આપ્યું હતું તે ઉપરના ભાવનગરના રાવળના અધિકાર વિષેનો વાંધો

ઉઠ્યો ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે બહુ પ્રયાસે પણ, નભી શકે નહિ એવી ઇતિહાસ સંબંધીની તકરારો બતાવીને, રાવળનો તેના ઉપર અધિકાર ચલાવવાનો હક ચાલી શકતો નથી એવું સાબીત કરવાને પ્રયત્ન કર્યો. સર્વેના ઉપર ઉપરીપણાનો જે વહિવટ સ્થાપન કરવાને આપણે ઇચ્છિયે છિયે તે મુસલમાન અને મરાઠાનાં રાજ્ય, જે હવણાં પડી ભાગ્યાં છે, તેમના વારામાં ખરેખરો ચાલતો હતો એવું ધોરણ પકડી, એ સામાન્ય તકરાર, અગત્ય વિનાનો અને ચાલી શકે નહિ એવો યત્ન કરીને પ્રતિપાદન કરતાં ગુંચવી નાંખી છે. આ મુદ્દા વિષે વાંચનાર તેનો પોતાનો અભિપ્રાય બાધવા માટે આગળનાં પૃષ્ટો શક્તિમાન્ કરશે. કદાપિને તે અમારા મત સાથે મળતો આવશે કે, હવણાં જેટલું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેટલે સુધી તેમનો "જિતનો હાથ" પ્હોંચ્યો ન હતો, અને ભોમિયા ઠાકોરોને જો કે ખંડિયા કરી નાંખવામા આવ્યા હતા, તો પણ, તે માંહેલા ઘણા જણ, પોતપોતાના સ્થાન ઉપરનો અધિકાર સાચવી રહ્યા હતા. તથાપિ રજપૂત તાલુકદારોના રાજા તરીકેના પદની, અથવા ઓછા એવા ભાવાર્થના શબ્દની, અમે એવી ગણના કરતા નથી કે, જે સ્કોટિશ હાયલાંડના સેલ્ટિક Celtic તાલુકદારોને લાગુ પડી શકે નહિ, તેમ જ તેમના જમીનદારી હકના ન્હાશ કરવાના કામને પણ અમે સ્કોટલંડના વંશપરંપરાના અધિકારના ન્હાશને જેવું અન્યાયનું કામ લેખિયે છિયે તેના કરતા વધારે અન્યાયનું કામ ગણતા નથી,—ભાવાર્થ એવો કે, એ ને તે બરાબર છે. અમદાવાદના સુલ્તાનોએ, અને એથી વિશેષ દિલ્હીના પાદશાહોએ હિન્દુ રાજાઓ ઉપર ઉપરીપણું ચલાવ્યું, તે કદાપિ વધારે નહિ, તો પણ, ક્રોમાર્ટી[1] Cromarty અથવા આરગાઇલમાં[2] Argyle ઉપર સ્ટૂઅર્ટ[3] વંશના રાજાઓ રાખી રહ્યા હતા તેટલું તો હતું જ. અને અણહિલપુરની સમૃદ્ધિના સમયમાં તેના રાજાની સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટ ચાલતી હતી એમાં તો કશો સંશય નથી.

---

૧ ક્રોમાર્ટી—સ્કોટલાંડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું એક પરગણું છે ત્યાં હાઇલંડર્સ નામના સેલ્ટિક જાતના લોકો રહેતા હતા. અને સ્કોટલાંડના સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વખતમા લાંબા સમય સુધી લૂટફાટ તથા મારફાડ કરવામા પ્રખ્યાત હતા.

૨ આરગાઇલ—સ્કોટલાંડના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર આવેલું પરગણું છે વળી એ જ નામનું કુટુંબ, જેને પરગણામા ઇસવી સનના બારમાં સૈકામા પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યારથી બધા સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વખતમા તે કુટુંબના માણસોએ સ્કોટલાંડના ઇતિહાસમા સારો ભાગ ભજવ્યો છે.

૩ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓ—મૂળ પુરુષ રોબર્ટ બીજો સન ૧૩૭૧ મા સ્કોટલાંડની ગાદિયે આવ્યો ત્યાર પછી તેના વંશજોએ સન ૧૬૦૩ સુધી સ્કોટલાંડ ઉપર રાજ્ય

બ્રિટિશના પ્રદેશની સરહદમાં સ્થાનિક તાલુકદારોની જમીનદારીની સત્તા ઘણા કાળ સુધી નભી શકી હોત નહિ એ વાત દેખીતી છે; અધિપતિપણું સ્થાપિત કરવાને માટે સોનેરી સિંહોનો વાવટો, હિન્દુસ્થાનના પ્રાન્તો માંહેથી એકલા ગૂજરાતમાં જ ફરકાવવામાં આવ્યો હતો એમ નથી; અને જ્યારે શિવાજી તથા તૈમુરના વંશજો એકસરખી રીતે દબાઈ ગયા ત્યારે, જેઓના વધારે જૂના થઈ ગયેલા હક્ક અથવા વળી જેઓની સત્તા દેખીતી રીતે વધારે હલકી પડી ગઈ હોય એવા બીજા ઉગરી જાય એવી આશા રાખી શકાય નહિ. વળી ખુદ જિતનાર પ્રજામાં, પ્રજાસત્તાક વલણના વિચારોએ જય મેળવી લીધો હતો, તેની તેવી અસર, જિતી લીધેલા ઉપર, મોડી વ્હેલી પણ થયા વિના રહેલી નથી; ઈંગ્લંડની ભૂમિ ઉપર (સ્વતંત્ર વલણ રૂપી) આવી પડેલું તોફાન, થોડી મુદતમાં, સોરઠના કિનારા ઉપર અથડાતાં મોજાંઓ(વાળી સ્થિતિમાં) વધારે ઉછાળા મારે એ નિઃસંશય હતું; અને જે સત્તાએ મેક કેન્ઝી[1]

ચલાવ્યું. તે વર્ષમાં ઈંગ્લાંડની રાણી ઇલીઝાબેથ મરણ પામતાં, તે વખતનો **સ્કોટલાંડનો રાજા** જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લાંડનો પણ રાજા થયો. એ બન્ને રાજ્ય જોડાઈ ગયાં, અને સ્કોટલાંડનો જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લાંડ ને સ્કોટલાંડનો પ્હેલો જેમ્સ કહેવાયો, આ **સ્ટુઅર્ટ** રાજાઓના સમયમાં પ્રજાસત્તાક વલણના વિચારો રૈયતમાં પ્રસરવા લાગ્યા હતા, તેનું પરિણામ એ થયું કે, પ્હેલા **ચાર્લ્સ** રાજાને તેઓએ ગર્દન મારચો, અને છેલ્લા રાજા **જેમ્સ બીજાને** ૧૬૮૮ માં ગાદિયેથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારથી **સ્ટુઅર્ટ** રાજાઓના વંશનો અંત આવ્યો. તેના કુમાર **જેમ્સ એડવર્ડે** સન ૧૭૧૫ માં **સ્કોટલાંડ** જઈ ગાદી પાછી મેળવવા તજવીજ કરી, પણ તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, ત્યાર પછી છેક સન ૧૭૪૫ માં જેમ્સ એડવર્ડના કુંવર **ચાર્લ્સે** વળી એક વાર પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ તે ફત્તેહ પામ્યો નહિ. આ વખતથી **સ્ટુઅર્ટ** વંશના રાજકુમારોનો ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે.

૧ **મેક કેન્ઝી** અને **મેક શીમી**—સ્કોટલાંડના ઉત્તર ભાગમાં વસનારી **હાઈલાંડરને નામે** ઓળખાતી અર્ધી જંગલી એવી ઘણીક જાતોમાંની બે જાતિ, છે. આ જાતોના નામ ઘણું કરીને **મેક** શબ્દથી શરૂ થાય છે, જેનો અર્થ **પુત્ર** એમ થાય છે. એટલે તે પછી આવતો બીજો શબ્દ તે જાતનો મૂળ પુરુષ સૂચવે છે. એ પ્રમાણે મેક કેન્ઝી એટલે કેન્ઝીવાળી જાત, અને **મેક શીમી** એટલે **શીમી**વાળી જાત. એ લોકો શૂરવીર અને લડાયક હતા. અને તેઓના પ્હાડી મુલકમાં સેંકડો વર્ષો સુધી, દરેક જાત સ્વતંત્રપણે કુટુંબી રાજ્યબંધારણ પ્રમાણે વર્તતી. **સ્ટુઅર્ટ** રાજાઓના સમયમાં વખતો વખત તેઓમાંની એક અથવા વધારે જાત, રાજા સામે અથવા પોતપોતામાં લડતી. સન ૧૭૧૫ માં જેમ્સ એડવર્ડ જ્યારે ઈંગ્લાંડની ગાદી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમાંની એકથી વધારે જાતોએ તેને મદદ કરી હતી. વળી સન ૧૭૪૫ માં ચાર્લ્સે જ્યારે ફરી એવો જ

અને મેક શીગીનો વંશપરંપરાનો અધિકાર છીનાવી લીધો તે સત્તાના ઝપાટામાંથી સાણંદના વાઘેલા અને પીરમના ગોહિલ ઉગરી જવાની આશા રાખી શકે નહિ. જ્યાં રાજકીય સત્તા ચાલતી બંધ પડી ગઈ ત્યાં રાજકીય હક્ક પણ બંધ પડ્યા એમ માનવું જોઇયે, અને સૂર્યની આગળ જેમ ન્હાનો અગ્નિ ઝંખવાઈ જાય છે તેમ, મ્હોટા અધિપતિપણા આગળ, ન્હાના અધિકાર ઝખવાઇ જવા જ જોઇયે.

તો પણ જ્યારે આપણે અમુક દૃષ્ટાન્તો ઉપર ધ્યાન આપિયે છિયે ત્યારે મિ૰ એલ્ફિન્સ્ટનને ઢચુપચુ થવાનાં કારણ વધારે ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે છે. કોઠ[1] અથવા સાણંદનો ઠાકોર, જે જેતા અથવા અજીતસિંહ વાઘેલાનો વારસ હતો, અને જે, અણહિલપુરના છેલ્લા મહારાજા કર્ણની ગાદીનો હકદાર નહિ તો પણ, તેના વંશજ તરીકેનું અભિમાન ધરાવનાર હતો, તેની જાગીર અને સ્થિતિ વિષેનું ઉદાહરણ આ કથનના પૂરાવામાં લઈ શકાય એમ છે. એની જાગીર વિષે કર્નલ વૉકરની સાક્ષી તરીકે, તેના જ શબ્દોનો ઉતારો કરિયે છિયે. તે કહે છે કે, "મ્હેવાસ ગામો (ધોળકાના) સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં "છે, અને ઘાસદાણાની જમા બહુ મુસિબતની સાથે આપે છે. આ જમા "મ્હોટી ફોજથી, અથવા જે ઠાકોરોને લાગતું વળગતું હોય છે તેમની "સાથે કરાર કરવાથી મેળવવામાં અથવા ઠરાવવામાં આવે છે. કરાર કર"વાથી ઘણું કરીને તેઓને છૂટ મળે છે. આવા તાલુકદારોમાંથી કેટલાએક, "વધારે અથવા ઓછી સત્તાવાળા ગરાસિયા હોય છે, પણ કોઠનો જમીનદાર "રાજાનું પદ ધારણ કરે છે, અને તે બહુ શ્રેષ્ઠ વંશમાંથી ઉત્પન્ન થવા વિષે "દાવો ઉઠાવે છે એમ કહેવાય છે. આ ઠાકોરો માંહેલા પ્રત્યેકને ત્યાં હથિ"યાર સજેલા કેટલાક અનુગામિયો હોય છે તે તેને ત્યાં ખુશીથી રહે છે, "અને તે રાજી થઇને આપે તે ઉપર અથવા અન્યોન્ય મળીને લૂંટ મેળવે

પ્રયત્ન કરયો, ત્યારે પણ, કેટલીક જાતોએ બહુ જ ભાવથી તેને મદદ કરી હતી આમાં આ જાતના લોકોની ભારે હાર થઈ અને ત્યાર પછી પોતપોતાના સસ્થાનોમાં સ્વતન્ત્રપણે વર્તનારી આ જાતોની હકુમત છીનવી લેવામાં આવી, તેમ જ લડાઈનાં સાધનો પણ તેમની પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યાં અને તેમના સરદારોને તેમની જાગીરની માત્ર પેદાશ ખાવાનો હક્ક રાખવામાં આવ્યો તેમ જ તેમનો લડાયક પોષાક પણ તેમને પ્હેરવાની મના કરવામાં આવી, ત્યાર પછી ધીમે ધીમે કરીને તેઓ ખેતીવાડીના શાન્ત ધંધામાં લાગી ગયા ર૰ ઉ

૧ કર્ણ, પછી સારંગદેવ, પછી વીરસિંહ પછી મહીપ, એણે દિલ્હીની સામે બ્હારવટું કરીને રાજ્ય મેળવ્યું તેના મ્હોટા કુંવર જેતાએ કોઠ પરગણું મેળવ્યું, અને વરસિંહે માણ્ડલ પરગણું મેળવ્યું ર૰ ઉ

"તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પણ કોંઠના રાજાની ચાકરીમાં બે
"હજાર શિરબંધી છે, અને એક સો ને પચાશ અશ્વાર છે, તે તેના ગામના
"રખેવાળનું કામ કરે છે, અને અધિરાજાની ફોજની પેઠે, તેઓને રાજાના
"શરીરનું રક્ષણ કરવાને અથવા શત્રુવટ મચાવવાને રાખવામાં આવે છે.
"કોંઠ ગામની આસપાસ કોટ નથી, પણ તે જંગલની વચ્ચે છે, અને તેની
"ચારે ભગ કિલ્લા આવેલા છે. કોંઠવાળાના અધિકાર નીચે ચોવીશ ગામ
"છે. ઘણું કરીને પ્રતિવર્ષે ૪૨,૬૨૩ રૂપિયાની જમા આપે છે, પણ પ્રસંગને
"અનુસરતો આ રકમમાં ફેરફાર થાય છે. * * મરાઠા લોકોએ આપેલા
"નામ પ્રમાણે જે મ્હેવાસિયો ક્હેવાય છે તે, ધોળકામાં એટલા બધા સત્તા-
"વાળા છે કે, તેઓ લગભગ મુલ્કગીરીથી જમા આપનારાઓની હારના
"ગણાય છે, અને તેમની પાસેથી વાર્ષિક જમા અથવા ઘાસદાણાનો હક
"મેળવવાને તેમના ઉપર પ્રતિવર્ષે મુલ્કગિરી કરવાની અગસ્ય પડે છે. જો
"ફોજ બહુ વધારે હોય તો લાગલો જ જમાનો આંકડો વધારીને તરત જ
"વસુલ કરવામાં આવે. અને ફોજ જો કદાપિ બલવાન્ હોય નહિ તો એક
"ન્હાની લડાઈ થાય તેનો પછી પરિણામ ગમે તે થાઓ પણ સામા થવુ
"એ મ્હેવાસને માટે આબરૂવાળુ ગણાય છે; પછી સીમમાં લૂંટફાટ ચાલ્યા
"પછી જેવો પ્રસંગ તે પ્રમાણે વધારે ઓછો ફડચો થઈ જાય છે."

ઉપર લખવામાં આવ્યું એવા તાલુકદારો, જે મ્હેસુલ આપતા ન હતા, પણ જે માત્ર લડાયક ફોજના દબાણને લીધે જમા આપતા હતા તેઓની અને મુલ્કગિરીથી જમા આપનારાઓની વચ્ચે ખરૂ જોતા નહિ જણાઈ આવે એવો ફેર છે. પરંતુ બન્ને વર્ગોના તાલુકદારોના ભાગ્યમાં વિશાળ ફેરફાર થયો. સાણંદનુ સસ્થાન પશ્ચિમમાં જો કાંઈક વિશેષ છેટે આવ્યુ હોત, અને જે રેષા ધોળકા પરગણાને પાસેના કાઠિયાવાડના મુલ્ક-ગિરી સંસ્થાનથી જુદુ પાડે છે તેની પે'લી મેર આવ્યું હોત તો, તે તાલુક-દારનાં વંશપરંપરાનો અધિકાર અને પ્રતિષ્ઠા એ બન્ને રહ્યાં હોત, અને તેને જે જમા આપવી પડત તે કદાપિ જરા વધારેલી, પરતુ ભવિષ્ય કાળને માટે નક્કી કરેલા જાયુના આંકડાની ઠરી હોત. એમ જ જ્યારે નીપજ્યુ નથી ત્યારે, થોડા વર્ષની અદર તેની જમા રૂપિયા ૪૩,૦૦૦ થી ૭૨,૦૦૦ સુધી વધારી નાંખવામા આવી, અને તે સાથે, એક પરદેશી અધિરાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે, તેના આશ્રિતો, તેના પોતાના જ ઘરમાં, તેના ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યા. અને મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન ક્હે છે તે પ્રમાણે, તેની "સર્વે સત્તા અને મર્તબો, તેમ જ ઘણી ખરી તેની સર્વ ઉપજ છીનાવી

લેવામા આવી." અદાલતમાંથી નિકળેલા સમન્સની મતલબ તે મોવશા તો ભાગ્યે જ સમજ્યો હશે તેથી તે પ્રમાણે હાજર નહિ થવાથી ખરેખાત તેને બદીખાને નાંખવામાં આવ્યો. આવો બનાવ બનવાથી અણુહિલપુરના રાજવશી કુટુબના આ વશજના ઉપર આવી સખ્તાઈ ગુજરવાને માટે, અને સંકટને માટે તેને ફરિયાદ કરવી પડે એ સ્વાભાવિક છે તેમ જ તેના પડોશી લીંબડીના અને વઢવાણુના ઝાલા ઠાકોરો જે તેના કુટુબના અગાડીના પટાવતો હતા તેઓ, સારા ભાગ્યે કરીને, બ્રિટિશની સત્તા નીચે આવી પડવાને બદલે, મરાઠાની સત્તા નીચે આવી પડ્યા તેથી તેમનું વધારે સારૂ ભાગ્ય ઉઘડ્યુ, એટલા માટે તેઓને તેમની અદેખાઈ કરવી પડે, એમા ભાગ્યે જ આશ્ચર્ય પામવા જેવુ છે.

જો આ વિષય અમે વિસ્તારથી લખિયે તો બહુ લંબાણુ થઈ જાય, અને વાચનારને કંટાળો આવે એટલા માટે અમે માત્ર એક કે બે બાબત વિષે લખિયે છિયે. ધોળકાના કસબાતિયો, જે મૂળથી જ માત્ર ચોક્કસ મુદતને માટે પટો રાખનારા છે તેમની, અને જમીન ઉપરના સદાના હકનાળા રજપૂત જમીનદારોની વચ્ચે જોઇયે એટલુ અંતર રાખવામાં આવ્યુ નથી અને વળી, એ લોકોના હક્ક એવા છે કે જેને માટે કર્નલ વૉકર બહુ "સત્યતાથી કહે છે કે, એ હક્કો જેના લેખ રહેલા નથી એવા, બહુ જ "આદ્યેના, પ્રાચીન કાળથી વશપરપરાના ક્રમે કરીને હાલના ભોગવનારાઓને "પ્રાપ્ત થયા છે અને જગપ્રસિદ્ધ માન્યતાથી તે તેઓના છે એમ ગણવામા "આવ્યુ છે, તથા હમણાં લગી પણ તેમા કાંઈ ઘટાડો થયા વિના જેવા ને "તેવા તેમના ભોગવટામા રહ્યા છે. આ હક્કો તેઓ પોતાના હથિયારના "બળથી યુગોના ફેરફારની સામે ટક્કર ઝીલીને સાચવી રહેલા છે. વળી "મુસલમાનોએ તેઓના હક્ક છીનવી લેવાને એમનાથી થઈ શક્યુ એટલુ "તો કર્યું, અને તેમના રાજ્યની હૈયાતી જતી રહી તથાપિ તેઓ તેમની "પછવાડે જેવા ને તેવા કાયમ રહ્યા છે.'

જાડેજા ગરાસિયાના જમીનના વહિવટ વિષે બોલતા, મુંબઈ[1] સરકાર રજપૂત ભાયાતની સ્થિતિ વિષેનું ઘણું ચોખ્ખુ વર્ણન આપે છે. તે કહે છે કે, "અજાર(કચ્છના તાલુકા)ના જાડેજા, અગાડીના રાવોના ન્હાના "ભાઇયોના વશજ છે, એ ન્હાના ભાઇયોને ગરાસ આપવામાં આવ્યો હતો, "તેમાં પછી, જેમ વર્ષ થતા ગયા તેમ, તેઓના વશજ વધતા ગયા તે

૧ સિલેકશન ઓફ્ પેપર્સ નામના સગ્રહના ત્રીજા ભાગને પૃ ૭૫૦ મે તા૦ ૩૧ મી મે ૧૮૧૮ ના રાજનો મુબઇનો રેવેન્યુ ખાતાનો કાગળ છે તે પ્રમાણે

"પ્રમાણે ભાગ અને વિભાગ પડતા ગયા. તેઓ પોતાના કર્મભાગના ધણી
"છે, અને તે ભાગ તેઓને પોતાના જન્મના હક્કથી મળેલો છે, તેને માટે
"મૂળ જોવા જઇયે તો રાવને તેઓએ પૈસા સંબંધી કશો સ્વીકાર આપ્યો
"નથી; પણ જ્યારે સામાન્ય ભય આવી પડે ત્યારે, તેઓ ગરાસ ખાય તેના
"બદલામાં, જે ઠરાવો કરવામાં આવેલા તેમાં ચાકરી કરવાનો પણ ઠરાવ
"સદા ગણવામાં આવેલો છે, અને જ્યારે ભાયાતો એકઠા થયેલા ત્યારે
"તેમના ઘોડાને માટે ચંદી અને તેમને માટે ખાવાનું અને અફીણ મળેલું
"છે. * * * તેઓના નિરાળા લાભને માટે જે જમીન આપવામાં આવેલી,
"તે તેઓ ખેડી ખાય તો તેની સલામી લેવામાં આવતી નહિ એવો આગવો
"ગરાસ કહેવાય છે, અને ગૂજરાતમાં તેને જીવાઈ કહે છે; પણ જો રૈયત
"તેનું ખેડાણ કરે તો સરકારનો વેરો તેના ઉપર લાગુ પડે અને જમીનના
"માલિક તરીકેની સાંથ ગરાસિયાને મળે."

આવા પ્રકારની હકિકતના ઘણા દાખલા અમારા આ ચાલતા પુસ્તકમાં આપ્યા છે, અને ખરેખર જો જાગીર ઉપરનો હક્ક કદાપિ જગતમાં હોય તો (જે વાત અમે જાણિયે છિયે કે કેટલાક ભાગે જ માન્ય કરશે) ગૂજરાતના ગરાસિયાઓ જેવો હક્ક ધરાવતા હતા તે કરતાં જમીન ઉપરના વધારે સારા હક્કનો દાખલો ખોળી કહાડવો બહુ કઠિણ છે. તથાપિ કોર્ટ ઑફ્ ડાયરેક્ટરોનો મત જૂદા પ્રકારનો થયો. તેઓના વિચારમાં એમ આવ્યું કે, જાડેજા ગરાસિયાઓને જમીન મળી હતી તે "ચાકરી કરવાની સરતે "મળી હતી." તેઓ કહે છે કે, "હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં, ચાકરીને "બદલે જેઓને જાગીર આપવામાં આવી છે તેઓની પાસેથી ચાકરી "લેવાની અગત્ય નહિ રહેવાથી, તેમના હક્ક વિષે ઠરાવ કરવાનું જેવું ગુંચ-"વાડાભરેલું થઈ પડેલું છે તે જ પ્રમાણે આ હક્કના નિર્ણય વિષે પણ ગુંચવાડા-"ભરેલું થઈ પડ્યું છે. આ ઇનામી ગરાસની અમને લાગે છે કે, સ્વતંત્ર "મિલ્કતમાં ગણના કરવી જોઇયે નહિ; અને જ્યારે નોકરી કરવાની બંધ "થાય છે, અથવા જ્યારે તેની ગરજ રહેતી નથી, ત્યારે સરકારના નિવેડા "ઉપર તેનો આધાર રહે છે."

મુંબઈના ઠિસ્પાચમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે, ગરાસિયા લોકો જે કરારોથી જમીન ભોગવે છે તેમાં એક શરત ચાકરી કરવાની પણ છે; અને આપણા પોતાના (ઇંગ્લંડ) દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી, લશ્કરી ચાકરી કરવાના ધોરણથી વંશપરંપરાની જમીનની જાગીર મળી હોય તે, રાજાને ચાકરીની ગરજ નહિ પડવાના જ માત્ર સબબ ઉપરથી, સરકાર ખાલસા

થઈ ગયેલી ગણવામાં આવે છે, એવો અભિપ્રાય ભાગ્યે જ બાંધી શકાશે. વળી ગૂજરાતમાં જે વહિવટ ચાલતો હતાં તે ખચિત જ જુદા પ્રકારનો હતો, એ વાત લક્ષમાં રાખવાની અગત્ય છે, તે એ કે, ગરાસિયા પાસેથી નોકરી લેવાની રાજાની મરજી હોય અથવા ન હોય તો પણ ગરાસિયા લોકોના હક્કો તો કાયમી જ હતા.

સન ૧૮૧૯ માં કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટરોએ કહ્યું છે કે, "ગરાસિયા લોકો "પાસેથી સલામી[1] અથવા જમા લેવાનો આપણો રાજ્યહક્ક છે તેમાં "વધારો કરવાની આપણી સત્તા ખુલ્લી રીતે સાબીત થઈ ચૂકી છે એવું "અમારૂં માનવું છે. અગાડી રાજ્યસત્તા વિષે તકરાર ઉઠવાથી તેના ઉપર "ગરાસિયા, ભીલ, અને કોળિયોએ પોતાનો દાવો કર્યો એટલે તેના ઉપરનો "સર્વ હક્ક કુંપનીનો છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું તે ઠરાવ ઉપરથી "પણ ઉપરનો વધારો કરવાનો કુંપનીનો હક્ક સ્વાભાવિક રીતે સાબિત થઈ "શકે છે. એ ઠરાવનો હેતુ, બીજી રૈયતની સાથે, આ વર્ગવાળાઓને સરખા "ધોરણના ગણવાનો છે, અને તેમ થવાથી, સાર્વજનિક લાભનાં કાર્યોના "ભારનો પ્રમાણમાં હિસ્સો આપવાની જવાબદારી, તેમની મિલ્કત ઉપર "લાગુ થાય છે. માત્ર અમુક વર્ષની મુદત સુધી અથવા નિરંતર સરકાર "ભણીની માગણી ખસુસ કરીને માફ કરવાના અથવા તેને હદવાળી "કરવાના કારણથી જે બાબતમાં તે તે જવાબદારી ઠરી શકતી હોય નહિ "તેટલી જ માત્ર બાતલ રહી શકે છે."

ગરાસિયા પાસેથી લેવાની જમામાં (ખંડણી તરીકે) વધારો કરવાનો હક્ક ભાગ્યે જ એવા પ્રકારનો હતો કે તે સંબંધી દબાણ અંગ્રેજ સરકાર કરી શકે. એ તે હક્કો હૈયાતીમાં છે એમ ગણિયે તો તે નક્કી મુસલમાનો પાસેથી પ્રાપ્ત થયો હતો તો મુસલમાનોના તેમના જ વર્ણન પ્રમાણે તેનો આધાર બીજા કશા ઉપર નહિ પણ જોરજુલમ ઉપર હતો, અને તેની હદ પણ એ જ ધોરણ ઉપર બંધાઈ છે. ઉપરના લંબાણના છેલ્લા ભાગના ધોરણ ઉપર આધાર રાખ્યો હોત તો પણ અમને એમ લાગે છે કે, કોંડના રાજાની બાબત (એ જ દૃષ્ટાંતને વળગી રહેતાં) પ્રથમ જેવી થઈ છે તે કરતાં તેની તરફેણમાં તે વધારે લાભદાયક થઈ હોત અને તે થોડી ઘણી આ પ્રમાણે થઈ હોત,—એનો મુલ્ક બ્રિટિશના અધિકાર નીચે રહ્યો હોત; મહીકાંઠા અથવા કાઠિયાવાડમાં જે ધોરણથી, જમા ઠરાવવામાં આવી તે ધોરણ પ્રમાણે નજર રહેતાં, માજી સર-

1 આ જમાની મૂળ ઉત્પત્તિ વિષે મુસલમાન ગ્રન્થકર્તાએ આપેલું વર્ણન પૃષ્ઠ ૭૨૭ મે છે તે જુવો, તેમાં સલામી અને વાંટા એ શબ્દોનો ખુલાસો આપેલો છે.

કારોને તેણે જે જમા આપેલી તેના ઉપર યોગ્ય વિચાર કરીને તેવી જમા નક્કી કરવામાં આવી હોત; અને (સરકારની તંગી પૂરી પાડવામાં ઘટિત ભાગ આપવો જોઇયે તે કરતાં એ જમા ઓછી પડેલી ધારવામાં આવી હોત તો) તે ઉપરાંત, તેના પોતાના સંસ્થાનમાં તેની પાસે પોલિસ રખાવીને અને ન્યાયખાતું સ્થપાવીને, અથવા સરકારી પોલિસના અને સરકારી અદાલતોના ખર્ચનો ભાગ લઇને "સાર્વજનિક લાભનાં કાર્યોના ખર્ચનો પ્રમાણમાં હિસ્સો આપવાની જવાબદારી" તેની પાસેથી પૂરી કરી લીધી હોત. પણ જેમ મરાઠા કે મુસલમાનના રાજ્યમાં ચાલતું તેમ સરકાર ભણીથી વચ્ચે પડ્યા વિના તેની જમીનના ખેડુતો સાથેનો તેનો વહિવટ પોતાને જ ચલાવવા દીધો હોત. ગરાસિયાઓની સાથે વધારે કઠોરપણાથી વર્ત્તણૂક ચલાવવામાં આવી તે કદાપિ જે ગડબડાટ વિષે અમે સૂચવ્યું છે તેને લીધે હતું.

કોર્ટ ઑફ્ ડાયરેક્ટર પોતાનું લખાણ આગળ ચલાવે છે કે,—"તો પણ "એ વાત ઉઘાડી છે કે, ગરાસિયા જે છૂટાને માટે દાવો કરે છે તે બધી "નહિ તો થોડીનું પણ મૂળ, સરકારના હક્ક સાચવી રાખવાનું કામ જેઓને "સ્વાધીન કરવામાં આવેલું તેઓના પ્રમાદ, નબળાઈ, અથવા લાંચિયાપણાને "લીધે રોપાયલું જણાય છે; તેઓના વાંટા જમીન ઉપરના હક્ક દગા, પ્રપંચ "અને જોરજુલમના સાધન વિના બીજી સારી રીતિથી ઓછા જ મેળવેલા "છે (!); તોડા ગરાસના નામથી જે હક્ક તેઓ ઉઘરાવી લે છે તેનું મૂળ પણ "ઘણું કરીને એવા જ પ્રકારનું છે; અને કેટલાક પ્રકારમાં તો તે છૂટો નજીવા "અને તુરંગી બનાવોથી ઉત્પન્ન થયેલી તે પછી પછવાડેથી નબળાઈને લીધે "ચાલવા દેવામાં આવી, અને બીકને માટે પાળવામાં આવી."

ગરાસિયાઓનો જમીનનો બન્ને પ્રકારનો ભોગવટો, પોતપોતાના પ્રકારમાં અને મૂળમાં એક બીજાથી કેવળ ભિન્ન છે, તો પણ, બન્ને ભોગવટા ગરાસના એક જ નામથી ઓળખાય છે એટલે તેઓમાં શો ફેર છે તેની બરાબર સુજ કરવામા પ્રથમ આવેલી નહિ, તેથી કરીને ગરાસિયાના આખા વર્ગ વિષે કોર્ટનું ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વલણ થયેલું એવી અમે ધારણા કરી હતી, પણ ત્યાર પછી, ત્રણે વર્ષે કોર્ટે ફરીને લખાણ કર્યું તેમાં પણ એ જ પ્રકારનું વલણ જોવામાં આવે છે. એમ કહે છે કે "ગરાસિયાઓને, અને બીજી "જાતના જે લોકો જોરાવરીની રીતિ વાપરીને આગળ વધેલા છે તેઓને જે "જાગીર મળે છે તે તેમની પાસેથી લશ્કરી ચાકરી કરાવવાના ઠરાવથી, "પણ જે કરાવવાની હમણાં અગત્ય નથી તેને માટે આગળના વખતથી

"સરકારથી આપવામા આવેલી છે, અથવા તો એ લડાયક જાતિના લોકો
"રૈયત ઉપર લૂટફાટ કરવાનો જુલમ ગુજારતા હતા તેમાથી પોતાનો છૂટકારો
"મેળવવાને જે ખુચાવી લેવા દીધેલુ તે છે, એમ જણાય છે તેઓએ જે
'જે મેળવી લીધેલું છે તે સર્વ ઉપર અમારી નજર ઈતરાજભરેલી પડ્યા વિના
'રહેતી નથી, અને જો કે અમે સહેલાઈથી મારી શકિયે છિયે કે વેળાને
"અનુસરીને કામ ક્હાડી લેવા સબધી વિચારો સબુરી પકડવાની બળકટ રીતે
"ભલામણ કરે તો પણ જેમ જેમ તેઓના હકનો વિસ્તાર ઓછો થતો
'જશે તેમ તેમ સદા અમે આનદ પામતા જઈશું"

ન્યાય અને વાજબીપણાનો વિચાર રહેવા દેતાં સ્થાનિક ઠાકોરોની વિરુદ્ધ નિ સશય ઘણ બોલવાને મળી આવે એમ છે ખરૂ તેઓનો ખપ રહ્યો નથી એવી તકરાર ક્હાડી શકાય, તેઓની પાસેથી ચાકરી લેવાની વધારે ગરજ રહી નથી, તેઓને તેમના આળસ અને કટાળામાથી ખસેડીને જેમ સલાહશાન્તિના કામમાં પાછા આણી શકાય એવો સભવ ઓછો રહ્યો છે, તેમ લશ્કરી કવાયત શીખવવામા આવે તે પ્રમાણે શીખ્યેથી લડાઈનો પ્રસગ આવે ત્યારે એક વાર ફરીને કામના થઈ પડે એવો સભવ પણ ઓછો છે તો પણ એ વાત સ્મરણમા રાખવી જોઈયે કે હમણાની વેળાએ પણ અનુભવી અધિકારિયોનો એવો અભિપ્રાય જાણવામા આવ્યો છે કે, પોતાના કરતા ઘણા વિશેષ લશ્કર સામે ક્ષત્રિયોના પુત્ર જે સત્તા ઘણા કાળથી રાખી રહ્યા હતા તે સત્તા ઓછી કરી નાખવાને લીધે ગૂજરાતની અદરખાનેની સલાહશાન્તિને ધાકો પ્હોચ્યો છે ગરાસિયા લોકોની સાથે વધારે ઉદારતાભરેલી વર્તણૂક ચલાવી હોત તો તેઓની રીતભાત સુધરી હોત નહિ એવુ કોઈ પણ કારણથી નક્કી ઠરે એમ નથી, અને હાલના સમયમા પણ, જમીનદારોનો વર્ગ તેઓના વશપરપરાના હક્કે કરીને પ્રતિષ્ઠા ધારણ કરી પોતાના દેશના રક્ષણ કરનારા પોરા થઈ પડે એવા અભિપ્રાયને ટેકો આપનારા છેક નથી એમ નથી, તથાપિ બ્રિટિશ સત્તાનો ગૂજરાતમા પ્રવેશ થયો તેની જ સાથે અભિતસિંહ વાઘેલા અથવા મોખડાજી ગોહિલના વશજોને જેમ ફરિયાદ કરવાના સરસ આધારવાળા અને ખરેખરા કારણ ઉત્પન્ન થયા તે પ્રમાણે, આ દેશના રહેવાશિયોના ગમે તે ભાગને એવાં જ કારણ ઉત્પન્ન થાય તેને માટે પોતાના દેશ ઉપર પ્રેમ રાખનાર હરકોઈ જનને વધારે નહિ તો ખેદ કરવા દેવા જેવુ પણ થયુ છે

સ્થાનિક ઠાકોરોના લાભમા જે અભિપ્રાય ઉપર દર્શાવવામા આવ્યા છે તેની સાથે મિ૰ એલ્ફિન્સ્ટને જે અભિપ્રાય બતાવેલા જણાય છે તે

વિરુદ્ધ પડતા નથી. ગરાસિયાઓને સરકારી ભાગના સેંકડે વીશ ટકા મળતા હતા તેને બદલે ત્રીશ ટકા મળે એવી રીતે તેઓનું ભેરણું નક્કી કરવા માટે એના એ જ ધોરણ ઉપર પાંચસાલી ફેરફાર કરવાનું રાખીને ધોળકામાંથી તલાટિયો કઢાડી નાંખવાનો તેણે અભિપ્રાય આપ્યો; ગરાસિયાઓને તેઓના ન્યાયની કોર્ટો સાથેના સંબંધમાં ચોક્કસ અંશે છૂટો આપવા વિષે તેણે ભલામણ કરી; અને તાકીદ કરી કે, "જૂના દેવાને માટે તેઓના ઉપર "કરેલા સર્વે દાવા દસ્તાવેજની રૂઇએ કર્યા હોય તો પણ જે સમયે તે દેવું "કરવામાં આવ્યું હોય તે સમયે પક્ષકારો જે સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય "તે સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતી બધી બાબતો, કે જેથી કરીને દેવાના પ્રકારને "અસર થઈ શકે, તે સર્વે ધ્યાનમાં લઈને તેની તપાસ ચલાવવી જોઈયે; "અને વળી ગરાસિયાને પકડવાને અને કેદ કરવાને બદલે, ગરાસિયાના "ગૂજરાનને માટે યોગ્ય ભાગ રહેવા દઈ ને ધીરે ધીરે દેવું વાળી દેવાને બની "આવે એટલી તેની જાગીરનો ભાગ જપ્ત કરવાને જડજોએ કલેક્ટરના ઉપર "લખાણ કરવું." મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટને વળી સૂચવ્યું કે, "જ્યાં જ્યાં સોઈ "આવતી જાય ત્યાં ત્યાં ગરાસિયાને પોલિસના ઉપરી તરીકે ઠરાવવો, અને "તેની મુખી પટેલની જગ્યાએ ચાલતી રીતે નિમણૂંક કરવી નહિ, કેમકે "રજપૂત ઠાકોર એ અધિકાર કબૂલ કરવામાં હલકું સમજે."

મ્હેવાસિયો (જે શબ્દ તે એકલા કોળી ઠાકોરોને લગાડતો જણાય છે) સંબંધી મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન ભલામણો કરે છે તે વળી વધારે આગળ પડતી છે, અને વાઘેલાની બાબતમાં બોલતાં અમે જે વર્ણન આપ્યું છે તેને પરિપૂર્ણ મળતી આવે છે. એ ગવર્નર કહે છે કે, "એમ જણાય છે કે, તેઓ "(મ્હેવાસિયો) હવણાં પરતંત્રપણાની જેટલી પાયરિયે છે તેના કરતાં કદિ "પણ વધારે પરતંત્ર હતા એવી ઇતિહાસમાં કંઈ નિશાની મળી આવતી "નથી; અને એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેઓને વધારે હલકા કરવાનો "હક્ક આપણે આપણા પૂર્વાધિકારિયો પાસેથી મેળવી લીધો નથી, અને "આપણા પોતાના નિર્ભયપણાને લટે એટલો આપણા પડોશિયોના ઉપર "દાબ ચલાવવાને સૃષ્ટિનો નિયમ આપણને છૂટ આપે છે તે નિયમ ઉપર "તેમ કરવાનો આપણા હક્કનો આધાર રહેવો જોઇયે; અને એટલા માટે "તેમના સંબંધી કામમાં હાથ ઘાલવાની આપણી હદ આટલી જ રહેવી જોઇયે.

"દેશમાં લશ્કરની તંગી વિષે વિચાર કરતાં, આપણે ગૂજરાતમાં "પ્રથમ આવ્યા ત્યારથી મ્હેવાસિયોએ આપણને તસ્દી આપી નથી એ "આશ્ચર્યની વાત છે; અને આવી સલાહશાન્તિનું જોખમ મ્હેસુલમાં થોડોક

"વધારો થાય એટલાં માટે, અથવા પોલિસમાં તરંગભરેલો સુધારો
"કરવાની ખાતર કાંઈ કરવું એ ન્યાય અને રાજનીતિ એ બન્નેથી વિરુદ્ધ છે.
"સુધારો ખરેખરો થશે એ વાત મને શક કરતાં પણ વિશેષ લાગે છે; કેમકે,
"જ્યાં કોળિયોએ ઉદ્યોગની અને નિયમમાં રહેવાની ટેવ પાડી હોય નહિ
"ત્યાં તેઓની ચાલ વિષે જવાબદાર તેઓની જાતિવાળાઓને ઠરાવવાથી જ
"માત્ર તેઓને દાબમાં રાખી શકાય એમ છે; અને, જો આપણે દરેક માણ-
"સને આપણી પોલિસના લાગલા જ અખ્તિયાર નીચે આણવાને યત્નપણે
"પાર પડિયે તો ચોરિયો ઘણી વધી પડે એમાં મને શક રહેતો નથી. તેથી
"હું એવો અભિપ્રાય આપું છું કે મ્હેવાસી ગામડાંમાં, જમાને માટે અને
"લોકમાં સલાહશાન્તિ જાળવવાને માટે ઠાકોરને માથે જવાબદારી નાંખવી.
"જો અગત્ય પડે તો તેની પાસેથી જામીનગીરી લેવી, અને ચોરિયે ગયેલો
"માલ તેની પાસેથી ભરી લેવો, તથા અપરાધિયો આપણને સ્વાધીન કરે
"એમ ઠરાવવું; પણ મુખીપટેલને જે કાયદા લાગુ પડતા હોય તે માંહેલા
"કોઈની પણ સત્તા નીચે તેને ગણવો નહિ, અને તેના ગામમાં જે અપરાધ
"થાય તેમાંથી ક્યા અપરાધની પૂછપરછ ચલાવવી તે સંબંધી અધિકાર
"મેજિસ્ટ્રેટના હાથમાં રાખવો. અલબત્ત જેટલા ભારે અપરાધ હોય તે બધા-
"યની ચોકશી કરવી અને ઠાકોર પાસેથી અપરાધી મેળવી લેવો. તેની માગ-
"ણીનો અમલ નિત્યનો દંડ ઠરાવીને અને મોસલ કરીને કરવો. હઠીલાપણાથી
"કસુર કરે તો ઠાકોરને પકડીને, અને સામો થાય તો સાર્વજનિક શત્રુ
"લેખીને તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને શિક્ષાએ પ્હોંચાડવો. ઠાકોરના પંડને
"લગતી કોઈ ભારે ફરિયાદ હોય તો તેને પકડતાં પ્હેલાં કલેક્ટરે ટુંકામાં
"તપાસ કરવી, અને જ્યારે તેને પકડવાની અગત્ય પડે ત્યારે ચાલતી રીતિ
"પ્રમાણે ક્રિમિનલ જડ્જને સ્વાધીન કરી દેવો. લૂંટફાટની બાબતમાં નહિ
"ગણકારવાના અપરાધ જે ઠાકોરો નિરંતર કરતા હોય તેઓને પદભ્રષ્ટ કરીને
"કેદ કરી દેવા, અને તેને ઠેકાણે કુટુંબના કોઈ બીજા શખ્સને નીમવો;
"અથવા તેઓનાં ગામોમાં થાણાં બેસારવાં અને મ્હેવાસી છૂટો જે પળતી
"હોય તે સઘળી છીનાવી લેવી.

"તલાટિયો નીમવા નહિ, અને જમાની રકમમાં ચાલતાં લગી ફેરફાર
"કરવો નહિ. સરકારનો હક્ક જાળવી રાખવા માટે ઘટે તેવી બાબતો ઉપર
"થોડોઘણો વધારો કરવો; પણ સામાન્યપણે, ખેતીવાડીના ઉપર લોકોનું
"લક્ષ રહે એટલા માટે તેઓને ઉત્તેજન મળવા સારૂ લાભનો મ્હોટામાં
"મ્હોટો ભાગ ગામડાંઓને માટે રહેવા દેવો. ઘણા ખરા મુકદ્દમામાં દિવાની

"રીતે ન્યાયનો રસ્તો નીકળવા દેવો જોઇયે, પણ કેટલાંક ગામોમાં પ્રથમ
"મેજીસ્ટ્રેટને ફરિયાદ કરવામાં આવશે તો ઠીક પડશે. પછી તે અદાલતમાં
"દાખલ કરાવવી કે પંચાયત ઠરાવીને મોસલ કરી તેનો ચુકાદો કરવો તે
"વિષે તે નક્કી કરશે."

આ વિષયની ખરી અગત્ય જોતાં એને માટે જેટલી જગ્યા રોકી છે તે ઘણી જ ઓછી છે તો પણ અમે એને માટે જેટલી જગ્યા આપી શકિયે તે કરતાં વધારે લંબાણ થયું છે, માટે હવે એને આટોપિયે છિયે. અને અમારા વાંચનારાઓને એનું સ્મરણ દેવરાવિયે છીયે કે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટનની સલાહની વ્યાવહારિક યોગ્યતા, હવણાંના સમયમાં કોઈ પણ કારણે કરીને જતી રહી નથી; કેમકે વ્હેલી કે મોડી એક પળ એવી આવવી જ જોઇએ કે જે વેળાએ, જેઓની સત્તા બહુ ઓછી થયા વિનાની રહેલી અને જેઓની ટેવો થોડી જ બદલાયલી એવા ગરાસિયા અને મ્હેવાસિયો ગૂજરાત પ્રાન્તના જે ભાગોમાં હજી લગણ હૈયાત છે તે ભાગો અગત્ય કરીને અંગ્રેજ સરકારના લાગલા જ રાજ્ય નીચે દાખલ થઈ જશે.

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સ્થાપના થવાથી ત્યાંના એક ભાગના લોકો મુસીબત નીચે આવી પડ્યા, તોય પણ ઘણા ભાગને તેથી લાભ થયો છે એ જોઈને સંતોષ થાય છે. મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કહે છે કે, "આ જિલ્લાઓમાં
"મારો મુકામ થવાથી લોકોની ખરી સ્થિતિ સંબંધી ગમે તે વિચાર બાંધવાને
"મને બની આવે એમ ધારવું નહિ. ઉતાવળથી નજર કરતાં જે ખરી વાત
"જણાઈ આવે છે તે એ છે કે ગરાસિયા નબળા પડી ગયા છે અને દબાઈ ગયા છે;
"દેસાઈ અને પટેલ સહિત સર્વે વતનદારો પાસેથી અધિકાર અને સત્તા છીનાવી લે-
"વામાં આવી છે તેને બદલે તેઓના અંગનું અને તેઓની મિલ્કતનું નિર્ભયપણું તે-
"ઓને આપવામાં આવ્યું છે;આપણી મ્હેસુલની રીતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો
"તેથી નાણાવટિયોને તેમના લાભનું એક મ્હોટું કામ મળતું બંધ થઈ ગયું છે,
"અને આટલાં બધાં દેશી સંસ્થાન પડી ભાગ્યાં, તથા માલમિલ્કત સરખી
"રીતે વ્હેંચાઈ ગઈ તેથી વ્યાપારની ભાગતી થવાથી પણ એક બીજું
"નુકસાન થયું છે; ભાટ લોકો એક વાર ગૂજરાતમાં વજનદાર થઈ પડ્યા
"હતા તે હવણાં કશા લેખામાં રહ્યા નથી; અને રૈયત જે આગળ દુઃખ
"સહન કરતી હતી તેને બદલે ઘણું ધન, સુખ, અને નિર્ભયપણું પામી. જેઓ
"વ્યાપારના કામમાં લાગેલા હતા તે, અને કદાપિ ગરાસિયાઓ એ બે જ
"વર્ગના લોકો ખેદ જણાવે છે. હવે વંશપરંપરાના ઠાકોરો નથી, સ્થાપિત
"લશ્કરી નાયકો નથી. અને વિદ્યા અથવા ધર્મને દેખીતું પણ સ્વાર્પણ કરવાથી

"પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર થાય એવા માણુસો પણુ નથી. જેઓએ સહન કર્યું છે,
"તેઓની મિલ્કત લોકોના ઉપર દબાણુ કરવાથી બધાઈ હતી, અને રૈયતના
"અતિ પ્રતિષ્ઠિત અને અતિ ઉદ્યોગી ઘણા મ્હોટા ભાગની ચડતી થવાથી
"તેઓનો પડવાનો બદલો વળી ગયો છે. રૈયતના એ ભાગના લોકોને આપણું
"રાજ્ય સુખદાયક થઈ પડ્યું છે એમાં કંઈ શક નથી. આપણા રાજ્યે
"પિંડારાઓના હલ્લા થતા બંધ કરી નાંખ્યા છે, અંદરખાનેની અવ્યવસ્થા
"થતી અટકાવી છે, સમ અને અપક્ષપાત ન્યાય આપવા માંડ્યો છે, અને
"જુલ્મ તથા બલાત્કારથી પૈસા ખેંચી લેવાના પ્રત્યેક પ્રકાર ઘણા ખરા
"નિકંદન કરી નાંખ્યા છે. સાબ્રમતીની આ કોરનો દેશ જે આપણા કબ્જા-
"માં ઘણી વારથી છે તેનો દેખાવ આવી સ્થિતિમા હોય એવી આશા
"રાખી શકાય એવો છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકોની અગાડીની સમૃદ્ધિ તેઓના
"ઉત્તમ પ્રકારના ઘરોએ કરીને જણાઈ આવે છે; અને રૈયતની ચડતી તેઓના
"રહેઠાણુના સુખે કરીને, તેઓના પોષાકની સફાઈયે કરીને, અને તેઓની
"ધરતીની ઉંચી ખેતિયે કરીને જણાઈ આવે છે. ખેતરોના સુધારાની અને
"ફળદ્રૂપતાની બાબતમાં બંગાળાના ઘણા પ્રાન્તો ઉપર શ્રેષ્ઠપણુ મેળવી
"શકે એમ નથી; પણ પુષ્કળ ઝાડો અને વાડોની બાબતમા સુંદર અને
"ખરેખરાં સારી બાંધણીનાં ગામોની બાબતમાં, અને લોકોના યોગ્ય તથા
"ખીલતા દેખાવોની બાબતમાં ગૂજરાતના પૂર્વ ભણીના જિલ્લા સાથે મુકા
"બલો કરવાની હારમાં ટકી શકે એવું હિન્દુસ્થાનમાં કાંઈ પણુ મેં જોયું નથી."

રૈયત અથવા ખેડુતની સ્થિતિમાં જે સુધારો થયો હતો તે સમજવાને માટે દેશી રાજ્યના વારામાં તે કેવો હતો તે આપણે જાણવું જોઇયે. કર્નલ વોકરે જે વર્ણન આપ્યું છે તે પૂર્વકથન તરીકે અમે અત્રે દાખલ કરિયે છિયે, અને તે એવુ બતાવવાને કે એણે જેવુ વર્ણન આપ્યુ છે તે પ્રમાણે બ્રિટિશના લાગલા જ અધિકાર નીચે ગૂજરાતના જે ભાગ નથી, ત્યા હવણાંના સમયમાં એ જ પ્રમાણે વહિવટ ચાલે છે. તે કહે છે કે,

"(બાહારખલી જમીનના) જમીનદારો, રૈયતની ઉપર જમાબંધી ઠરાવ
"વાનો અને તેઓને ઠીક પડે તેમ જમીન પટે આપવાનો હક્ક ધરાવે છે.
"યૂરોપનો જમીનદાર જેવો હક્ક ધરાવે છે તેવા જ હક્ક આ બાબતમાં તેઓ
"ધરાવતા જણાય છે, પણુ તેઓનો જમાબંધીનો દર સામાન્યપણે સરકારના
"દરની નીચે હોય છે આ બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડતી હોય એમ જણાતું નથી.
"પણ એ વાત સારી પેઠે જાણીતી છે કે એક પક્ષવાળાના ભણીથી જુલ્મ થાય
"ત્યારે, અથવા બીજી પક્ષવાળાની ચૂક થાય ત્યારે, બન્ને જણાઓને ફરિયાદ

"કરવાનો હક્ક છે, અને રૈયતને જો તેના જમીનદારનો ઠરાવ રૂચતો આવે
"નહિ તો બીજા પરગણામાં જાય. આ ઉપાય સાધારણ છે, અને ગામના
"સર્વે રહેવાશિયો, અથવા તેમનામાંથી જેઓને ગોઠતું આવ્યું હોય નહિ
"તેટલો જથ્થો, ખાનગી જમીન કે પછી સરકારી જમીન ખેડતા હોય તે,
"બીજા પરગણામાં જઈ વસે અને ત્યાંની નવી જમીન કબૂલ કરે, અથવા
"તેઓએ માગેલા ઠરાવ પ્રમાણે જમીનદાર કબૂલ કરીને તેમને પાછા બોલાવે
"ત્યાં સુધી તે ઠેકાણે રહે. આ પ્રમાણે લોકો બીજે ઠેકાણે જઈ વસે નહિ
"એટલા માટે જૂદા જૂદા ઠેકાણાના કુમાવીસદારો એકસંપ કરીને, પોતાના
"જમીનદાર સાથે કજિયો કરીને જાય તેઓને પોતપોતાની હદમાં રાખે નહિ;
"પણ વારેવારે એમ બને કે ખેડુતોની સાથે તેમના જમીનદારોએ માઠી
"ચાલ ચલાવી હોય તેનો લાભ લઈને તેઓને પોતાને ત્યાં રાખી લે છે. આ
"ઠેકાણે લખવું જોઇયે કે સરકારી જમીનના ખેડુત અથવા રૈયતને પણ
"જૂના ભોગવટાનો હક્ક છે, અને જે જમીન તેના ઘરડાએ અથવા તેણે
"ઘણી વાર સુધી ખેડી હોય તે તેની પાસેથી ખુંચાવી લેવાનું કામ જુલ્મ-
"ભરેલું ગણાય, અને તેવો કાયદો અથવા શિરસ્તો જે એક જ છે તેની
"રૂઇયે પણ તેમ કરવાને સત્તા મળતી નથી; એટલા માટે તેને એ રીતે કહાડી
"મૂકવાનુ ભાગ્યે જ બને છે."

ખેડુતને મુખ્યત્વે કરીને એવો ભરોંસો હોય છે કે મારી નાતના લોકો નક્કી મારો પક્ષ ખેંચશે, એટલે જમીનદારથી મને કહાડી મૂકી શકાશે નહિ, કેમકે, જે ચાલ ચલાવવાથી તેઓને પણ જગ્યા છોડીને જવાનું કારણ ઉત્પન્ન થાય એવું કરવાને તે હિમ્મત ચલાવી શકે નહિ. પૂર્વ ભણી ચાલતી કહેવત આગળ અમે લખી છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કેઃ—"લોકનો "જથ્થો બંધાય તેમાં રાજાની પ્રતિષ્ઠા છે. અને લોકની તૂટ થાય તેમાં રાજાની "હાણ છે." બ્રિટિશ રાજ્યની છાયા નીચે પરદેશી હુમલાથી અને અંદરખાનેના કજિયાથી જ રૈયતનું રક્ષણ થાય છે એટલુ જ નહિ, પણ જે જમીન તેના તાબામા છે તેના ધણીપણાનો ખરેખરો હક્ક (જે આગળ કદિ પણ તેમને હતો નહિ) તેને પ્રાપ્ત થયો છે, અને જે તેના કહેવાતા જમીનદારની કબૂલાત વિના હરણું તે વેચી શકે છે, અને જ્યાં સુધી તે સલામી ભર્યાં જાય ત્યા સુધી સરકાર પણ તેને ખશેડી શકતી નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યકર્ત્તાઓનું એક બીજુ ખાતું, તેની ક્રિયામાં ખેતી કરનારી વસ્તીને જો કે એટલું બધુ લાભદાયક ન હતું, તો પણ, વ્યાપારી વસ્તી, જે વ્યાજ, વોરાવટ પણ કરનારી હતી, તેઓને જે ગેરલાભ થતા હતા તે કાંઈ

પ્રમાણમાં ઓછા દૂર કરી શક્યું નથી. ન્યાયપ્રકરણનો ધારો જે યૂરોપિયન નિયમને અનુસરીને રચાયલો છે, તે, કાચા સમયે દાખલ થયો, તેથી માઠી અસરો થઈ, તે વિષે મિ૰ એલ્ફિન્સ્ટને ઉંડો ખેદ જણાવેલો આપણા જોવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી, ચાર વર્ષે (ઈ૰ સ૰ ૧૮૨૫માં) બિશપ હેબર (તેના મર્ત્તના વિષે જ વિચાર કરતાં) હજી વધારે અપક્ષપાત બોલનારો કહેવાય, તેણે એ અસરો ભભકદાર રીતે આ પ્રમાણે વર્ણવેલી છે.—

તે કહે છે કે, "હિંદુસ્થાનમાં, જેમ બીજે ઠેકાણે છે તેમ, અહિંની "જગ્યામાં (ગૂજરાતમાં) અદાલતોનો ધારો, તેઓનું શ્રમસાધિત અને ગુચવણ- "ભરેલું કારખાનું, તેઓની અસહ્ય અને ખર્ચાળ ઢીલો, અને દેણદાર લ્હેણદારના "કાયદાની સખ્તાઈ, એ સર્વેને લીધે બહુ પીડાકારક છે. મિ૰ એલ્ફિન્સ્ટને "અદાલતમાં ચાલતી ફારશી ભાષા કહાડી નાખીને ગૂજરાતી ભાષામાં કામ "ચલાવવાનો ઘણો અગત્યનો સુધારો દાખલ કર્યો, તોય પણ, હજી ઘણાં "સંકટ બાકી રહી ગયાં છે, અને આ જગ્યા એક ભગ દરિદ્રતાથી અને બીજે "ભગ વ્યાજવોરાવટથી એવી ખવાઈ ગઈ છે કે જેથી કરીને અતિશય દુઃખકારક "પરિણામો નિરંતર થયા કરે છે, અને હુકમનામાથી, દાવા કહાડી નાખવાથી, "અને કોર્ટનાં બીજા કૃત્યોથી ભારે સંતાપ ઉત્પન્ન કરાવેલો છે, અને તેઓનો હેતુ "માણસ અને માણસની વચ્ચે ન્યાય કરવાનો હોવા છતાં પણ, ઘણી વાર ગામો "ને ગામો ઉજ્જડ કરી નાખ્યાં છે, પ્રાચીન કુટુંબોનાં સત્યાનાશ વાળી નાખ્યાં "છે, માણસોનાં વંશપરંપરાનાં ઘણાં કાળનાં અને ભોગવટાનાં ઘર તેઓના મસ્તક "ઉપર તોડી પાડ્યાં છે, અને જડજોના ઉપર ઘણા લોકોનો ધિક્કાર અને "તેમના સંબંધી ત્રાસ ઉપજાવ્યો છે, દેશી સુબેદારો બીજા પ્રકારમાં ગમે તેવા "જુલમગાર હશે, તોય પણ, તેમનામાંથી કોઇયે પણ ખાનગી દેવું આપવામાં "આવી સખ્તાઈ વાપરવાને હિંમત ચલાવી નથી, અથવા તેમ કરવાને વિચાર "કર્યો નથી. તો પણ આથી કરીને એક સારી અસર થઈ છે તે એ કે દેવું "ઘણી સેહેલાઈથી વસુલ કરી લેવાને માટે વ્યાજનો દર ઓછો કરવામાં "આવ્યો છે, પણ દેવું ગમે તે રીતે કહાડ્યું હોય તો પણ તે આપવાને "માટે અદાલતનો આ ધારો વણકર પાસેથી તેની શાળ છીનાવી લેવરાવે છે, "ખેડુતની પાસેથી તેનો હળ ખુંચાવી લે છે, અને ખંડિયા ઠાકોરની ગદી "ઉપરથી તેનું છાપરૂં ખેંચાવી પાડે છે; અને દુકાળની વેળામાં ગામના લોકો "એક વાર પોતાનું ગામ છોડીને જાય છે તો પછી તેઓ થોડાઘણા દેવાદાર "હોય છે તેથી જે ધારો સારી વેળાએ તેમને ઘેર અને તેમની ધરતીમાં ફરીને "પાછા આવવાને અશક્ય કરી દે છે, એવા માઠા પરિણામ આગળ ઉપર "લગેલો બદલો કશા લેખામાં નથી."

"ખૂણામાં આવી પડેલા આલમિયન એટની" રીતભાતોના નમુના પ્રમાણે ઉષ્ણકટિબંધની રીતભાતોનો, મધ્યે કાંઈ બીજો ઉપાય કર્યા વિના, એકદમ સુધારો કરવાને માટે યત્ન કરવામાં આવે, અને આલફ્રેડ રાજાના વારાની રૈયત સાથે આટલો બધો પાસેનો મળતાપણાનો સંબંધ ધરાવનારી સ્થિતિવાળી પ્રજાને ચોથા જ્યોર્જ રાજાની પ્રજાને માફક આવે એવા કાયદા લાગુ કરવામાં આવે તો તેથી કાંઈ ઓછો ન્હાશકારક પરિણામ નીપજવાની આશા રખાય નહિ.

પ્રકરણ ૬.

ધર્મોપચાર—પર્વ.

હિન્દુ દેવાલયોનો સાધારણ આકાર લક્ષમાં આવી જાય એટલા માટે આ સાથે એક ચિત્ર આપ્યું છે. જે ગંભારમાં મૂર્ત્તિ રૂહે છે તેના ઉપર સદા શિખર વાળી લેવામાં આવે છે; અને મંડપ છૂટો હોય છે, તેમાં શિવનું દેવાલય હોય છે તો નંદી અથવા પોઠિયો બેસારેલો હોય છે, વૈષ્ણવી મંદિરોમાં ઘણું કરીને બે મંડપ હોય છે તેમાં એક છૂટો હોય છે અને બીજો બંધ હોય છે. આ દેવાલયોને તેમ જ જૈનધર્મનાં દેરાસરોને કોઈ કોઈ વાર ત્રણ શિખરો હોય છે તેમાં મધ્યનું બીજાં બેના કરતાં વધારે ઉંચું હોય છે. દેવાલયની આસપાસ ધર્મશાળા અથવા અડાળી ઉતારી લીધેલી હોય છે તેમાં પૂજારી રૂહે છે અથવા યાત્રાળુ કે બીજા પરગામના લોકો ઊતરે છે. કેટલાંક દેવાલય તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જૈન ધર્મનાં દેવાલયની આસપાસ ન્હાની દેરડિયો હોય છે અને રૂહેવાનાં રૂહેઠાણ જૂદાં કરેલાં હોય છે. તે સર્વેની આસપાસ ઘણુંકરીને વંડો વાળી લે છે. ખરૂ જોતાં એક મ્હોટું દેવાલય ન્હાના ગામડા સરખું દેખાય છે; તેના સંબંધી સ્થાન ખરેખરાં રૂહેવાનાં ગૃહસ્થી ઘર હોય એવાં જણાય છે અને તે ઉત્તમ પ્રકારની લાકડકામની કોરણીથી શણગારેલાં હોય છે. બ્હારની બાજુએ જેવાં તેવાં ચિત્રોથી ભીંતો ચીતરેલી હોય છે, તેમાં લગ્નના અવસરો અને બીજા ગૃહોત્સવનાં ચિત્રો અથવા ઘણી વાર તો દેવતાનાં પરાક્રમનાં ચિત્રો આલેખેલાં હોય છે. હિન્દુ ધર્મનાં સ્થાનો પાસે કુંડ, ભમરિયા કૂવા વાવ કે પછી તલાવ એવું કોઈ પણ જળાશય અવશ્ય કરીને હોવું જોઇયે તે પ્રમાણે હોય છે. મધ્ય યુગનાં ક્રિશ્ચિયન દેવલોની પેઠે ગુજરાતનાં હિન્દુઓનાં દેવાલય ઉત્તમ પ્રકારના સૃષ્ટિ સૌંદર્યવાળે સ્થાને ઘણું કરીને બંધાવેલાં હોય છે. ગહન અંધારાવાળી ઝાડી, પર્વતના દેખાવની મનોહર સુદરતા, નદીકિનારાના ખળકાટ, વાદળાંથી લપેટાઈ ગયેલાં શિખરોની રમણીયતા, અથવા દરિયાના

અખાતની ગભીરતાભરેલી શાન્તતા એ સાહાય્યભૂત સાધનો છે તેનો લાભ શી રીતે લેવો તે શિવ અને આદિનાથના ધર્મવાળા સારી પેઠે સમજે છે.

શિવના દેવળમાં પૂજા કરનારા ઘણું કરીને ગોસાઈ હોય છે; વિષ્ણુના મદિરમાં બ્રાહ્મણ કે અરજાદી હોય છે. દેવીના દેરામાં ભરડા અથવા અતીત હોય છે—અને કોઈ કોઈ વાર તો બહુચરાજી સરખી જગ્યાએ મુસલમાન[1] હોય છે. જૈન ધર્મના દેરાસરમાં પૂજા કરનાર ગમે તે નાતનો હોય છે. આશ્ચર્યકારક બાધ માત્ર એટલો જ છે કે તે શ્રાવક અથવા જૈન ધર્મનો હોવો ન જોઈયે. નીચી જાતિના બ્રાહ્મણ જે ભોજક કહેવાય છે. અને જેઓને વિષે આગળ લખવામા આવેલું છે તેઓને ત્યાં રાખવામા આવે છે. મઠધારી ગોસાઈયોની સખ્યા ઘણી છે તેઓને ત્યા શિવમાર્ગી હોય છે, તેઓ ભગવા વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને આડું તિલક[2] કરે છે વૈરાગી વૈષ્ણવમાર્ગી હોય છે. તેઓ ધોળાં વસ્ત્ર પ્હેરે છે અને ઉભું તિલક કરે છે. દેવીના દાસ હોય છે તે વધારામા કકુનો ચાલ્લો કરે છે, જૈનના સાધુ સામાન્ય રીતે જતિના નામથી ઓળખાય છે પણ સર્વ ધર્મના ત્યાગિયોનું સામાન્ય નામ સન્યાસી કહેવાય છે. હવણાના ઘણા ખરા સન્યાસિયો થયેલા જોવામાં આવે છે, તેઓ પોતાની માલમતા ખોઈ બેસવાથી, છૈયાંછોકરાં મરી જવાથી, અથવા કોઈ બીજાં દુ:ખ જે તેમનાથી સહન થઈ શકેલાં નહિ તેના મારયા થયેલા હોય છે. સન્યાસ ગ્રહણ કરવાને કોઈ ગુરૂ કરી રાખે છે, ત્યાર પછી સારૂં મુહૂર્ત જોઇને જો તે દ્વિજ હોય છે તો જનોઈ તોડી નાખે છે અને મુડન કરાવી સંન્યાસીનાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તથા દીક્ષા લઈ સંન્યાસી થાય છે અને ભિક્ષાવૃત્તિ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે કેટલાએકને તો બહુ ન્હાનપણમાં સન્યાસ ગ્રહણ કરાવવામા આવે છે; જેઓને પુત્ર થતા નથી તેઓને બે દીકરા આપવામાં આવે તો એક દીકરો અર્પણ કરવાની બાધા રાખે છે; અને

---

૧ કમાલિયા એ શબ્દ આરબી કમાન ઉપરથી થયો છે ઉવટને પદે પ્હોંચેલો' એવો તેનો અર્થ થાય છે તેઓ ત્યા પૂજારી નથી પૂજા તો બ્રાહ્મણ કરે છે કમાલિયા મૂળ ત્યાના રહેવાશી હોતા, ત્યા જઇને બહુચરાજી વરયા છે, એ વાત વલ્લભ કવિના કવનથી પણ સિદ્ધ છે 'કમાલિયા કુવ તમે વરયા મહાકાળી રે'

૨ "મુવેલાને માટે તમે તમારા શરીરમા કાંઈ કાપા કરશો નહિ, તેમ જ તમારા ઉપર તમે કાંઈ નિશાની ચીતરશો નહિ હું જ ધણી છું" લેવિટિકસ અધ્યાય ૧૯ પદ ૨૮ બિશપ પાટ્રિક એવી નોધ કરે છે કે કોઈ માણસ કોઈ કલ્પિત દેવનો ભક્ત હોય તેની ઠરાવી રાખેલી ખૂણ અથવા ઓળખ તરીકે આ ચીતરેલું ચિન્હ અથવા નિશાની છે, એમ સમજવામા હતુ

જૈનમાં જ્યારે ચેલા ઓછા હોય છે ત્યારે અને ઘણું કરીને તેમ જ હોય છે એટલે દીક્ષા આપવાને સાધુઓ છોકરા વેચાતા લે છે.[1]

અમે માનસિક પૂજાનું આગળ વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યું હશે કે, ચાકર જેમ પોતાના ધણીની સેવા કરે તે પ્રમાણે મૂર્તિની આગળ દાસ થઈ તેની સેવા કરવી એ હિન્દુઓની સાધારણ પૂજા કરવાની રીતિ છે. જે વિષ્ણુના મંદિરમાં સંભાળથી સેવા કરવામાં આવે છે તેમાં નિત્ય પાંચ પ્રકારની પૂજા થાય છે. તે ઉપરથી પ્રાચીન ગૃહસ્થાશ્રમની રીતિ પણ થોડી ઘણી તે પ્રમાણે હશે એવો વિચાર જણાઈ આવે છે. સવારમાં માણસ ઉઘીને ઉઠે છે તે સમયે દેવને જગાડવાને દેવાલયમાં ઘંટ વાગે છે; નગારખાનામાંના નાદ થાય છે, શંખ ફૂંકાય છે, પૂજારી ન્હાઈ ધોઈને ઠાકોરજીની પૂજા કરી આરતી કરે છે.[2] આઠ નવ વાગતાં

---

૧ શંભુપુરી કરીને આવી જાતનો એક ગોસાઈ અમને થોડાં વર્ષ ઉપર મળ્યો હતો, તેણે અમને નીચે પ્રમાણે પોતાના પૂર્વાશ્રમની હકિકત કહી હતીઃ—

"હુ બિકાનેરમાં જનમ્યો હતો, અને તે દેશમાંના સુરના ઠાકોર પૃથીસિંહ શિવ" "સિંહનો દીકરો છુ. મારૂ રજપૂત તરીકેનું નામ ખેતસિંહ હતુ અને મારી જાત "રાઠોડની હતી. જ્યારે હું ચાર કે પાચ વર્ષનો હતો ત્યારે બિકાનેરના રાજા સુરતસિંહે "સુરની જાગીર લઈ લીધી એટલે તે પાછી મેળવવા સારૂ મારા બાપ બ્હારવટે નીકળ્યા "હુ તેર વર્ષનો થયો ત્યા સુધી મારા બાપની સાથે બ્હારવટે રહ્યો. પછી બિકાનેરથી "બાર કોસ ઉપર માતા શ્રી કરણીજીનું દેરૂ છે ત્યાં મને મૂક્યો. જ્યારે રાજાએ આ "વાત સાભળી ત્યારે મને દરબારમાં તેડાવી લીધો અને શિરપાવ કરીને તેની સાથે "રહેવાનું મને કહ્યું; પણ દગો કરવા વિષેનો તેનો ઇરાદો જાણવામાં આવ્યો એટલે "મારવાડમાં પોકરણની પાસે હોદી કરીને છે ત્યાં હું ન્હાસી ગયો. ત્યાં મહાદેવનું દેરૂ છે "અને એક મઠ છે તેનો મહંત ચંદનપુરી કરીને ઉપરી હતો. હું મઠમાં દશ દિવસ "રહ્યો, ત્યાની રીતભાત જોઈને મારા મનમાં આવ્યુ કે, બ્હારવટે રહેવા કરતાં અહિં "રહેવું સારૂ છે એટલે મારા વાળના ગુચ્છા પછી કહાડી નાખવામા આવ્યા અને મને ચેલો "કરીને ગુરૂ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો. હું મઠમા દશ વર્ષ સુધી રહ્યો, ત્યાર પછી હિંગ "લાજ યાત્રા કરવાને ગયો, અને ત્યાર પછી હિન્દુની યાત્રાના એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને "ફરતો ફર્યો છું અને કાશી, જ્વાળામુખી હરદ્વાર, દ્વારકાં, અને બીજી જગ્યાએ યાત્રા "કરી છે. હુ હવણાં આશરે ચાળીસ વર્ષનો થયો છુ. આશરે દશ વર્ષ ઉપર હું મારા "કુટુંબના લોકોને મળવા ગયો હતો. મારો મ્હોટો ભાઇ બીરજજી જીવતો હતો, તેમ જ "મારો કાકો માનસિંહ અને તેનો દીકરો રઘુનાથ પણ જીવતા હતા પણ મારા બાપ "તો મરી ગયા હતા. તેઓએ મને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો પણ હું તો નીકળી આવ્યો."

૨ પ્રથમ મંગળા, પછી બાળભોગ, પછી શૃંગાર, રાજભોગ, ઉત્થાપન, કઠ્ઠા સંધ્યાકાળે થાય છે; ત્યાર પછી શૃંગાર અને છેવટે શયન. ૨. ઉ.

શિવના અને દેવીનાં દેવલોમાં પ્હેલા, બીજા, અને ચોથા વિધિની જ પૂજા માત્ર કરવામાં આવે છે. જૈન ધર્મવાળા મૂર્ત્તિને ન્હવરાવે છે, પછી લુવે છે, ચંદન ચડાવે છે અને ઘરેણાં પ્હેરાવે છે તથા સાંજની વેળાએ આરતી કરે છે. શ્રાવક લોકો, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તેમની સ્ત્રિયો, જ્યારે દેરાસરે જાય છે, ત્યારે સુશોભિત કોથળીમાં ચોખા ઘાલીને લઈ જાય છે. મૂર્ત્તિની પાસે ભંડારની પેટી હોય છે, તેની ઉપલી બાજુએ કાણું કરાવેલું હોય છે તેમાં ચોખા નાંખે છે, તે આઠ દશ દિવસે ઉઘાડીને કહાડી લઈ જનાવરને નાંખે છે, અથવા તેમાં જીવાત પડે નહિ માટે કોઈ ભીક્ષાર્થીને આપી દે છે. કેટલાક લોક પેટીમાં પૈસા નાંખે છે ને તેનું નામ ભંડાર કહેવાય છે. તેથી અગાઉ તે જ નાંખવાનો ચાલ હશે.

ગૂજરાતમાં હિન્દુઓ વર્ષની ત્રણ ઋતુ કલ્પે છે, શિયાળો, ઉન્હાળો અને ચોમાસું. શિયાળાના કાર્ત્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, અને માઘ માસ ગણાય છે; ઉન્હાળાના ફાલ્ગુણ, ચૈત્ર, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ માસ ગણાય છે; અને ચોમાસાના આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ અને આશ્વિન માસ ગણાય છે.[1] એકેકા માસના શુદિ અને વદિ એવા બે ભાગ છે.[2] તેમાં શુદિ પક્ષ એ અજવાળિયું કહેવાય છે.

---

૧ ગૂજરાતી મહિનાને મળતા ઇંગ્રેજી મહિના નીચે પ્રમાણે (આશરેથી) છે—

શિયાળો	કાર્ત્તિ-	નોવેમ્બર.
	માર્ગશીર્ષ	ડિસેમ્બર.
	પૌષ	જાન્યુઆરી.
	માઘ	ફેબ્રુઆરી
ઉન્હાળો	ફાલ્ગુન	માર્ચ.
	ચૈત્ર	એપ્રિલ.
	વૈશાખ	મે.
	જ્યેષ્ઠ	જુન.
ચોમાસુ.	આષાઢ	જુલાઈ
	શ્રાવણ	આગસ્ટ
	ભાદ્રપદ	સેપ્ટેમ્બર.
	આશ્વિન	ઓક્ટોબર

ર. ઉ.

૨ શુદિ અને વદિ એ શબ્દો છે, તે બબ્બે શબ્દ મળી એક શબ્દ થયલો છે શુ=શુક્લ પક્ષ+દિ=દિન એમ "શુદિ"; અને વ અથવા બ=બહુલ, એટલે કૃષ્ણ+દિ=દિન એમ "વદિ" થયલા છે. ર. ઉ

પ્હેલા પર્વ વિષે અમે આ ઠેકાણે લખિયે છિયે, તે અશ્વિનના છેલા ત્રણ દિવસથી બેસે છે. આ મહિનાની વદિ અથવા કૃષ્ણ પક્ષની તેરશ તે ધનતેરશ કહેવાય છે. સવારના પ્રહરમાં ન્હાઈને મુહૂર્ત્ત હોય છે ત્યારે હિન્દુઓ હળદર, દહીં આદિથી ધન ધોઈને પાટલા ઉપર મૂકે છે, તેની પૂજા કરે છે, તેને ફૂલ ચડાવે છે, ધૂપ કરે છે અને બીજો સર્વે પ્રકારનો વિધિ કરે છે. તે જ વેળાએ ભરવાડ ગોવાળિયા અને બીજા લોક પોતાનાં ઢોરનાં શીંગડાં આદિ રંગવાની ધામધુમમાં મંડી જાય છે. માછી પોતાની જાળની પૂજા કરે છે.[1] જમતાં પ્હેલાં આ પ્રમાણે પૂજા કરીને પછી કુટુંબનાં માણસ એકઠાં થઈને ભોજન કરે છે. ગોવાળિયા પોતાનાં ઢોર દોડાવતા ગામમાં ફરે છે અને ત્યાંથી પાછા આવીને ઘરમાં રોશની કરે છે. બીજે દિવસે કાળી ચૌદશ આવે છે, તે સમયે હનુમાનની પૂજા કરે છે, અને રાત્રીની વેળાએ મંત્ર સાધવામાં આવે છે. આ દિવસે પણ દીવા પ્રકટવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી ગયા દિવસના કરતાં વધારે દીવા ઘેરઘેર પ્રકટવામાં આવે છે તે ઉપરથી તેનું નામ "દીવાળી"[2] કહેવાય છે.

---

૧ "તેટલા માટે તેઓ તેમની જાળને બલિદાન આપે છે, અને ગલના આંકડાં "આગળ ધૂપ કરે છે; કેમકે તેમને લીધે તેઓને રસાલ અથવા ભારે ભાગ મળતો હતો અને તેઓને પુષ્કળ માંસ મળતુ હતુ."—*Vide Habakkuk I 15.* અને ક્રિશ્ચિયન ઈયરનો કર્ત્તા નીચેની લીટિયોમાં ઇસારો કરે છે:—

"સદાકાળના કિનારા ઉપર દેવદૂતો આપણો અર્ધ્ય માન્ય કરે તેવામાં રખે ને "આપણને નિરંતર બાતલ કરે, એટલા માટે આપણી પોતાની જાળોને આપણે નમન કરતા નથી."

૨ દીપ અથવા દીવ=દીવો+આલી=હાર. જૈનધર્મિયો કહે છે કે દીવાળીનું પર્વ "અમારામાંથી નીકળ્યુ છે, તે એવે પ્રકારે કે ચોવીસમા તીર્થંકર વીર પ્રભુએ હસ્તિપાળ રાજાની નગરીમાં છેલ્લું ચોમાસું ગાળ્યું તે અવસરે રાજસભામા પીત દેશણા દેતા હતા, તેવામા આસો વદિ અમાસની પાછલી બે ઘડી રાત્રે શાન્તિ નક્ષત્રમાં મોક્ષે ગયા, ત્યારે દેવતા ત્યા આગળ આવ્યા તેમના તેજથી ચારેમેર પ્રકાશ થયો. વીર પ્રભુ મોક્ષે ગયા એટલે ભાવ દીપક લઈ પામ્યા ત્યારે લોકોએ દ્રવ્ય દીપક પ્રકટ કર્યા. ભાવાર્થ કે પ્રભુ મોક્ષે ગયા તેથી જગત્માં તેમના વિના અંધાર થયું ત્યારે લોકોએ દીવા પ્રકટીને અજવાળું કરયું."

રામે રાવણને વિજયાદશમિયે માર્યો તે પછી અયોધ્યા પધારયા તે દિવસ આસો વદિ અમાસનો હતો; તે દિવસે પ્રજાએ આનંદમાં દીવા પ્રકટ્યા ત્યારથી મહિમા ચાલ્યો.

વળી શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં પ્રાગ્જ્યોતિષ દેશના રાજા નરકાસુરને મારી તેણે હરણ કરેલી ૧૬,૧૦૮ રાજ કુમારિયોને મુક્ત કરી અને તે પોતાને ઘેર ન જતાં કૃષ્ણને પરણી તેમને લઈ શ્રીકૃષ્ણ આસો વદિ અમાસે દ્વારકા આવ્યા, ત્યારે દીપોત્સવ થયો, તે હજી પણ ચાલે છે. ર. ઉ.

કાર્તિક શુદિ પ્રતિપદાને દિવસે હિન્દુઓ દેવની આગળ અન્નકૂટ પૂરે છે આ દિવસે પ્રાચીન સમયે ઇન્દ્રની પૂજા કરવામાં આવતી હતી, પણ કૃષ્ણાવતાર થયો ત્યારે કૃષ્ણે સ્વર્ગના રાજાની પૂજાને બદલે શ્રીગોવર્ધન પર્વતની પૂજા કરવાનો ચાલ ચલાવ્યો.[1]

હવણાંના હિન્દુઓ ગોવર્ધન પર્વતની સ્થાપના કરે છે, તેના ઉપર ધ્વજારોપણ કરે છે અને ઝાડની એક બે ડાળિયો ખોસે છે તથા ફૂલ ચડાવે છે વ્યાપારી લોકો પોતાના ચોપડા બદલે છે, ષોડશોપચારથી શારદાપૂજન કરવામા આવે છે, માત્ર ન્હવરાવવાનો વિધિ કરતા નથી. પ્હેલા પાનાને કંકુના ચાદલા કરીને છાંટા નાંખે છે અને નીચે પ્રમાણે લખીને પૂજાની સામગ્રીની વસ્તુઓના નામ નામના જ લખે છેઃ—

"શ્રી,
"શ્રી ગણેશાયનમઃ
"શ્રી શારદાજી સત્ય છે.
"શ્રી લક્ષ્મીજીનો ભંડાર ભરપૂર હજો.
"શ્રી અંબાજી માતા સત્ય છે.
"શ્રી બહુચરાજી સત્ય છે.

"સંવત્ ૧૯૦૮ કાર્તિક શુદિ ૧ શનિવારે શ્રી ભાવનગરમાં રાવળ "શ્રી વિજયસિંહ રાજ્ય કરે છે; તેમના તિલાયત કુંવર શ્રી દાજીરાજ છે, "અને દેશાઈ સૂરજરામ પ્રધાન છે. આ ચોપડો શા૦ મોતીચંદ સૂરચંદનો છે

જ	છે
કંકુ શેર ૦॥	કંકુ શેર ૦॥
સાકર શેર ૧	સાકર શેર ૧
સોપારી શેર ૦।	સોપારી શેર ૦।
જાયફળ નગ ૭	જાયફળ નંગ ૭

વૈશાખ શુદિ ૩ નો દિવસ ગુજરાતી ભાષામાં અખાત્રીજ (અક્ષય તૃતીયા) કહેવાય છે. તે દિવસે દરિયામાં ચોમાસાનું તોફાન થવાનો પ્રારંભ ગણાય છે, એટલે દરિયો વ્હાણ ચલાવવાને કામનો રહેતો નથી. એ દિવસ બહુ શકુનિયાળ ગણાય છે બીજાને દિવસે હિન્દુઓ ગામની બ્હાર જઈને અનાજનું ગામ રચે છે, અને વિવિધ પ્રકારના અનાજની ઢગલિયો કરે છે, તથા રાજાને ઠેકાણે એક પૈસો મૂકીને તેની સ્થાપના કરે છે પ્રધાનને ઠેકાણે

૧ આ વાતની વિગત શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધ તથા 'પ્રેમસાગર'ના ૨૫ થી તે ૨૮મા અધ્યાયમા છે

સોપારી મૂકે છે અને થોડું રૂ, થોડી ખાંડ, અને બીજી વસ્તુઓ મૂકે છે. ત્રીજની સવારમાં લોક પાછા આવીને જૂવે છે ને રાત્રિની વેળાએ કીડિયોએ આવીને જે દાણાની ઢગલીને નુકસાન કરેલુ જોવામાં આવે છે, તે જાતના દાણાનો પાક આવતા વર્ષમાં બરાબર થશે નહિ એમ તેઓ ધારણા કરે છે. જે દિશા ભણી રૂ ઉડીને ગયું હોય છે તે દિશામાં રૂનો ખપ જાગશે, અને તે જ પ્રમાણે રાજા અને પ્રધાનને ઠેકાણે સ્થાપના કરેલા પૈસાને અને સોપારીને ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દીધા હોય છે તો તેઓને કોઈ હરકત કરશે નહિ અને ખશેડવામાં આવ્યા હોય છે, તો હરકત થશે, એવી ધારણા ધારવામાં આવે છે. આ રીતિ ગૂજરાત કરતાં માળવામાં હજી લગણ ઘણી ચાલે છે એમ કહેવાય છે. રત્નમાળના કર્ત્તા કૃષ્ણાજી બ્રાહ્મણે શકુનની યથાસ્થિત વિગત પોતાના ગ્રંથમાં લખી છે. રણભૂમિમા જતાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે એક સેનાને અપશકુન થયા તેથી તે હારી:—

"પ્રથમ ચાલતાં સન્મુખ છીંક થઈ, કૂતરૂં રડવા લાગ્યુ—એ શકુન સારા નહિ. જમણી બાજુએ બિલાડું ઉતર્યું, ગધેડું ભૂક્યુ અને ગીધ પક્ષી ભયંકર રીતે બોલવા લાગ્યાં. સન્મુખ વિધવા અને સન્યાસી આવી મળ્યાં, તિલક વિનાનો દ્વિજ મળ્યો, ઉદાસી મળ્યો, લોટનું વાસણ લઈને કોઈ મળ્યું, અને છૂટે કેશે સ્ત્રી મળી."[1] તોય પણ એક બીજે પ્રસંગે તેવી જ સેનાને ઉપરાછાપરી સારા શકુન થયા તેથી તે આનંદ પામી:—"હાથમાં[2] પુસ્તક ધારણ કરેલું એવો દ્વિજ પંડિત મળ્યો; છોકરા સહવર્ત્તમાન સધવા પાણિયારી મળી; હથિયાર સજેલો ક્ષત્રી અશ્વાર મળ્યો. હાથમાં ફૂલની છાબ લીધેલી એવો માળી મળ્યો; વાછડા સાથે અર્ચિત ગાય મળી."[3]

---

૧ ચોપાઈ—પ્રથમ ચલત સનમુખ ભઈ છીકા, રોવત શ્વાન શુકન નહિ નીકા,
उतरत दछिन भाग माजारा, बोलत रासभ गिध भयकारा.
मिल सनमुख विधवा संन्यासी, तिलकहीन द्विज कोउ उदासी,
पिष्ट पात्र धर विस्तरित केशा, मिल ऐसे शकित नहिं लेशा.

૨ ચોપાઈ—मळ्यो द्विज पंडित पुस्तकधार, मिलि सधवा ससुता पनिहार,
मिल्यो अश्वार छत्री सहथ्यार, मिल्यो फूलपात्र ग्रही सककार.
मिली सुरभी सवछा अरचीत, विलोकी भई नृपकी बहु प्रीत,

૩ બ્રાન્ડ કહે છે કે, "બહુ પ્રાચીન કાળથી, છીંક થાય તે અમંગળસૂચક ગણાતી આવી છે." ઈયુસ્ટેથિયસે હોમર ઉપર લખતા ઘણા દિવસ ઉપર લખ્યું છે કે, ડાબી બાજૂએ છીંક થાય તે માનશકુનિયાળ ગણાય છે, પણ જમણી બાજુએ થાય તે શકુનિયાળ

હવણુંનો એક ગૂજરાતી ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, "અખાત્રીજની સવારે, "કોઈ એક ગામમાં પાંચ જણા ટાઢા શકુન જોવાને ગામની ભાગોળે "ગયા. શિયાળ અને બીજાં પ્રાણિયોના શબ્દના શકુન સાંભળીને તેઓ ઘર "ભણી પાછા જવાને જતા હતા, દેવામાં તેમના માંહેલો એક જણ ખમચ્યો "અને નીચે બેશી ગયો અને બીજા ચાર જણા તેને માટે ઉભા રહ્યા. આ "વેળાએ એક ખેડુતની સ્ત્રી તેના ધણી સાથે વાતો કરતી હતી, તે તેમના "સાંભળવામાં આવી; તેમાં તેણિયે બળદને કહ્યું કે, 'આ વર્ષમાં વેચાતો લેવો "પડશે કે નહિ?,' ખેડુતે ઉત્તર આપ્યું કે 'આ ચાર જે ઉભા છે તેમની તો "કાંઈ ધાસ્તી નથી, પણ આ એક બેઠો છે તેની આશા મને ઓછી છે; "એ આ વર્ષમાં મરી જશે એમાં કાંઈ સંદેહ નહિ." આવા શકુન સાંભળીને "જે માણસ બેઠેલો હતો તેને લાગ્યું કે 'હવે આ વર્ષમાં હું જીવીશ નહિ.' "મારા સાંભળવામાં આવ્યુ કે તે એટલો બધો ડરી ગયો કે જેટલી મુદત "કહી હતી તેટલાની અંદર ખરેખાત તે મરણ પામ્યો."

"એક ઘરડી કણબણના છાપરા ઉપર એક હોલો બેશીને બોલતો હતો, "તે સાભળીને તે રડવા કૂટવા માંડતી. એક વાર ત્યાં એક બ્રાહ્મણ આવી "પ્હોંચ્યો, તેને તે ડોશી કહેવા લાગી: ઓ મહારાજ! આ મારો પીટ્યો હોલો "મારી વાંસે થયો છે, એણે મારા ધણીને, મારા બે છોકરાને, અને મારી "છોકરી એટલાંને ખાધાં અને હવે તે મારા જીવ વાંસે થયો છે; નિત્ય "આવીને મારા ઘર ઉપર બેશીને બોલે છે. બ્રાહ્મણે તેને મંત્રીને સાત "કાંકરા આપ્યા તે સાત દિવસ સુધી હોલા સામા નાંખ્યા, ત્યાર પછી તે "ફરીને પાછો આવ્યો નહિ, તે ઉપરથી તે ઘરડી ડોશિયે બ્રાહ્મણને પરમેશ્વર "જેવો જાણ્યો."

"ગૂજરાતમાં લોકો એમ માને છે કે નિત્ય જો હોલો કે ઘૂડ પક્ષી ઘર "ઉપર આવીને બેસે તો ઘરના કોઈ માણસનું મરણ નીપજે. વળી જો

ગણાય છે ક્રિશ્ચિયન દેશમાં, માણસ છીંક ખાય ત્યારે તેને આશીર્વાદ દેવામા આવે છે, અને એ ચાલ સામાન્યપણે પ્રવર્ત્યો છે, તે મૂર્તિપૂજાના સમયથી ચાલ્યો છે

એ જ ગ્રંથકર્ત્તા લખે છે કે રાત્રિની વેળાએ જે પારોશામા કૂતર રડતુ હોય તેમા જે માંદુ હોય તે મરી જશે, એવા તે માનશકુન સૂચવે છે વળી અજાણ્યા બિલાડા અવર જવર કરે તે પણ એવા જ અપશકુન ધારવામા આવે છે ટુંકામા ગૂજરાતમા જે શકુન પ્રસિદ્ધ છે, તે ઈંગ્લંડ અને બીજા ઘણા દેશ જે ખરેખરા સુધારાનો ગર્વ કરતા (અથવા ડોળ કરે છે) ત્યાના શકુનની સમાન ગણી શકાય

"કાગડો[1] માણસના ઉપર બેસે અથવા તેના ઉપર ગરોળી પડે તો તેનો આવરદા
"ઘટે એમ માને છે. આવા સંકટમાંથી ઉગરી જવા સારૂ, જેને ઉપર પ્રમાણે
"બનાવ બન્યો હોય તે તે અવસરે પ્હેરેલાં લૂગડાં બ્રાહ્મણને આપી દે
"છે અને ન્હાઈ નાંખે છે. જો આવો બનાવ રાજાને બને તો તે હોમ
"કરાવે છે. જ્યારે આકાશમાંથી તારા ખરે, અથવા ધરતીકંપ થાય, અથવા
"જંગલી પ્રાણિયો ગામડામાં પેસે, અથવા ગમે તે ઉત્પાત થાય ત્યારે સામ-
"વેદ પ્રમાણે રાજાને વિધિ કરવો પડે છે. જો રાજા આ પ્રમાણે કરવાને
"કસુર કરે તો લોકો એમ માને છે કે જે દેશ ઉપર તે રાજ્ય કરતો હોય
"તે દેશ ઉપર ભારે ઉત્પાત થાય. તોય પણ ઉપાય ગમે તો કરો અથવા
"ના કરો તથાપિ જેમ બનવાનું હોય છે તેમ બન્યાં જાય છે."

---

[1] ઘૂડ અને કાગડા નિરંતર અપશકુનિયાળ પક્ષી ગણવામા આવ્યા છે–*Vide Brand's "Popular Antiquities,"* એમા બીજા દૃષ્ટાન્તોની સાથે નીચેના પણ છે·––

"ધુમાડિયાની ટોચો ઉપર ઘૂડ જ્યારે ઘુનવે ત્યારે કોઈના મરણ વિષે તમારા સાંભળવામા આવશે એ વાત નક્કી છે," Reed's Old Plays, VI 257

"અગાઉથી ભવિષ્ય સૂચવનાર કાગડો તેના ઝુંપડા ઉપર બેઠો અને અપશકુનિયાળ બોલ્યો, તેથી આપણને આપણા ભાગ્ય વિષેની ચેતવણી આપી" Gay's Pastorals.

"તારા જન્મની વેળાએ ઘૂડ ઘુઘવ્યો, એ ખોટી નિશાની છે; ભાગ્યહીણ વેળા
"સૂચવનાર રાતનો પક્ષી બોલ્યો; કૂતરાં રડ્યાં, અને વિકરાલ તોફાનોએ ઝાડો દોહળાવી
"નાંખ્યા, ધૂમાડિયાના માથા ઉપર કાગડો બેઠો, અને ચીંચીં કરતી શુકળિયે ખેદયુક્ત બેસૂર અવાજ કર્યો." *Third Part of King Henry VI. Act. V, sc. 6.*

સિન્ધુ નદી ઉપર મછવા ફેરવવાવાળા પોતાના વ્હાણો ઉપર કાગડાને બેસવા દેતા નથી, અને તેને અતિશય અપશકુનિયાળ ગણે છે બીજી જાતિના કાગડાની પેઠે સ્વીડનમાં શુકલી, શુભાર્થસૂચક, અને હડહડતી ડાકણનુ પક્ષી ગણાય છે અને તે પીશાચ અને રાત્રિની બીજી ગુહ્ય શક્તિઓના તાબાનુ છે જ્યારે ડાકણો "વાલપરજી" (walpergi) રાત્રેયે "બ્લોકલી" (Blo Kulle) ભણી અશ્વાર થઈને જાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાની મેળે શુકલીનું રૂપ ધારણ કરે છે. જ્યારે આ પક્ષીઓના રૂવાટા ઉન્હાળામાં ખરી જાય છે અને ડોક તે વિનાની થઈ જાય છે, ત્યારે ગામડાના લોકો ક્હે છે કે તેઓ બ્લોકલી પાસે જઈ આવેલી છે, અને તેમણે, એ દુષ્ટની ઘાસવલી આણવા માંડી છે તેથી ઘસરાએ કરીને તેઓના રૂવાટા ખરી પડ્યા છે ડેન્માર્કમાં કાગડો શકુન જોવાનું પક્ષી ગણાય છે પણ તે ખસુસ કરીને અપશકુનિયાળ ગણાતો નથી. ઓલાફ ટ્રીગવાસન એક ક્રિશ્ચિયન છતા પણ કાગડો ડાબે કે જમણે પગે ઉભો રૂહે તો તે જોઈને તે સારા કે નઠારાનું ભવિષ્ય વર્ત્તતો, તે ઉપરથી તેના શત્રુઓએ ક્રા કફબીન (કાગડાનો પગ) એવી ખીજ પાડી ઉત્તર જર્મનીમાં કોઈ ઘર ઉપર બા મતને ક્રેટે ઉડે તો તે ઘરમાંનું કોઈ માણસ જલદી મરશે, એવું માનવામાં - ક્હે છે. ર. ઉ.

"ગૂજરાતી ભાષામાં "ઓખાહરણ" એ એક લોકપ્રિય કવિતાનું પુસ્તક છે. તેમાં લખ્યું છે કે, બાણાસુર અને તેની રાણી એક દિવસને સમયે પ્રાતઃકાળમાં દરિયાકિનારા ઉપરના પોતાના શોણિતપુરના[1] મ્હેલના ઝરૂખામાં બેઠાં હતાં, તે સમયે એક ચાંડાલણી રસ્તામાં ઝાડુ કહાડવાને આવી અને રાજારાણીનાં મુખ જોવાય નહિ એટલા માટે તેણિયે પોતાની સાવરણી આડે ધરી. તે જોઈને રાજાએ તેને બોલાવીને ધમકી દઈ પૂછ્યું કે તેં સાવરણી આડી કેમ ધરી? ત્યારે તેણે પ્રથમ એમ કહ્યું કે, "હું નીચ જાત છું તેથી "તમને મ્હોં દેખાડું તો તમે મને મારી નંખાવો, એટલા માટે મેં એમ કર્યું." આ વાત રાજાએ માની નહિ અને ધમકી આપીને ખરૂં કારણ કહેવાને આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે "તારા વાંકની તને ક્ષમા કરીશું." ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "મહારાજા! તમને કાંઈ સંતાન નથી ને સવારના પ્હોરમાં વાંઝિયાનું મુખ "જોવું અપશકુનિયાળ ગણાય છે માટે મેં એમ કર્યું." આવું સાંભળીને રાણીને ઘણું દુઃખ થયું અને તે સારી પેઠે રડવા લાગી; અને રાજાને કહેવા લાગીઃ "આ રાજમ્હેલ બાલકના પારણા વિનાનો મને ગોસાઇના મઠ જેવા અને "શ્મશાન જેવા લાગે છે; માટે તમે સંતાન સારૂ શિવની પ્રાર્થના કરો." એટલે બાણાસુરે કૈલાસમાં જઇને શિવનું ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. ત્યારે શિવે પાર્વતીને પૂછ્યું કે "આ આગ્રહી તપસ્વીનું હવે શું કરવું?" પાર્વતીને ગણેશ અને ઓખા (ઉષા) એવાં બે સંતાન હતાં, તેમાંથી એક પણ આપવાની તેણે ના કહી. પણ શિવે ઘણો આગ્રહ કરીને તેને ઓખા અપાવી, અને પોતાના સંતાનની પેઠે તે પુત્રીને ઉછેરવાની આજ્ઞા કરી.

ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે બાણાસુરને શિવે ઘણું બળ આપ્યું હતું તેથી ગર્વિષ્ઠ થઈને, કોઈ પ્રતિપક્ષી લડવાને મળ્યો નહિ એટલે મહાદેવના જ સામો થયો, તે ઉપરથી મહાદેવને ઘણો કોપ ચઢ્યો અને શાપ દીધો કે ઓખાનો વડસસરો તારા હાથનું બળ નરમ પાડશે. આવો બનાવ બન્યો તેથી બાણાસુરે તે કન્યાને ઠેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ તેના પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે, ઓખાને કુંવારી રાખજો; એટલે પછી કાંઈ બ્હીક રહેશે નહિ. તેણે તે પ્રમાણે કરવાને દરિયાકિનારે એકદંડિયો મ્હેલ બંધાવ્યો, તેના ઉપર કોઈનાથી ચડાય એવું રાખ્યું નહિ. ત્યાં ઓખાને અને તેની સખીને રાખ્યાં. અને મ્હેલની આસપાસ ચોકી મૂકી દીધી અને આજ્ઞા કરી કે બન્નેને માત્ર ખાવા જેટલી જ સામગ્રી સમય થાય ત્યારે દોરડું નીચે નાખે તેણે બાંધવી, અને તે

હજી કરે છે) ત્યાંના મિસર દેશ(ઇજીપ્ત)માં હતું.

ઉપર તેમણે ખેંચી લેવી. ઓખાએ આ કારાગૃહની જગ્યાએથી પણ વરને માટે પોતાની માતા પાર્વતી અથવા ગૌરીની પ્રાર્થના કરવા માંડી. તેણિયે ત્રણ વાર ગૌરીની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી દેવિયે તેને કહ્યું કે તું ત્રણ સ્વામી વ્હેરે પરણીશ. પણ ઓખાએ પ્રાર્થના કરી કે બે વાર મને રંડાપો આવે એમ થવું જોઇયે નહિ. તે ઉપરથી ગૌરીયે કહ્યું કે, "એક વાર સ્વપ્નમાં પરણીશ, "બીજી વાર છાની રીતે પરણીશ, અને ત્રીજી વાર પ્રસિદ્ધ રીતે પરણીશ પણ "ત્રણે વેળાએ તું એક જ ધણી સાથે પરણીશ." ગૌરીના કથન પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નના કુંવર અનિરુદ્ધ વ્હેરે તે પરણી. અને શ્રીકૃષ્ણે (શિવ તેની વતી લડ્યા તો પણ) બાણાસુરનું બળ ખુંચી લીધુ.[1]

આ પ્રમાણે "ગૌરીપૂજન"નું પર્વ ચાલ્યું. તે ચોમાસાના પ્હેલા મહિના આષાઢ શુદિ ૧૨ ને દિવસે બેસે છે. તે દિવસની તૈયારીને માટે પાંચથી તે દશ વર્ષની બાલકિયો માટીની ગૌરીની મૂર્તિ બનાવીને તેને વસ્ત્ર પ્હેરાવે છે અને બંને બાજુએ ઘહું અને જુવારીના જ્વારા વાવ્યા હોય તે મૂકે છે. બારશની સવારમાં તેઓ પથારીમાંથી ઉઠે છે તેવી નદિયે (કે તળાવે) ન્હાવા જાય છે, ત્યાંથી પાછી આવીને ગામની બધી છોકરિયો એક ઠેકાણે એકઠી થાય છે. અને ત્યાંથી શ્રી કૃષ્ણનાં ગીત કે ગામના ધણીનાં ગીત ગાતી ગાતી જે બ્રાહ્મણને સ્વાધીન ગૌરીની મૂર્ત્તિ સોંપેલી હોય છે તેને ત્યાં જાય છે, ત્યાં ષોડશોપચારી પૂજન કરે છે અને તેના મ્હોં આગળ જે મૂકે છે તે બ્રાહ્મણને મળે છે. છોકરીની મા કે પછી મ્હોટી બ્હેન ત્યાં આવીને છોકરીને કહે છે તે પ્રમાણે તે ગોરમા પાસે માગે છે કે મને "સારો વર આપજો." પછી તે ગોરને ઘેરથી પોતાને ઘેર જાય છે અને રસ્તામાં પીપળાના ઝાડની, ગાય, કૂવો અને છેવટે પોતાના બાપના ઘરના ઉમરાની પૂજા કરે છે. ગોરોનું વ્રત કરનાર આખા દિવસમાં માત્ર એક જ વાર ખાય છે, પણ આ ચાલ માત્ર કહેવા જેવો જ રહ્યો છે.[2] સાંજે ચાર વાગતાં ફરીથી બધી બાલકિયો પોતાના બાપના ગજા પ્રમાણે લુગડાંલત્તાં અને ઘરેણાં પ્હેરીને દર્શન કરવાને નીકળે છે અને સર્વે દેવની એક પછી એક પૂજા કરે છે. ગોરોનો દિવસ છોકરિયો ઘણું કરીને ગામના તળાવને કિનારે રાત્રિ પડતાં સુધી કહાડે છે. તે વેળાએ ટોળું વળીને ચાલતી ચાલતી

૧ બાણાસુરના હાથ છેદી નાંખ્યા એવી કથા છે. આ કથા પરથી એ બાણાસુરમદમર્દન એ નામનું નાટક રચ્યું છે. ર ઉ.

૨ એને અલોતે બેઠાં છે એમ કહે છે, કેમકે જ્યાં સુધી ઉઠીને હાલચાલ કરે નહિ ત્યાં સુધી બેઠાં બેઠાં ખાવામાં બાધ ગણવામાં આવતો નથી. આ મતને કચ્છ-ક઼ડિયાવાડમાં મોળાકાત (મોળું એટલે લુણ વિનાનું અલોત ખાવું) કહે છે. ર. ઉ.

જેમ કોઈ મરી ગયું હોયને સ્ત્રિયો કૂટે તેમ "હાય રે, ડેડા, હાય ! હાય!" એમ કહીને કૂટે છે અથવા ડેડાને બદલે તેમના રાજાનો શત્રુ જે કોઈ બીજો રાજા હોય તેને નામે કૂટે છે કે પછી લોકનો અણુગમતો કોઈ પુરુષ હોય તેને નામે કૂટે છે.

જે બાલકિયોની સગાઈ કરી રાખેલી હોય છે તેને સાસરેથી ગોરોના પર્વને દિવસે લૂગડાં અને ઘરેણાં મળે છે.

ગૂજરાતી સ્ત્રિયોમાં એક દુહો પ્રવર્તી ગયો છે કે શ્રાવણના પ્હેલા પાંચ દિવસમાં જો વર્ષાદ થાય નહિ તો દુકાળ પડે—

"શ્રાવણ શુદિ પચમી સુધી, જો નવ વરસે મેહ,
કંથ પધારો માળવે અમે જઈશું પિહેર."

જ્યારે ઘણા દિવસ સુધી વર્ષાદ વરસતો નથી ત્યારે હિન્દુઓ ધારે છે કે ઈન્દ્ર આપણું ગામ ઉજ્જડ કરી નાંખવા ઇચ્છે છે તેથી તેની ઇચ્છાને સ્વાધીન થઈ તેનો કોપ શમાવવા સારૂ લોકો ટોળે ટોળાં થઇને ગામ ઉજ્જડ કરી જતા હોય તેમ બ્હાર ઉજાણિયે નીકળે છે. જ્યાં દેશી રાજા હોય છે ત્યાં ઉજાણીને આગલે દિવસે રાજા ઉજાણી કરવાની દાંડી પીટાવે છે અને તે દિવસે કોઈ ગામમાં દેવતા સળગાવે તો તેની પાસેથી દંડ લે છે.

વર્ષાદ આણવાનો એક બીજો ઉપાય કરે છે તે એ કે પોતપોતાના ગામની માતા જેને આવતાં હોય તે ભુવાને બોલાવે છે. તે આવીને થોડા જંત્રમંત્ર કર્યા પછી માતા આવ્યાં હોય એમ ધૂણવાને મંડી જાય છે. હિન્દુઓ તેને માતા સમજીને કહે છે કે "માતાજી ! વર્ષાદ કેમ વરસતો નથી?" ભુવો પછી હાથપગ પછાડી અને આંખો ફહાડીને કહેશે કે "તમે મને "નૈવેદ્ય કરતાં નથી તો પછી વર્ષાદ કેમ વરસે?" તેઓ કેહેશે કે "અમે "ભૂલ્યાં માતાજી ! અમે તમારાં છોકરાં છિયે, તમે જ્યારે કેહશો ત્યારે અમે "તમને નૈવેદ્ય કરીશું." ત્યાર પછીથી માતાનો જે પ્રથમ વાર આવે ત્યારે માતાને માટે કેવું નૈવેદ્ય કરવુ તે ભુવો કહે. પછી તે નૈવેદ્ય જોગણીને મનુષ્યની ખોપરીમાં ખાવાનું પ્રિય છે તેથી તેને બદલે માટીના એક ઠીકરામાં પૂરીને ગામને ઉગમણે દરવાજે થઈને, અગાડીથી કુંડાળું કરીને પાણી છાંટી રાખ્યું હોય છે ત્યાં જઈને મૂકે છે. પ્રત્યેક ઘરનાં માણસોને પોતપોતાનું નૈવેદ્ય ધરાવવાનું હોય છે તેથી કોઈવાર તો એવાં પાત્રની સંખ્યા ઘણી વધી જાય છે. પછી કૂતરાં કે ઢેડ તે ખાઈ જાય છે. અને જો ત્યાર પછી વર્ષાદ વરસે છે તો તેને માતાજિયે મોકલ્યો એમ માનવામાં આવે છે.

વર્ષાદ વરસે એટલા માટે વળી બીજી એક રીતિ કરવામાં આવે છે.

તે એ કે, શિવની જળાધારીમાં પાણી જવાનું ચોલાણુ હોય છે તે બંધ કરીને લિંગ બૂડી જાય એમ ટંકાટક પાણી ભરે છે અને વર્ષાદ આવે નહિ ત્યાં સુધી આઠ દિવસ લગણુ લાગલાગટ એમ કરે છે.

આવે પ્રસંગે કણુબીની અને ભીલ વાઘરીની સ્ત્રિયો વર્ષાદને વિનવતી ફળિયે ફળિયે નીચેની મતલબનાં તેનાં ગીત ગાતી ફરે છે:—

ખેડુતે હળ છોડી દીધું, ઓ! મેઉલા!
તેની દયાને માટે તું વરસ, ઓ! મેઉલા!
ભલાએ ભલીને ઘેર મોકલી, ઓ! મેઉલા!
તેનાં બાળક તેનાથી વિખૂટાં પડ્યાં ઓ! મેઉલા!
નદીમાં નદીનાં નીર ખૂટિયાં, ઓ! મેઉલા!

તે બાયડીની સાથે એક છોકરૂં હોય છે તેના માથા ઉપર એક ટોપલીમાં માટીની મૂર્તિ કરીને તેમાં લીંબડાની ત્રણ ડાખળિયો ખોશેલી હોય છે તે લઈને ઘેરઘેર ગાતી ફરે છે, એટલે ઘરમાંથી સ્ત્રી આવીને તેના ઉપર પાણી રેડે છે, તેથી છોકરૂં આખે શરીરે ન્હવાઈ જાય છે ને પછી પેલી સ્ત્રીને દાણા આપે છે.

શ્રાવણ મહિનાના અંધારા પક્ષમાં નાગપાંચમ આવે છે, ત્યારે શેષનાગની પૂજા કરવા સારૂ ઘરની એક ભીંત ધોળીને તેના ઉપર નાગપાશ ચીતરે છે. અને આવતા વર્ષને માટે તેની કૃપા સંપાદન કરી લેવા સારૂ તેની પૂજા કરે છે, અને શેષનાગને વિનવે છે કે "બાપજી! તમે મને પ્રસન્ન "હજો." હિન્દુ રીત પ્રમાણે રાજાની સલામી આપવાનો આ દિવસ છે. આ પર્વ "નાગપંચમી[1]" કહેવાય છે.

તેને બીજે દિવસે–"રાંધણુ છઠ્ઠ" આવે છે અને તે દહાડે સાતમને દિવસે "શીતળા સાતમ" (ટાઢીશિયળ) આવે છે તેને માટે રસોઈ રાંધી મૂકે છે. સાતમને દિવસે ગૃહસ્થના ઘરના ચૂલામાં શીતળાદેવી ભટકતી ફરે એમ ધારવામા આવે છે માટે તે દિવસે જો દેવતા સળગાવવામાં આવે તો દેવીનો કોપ થાય. જે ગ્રંથકારના પુસ્તકમાંથી અમે અગાડી ઉતારો કરી લીધો છે તે શીતળા દેવીનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

"અમારા પડોશીની દીકરી વર્ષ ચારની હતી, તેને આ વર્ષમાં બળિયા "નીકળ્યા. તે તેના માબાપની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બે દીકરા વચ્ચે એક જ "દીકરી હતી, તેથી, તેના ઉપર બાપ અને મા બન્નેનું ઘણું હેત હતું. "દીકરીનો ખાટલો ઘરમાં ઢાળીને આડા પડદા બાંધ્યા, લીંબડાની ડાખ-

[1] શાસ્ત્રમા અજવાળિયાની પાંચમ તે નાગપંચમી ગણી છે.   ર ઉ.

"લિયે બારણે બોશી, અને એક રામપાત્રમાં ગધેડાનાં લીડાં, ગાયનું મૂત
"તથા લીંમડાના પાંદડાં એટલાં વાનાં ભેળાં કરીને રાખ્યાં હતાં. તેના ઘરનું
"માણુસ કાંઈ કામ સારૂ ઘરથી બ્હાર જઈ આવે તો તે રામપાત્રમાં
"જમણા પગનો અગુઠો બોળીને ઘરમાં પેસે, તથા કોઈ સગુ, પડોશી
"અથવા બીજું માણુસ જોવા સારૂ આવે તો તે પણ રામપાત્રમાં પગ
"બોળી ઘરમાં પેસે, કારણ કે, જે માણુસ બળિયાના ખાટલા પાસે જતું
"હાય તેના ઉપર પણ બીજા માણુસનો પડછાયો પડવા દેતા નથી, પણ
"પેલા રામપાત્રમાં પગ બોળે તેના પડછાયાનો બાધ ગણતા નથી. રજસ્વ-
"લાનો પડછાયો તથા પુરૂષસગમાં આવેલી બાયડીનો પડછાયો બળિયાના
"રોગવાળા બાળક ઉપર પડવા દેતા નથી, તથા ન્હાઈને શરીર શોધ્યું હોય
"નહિ એવા માણુસનો પડછાયો પણ પડવા દેતા નથી આ છોકરાને માટે
"શી અડચણ હશે તે મ.ગ સમજવામાં આવતું નથી. ઘરના સર્વે માણુસો
"લીંબડાના પાંખડાં પાસે ર.ખે છે, કારણ કે કોઈ અપવિત્ર માણુસનો પડ-
"છાયો તેના ઉપર પડે નહિ આ પ્રમાણેની સર્વે સભાળ રાખવાનો બંદો-
"બસ્ત મારા પડોશિયે કર્યો હતા. જી જેમ જેમ દિવસ વધતા ગયા તેમ
"તેમ એ રોગ વધ્યો, એટલે ભણેલા [illegible] ના શીતલાસ્તોત્રના પાઠ
"કરાવ્યા એ સ્તોત્ર રૂદ્રયામલ ગ્રથમા છે, અને તેમાં શીતળાનું વર્ણન
"કરેલું છે કે, 'શીતળાને ગધેડાની અસ્વારી છે, નાગે વેષે છે, અર્ધું સૂપડું
"માથે ઓઢ્યુ છે, હાથમાં ઉદાણિયો છે, બીજા હાથમા સાવરણી છે, અને
"તે ચાડાલ જાતિની છે' એવુ દિ અર્થી વખાણ કરીને પછી લખ્યું છે
"હે મહાન્ દેવી! તું જગતની માતા છે અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ્વર, તથા
"ઈંદ્ર આદિક દેવ તારી નિરતર પૂજા કરે છે, તે માટે હું તારી વિનતિ કરૂં
"છુ કે, આ બાળકને તું સુખ કરજે.' પછી એવા પાઠ બ્રાહ્મણ પાસે કરાવ્યા,
"તથા શીતળાને પ્રસન્ન કરવા સારૂ, ગધેડાને ઘાસ ખવરાવ્યુ, અને ધતૂ-
"રોના ખવરાવ્યા પણ રોગ તો વધતો ગયો. ત્યારે બાધાઓ રાખવા માંડી
"કે છોડીને સુખ થશે તો તેના ભારોભાર ગોળ તોળીને બ્રાહ્મણને વ્હેંચી
"દઈશ, તથા ખજુરની તુલા કરીશ. આવી નિત્ય બાધાઓ રાખી વળી
"એવી પણ બાધા રાખી કે, આ છોડીને બહુચરાજી તેડી જઈ પગે લગા-
"ડીશું અને સો પચીસ બ્રાહ્મણ જમાડીશુ અને એ છોકરીના વાળ ત્યાં
"ઉતરાવીશુ.[1] વળી તેની માએ બાધા રાખી કે, આ છોડીને બળિયા દેવને

[1] ગૂજરાતમાં ઘણું કરીને છોકરિયોના વાળ ઉતરાવવામાં આવતા નથી, પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં ઘણીખરી નાતોમાં લેવામાં આવે છે શાસ્ત્રમાં ચૌલ વિધિનો સસ્કાર કહેલો

"પગે લગાડ્યા પ્હેલાં હું કાંચળી નહિ પ્હેરૂં, અને માથે બળતી શગડી લઈને
"મ્હોડામાં ખાસડું ગૂ ભરેલું લઈને ત્યાં હું જઈશ. અને રૂપાનાં નયન
"(ચખોઇ), કાગળનો તા, અને સાકર તોલા બે અને દ્રાક્ષ આદિ ટાઢકની
"પડી લઈ જઈશ, તેમ જ, કોરો ઘડો ટાઢા પાણીનો લઈ જવાની પણ
"તેણે બાધા રાખી. વળી તેના બાપે બાધા રાખી કે, બળિયે પગે લગાડ્યા
"પ્હેલાં હું પાઘડી નહિ પ્હેરૂં, અને બળિયાની જગ્યા ચાર ખેતરવાહ રહેશે
"ત્યાંથી લોટતો જઈશ. ત્યારે બાપડિયે કહ્યું કે તમારે શરીરે સુખ નથી, માટે
"બે ખેતરવાહને છેટેથી ગડથોલાં ખાવાં માનો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'મારી
"દીકરીને જીવતી રાખશે તો હું આટલું દુઃખ ભોગવીશ.' એ પ્રમાણે આપો
"દહાડો એક પછી બીજી દેવની બાધા આખડિયો રાખવામાં ગયો, પણ
"છોકરીને સારૂં થયું નહિ. ત્યારે માબાપ રોવા લાગ્યાં, એટલે જોવા આવ-
"નારાંએ ધીરજ આપી કે તમે રોશો નહિ, બળિયા બળિયા કરો. ત્યારે એની
"માએ કહ્યું કે મુવો પીટ્યો બળિયો, મારો પેલા ભવનો વેરવી, ગોઝારો,
"મારી દીકરીનો જીવ લેવા આવ્યો છે. પછી બીજા માણસ કહે કે બાઈ!
"એમ બોલો નહિ એ તો જેમ રાજા કારભારીનો દંડ લેવા સારૂ ઘણો ત્રાસ
"દેખાડે તેમ બળિયો માનતાઓ સારૂ અકળામણ દેખાડે, તેથી અકળાવું
"નહિ, અને આપણા ઘરને છોકરેછઈયે જાણ્યે અજાણ્યે બળિયાની ઠેકડી
"કરી હોય તે સારું વિનતિ કરો. પછી બળિયાની વિનતિનાં વચન કહ્યાં તે
"લખતાં મને લાજ આવે છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ-'ઓ બળિયા! અમે કોઈ
"દહાડો જાણ્યે અજાણ્યે, તારી ઠેકડી કરી હોય તો તું ક્ષમા કરજે, અમે
"ભૂલ્યાં, અમે જખ મારી, તારૂં ગુ ખાધું, ભલો થઈને હવે તું મારી દીકરીને
"સુખ કર. આટલું કરતાં છતાં પણ તે દીકરી મરી ગઈ. ત્યાર પછી બળિયાને
"ઘણી ઘણી ગાળો દઈને હાય ગોઝારા હાય હત્યારા! કરીને કૂટણામાં કૂટ્યો,
"તથા બળિયાના નામને રોઈયો. પછી માસ એક જતે તેના જ દીકરાને બળિયા
"નિસર્યા એટલે પછી એ જ રીતે બળિયાની બાધાઓ રાખી. છોકરો સાજો
"થયો ને બધી બાધાઓ પૂર્ણ કરી."

"શીતળા સાતમ" પછી જન્માષ્ટમી[1] આવે છે તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો છે. આઠમને દિવસે ઉપવાસ કરવો પડે છે. મહારાજનો જન્મ

છે ખરો, પરંતુ વિધવાનો ચોટલો મુડાવી નાખે છે તેથી છોકરિયોનું મુંડન કરાવે તો વિધવાસૂચક અપશકુન થયા ગણાય છે. મુંડન કરાવવાથી વાળ કાળા ભમર જેવા રોમાયમાન થાય છે. ર. ઉ.

૧ શ્રાવણ વદિ ૮ શ્રીકૃષ્ણની જન્મતિથિ છે. ર. ઉ.

મધ્ય રાત્રે થયેલો છે તેથી જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણમંદિર હોય છે. ત્યાં ત્યાં આખી રાત્રિ રાજાના કુંવરના જન્મને દિવસે જેટલો વિધિ કરવામાં આવે છે તેટલો તે રાત્રિયે કરવામાં આવે છે. બાળકૃષ્ણની મૂર્તિને પાલણામાં ઝુલાવે છે, તેના મ્હોં આગળ વાદિત્ર વજડાવે છે; અને વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરાવામાં આવે છે, જન્મ થવાની વેળા આવે છે ત્યારે ઘણા સેવકોની મંદિરમાં ભીડ થાય છે.

શ્રાવણ મહિનાની પુનમનો દિવસ "બળેવ"નું પર્વ ગણાય છે. એ દિવસે વિષ્ણુના વામન અવતારને બળી રાજા સાથે તકરાર થઈ હતી. આ પર્વને દિવસે બ્રાહ્મણો નદીકિનારે કે તળાવે જઈને શાલિગ્રામની પૂજા કરે છે, અને "દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત્ત" કરે છે, એટલે આખા વર્ષમાં જે પાપ કર્યાં હોય તે બાળી નાંખવાને અને શુદ્રના શરીરને સ્પર્શ થયો હોય તેથી શુદ્ધ થવાને ક્રિયા કરે છે; તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. બ્રાહ્મણોના પૂર્વજ સપ્તઋષિ થઈ ગયા, તેમની, અને તેઓની અર્ધાંગના અરૂંધતીની, કુશ ઘાસની ગુંથીને આઠ મૂર્તિયો કરે છે. આ દિવસે તેઓ જૂનું જનોઈ બદલીને નવું પ્હેરે છે. તે જનોઈ તેઓએ કે પછી બીજા કોઈ બ્રાહ્મણોએ એક બે માસ અગાઉ તૈયાર કરી રાખેલું હોય છે અને તૂટે નહિ એવું મજબુત કરવાને તેઓ સંભાળ રાખે છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો જે વિધિમાં ઘણા જ ચોક્કસ હોય છે તેઓ નવાં જનોઈ કરવા સારૂ પોતાના ઘરમાં કુંડામાં કપાસના છોડ વાવે છે અને તેના રૂનુ જનોઈ બનાવે છે. સપ્તઋષિની કુશ ઘાસની મૂર્તિ સાથે જનોઈનો સ્પર્શ કરીને પછી તેઓ પ્હેરે છે અને જૂનું જનોઈ તોડીને જળમાં નાંખી દે છે. પ્હેરતાં પ્હેલાં દર્ભ અને જનોઈ હાથમા લઈને ધુવે છે, પછી ઋષિઓને જળમાં પધરાવે છે; અથવા તો આખા વર્ષ સુધી પૂજા કરવાને ઘેર લઈ જાય છે. આ સમયે ઋષિને ચોમાસાના નવા પાણીના અર્ઘ્ય આપવામાં આવે છે અને તેમના દ્વારાએ દેવોને તે પ્હોંચાડવામાં આવે છે.

પછી ગોર પોતાના યજમાનોને રાખડી (રક્ષા) બાંધે છે. તે રેશમની કે સૂતરની હોય છે. અસલને વારે એ મહિનામાં રોગ ચાલતો હતો તેથી દોરા બાંધવા ઉપરથી એ ચાલ પડેલો છે એમ કહેવાય છે.[1] પછી બ્રાહ્મણો ગામમાં આવીને પોતાના યજમાનોને અને સગાંવ્હાલાંને રાખડિયો બાંધે છે.

---

૧ વિષ્ણુએ વામન અવતાર લઈ બલિરાજાને સપ્ત પાતાળ (૧ અતલ, ૨ વિતલ, ૩ સૂતલ, ૪ તલાતલ, ૫ રસાતલ, ૬ મહાતલ, અને ૭ પાતાળમાંના ત્રીજા સુતલ લોકનુ રાજ્ય આપી, નિરંતર પોતે તેની પોળીમા રહેવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓ વિષ્ણુના દર્શન વિના મુંઝાતા શ્રાવણ સુદિ ૧૫ ને દિવસે, લક્ષ્મીજીને સમજાવી બલિરાજાની બ્હેન તરીકે યાચના કરવા મોકલ્યા તેણિયે ત્યાં જઈ, પોતાનો ભાઈ ગણી,

ભાદ્રપદ શુદિ ચોથનો દિવસ ગણેશચતુર્થી કહેવાય છે. તે દિવસે ગણેશનો જન્મ થયેલો છે. માટીના ગણપતિ બનાવીને ભારે પોષાક તેમને પ્હેરાવે છે અને સ્થાપના કર્યા પછી તે અગિયારસ સુધી નિત્ય પૂજા કરે છે અને તે દેવને જે પ્રિય ભોજન (મોદક) છે તેનું નિત્ય નૈવેદ્ય ધરાવે છે. અગિયારશને દિવસે મ્હોટી ધામધુમથી ગાજતે વાજતે ગણપતિને જળમાં પધરાવવાને લઈ જાય છે. એક બ્રાહ્મણ પછી પોતાના હાથમાં ગણપતિ લઇને તરામણા પાણીમાં જઇને ગણપતિને બૂડાડિને તરતો તરતો કિનારે પાછો આવે છે અને બાકીના બધા લોકો જે સામે કિનારે જોયાં કરતા હોય છે તેઓ કેટલીક વાર સુધી મુગા રહે છે. પછી ઉઠે છે અને ધ્વજા, છત્ર, ચામર ફરીને પાછાં ઉચાં કરે છે. બંદુકોના અવાજ કરે છે. ઘોડેસ્વારો પોતાના ઘોડાને કુંડે નાંખે છે અને બાજિયા લેવરાવે છે. હાથિયો જેમ ઝૂલતા ઝૂલતા ચાલે છે તેમ તેઓનાં ઘંટ વાગે છે અને શહરમાં અશ્વારી પાછી જાય છે.

ગણપતિને લાડુ પ્રિય છે માટે તે ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગરીબ લોક બનાવે છે. એ દેવની મૂર્ત્તિના હાથમાં લાડુ ઝલાવે છે તેનું કારણ પણ એ જ છે. ગણપતિને નૈવેદ્ય ધરાવ્યા પછી કોળ અને ઉંદર જે ગણપતિના માનીતા વાહન ગણાય છે તેઓને ખવરાવવા સારૂ તેમના ઘરમાં કોઠિયો ને પેટિયો ઘણી હોય છે તેઓને વચાળે તેનો ગોર કરીને નાંખે છે.

ગણેશચતુર્થીને દિવસે ચન્દ્ર જોવામાં આવે તો ઘણું ખોટું ગણવામાં આવે છે તેનું કારણ એવું-સમજવામાં છે કે, જે જૂવે છે તેને માથે આખા

બલિરાજાને રક્ષા (રાખડી) બાંધી આશિષ્ દીધી. તે પરથી બલિરાજા પાસે વિષ્ણુએ ચોમાસાના ચાર માસ પાતાળમાં રહેવું અને આઠ માસ પોતાના સ્થાનમાં રહેવું, એમ ઠર્યું. ત્યારથી રક્ષાબંધનનો રીવાજ ચાલ્યો કહેવાય છે. રક્ષા બાંધનાર આ રીતે આશીર્વાદ આપે છે:—

येन बद्धो बली राजा, दानवेन्द्रो महाबल: ।
तेन त्वामपि बध्नामि, रक्षे मा चल मा चल ।।

(મહાબલ વાળો દાનવોનો ઈંદ્ર, એવો જે બલિરાજા તે જેનાથી બંધાયો તેથી હું તને બાંધું છું. હે! રક્ષા! તું ચલાયમાન થજે મા, થજે મા.)

કોઈ કહે છે કે અભિમન્યુ (પાંડવ અર્જુનનો કુંવર) ચક્રાવાના યુદ્ધમાં ચડ્યો ત્યારે તેની દાદી કુંતાજિયે તેને રક્ષા બાંધી હતી. તે ઉપરથી રાખડી બાંધવાનો ચાલ પડ્યો. ૨ ઉ.

વર્ષની અંદર ગમે ત્યારે પણ આળ આવે છે. પણ જો તે કારણે નીચેના શ્લોકનો[1] અહર્નિશ જપ કરવામાં આવે છે તો આળ આવતું નથી. કેટલાક લોક ચન્દ્ર જોવાય નહિ એટલા માટે ઘરમાં પેશીને બારિયો બંધ કરી દે છે. કેટલાકને કોઈ કામને પ્રસંગે બ્હાર જવું પડે છે અને ચન્દ્ર જોવામાં આવે છે તો ગાળો ખાવા માટે લોકોના છાપરા ઉપર ઈટો નાખે છે તે એવી સમજથી કે ગાળો ખાવામાં આવે, એટલે બીજું આળ માથે આવે નહિ અને એટલાથી જ પતી જાય.

ગણેશચતુર્થીની પછીનો દહાડો "ઋષિપંચમી" કહેવાય છે. આ દિવસે ગુજરાતનાં લોકો સામો ખાય છે તે એવા વિચારથી કે ઋષિઓ નિવાર ખાઈને રહેતા હતા માટે આપણે પણ એક દિવસ એવી જ જાતનું અનાજ ખાઈને રહેવું.

ચોમાસામાં બીજી ઋતુ કરતાં જીવોત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એવી ધારણા કરીને કેટલાક જૈનધર્મી બે માસના અપવાસ કરે છે; તે "પચુસણ"[2] કહેવાય છે. ખરેખરો પોસો કરવામાં આવે તો એ મહાતપ છે. શ્રાવક હોય છે તે ન્હાતા નથી, અને ગમે તે પ્રકારની ધોવાની સ્વચ્છતા રાખવાથી દૂર રહે છે. કશું ખાતા પણ નથી, ને માત્ર ઉકાળેલું પાણી ઠંડુ પડ્યા પછી પીને

૧ સત્યભામાના બાપ સત્રાજિત જાદવે, સૂર્યની આરાધના કરી ત્યારે સૂર્યે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને સ્યમંતક મણિ આપ્યો. તેની પૂજા કરવાથી દિન દિન પ્રતિ ૨૦ ભાર સોનું ઉત્પન્ન થતું હતું. એ મણિ સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેનજિત કોટે પ્હેરીને શિકાર ખેલવા ગયો, તેને સિંહે માર્યો, અને તે સિંહને જાંબુવતે મારીને મણિ લઈ લીધો, અને પોતાના બાળકને પારણે બાંધ્યો. કૃષ્ણે પોતાના સસરા પાસે મણિ જોયો હતો ત્યારે તેનાથી એમ કહેવાઈ જવાયું હતું કે "આવો મણિ તો કોઈ રાજા સરખા "પાસે શોભે, તમારી પાસે શોભે નહિ." આવું કૃષ્ણનું કહેવું ને ઉપર પ્રમાણે મણિનું ખોવાનું એ બન્નેનો યોગ આવી ગયો તેથી કૃષ્ણને માથે મણિ ચોરયાનું આળ આવ્યું ને એવું થવાનું કારણ એમ થયું કે, કૃષ્ણનાથી ચોથનો ચન્દ્રમા જોવાયો હતો. આળ ઉતારવા કૃષ્ણે જાતે શોધ કરયો અને જાંબુવતને પગલે પગલે તેને ઘેર જઈ પ્હોંચ્યા. ત્યાં તેની સાથે ૨૧ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું ને જય મેળવી મણિ લીધો, તથા જાંબુવતે પોતાની પુત્રી જાંબુવતી તેમને પરણાવી, એ જ વાતનો સારસૂચક નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે, તેનો જપ કરવાથી આળ આવે નહિ એમ લોકો માને છે.

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जांबवता हतः।

सुकुमारक ! मा रोदिस्तव एष स्यमंतकः॥ ર. ઉ.

૨ पर्युषण એટલે સેવન, તે ઉપરથી માગધી ભાષામાં પજ્જુસણ થયું અને તે ઉપરથી 'પચુસણ' શબ્દ થઈ ગયો. ર. ઉ.

રહે છે, ઘણા ખરા જૈનધર્મી કેટલાક દિવસના અપવાસ કરે છે, અને પચુસણનો છેલો પોસો જે ઋષિપંચમીને દિવસે આવે છે તે તો સર્વ કોઈ કરે એમ માનવામાં આવે છે. પોસા કરવાથી ઘણા લોકનું મરણ નીપજ્યું હોય તે જાણવામાં આવે એ હેતુ ઉપરથી (એમ કહેવામાં છે) દરેક શ્રાવક પોતાનાં સગાંવ્હાલાંને ઘેર જાય છે.[1] તે જેવો પોતાના સગાંવ્હાલાંને ઘેર જાય કે તુરત તેને ખભે ખભો અડકાડીને મળે છે અને નીચે પ્રમાણે કહે છેઃ—

"બાર મહિના, ચોવીશ પખવાડિયાં, બાવન અઠવાડિયાં, એટલા કાળમાં "મેં કંઈ પણ તમોને દુઃખ લાગે એવું કહ્યું હોય અથવા કર્યું હોય તેની મને "ક્ષમા કરજો."[2]

જૈનધર્મના સાધુઓ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે ઢુંઢિયા[3] કહેવાય છે

---

૧ જેમ દીવાળીના પડવા(કાર્તિક શુદિ ૧)ને દિવસે એકબીજાને મળવાનો હિન્દુઓમાં રીવાજ છે તેમ જૈન લોકોમાં પચુસણને બીજે દહાડે એક બીજાને મળી આખા વર્ષમાં જાણ્યે અજાણ્યે થયલા અપરાધની (ગુન્હા) ક્ષમા માગવાનો રીવાજ છે; તેને ખમત ખમણા કહે છે.

૨ આ કથન મૂળ માગધી ભાષામાં કહેવામા આવતું તેમાં હવણાં ઘણા અશુદ્ધ ફેરફાર થઈ ગયા છે –बार मासाण, चोवीस पख्खाणं, त्रणसे साठ राई दिवाणं કેટલાક આમ પણ કહે છે,–अडताळीस आईत वार, त्रणसे साठ दाहाडानो मिच्छामिडुक्कडं (इच्छामि दुक्कर) એ પ્રમાણે અન્યોન્ય કહે છે આખા વર્ષમાં એક બીજાને વેર બંધાયું હોય છે તો ઉપરના વચનથી સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરી અન્યોન્ય સલાહ કરવાનો એ વાક્યનો મૂળ હેતુ છે, અને તે હેતુ ઘણો નિર્મળ અને લાભદાયક છે, પણ તે પ્રમાણે સર્વે સમજીને વર્તતા હોય તો ઘણું સારૂ છે પોતાના ગુરૂની પાસે ક્ષમા માગવામા આવે છે તે વધારે વિસ્તારવાળી છે અને તેનો હેતુ પણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે ૨. છ

૩ સંવત્ ૧૭૦૦(ઈ. સ ૧૬૪૪)ની પહેલા ઢુંઢિયાનો પંથ ઉત્પન્ન થયો ન હતો એમ કહેવાય છે. ઢુંઢિયા શબ્દનો અર્થ "શોધનાર" અને તે ઉપરથી જૈન ધર્મનો સુધારો કરનારા તરીકે એ પંથવાળાઓએ તે નામ ધારણ કર્યું. તેઓના પ્રતિપક્ષી 'તપા' પંથવાળા 'ઢુંઢ' એટલે 'છોતરૂં' તે ઉપરથી ઢુંઢિયા (ઢુંઢિયા) એટલે 'સાવક દાણાનાં છોતરાં' એવો અર્થ લગાવે છે ઢુંઢિયા લોકોને દેવાલય નથી હોતુ અને મૂર્તિયો પણ પૂજતા નથી. જીવહિંસા થાય નહિ એવા વિચારથી તેઓ ન્હાતા નથી, અને ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી હોય તે વિના બીજું પીતા પણ નથી. ઢુંઢિયા સાધુઓ સૂગ ચડે એવા હોય છે, તે પોતાની પાસે માલમિલકત રાખતા નથી. જે સ્થાનકમાં તે રહેતો હોય છે તે પણ તેના પંથિયોનું હોય છે. તે વ્હોરવા જાય છે ત્યારે જ માત્ર પોતાનું રહેઠાણ છોડે છે. તે પોતાના હાથમા ઓઘો રાખે છે, તે વતી જે જગ્યા ઉપર તેને બેસવાનું હોય છે અથવા જે રસ્તા ઉપર તેને ચાલવાનું હોય છે તેના ઉપર કાંઈ જીવજંતુ

તે પચુસણમા "સથારા"નું વ્રત લે છે, એટલે ખાધા પીધા વિના પ્રાણત્યાગ કરે છે આ પ્રમાણે કરવાનો સાધુ નિયમ લે છે, એટલે દેશાવરમા વાત ફેલાય છે, અને તેના દર્શન કરવાને ચોમેરથી શ્રાવક લોક આવે છે કહે છે કે પદર દિવસ સુધી એ સાધુ બેશી શકે છે અને ત્યાર પછી પથારિયે સુવે છે અને આસપાસ બેઠેલા બીનું લૂગડુ કરીને તેના મોસાઈ જતા શરીરે દાબે છે, પણ કોઇ પણ જાતિનું ખાવાનું નહિ આપવાને બહુ કાળજી રાખે છે.

જ્યારથી, સાધુ વ્રત ધારણ કરે છે, ત્યારથી, તેની માડવીની તૈયારિયો થવા માડે છે, ઝળકા અને રગીન કાગળો ચ્હોડીને શૃગારેલી માડવીમા (પાલખીમા) તેને બેસારે છે અને નિશાનનગારાં સહિત ધામધુમથી કહાડે છે તે વેળાએ, જે સ્ત્રિયોને છોકરા થતા હોય નહિ તે સાધુની માડવી તળેથી નીકળી જાય છે અને તેનાં લૂગડાના કડકા લેવાની પેરવીમા પડે છે

•ભાદ્રપદ શુદિ ચોદશ તે "અનત ચોદશ" કહેવાય છે, એ નામ પૃથ્વીધર શેષશાઈના નામ ઉપરથી પડેલું છે. ગમે તે કાર્યસિદ્ધિને માટે અનતનું વ્રત ધારણ કરવામા આવે છે, તે ચોદ વર્ષ સુધી કરવુ પડે છે, પણ તે કરવામા ઘણી ખટપટ નથી દર વર્ષે ચોદ ગાઠનો નવો દોરો જમણે હાથે બાધવો પડે છે વ્રત ધારણ કરતી વેળાએ વિષ્ણુની પૂજા કરે છે, અને નરજાતિ હોય એવા નામના પદાર્થના ભોજનનું નૈવેદ્ય ધરાવે છે દર વર્ષે નવો દોરો ચોદ વર્ષ સુધી બદલ્યા પછી ઉદ્યાપન કરવામા આવે છે તે દિવસે હોમ કરે છે, પછી વિષ્ણુને સાર જૂદા જૂદાં ધાન્યના મડળ પૂરીને ચોદ ત્રાબાના કોડિયા તથા નાળિયેર

હોય તે દૂર કરે છે દમ લેતા તેના મ્હોમા જીવજતુ આવીને મ્હારા પામે નહિ, એટલા માટે, લૂગડાનો કડકો બાધી લે છે, તેને મુમતી કહે છે તેના લૂગડા અને શરીર અતિશય મેલા હોય છે અને તે ઉપર જૂવ ખખરાઈ જાય છે

કાઠિયાવાડ માહેલા ગોડલમા, મ્હોટું શ્રાવકનુ દેરાસર છે ત્યા, આસરે પદર વર્ષ ઉપર, ઢુઢિયા અને તપા વચ્ચે ધાધળ ઉઠી હતી તેમા ઢુઢિયાની જિત થવાથી તેઓએ મૂર્તિયાનો ન્હાશ કરયો ત્યાર પછી વાકાનેરમા પણ એવી જ લડાઈ ઉઠી હતી તેમા સગાવ્હાલા એકબીજા ઉપર હથિયાર લઈને ઉઠ્યા હતા ઝાલા ઠાકોરના માણસ લડાઈ થતી અટકાવવાને વચ્ચે પડ્યા, તેથી બન્ને પક્ષવાળા જુસ્સાભેર તેમના ઉપર વળી પડ્યા હતા

કચ્છના તપાઓને એવુ ભય લાગ્યુ કે ઢુઢિયા આપણે ઠેકાણે થઈ જશે એટલે તેમણે શ્રાવકના બે વિભાગ કરી નાખ્યા અમદાવાદમા તપા અને ઢુઢિયા એકઠા જમે, છે પણ કન્યા આપતા લેતા નથી ઢુઢિયાઓ પોતાના વધારે વૈરાગ્યને લીધે તેમના પ્રતિપક્ષિયો કરતા આજ સુધી ઘણા સધર્મી મેળવી શક્યા છે, અને એક નવો અને વધારે સખતાઈવાળો પથ સમવેગી કરીને તપાઓમા નીકળ્યો છે ૨ ઉ

મૂકે છે, પછી દેવની સ્થાપના કરીને પૂજન કરવામાં આવે છે. આ વેળાએ બાધા મૂકનાર બીજાં જે કોઈને વ્રત લેવાની ઈચ્છા હોય છે તેને ચૌદ દોરા આપે છે અને સ્ત્રીપુરૂષના જોડાને ઉમામહેશ્વર ઠરાવીને પૂજા કરે છે અને ચૌદ જોડી વસ્ત્ર આપે છે.

અનંતનું પુસ્તક એક પુરાણ ગણાય છે તેમાં કેટલીક કથા છે તેમાં કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર અને બીજા પાંડુપુત્રોને કહ્યું છે કે હું અનંતનો અવતાર છું, માટે એ વ્રત તમે ધારણ કરો. તેનો મહિમા વર્ણવતાં સત્ય યુગમાં એક બ્રાહ્મણની સ્ત્રિયે એ વ્રત ધારણ કર્યું હતું, તેથી પોતાના સ્વામીને ધન કેવી રીતે મળ્યું અને અજ્ઞાનપણે તેના ધણિયે દોરો છોડાવી નંખાવ્યો તેથી તે કેવી રીતે ઓગળી ગયું તેનું કારણ જ્યારે જાણવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણે પશ્ચાત્તાપ કરીને અનંતની પ્રાર્થના કરી, એટલે, તેમણે ધન કેવી રીતે આપ્યું, તથા તે સાથે તેને ધર્મ આપીને મરણ પામ્યા પછી વિષ્ણુ લોકમાં વાસ કરવાની આશા કેવી આપી, અને એવી જ બીજી ચમત્કારી વાતો, અનંતની[1] પૂજા કરવાથી કેમ બની તે વર્ણવેલું છે, પણ તે સર્વ આ ઠેકાણે દાખલ કરવાને બની આવે એમ નથી.

આશ્વિન શુદિ પડવાથી તે નવમી સુધી નવરાત્રીના ત્હેવાર ચાલે છે. એ પર્વ શિવની અર્ધાંગના દુર્ગા અથવા કુલદેવીનું ગણાય છે. પર્વને પ્હેલે દિવસે, ભીંતને ધોળીને તેના ઉપર સિન્દુરવતી ત્રિશૂલ ચીતરે છે. માતાનું સ્થાનક પર્વત ઉપર અથવા જંગલ કે એવી જ બીજી જઈ શકાય[2] નહિ એવી જગ્યાએ હોય છે. તેનું અનુકરણ કરવા ત્રિશૂલની આગળ માટી પૂરીને ઢગલામાં ઘઉં, જવ ઇત્યાદિ વાવીને તે ઉપર ત્રાંબાનું પાણીવાસણ મૂકીને તેમાં નાળિયેર મૂકી ષોડશોપચાર પૂજા માંહેલા પ્રથમ ઉપચારથી તેનું આવાહન કરે છે. ત્રિશૂલની પાસે ગરબો કરાવીને તેમાં દીવો કરી મૂકે છે. ગામડામાં તો ફળિયા વચ્ચે મંડપ કરી ત્યાં મૂકે છે અને દીવા શણગારી તેની આસપાસ તાળિયો પાડીને ગરબા ગાય છે. નવરાત્રીના નવે દહાડા લગી માતાની આગળ ઘીનો દીવો અખંડ બાળે છે, અને ઘરમાંથી જે નવરાત્રી કરતું હોય છે અને

---

૧ શેષ એટલે કાંઈ પણ વસ્તુનું બાકીનું, જેમ કે હસ્તલિખિત પુસ્તકનાં લખવામાં આવેલાં નહિ એવાં કોરાં પાના, અને તે ઉપરથી જગતની આસપાસના અને આધારભૂત અવકાશને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ પણ વળી "નાગ" (ગતિ હીન) અનંત અને શેષનાગને વળી ભૂધર (ભૂ=પૃથ્વીનો ધર=ધારણ કરનારો) શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. અનંતની ચતુર્દશીની કથામાં આ વર્ણન છે. ર. ઉ.

૨ એ ઉપરથી જ દેવીનું નામ, દુર્ગા એટલે જેની પાસે જવાને કઠિણ, એમ પડ્યું છે.

અન્ન ખાતું નથી તે દીવાની સભાળ રાખે છે. તેની દીવટ સંકોરે છે અને ઘી પૂરે છે. ગોર પૂજા કરાવે છે, અને ચંડીપાઠ કરી જાય છે. આઠમને દિવસે હવન થાય છે. આરાસુરી માતાને દેરે અને સુવાળદેવીને પારે કોળી લોકો આવે પ્રસંગે પોતાના સગાંવ્હાલાં કે છોકરાં માંદા પડ્યાં હોય તેની બાધા રાખી હોય તે પ્રમાણે જીવનું બલિદાન આપે છે. નવમીને દિવસે માટી ઉપર વાવેલા જવારા ઉગ્યા હોય તે નદીમાં કે તળાવના પાણીમાં પધરાવે છે કે જેથી કરીને તે અપવિત્ર થાય નહિ. દીવો ગરબામાં મૂકેલો હોય છે તે સુદ્ધાંત ગરબો લાવીને માતાને ત્યાં મૂકે છે. નવરાત્રીના દિવસોમાં રજપૂત ઠાકોરો અને બીજા ક્ષત્રિય કુળના માણસો પોતાના અને પોતાના આશ્રિતોનું આખા વર્ષમાં ભલું થાય એટલા માટે કુલદેવીના દેરા આગળ પશુવધ કરી બલિદાન આપે છે. નાળ(તોપ)ને તેઓ દુર્ગાદેવીનું સ્વરૂપ સમજીને તેના ઉપર ત્રિશૂળ કાહાડે છે, ચાલ્લા કરે છે, અને દીવા સળગાવે છે.

નવરાત્રીની નવમીની પછીનો દિવસ "દસરા" કહેવાય છે. એ દિવસે પાંડુપુત્રોએ વૈરાટ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને શ્રી રામચંદ્રે લંકાના રાવણ રાજાને મારી નાખ્યો હતો; તેથી તે એક પર્વ ગણવામાં આવે છે. આ બન્ને વાતો મહાભારત અને રામાયણમાં વર્ણવામાં આવી છે. અર્જુને અને તેના ભાઈયોએ શમી વૃક્ષ ઉપર પોતાના હથિયાર રાખ્યાં હતાં તે ઉપરથી દસરાને દિવસે હિન્દુઓ શમીની પૂજા કરવા જાય છે. તેને અપરાજિતા અથવા કદિ જિતાય નહિ એવી દેવીને નામે પચામૃત[1] છાંટે છે. પાણીનું પ્રક્ષાલન કરે છે, અને વસ્ત્ર ચડાવે છે, તેના મુખ આગળ દીવો પ્રકટે છે, ધૂપ કરે છે, અને ચંદનના છાંટા નાખે છે, પછી નૈવેદ્ય ધરાવે છે. ત્યાર પછી પ્રદક્ષિણા કરતા કરતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણે છે.—

> शमी शमयते पाप शमी शत्रुविनाशिनी ।
> अर्जुनस्य धनुर्धारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
> अर्जुनस्य धनुर्धारी, रामस्य प्रियदर्शिनी ।
> लक्ष्मणप्राणदातृ च, सीताशोकनिवारिणी[2] ॥

તે પછી તે એક પછી એક દશે દિગ્પાળનું પૂજન કરે છે, તેમાં પ્રથમ તો પૂર્વ દિશાના અધિષ્ઠાતા ઇન્દ્રની નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે—

---

૧ દૂધ, દહીં, ખાંડ, ઘી, અને મધ એટલાનું મિશ્રણ ૨ ઉ

૨ અમલમાં જે શ્લોક દાખલ કર્યો છે તે ધર્મસિંધુ નામના ગ્રંથમાં શમી પૂજનનો વિધિ છે તેમાં જોવામાં આવતો નથી પણ એ વિષેનું એક નિરાળું ગ્રંથ છે, તેમાં કદાપિ હશે ૨ ઉ

"पूर्वस्यां यानि कार्याणि तानि कार्याणि साधय"

"પૂર્વમાં તમારે જે કાંઈ કામ હોય તે સર્વ પરિપૂર્ણ કરો."

એ જ પ્રમાણે બાકીના નવની પ્રાર્થના કરે છે. આ વેળાએ, બળેવને દિવસે રાખડી બાંધી હોય તે તોડી નાંખે છે.

રજપૂત ઠાકોરો દસરાની સાંજે ગઢ રક્ષણ કરનારી ગઢેચી દેવીનું પૂજન કરે છે. શમીપૂજન કરીને ઘર ભણી પાછા વળે છે, ત્યારે, ટોળિયો થઈને ભાલા ફેરવે છે, ઘોડા દોડાવે છે અને સેના જેમ રણક્ષેત્રમાં જતી હોય એવો પ્રકાર મચાવે છે, તોપની સલામતી પણ આપવામાં આવે છે.

ઘણા હિન્દુઓ ઘેર જતી વેળાએ શમીના થડ આગળની માટી, થોડાં તેનાં પાંદડાં, સોપારી, અને દુર્ગાની સ્થાપના કરી હોય તે વેળાએ ત્યાં જે જવારા વાવ્યા હોય તે લે છે. પછી તે સર્વેને એકઠું કરીને બાંધી રાખે છે અને પરગામ જવું હોય છે ત્યારે સંગાથે લેતા જાય છે. જવારા શણગાર તરીકે પાઘડીમાં પણ ઉભા ખોસે છે.



પ્રકરણ ૭.

લગ્ન.

ગૂજરાતના હિન્દુઓની જૂદી જૂદી નાતો બંધાયલી છે અને પ્રત્યેક નાતમાં જૂદાં જૂદાં પાંખિયાં બંધાયાં હોય છે. જ્યારે તેઓમાં લગ્ન થવાનું હોય છે, ત્યારે પોતાના પાંખિયામાં જ લગ્ન કરે છે. બ્રાહ્મણો લગ્ન કરતી વેળાએ ગોત્ર જૂવે છે. ગોત્રનું નામ તેમના પૂર્વજના નામથી પડેલું હોય છે, તે ક્યારે પડેલું તે ચોખ્ખી રીતે તેમના જાણવામાં હોતું નથી. તેથી એક જ ગોત્રમાં તેઓ લગ્ન કરતાં નથી. બીજા જે હિન્દુઓને બ્રાહ્મણોની પેઠે પોતાના પૂર્વ-જોની વાત જાણવાનું સાધન હોતું નથી તેઓ બ્રાહ્મણોની પેઠે એટલા બધા ચોક્કસ રહેતા નથી પરતુ ધોરણ તો તે જ રાખે છે. વહીવંચા અથવા નાત-ભાટ હોય છે તે ઘણું કરીને વીશ પેઢી સુધી તપાશી આપી શકે છે, અને અમુક પ્હેડી સુધી લગ્ન થાય કે ના થાય એવું જે ઠરાવેલું હોય છે તે પ્રમાણે નાતભાટની સૂચના સાથે મેળવી જોઇને લગ્ન કરવું કે નહિ તેના નિશ્ચય થાય છે. આ નિયમ સિવાય બીજો એક ચાલ છે, તે ઓછો વજનદાર છે, તથાપિ બધે પાળવામાં આવે છે. તેમાં એમ ઠરાવ્યું છે કે મોસાળ-પક્ષની પાંચ પ્હેઢી લગી તથા ઓરમાઈ મોસાળની ત્રણ પ્હેઢી સુધીમાં લગ્ન થાય નહિ. વળી એમ પણ ઠરાવ્યું છે કે કાકીની બ્હેન સાથે પણ લગ્ન થઈ શકે નહિ.

એક જ નાતમાં જૂદાં જૂદાં કુળ હોય છે તે સર્વની ગણના સરખી થતી નથી. ઘણું કરીને જે કુળના પૂર્વજોએ નાતને જેવો લાભ કર્યો હોય તે પ્રમાણે બીજા કુળ કરતાં તેની વિશેષ કુલીનતા બંધાઈ છે.[1] કન્યાનાં માબાપને, પોતાની પુત્રી સારા કુળમાં પરણાવવાની સદા કાળજી રાખવામાં આવે છે. પુત્રીને નીચા કુળમાં પરણાવવી, એ હલકું ગણવામાં આવે છે, અને રજપૂત, તેમ જ વળી, ગૂજરાતના કણબિયો(પાટીદાર)માં દૂધ પીતી કરી દેવાનો ચાલ એ જ વિચાર ઉપરથી પડેલો છે.[2]

---

૧ મારા "કુળ વિષે નિબંધ'માં આ સંબંધી વધારે ખુલાસાથી લખેલું છે. ર. ઉ

૨ "ઉચ્ચ જાતિના રજપૂતો તેમની પુત્રિયોને દૂધપીતી કરે છે તેનાં કારણ ઘણાં "છે. પુત્રનું લગ્ન કરતી વેળાએ નાતના ચાલ પ્રમાણે બહુ ભારે ખર્ચ કરવો પડે છે, તેને માટે, આ અપરાધ કરવાની લાલચ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચાલ આ "પ્રમાણે છે,--વરકન્યાના માબાપ વિવાહ નક્કી કરે છે, એટલે કન્યાના બાપને વરના "બાપ ઉપર નાણાંની એક રકમ મોકલવી પડે છે. આ રકમ મ્હોટી હોતી નથી. દેજ "(દાયજો) અથવા પ્હેરામણી પછી હોય છે તેનો સુમારે દશમો ભાગ હોય છે. આ "એક બ્હાનાના રૂપિયા જેવું છે, અને જ્યારે આંદલાનો વિધિ પરિપૂર્ણ થાય છે એટલે "પછી કન્યાના બાપથી ઠરાવ ફેરવી શકાતો નથી.

"આ પછી લગ્ન આવે છે, તે સમયે અર્ધી પ્હેરામણી આપવામાં આવે છે, અને "જાન જે "બરાત" કહેવાય છે તેનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવે છે. બરાતમાં સર્વે "સગાંવ્હાલાંને નોતરવામાં આવે છે અને તેઓને જમાડવામાં અતિશય ભારે ખર્ચ "થાય છે; જેમ વધારે માણસોને કન્યાનો બાપ જમાડે તેમ તે વધારે શોભા અને "માન સમજે છે આ વેળાએ તે બાકી રહેલી પ્હેરામણી આપે છે. આ રકમ કુટુંબોના "કુલીનપણા પ્રમાણે નિરનિરાળી હોય છે, તો પણ કન્યાના બાપને દેવામાં અને સંકટમાં "નાંખવાને ઘણું કરીને પૂરતી હોય છે. સારી પ્હેરામણી આપ્યા વિના ઉંચા કુળનો વર "મળતો નથી; અને જાન તથા પરજાન જમાડવાનું ભારે ખર્ચ કરે નહિ તો લોક તેને "ગરીબ અને મખ્ખીચૂસ કહીને ધિક્કારે છે. એટલા માટે જ ઉચ્ચ કુલના અને મગરૂર "ઠાકોરોને પુત્રિયો જન્મે તેનો અભાવ હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે કોઈ માણસ "તેમને સાળા અથવા સસરા કહે તેનો ધિ'કાર આંધળા અભિમાનને લીધે હોય છે. "દૂધપીતી કરવાનો ચાલ એકલા એકલા રજપૂતોમાં જ છે એમ નથીઃ આહીરની જાતિમાં "પણ છે. આહીરના એક ગામમાં એંશી છોકરા વચ્ચે માત્ર દશ દીકરિઓ હતી. તે "ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકોને અમે સમજુત આપી હતી તે અમને સાંભરે છે. તેઓએ "કહ્યું કે, સાહેબ! 'વાણિયા અને બીજી એવી જ જાતિના લોકોને દીકરીયો આવે તે સર્વ "ઠીક છે, પણ અમારી જાતિને ત્યાં ભાગ્યે જ અથવા કદિયે દીકરી જન્મતી નથી" (વાયુ કોણના પ્રાન્તોમાંના જમીનના ભોગવટાના વહિવટ વિષે વિષય ઑક્ટોબર ૧૮૫૦ ના માસના "બનારસ મેગેઝીન"માં છપાયો છે તે ઉપરથી.) ર. ઉ.

છોકરાના માબાપને ઓછા પ્રકારની કાળજી રાખવી પડે છે એમ નથી, પરંતુ તેનો પ્રકાર જૂદો છે. ચોક્કસ મનુષ્યો હોય છે તે આવે પ્રસંગે ઘણું ખર્ચ કરતાં નથી, પણ એવા લોક ઓછા છે તેથી ચાલતો ધારો એવો પડી ગયો છે કે લગ્નના અવસરને માટે દેવું કરવું પડે છે અને કાહ્યું કે ઘેલું ગમે તે હોય, તો પણ, લગ્નને પ્રસંગે તેઓને પોતાના ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરવો પડે છે. પરણ્યા વિના રહેવું એ ઘણું નીચું ગણવામાં આવે છે. જે માણસને સંતાન થતું ના હોય તે વાંઝિયું ગણાય છે; સવારના પ્રહરમાં તે મળે તો અપશુકન થયા એવું ગણવામાં આવે છે; તે મરી જાય છે ત્યારે પ્રેત થાય છે, અને પોતાની અસલની જગ્યાએ રહીને, વાંઝિયા રહેવાથી તેને જે સુખ મળી શકવાનાં નહિ તે સુખ બીજાઓને ભોગવતા જોઇને દાઝવું પડે છે.

કેટલીક નાતોમાં તરેહવાર ચાલ છે તે આ ઠેકાણે લખવા યોગ્ય છે. કૈડવા કણબીની નાતમાં, એક પ્રકારના નક્ષત્રનો યોગ આવે છે ત્યારે લગ્ન થાય છે અને તે પ્રતિતેર વર્ષે આવે છે માટે તેમનાં પ્રસવ થયા વિનાનાં છોકરાને, (પછી તે છોકરો હોય કે છોકરી) પરણાવી મૂકવાં પડે છે[1] આવો ચાલ એ લોકોમાં છે એવું તેઓ કહેતા નથી. પણ બીજા લોકો કહે છે. ભરવાડ લોકો સુમારે પ્રતિ દશ વર્ષે એક વાર લગ્નનો દિવસ ઠરાવે છે અને રજપૂત ઠાકોર પાસેથી અથવા તેમના ઉપર જે રાજા હોય તેની પાસેથી જમીનનો એક ભાગ વેચાતો લઇને તે ઠેકાણે લગ્ન કરે છે. આ લોકોને પણ ઉપરના કારણને લીધે બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ મહિનાનાં છોકરાં પરણાવવાં પડે છે. એક વાર જે જગ્યામાં લગ્નની ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે ઠેકાણે બીજી-વાર તેવા જ કામમાં તે વાપરી શકાતી નથી. તેમજ તેને ખેડવાના ઉપયોગમાં નહિ આણતાં પડતર રાખવી પડે છે. આ ઠેકાણે ભરવાડ લોકો લાકડાનો

પાટીદાર લોકોમા કન્યાના બાપને ઘણો ખર્ચ થતો અને તેથી ઘણુ કરીને તેઓ દેવામાથી કદિ મુક્ત થતા નહિ. કન્યાના બાપને કાયર થઈ જાય એ પ્રમાણે તેના સબંધી વેઠવું પડતું અને તેથી કટાળી જઈને દૂધ પીતી કરતા પણ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ દેશાઈ વિહારીદાસ અજુભાઈ ઉર્ફે ભાઉ સાહેબ અને તેમના વડા પુત્ર હરિદાસના શ્રમથી એ જાતિના લોકો સુખી થાય અને ખર્ચમાં આવી પડે નહિ એવા નાતના ધારા અમલમાં આવ્યા છે, અને તેથી તેમણે પોતાના દુઃખસહનકર્ત્તા જાતિવાળાઓનો આશીર્વાદ મેળવ્યો છે. ર. ઉ.

૧ રાજમહાલના ડુંગરામાં એવો ચાલ છે કે જ્યારે બે પડોશીની સ્ત્રિયોને ગર્ભ હોય છે ત્યારે તેઓ ઠરાવ કરી રાખે છે કે આપણને જો દીકરો અને દીકરી અવતરે તો એક બીજા સાથે પરણાવવાં એશિયાટિક રીસર્ચીસ ભાગ ૪ થો, પૃષ્ઠ ૧૩.

કોતરેલો એક સ્થંભ રોપે છે. તે લગ્નસ્થંભ કહેવાય છે અને તેને લીધે તે જગ્યા ઓળખાઈ આવે છે.

વરકન્યાના લગ્નનો ઠરાવ નાળિયેર આપીને કરવામાં આવે છે. ધનાઢ્ય હોય છે તે નાળિયેરને સોના તથા જવેરથી મઢે છે. જેને ગરજ હોય છે તેના ભણીથી માગું કરવામાં આવે છે અને વર કે કન્યાના બાપને જો કોઈ સારા કુળમાં સંબંધ કરવો હોય છે તો પોતાના કુળના પ્રમાણમાં પૂરત કરી આપવી પડે છે. જો બંને કુળ સમાન હોય તો કન્યાનો બાપ માગું કરે છે અને એકે જણને કાંઈ આપવું પડતું નથી. વર જ્યારે ઉંચા કુળનો હોય છે ત્યારે તેને કન્યા મળતાં અડચણ પડતી નથી, અને ઘણી વાર બહુ લોક તેને માગાં કરે છે. ગોર અથવા કોઈ વરનું સગું હોય છે તે કન્યાને ઘેર જઈને જાતે ચોકસાઈ કરે છે કે કન્યા આંધળી, લગડી કે કાંઈ ખાપણવાળી તો નથી, તેમ જ તે સર્વ પ્રકારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કે નહિ. આવે પ્રસગે ઘણી વાર ગોરનું ખીસ્સુ ભરાય છે, અને પોતાનો લાભ સાધવાને માટે તે ઘણી વાર પોતાના યજમાનને ઠગે છે, એટલે, કન્યામાં કાંઈ ખાંપણ હોય છે તો તે દબાવી રાખે છે, અથવા તેના કુળની ખોટી ઉપમા વધારે છે આવે પ્રસગે ગોર દગો કરે છે તે ઉપરથી હિન્દુઓમા એક કહેવત ચાલી છે કે, "નરકમાં બૂડી મરવા જેટલો પાપનો બોજો રાજા ત્રણ માસમા "એકઠો કરે છે, ધર્મશાળાનો ઉપરી ત્રણ દિવસમા કરે છે, પણ ગોર તો "ત્રણ ઘડીમા કરે છે."

માગું કબૂલ કર્યા પછી, વધારે બંધન કરનારો વિધિ થાય છે. વરને ઘેર બનેના ભણીના સગાંવ્હાલા મળે છે. ત્યાં વરનો બાપ ગણેશની પાષાણની કે ધાતુની મૂર્ત્તિ પાણીવતે નવરાવીને દૂધથી ન્હવરાવે છે ને ફરી પછી પાણીથી ન્હવરાવે છે, એટલે શાસ્ત્રમા લખ્યા પ્રમાણે પચામૃતથી ન્હવરાવવા જેવુ કરીને પછી ચાલ્લો કરે છે. વિઘ્નરાજ એટલે વિઘ્નનાશક ગણપતિની તે પૂજા કરતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણે છે

वक्रतुण्ड महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ ।
अविघ्न कुरु मे देव सर्वकार्येषु सिद्धिद ॥ १ ॥

હે વાંકામુખવાળા! મ્હોટી કાયાવાળા, કોટી સૂર્યના જેટલું તેજ જેમા છે એવા, અને સર્વ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપનાર, મારા કામમા વિઘ્ન આવે નહિ એવું કર્ય.

કન્યાનો બાપ પછી વરના બાપને નમસ્કાર કરે છે, અને શુભ લક્ષણ-સૂચક એવું જે કંકુ તેથી તેના પગ રગે છે, તથા તેની પોચમાં સોપારી,

હળદર અને પુષ્પ આપે છે, તે એવું બતાવવાને કે, મેં મારી કન્યા દીધી. ત્યાર પછી તે વરને ચાંદલો કરે છે અને તેના હાથમાં નાળિયેર આપે છે. તે નાળિયેર મઢેલું આપવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી તો તેના ઉપર કંકુનાં ટપકાં કરે છે અને ઉપર રુપાનાણું મૂકે છે, પછી ગોર મ્હેંદીનામું ભણી જાય છે અને વિધિનો પાર આવે છે. ઘરની સ્ત્રિયો તથા પાડોશીની બાયડિયો મળીને પ્રસંગને અનુસરતાં ગીત ગાય છે, ત્યાર પછી, તેમને ધાણા નાંખેલો ગોળ આપે છે.

સાધારણ ધારો એવો છે કે કરેલો વિવાહ ફોક થાય નહિ; પરંતુ જૂદી જૂદી નાતોના ધારા જૂદા જૂદા છે. રજપૂત લોકોમાં એવો ધારો છે કે વિવાહ કર્યા પછી વર મરી જાય તો જે કન્યા વ્હેરે તેનો વિવાહ કર્યો હોય તે વિધવા થઈ એમ ગણવામાં આવે છે. અને તે પરણે તરમાં આવી શકતી નથી, તેમ જ એથી ઉલટી રીત બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં આવે છે તે એ કે હસ્તમેલાપ થયો હોય નહિ અને બીજી ગમે તે ક્રિયા થઈ હોય પરંતુ તેઓ પોતાની મેળે બંધાઈ ચૂકલા સમજતા નથી. ઘણી ખરી નાતોમાં, વિવાહ થયેલી કન્યાનો વર મરી જાય તો તેને વિધવા ગણવામાં આવતી નથી અને બીજી ઘણી નાતોમાં વિવાહ કરેલો વર જીવતો હોય છતાં તેને ઘણો સખ્ત રોગ થયો હોય તો નાતની આજ્ઞા મેળવીને બીજા વ્હેરે પરણી શકે છે.

કૈડવા કણબિયોને જ્યારે વર મળતો નથી, ત્યારે, ઘણી વાર તેઓ પોતાની કન્યાને ફૂલના દડા વ્હેરે પરણાવી મૂકે છે, પછી બીજે દિવસે દડાને કૂવામાં નાંખી દે છે અને એ પ્રમાણે વરનો નિવેડો થઈ ગયો, એટલે તે પુનર્લગ્ન અથવા નાતરે કરવાને યોગ્ય થાય છે. એવો જ એક ધારો કન્યાને હાથવર સાથે પરણવાનો છે. નાતનો ગમે તે કોઈ પુરુષ અગાઉથી કબૂલ થાય છે કે મને આટલા રુપિયા આપશો તો કન્યા સાથે હાથમેળાવો થાય પછી તરત જ હું તેના ફૂટાછેડા કરીશ. આવી સરતે પરણીને છૂટી થયેલી કન્યા નાતરું કરે છે.

ખર્ચ થાય નહિ એટલા માટે ઉપર પ્રમાણે વિધિ કરવામાં આવે છે. નાતરું કરતી વેળાએ કન્યાના બાપને ખર્ચ કરવો પડતો નથી. પણ માત્ર વરની સાથે તેના સગાંવહાલાં જે આવે છે તેઓને જમાડવાં પડે છે. કન્યાનાં વસ્ત્ર વર પૂરાં પાડે છે. પરણાવ્યા વિનાની કન્યાનું નાતરું થઈ શકતું નથી.

જ્યારે કન્યાનું વય નવ કે દશ વર્ષનું થાય છે ત્યારે જોશીને બોલાવીને લગ્નનું મુહૂર્ત ઠરાવે છે. તેમાં કુટુંબમાં કાંઈ શોક હોય તો વીતવા દે છે, લગ્નનો દિવસ ઠરયા પછી વર અને કન્યાનાં સગાંવ્હાલાંને કંકોતરિયો મોકલવામાં

આવે છે. તે લખીને પછી તેમાં કંકુના છાંટા નાંખે છે અને તેની મતલબ ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે હોય છેઃ–

"સ્વસ્તિ શ્રી અમદાવાદ મહાશુભ સ્થાને પૂજ્યારાધે અનેક સર્વે શુભોપમા-
"યોગ્ય, પરોપકારી, સર્વસદ્‌ગુણના નિધાન, સકળકળાગુણજાણ, ઉત્તમોત્તમ,
"ચૌદવિદ્યાગુણજાણ, શેઠજી શ્રીપાંચ, શેઠ સામળદાસ બેહચરદાસ તથા શેઠ
"કરમચંદ પ્રેમચંદ, દિનદિન અધિક પ્રતાપ જોગ શ્રી મહુવા બંદરથી લી૰
"શા૰ આત્મારામ ભૂધરદાસના જયગોપાળ વાચજો. વિશેષ લખવા કારણ
"એ છે જે, અત્રે સર્વે કુશળ છે. તમારી કુશળતાના પત્ર લખજો. બીજું બહેન
"કંકુબાઈનાં લગ્ન ચૈત્રવદિ બીજ ને બુધવારનાં નિરધાર્યાં છે, માટે તે ઉપર
"સાથ સર્વેને તેડીને વેહેલા પધારજો, તમો આવ્યાથી મંડપને શોભા મળશે."

પછી તિથિ લખવામાં આવે છે, કોઈ વાર તો આગળ ઉપર કંકોતરી લખી હોય ને તે પ્રસંગે કોઈ આવ્યું હોય નહિ ત્યારે નીચે પ્રમાણે વધારે લખવામા આવે છેઃ–

"તમે ભાઈ છગનના લગ્ન ઉપર આવી શક્યા ન હતા, તેથી આ ફેરે
"જો આવશો નહિ તો તમારે ને અમારે ફરીને ભેગાં બેશીને પાણી પીવાનો
"વ્યવહાર રહેશે નહિ. થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાંચજો."

લગ્નના વીશ દિવસ આગમચ ઘરને ચોખ્ખું કરીને શોભાવવામાં આવે છે, અને ધનવાન્ લોકો તો મોતીનાં અને ભરતનાં તોરણ બાંધે છે, અને ગરીબ લોક આસોપાલવનાં બાંધે છે. ઘરને આગળે મંડપ બાંધવામાં આવે છે. ગરીબના ઘરનો મંડપ સાધારણ થાય છે. પણ ધનવાન્‌નો ઘણો શોભાયમાન્ બનાવી દે છે, તકતા બાંધી દે છે, અને હાંડિયો લટકાવે છે, મૂલ્યવાન પડદા લગાવે છે અને મખમલના ગાલીચાથી અને ભભકદાર ચીજોથી આખો મંડપ ઝગઝગાટ કરી મૂકે છે. મંડપના એક ખૂણામાં એક લાકડાનો થંભ જે માણિક્યસ્તંભ કહેવાય છે તે ઉભો કરવામાં આવે છે, તેને પુષ્પ ચડાવે છે અને બીજા શૃંગારથી શોભાવીને તેની પૂજા કરે છે. મંડપમાં ગ્રહ, ગણપતિ-વિઘ્નરાજ અને પૂર્વજની પૂજા થાય છે-છેલ્લાની પૂજા એટલા માટે થાય છે કે કુટુંબમાં કોઈના જન્મથી કે મરણથી સૂતક આવી પડે નહિ.

રહેવાના ઘરમાં ગોત્રજની સ્થાપના કરે છે. ભીંતને ધોળીને ઉપરથી એક, તેની નીચે બે અને તેની નીચે ત્રણ એ પ્રમાણે શંકુ આકારે ચડતા સાત સુધી કંકુના ચાંલ્લા કરે છે ને તેની નીચે ઘીના સાત ચાંલ્લા કરે છે તે ગરમીથી પીગળે છે તેથી તેના નીગાળા ઉતરે છે. એ પ્રમાણે ગોત્રજનું ઝાડ પૂજા કરવાને થાય છે.

વરરાજાને, તેમજ કન્યાને (પોતાના બાપને ઘેર) પોતાના ધરની છત પ્રમાણે શણગારવામાં આવે છે. જો તે રજપૂત હોય છે તો કીનખાબનો કે જરીનો સુરવાળ પ્હેરે છે. જો તે બ્રાહ્મણ કે વાણિયો હોય છે તો રેશમી કોરનું ધોતિયું પ્હેરે છે, અને ત્યાર પછી લાલ પીળો જામો પ્હેરે છે, અને દુશાલો અથવા ખેસ રાખે છે; માથે શિરબંધ અથવા લાલ રંગની પાઘડી પ્હેરે છે. કન્યાનો બાપ તેને પીળો ઉતરિયો આપે છે. કન્યા ધોળા રેશમની કાંચળી પ્હેરે છે અને પીળો કે લાલ ચણિયો પ્હેરે છે તથા ઉપર ચૂંદડી ઓઢે છે. વિવાહના દિવસમાં કન્યા માથે મોડ ઘાલે છે અને તેના ઉપર મ્હોટો ચોખંડો લાલ કકડો નાંખે છે તે ઑજલ પડદાનું કામ સારે છે. વરને અને કન્યાને જમણે હાથે મીંઢળ બાંધવામાં આવે છે તે લગ્ન થઈ રહ્યા પછી છોડી નાંખે છે. હિન્દુમાં ગરીબના છોકરાનું લગ્ન થવાનું હોય છે ત્યારે વરને એક સોનાની ઉતરી અને પરવાળાની માળા એટલું ધર્યા વિના ચાલતું નથી. તે કોઈની પાસેથી માગી લાવે છે અથવા ભાડે આણે છે. તે આ વેળાએ વરરાજાનું પદ ધારણ કરે છે. તેની સાથે તેના સમોવડિયા સોબતિયો હોય છે તેઓ અણુવર[1] કહેવાય છે અને ઘણું કરીને વરના કરતાં ન્હાના હોય છે તેથી વરના ભણીનો કન્યાને સંદેશો આદિ કહેવા જાય તો કન્યાને તેની લાજ કહાડવી પડતી નથી. વળી તે વરરાજાનો જામદાર થાય છે. લગ્નની ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી ગોરનો પોશાક અને સાળાની કટારી ઈત્યાદિ જે આપવું પડે છે તે આપે છે અને તેને માટે જે ખરીદવુ હોય છે તે ખરીદે છે.

રાત્રિની વેળાએ વરરાજા પોતાના નવા મેળવેલા રાજશ્રી ડૉળમાં દેખાવ દે છે. વરઘોડાની આગળ વાજિંત્ર વાગે છે અને ગવૈયા તથા નાચણો ત્યાર પછી રજુ થઈ જાય છે; તેઓની પછવાડે વરરાજાનાં સગાંન્હાલાં અને બીજા પરોણા ચાલે છે. તેઓ ઘોડે કે હાથિયે બેઠેલા હોય છે તથા તેમની આસપાસ મશાલચી હોય છે, તેમજ ઘોડેસવાર અને પાળા પણ પડખે ચાલે છે; બંદુકોના અવાજ થાય છે, અને ચોગરદમ ગુલાલ ઉડી રહે છે, રણશિંગાંના અવાજ થાય છે, અને ઢોલના અવાજ કાનને બ્હેરા કરી નાંખે એવા થાય છે; આસપાસ ગરદ ઉડે છે, તેથી મશાલો દેખાય નહિ એવી ઝાંખી થઇ જાય છે. પછી વરરાજા પોતાના શણગારેલા ધોળા ઘોડા ઉપર અસ્વાર થયેલા આવે છે, તેની આગાડી એક છડીદાર ચાલે છે, તેણે લાલ ડગલો પ્હેરી લીધેલો હોય છે, એક જણાએ તેના ઉપર છત્ર ધારણ કરેલું હોય છે.

---

[1] કન્યા હસૈયાં કરવા જાય છે તેની સાથે જે છોકરો જાય છે તે અણુવર કહેવાય છે. જદી જદી નાતોમાં જૂદી જૂદી રીતો પડી ગઈ છે, માટે પાડાફેર લેવામાં આવે છે. ર. ઉ.

વરરાજાના હાથમાં જડિત્ર નાળિયેર આવી રહ્યું હોય છે. તેની પછવાડે ઑઢ ઉપર ડંકા નાંખી દીધા હોય છે, તે ચાલે છે એટલે ડંકાને જડેલી લાલ કિનારી ફરફર થઈ રહે છે અને ડંકાનો અવાજ દબદબાભરેલો થાય છે. ત્યાર પછી પછવાડે સ્ત્રિયોની હાર લગ્નનાં ગીત ગાતી ચાલે છે.

જે વેળાએ અણહિલવાડમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવો જિતીને આવ્યો તે વેળાએ, દબદબાથી રાજઅશ્વારી ચાલેલી તથા કુમારપાળની વેળામાં શિવભક્તોની સાથે વાદ કરીને શ્વેતામ્બરધારિયો જિતીને દબદબાની સાથે પાછા આવતા તે સમયનું થોડું ઘણું ભાન આવા વરઘોડા ઉપરથી આપણને થાય છે. વરરાજાનાં સગાંવ્હાલાં, જેમ જેમ તેમના ઘર આગળ થઈને વરઘોડો ચાલતો જાય છે તેમ તેમ સાજન મહાજનને નાળિયેર લાવીને આપે છે. બીજી બધી અશ્વારિયો અથવા કદાપિ ગામનો ધણી ચડ્યો હોય તો પણ તે વરરાજાના વરઘોડાને રસ્તો આપે છે, અને કદાપિ બે વરરાજા સામા સામી મળે છે, તો બને જણા અર્ધોઅર્ધ રસ્તો આપે છે. આ પ્રમાણે ગામ વચ્ચે થઈને વરઘોડો જે ઘેરથી નિકળ્યો હોય છે ત્યાં પાછો આવે છે. ત્યાં વરની મા ન્યુનચન કરે છે, તેમાં લૂણ કરી બતાવીને, પુત્રપ્રેમ આગળ બીજું અગત્યનું પણ કશા કામનું નથી એમ વગર બોલ્યે ભાવ કરી બતાવે છે. તેના માથા ઉપર પૂરી અને પછી પાણીનું એક વાસણ ફેરવીને નાંખી દે છે; ત્યાર પછી સંપુટ લે છે તે બે કોડિયાને એક બીજા ઉપર મૂકીને વચ્ચે ચોખા પૂરીને બાંધી લઈ બનાવેલું હોય છે, તે એક જાતનો કોઠાર ભરેલો દર્શાવે છે, તે વરરાજાના પગ આગળ મૂકે છે, તે પછી, જમણે પગે ભાગી નાખીને માને ભેટવાને ઘરમા પ્રવેશ કરે છે.

વરરાજાને પરણવાનો દિવસ ઠરાવેલો હોય છે તેની અગાઉ વરનાં સગાંને ઘેરથી વારા ફરતી ફૂલેકાં ફ્હાડવામાં આવે છે, તે જાન નીકળતા સુધી ચાલે છે અને જાન જ્યારે કન્યાને ત્યાં પ્હોંચે છે ત્યારે વસ્તીની બહાર મેલાણ કરે છે.

કન્યાનો બાપ રાત્રિએ પોતાના ભણીથી સામૈયું[1] લઈને જાન ઉતરી હોય છે ત્યા જાય છે, તેમા સાથે સ્ત્રિયો અને મશાલો ઇત્યાદિ હોય છે. ગામમા જાનીવાસાની જગ્યા ઠરાવી રાખી હોય છે ત્યાં જાનને લઈ જાય છે. કન્યાને

---

[1] આ પ્રમાણે સામૈયાનો અથવા માન આપવાને સામા જવાનો ચાલ એકલા લગ્નની જ બાબતમા નથી, પણ જ્યારે કોઈ માનવંતો જન આવે છે ત્યારે પણ તે ચાલ સાધારણ છે. ઉદાહરણને માટે જગદેવ પરમારની વાતમાં પ્હેલા ભાગના આઠમા પ્રકરણમા જૂવો. વળી એવો ચાલ યૂરોપના જમીનદારી સરસ્થાનોમા પણ હતો. ર. ઉ.

ઘેર તોરણ બાંધેલું હોય છે, તે વર જો રજપૂત જાતિનો હોય છે તો પોતાના ભાલાવતે તોડી પાડે છે અને બીજી વર્ણનો હોય છે તો એમ ને એમ રહેવા દે છે, તે એની મેળે ગમે ત્યારે તૂટી પડે છે.

જે દિવસે લગ્ન થવાનું હોય છે તેની સવારમાં કન્યાની મા અને તેનાં સગાંવ્હાલાં તેને શણગારે છે અને ચૂડો પેહેરાવે છે તે હાથી દાંતનો લાલ રંગેલો હોય છે. વરરાજાને પણ તેના મિત્રો શણગારી રાખે છે અને ગાજતે વાજતે કન્યાને માંડવે લઈ આવે છે. ત્યાં આગળ કન્યાની મા ન્યુનચન કરે છે. તે વરરાજાને ચાંલ્લો કરે છે, બળદનું ધૂસરૂં, સાંબેલું, વલોવવાનો વાંસ, ત્રાક, સરિયો, ઘઉંના લોટની પૂરી અને રાખની થપોલી તેના મ્હોં આગળ ધરીને ફ્હાડી નાંખે છે. રાખની થપોલી ધરવાનું કારણ એમ જણાવે છે કે તમારા શત્રુની આંખમાં ધૂળ પડશે. પછીથી સંપુટ મૂકે છે.

ન્યુનચન થઈ રહ્યા પછી, વરરાજા મંડપમાં આવે છે. ત્યાર પછી, કન્યાનો બાપ તેના પગ ધોઈને કંકુનો ચાંલ્લો કપાળે કરે છે અને કન્યાને તેની પાસે આણીને બેસારે છે.[૧] આગળ ગોમદની ક્રિયા થતી તેના સ્મરણાર્થે જ્યારે વરરાજા મંડપમાં વિરાજે છે ત્યારે એક બાજુએ ગાયને લાવીને બાંધે છે, તેને ઘાસ નીરે છે, પછી વરરાજા અને તેના મિત્રો તેની પૂજા કરે છે. લગ્નના મુહૂર્તને માટે પાણીની ઘડી માંડે છે, અથવા કેટલીક વાર તો ગોધલી સમય પસંદ કરે છે. જ્યારે સમય થાય છે ત્યારે કન્યાનો બાપ તેનો હાથ વરરાજાના હાથમાં આપે છે અને તેની સાથે તુળસીપત્ર સમર્પણ કરે છે અને ક્હે છે કે "આ હું કૃષ્ણાર્પણ કરૂં છું." હસ્તમેળાપ કરાવ્યા પછી ગોર બંનેને વરમાળ આરોપે છે, તે નાડાના ચોવીશ તાંતણાની બનાવેલી હોય છે. આ વેળાએ વરરાજાના ગોઠિયા, બનેના હાથ મેળવેલા હોય છે, તેના ઉપર લાલ લૂગડું નાંખીને તેમના હાથમાં સોપારી આપે છે. વરકન્યાનું જોડું એક પ્રહર લગી મંડપમા બેઠેલું રહે છે.

મંડપની બહારની બાજુએ ચોરી બાંધેલી હોય છે તેને અકેકે ખૂણે એક ઉપર એક એવાં ધાતુનાં કે માટીનાં નવ વાસણ ગોઠવવામાં આવે છે અને વાંસના આધારથી તેવી સ્થિતિમાં તે રહી શકે છે, મધ્યમાં વેદી કરેલી હોય છે અને તેની આસપાસ વરકન્યા બેસે છે. ગોર હવન કરે છે અને વરકન્યાના છેડા ગાંઠે છે. પછી કન્યાની મા કંસાર લાવે છે. તેમાંથી કન્યા વરને આરોગાવે છે અને પછી વર કન્યાને આરોગાવે છે. આ સર્વે વિધિ

---

૧ ઉચ્ચ વર્ણમા વરની સમક્ષ કેટલીક વિધિ થઈ રહ્યા પછી કન્યાનો મામો કન્યાને માયરામાં પધરાવે છે. કેટલીક નાતોમાં સર્વે વિધિ બે દિવસે પૂરો થઈ રહે છે. ર. ઉ.

ચાલે છે તેવામાં સ્ત્રિયો ગીત ગાયાં કરે છે, તે ઘણું કરીને સીતા અને રૂકિમણિ રામ અને કૃષ્ણની સ્ત્રિયો કહેવાય છે તેમના સંબંધી હોય છે; અથવા કેટલાં હસવા જેવાં અને બીભત્સ હોય છે. ગૂજરાતના પ્રખ્યાત કવિયો મહિલ એક કવિયે "સીતાવિવાહ" જોડેલો છે તેની થોડી ટુંકો અમે નીચે દાખલ કરિયે છિયે:–

> મહા ગુરુને પાય હું લાગીને, નમું ગણપતિ રાય;
> સિદ્ધિ બુદ્ધિ હું જાચું છુ તે થકી, મનની ઇચ્છા પૂરાય.
> રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છુ.
> જાણું પિંગળ નહિ, પણ મન વિષે, કવિતા રચવાના કોડ,
> શક્તિ સર્વે યોજીને હુ ગાઉં છુ, કવિયો દેશો માં ખોડ,
> રામ કેરો વિવાહ ગાઉં છું.
> દશરથ રાજા અયોધ્યા તણો ધણી, તેના કુંવર શ્રી રામ;
> જનકપુરીનો જનક રાજા પામિયો, કુંવરી સીતાજી નામ.
> રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છુ
> છે આ વૈકુંઠપતિ શ્રી રામજી, સીતા લક્ષ્મી કહેવાય,
> બન્ને માનવી દેહ ધરી વરયાં, ગાતાં તે પાપ જાય.
> રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું
> જન્મ્યાં જાનકી કયમ તે પ્રથમ કહું, પછી વિવાહનીવાત,
> ઋષિ વસતા ત્યાં રાવણે કયમ કરી, કરયો મહા ઉતપાત.
> રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છુ.

છેલ્લી વારે વરકન્યા ચાર વાર મંગળ ફેરા ફરે છે, અને પછી લગ્નની ક્રિયા સપૂર્ણ થાય છે.

વર જો રજપૂત હોય છે તો જાતે પરણવા જવાને બદલે ઘણી વાર પોતાનું ખાંડુ મોકલે છે. તે તેને ઠેકાણે ગણવામાં આવે છે અને પોતે હાજર હોય તેમ સર્વ ક્રિયા તેની સાથે થાય છે પણ મંગળફેરા માત્ર બે વાર ફરવામાં આવે છે અને બાકીના બે વરકન્યા એકઠાં થાય છે ત્યારે પૂરા કરવામા આવે છે. આવો ચાલ પડવાનું મૂળ કારણ સૌ વશા તો, કેટલાકની બાબતમાં છૂપાં લગ્ન કરવાની અગત્ય પડેલી તે ઉપરથી પડ્યો હશે[1] તે પછી સુલભ પડવા માડ્યું અને મુખ્યત્વે કરીને ખર્ચ ઓછો થવા માંડ્યો તેથી એવો જ ચાલ ચાલતો રાખ્યો.

---

1 ટૉડકૃત રાજસ્થાનના પ્હેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૩૦૮ મેં મેવાડના રાણા રતનષે લખેલું છે તે જુવો.

મંગળફેરા ફરી રહેવા આવે છે ત્યારે ધ્રુવનો તારો અને સપ્ત ઋષિના તારાનાં દર્શન કરાવે છે, ત્યાર પછી, તેમના સગાંવ્હાલાં ચાંલ્લા કરી રૂપિયા આપે છે, તે તેમનાં માબાપ પોતાની પાસે રાખે છે.

વરકન્યા પછી વરને ઘેર આવે છે, અને તેની મા બંનેને ન્યુનચન કરે છે. ત્યાર પછી વરકન્યા ગોત્રજની પૂજા કરે છે અને સોપારી, ખારેકો, અને રૂપિયા એ ત્રણે વાનાં સાત સાત લઈને એક વાડકીમાં ઘાલીને દાવ રમે છે; તેમાં જે જિતે તેનું ચલણ થાય એમ માને છે. કન્યાનો બાપ જાન વિદાય કરતી વેળાએ છાબપૂજા કરતાં વરનાં સગાંવ્હાલાંને ચાંદલા કરે છે અને પાઘડિયો બંધાવે છે[1]

જ્યારે જાનને વિદાય કરવામાં આવે છે, ત્યારે કન્યા ભણીના લોકો કેસુડાનું પાણી છાંટે છે અને પછવાડે અંગરખાને કંકુના થાપા મારે છે. વળી વરને રથે ખાવાનું માટલું અને રામણ દીવો બાંધે છે. તે એવું બતાવવાને કે આ લગ્ન થયું તેથી વરના કુટુંબમાં કન્યાના બાપે દીપકનો પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમ જ વળી વરકન્યાનાં નાળિયેર જે વિધિ થતાં લગી તેમના હાથમાં રહેલાં હોય છે તે વધેરી નાંખવા સારૂ ગાડિયોના ચીલા વચ્ચે મૂકે છે. ગામમાંથી વાધે છે એટલે વરરાજાનાં સગાં, બ્રાહ્મણ કરીને ભાટ અને ગવૈયા આદિને કાંઈ આપીને વિદાય કરે છે. પછી જાનૈયા ગામને તળાવે ગયા હોય તે સર્વેને એકઠા કરીને તૈયાર થઈ ઘેર આવવા નીકળે છે.

કન્યા પોતાના વરની સાથે તેને ઘેર જાય કે ત્યાં આશરે મહિનોક રહે છે અને પછીથી પોતાના બાપને ઘેર પાછી આવે છે, જ્યારે તે આશરે બારેક વર્ષની થાય છે ત્યારે તેને તેડવા મોકલે છે. પોતાના બાપનું ઘર છોડીને જવું પડે છે તેથી, તેટલી જ ઊંમરનું અંગ્રેજનું છોકરૂં નિશાળે જવાને રડે તેમ તે રડે છે એટલે તેનાં માબાપ તેને સમજાવે છે અને કહે છે કે, તારી બ્હેનો અને કાકા આદિની છોકરિયો પણ તારી પેઠે પોતાને સાસરે ગઈ છે. તને પાછી તેડી લાવવા વ્હેલું તેડું મોકલીશું. વળી ત્યાં તારી સાથી છે તે તને રોજ આવીને મળશે. તેઓ વરના બાપને કહે છે કે, 'અમારી દીકરીની સંભાળ રાખજો, આજ લગી અમે એને ગામમાંથી કદિ

---

[1] મોસાળું કરે છે ને લૂગડાં છાબમાં અથવા ઢાલમાં ચોગરદમ લટકતાં મૂકીને જેમ લઈ જાય છે, એવી રીતે આ વેળાએ પણ કરે છે, એમ મૂળમાં લખ્યું છે, પણ લગ્નની ક્રિયામાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે, તેથી આ પ્રકરણમાં કેટલીક જગ્યાએ ઘણો ફેરફાર આવે છે તે તેથી કરીને હશે અથવા તો કર્તાના સમજવામાં ઉલટું આવ્યું હશે. ર. ઉ.

"બ્હાર કહાડી નથી અને એક ઘડી એની માને મૂકીને રહી નથી; તમે એને "એની મારીને મળવા જળવા દેજો; અને કોઈ બ્હીવરાવે નહિ માટે સભાળ "રાખતા રહેજો." ઉત્તરમાં સસરો કહે છે કે, "બીજાના કરતાં મારે એની "ઘણી કાળજી રાખવાની છે, માટે તમારા કરતાં હું એની વધારે સભાળ "રાખીશ." બીજી પરણેલી છોકરીઓ પણ તેને હિમ્મત આપે છે, અને કહે છે કે, "કાંઈ ચિંતા નહિ; હું પણ જઈને પાછી નથી આવી કે શું?" કન્યા બાપના ભણી ફરીને તેને કહે છે "બાપા! તમે મને કયારે તેડવા આવશો? "વ્હેલા આવજો હો!" તે કહે છે કે, "હું દશ પદર દિવસ સેરો આવીશ" પણ આખા વર્ષ સુધી કદાપિ તેનો જવાનો નક્કી વિચાર હોતો નથી કન્યા પછી તેને પોતાના સમ ખવરાવે છે અને પોતાની માને કહે છે કે, "મા! તું એમને આવવાનુ સભારજે, અને મારી ઢીંગલી ને રમકડા આપી "દઈશ નહિ." છેવટે તે જાનની સાથે વિદાય થાય છે, અને ત્યાર પછી ઘણું કરીને તે પોતાને સાસરે રહે છે, તેમા કોઈ કોઈ વાર પોતાને પિયર આવી જાય છે.

યૂરોપ ખંડના દેશોમાં સ્ત્રિયોને પુરૂષો જે માન આપે છે અથવા તે તેમની પાસેથી તેઓ હક્ક બજાવી લેવા ઇચ્છે છે તેવું માન હિન્દુ સ્ત્રિયોને મળતું નથી અને તેની તેઓ આશા પણ રાખતી નથી. તુલસીદાસના વિખ્યાત રામાયણમાં તેણે નીચે પ્રમાણે એક ચોપાઈ કહી છે, તેમાં સ્ત્રીનું સન્માન જરા પણ જણાવ્યુ નથી; તે પંક્તિ જૂના વિચારવાળા બહુ પસદ પડે એમ છે:—

"ઢોલ, ગમાર, નીચ, પશુ, નારી, એ સબ તાડનકે અધિકારી."

એક વાત એવી છે કે, એક પાદશાહે પોતાના દિવાનને કહ્યુ કે એક છેક શરમ વિનાનું, એક ઘણું શરમાળ, એક ઘણુ બ્હીકણુ અને એક જરા પણ બ્હીક વિનાનું, એવાં ચાર માણસ મને આણી આપો. દિવાન સલામ કરીને ગયો. અને થોડી વાર પછી એક સ્ત્રીને લઈને રજુ થયો. પાદશાહે કહ્યુ કે, "મેં ચાર માણસ મગાવ્યાં ને તમે એક લઈને કેમ આવ્યા?" દિવાને ઉત્તર આપ્યુ કે. "જહાપનાહ! ચારે ગુણ એ એકમા છે. એનો મ્હોટો ભાઈ "હોય ત્યારે એ લાજ કહાડશે, પણ વિવાહમા એવા બીભત્સ ગીત ગાશે "કે તે સાંભળીને નઠારા માણુસને પણ શરમ આવે. એનો ધણી રાત્રિએ "જો પીવાનું પાણી માગે તો કહેશે કે બીક લાગે એટલું બધુ અંધારૂં છે "પણ જો તેને પોતાના યારને મળવાનું હોય ને પ્હાડ ઓળંગવાનો હોય તો "અંધારાના ભાર નહિ."

સ્ત્રિયોને અપમાન આપવાનો ચાલ મુસલમાનોના આવ્યા પછી પડેલો જણાય છે. અસલના વારામાં રાજાની સાથે રાણિયો દરબારમાં બિરાજતી, અને ઋષિની સાથે તેઓની સ્ત્રિયો સભામાં બેસતી. આજે પણ હોમ કરવો હોય તો સ્ત્રી વિના થઈ શકે નહિ, અને જો તે હોય નહિ તો તેની પ્રતિમા કરીને તેને સ્ત્રીનાં લુગડાં પ્હેરાવીને બેસારવી પડે. ઔરસ પુત્રને માટે જે આવશ્યકતા છે તેથી પણ પરણેતરની ક્રિયા પવિત્ર માનવામાં આવી છે. જે રજપૂતણોનાં હિમ્મત અને ધૈર્ય વિષે ઘણી અસલની વાતો આપણા સાંભળવામાં આવેલી છે, તેઓનું સન્માન, આજે જેઓ તેઓના વગર બંધાર્યું ધણિયોને ઓછું માન આપે છે તેઓ પણ રાખી રહ્યા છે. વાણિયો કહે છે કે, "ડાહીના ગાડા અને ગાંડીના (ભાવાર્થ તેની પોતાની સ્ત્રીના, અથવા માના) ડાહ્યા"[1]

---

૧ કેપ્ટન મેકમરડો પોતાના કચ્છના વર્ણનમા લખે છે કે, (મુંબઈની લિટરરી સોસાઈટીના ટ્રાન્ઝેક્શનના બીજા ભાગના ૨૨૯ મા પૃષ્ઠ પ્રમાણે) કુટુંબનો ઉપરી આ પ્રમાણે બેદરકાર છે અને જે પ્રતિષ્ઠાભરેલું કહેવાય તે સર્વ ખોઈ બેઠો છે. અને આણી મગ જોઇયે તો તેની સ્ત્રિયો (કેમકે જાડેજાઓને એક કરતા વધારે હોય છે) ચચળ, ઉદ્યોગી, અને પ્રપચી છે. તેઓ ઝાલા, વાઘેલા, સોઢા, અથવા ગોહિલ રજપૂતોની પુત્રિયો છે તેઓ માણસ વ્હેરે નહિ પણ ગરાસ વ્હેરે પરણે છે પ્રત્યેક સ્ત્રીને પોતપોતાનો વાસ, ચાકર, ઢોર, ગાડિયો ઇત્યાદિ અને એક ગામ અથવા ધણીની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે વધારે ઓછું જૂદે જૂદુ હોય છે હિન્દુની બીજી નાતની સ્ત્રિયો કરતા રજપૂતની સ્ત્રિયો વધારે પ્રસિદ્ધ છે તેઓ ઉદાર સ્વભાવની, નિર્ભય અને સાહસિક છે અને તેમના શરીરની અપૂર્વ સુઘડતા અને વૃદ્ધાવસ્થા થઈ છતા પણ બીજી કોઈ અન્ય જાતિ જોવામા આવતી નથી એવી શરીરના દેખાવ વિષે તેઓની ચિંતાને માટે તેઓના યોગ્ય રીતે વખાણ થાય છે રજપૂતાણીના અગરાગ અને માર્જન યૂરોપની ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રિયોના જેવા હોય છે અને મુખ અથવા ચામડીને શોભા આપવાને અતિ પ્રિય ભાગ ઉપર અગરાગ કરવાની કળા જાણે છે, અને આ કુનિનાના હૃદયમા દ્રવ્ય અને પદવી ઉપરના પ્રેમ પછી તેના શરીરની સુન્દરતા સુધારવા વિષેનો અતિ ઉત્કૃષ્ટ પ્યાર હોય છે.

"— તેઓ કામગ કામવિકારવાળી હોય છે પણ તેઓના દારૂડિયા પતિયોની સાથે ઓ શી રીતે પ્રેમ બાંધે? અને તેઓને ઉંચા વર્ગના પુરુષો સાથે સોબત કરવાનો લાગ હોતો નથી તેઓ વિષે જે નઠારી વાત ચાલે છે તે મારે અહિં લખવી પડે છે તેથી હુ ખેદ પામુ છું કે સુદર અને મનોહરા રજપૂતાણી સેવકો અને હલકા ચાકરોની સાથે કદમા પડવાને લલચાય છે

એ જ ગ્રથકર્તા બીજી જગ્યાએ કહે છે કે, "રજપૂત સ્ત્રિયો પોતાના અગની સુદરતાનો બગાડ થવાની બીકથી તેમના બાળકોને ભાગ્યે જ ધવરાવે છે," બીજે ઠેકાણે તે આ

સ્ત્રિયોનું પોતાના વશમાં રહેવાપણું ખરેખરૂં હોવાને બદલે માત્ર અત
લાવવાને જ હોય છે, અને બ્હાર પણ એવો જ દેખાવ દેખાડવાને તેઓ
ઓછી ખંતીલી છે એમ નથી. તેમના ધણીની સત્તા તેમના ઉપર હોતી નથી
તો તેની જાણ પાડવા દેતી નથી. વળી યૂરોપિયન લોકોની રીતિ ઉલટી છે
તેને માટે તેઓ આશ્ચર્ય પામે છે અને ધિઃકાર બતાવે છે અને નીચે પ્રમાણે
બનાવટની વાત કહે છે, તે જો એ પ્રમાણે લાગુ કરવામાં આવી હોત નહિ
તો તેની મતલબ સમજી શકાત નહિ.

તેઓ કહે છે કે, "જ્યારે રાવણે સીતાનું હરણ કરયું ત્યારે તેણે તેને
"લઙ્કાના દૈત્ય અને તેઓની સ્ત્રિયોને સ્વાધીન કરી. એટલે તે સ્ત્રિયો
"તેની ચાકરીમાં રહી અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓએ સીતાને એટલું બધું
"માન આપવા માડયુ કે તે ઉપરથી સીતાએ દૈત્યોને આશીર્વાદ દીધો કે
"કલિયુગમા તમે હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય પામશો, પણ મારા વચનનું પણ
"રાખીને તેના બદલામા તમે તમારી સ્ત્રિયોનું માન રાખજો."

"સીતાના આશીર્વાદથી અંગ્રેજોનું હિન્દુસ્થાન ઉપર રાજ્ય થયુ અને
તેઓના ઉપર તેમની સ્ત્રિયોની સત્તા ચાલવા લાગી, એવુ તેઓ બેસારી દે
છે. એ વાત ઉપરના અભિપ્રાયથી જ જણાઈ આવે છે.[1]

હિન્દુની સ્ત્રીને અધરણી આવે છે ત્યારે તેને માનીતી થઈ પડવાનો
પ્રસંગ મળે છે. અને અસાધારણ રીતે તેની સંભાળ રાખવામાં આવે છે. તેને
જ્યારે ગર્ભ ધારણ કરયાને ચાર મહિના થાય છે ત્યારે કોઈની નજર વાય
નહિ એટલા માટે હનુમાનની મળી અને ચકલાની ધૂળની પોટલી કાળા
લૂગડામા બાધીને તેની રાખડી કરીને તેને હાથે બાધે છે અને તે દિવસે વરો
કરે છે. ત્યાર પછી ઈંગ્તડમા ચાલ છે કે "સુદરિયો અને બાનુઓને "જ્યારે

પ્રમાણે લખે છે,-"સ્ત્રિયોનો આકાર અને સ્તનનો દેખાવ બગડી જાય તે અટકાવવાને જ
"સારૂ માત્ર તેઓ ગર્ભસ્રાવ કરે છે એવું હું કચ્છમા આવ્યો તેના પ્હેલાં મેં કદિ
"સાંભળ્યું ન હતુ આ રીત ગરાસિયા લોકોમા પણ ખાસ છે અને એક સ્ત્રિયે પાચ વાર
"આવી રીતે ગર્ભસ્રાવ કરેલો મારે મ્હોંએ માની લીધો, તથાપિ એવો બનાવ વારે વારે
"બનતો નથી." એજ પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૨૨૯-૨૩૪

[1] ગૂજરાતમાં ઘણા લોકો એમ માને છે કે યૂરોપિયન લોકો સીતાને માને છે
અંગ્રેજ અથવા પોર્ટુગીઝ પાદરિયો સામાન્ય રીતે "સીતા પાદરિયો" કહેવાય છે. અને
બ્રાહ્મણ અથવા વૈરાગિયોને યૂરોપિયનો પૂછે કે તમે કોણ છો ત્યારે તે પરદેશિયોને
બરાબર ઓળખાઈ આવે એટલા માટે કહે છે કે. "અમે સીતા પાદરી છિયે" રોમન
કથાલિક ધર્મવાળા કુમારિકા મેરીની પૂજા કરે છે તે ઉપરથી કદાપિ એ વિચાર
ચાલ્યો હશે.

મહિના રહ્યા હોય ત્યારે જે વસ્તુઓની તેઓને ઇચ્છા થાય તે વસ્તુઓ તેઓને આપવી જોઇયે" તે પ્રમાણે દોહદલક્ષણ પૂરવાનો હિન્દુસ્થાનમાં પણ ચાલ છે અને તેની પાસે તે દિવસથી ઘરનું કશું કામકાજ કરાવતાં નથી.

ગર્ભ ધારણ કર્યાને ૭ કે આઠ માસ થાય છે ત્યારે સીમંતોન્નયનનો વિધિ કરે છે. તે સ્ત્રીને કોઈ સગાને ઘેર લઈ જાય છે, ત્યાં તેને ન્હવરાવે છે ત્યાર પછી લૂગડાંઘરેણાંથી તેને સારી પેઠે શણગારે છે, અને ગાજતે-વાગતે સર્વે મળીને તેને પાછી પોતાના વરને ઘેર તેડી લાવે છે. તે અવસરે તેનાં સગાંવ્હાલાં આગળ ચાલતાં તેને ચાલવાના રસ્તા ઉપર સોપારી અને પૈસા વેરે છે. ઘેર તે સ્ત્રીનો બાપ પોતાને ગામથી આવ્યો હોય છે તે લૂગડાં આદિ એક ઢાલ અથવા છાબમાં ગોઠવીને નાળિયેર સહિત તેને અર્પણ કરે છે. તેમજ પોતાના જમાઇને પાઘડી બંધાવે છે તથા દીકરીની સાસુને છાયલ કે જેવું તેનું ગજું હોય તેવું લૂગડું આપે છે. સાસુ ઉમરા આગળ આવીને ન્યુનચન વિધિ કરીને વહૂને ઘરમાં આણે છે અને પછી ગર્ભસંસ્કાર થાય છે. ત્યાર પછી પોતાનાં સગાં સાથે તે સ્ત્રી પોતાને પિયર જાય છે.

તેને જો દીકરો અવતરે છે તો તેના બાપને ઘેર વધામણીનો કાગળ લખીને મોકલે છે. તે પછી વધામણી લઈ જનારને પાઘડી બંધાવે છે. જો તે છોકરાનો બાપ ઠાકોર કે રાજા હોય છે તો ઢોલ વગડાવે છે અને કેદિયોને છોડી મૂકે છે. કોઈ કોઈ વાર તો નવા અવતરેલા કુંવરનાં કંકુવતે પગલાં કાગળ ઉપર પડાવીને તે કાગળ મોકલી દે છે. આગળ કંકોતરી લખવાની રીતિ લખેલી છે તેના જેવી જ વધામણી લખવામાં આવે છે, પણ ફેરફાર માત્ર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"બ્હેન કંકુબાએ (ફલાણે દિવસે ફલાણી ઘડિયે) પાઘડી બાંધનાર "દીકરાનો જન્મ આપ્યો છે, તેના જન્માક્ષર ઘણા સારા છે."

જો પુત્રી અવતરી હોય છે તો "ચુદડી ઓઢનાર દીકરી" એમ લખે છે. આ પ્રમાણે વિશેષ લખવાનુ કારણ એમ છે કે આગળ લોકો કાના માત્ર વિના ઓડિયા અક્ષર લખતા (અને કેટલીક જગ્યાએ હવણાં પણ લખે છે) તેથી એવું વિશેષણ લખવામાં આવે નહિ તો "દકર" અક્ષર ઉપરથી દીકરો અને દીકરી બે વંચાય.

જેવો જન્મ થાય છે કે તુરત હાથમાં નાળિયેર લઈને સ્ત્રીનું કોઈ સગું હોય છે તે જોશીને ઘેર જાય છે, ત્યાં તે વર્ષ, મહિનો, તિથિ, વાર, અને ઘડી તથા રાશી નોંધી રાખે છે, તે ઉપરથી પછી જોશી જન્માક્ષર કે જન્મ-પત્રિકા તૈયાર કરે છે.

જન્મ પછી છઠ્ઠે દિવસે વિધાત્રીને નામે બ્રહ્માની પૂજા કરે છે. તેનું કારણ એમ સમજવામાં છે કે તે દિવસે તેના કપાળમાં વિધાત્રી તેના જીવન-ચરિત્રના લેખ લખે છે. વિધાત્રીના ઉપયોગને અર્થે કોરો કાગળ, લેખણ, અને ખડિયો મૂકે છે પણ તેમાં કાળી શાહી પૂરવાને ઠેકાણે રાતી પૂરે છે, કેમકે શકુનિયાળ એવા જે રાતા અક્ષર, તે વડે વિધાત્રી લેખ લખે. તે દિવસે વળી જન્મેલા બાળકને રૂપાનો કે સોનાનો કંદોરો, અને કડાં સાંકળાં હાથે પગે પ્હેરાવે છે.

જન્મને તેરમે દિવસે તે બાળકનું નામ પાડવામાં આવે છે તેના પ્હેલો અક્ષર રાશી પ્રમાણે જોશી નક્કી કરી રાખે છે. નામ પાડતી વેળાએ પાસેના સગાનું નામ પડી જાય નહિ તેની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવે છે, પણ રજપૂતોમાં તો તેના બાપનું જે નામ હોય તેવું પણ પાડવા દે છે. છોકરાની ફોઈ તેનું નામ પાડે છે. ચાર સ્ત્રિયો પોતાના હાથમાં પીપળાનું એકેકું પાંદડું લઈને છોકરાને એક લુગડામાં સુવારી તેનો એકેકો છેડો ઝાલીને તેને હિંદોળતાં નીચેની કઢંગી કવિતા બોલે છે,—

"ઓળી ઝોળી પીપળ પાન ફોઇયે પાડ્યું ફલાણું નામ."

પછી બાયડિયોને અને છોકરાંને પતાસાં વ્હેંચવામાં આવે છે.

છોકરો સવા વર્ષનો થાય છે ત્યારે તેને પ્હેલું જ અન્ન બોટાવતી વેળાએ "અન્નપ્રાશન" નામનો વિધિ કરે છે; તે જોવાને સગાંવ્હાલાંને પાછાં નોતરે છે. બ્રાહ્મણો વળી એક વાર ફરીને ગોત્રજની પૂજા કરે છે અને હોમ કરે છે.

છોકરો આગળ જતાં કેવો ધંધો કરશે તે નક્કી કરવા સારૂ જૂદા જૂદા ધંધાનાં જે સાધન હોય છે તે તેના મુખ આગળ મૂકી દે છે.

देवताग्रेऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः स्वेच्छया स्थापितं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥

ભાવાર્થ,—દેવતાના મુખ આગળ શિલ્પના સર્વ પ્રકારનાં ભાંડન (સાહિત્ય), સર્વ પ્રકારનાં હથિયાર, અને સર્વ પ્રકારનાં શાસ્ત્ર મૂકીને પછી બાળકને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્પર્શ કરવા દેવો, તેમાં તે પ્રથમ જેનો સ્પર્શ કરે તેનાથી તેની ઉપજીવિકા ચાલવાની એમ જાણવું.

"કલમ, કડછી કે બરછી," એવી ગૂજરાતીમાં ક્હેવત છે તેનો અર્થ એવો છે કે એ ત્રણમાંથી જે ચલાવતાં આવડે તેની હોંશીયારી ગણાય છે. તે ઉપરથી ઉપર જે "વાસણ" (ભાંડન) લખ્યું છે તે "રસોઈ" નું સૂચન કરાવે છે

અન્નપ્રાશનનો વિધિ કરતા પ્હેલાં જો બાળક મરી જાય છે તો તેને બાળવાને બદલે દાટે છે. એજ પ્રમાણે ગ્રીક લોકોમા પણ દાત ફૂટતાં પ્હેલા બાળક મરી જતું તો તેને દાટવાનો ચાલ હતો એમ જણાય છે. રોમન લોકોમા પણ જે બાળક ચાળીશ દિવસનું થયું હોય નહિ, ને મરી જાય તો તેને બાળવાનો ચાલ હતો, અને "જેન્સકોર્નેલિવા" નામના ગોત્રના માણસો એ વિધિ મુખ્યત્વે કરીને કરતા હતા, એમ કહેલુ છે.



પ્રકરણ ૮

ઉત્તરક્રિયા.

(કવિત્ત.)

"શુભ ને આનદની જે વસ્તુ નિર્મી સર્વે તે તો
અશુભ ને શોકને ઠેકાણે થઈ જાય છે;
મડપની મઝા બધી પલટાઈ જાય છે ને
સ્મશાનનો શોક સર્વ તે ઠેકાણે થાય છે;
લગ્નની વેળાના હાર ગોટા આદિ પુષ્પ તે તો
મડદાના દાહસ્થાન ઉપર નખાય છે,
મગલગીતને સ્થાને શોકદ રાજિયા ગાય
એવી રીતે વસ્તુઓ તો બધી પલટાય છે."

ગૂજરાતના હિન્દુઓમા દાહ દેવાની સાધારણ રીતિ છે તેથી ઉલગી રીતે, જે બાલકને અન્નપ્રાશન સસ્કાર થયો હોય નહિ તેનો વિધિ થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે સન્યાસીનો પણ થાય છે. સન્યાસીની પછવાડે રડારોળ કે કોઈ પ્રકારનો શોક કરવા દેવામાં આવતો નથી. તેના શબને પાલખીમા બેસારીને વાજાં વગાડતા અને ગુલાલ ઉડાડતા અથવા કોઈ બીજા પ્રકારથી ખુશી બતાવતા ભૂમિદાહ દેવા લઈ જાય છે, તેને ચિતામા બાળી મૂકવાને બદલે બેઠેલી ઢબમા ભોંયમા દાટે છે અને તેના ઉપર ન્હાનો ચોતરો કરી પછી તે ઉપર તેના પગલાની સ્થાપના કરે છે.

વય થયે અથવા નબળાઈથી માણસનું શરીર ઘસાઈ જાય છે અને તેનું મરણ થવાનો કાળ પાસે આવે છે, ત્યારે તે સાવધાન હોય તે વેળાએ તેણે દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવુ જોઇયે, એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યુ છે. આ પ્રમાણે કરવા સારૂ વેદમાં નિપુણ એવો એક બ્રાહ્મણ કે પછી બીજા વધારેને યજમાન બોલાવે છે. પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર ન્હાઈને ભીને લુગડે, વગર

આપે, નોતરેલા બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા કરે છે, ત્યાર પછી તેઓને પગે લાગે છે. પછી, તેણે "જન્મથી તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં સુધીમાં, ન્હાનપણમાં, કે "જુવાનીમાં, કે ઘડપણમાં; છાનાં કે ઉઘાડાં, જાણ્યે કે અજાણે, ન્હાનાં કે "મ્હોટાં, મન, કર્મ કે વચનથી, જે જે પ્રકારનાં પાપ" કર્યાં હોય તે માની દેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે પાપ માની દેવામાં આવે છે, તે આખા જગત્‌માં જે નીતિના માર્ગ કહેવાય છે તે તોડવાથી થયાં હોય તેજ માત્ર હોય છે એટલુંજ નહિ પણ પુરાણોમા જે જે પ્રકારનાં પાપ કહ્યાં છે તે સર્વે આવી જાય છે. એટલે, જો તેણે ગાયની હત્યા કરી હોય, ગુરુની ગાદી ઉપર બેઠો હોય, દારૂ પીધો હોય, બળતણને માટે ઝાડ કાપ્યું હોય, કોઈને વટાળ્યુ હોય, અથવા કોઈ જીવજંતુનો પ્રાણ લીધો હોય, જે ખાવા યોગ્ય નહિ તે ખાધુ હોય, જેની ચાકરી કરવી જોઈયે નહિ તેની ચાકરી કરી હોય, ખાટલા ઉપર બેશીને પાણી પીધુ હોય, ગાય, બળદ, પાડો, ગધેડું કે ઊંટ ઉપર બેઠો હોય,—પાલખીમા બેશીને તે બ્રાહ્મણ પાસે ઊંચકાવી હોય, અથવા એ બધાય કરતાં જો તેણે બ્રાહ્મણની આશાભંગ કરી નાખી હોય, તો તે સર્વે માની દેવું પડે છે. પછી એ સર્વે પાપ ધોઈ નાખવાનો વિધિ બતાવાને વેદના જાણ પુરૂષો, જે પેલા બ્રાહ્મણો, તેઓની તે યજમાન પ્રાર્થના કરે છે, અને કહે છે કે,—

> आब्रह्मस्तंबपर्यंत भवेद्व्याप्तमिदं जगत् ।
> यक्षरक्षःपिशाचादि सदेवासुरमानुषम् ॥
> सर्वे धर्मविवेत्तारो गोप्तार सकला द्विजाः ।
> मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वंतु द्विजसत्तमाः ॥
> मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषम् ।
> प्रसादः क्रियतां मह्य शुभानुज्ञां प्रयच्छथ ॥
> पूज्यैः कृतपवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमे ,

ભાવાર્થ—બ્રહ્માથી તે તૃણ લગી આ જગત્—યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચાદિ, દેવ, અસુર, અને મનુષ્ય, તમારાથી ભરેલુ છે. અહો સકલ બ્રાહ્મણો! તમે સર્વે ધર્મના જાણ, અને તેના રક્ષક છો. અહો! પૂજ્ય બ્રાહ્મણો! તમે મારો દેહ પવિત્ર કરો. મેં જાણતાં અજાણતા મહા ઘોર પાપ કર્યાં છે, મારા ઉપર કૃપા કરો, અને મને શુભ અનુજ્ઞા કરો અહો! પૂજ્ય દ્વિજ! તમારી પૂજા કરવાથી હું પવિત્ર થઈશ.

કેટલીક વાર તો આ આજ્ઞાપક બ્રાહ્મણોના ચરણ ધોવાનું તેને કહેવામાં આવે છે, અને તેથી શુદ્ધ થયેલું પાણીનું આચમન કરીને તેઓની શ્રેષ્ઠતા નીચે લખેલા શ્લોક પ્રમાણે માન્ય કરવાને સૂચવવામાં આવે છે:-

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रस्य दक्षिणे पदे ॥
दैवाधीनं जगत्सर्वं मंत्राधीनाश्च देवता:।
ते मंत्रा ब्राह्मणाधीना ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥

પૃથ્વીની માંહ જેટલાં તીર્થ છે[1] તેટલાં બધાંય સાગરમાં છે, અને જે તીર્થો સાગરમાં છે તેટલાં બધાંય બ્રાહ્મણના જમણા પગમાં છે.

સર્વ જગત્ દૈવને આધીન છે, સર્વ દેવતા મંત્રને આધીન છે, અને તે મંત્ર બ્રાહ્મણના આધીનમાં છે. (શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે) બ્રાહ્મણ મારૂં દૈવત છે.

પછી બ્રાહ્મણો ઉત્તર આપે છે કે "તમે શુદ્ધ થાઓ." (શુદ્ધિર્ભવતુ)

પછી તેઓ અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહે છે અથવા દશ હજાર ગાયત્રીમંત્ર જપવાનું કહે છે, અથવા એક હજાર તેના હોમ કરવાનું કહે છે, અથવા ધર્મનાં સર્વ કામમાં ખરેખરો ઉપાય બ્રહ્મભોજનનો છે, તે કરવાનો સાધારણ ચાલ છે. યજમાન મુંડન કરાવે છે તે વેળાએ બ્રાહ્મણ નીચેનો મંત્ર ભણે છે:-

महापापोपपापानि ब्रह्महत्यासमानि च।
केशानाश्रित्य तिष्ठंति तस्मात्केशान्वपाम्यहम्.

અર્થ-મહા પાપ, ઉપપાપ, અને બ્રહ્મહત્યા સમાનનાં પાપ વાળનો આશ્રય કરીને રહે છે, માટે હું વાળ મુંડાવી નંખાવું છું.

મુંડન કરાવતી વેળાએ ચોટલી રહેવા દેવામાં આવે છે. યજમાનને દશ પ્રકારનાં સ્નાન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે. યજ્ઞભસ્મથી, મૃત્તિકાથી, ગોમયથી, ગોમૂત્રથી, દૂધથી, દહીંથી, માંખણથી, ગંધથી, કુશાગ્રથી, અને પાણીથી. પ્રત્યેક સ્નાનની વેળાએ તે તે સ્નાનને લાગુ પડતો મંત્ર ભણવામાં આવે છે. પ્રાયશ્ચિત્તકર્તા પછી ચોખ્ખાં વસ્ત્ર પ્હેરે છે અને શાલિગ્રામની પૂજા કરે છે; અને બ્રાહ્મણ હોમ કરે છે તેવામાં તેને દશ દાન આપવાં પડે છે.

गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च।
रौप्यं लवणमित्याहुर्दश दानान्यनुक्रमात् ॥

---

[1] તીર્થ એટલે યાત્રાની જગ્યાઓ. નદીકિનારે તીર્થ ઘણાં હોય છે તેથી અહિયાં જે સૂચન કર્યું છે તે નદિયો વિષે છે.

ગાય, ધરતી, તિલ, સોનું, ઘી, વસ્ત્ર, ધાન્ય, ગોળ, રૂપું, અને મીઠું, એવાં અનુક્રમે દશ પ્રકારનાં દાન કહેલાં છે.

આ દાન આપ્યા પછી, પ્રાયશ્ચિત્તકર્તા, બ્રાહ્મણોને છાયાદાન એટલે વાડકામાં ઘી ભરીને તેમાં પોતાનું મુખ જોઈને તે આપી દે છે. પછી તે બ્રાહ્મણોને કહે છે કે "મારૂં આ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રમાણ કરો." તેઓ ઉત્તર આપે છે કે, "અમે પ્રમાણ કર્યું."

ઉપર જે ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું તે યાત્રાળુ તીર્થે આવે છે ત્યારે કરે છે, તેમ જ જેને નાતબ્હાર મૂક્યો હોય છે તેને પાછાં નાતમાં આવવું હોય છે ત્યારે પણ કરવી પડે છે. દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના જો કોઈ મરી જાય તો તેનો દિકરો જ્યારે તેની ઉત્તરક્રિયા કરવા માંડે છે ત્યારે તેને તે કરવું પડે છે. જો કદાપિ તે કરે નહિ તો બાપ અને દીકરો બન્ને નર્કમાં પડે છે.

મરણ પામેલાં પ્રાણિયોનો ન્યાય કરવાને યમ રાજા જે નગરમાં બિરાજે છે ત્યાં જતાં માર્ગમાં વૈતરણી નદી આવે છે તે ઓળંગવાનું સાધન, આપણે આ દુનિયામાં હોઇયે ત્યારે મેળવી રાખવું જોઇયે.[1] શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે, "જે કોઈ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મયોગે વૈતરણી સુખે કરીને તરવાને "ઇચ્છતું હોય, તેણે, આ જગતમાં છતાં, જ્યારે પોતાના હૃદયનો નિશ્ચય "થાય ત્યારે અથવા કોઈ સારે પ્રસંગે, સારી ગાયનું દાન કરવું." આ પ્રમાણે કરવાનો એક હલકો વિચાર એવો છે કે પ્રેત લોહીની નદી ઉતરતી વેળાએ, દાન આપેલી ગાય તેમાં આગળ ચાલે અને તેને પૂછડે બાઝીને દાન આપનારથી પાર ઉતરી શકાય. કદાપિ કબ્જો છૂટી જાય તો, એવું માનવામાં છે કે પાણી તેના ઉપર ફરી વળે.[2] જે ગાય દાનમાં આપવાની હોય તેનાં શીંગડાં સોને મઢવાં જોઇયે, અને ખરિયો રૂપે જડી લેવી જોઇયે. રંગે કાળી કે પીળી જોઇયે. ગાયની સાથે દોહોવા સારૂ બ્રાહ્મણને ત્રાંબડી આપવી જોઇયે. ગાયને કાળો ઓઢો (ઝુલ) ઓરાડવો જોઇયે. પ્રેતને સારૂ લૂગડાં, પગરખાં, એક વીંટી અને એક છત્રી, તેમ જ, સાત પ્રકારનાં ધાન્ય અર્પણ કરવાં જોઇયે. તેમ જ વૈતરણી નદીપ્રદર્શક ત્રાંબાનું એક પત્ર મધ ભરીને

---

૧ મરણ પામેલાના ઉપયોગમાં આવવા સારૂ જે દાન કરવામાં આવે છે તે વિષે આ પ્રકરણની છેવટ ટીપ આપી છે તે જૂઓ.

૨ ગૂજરાતના ગોવાળિયા ઢોર ચરાવે છે તેમની ચરાવાની જગ્યા જે ગામમાં તે રહેતા હોય છે તેની નદીને સામે કાંઠે હોય છે, તેથી નદી ઓળંગીને ઢોર સામી તેડે જાય છે તેમાંથી એક ઢોરને પૂછડે બાઝીને ગોવાળિયા પાર ઉતરે છે, તે અમે ગૂજરાતમાં ઘણી વાર જોયલું છે.

રુનો ઢગલો કરીને તે ઉપર મૂકવું જોઈયે. યમની સોનાની મૂર્તિ કરાવી તેના હાથમાં લ્હોડાનો દંડ અપાવે છે તથા શેલડીની હોડી કરાવવી પડે છે. યજમાન યમરાજની પૂજા કરવા સારૂ મૂર્તિમાં તેનું આવાહાન કરે છે, અને નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણીને તેની પૂજા કરે છે,—

दंडहस्तं महाकायं महिषोपरिसंस्थितम् ।
रक्ताक्षं दीर्घबाहुं च, धर्मराज नतोऽस्म्यहम् ॥

પાડા ઉપર અશ્વારી કરનાર, હાથમાં દંડ ધારણ કરનાર, મહાકાયાવાળા, લાલ આંખોવાળા, અને લાંબા હાથવાળા, ધર્મરાજા ! હું તને નમન કરૂં છુ

આ પ્રમાણે કરી રહ્યા પછી, યજમાન ગાયની અને યમમૂર્તિની પૂજા કરે છે, બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરે છે, અને સર્વેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે. પછી બ્રાહ્મણને દાન આપતી વેળાએ યજમાન ગાયનું પૂછડુ તથા દર્ભ અને તુલસી હાથમા રાખે છે અને નીચે લખેલો મંત્ર ભણે છે —

यममार्गे महाघोरे तां नदीं शतयोजनाम् ।
तर्तुकामो ददाम्येतां तुभ्यं वैतरिणीं नम ॥

યમના મહા ઘોર માર્ગમાં સો યોજન પ્હોળી વૈતરણી નદી છે તે તરવાને સારુ (હે બ્રાહ્મણો) તને આ ગાય આપું છુ.

धेनुके मा प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे ।
उत्तारणार्थं देवि मा वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ॥

અહો ગાય! યમદ્વારના મહામાર્ગની માંહે મને ઉતારવાને માટે મારી વાટ જો. હે દેવી! તને વૈતરણી રૂપીને હું નમસ્કાર કરૂ છુ.

છેલ્લી વારે બ્રાહ્મણના ભણી મુખ કરીને, અને તેને નમસ્કાર કરીને ગાય આપે છે અને કહે છે કે —

विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ मामुद्धर महीसुर ।
सदक्षिणा मया दत्ता तुभ्यं वैतरिण्ये नम ॥

હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હે વિષ્ણુ રૂપ! હે મહીસુર (પૃથ્વી ઉપરના દેવ)! તમને નમસ્કાર કરીને, દક્ષિણા સહિત, આ વૈતરણીરૂપી ગાય હું આપુ છુ, માટે મારો ઉદ્ધાર કરો.

જ્યારે કોઈ હિન્દુ મરવાની તૈયારી ઉપર આવે છે ત્યારે તેને માટે ચોકો કરવામા આવે છે, અને તે ઉપર જવ, તિલ અને દર્ભ નાંખવામા આવે છે. પછી મરનાર માણસનાં ઘરેણા અને બીજાં વધારાના લૂગડાં હોય છે તે ઉતારી લેવામાં આવે છે. તેનુ મુંડન કરાવે છે, અને મૂછો ઉતરાવે છે, તથા સ્નાન કરાવે

છે. પછી ચોકો કરાવ્યો હોય ત્યાં તેને ઉત્તરમાં, અને દેવલોક ભણી પગ કરાવી અને (દક્ષિણે) યમપુરી ભણી માથું કરાવીને સૂવારે છે. તેના હાથમાં, એક પાત્રમાં, લાડુ અને તે ઉપર રૂપિયો મૂકીને આપે છે અને કોઈ ગરીબ બ્રાહ્મણને તે મરનાર માણસ પાસે અપાવે છે. દ્રવ્યવાન્ માણસો હોય છે તે ગાય, સોનું, અથવા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુનું દાન કરે છે, અને પોતાના મરણ પામતા સગાને કહે છે કે, અમે તમારાં અસ્તિ કાશિયે લઈ જઈને ગંગાજીમાં પધરાવીશું, અથવા (મરનારને પુણ્ય થવા સારૂ) મથુરા, દ્વારકા, સોમનાથ કે બીજા કોઈ તીર્થની યાત્રા કરીશું. મરતા માણસને માટે, ધર્મના કામમાં દ્રવ્ય ખર્ચવાને અથવા વ્રત કરવાને હાથમાં જળ લઈને પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે. કોઈ વાર તો, યમનો દંડ લ્હોડાનો છે માટે તેને પ્રસન્ન કરવા સારૂં લોખંડનું દાન કરવામાં આવે છે. આવાં દાન જેને માટે આપવામાં આવે છે, તેને, અને આપનારને બન્નેને સ્તુતિપાત્ર ગણાય છે. કહ્યું છે કે,—"મરણ પામતા બાપને હાથે જે દીકરો દાન કરાવે છે તેને તેના "કુળનો દીપક ગણવામાં આવે છે."

આ વેળાએ મરણ પામતા માણસની પાસે ઘીનો દીવો પ્રકટીને મૂકે છે, તેના મ્હોમાં ગંગાજળ મૂકે છે. તેમ જ દહીં અને તુળસીપત્ર પણ મૂકવામાં આવે છે.

એમ કહેવામાં છે કે માણસને કંઠે પ્રાણ આવ્યા હોય, અને તે કહે કે મેં આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો, તો તે મરણ પામ્યા પછી વૈકુંઠ પામે છે અને પછી તેને જન્મમરણ રહેતું નથી. એટલા માટે કેટલાક માણસો સમજે છે કે, હવે આપણું મોત પાસે આવ્યું છે એટલે આતુર સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો વિધિ કરે છે. કોઈ સંન્યાસીને બોલાવીને દીક્ષા લે છે, અને ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, એટલે, તેણે સંસાર અને તેને લગતી બધી પંચાત છોડી દીધી ગણાય છે.[1]

---

[1] આ મંદ સન્યાસિયો આપણને અગાડીના કેટલાક ક્રિશ્ચિયન સાધુઓ વિષેનું, તેમા મુખ્યત્વે કરીને, મહાન કૉન્સ્ટનટૈનનું સ્મરણ કરાવે છે, સાધુનો પોળો વેષ અને પવિત્રતાનો નવો સસ્કાર કરી લેવાની જે આવશ્યકતા છે તે પ્રમાણે કરવાને કૉન્સ્ટનટૈનને એટલું બધુ અપ્રિય લાગતુ હતુ કે, ગિબ્બન કહે છે તે પ્રમાણે મરણના આકરા હાથથી તેના શરીર ઉપરનો રાજ્યપોષાક દૂર થવાની છેક પાસે વેળા આવી ત્યારે તેને તે પ્રમાણે કરવાને સમજાવવાને બની આવ્યું

એંગલો સૅક્શનનો ઈતિહાસકર્તા કહે છે કે, "હેનરી રાજા, અને તેના ભત્રિજા " " કૂના અર્લને લડાઈ ચાલતી હતી એટલા માટે તે આખુ આ વર્ષ (સન ૧૧૨૮) રહેતા હતો, પણ તે અર્લ લડાઈમાં એક ચાકરના હાથથી ઘવાયો અને એવો ને જાય છે તેમાં દિનના મઠમા ગયો ત્યાં તેને સાધુ કર્યો ત્યાર પછી, તે પાચ દિવસ જીવીને ઘણી વાર જોયલું તેને ત્યા જ ભૂમિદાહ દીધો-પરમેશ્વર એના આત્માની 'શાન્તિ કરો."

મરણાવસરે દુઃખ થાય છે તે, જીવને શરીર છોડીને જવું ગમતું નથી તેમ છતાં યમના જુલ્મગાર દૂત તેને બલાત્કારે લઈ જાય છે તેથી થાય છે એવું તેઓ માને છે, કેમકે મૂળથી તેમને ગળે એવી જ વાત ઉતારવામાં આવેલી હોય છે. ખેદ અને ભયના મારયા તેઓ રામના નામના પોકાર કરીને પોતાની દુષ્પટ મનોવૃત્તિનું સમાધાન કરે છે. થોડી વારમાં તો મરવા સુતેલા માણસના ધમપછાડા બંધ પડી જાય છે, અમર આત્મા પોતાના–પંચમહાભૂતના ખોળિયામાંથી વિદાય થાય છે. તે કયાં જતો હશે "તે હવે શીકા, "કડક અને ઉઘાડા સ્થાનમાં પ્રવેશ કરશે ?"

આ રસિક વિષયને અહિંથી રહેવા દઈને હવણાં તો મડદાનુ સાંધણુ ચલાવિયે છિયે અને શોક કરનારા લોકો શરીર જે ધૂળમાંથી થયેલુ છે તેને તેમાં પાછું ભેળવી નાંખે છે તે ઉપર લક્ષ આપિયે છિયે.

જ્યારે જીવ જતો રહે છે ત્યારે મરણ પામેલા માણસના ઘર આગળ તેનાં સગાંવ્હાલાં અને આડોશીપાડોશી ભેગાં થાય છે; અને કરુણારસજનક નાટકના ખેલની પેઠે રડવાકૂટવાનું શરૂ કરે છે. પાસેનાં સગાં હોય છે તે "ઓ બાપ રે ! ઓ ભાઇ રે !" એવા પોકાર કરતાં ઘરમાં પેસે છે. બાયડિયો ઘરને આંગણે હારબંધ ઉભી રહીને તાલ પ્રમાણે કૂટતી રાજિયા ગાય છે. જેઓ ઘરડાં થયાં હોય છે અને તેથી કરીને યમદૂતનું સ્વાભાવિક ભક્ષ થઈ રહેલાં જણાઈ આવે છે તેઓના કરતા જવાન માણસો માટે વધારે વાર લગી અને વધારે હૃદયભેદક રીતે શોક કરે છે. રાજિયામાં સંબંધ વિનાનાં શોકનાં જૂદાં જૂદાં વાકયો હોય છે તે એક બે સ્ત્રિયો સંગાથે ગાય છે અને બીજી તે પ્રમાણે ઝીલે છે. નીચે અમે એક પરજિયાનો થોડો ભાગ દાખલ કરયો છે તે, જે આગળ વર રાજા થયેલો અને પછીથી કાચી ઉમ્મરમાં મરણ પામેલો ત્યારે તેના વિષે તેને એક રાજવી અને શૂરવીર ગણીને શોક પ્રદર્શિત કરેલો છે.

હાય ! હાય રે ! ગામગોંદરે રડારોળ થાય છે,
વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !
હાય ! હાય ! આ તો રામજી કેરો કોપ જાગિયો,
વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !
હાય ! હાય રે ! હવે વરશ્યો મેહુલો ઘણા લોહીથી.
વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !
હાય ! હાય રે ! હવે સાગરે સિમાડો નિજ છોડિયો,
વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !

હાય! હાય રે! કન્યા વાધતી લૂંટાઈ ઘર આંગણે,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય રે! જમરાજના લૂંટારા દોડી આવિયા,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય રે! વરરાયને તેઓએ ઝાલી મારિયો,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય રે! એનો મંડપ નીચે દોળી પાડિયો,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય! એની ચોરીનાં માટ ભાગી નાંખિયાં,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય! એનો જીવડો લૂંટાયો જુલ્મે કરી.
વોય! રાજવી! વોય! વોય!

* * * * * *

આ શોકજનક વિલાપ કટંગો લાગે છે તો પણ પરભાર્યા દરિયાવાસી અંગરેજ સરખાને પણ બહુ હૃદયભેદક થઈ પડે છે, અને જ્યારે તેના ઉંચાનીચા થતા સ્વર આઘેથી કાને પડે છે ત્યારે કાંકરાવાળા દરિયાકિનારા ઉપર શાન્ત સાયકાળને સમયે, મોજાં આવે છે અને પાછાં વળે છે તેથી નિયમિત અને શોકજનક અવાજ થાય છે, તેનું આબેહુબ ભાન કરાવે છે.

રાજિયો પૂરો થાય છે પછી બાયડિયો હાફતી અને થાકીને લોથ બની ગયેલી બેશી જાય છે, પણ રડવાનું તો ચાલતું જ રાખે છે, અને તે સાથે મા હોય છે તો તે આવો બોલ બોલે છે કે, "અરે દીકરા! હવે મારી "ખબરો કોણ લેશે? હવે મને આગ કોણ મૂકશે?" ધણીયાણી હોય છે તો તે આવો બોલ બોલે છે.–"અરે વિપ્ર! (જો બ્રાહ્મણ હોય તો) તમે "મને દગો દઈ, નાંખીને ગયા; તમે મારાં છોકરાંને પરણાવ્યા વિના એકલી "મને મૂકીને ચાલતા થયા!" અગર બ્હેન કહેશે કે, "અરે ભાઈ! હું "મારે સાસરેથી આવીશ ત્યારે મને હવે આવકાર કોણ દેશે? અરે! હવે "મારા બાપના ઘરમાં પીંપળો ઉગશે!"[1]

---

1 ગ્રીક લોકોમા મરી ગયલાને માટે શોક કરવામા આવતો હતો તેમા મૂળ જોવા જઇયે તો સ્ત્રિયો લાંબા રાગ કહાડીને રડતી હતી એમ જણાય છે, પણ હોમરની વેળા જેટલા અગાઉના વખતથી રીતિઓ એટલી બધી નિયમસર થઈ ગઈ કે મડદાના બિછાના આગળ ગાનારા શોક કરવાને માટે હાજર રહી કામ ચલાવતા હતા અને સ્ત્રિયો તેઓને તે કામમા માત્ર આશ્રય આપવા લાગતી હતી (જુવો ગુલરનું પુસ્તક)

આ પ્રમાણે સ્ત્રિયો રડતી હોય છે તેવામાં પુરૂષો મડદાને સ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી કરે છે. વાંસની ખાટલી અથવા ઠાઠડી બાંધીને નવું લૂગડું મંગાવ્યું હોય છે તે વતે મડદાને બાંધી લે છે. લોટના પિંડ કર્યા હોય છે તેમાંથી શબ અને પાન્થકના પિંડમાંથી શબનો પિંડ દર્ભ ઉપર તેને સુવાર્યો હોય છે ત્યાં મૂકે છે અને બીજો પાન્થકનો ઘરના ઉંબર ઉપર મૂકે છે.

જે સ્ત્રી પોતાને પિયરથી સાસરે જાય છે તેને માથે ધૂપેલ ઘાલે છે અને તેને જોયતાં લૂગડાં આપે છે તે સાસરવાસો કર્યો કહેવાય છે. જો આવી સ્ત્રી પોતાને પિયર મરી જાય છે અથવા જે ગામમાં પોતાનું પિયર હોય તે ગામમાં મરી જાય છે તો તેનો બાપ તેને છેલ્લો સાસરવાસો કરે છે. એટલે મડદાને માથે ધૂપેલ ઘાલે છે, નવાં લૂગડાં પ્હેરાવે છે અને ચુંદડી ઓરાડે છે.

અડીને સગાં થતાં હોય છે તે ન્હાઈને અબોટિયાં પ્હેરીને તૈયાર થાય છે ને મડદાને[1] ઠાઠડીમાં બાંધીને ઉચકી ચાલે છે તે વેળાએ તેના પગનો ભાગ અગાડી રાખે છે. ઠાઠડીની આગળ એક માણસ દેવતાની ભરેલી એક તોલડી લઈને આગળ ચાલે છે. સગાંવ્હાલાં અને પાડોશી ઉઘાડે માથે, અને પગરખાં પ્હેર્યા વિના પ્હેરેલે ધોતિયે અને ઓડેલે અંગવસ્ત્રે[2]

છાતીમા કૂટવાનો નઠારો ચાલ ગુજરાતની સ્ત્રિયોમા હજી લગણ ચાલે છે, તેથી થતા માઠા પરિણામને લીધે કેટલાક પરોપકારી હિન્દુઓનાં મનમાં ગ્રીક્ લોકોના જેવા શોક કરનારાઓને દાખલ કરવાનું આવેલું છે, એમ અમે માનિયે છિયે. જુડાના રાજા જોશિયોના પુત્ર જેહોવએકિમનું ભવિષ્યકથન કરતી વેળાએ પેગમ્બર જેરીમયા કહે છે કે, "અરે "મારા ભાઈ! અથવા અરે બ્હેન! એમ કરીને તેને માટે શોક કરશો નહિ; અરે ઓ "ધણી! અથવા અરે તારો મહિમા! એમ કહીને પણ એને માટે શોક કરશો નહિ." એ પેગમ્બરના આવા બોલવા ઉપરથી મરણ પામેલાની પછવાડે શોકનુ રડવું અથવા રાજિયા ગાતી વેળાએ એમ બોલવાનો વહિવટ હતો એવું જણાઈ આવે છે.—vide Jeremiah xxii. v. 18, and note with referenes in D'oyly and Mant. See also Amos V. 16: Ecclesiastics xii. 5, 6.

૧ કર્નલ ટોડ કહે છે કે, શૂરો રજપૂત મરી જાય છે ત્યારે તેને જીવતો હોય ને જેમ હથિયાર સજતો હોય તેમ ઢાલ તરવાર બંધાવે છે; અને તેના ઘોડાનું બલિદાન આપવામાં આવતુ નથી પણ તે દેવને ભેટ કરવામાં આવે છે અને તે પૂજારીની માલ થઈ પડે છે. રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૭૩.

૨ એ જ પ્રમાણે ઇઝરાયલ લોકો તેઓના શોકની વેળામાં કહે છે. "તમે તમારાં "મસ્તક ઉઘાડાં કરી નાખશો નહિ. તેમ જ તમારાં લૂગડાં ફાડી ફડાવી નાંખશો નહિ, Leviticus X. 6. "રડવાનું જવા દે, મરણ પામેલાને માટે કાંઈ શોક કર નહિ. તારા માથાનો પોષાક તારા મસ્તક ઉપર બાંધ, અને પગરખાં પ્હેર" Ezekiel xxiv. 17

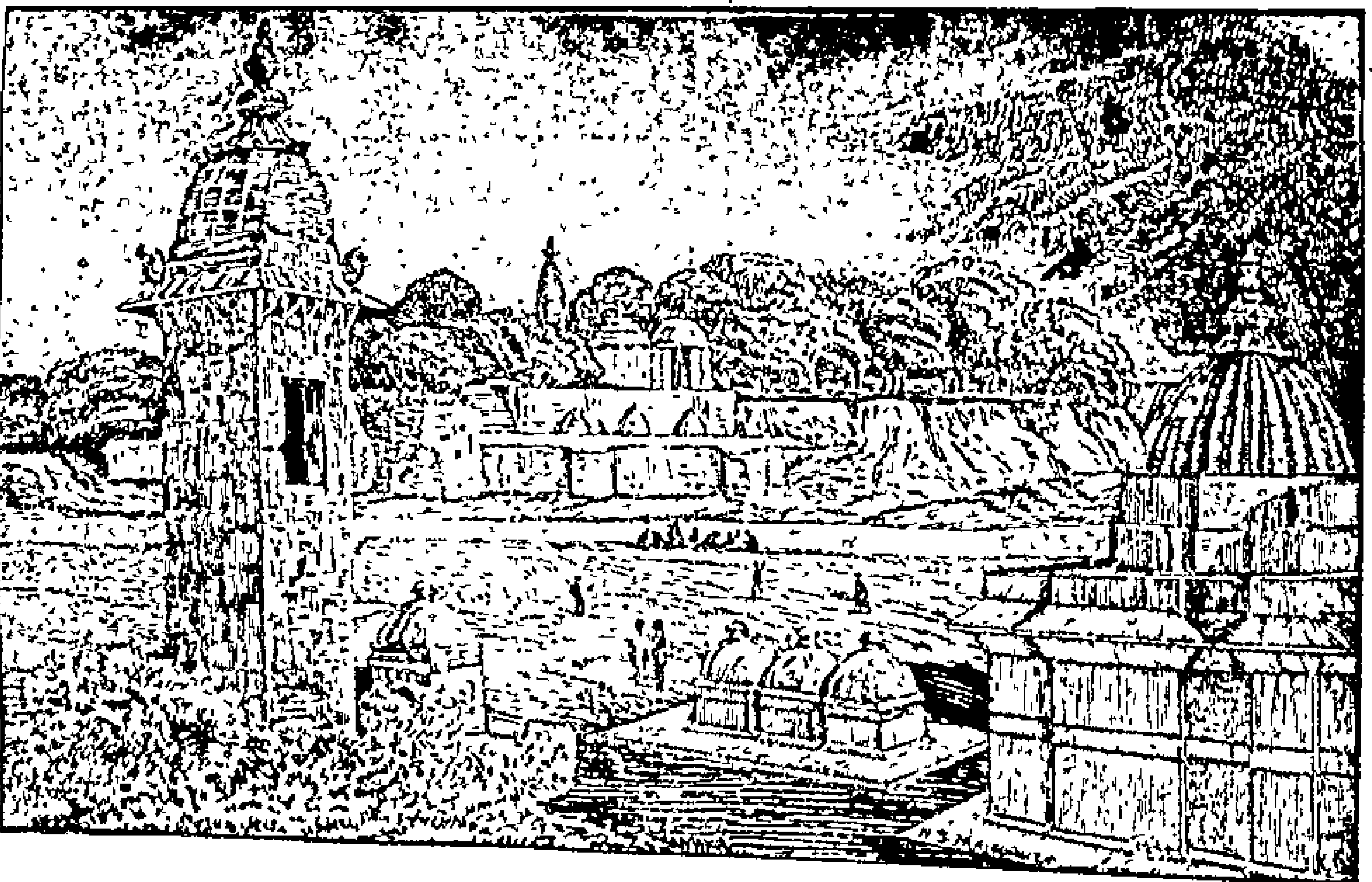
"રામ બોલો! ભાઈ! રામ." કરતા ચાલે છે. સ્ત્રિયો તેમની પછવાડે ગામના દરવાજા સુધી જાય છે અને પછી પાછી વળે છે.

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ગામમાંથી મડદાને લઈ જતાં ચકલું આવે ત્યાં આગળ મડદાને ઉતારીને "ખેચર"નો પિંડ આપવો જોઇયે. આ ચાલ હવણાં બંધ પડી ગયો છે. ગરૂડ પુરાણમાં લખ્યું છે કે જે ગામમાં માણસ મરી ગયું હોય તેને લઈ જાય ત્યાં સુધી ગામના લોકોએ ખાવું નહિ, પણ હવણાં તો માત્ર આસપાસના ઘરવાળા લોકો આ રીતે પાળે છે.[1]

શબને લઈ ગામ બ્હાર જાય છે, એટલે એક જણની પાસે પાણી હોય છે તે એક જગ્યા ઉપર છાંટીને તેને પવિત્ર કરે છે, ત્યાર પછી ઠાઠડી ત્યાં આગળ ઉતારીને ત્યાં ત્રીજો અને ચોથો પિંડ જે ભૂતનો કહેવાય છે તે બે ભેગા મૂકે છે. પછીથી ઠાઠડી લઈ જતાં શબનું મ્હોં અહિંથી અગાડી રાખે છે. ઘણું કરીને સ્મશાન નદીકિનારે હોય છે ત્યાં જઇને ચિતા તૈયાર કરે છે. તેમાં દ્રવ્યવાન્ હોય છે તે સુખડ અને બીજાં એવાં મૂલ્યવાન્ લાકડાં તથા નાળિયેરની ચિતા કરે છે. ઠાઠડીમાંથી મડદાને છોડી લઇને ઠાઠડી તથા ઓઢાડેલું લૂગડું રહેવા દઈને શબને ચિતા ઉપર સુવારે છે અને તેનું માથું દક્ષિણ દિશા તરફ કરાવે છે, ત્યાર પછી વધારે લાકડાંની ઉપર પુષ્ટિ કરે છે. પાચમા અને છટ્ટા પિંડ જે "સાધક" અને "પ્રેત" ના કહેવાય છે તે આ ઠેકાણે મૂકવામાં આવે છે. મરણ પામેલાનો દીકરો અથવા જે કોઈ ઘણો પાસેનો સગો હોય છે તે બાયાનો પૂળો સળગાવીને ચિતાની પછવાડે ત્રણ વાર ફરીને, માથાનો ભાગ પ્રથમ ચેતે એવી રીતે ચિતામાં મૂકે છે. પછી ડાઘુ ખેદ કરતા બેસે છે અને આખું શબ બળી જવા આવે ત્યારે અગ્નિમાં ઘી રેડે છે. સર્વ બળી રહે છે એટલે બધી રાખ એકઠી કરે છે અને નદીમાં નાંખી દે છે, અથવા પાસે જો નદી હોતી નથી તો એક ખાડો કરીને તેમાં તે એકઠી કરી રાખીને ઉપર પાણી છાંટી લઈ જવા સારૂ રહેવા દે છે જેણે દાહ દીધો હોય છે તે રાખમાંથી હાડકાંના ઝીણા સાત કકડા એકઠા કરીને એક કુડલીમાં ઘાલી, જે ઠેકાણે શબનું માથું મૂકવામાં આવ્યું હોય ત્યાં દાટે છે, ગરીબ હોય છે તે અગ્નિદાહને ઠેકાણે એક ઢગલો કરીને તે ઉપર પાણી ભરેલો ઘડો તથા લાડુ મૂકે છે અને પૈસાવાળા હોય છે તે ત્યાં દેરૂ ચણાવીને તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરે છે.[2]

શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના દાહ લખ્યા છે વનદાહ, (એનું કામ ગામની ભાગોળે મડદાને ઉતારીને ત્યાં પિંડ મૂકવામાં આવે છે તે સારે છે

૧ ગામડામા હજુ એ રીવાજ છે ૨ ઉ ૨ ત્યયના ચોતરો ચણાવે છે ૨. ઉ



અમદાવાદમાં દૂધેશ્વરનું સ્મશાન
Place of Cremation near Ahmedâbâd

પૃ. ૩૪૫

અગ્નિદાહ, જળદાહ, અને ભૂમિદાહ, એ સર્વનો ખુલાસો, ઉપર જે ક્રિયાનું વર્ણન આપ્યું છે તેમાં થઈ જાય છે.

દ્રવ્યવાન્ હોય છે તેની દાહની જગ્યાએ એક ગાય આણીને તેનું દૂધ તે ઉપર દોહી નાંખવામાં આવે છે, પછીથી તે ગાય બ્રાહ્મણને આપી દે છે. અમદાવાદમાં દૂધેશ્વર કરીને સ્મશાન છે, તેનું નામ એજ ઉપરથી પડેલું છે. સાભ્રમતીમાહાત્મ્યમાં લખ્યું છે કે દધીચિ ઋષિને જે જગાએ અગ્નિદાહ દીધો હતો; તે જગ્યાએ ઇન્દ્ર અને દેવતા કામધેનુ ગાય લઈ આવ્યા અને તેનું દૂધ તે જગ્યા ઉપર દોહ્યું.

દાહની ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી, ડાઘુ ન્હાય છે, અને લુગડાં ધુવે છે તથા જે મારનાર હોય છે તે, પ્રેતને "દાહથી ઠંડું પાડવા સારું" તલ અને પાણી આપે છે.[1] ન્હાયા પછી સ્ત્રિયો અને પુરૂષો મરનારને ઘેર ફરીને પાછાં જાય છે અને પછીથી વેરાય છે.

ધણી મરી ગયા પછી તેની વહુ ચૂડો ભાગે છે. બ્રાહ્મણની નાતની સ્ત્રિયો દશમાને દહાડે પોતાના માથાના વાળ મૂડાવી નંખાવે છે. એક વર્ષ સુધી તે ખૂણે રૂહે છે, અને શોક પાળે છે, ત્યાર પછી તેના પિયરનાં આવીને તેનો શોક મૂકાવા પોતાને ઘેર તેડી જાય છે. કદાપિ કોઈને શોક મૂકાવનાર સગું હોતું નથી તો તે બહુચરાજી, પ્રભાસ કે પછી નર્મદાજી યાત્રા કરવા સારૂ નીકળે છે. વિધવા થઈ એટલે તે નાતજાતમાં જમવા જતી નથી. હલણાંના સમયમાં, જો વિધવા પંદર વર્ષની હોય છે તો કેટલીક નાતોમાં સૌભાગ્યવંતીનો વેષ રાખવા દે છે, પણ તે જ્યારે ત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરની થાય છે ત્યારે તેનો બાપ કે કોઈ પાસેનું સગું મરી જાય છે ત્યારથી વિધવાપણાનો શોક પાળવાનું ચાલતું કરે છે. જો તે વિધવા પૈસાદાર હોય છે તો ચૂડાને બદલે સોનાની ચૂડ પ્હેરે છે; જો તે રજપૂત જાતિની હોય છે તો કાટનું પ્હેરે છે,

---

1 મુરના "એપિક્યુરિયન"માં દોષવિસ્મરણ કરાવનાર પાત્ર વિષે લખેલું છે; તેનું સ્મરણ વાંચનારને કરાવિયે છિયે:—

"આ પ્યાલામાંથી પી-ઓસિરિસ પોતાના નીચેના રૂહેઠાણમાં એ જ પિયે છે; 'અને નીચે જે મરણ પામેલા જાય છે તેના ઓઠ ઠડા પાડવા સારૂ એ જ તેને આપે છે."

"આ પ્યાલામાંથી પી; એ માંહેલું પાણી લીથના વ્હેળિયાનું તાજું છે, એથી "ફરીને પાછળનું તેનાં બધા પાપ સહિત, અને બધાં દુઃખ અને ખેદ સહિત અગાડીનાં "વિસ્મરણ થઈ ગયેલા સ્વપ્ન જેવું દેખાશે."

તો પણ આવા સુખદાયક દોષવિસ્મરણના લાભની આશા રાખવાનું હિન્દુઓને હોય એમ લાગતું નથી. પણ એથી ઉલટું ધર્માત્માને પાછલા જન્મનું સ્મરણ થવાની શક્તિ આપવી, એ તેના પુણ્યકર્મનો એક મહિમા ગણવામાં આવે છે.

અને બ્રાહ્મણુ કે વાણિયાની નાતની હોય છે તો મોળા કોરપાલવના સાદા સાલ્લા પ્હેરે છે. પણુ શાસ્ત્રમાં તો ધોળો સાલ્લો પ્હેરવાની છૂટ છે, અને ધરેણું પ્હેરવાની મના કરેલી છે.

વિધવા વિના બીજાને શોક પાળવાની મુદત મરનારની ઉમ્મર ઉપર અને તેના સગપણુ ઉપર આધાર રાખે છે. જે શોક પાળે છે તેઓ વિવાહવાજનમાં કે નાતવરામાં જતાં નથી. કેટલીક ખાવાની વસ્તુઓ તજે છે અને ધોળાં કે મેલિયાં લૂગડાં પ્હેરે છે. પરગામનાં સગાંને કૃષ્ણાક્ષરી (કાળોતરી, ચિઠ્ઠિ) લખીને ખબર આપે છે અને તે ઢેડની[1] સાથે મોકલે છે. તેના શીરનામા ઉપર "લૂગડાં ઉતારીને વાંચજો" એમ લખ્યું હોય છે, કારણુ કે તેમ કરવાથી અડચણુ પડે નહિ અને તે માણુસ અભડાય નહિ. આ ઠેકાણે તેના એક નમુનો આપિયે છિયે, તે ઉપરથી તે કેવા પ્રકારની હોય છે તે તથા હિન્દુઓને મરણુનો ક્રિયાખર્ચ કેવો ધેલાઈભરેલો અને ઉડાઉપણાથી કરવાની ફરજ પડે છે તે જણાઈ આવે:–[2]

કૃષ્ણાક્ષરીનો નમુનો

"શહર અમદાવાદ મધ્યે મ્હેતા કલ્યાણુરાય કેશવરાય, તથા મ્હેતા "જમિયતરામ નભેરામ (મરનારનો જમાઈ તથા ફુવો) જોગ શ્રી સુરતથી "લ૦ મ્હેતા ભવાનીરામ મંછારામના નમસ્કાર વાંચજો. બીજું લખવા કારણુ "એ છે જે:—ચઈતર શુદિ ૨ ને બુધવારની રાત ઘડી ૬ જતાં જાદુરામ "વેહેમશંકર સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે, તે ઘણું માઠું થયું. પણુ શ્રી પરમેશ્વરે કર્યું "તે ખરૂ, એમાં કોઈનું જોર ચાલતું નથી. બીજને દિવસે ત્રીજા પ્હોર સુધી "જાદુરામના નખમાં પણુ રોગ ન્હોતો પણુ સાજા સારા હતા; તથાપિ "પાછલો બે ઘડી દિવસ રહ્યો એટલે કાગળિયાનો ઉપદ્રવ થઈ આવ્યો. તેને "માટે અમે ઘણા ઉપાય કરયા અને ઘણી બાધા આખડિયો રાખી, પણુ "આવરદા આવી રહેલો તેથી કશો ઉપાય ચાલ્યો નહિ. આપણાં સગાં બધાં "યાત્રાએ ગયાં હતાં, તેથી આ પ્રસગે હું તથા વિવેકરામ(એક પાડોશી) બે "જણુ ઘેર હતા, તે અમે પણુ ઓષધ લેવા ગયા હતા, તેવામાં જ ભાઈ

---

[1] કેટલેક ઠેકાણે રાવળિયા અથવા એવી જ કોઈ હલકી નાતના હોય છે, તે એવી કાગોતરી લઈ જાય છે અને દૂરનાં ગામોમા હવે ટપાલમાર્ગે મોકલાય છે ર ઉ

[2] આ વિષય સબધી ટૅાડ રાજસ્થાનના પ્હેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૨૦૭ મે મેવાડના મહારાના સિંગરામસિંહ અને અંબરના મહાન્ જયસિંહના મના કરનારા મૂલ્યવાન આજ્ઞાપત્ર છે તે જુવો જયસિંહે તો આ પ્રસગને માટે એમાવન માણુસ જમાડવાની હદ બાંધી છે, અને ઓછા પૈસાવાળા હોય તેઓને નાતવરા કરવાની.મના કરી છે

"જાદુરામને અકળામણ થઈ આવી, પણ તેના સારા ભાગ્યે અને તેના આ
"ભવ તથા પૂર્વ ભવના ઘણા પુણ્યના યોગથી અમે બે જણા તુરત જ આવી
"પ્હોંચ્યા, અને મરણવેળા રૂડી રીતે સાચવી, પુણ્યદાન કરાવ્યું ભોંય, લીધા,
"અને મ્હોંમાં ગંગાજળ મૂક્યું. જો અમે આવ્યા હોત નહિ તો ખાટલામાં
"દેહ મૂકત, અને તેથી પૂતળવિધાન કરવું પડત.

"બાઈ અજ્ઞાનતાને (મરનારની છોકરી અને કલ્યાણરાયની વહુ) રોવા
"કૂટવા દેશો નહિ. ફાવે તે કરિયે તથાપિ આપણે હવે એનું મ્હોં દેખવાના
"નથી. માટે હવે તો હિમ્મત રાખીને ઘરની લાજ રાખી આબરૂ પ્રમાણે નાતમાં
"ખર્ચ કરવો. પાંચ દશ રૂપિયા વત્તા થાય તો તેની ચિંતા કરવી નહિ, કેમકે,
"તે,તો રળતેખપતે મળશે, પણ માબાપનું કારજ ફરી આવનાર નથી. રૂ.૫૦૦)
"ની કિંમતનું ઘર છે, ઘરેણું રૂ. ૨૦૦) નું છે તથા વાસણકુસણ થઈને સામાન
"રૂ. ૧૦૦) નો છે, એ રીતે એકંદર રૂ. ૮૦૦)ની મતા છે; પણ સુરતની નાત
"ત્રણ દિવસ જમાડવામાં રૂ. ૧૧૦૦) નો ખર્ચ થશે માટે રૂ. ૩૦૦) વ્યાજે
"ઉપાડવા પડશે, તે હવણાં તો છોકરાં ન્હાનાં છે, પણ તે મ્હોટાં થશે એટલે
"રળી ખપીને દેવું વાળશે. એની કાંઈ ચિંતા રાખવી નહિ, કહેવત છે કે
"'જેને બાળા તેને શા દુકાળા?' માટે દીકરા છે તો દેણાનો શો ભાર છે?
"કાલે સવારે તે વાળી દેશે માટે તમે ખરા સગા હો તો કારજ સુધારવા
"આવી પ્હોંચજો ને આ કાગળ વાંચીને એક ઘડીને છઠ્ઠે ભાગે તૈયાર થજો.
"પાણી પીવા ઉભા રહેશો નહિ. જો તમે આવશો નહિ તો નાતનો અપજશ
"તમારે માથે બેસશે, અમારે લેવા દેવા નથી.

લિ૦ ભવાનીરામ મંછારામ."

પ્રેતને જોઇતી વસ્તુઓ મળી આવે એટલા માટે જે વસ્તુઓ દાન કરવામાં આવે છે તેને લગતી ટીપ –

એક હિબ્રુ કથા છે કે, "એક માણસને ત્રણ મિત્ર હતા, તેમાંથી બે જણના
"ઉપર તે અતિશય પ્રેમ રાખતો હતો; અને ત્રીજો સર્વના કરતા સ્વચ્છ મનવાળો હતો,
"તથાપિ, તેને માટે તે બેદરકાર રહેતો હતો. એક દિવસ તેના ઉપર અપરાધ મૂકવામાં
"આવ્યો તે વિષે તે નિર્દોષ હતો, તો પણ, ન્યાયાધીશે તેને તેડાવ્યો, એટલે તેણે
"પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે મારી પક્ષમા સાક્ષી પૂરવાને માટે તમારામાંથી મારી સાથે
"કોણ આવે છે? પ્હેલા મિત્રે તો લાગલું જ કહી દીધું કે મારે તો બીજું કામ છે. બીજો
"હતો તે તેની સાથે ન્યાયાધીશના દરવાજા સુધી ગયો, પણ તેનાથી ડરી જઈને
"પાછો ફરીને આવતો થયો. ત્રીજાનો તેને બીલકુલ ભરોંસો ન હતો તે તેની સાથે
"અંદર ગયો, તેની પક્ષમાં બોલ્યો અને તેના નિર્દોષપણાની એવી હોંસથી સાક્ષી પૂરી કે

"ન્યાયાધીશે તેને છોડી મૂક્યો અને તે સાથે તેને રીઝ આપી. આ જગત્‌માં માણસના
"ત્રણ મિત્ર છે. તેનો જ્યારે મરણાવસર આવે છે અને ઈશ્વર પોતાના ન્યાયાસન આગળ
'તેને બોલાવે છે ત્યારે તેઓ તેની સાથે કેવી રીતે વર્તે છે? સોનું તેનું વાહલું મિત્ર
"છે; તે તેને પ્રથમજ તજી દે છે. તેનાં સગાંવ્હાલાં તેના દાહસ્થાન સુધી તેની સાથે
"જાય છે, અને પછીથી પોતાને ઘેર પાછાં આવતાં રહે છે. તેનાં શુભ કૃત્ય માત્ર તેની
"સાથે ન્યાયાસન સુધી જાય છે, આગળ પડે છે, તેની ભણી બોલે છે, અને
"તેને દયા ને કૃપા સંપાદન કરી આપે છે."

આ પ્રમાણે કથા છે તે વિષે મિ. ટ્રેન્ચ એવું કથન કરે છે કે (Notes on the Parables, Sixth edition. P.51) આ યુક્તિથી રચેલી વાત છે ખરી, તો પણ યાહુદીનો સ્વધાર્મિકતાનો આ જાણવા યોગ્ય દાખલો છે. તથાપિ એના કરતાં એ સંબંધની સચ્ચાઈનો વધારે વિલક્ષણ વિચાર ઇઝરાયલ—ઈશ્વરનાં પસંદ કરેલાં છોકરાંમાં, લૌકિક રીતે ચાલતો આવેલો જણાય છે. હવે પછીની થવાની સ્થિતિમાં સુખ થવાના બેત સારૂ, તેઓના પોતાના વિચાર હજી લગણ આ જગતના કામકાજ, પ્રતાપ, અને આનંદને વળગી રહેતા હતા, અને મરણ પામેલાનો સંબંધ હાલના જીવતરના કામકાજ સાથે સદાનો બંધ થઈ ગયો હોય એમ તેઓ સમજી શકતા ન હતા. આ પ્રમાણે, ખુશીથી છૂટાછેટા કર્યા હોય નહિ તો પૃથ્વી ઉપર મેળવી લીધેલા પતિ તરીકેના હક્કો, ધણી અને ધણિયાણી મરણ થવાથી છૂટાં પડે તોય પણ, તેમની નજરમાં નહિ સરખા થયેલા ગણાતા નહિ, અને મરણ પામેલો અલેક્ઝાન્ડર, તેની વીસારી દેનારી ગ્લાફિરા જે સંબંધ ધરાવનાર આરકેલાસના હાથમાં પડી હતી તેના ઉપર દાવો કરે, એ વાતની તેમને નવાઈ ન હતી. ત્યારે મૂર્તિપૂજકોના લૌકિક ધર્મમાં સદાય એવા વિચાર ચાલ્યાં કરે છે કે મરણ પામેલાનો આત્મા મનુષ્યપ્રાણીના વ્યવહારમાં પછવાડેથી પણ પોતાનું વળગતું રાખે છે અને તેના સંબંધી અગાઉ વિચાર કરી રાખવામાં આવે અથવા તેને વીસારી મૂકવામાં આવે તે પ્રમાણે તેને સુખી કે દુઃખી કરાય છે, એવું જાણવાથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. જે જાતિયો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્વીકાર્યા વિનાની રહી તે પછી પ્રાચીન સમયની કે અર્વાચીન સમયની, સુધરેલી કે જંગલી પણ તેઓએ એકસરખે અવાજે એવો વિચાર ધારણ કરેલો છે કે ઘટિત ઉત્તરક્રિયાઓ કરીને પ્રેતનો રસ્તો સરલ કરી આપવો જોઈયે. અને તેને અગત્ય પડતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવી જોઇયે. પ્રાચીન સમયના લોકો શબના મુખ ઉપર નાણું મૂકતા હતા તેનું કારણ એમ હતું કે પ્રેતને નરકની નદી ઉતરવાને કે રાનની ફી આપવાને કામ લાગે; તે સાથે વળી, પ્રેતલોક(નરક)ના દ્વારપાળ સેરબેરસનો કોપ શાન્ત પાડવા સારૂ લોટની રોટલી, અને મધ મૂકવામાં આવતાં હતાં. રોમન લોકો મરણ પામેલાની ઘોરમાં પ્રેતલોકના દેવતાઓને શાન્ત પમાડવાને માટે દુધ, મધ, પાણી, દારૂ, અને તેલ મૂકતા. સ્કાન્ડિનેવિયાના શૂર પુરૂષોને ઓડિનના ભણીથી ખાતરીપૂર્વક ક્હેવામાં આવેલું હતું, તે પ્રમાણે, તેઓ નિશ્ચયાત્મક માનતા હતા કે, હથિયારો, યુદ્ધના ઘોડા, અને ચાકરો તેમની સાથે ઘોરમાં દાટવામાં આવતાં હતાં તે તેઓ જ્યારે વાલહાલ(લડાઈમાં મરણ પામેલા શૂરા પુરૂષોને વસવાનો અમર મ્હેલ)માં પ્રવેશ

કરવાના હોય, અને ત્યાંના શૂર દેવતાના આસન આગળ રજુ થવાના હોય, તે દિવસે ઉપયોગમાં આવે.

"હાપલંડર લોકોમાં, હવણાં ચાલ છે તે પ્રમાણે, તેમનામાંથી કોઈ મરી
"જાય ત્યારે તેને અંધારામાર્ગમાં ચાલવું પડે માટે અજવાળું કરવાને ચકમક અને
"તે કામમાં લાગે એવી બીજી બધી વસ્તુઓ તેની સાથે રાખે છે. અને અમેરિકાનો અસલી
"શિકારી પોતાના મરણ પામેલા મિત્રની સાથે બંદુક દાટે છે, એટલા માટે કે, પ્રેતલોકમાં
"તેને શિકારની પછવાડે લાગવાને કામ આવે. મોન્શોર હક લખે છે કે, કેટલીક વાર
"તાતાર પાદશાહોને દાટવામાં આવે છે તે રીતિ ઉટાઉપણાની અને જંગલીપણાની
"વાગી ટોચે પહોંચેલી જણાય છે: પાદશાહના શબને ઈટાની ઈમારતમાં મૂકવામાં
"આવે છે તે ઈમારતને માણસ, સિંહ, વાઘ, હાથી અને બૌદ્ધના શાસ્ત્રમાં કલ્પેલી
"નાના પ્રકારની વસ્તુઓથી શણગારવામાં આવે છે. ઈમારતમાં મધ્ય ભાગના વિશાળ
"ભોંયરામાં પ્રતાપવાન્ પ્રેતની સાથે સોનું, રૂપું, જવાહિરનો ખજાનો અને મૂલ્યવાન
"પોષાક રાખે છે.

"આ રાક્ષસી પ્રકારના દાટણામાં ઘણી વાર કેટલાક બધા ગુલામોના જીવની
"ખુવારી થાય છે; છોકરિયો અને છોકરાઓ જે પોતાના રૂપને માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલાં
"હોય છે તેઓને લઈને રૂંધાઇને મરી જતાં સુધી પારો પી જવાનો બલાત્કાર કરવામાં
"આવે છે; કહે છે કે આ પ્રમાણે કરવાથી તેમનો રંગ અને તાજાપણું એવું રહે છે કે
"જાણે તેઓ જીવતા હોય. તેઓને પછી પોતાના પાદશાહની જીવતાં સેવા ઉઠાવતા
"હતા તેમ કરવાને તેની આસપાસ ઉભા ગોઠવે છે. તેઓના હાથમાં, હુકા, પંખા,
"સુંઘવાની તમાકુની શીશી, અને બીજી તાતર દરબારની પારવની ઢોંગી રાજસામ-
"ગ્રિયો આપે છે.

"આ દાટેલો ખજાનો સાચવવા સારુ ભોંયરામાં એક પ્રકારનું કામઠું ગોઠવવામાં
"આવે છે તે એવા પ્રકારથી કે, એકની પછવાડે બીજો, એવાં કેટલાંક બધા તીર છૂટયાં
"કરે છે. આ કામઠું અથવા તો એઓને કામઠાં કહેવા જોઇયે તે એકઠાં બાંધેલાં હોય
"છે અને તીર ચડાવી મૂકેલાં હોય છે. ભોંયમાં મૂકેલા આ સંચાની ગોઠવણ એવી
"કરેલી હોય છે કે તેનું ઢાંકણું ઉઘાડવામાં આવે એટલે પહેલો તીર છૂટે, અને પહેલો
"છૂટયો, એટલે તેની પછવાડે બીજો છૂટે અને એ પ્રમાણે છેવટના સુધી થયાં કરે.
"કામઠું કરનારા આ પાતકી સંચાને અગાઉથી તૈયાર કરી રાખે છે, અને ચીનાઓ
"જ્યારે ઘર સૂનું મૂકીને કહિં જાય છે ત્યારે પોતાના ઘરનું રક્ષણ કરવાને કામઠું ખરીદે છે."

આની વિષે અમારે હવણાં બોલવાનું છે તે પણ આ એક મહા ચિત્તભ્રમણપણું
જે યોગ્ય રીતે કહેવાય છે તેનું એક બીજું પાસું છે. આફ્રિકામાં અને પોલિનિશિયાના
ઉજ્જસિયોમાં પણ, એના જેવી જ રીતિ છે—મિ. ક્યાન્ડર કહે છે કે, "અહિયાં
"જેનામાં એવી રીતિ છે કે જ્યારે દાકમ મરણ પામે છે ત્યારે તેની માનીતી સ્ત્રિયો-
"માંથી બે જણીને તેના મરણને દિવસે આ જગત તજવું પડે છે, તે એટલા માટે કે
"તેની હવે પછીની ગતિમાં સંસારી અંતર પમાડનાર કોઈ પણ સાધન થઈ પડે; પણ

"માજી સૂબાની પતિવ્રતા સ્ત્રિયોને પોતાના માનવંતા પતિની સંગાથે ગોરમાં વારો કર
"વાને કાંઈ પણ લોભ અથવા ઇચ્છા ન હતી, એટલે તેની દાટવાની ક્રિયા થતાં પ્હેલાં તે
"ક્યાંક જઈને સંતાઈ રહી તે ત્યાર પછી તેની બીજી સ્ત્રિયોની ભેગી છૂપી રહી તથાપિ એ
"અભાગણી સ્ત્રિયો માંહેથી એક,—કે જેના તાબામાં અમારું ઘર છે,—હવણાંના સૂબાના
"ઘરમાં સંતાઈ રહી હતી, ત્યાંથી તેને શોધી ક્હાડવામાં આવી, અને ગમે તો ઝેરનો પ્યાલો
"પિયે અથવા પૂજ્ય ગુરૂના ધોકાથી માથું ભાગવા દે, એ બેમાંથી જે ફાવે તે કરવાની
"છૂટ તેને આપવામાં આવી. તેમાંથી પ્હેલે રસ્તે મરવાનું તેને ઓછું ભયંકર લાગ્યું, એટલે
"તે પ્રમાણે કરવાનું માન્ય કર્યું."—Journal of an Expedition to explore the Course and Termination of the Niger, Vol. i., PP, 92, 93.

"જેમ સૂબાની સ્ત્રિયોના પાતિવ્રતપણાનો દાખલો બતાવવાને માટે અને તેની
"સાથે અદૃશ્ય જગત્માં જવાને માટે તેઓને ફાંસો દઇને મારી નાંખવામા આવે છે,
"તે જ પ્રમાણે, એવા પ્રકારનુ મરણ દરબારિયો અને નકીબ ઉપર ઠરાવવામાં આવે છે,
"અને તેમાં સદાય આબરૂ અને માન સમજવામાં આવે છે. જે સ્ત્રીના છોકરાં સૂબાની
"પછવાડે જીવતા હોય છે તે સ્ત્રિયોને ફાંસો દઈને મારી નાંખવાને વધુ પસંદ કરવામા આવે
"છે. તેનાં કારણ ઘણાં છે, તે માંહેલું મ્હોટામા મ્હોટું એ છે કે, એ છોકરા સૂબાનાં
"ખરેખરા છે તેની એ એક ખરેખરી સાબીતી થઈ પડે છે અને તેઓની મરણ પામેલી
"માતાઓના તાબામાં જે જગ્યાઓ હોય છે તેના વારસ તરીકેના પોતાના હક્કનો
"દાવો કરી શકે છે. જો કોઈ છોકરાની મા પોતાને ફાંસાથી મારી નાંખવા દે નહિ,
"તો તેના પતિવ્રતપણા વિષે લોકોના મનમાં શક રહી જાય; અને તે સ્ત્રીના તાબાની
"જગ્યા હોય ત્યાં તેનાં છોકરા જાય, અને પોતાના હક્ક તરીકે તે મિલ્કત ઉપર દાવો
"કરે, તો તે જગ્યાનો માલિક એ બનાવનો લાગ લઈને, છોકરાને મ્હેણું મારે છે કે તમારી
"મા પતિવ્રતા નથી, માટે અમે તમને કશું લઈ જવા દઇશું નહિ. કારણ કે, તમારી
"માના અપાતિવ્રત્યે કરીને વારસ તરીકેના તમારા સર્વે દાવા અને હક્ક છૂટી ગયા છે,
"અને તમારી મા તમારા બાપની સાથે દટાવાને સામેલ થઈ નથી, એ ઉપરથી સૂબાના
"કરતા તે કોઈ બીજા પુરૂષને વધારે ચ્હાતી હતી એની નાકબુલ જવાય નહિ એવી આ
"સાબીતી છે. ડુઈ કિલકિલના ભાઈની ત્રીસે સ્ત્રિયો ફાંસાથી મરવાને તૈયાર થઈ; પણ
"તે પોતાના દેશના લોકોની સાથે એકંદરે સરખાવતાં જરા વધારે ડાહ્યો હતો, અને
"પોતાના દેશની રીતિ પ્રમાણે ઘસડાયો જાય એવો હતો નહિ, તેથી, જેઓને પોતાના
"ભાઈનાથી છોકરાં થયેલાં હતાં, તે સર્વેને, મરવા દેવાની અલબત્ત તેણે રજા આપી,
"પણ જે જુવાન સ્ત્રિયોને છોકરાં થયાં નથી, તેઓને પોતાના જીવનું બલિદાન આપ
"વાનું કાંઈ કારણ નથી એમ તેણે કહ્યું, તે એમ જાણીને કે સર્વેને સારી રીતે પોતાની
"સ્ત્રિયો કરી શકાશે તેથી ઘણો લાભ થશે—કારણ કે સૂબાને જેમ વધારે સ્ત્રિયો હોય
"તેમ તેની મ્હોટાઈ ગણાય છે.

"ચોદ જણિયોએ આ ઠરાવ લાગતો જ માન્ય કર્યો, અને મારા જાણ-
"વામાં જેટલું આવ્યુ છે તે પ્રમાણે ડુઇ કિલકિલ સરખો આવો મ્હોટો રાજા,
"જેની અમોઘાધિનતા વિષે શક નાંખવાને કોઈથી હિંમત ચલાવી શકાય નહિ, તેવાની

"સલાહથી અને અભિપ્રાયથી, લોકની નજરમાં આવો પ્રતિષ્ઠિત રસ્તો આવે તેને
"રસ્તે મુખ્યત્વે કરીને જીવથી ઉગરી જવાને માટે, તેઓ બહુ રાજી હતી, પણ એક
"જવાન હતી તે (જેના સુદ્ધાંત ઉગરનારી પંદર થતી હતી, અને બીજા કોઈ
"કારણ કરતાં એને જ માટે બીજિયોને ઉગરવાને એણે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે
"જેથી તેની ધારેલી ઈચ્છા પૂર્ણ થાય એવું સહાય ધારવામાં હતું) પરણેતરનો ધારો
"તોડીને જીવવા માટે રાજાએ આપેલા અભિપ્રાયની યોગ્યતા વિષે શંકા લેવા લાગી.
"તેણિયે ટુઈ કિલકિલને પૂછ્યુ કે જેને માટે હું તમા રાખતી હતી તે માણસ ક્યાં છે?
"અથવા, તમારો ભાઈ મરણ પામ્યો તો શું હું જીવવાને યોગ્ય છું? ટુઈ કિલકિલને તેના
"મરણ પામેલા ભાઈ કરતાં હલકો ગણ્યો. તેથી તેને એટલી બધી ચીડ ચડી કે એને
"ફાંસો દેવાને બે સ્ત્રિયો તૈયાર રહી હતી અને જેઓએ એની ડોકમાં પ્રથમ લુગડાનો
"ફાસો નાંખ્યો હતો તે ખૂબ જોરથી ખેંચવાને આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તેમણે અમલ
"કર્યો અને જેવી તે દુઃખનાં ચિહ્ન બતાવા લાગી કે તુરત ફાંસો નરમ કરવાની આજ્ઞા
"કરી તે એવા વિચારથી કે મરણના દુઃખનો થોડો ઘણો અનુભવ તેણે કર્યો એટલે
"હવે પોતાની મૂર્ખાઈ વિષેનો તે પસ્તાવો કરશે; પણ તેનો વિચાર તો કેવળ જૂદા જ
"પ્રકારનો હતો, કેમકે, તેણિયે ફાંસાના બન્ને છેડા પોતાના હાથમા લીધા અને સખ્ત
"ખેંચવા માંડ્યું, તે એવી રીતે કે, ફાસો દેનારિયાએ જે કામ અધૂરૂ મૂક્યૂ હતુ તે
"પૂરૂં થઈ જાય; અને રાજા જે તેની મૂર્ખાઈભરેલી હઠીલાઈ ગણતો હતો તેની હવે
"ખાતરી થઈ અને તેને સત્વર ઠેકાણે કરવાને પેલી સ્ત્રિયોને કહ્યુ આ જુવાન સ્ત્રી
"પોતાની સુંદરતાને માટે પ્રખ્યાત હતી, અને મનુષ્ય પ્રાણીમાં હોઈ શકે એવી પરિ-
"પૂર્ણ સુંદર ખરેખાત તે હશે જો સુંદરતા સાથે ગોરાપણાને કાંઈ સંબંધ હોય તો,
"ખામી માત્ર એટલી જ હતી કે તે ગોરી ન હતી, કેમકે, વલણદાર બબિયો બતાવીને
"તેઓને હું પૂછતો કે આના જેવો તેણીનો અણુસારો હતો ત્યારે તેઓ સદા કહેતા
"કે એ કરતાં તો ક્યાંય ચડિયાતી હતી." Journal of a cruize among the Islands of the Western Pacific, including the Feejees and others inhabited by the Polynesian Negro Races, in Her Majesty's Ship Havannah By John Elphinstone Erskine, Captain R. N. With Maps and Plates. John Murray.

વિધર્મી હિન્દુઓ, જૈન, આ વિષય સંબંધી ચાલતા વિચાર છે તે કરતાં વધારે નઠારી નિન્દા આપતા જણાય છે, તેનું કારણ બીજું કાંઈ નહિ પણ આપણેલોની રીતભાતની સામે થવાનો જુસ્સો છે. મજેરીના પથના ગોરજિયો પાસેથી જે હકિકત એકઠી કરીને જે એશિયાટિક રિસર્ચીઝના નવમા ભાગમાં છાપેલી છે તેમાં એ લોકોએ એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે કે "બીજી જાતિના મૂર્ખ લોકો શાસ્ત્રના જાણકાર નથી તેથી "સઘું મરણ પામે છે તેની પછવાડે વ્યર્થ નાણું ખર્ચી નાંખે છે. કેમકે ક્રિયાથી અને "બીજાઓને જમાડ્યાથી તે મરી ગયેલુ માણસ શી રીતે સંતોષ પામી શકે? 'દીવાની "જોત એક વાર ઓલાઈ ગયા પછી તેમાં વધારે તેલ પૂરિયે તોયપણ તે અજવાળું "આપી શકતી નથી,' એટલા માટે મરી ગયેલાની પછવાડે વરા કરવા ને ક્રિયાઓ

"મરવી એ વ્યર્થ છે, અને જો સગાને રાજી કરવાની ઈચ્છા હોય તો તે જીવતા હોય
"ત્યારે કરવુ સારૂ છે આ જગતમા જે માણસ પિયે છે, આપે છે, અને ખાય છે તે જ
"તેને લાભદાયક છે, પણ તેનો અંત આવે છે ત્યારે તે પોતાની સગાથે કાંઈ લઈ જતુ
"નથી" આ જૈનનો વિચાર એક અંગ્રેજ કવિના નીચેના વિચાર સાથે મળતો આવે છે

"કેમકે નિ:શબ્દ કબરમા વાતચીત કરવાની નથી, મિત્રોના આનંદદાયક પગલા
પડવાના નથી, આશકમાશુકના અવાજ નીકળવાના નથી, ચોકસાઈ રાખનાર પિતાની
"શીખામણ મળવાની નથી, કશું સમજાવવાનુ નથી, કેમકે ત્યા કાંઈ છે નહિ, પણ સર્વ
"પ્રમાદનુ વિસ્મરણ, ધૂળ, અને અપાર અંધકાર છે"

પ્રકરણ ૯.

મરણ પછીની ગતિ—શ્રાદ્ધ—ભૂત-ચાલતા વેહેમ.

ગરૂડ પુરાણ અને બીજા હિન્દુનાં પુરાણોમાં લખ્યુ છે કે, કોઈ માણસ મરી જાય ત્યારે તેના દીકરાએ અથવા તેનું જે વારસ હોય તેણે પિંડ આપવા જોઈયે અને જો તે આપે નહિ તો મરનાર ભૂત થાય પ્હેલા ૭ પિંડ કેવી રીતે મૂકવામાં આવે છે તે વિષે અમે વર્ણન આપ્યુ છે. જો ચોથો પિંડ મૂક્યા પછી ક્રિયા આગળ ચાલે નહિ, અથવા, કદાપિ અગ્નિદાહ દેવામાં કાંઈ હરકત આવી પડે, તો જીવ ભૂત થઈને રૂહે છે. એ જ રીતે જો છઠ્ઠો પિંડ માત્ર આપવામા આવે તો જીવ પ્રેત થઈ રૂહે છે, કેમકે મરનારે જે ઘરમાં દેહ છોડયો હોય તેના છાપરાની પાખ ઉપર બાર દિવસ લગી જીવ વાસો કરે છે, માટે મરનારના દયાનુ સગા સૂર્ય ઉગતા ઘરના છાપરા ઉપર દૂધનું વાસણ મૂકે છે ને એક પાણીનું મૂકે છે બીજા પુરાણોમા એમ છે કે આવી સ્થિતિમાં જીવ અગ્નિદાહની જગ્યાયે અથવા ચકલે વાસો કરે છે અને વળી બીજી જગ્યાયે એમ પણ લખેલું છે કે તે અગ્નિ, હવા અને પાણી તથા જે ઘરમા તેનું આગળ સ્થાન હતું તેમા વાસો કરે છે.[1]

---

૧ એમ ક્હેવાનુ કારણ એવુ કે તરત દેહ છોડીને જે જીવ જાય છે તેનો અવર જવર પેલા દેહ સાથે ચાલતો રૂહે છે, અને જુદા જુદા લોકોની દંતકથા (દેહમાથી આત્મા ગયા પછી કેટલીક વેળા સુધી પોતાનો સબંધ છોડતો નથી અને ભમ્યા કરે છે ઇત્યાદિ) જે ઘણી જુની સત્યતા ઉપર રૂહેલી ગણાય તે પ્રમાણે કેટલીક મુદત સુધી તે ભમ્યા કરે છે અને જે સ્થાનમા તેણે ઘણી વેળા સુધી વાસો કરેલો હોય છે તેની પાસે આંટા ખાયા કરે છે અને તે સબંધે કરીને તેની સાથે સાંકળી ગયેલો છે અને હવણા પણ સર્વને માટે વિખુટો પડ્યો નથી એમ જાણે છે વિદ્વાના આધારથી પણ એવી કલ્પના કરવામા આવી છે કે દેહમા જીવનો રણકારો છેવટ લગી વાગી રૂહેલો ધારવામા આવે છે તે મરતા તે બહુ વધારે વાર લગી પ્હોંચે છે વળી કેટલીક વાર સુધી તેને

પ્રેતનું નવું શરીર બંધાય એટલા માટે દશમા સુધી એકેકો પિંડ મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે દશ દિવસ પૂરા થાય છે ત્યારે હાથના અંગૂઠાના ઉપલા ભાગ જેવડું શરીર બંધાય છે. પ્રેતને ભૂખ ને તરસ લાગી હોય તેને માટે દશમે દહાડે પણ એક પિંડ મૂકવામાં આવે છે. દશમાને દહાડે દશ વાર ભેગા પિંડ મૂકવાનો હવણાં ગૂજરાતમાં સાધારણ ચાલ પડી ગયો છે.

દશમે, અગિયારમે, બારમે, અને તેરમે શ્રાદ્ધ કરવું જોઇયે અને ત્યાર પછી માશિયે અને સંવત્સરિયે પણ કરવામાં આવે છે. જેનો દીકરો શ્રાદ્ધ કરતો નથી તે વાંઝિયો મરી જાય છે, અને નરકમાં જાય છે. શ્રાદ્ધને દિવસે દાન કરવામાં આવે છે તે, પ્રેતને યમના નગર લગી દુઃખદાયક પ્રવાસ કરવો પડે છે તેમાં જોઇતી વસ્તુઓ મેળવવાના કામમાં આવે છે. તે દાન, વરૂણ લઇને કૃષ્ણને આપે છે, પછી તે સર્વનિરીક્ષક નારાયણ—સૂર્યને આપે છે. તે લઇને મરણ પામેલાના જીવને આપે છે. મરણશય્યા આપવામાં આવે છે તે પ્રેતને પાલખીનું કામ સારે છે; તેમ જ પગરખાં, છત્રિયો, અને પંખા પણ માન્ય કરવા જેવાં દાન છે; વળી પ્રેતને રસ્તામાં અજવાળું મળે એટલા માટે શિવના દેવળમાં દીવા કરવામાં આવે છે.

તળાવને આરે, અથવા નદીકિનારે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, શ્રાદ્ધ કરનાર હજામત કરાવી મૂંછો મૂંડાવીને તરભાણું, તથા તલ અને દર્ભ લઇને તર્પણ કરે છે તે વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રાદ્ધ કરનાર દર્ભની એક મૂર્ત્તિ બનાવીને તેને નવરાવ્યા પછી પુષ્પ ચડાવે છે, અને શ્રાદ્ધની ક્રિયાના સાક્ષીભૂત તરીકે વિશ્વેદેવની મૂર્ત્તિ બનાવીને પાસે મૂકે છે. પછી મરનારનું અને દેવનું આવાહન કરવાનો મંત્ર ભણવામાં આવે છે. વિષ્ણુને માટે શાલિગ્રામ પણ મૂકવામાં આવે છે, અને પછી ચાલતી રીતિ પ્રમાણે સર્વની પૂજા કરવામાં આવે છે, ત્યાર પછી નૈવેદ્ય કરીને મંત્ર ભણવામાં આવે છે. અને તે મંત્ર ઉપરથી સર્વને સિધાવવાની વિનતિ કરેલી ગણાય છે. ગાયને

જીવતરનું પરિપૂર્ણ સ્મરણ થઈ આવે છે. ઘણી વાર એવો બનાવ બને છે કે ઉપરથી મરણકાળના ધમપછાડા બતાવી આપવાનું સર્વે લાગવું જ બંધ પડી જાય છે, અને મરનારની ખરી મૂર્ત્તિ કે જે કેટલાંક વર્ષોની હોય તેવી, પરિપૂર્ણ શાન્તિમાં અને ઘણી ખરી માનસિક સુંદરતામાં ફરીને દેખા દે છે તે શી રીતે બનતું હશે તેનો ખુલાસો ઉપરના કારણ ઉપરથી કરી શકાય

Trench's "Notes on the Miracles," Fourth Edition, P. 187

ધાસ નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ક્રિયા કર્યા પછી, મરનારનાં સગાંવ્હાલાં અને અમુક સંખ્યામાં બ્રાહ્મણોને પોતાના ગજા પ્રમાણે જમાડવામાં આવે છે.[1]

જે માણસને દીકરો હોય નહિ તેણે પોતાના આત્માની શાન્તિને અર્થે મરતાં પ્હેલાં ઉત્તરક્રિયા કરવી જોઇયે. જો તેની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે નહિ તો પછી તેને ભૂખાળવો ભૂત થઈને રાત્રિદિવસ દુઃખે ભટકી મરવું પડે છે, અથવા જીવડાં રૂપે તેને વારે વારે અવતરવું અને મરવું પડે છે, અથવા તે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ધારણ કરીને અજવાળું જોતાં પ્હેલાં મરણ પામે છે અથવા માત્ર મરવાને જ અવતરે છે. વળી જેઓની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવતી નથી, અથવા ખોટી રીતે કરવામાં આવે છે, તે જીવ નરકમાં દુઃખ ભોગવ્યા પછી ભૂત થઈને પૃથ્વી ઉપર આવે છે, અને જેની ભૂલથી તેની આવી માઠી અવસ્થા થઈ હોય છે તેને દુઃખ દેવા માંડે છે. તે તેઓને દુઃખ દેવાને તત્વ રૂપ બને છે અથવા બીજા રોગ થઈ પડે છે, ભાઈયોમાં તે કજીયો કરાવે છે, ઢોરનું મોત આણે છે, પુત્રની ઉત્પત્તિ થવા દેતો નથી, મનમાં ઘાતકી અને ખૂની વિચાર ઉત્પન્ન કરાવે છે, અને શાસ્ત્ર ઉપરથી, દેવ ઉપરથી, યાત્રાના સ્થાન ઉપરથી, અને પૂજ્ય બ્રાહ્મણ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી દે છે.[2]

---

૧ લક્ષમાં રાખવું કે Superstiti (જેની વ્યુત્પત્તિ વિષે ઘણી તકરાર ઉઠેલી છે) શબ્દનો અર્થ તેમના "પૂર્વજો પ્રતિ પછવાડે જીવતાં રૂહેલાનાં ધર્મ" એવો થાય છે, એમ કેટલાએક ધારણા કરેલી છે. આ ધારણા પ્રમાણે હિન્દુ શાસ્ત્રમાં પિતૃની પૂજા કરવાની અગત્ય જણાવે છે, તે ઉપરથી એ શબ્દના મુખ્ય અર્થનો ખુલાસો થાય છે—Vide Morris's Essay towards the Conversion of Hindoos, P. 196.

૨ મરણ પામેલાની ઉત્તરક્રિયા વિષે તેનાં સગાંવ્હાલાં લક્ષ આપે નહિ તો પ્રેતના સુખમાં ખલેલ પ્હોંચે છે એવો અભિપ્રાય એકલા હિન્દુસ્થાનમાં જ ચાલે છે એમ નથી. પુરાતન કાળના વિષય સંબંધી લખનાર પંડિત ગોગ્ર (આગળ ઉતારો કરી લીધેલો છે તે પ્રમાણે) નીચે મુજબ લખે છે;—

"ખૂન થયેલા માણસોનાં શરીર, છૂપી રીતે દાટયાં હોય ત્યાંથી કહાડી લઈને "ક્રિશ્ચિયન ધર્મની વિધિ પ્રમાણે, કોઈ પવિત્ર જગ્યામાં લઈ જઈને દાટવામાં આવે "નહિ, ત્યાં સુધી, પ્રેતને શાન્તિ વળે નહિ આ વિચાર મૂર્તિપૂજકોના "પ્રાચીન વ્હેમ માહેલી એક નિશાની છે, પ્રાચીન લોકો એમ માનતા હતા, "કે કેરાનને (વૈતરણી નદી જેવી પ્રેતને આયેરાત અને સ્ટિકસ નદી ઉતારનાર) "વગર દાટેલા માણસોનાં પ્રેત ઉતારવાની આજ્ઞા ન હતી, પણ તેઓ એક સો વર્ષ "સુધી સ્ટિકસ નદીના કિનારા ઉપર આવરજાવર કરતાં હતાં; પછીથી તેઓને પાર "ઉતારવામાં આવતા."

ગરૂડ પુરાણમાં વળી એ કરતાં વધારે લખ્યું છે કે મરણાવસરે જો તેનો જીવ સંસારની કોઈ વસ્તુમાં, તેનાં બાળકોમાં, તેની સ્ત્રીમાં, તેના ધનમાલમાં રહે તો તેનો જીવ એકાએક છૂટતો નથી, પણ બલાત્કારે તરફડિયાં મારીને પછી દેહ છોડે છે અને ભૂત થાય છે. આપઘાત કરનાર, સાપના ઝેરથી મરનાર, વિજળી પડવાથી જીવ ખોનાર, અથવા બૂડી મરનાર, અથવા ડટાઈ મરનાર, અથવા એવું ગમે તે કમોત પામનાર ભૂત થાય છે. તેમજ જે મેડા ઉપર કે ખાટલામાં તે મરણ પામે છે અને જેને ભોંય ઉતારવામાં આવતું નથી તે પણ ભૂત થાય છે. તેમજ મરણ પામ્યા પછી જેના મડદાને શૂદ્ર અડકે તેની પણ એવી જ વલે થાય છે. એ આદિ મરણ પામેલાના જીવને ભૂત થવાના ઘણા ખરા પ્રકાર છે. વેદના કર્મકાંડના ગ્રંથોમાં અકાળ મૃત્યુના દોષનિવારણના ઉપાય બતાવેલા છે તે પ્રમાણે મરનારનો વારસ કરે તો મરનારની અવગતિ થતી નથી.[1]

ઉપર પ્રમાણે માને છે તે સાથે વળી મ્હોટા માણસના મરણાવસર વિષે નીચે પ્રમાણે વ્હેમ છેઃ—"વેરસ્ટરશાયરના ઘણા ભાગના હલકા લોકોમાં એક વ્હેમ ચાલે "છે કે જ્યારે કોઈ મ્હોટા માણસનુ મરણ થાય છે ત્યારે તોફાન, ભારે વર્ષાદ, અથવા "બીજો કોઈ દેવકોપ થાય છે તે તેને ભૂમિદાહ દેવામાં આવે છે ત્યાં સુધી શમતો "નથી. ડ્યુક આફ્ વેલિંગ્ટનના મરણાવસરે આ વ્હેમને ઘણો આધાર મળ્યો હતો. એ "પ્રસગે કેટલાંક અઠવાડિયાં લગી ભારે વર્ષાદ વરસ્યા પછી, અને એક ભારેમાં ભારે "રેલ થયા પછી, આકાશ સ્વચ્છ થયું, અને વર્ષાદ શમ્યો, તેથી રેલ ઉતરી ગઈ. ઘણા "મ્હોટા માણસોના મરણાવસરે મહા ઉત્પાત થયેલા આપણા ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે "છે તે ઉપરથી ઉતરતી પંક્તિના લોકોના મનમાં આવો વિલક્ષણ વિચાર બંધાઈ જવાનુ "કારણ મળેલું જણાય છે. ડ્યુકને ભૂમિદાહ દેતાં પ્હેલાં, એ અઠવાડિયામાં ચો પાસ "સામાન્યપણે એમ જ કહેવામાં આવતું કે, "અરે ડ્યુકને જ્યા સુધી ડાટચો નથી ત્યા "સુધી વર્ષાદ બંધ પડવાનો નથી." Notes and Queries.

રાજમહાલના ડુંગરના ડૈમાનોને (અથવા શકુનદ ધર્માધ્યક્ષને) આ નિયમ ઉલટી રીતે લાગુ પડે છે. એને ડાટવામા આવે તો એ પ્રમાણે થાય છે

"જ્યારે ડૈમાનો મરી જાય છે ત્યારે જે ખાટલા ઉપર તે મરી ગયો હોય તે "સુદ્ધાંત જંગલમાં લઈ જઇને એક ઝાડની છાયા નીચે મૂકે છે અને ડાળપાંદડાંથી "ઢાંકી લે છે. ભૂમિદાહ દેવાની હરકત લેવામાં આવે છે તેનું કારણ એમ છે કે તેમ "કરવાથી તે ભૂત થાય છે એવો વ્હેમ છે. જો ડાટવામા આવે તો તે પાછો આવીને "ગામના લોકોનો ન્હાશ કરે, અને જો તેનુ શબ ઝાડ નીચે મૂકવામા આવે તો તેને "પોતાની પિશાચી સત્તા કોઈ બીજે ઠેકાણે કામ લગાડવાની જાગ્ય પડે." *Vide* Asiatic Researches IV., P. 70.

[1] પ્રાચીન ગ્રીક લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે, જેઓને ડાટવામાં આવેલા નહિ,

મરી ગયા પછી જીવ સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે, તે વિષેનું વર્ણન કરવાની અગાઉ જગતમાં ભૂત ભમતાં ફરે છે તે વિષે આ ઠેકાણે લખિયે છિયે.

ભૂત તથા પ્રેત ઘણું કરીને શ્મશાનમાં રહે છે, તથા યજ્ઞમાં કામ આવે નહિ એવાં આમલી કે બાવળના ઝાડમાં રહે છે; તે ઉજ્જડ જગ્યામાં રહે છે, તથા જે ઠેકાણે તે મરણ પામ્યું હોય ત્યાં રહે છે, તેમ જ ચકલામાં પણ રહે છે એટલા માટે લોકો ત્યાં ઉતાર મૂકે છે.[1]

ભૂતના ગળાનું બાકું સોયના નાકા જેટલું હોય છે અને તેને બાર વ્હેડાની નિરંતર તરસ રહે છે. જ્યાં જ્યાં પાણીનાં સ્થાન હોય છે ત્યાં ત્યાં વરુણદેવની ચોકી મૂકેલી હોય છે, તેથી ભૂતથી પાણી પી શકાતું નથી, અને તેને લીધે તેની તરસ સદા વધતી જ જાય છે. ભૂત સર્વ પ્રકારના મળમૂત્ર ઉપર પોતાનો ગુજારો ચલાવે છે. જેનું સપિંડશ્રાદ્ધ થયેલું હોય છે તે પણ આ જગતની વસ્તુમાં તેનો ભાવ રહી જાય છે તો તેથી તે ભૂત થાય છે.

એટલા જ માત્ર નહિ, પણ જેઓનું અકાળ મરણ થયેલું હોય તેઓને ભૂતરૂપે ભટકવું પડે છે. બિશપ પિયરસન કહે છે કે, "જેઓનાં શરીર દાટવામાં આવ્યા ન હોય તેઓના "આત્માને પ્રેતલોકમાં પ્રવેશ કરવા દેવામા આવતો નહિ એવી ધારણા હતી, અને "જેઓનું અકાળ મૃત્યુ થાય, અથવા દુર્મરણ થાય તેઓના આત્માને પણ તેમના સ્વાભા "વિક મરણનો સમય આવતાં લગી તે જગ્યાની બ્હાર રાખવામા આવતા."

1 આરેબિયન જીન પણ ચકલાએ આટા મારયાં કરે છે, સ્કોટિશ અધોભૂમિની પિશાચિયો ત્રણ જમીનદારની જમીનના સયોગવાળી જગ્યાએ દાટેલા માણસની પાંસળિયોના કામઠાં રાખે છે વળી જૂવો. (Midsummer Night's Dream, Act II SC. 2)—

"જેઓનો ચકલામા અથવા જળમા દાહ થયેલો તેટલા બધા નર્કમા જવાને "શાપિત થયેલા પિશાચ છે"

માર્કના બારમા અધ્યાયના ૪૩ મા પાદમાં અને લ્યુકના અગિયારમા અધ્યાયના ચોવીસમા પાદમાં દુષ્ટ પિશાચોને "સૂકી જગ્યાઓ" સુમત કર્યા વિષે લખેલું છે તેની સાથે ગૂજરાતની વેરાન જગ્યાઓ બરાબર મળતી આવે છે.

"ડેવ્સ રિચર્ડ પિન્સને ૧૪૯૩ માં પાયરનો સંવાદ છાપ્યો છે, તેમાં વર્ષના "પ્રારંભે ચાલતા વ્હેમો મહિલા નીચે લખેલા પણ કહેલા છે —"જેઓ દુર્ભાગી અથવા "માનશકુનિયાળ દિવસો ટાળવાની કાળજી રાખે છે, અથવા ચાહરાત કે બેસતા વર્ષે "મૂર્ખાઈભરેલી ક્રિયાઓ કરે છે, તેઓ, ભૂત અથવા પિશાચો તૃપ્ત કરવા રાત્રિની "વેળાએ બેંચ ઉપર માંસ અથવા દારૂ મૂકે છે"-*Vide Brand.*

તે પવિત્ર ભૂત પૂર્વજદેવ કહેવાય છે, અને તે પોતાના ઘરમાં કે પછી પીપળાના ઝાડ ઉપર રહે છે.[૧]

ભૂતપ્રેત પરાક્રમ કરે છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ તે મડદાના શરીરમાં પેશીને બોલે છે, તથા પોતાના આગળના શરીર જેવા આકારમાં દેખા દે છે; જીવતા માણસના શરીરમાં પેશીને પોતાની મરજી પ્રમાણે બોલાવે છે; તથા તેને તાવ આદિ અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે; કોઈ વાર ઢોરનું રૂપ ધારણ કરીને એકાએક ભડકો થઈ જાય છે તેથી લોક ડરી જાય છે; કોઈ વાર છાનુંમાનું રહીને ભણકારાની પેઠે બોલે છે. વળી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, એક ભૂત કોઈ માણસ સાથે બાથોબાથ આવ્યું અને તે માણસને ઉપાડીને બીજે ઠેકાણે મૂકી આવ્યું. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે સ્ત્રિયોને ભૂતનાથી મહિના રહે છે.[૨]

---

૧ હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગો માંહેલા ભૂત સંબંધી સૂચના વિષે આ પ્રકરણની સમાપ્તિયે જ ટીપ છે તે જૂવો. મૂળમાં આ વિષય સંબંધી અમારૂં લખાણ મુખ્યત્વે કરીને ભૂતનિબંધ નામના પુસ્તક ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલું છે. એ પુસ્તક ઝાલાવાડના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ મવાડી દલપતરામ ડાહ્યાભાઇયે ગુજરાતી ભાષામાં લખેલું છે અને સન ૧૮૪૯ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી ઈનામ મેળવ્યું છે. આ પુસ્તકનો કર્તા તેવામાં એ સોસાઇટીનો મંત્રી હતો ત્યારે એ પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર મુંબઈમાં સન ૧૮૫૦ મા પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૨ પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક દેશમાં, સ્ત્રિયોએ કુમાર્ગે પડ્યો હોય તો તે દેવતાઈ અભિગમન ઠરાવીને છુપાવી રાખવાને રાજી થયેલી જણાય છે. હિરોડોટસ કહે છે કે, "જ્યારે ડેમારેટસ આ પ્રમાણે બોલ્યો ત્યારે તેની માએ તેને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યુંઃ—
"પુત્ર! તું મને સાચેસાચું બોલવાની આટલી બધી આતુરતા જણાવે છે તો હું તારાથી
"કશું છાનું રાખીશ નહિ. આરિસ્ટન મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો, ત્યાર પછી ત્રીજી
"રાત્રિયે એના જ આકારના એક ભૂતે મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કરયો, અને મારી સાથે
"સૂતા પછી, મારે માથે મુકુટ મ્હેલ્યો, અને ફરીને તે પાછું જતું રહ્યું."

એ જ પ્રમાણે યુરિપિડીઝના ઘ્યાકો નામના ગ્રન્થમાં નાયક કહે છે કેઃ—

"એને માટે મારી માની બ્હેનોએ (એમ કરવું તેમને ઘટારત નહિ) કહ્યું કે, તું
"જીવનાથી ઉત્પન્ન થયો નથી, પણ કોઈ મનુષ્યપ્રાણીના પ્રેમથી ગર્ભ રહ્યાથી કૅડમસ-
"(સેમેલીના પિતા)ની નીચ યુક્તિ પ્રમાણે સેમેલિયે પોતાની ચૂક જીવને માથે નાંખી
"દીધી છે." * * * * * *

બ્રિટિશ ઇતિહાસ માંહેલા મર્લિન અને આર્થર એ બન્ને ભૂતના પુત્ર હતા. જિયોફ્રિના ઇતિહાસના પુસ્તક ૬ ઠ્ઠાના પ્રકરણ ૧૮ અને પુસ્તક ૮ માના પ્રકરણ ૧૯ પ્રમાણે તેમાં પ્રથમ લખેલા પ્રકાર વિષે સ્પેન્સર નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

હિન્દુઓનાં પુરાણો કરતાં જૈન શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ભૂત વિષે જૂદા પ્રકારનું લખેલું છે. તેઓ કહે છે કે, આઠ જાતિના વ્યંતર દેવ અને આઠ જાતિના વાણવ્યંતર પૃથ્વીની નીચે રહે છે. તેમાં એક એક જાતિનાને બબ્બે ઈન્દ્ર છે. તેમાંથી એક ઉત્તરમાં રાજ્ય કરે છે અને એક દક્ષિણમાં કરે છે અને તેઓના શરીરના વર્ણ કાળા, ધોળા, કે આશમાની રંગના હોય છે. વ્યંતર તથા વાણવ્યંતર દેવ પૃથ્વી ઉપર આવીને માણસના શરીરમાં પેશીને કુતૂહલ કરે છે અને માણસને પોતાનાં ઘણાં રૂપ બતાવે છે. આ જાતિના દેવોની નીચે ભવનપતિ દેવ રહે છે તે પણ કોઈ કોઈ વાર પૃથ્વી ઉપર દેખા દે છે. એમની નીચે નારકી જીવ રહે છે. પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચે આકાશમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા અને બીજા પાંચ પ્રકારના જ્યોતકી દેવ રહે છે. તે ઉપર બાર દેવ લોકમાં વૈમાનવાસી દેવ રહે છે. તેઓ કોઈ સમયે પોતાની ઈચ્છાથી અને કોઈ મંત્રને વશ થઈને પૃથ્વી ઉપર આવે છે, પણ કોઈને દુઃખ દેતા નથી. તેમના ઉપર નવ ગ્રીવેક તથા પંચ અનુત્તર વિમાની દેવ રહે છે. તેઓ ઘણા સામર્થ્યવાન્ હોય છે અને કદિ આપણી પૃથ્વી ઉપર આવતા નથી. પૃથ્વીથી ઉંચે તથા નીચે જે દેવ કહ્યા તેમાં જે જીવ તપસ્વી હોય તથા સારા પરિણામવાળો હોય તે ઉપજે છે પણ કેવળ પાપવાળો જીવ તે દેવમાં જવા પામતો નથી. અસલને વારે માણસો આદમ એટલે

'અને ભવિષ્યકથન કરનારા લોકો કહે છે કે એ માનવ પિતાનો અથવા કોઈ 'જીવતા માણસનો પુત્ર ન હતો, પણ સુંદર સાધ્વી સ્ત્રીના ઉપર માયિક પિશાચના 'વ્યભિચારી પ્રપંચથી ચમત્કારિક રીતે ગર્ભ રહી ઉત્પન્ન થયો હતો."

રેકોટવડમાં એવો દાખલો જોવો હોય તો કમેલઝિયરની સ્ત્રી અને ટ્વીડનાં પિશાચની વાત જૂઓ—Note M , Lay of the Last Minstrel હિન્દુસ્થાનમાં એવો દાખલો જોવો હોય તો અમારા પોતાના જ પુસ્તકમાં શિવાદિત્યનો વૃત્તાંત જૂઓ તેમજ વળી ઉષા (ઓખા) અને અનિરૂદ્ધનો દાખલો છે તથા કમળાકુવરીનો પણ છે, in Captain Westmacott's Article on Chaadwr in Assam, Journal Bengal Asiatic Society, IV, 187, et cet આ વાર્તાઓ સંબંધી બટલર આ પ્રમાણે કહે છે –

"પ્રાચીન શૂરવીરોએ કર્યું તે પ્રમાણે નહિ તેમણે તો પોતાના નીચ રીતે જન્મ યથાર્થ સંતાડી રાખવાને (તેઓની શરમભરેલી રીતે ઉત્પત્તિ થયેલી જાતીને અને પોતે શૂરવીર જાતિના છે એવું પદ લેવાને) જ્યુપિટર અને બીજા દેવતાઓને તેમની માના યાર ઠરાવ્યા (જે વિષે પ્રાચીન કાળના હોમરે પ્રથમ જ ચાળખા બનાવ્યા છે)"

Hudibras Part I Canto II V 211--218

ત્રણ ઉપવાસ કરીને દેવોને અહિં તેડાવતા હતા, પણ આ સમયમાં તો કોઈ પ્રકારે કોઈના તેડાવ્યા તે આવતા નથી.[૧]

ભૂત વિષેના લોકમાં ચાલતા વ્હેમો છે, તેમાં ભૂત, પિશાચ માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તે વિષે વ્હેમ મુખ્યત્વે છે. જૂદા દેશોમાં અને જૂદી વેળાએ માણસનામાં ભૂત શી રીતે પેસે છે તથા તેઓની સત્તા તેમના ઉપર કેટલી ચાલે છે એ સંબંધી કઠિણ અને સામાન્ય વિષય વિષે લખવાને અમને ઠીક લાગતું નથી.[૨] પણ આ ઠેકાણે અમારા વાંચનારને

૧ બિશપ પિયરસન કહે છે કે, "આ પ્હેલું આકાશીય સ્વર્ગ, જ્યાં ઈશ્વર "પોતાનો તેજ મારે છે, અને જ્યાં 'તે વાદળાને પોતાનું વાહન કરે છે, અને પવ"નની પાંખ ઉપર ચાલે છે; તે બીજું સ્વર્ગ કે જે સૂર્ય અને ચન્દ્ર, બે મહાન્ "પ્રકાશ, અને અગણિત તારા તેઓ માંહેલા એક કરતાં બહુ મ્હોટા છે, તેઓનું "સ્થાનક છે, તેના કરતાં મહિમામા વધારે કનિષ્ટ છે તે પ્રમાણે જગ્યામાં તેવું નથી. અને "તોય પણ એ બીજું સ્વર્ગ, ત્રીજું સ્વર્ગ જે સેંટ પાલનું સ્થાનક છે તે કરતાં જેટલું "નીચે છે તેટલુ પ્હેલા સ્વર્ગથી ઉચું નથી. એ સ્વર્ગમાં ઈશ્વરનો મહિમા વરસેલો છે, "તેથી તેનું તેજ તારાવાળા આકાશની ઝાંખી પડતી સુંદરતા ઉપર જેટલું શ્રેષ્ઠપણું "મેળવે છે તેટલુ શ્રેષ્ઠપણું સૂર્યનું તેજ ભમતા વાદળની કાળાશ ઉપર મેળવી શકતું નથી. "કેમકે જગતના આ મ્હોટા દેવલમાં ઈશ્વરનો પુત્ર મુખ્ય યાજક છે. જે સ્વર્ગ આપણે "જોઇયે છિયે તે માત્ર પડદો છે, અને જે તેના ઉપર છે તે પવિત્રમાં પવિત્ર છે. આ "પડદો મૂલ્યવાન્ અને મહિમાવાન્ છે, પણ એક દિવસ ફાટવાનો છે. અને દયાસ્થાન "તથા દેવદૂતના કરતા પણ બહુ વધારે મહિમાવાળી જગ્યામાં આપણને દાખલ કરશે. "કેમકે આ ત્રીજું સ્વર્ગ આશીર્વાદ પામેલા દેવદૂતો જે નિરતર મહાસન આગળ ઉભા "રહે છે તેઓનુ યોગ્ય સ્થાનક છે.

(આ રૂપક ઈઝરાયલ લોકોના દેવલનું છે. એ દેવલને ત્રણ ખંડ હોય છે; પ્હેલા ખંડમાં તેઓ માંહેલાં સર્વ કોઈ જઈ શકે છે; બીજા ખંડમાં માત્ર યાજકોથી જ જવાય છે. આ બીજા ખંડ અને ત્રીજા ખંડની વચ્ચે પડદો રહે છે, તે જે યાજક કેટલીક ક્રિયાઓ કર્યા પછી યોગ્ય થયો હોય છે તે પોતાના હાથમાં બલિદાન લઈને ઉંચો કરી માહે પ્રવેશ કરે છે, બીજા કોઈથી જવાતુ નથી. માંહ્ય સાચું દયાસ્થાન કરેલું હોય છે, તેના ઉપર વાદલ ફેલાવેલુ હોય છે અને આસપાસ બે દેવદૂત કોતરેલા હોય છે.

એ પ્રમાણે પ્હેલુ સ્વર્ગ સાધારણ છે. બીજા સ્વર્ગમાં સેંટ પાલ જેવાથી જ જવાય છે, ત્યાર પછી પડદો આવે છે તે ઉપાડીને ખ્રિસ્ત પોતાના લોહીનું બલિદાન પોતાના હાથમાં લઈને દયાસ્થાનમા મહાયાજક રૂપે પ્રવેશ કરીને મધ્યસ્થ થાય છે.

૨ તો પણ આ વિષય ઉપર થોડા પ્રમાણોને માટે, આ પ્રકરણની સમાપ્તિયે જે ટીપ છે તે જૂઓ. ડાક્ટર જોનસનના શબ્દો પ્રમાણે "દુષ્ટ માણસો હોય "ત્યારે દુષ્ટ પિશાચ કાં ન હોય, ને દેહવાન્ દુષ્ટ પ્રાણી હોય ત્યારે અદેહવાન

સૂચવવાની અગત્ય છે કે, ગૂજરાતમાં ભૂત માણુસોમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે તે સંબધી વર્ણનનો આધાર અમે એક ગ્રંથ ઉપર રાખિયે છિયે. તેગ કર્તા ખરેખરો વ્હેમ વિનાનો છે અને પોતાના દેશિયોને એવા પ્રકારે બોધ કરે છે કે "ભૂત સરખુ કાંઈ છે જ નહિ, પણ જેનો શક પડે છે તેના સાધારણ "રીતે ખુલાસા થઇ શકે છે."[1]

એ ગ્રંથકર્તા કહે છે કે,"કેવળ ભૂત નથી એમ કહિયે તો તે હિન્દુ શાસ્ત્રથી "ઉલટી વાત છે. ખ્રિસ્તિના બાયબલમાં અને મુસલમાન શાસ્ત્રમાં પણ "ભૂતની હૈયાતી કબૂલ રાખેલી છે માટે ભૂત જાતિ છે, એ વાત જૂઠી પાડી "શકાય નહિ[2] પણ આ સમયમાં તો એવી રીતે કે, જ્યારે ભૂતોની વાતો "સાભળેલી દશ હજાર ભેળી કરિયે ત્યારે તેમા એક વાત સાચી હશે એવા "અનુમાનથી તથા શાસ્ત્રના વિશ્વાસથી હું લખું છું. પણ મારા દેખવામાં "સાચી વાત આજ સુધી આવી નથી.

'હિન્દુ શાસ્ત્રમા ભૂતની વાતો વિસ્તારીને લખી છે, તેનો અભિપ્રાય "જણાય છે કે, જે માણુસો પવિત્રપણે રહેશે નહિ તથા જૂઠું બોલવા આદિ "દોષ કરશે તે મરીને ઘણું દુ.ખ પામશે; તે માટે પવિત્ર રહેવુ, અને પાપ "કરવુ નહિ. વળી દુષ્ટ ચાલવાળાના શરીરમાં પેશીને ભૂત દુઃખ દેશે તે માટે "સારી ચાલ રાખવી. એટલો જ શાસ્ત્રકરવાવાળાનો અભિપ્રાય જણાય છે. "પણ તે ઉપરથી લોકોને ઘણો ભ્રમ ઉત્પન્ન થઈને બહુ દુઃખ થાય છે, "માટે મને એ વાત દુરસ્ત લાગે છે કે લોકોમાંથી ભૂતનો ભ્રમ જાય અને "જેમ કહેવત છે કે 'મનસા ભૂત અને શંકા ડાકણ' એનો અર્થ બરાબર 'સમજાય તો બિચારા ભોળા લોકો હેરાન થાય નહિ."

બીજે ઠેકાણે એ ગ્રન્થકર્તા કહે છે કે, "જ્યારે કોઈ માણુસનું મન "કાંઈક વાયુ આદિકના રોગથી ઉદાસ થાય છે ત્યારે મનમાં મુંઝાય અને "કાંઈ બોલે નહિ તે સમયે તેનાં સગાં તથા પાડોશી ભેગાં થઈને પૂછે છે કે,

"દુષ્ટ માણુિયો હોય તે અમે અમારી મેળે વધારે આશ્ચર્યકારક લેખી શક્યા નથી' અને દેહમા ભૂત આવતા એવુ માનવાને અમારા મનમા કાંઈ આનાકાની નથી, પણ હવણા તે આવે છે કે નહિ તે કોણ જાણે

૧ પૃષ્ઠ ૩૫૬ની ટીપ અંક ૧ જૂવો

૨ *Vide* Bishop Hall's Contemplation —"સારા અને નઠારા બન્ને પ્રકારના ભૂત છે, એવી સત્યતા સદા નિ સશય મૂર્ત્તિપૂજક, યાહુદી, અને ક્રિશ્ચિયનો માનતા આવેલા છે, પણ જ્હેમના આધળા સમયમાથોડી સત્યતા સાથે વધારે કપટ કાર્ય ભળેલા હતા અને ઠગારા માણસો અને જૂઠા પિશાચ્ય મળીને વિશ્વાસુ જગતને ઠગતાં હતા"

"તમને શું થાય છે? ત્યારે તે માણસ કહે છે કે મારો જીવ મુંઝાઈ જાય છે.
"અને મને કંઈ ખબર પડતી નથી ને એમ થાય છે કે હવણાં રોવા માંડું.
"પછી પૂછનારા લોકો કહે છે કે તું કયાં ગયો હતો, અને કોઈ ઠેકાણે બીન્યો કે
"ઝબક્યો છું! પછી તે માણસ વિચાર કરવા લાગે છે તેવામાં ત્યાં ઉપરા-
"ઉપરી જે માણસ આવે છે તે પૂછવા લાગે છે, એટલે બિચારો ભોળો
"માણસ રોવા લાગે છે. પછી સર્વે લોકો કહે છે કે, આ તો ક્યાંકથી વળ-
"ગાડ લાગ્યો છે અને એ ભોળો માણસ પણ મનમાં નિશ્ચય કરે છે કે
"મને ભૂત વળગ્યું છે. પછી તે તોરમાં શરીર ધ્રુજાવવા લાગે છે. એમ થોડે
"થોડે ધ્રુજ વધતાં ઘણું ધૂણવા લાગે છે, તે એવું કે ભૂતના ભ્રમ વિનાનું
"માણસ જાણી જોઈને પોતે એના જેવા ચાળા કરવા લાગે તો તેના જેવું
"બરાબર ધૂણતાં આવડે નહિ. અને ઝાઝા દિવસના અભ્યાસથી આવડે
"પણ ખરૂં એમ જણાય છે, અને ભ્રમવાળો માણસ જરૂર એમ સમજે છે
"કે આ મારા શરીરમાં ભૂત આવીને ધૂણે છે પણ હું ધૂણતો નથી."[1]

નિબંધકર્ત્તા વળી લખે છે કે, "મારો સગો એક બ્રાહ્મણ મરી ગયા
"પછી સાત મહિને તેની બાયડીના શરીરમાં આવીને ધૂણવા લાગ્યો તે
"બાયડી જાતે ઘણી ગરીબ છે, પણ ધૂણતી વેળાએ એવો ધમધમાટ કરવા
"લાગી કે તેની સામે ઉભાં રહીને જવાબ દેવાની શક્તિ કોઈને રહે નહિ.

---

૧ તીનેવલ્લીમા જે બને છે તેનું વર્ણન નીચે આપેલું છે, તે આની સાથે બરાબર મળતું આવે છે. "જો કોઈ માણસને ટાઢિયો તાવ ચડવા માડે અથવા પિત્તવિકારથી "માથું ભમવા માંડે તો તેની વગર કેળવાયલી મનઃકલ્પનાથી એમ માની લે છે કે મને ભૂત "વળગ્યું પછી તે આડુંઅવળું માથું હલાવા માડે છે, એક ટશે ને ટશે જોઈ રહે છે "અને બીજો બધો ડોળ પણ તે જ પ્રમાણે કરી દઈને ધૂણવાને મંડી જાય છે; આ "આસપાસ ઉભાં રહેલા હોય છે તે દોડી જઈને પુષ્પ, ફૂલફલાદિ ભેટ લઈ આવે છે "અથવા કુકડા કે ઘેટાનું બલિદાન આપવાને તે લાવીને રજુ કરે છે. See "The Tinnevelly Shanars,' by the Rev. K. Caldwell, B A., printed for the Society for the Propagation of the Gospel, in A. D. 1850. વળી ટૈવલ્ફ્થ નાઇટ નામે શેક્સપિયરના નાટકમાં ત્રીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમ અતિશય રમુજી દેખાવ છે, તેનો મૂળની સાથે મુકાબલો કરો. એમાં માલવોલિયોને ભૂત આવ્યું હોય એમ ઠરાવ્યું છે; તે આનંદી જણાય છે અને ઉદાસી જણાતો નથી તેથી તેનું ઘેલાપણું ભૂત વળગ્યુ હોય તેના સરખું જણાતું નથી, પણ ઓલિવિયા નીચે પ્રમાણે બોલે છે તેથી આ વિષેનો ભેદ ભાગી જાય છે.— ...ched'
" જો ઉદાસીપણું, અને આનંદીપણું એ બે ઘેલાપણાનાં સરખાં જ ક...1849, by
'હું તેના જેવી ઘેલી છું." ...ivinity P. 2

"આવે સમયે તે મરનારનો એક મિત્ર ત્યાં આવ્યો એટલે તે ધૂણનારિયે
"કહ્યું કે આવ ભાઈ! આપણે એક દિવસે એકાન્તે બેઠા હતા, ત્યારે મેં તને
"શું કહ્યું હતું તે સભારી જે. એટલે એણે કહ્યું કે, હા, એ વાત મને સાંભરે
"છે. પછી તેનો પાડોશી વાણિયો ત્યાં આવ્યો, તેને એ ધૂણનારિયે કહ્યું કે અલ્યા
"વાણિયા! મેં તને રૂપિયા આપ્યા છે તે હજી સુધી કેમ મારી બાયડીને ત
"કહ્યા નથી? એટલે એ વાણિયે કહ્યું કે, હા, તમારા રૂપિયા સાડી પચોતેર
"મારી પાસે છે તે હું તમારી વહૂને આપીશ. પછી તો એ બાઈયે નિત્ય
"ધૂણવા માંડયું અને એવી વાતો કહેવાથી લોકોમા અચરજ જેવુ થયું તેનો
"અમે તપાસ કરી જોયો ત્યારે એવુ જણાયુ કે એ બ્રાહ્મણ પોતાના મિત્ર સાથે
"એકાન્તે નિરતર વાતો કરતો હતો, તેથી એ બાઈયે તો અનુમાનથી કહ્યું,
"પણ એ ભોળે માણસે એમ જાણ્યું કે મારે મિત્રે મને એક દિવસ કહ્યું
"હતુ કે મારે દીકરો નથી તેથી હું મરીશ તો મારી ગતિ નહિ થાય,
"કેમકે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે"—

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ।

"ભાવાર્થ—જેને પુત્ર નથી, તેની ગતિ નથી અને નક્કી તેને સ્વર્ગ
"પણ મળતુ નથી.

વાણિયે પણ એમ જાણ્યુ કે એ બાયડીના શરીરમા "આવીને
"બોલે છે તે કહી દેશે, તેથી હું પ્હેલો જ કાં કહું નહિ? એમ જાણીને
"સાચી વાત કહી દીધી બહુ લોકોને એ વાણિયા ઉપર ભ્રમ પણ
'હતો, તેથી બાઈયે અનુમાનથી કહ્યું હશે, પણ સાચી વાત ઠરી[1] પછી

---

[1] મરણ પામેલાંના પિશાચ સાથે વ્યવહાર ચલાવવાને મનુષ્યપ્રાણીના હૃદયમા
ખલકટ વલણ હોય છે 'તેઓના છેલ્લા મૃત્યુપત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનુ આપણા ઉપર
'પરંતુ હોય છે તે તેમના છોકરાની અંદર તેમની ગ્હેલકળા અને રીતભાત જે આબેહુબ
'રહી ગયેલી હોય છે તે છોકરાની સભાળ રાખવાનું કામ આપણને સુપ્રત
'કરેલા તેમના અપૂર્ણ રહેલા પ્રયોગનું સ્પષ્ટીકરણ આપણને આપેલા સુખના ભોગ,
'એ સર્વે તેમને આપણી સાથે ગુથી નાખે છે આપણે ઈચ્છિયે તોય પણ આપણને
આવતા સ્વપ્ન પણ આપણા મ્હો આગળથી તેમને ખસેડી દેતા નથી આપણી વાર્તાઓ
'તેમના વિષે હોય છે આપણા દેવળો જે આપણી સદાની જાવરઅવરની જગ્યા
છે તેઓની આસપાસની હવણુંની ઘોરો ઉપરના લેખ (જે ઘોરો ગામલના વારાથી
માનતો ના ઝાપા આગળ હારબંધ હોય છે) જે પ્રાગ્ય સ્થિતિમા છે અને તેવા છે, તેથી
કાર્ય ભળેલા પ્રસંગને માટે ઠીક પડે એવા છે તે સર્વે, મનુષ્યપ્રાણીના હૃદયમાં મરણ
ઠગતા હતા" વાતચિત્ કરવાના ભાવ છે તે બતાવી આપે છે, વિદ્યાખાતામા બહુ

"હું એક દિવસ ત્યાં ગયો ત્યારે મને સર્વ લોકોએ કહ્યું કે તમારે પણ
"કાંઈ પૂછવું હોય તો પૂછો, બરાબર દાખલો મેળવી આપશે. પછી એ
"પૂણનારીનો ધણી જેમ મને બોલાવતો હતો તેમ તેણે મને બોલાવ્યો,
"ત્યારે મેં કહ્યું કે આપણે બેને લેવડદેવડના હિસાબમાં ભૂલ રહે છે, તે
"બહુ સારૂં થયું કે આજે તમે આવ્યા છો તો તેનો ખુલાસો થશે ત્યારે તે
"બાઇયે ધૂણતાં ધૂણતાં મ્હોડેથી હિસાબ ગણી આપ્યો એટલે તેના
"ધણીના હાથનો લખેલો ચોપડો મેં તેના મ્હોં આગળ મૂક્યો અને કહ્યું
"કે આ ચોપડામાંથી તમારૂં લખેલું નામું વાંચીને મને સમજાવો. તે
"સમયે એ બાઇનાથી એમ બોલાઈ જવાયું કે હું ચોપડાના અક્ષર ભણી
"નથી. તે સાંભળીને સૌ લોકો હસવા લાગ્યા, અને મારા મનમાં નિશ્ચય
"કર્યો કે, આ ભૂતની વાત કેવળ જૂઠી છે. મેં એ બાઈને જે જે પૂછ્યું તેનું
"ઉત્તર તેનાથી આપી શકાયું નહિ. અને બીજા લોકો પૂછતા હતા કે તમારા મામાનું
"નામ શું, કાકાનું નામ શું? તેના ઉત્તર તરત થતાં હતાં. પણ મેં પૂછ્યું
"કે ફલાણે ફલાણે દાહાડે આપણે બે જણા વાંચતા હતા તે ચોપડીનું નામ શું?
"ત્યારે તેનો જવાબ ન થયો. ત્યારે મેં જાણ્યું કે બીજું તો સર્વે કહેવાય."

ગૂજરાતમાં એવો ચાલ છે કે વગડામાંનાં ઝાડ કોઈ કાપીને લઈ જાય તે સારૂ ઝાડની રક્ષા કરવાને અર્થે તેઓની ઉપર સિંદુરનાં ત્રિશૂલ કરે છે અથવા તેનો જોગ આવે નહિ તો આસપાસથી ઈંટાળા પથરા એકઠા કરીને ઝાડના થડમાં નાંખે. ત્યાર પછી જે કોઈ ત્યાં આગળ થઈને જાય તે એક બે ઈંટાળા નાંખતું જાય. તેનું કારણ તે એમ સમજે છે કે આ ઠેકાણે કોઈ દેવનું સ્થાન છે. તેમાં કેટલાક તો કારણ સમજ્યા વિના દેખાદેખીથી ઈંટાળા નાંખે છે. જો પથરાવાળી જમીન હોય નહિ તો જૂના લુગડાનો કટકો તે ઝાડને વળગાડે છે. પછી બીજા પણ લૂગડાં ચડાવતા જાય છે અને "ચિંથરિયા મામા"નું સ્થાનક એ રીતે થઈ પડે છે. આવાં સ્થાનક ઘણું કરીને જે દેશમાં ઝાડની અછત હોય છે ત્યાં બહુ જોવામાં આવે છે. તેના વળગાડના ભ્રમથી માણસ હેરાન થાય છે. સ્ત્રિયોએ માનની ખાતર ભૂતને મામાનું નામ આપેલું છે. પુરૂષો ઓછા વ્હેમી હોય છે પણ સ્ત્રિયો તે ઠેકાણે થઈને જાય તો એક પથરો નાંખવાને કે એક લુગડું ચડાવવાને ભાગ્યે જ ભૂલી

"વૃદ્ધિ પામેલા લોકોનાં લખાણ અને અતિશય જંગલી લોકોના વ્હેમ અને રીતભાત
"એ બંને સરખી રીતે તે ભાવ દર્શાવી આપે છે." Four Sermons Preached before the University of Cambridge, in November, 1849, by the Rev. F. F. Blunt, B. D., Margaret Professor of Divinity P. 2

જાય છે. -જો કદાપિ પાસે વધારાનું લૂગડું હોય નહિ તો તેને બદલે પ્હેરેલા લૂગડાંમાંથી તાંતણા ફડાડીને પણ ચડાવે છે. જો ભૂલી જાય તો એ ભમથી કોઈક બાપડી ધૂણીને બોલે છે, જે "હું મામો છું, એ "મારા સ્થાન પાસેથી નીકળી, પણ મને ચિંથરૂંયે[1] ચડાવ્યું નહિ, તેથી હું "એને વળગ્યો છું." કોઈક ઠેકાણે વગડામાં ડુંગરની ધાર જેવું હોય ત્યાં કેટલાક પથરાનો ઢગલો કરવામાં આવે તો પછી ત્યાં થઈને દરેક જનાર દેવનું સ્થાનક સમજીને એકેકો પથરો ચડાવતું જાય અને અહિં જો કોઈ દેરડી ચણાવે તો તેનું ઘર મંડાય. કોઈ માણસ મરાયું હોય અથવા ઘાયલ થયું હોય ત્યાં આગળ પણ એવાં સ્થાનક થાય છે.[2]

---

૧ સ્ત્રિયો વધારે વ્હેમી હોય છે તે વિષે આપણો દુર્દર્શી જેમ્સ રાજા નીચે પ્રમાણે કારણ બતાવે છેઃ-

"કારણ સ્હેલું છે, કેમકે પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીનામાં મનની નબળાઈ વધારે હોય છે "તેથી કરીને પિશાચની મહા જાળમાં સપડાઈ જવાનું વધારે સ્હેલું છે, આ વાત ઈશ્વરે "પ્રારંભમાં સાપે ઠગવાથી સાચી કરી ચૂકી છે અને તે વેળાથી સ્ત્રીજાત સાથે તે વધારે "હળી ગયું છે."

હારાવતીમાં આને મળતા ચાલ વિષેનું કર્નલ ટૉડ વર્ણન આપે છે.-"અહીં રસ્તે, "અમે ફૂટા પથ્થરની છાપરા વિનાની જગ્યા પસાર કરી, તેમાં ભીલની દેવી હતી, "આ થાનક કાંટાની ઝાડીમાં ઝાડોની ઘટામાં હતું. ત્યાં વટેમાર્ગુઓએ દુષ્ટ પિશાચોથી, "અથવા મને તો લાગે છે કે, તેમને ભીલ લોકો જ તેઓએ ધારેલા તેઓનાથી, પોતાનું "રક્ષણ થવાને વનદેવીને ભાતભાતના રંગનાં વસ્ત્ર ચડાવેલાં ડાખળિયોએ લટકી રહ્યાં "હતા." તે પોતાની ટીપમાં એક વધારે વાત કહે છે કે, આવા પ્રકારનો ચાલ આફ્રિ- "કામાં ચાલે છે, તે વિષેનું વર્ણન, પાર્કે આપેલું છે" Rajasthan I; 662.

૨ આવા પ્રકારના શંકુ આકારના પથ્થરના ઢગલા (ચગા) મરણ પામેલાના સંબંધમા કરવામાં આવેલા એવું સ્કૉટના નીચેના કથન ઉપરથી જણાય છે.-

"શંકુ આકારના ઘણા એક પુરાતન મિનારા ઉપર, જ્યા મહાન્ હાકેમોની વાનીના "પાત્ર ઢંકાયલા પડી રહ્યાં છે."

Scott, *Vide* "The Lay of the Last Minstrel," Canto III, 29, and Note 2, U.

અસફખાનની સરદારી નીચે, અકબરના લશ્કરની સામે લડતાં, ગઢ મંડલાની રાજ્યકર્ત્રી રાણી દુર્ગાવતી મરણ પામી, અથવા તો તે રાણીના કુટુંબના એક લેખમાં (*Vide* As. Res XV., p. 137,) લખે છે કે, "દુર્ગાદેવી જે હાથી ઉપર બેઠી "હતી, તેના હાથમાં તરવાર હતી, તે વતે તેણિયે પોતાનું માથું કાપી નાંખ્યુ, તે "પરમાત્માની સાથે મળી ગઈ; તેણિયે સૂર્યનું મંડલ ભેદ્યું. જ્યાં આગળ તે પડી, ત્યા "જ તેને ભૂમિદાહ દીધો, એવું, બેંગાલ એશિયાટિક સોસાઇટીના વૃત્તપુસ્તક, ૧૫૫.

પૂર્વજ દેવ (પિતૃ), એટ્રૂસકન લાર અથવા ગ્રિશિયન નાયકની પેઠે પોતાના રહેઠાણની જગ્યાએ ભટકતા ફરે છે, અને તેઓ તે જગ્યાના રહેવાસિયોના ભય મટાડે છે, અને સુખ કરે છે. ઘણી વાર તે સર્પ થાય છે

"૧૯૨૮ માં એક જણ લખે છે, અને તેની દાહભૂમિ ઉપર રસ્તે થઈને જનારા લોકો,
"તે પર્વત ઉપર ધોળા પથ્થરની સારી જાત છે તેમાંથી સુંદરમાં સુંદર પથ્થર શોધી
"કહાડીને ચડાવા જોઇયે એમ સમજે છે; તેની પાસે બે ખરાબા છે તે તેની નોખતો
"પથ્થર રૂપ થઈને પડેલી છે એમ લોકો માને છે; અને આશ્ચર્યકારક વાતો એવી ચાલે
"છે કે, રાતના શાન્તપણાની વેળાએ પાસેનાં ગામડાંના લોકોને કોઈ કોઈ વાર તેના અવાજ
"સંભળાય છે."

લોગન પોતાના પુસ્તકમાં ('Scottish Gael,' ii, 371) લખે છે કે હાય-
"લાંડર લોકોમાં ચગામાં પથ્થર નાંખવાનો જાણીતો થયેલો ચાલ બે પ્રકારના જૂદા
"જૂદા વિચારથી પડેલો છે. એક કારણ તો એમ છે કે, મરણ પામેલાને માટે તેઓ
"માન ધરાવતા હોય તેની ભૂમિદાહ ઉપરની જગાનું કદ વધી મ્હોટું થવાથી તેના વિષે
"સ્મરણ ઘણી મુદત સુધી રહ્યાં કરે છે એમ તેઓ માને છે, અને તે જ ઉપરથી, માણસ
"જ્યારે જીવતું હોય છે ત્યારે તેને તૃપ્ત કરવાના વિચારથી તેને એમ કહેવામાં આવે છે કે
"હું તમારી ચગામાં પથ્થરોનો વધારો કરવાને ચૂકીશ નહિ. આ ઉપરથી એમ જણાઈ
"આવશે કે આવા પ્રકારનું લક્ષ આપવાથી અને મ્હોટી કબરથી આત્મા બહુ રાજી થાય છે,
"એમ માનવામાં હતું. પણ સેલ્ટ લોકોના કરતાં જરમન લોકોના વિચાર જૂદા પડેલા
"જણાય છે, કેમકે મરણ પામેલાના ઉપર મ્હોટી કબરો કરવામાં આવે તો તેને તે
"દુઃખદાયક થઈ પડે છે, એવા વિચારથી તેઓ ભૂમિદાહને સ્થાને માટીનાં ઢેફાં
"ગોઠવે છે ચગા વધારવાને પથ્થરો નાંખવાનું બીજું કારણ એ છે કે, અપરા-
"ધિયોના દહનસ્થાનની જગ્યા, ધિક્કાર અથવા શાપની સાથે, એથી કરીને ઓળખમાં
"રહે. આ ચાલ ડાક્ટર સ્મિથના કહેવા પ્રમાણે, ડ્રુઈડોએ દાખલ કરેલો છે. આવા
"બે કેવળ ભિન્ન વિચાર જણાવવાને એક જ રીતિ ચલાવવામાં આવે એ આશ્ચર્યકારક
"વાત છે; તોય પણ, ખરી વાત તો એમ જ છે અને ગ્રંથકર્તા પોતાની યુવાવસ્થામાં
"આપઘાત કરેલાની ઘોર આગળથી પસાર થતાં ચાલ પ્રમાણે પથ્થર નાંખવાને કદિ
"વિસરી ગયો નથી આમ કરવાનું ખરૂં કારણ તો એમ જણાય છે કે, સેલ્ટિક પુરાણ
"પ્રમાણે, મરણ પામેલાનાં પિશાચને ઘોરની આસપાસ આંટા મારવાનું સૂજ્યું હોય
"છે તે શાન્તિ પામે

ડાન નામની એબરડિનશાયરની કવિતાની ટીપમાં ઓલ્ડફોર્ડ પરગણા સંબંધી નીચે પ્રમાણે છેઃ—"જેઓને વિષે બહુ વાતો ચાલેલી એવા લેનર્ડ સરખા મ્હોટા
"ચગો cairns અહિયાં ઘણા છે; તેઓ વિશાળ કદના છે; કેટલાક લોકો એમ ધારે
"છે કે, ભયને સમયે ચેતવણી આપનારાં એ સ્થાન છે, પણ એ બાંધેલા ઘણા ખરા,
"નીચવાણની જગ્યામાં છે, તેથી મને લાગે છે કે, દેશનું ભલું કરનારા મહાન લોકોની
"ભૂમિદાહની જગ્યાઓ હશે. હવણાં સુધી પણ હલકી પ્રતિના લોકોને કાંઈ ભક્તિસ

અને ઘરની પાસે રહે છે, તેને ઘરનાં માણસ માન આપે છે. ગુજરાતમાં એમ માનવામાં છે કે જ્યાં ધન ડાટયું હોય ત્યાં સર્પ રહે છે અને જેનો જીવ પોતાના ધનમાં રહી ગયેલો હોય છે એવા સર્પ થઇને તે ઉપર રહે છે.

નિબંધકર્ત્તા કહે છે કે, "એક શ્રાવક વાણિયાને ઘેર બે પરોણા આવ્યા.

"આપવામાં આવે છે ત્યારે તેના બદલામાં એક સામાન્ય વાક્ય કહેવામાં આવે છે કે
"ખરે જો હું તમારી પછવાડે જીવતો હોઈશ તો તમારી ચગામાં એક પથરો ઉમેરીશ.'
"અને આજે પણ, ઘણા ઘરડા લોકો, આવી ચગા આગળ થઈને જતા હોય તો
"તેમાં પથરો નાખ્યા વિના રહેતા નથી. ઘણા લોકોની ધારણા એવી છે કે, જ્યાં
"આગળ શરીર ડાટયુ હોય છે ત્યાં આગળ તેનું ભૂત ભટક્યાં કરે છે, અને જેમ જેમ તેના
"ઉપરની ચગા ઉંચી કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે પૃથ્વી ઉપરથી આકાશમાં ઉંચું ચડે છે.'

હોક લોકર (Speaking of Grenadilla in his Views in Spain, quoted in Ellis's Edition of Brand's Popular Antiquities) કહે છે કે, "કેટલાક અભાગિયા દુઃખી માણસો રસ્તામાં કમોતે મારયા ગયા હતા, ત્યાં આગળ
"ઉભા કરેલા બે ત્રણ ક્રોસ આગળ થઈને અમે ચાલ્યા સો વરા તો એ માણસો માંહેલા
"કેટલાક અચાનક બનાવ બનવાથી મરણ પામ્યા હતા, પણ બધાયનુ ખૂન ઘાતકી
"રીતે કરવામા આવેલુ કહેવાયુ અને વાત ઉપરથી અમારા જાણવામાં આવી ગયુ કે,
"જે બીના, આગળ એક સો વાર કહેવામાં આવેલી હતી તેની તે જ છે. આવા અકાળે
"મૃત્યુ પયેલાની ઘોર ઉપર પથ્થર નાંખવાની પુરાતન રીતિ હજી લગભ આખા સ્પેન
"દેશમાં ચાલે છે. હેત અથવા પ્હેમથી ઉશ્કેરાઈને મરણ પામેલાને માટે પ્રાર્થના કરીને
"આવા પ્રકારનું સ્મરણાર્પણ આપવામાં આવે છે; પણ એ કારણ સિવાય, એક ત્રાહિત
"જન સરખો પણ, મરણ પામેલાને જે માન આપવાનું આપણા દેશાચારમાં મૂળથી
"જણાય છે, તેવા માનની ખાતર, મરણ પામેલાની ચગામાં પથ્થર નાખવામાં સંતોષ
"માની લે છે."

અમે જે નીચે દાખલો આપિયે છિયે (From Lepsius's "Letters from Egypt." Bohn, P. 216) તેમાં પથ્થર નાંખવાનું વલણ કેવળ જુદા પ્રકારનુ જણાઈ આવે છે.

"આ પર્વતની હારમાં (Gebel el Magopa) પ્રવેશ કરતાં પ્હેલાં, એક
"જગ્યા, જે પથ્થરોના ઢગલાથી છવાઈ ગઈ હતી, અને તેઓની નીચે કોઇને ડાટેલું હતુ
"નહિ, તો પણ, મડદાંને ડાટવાના ઢગલા અથવા ચગા ધારી શકાય ત્યાં આગળ અમે
"આવ્યા. જ્યારે જ્યારે ખજુરના વેપારી આ રસ્તે આવે (જેઓ માંહેલા કેટલાક
"તેમના ગુંથેલા મ્હોટા ગોળ કંડિયા સહિત, અને તેમના ઉંટના હાંકનારા સહિત
"અમને બીજે દાહાડે મળ્યા,) ત્યારે ત્યારે આ જગ્યાએ તેમની પાસે ખેરાત માગવામા
"આવે. જો કોઈ કાંઈ આપે નહિ, તો તેના કઠણ હૃદયને માટે અપશુકનની નિશાની
"દાખલ) આસપાસ પડેલા પથ્થરોની આવી ખાલી ઘોર અથવા ચગા કરે છે. આવી જ
"તરેહની ઘોરોનો એક જથો કોરસ્કોના રણમાં અમારા જોવામાં આવ્યો."

"ઘરધણી ચૌટામાં ગયો હતો અને તેની સ્ત્રી હતી તે તેમને બેસારીને પાણી
"ભરવાને ગઈ. પરોણા ઘરધણીની વાટ જોતા બેઠા હતા તેવામાં, એક
"મ્હોટો સર્પ નીસર્યો. એટલે એક પરોણે ઉઠીને લાકડીવતી દબાવ્યો, અને
"બીજો પરોણો, સર્પને ઝાલવા સારૂ સાણસાની શોધ કરવા લાગ્યો. તેવામાં
"પેલી બાઈ પાણી ભરીને આવી, તે પેલા સાપને ડાબેલો જોઇને બોલી કે
"એને છોડી મૂકો, એ તો અમારો પૂર્વજ દેવ છે, તે મારી સાસુના શરીરમાં
"આવીને ધૂણતો ત્યારે મારા સસરાનું નામ લેતો, અને કહેતો કે મારો જીવ
"ધનમાં રહ્યો છે, તેથી હુ સર્પ થયો છું; તે આ ઘરમાં રહું છું એમ
"બોલતો હતો. એક દિવસે એ અમારા એક પડોશીને કરડ્યો હતો તેને
"ઉતારવાને એક જતિ બોલાવ્યો, તે આવ્યો એટલે ધૂણીને કહ્યું કે, મારા
"દીકરા સાથે એણે લડાઈ કરી તેથી હું એને કરડ્યો છું, તે ફરીને ન લડ-
"વાનો કોઈ જામીન થાય તો ઉતરૂં. પછી એ પ્રકારે કરચું ત્યારે ઉતર્યો.
"તે દિવસથી અમારાં પાડોશીને ઘેર પણ આ સર્પ નીસરે તો તેને કોઈ
"ઝાલતા નથી. કદાપિ ઝાલીને બાર ગાઉ ઉપર મૂકી આવે તો પણ આજ
"ઠેકાણે એ સર્પ પાછો આવે. એ ઘણી વાર મારા પગની ઠેસે આવ્યો હશે
"પણ મને કોઈ દિવસ કરડ્યો નથી. કોઈ વાર હું પાણી ભરવા ગઈ હોઉં
"અને મારૂં છોકરૂં ઘરમાં રોતું હોય તો એ સર્પ તે છોકરાને હિંચોળે છે,
"એવું મારા જોવામાં ઘણી વાર આવ્યું છે. એમ કહીને સર્પને ઝાલવા
"દીધો નહિ, પણ નમસ્કાર કરીને જવા દીધો. પછી જે તેણે એ પરોણાએ
"તેને દબાવ્યો હતો તેણે પાઘડી ઉતારીને કહ્યું કે હે સર્પ બાપજી! તમને
"દબાવ્યા તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. અમે તમારાં છોકરાં છિયે. એ
"સર્પને પછી એક દિવસે મ્હોટે બીલાડે મારી નાંખ્યો, એટલે એ ઘરવાળે તેના
"કડકા સ્મશાનમાં લઈ જઈને બાળ્યા અને તેની ચિતામાં પાંચ શેર ઘી,
"એક નાળિયેર, અને અર્ધો શેર સુખડ નાંખી."

"ધોળકા નામના પ્રાચીન શહરમાં એક બ્રાહ્મણે કોઈ જગ્યા વેચાતી
"લીધી, તેમાં ખોદતાં ભોંયરૂં નીસર્યું. તેમાં ધન ઘણું હતું, તે ઉપર એક
"મ્હોટો સર્પ રહેતો હતો. તે સર્પે એક દિવસે બ્રાહ્મણને સ્વપ્નમાં આવીને
"કહ્યું કે, અહિયાં મારૂં ધન છે તે ઉપર હું રહું છું, માટે આ ભોંયરૂં તારે
"ખોદવું નહિ, અને આ મિલકતની ઈચ્છા તારે રાખવી નહિ. જો એવી
"ઈચ્છા રાખીશ તો હું તારો વંશ ચાલવા નહિ દઉં. પછી સવારમાં એ
"બ્રાહ્મણે તેલની કડાઈયો ઉકાળીને ભોંયરામાં રેડી, તેથી પેલો સર્પ મરી
"ગયો. પછી ભોંયરૂં ઉઘાડીને ધન કહાડી લીધું, અને સર્પને ઘરના ચોકમાં

"સારી રીતે અમિદાદ દીધો, પછી તે મિલ્કતવતી મ્હોટી ઈમારતો કગવી,
"પણ તેનો વંશ રહ્યો નહિ, અને તેની દીકરિયોનો પણ વંશ રહ્યો નહિ,
"તથા તેનું જેણે ખાધું તેનો પણ વંશ રહ્યો નહિ, તથા વકીલનો તથા
"ગોરનો પણ વંશ રહ્યો નહિ. આ વાત આસરે વર્ષ ચાલીશ ઉપર નીપજી છે."

આવી વાતો ગૂજરાતમાં ઘણી ચાલે છે, અને અમે આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે લોકોના માનવામાં એમ છે કે, જ્યાં ધન ડાટેલું હોય ત્યાં નક્કી સર્પ હોય.[1]

જીવતા માણસમાં ભૂત ભરાઈ પેસે છે તેને કહાડવાના ઉપાય જે ગૂજરાતમાં ચાલે છે તે વિષે 'ભૂતનિબંધ'માં વેદના કર્મકાન્ડમાંથી, અથવા બૌદ્ધ શાસ્ત્રો ઉપરથી, અને મુસલમાનની રીતિ ઉપરથી જે લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અહિં અમે દાખલ કરિયે છિયે. કોઈ કોઈ વાર તો, જેને પીડા થતી હોય તેને સારૂં થાય એ વાત ઉપર મુખ્યત્વે કરીને ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અને કોઈ કોઈ વાર તો, કસુરથી જેની ભૂતગતિ થઈ હોય તેનો તેના દુ:ખદાયક ભટકારામાંથી છૂટકો કરાવાનો ઉપાય કરવામાં આવે છે. એ બાબતનો એકેકો દાખલો અમારા વાંચનારની આગળ અમે રજુ કરિયે છિયે:-

નિબંધકર્ત્તા કહે છે કે, "આશરે ત્રીશ વર્ષ ઉપર, એક ચારણ કાઠિ-
"યાવાડના સાયલાના ઠાકોર પાસે રૂપીયા માગતો હશે, તે દરબાર આપતો
"ન હતો, તેથી, પેલો ચારણ પોતાની નાતનું ચાળીશ માણસ લઈને ધરણું
"કરીને આવ્યો. તે ગામને દરવાજે આવતાં દરબારને જાણ થયાથી તેણે દર-
"વાજા બંધ કરાવ્યા, ત્યારે ચારણના માણસોએ ગામ બ્હાર પડાવ કર્યો અને
"તેમણે ત્રણ લાંઘણો કરી. પછી ચોથે દાહાડે ત્રાગાં કર્યાં, તેમાં કેટલાક
"પુરૂષોએ પોતાના હાથ કાપ્યા, અને ત્રણ ડોશિયોનાં માથાં કાપીને દરવાજે
"તોરણ બાંધ્યું, કેટલીક સ્ત્રિયોએ પોતાનાં સ્તન કાપ્યાં, ચાર ડોસાને ગળે
"ઘાલ્યાં, બે છોડિયોને ગઢ સાથે પછાડી, અને પેલો ચારણ પિડે તેલમાં
"બોળેલો ડગલો પ્હેરીને બળી મુવો. તે બળતી વેળાએ એમ બોલ્યો કે,
"હું તો મરૂં છું, પણ એ દરબારની મેડીમાં માથા વિનાનો ખવીસ થઈ ને
"રહીશ, ઠાકોરનો જીવ લઈશ તથા તેનો વંશ પણ રહેવા દઈશ નહિ.
"તે બળી મુવો ત્યાર પછી બીજાં માણસો પોતાને ઘેર પાછાં ગયાં.

---

[1] ઓરીએન્ટલ મેમ્વારની મૂળ આવૃત્તિના ભાગ બીજાને પૃષ્ઠ ૩૯૪ મે આ જાતની ઘણી વાત છે

"ચારણના મરણ પછી ત્રીજે દિવસે, ભૂતે રાણીને મેડી ઉપરથી નીચે
"નાંખી દીધી, તેને શરીરે ઘણું વાગ્યું. બીજાં ઘણાં માણસોના જોવામાં
"માથા વિનાનો ખવીસ આવ્યો. પછી તે ઠાકોરના શરીરમાં આવીને ધુણવા
"લાગ્યો. રાતમાં તેની મેડી ઉપર પથ્થર નાંખવા લાગ્યો તથા એક દાસીને
"વળગીને તેનો જીવ લીધો. એવી ઘણીક રંજાડ તે ભૂતે કરી, તેથી ધોળે
"દહાડે દરબારની મેડીમાં કોઈ જઈ શકે નહિ એમ થઈ ગયું. પછી તે
"ભૂતને કહાડવા સારૂ કોઈ જોગી, જતિ, ફકીર, બ્રાહ્મણ, આદિને દેશ-
"પરદેશથી બોલાવ્યા. પણ જે કોઈ એ ભૂતને કહાડવા આવીને ઠાકોરને
"ધુણાવા બેસે, તેને જ, એ ભૂત ઠાકોરના શરીરમાં આવીને મારવા લાગે,
"અને એવા હાકોટા કરે કે તેથી કહાડનારની હિમ્મત રહે નહિ. વળી
"પોતાના હાથને પણ બચકાં ભરે. એવી રીતે વર્ષ પાંચ થયાં અને એ
"ક્રમથી પાંચ માણસ મરી ગયાં, પણ કોઈનો ઉપાય ચાલ્યો નહિ. પછી
"કોઈ પરદેશી જતિ તે દેશમાં આવ્યો હશે તેને ગાડી મોકલીને રૂડી
"રીતિથી તેડાવ્યો. તે જતિ સાથે કેટલાંક માણસ હતાં, અને જાદુવિદ્યા
"જાણવામાં તે ઘણો કુશળ ગણાતો હતો. તે એ ગામમાં આવ્યો.
"પછી તેણે કેટલીક જણસો મંગાવીને પેલી મેડીમાં બેસીને પ્રયોગ
"કર્યો. પ્રથમ તે મેડીને મંત્રેલા સૂત્રનો આંટો દીધો; તથા દૂધ ને પાણી
"મંત્રીને ફરતી ધારાવાડી દીધી, લ્હોડાના ખીલા મંત્રીને મેડીમાં ચાર ખુણે
"ચાર તથા બારણે બે માર્યા. પછી, તે મેડી લીપાવીને માંહે કોઈ દેવનું
"સ્થાપન કર્યું, તરવાર ઉઘાડી મૂકી, દીવા ઘીના તથા તેલના કર્યા. પછી તે મંત્ર
"સાધવા બેઠો. દિન એકતાળીશનો પ્રયોગ કર્યો. કેટલાક પ્રકારના ઉતાર
"મૂકાવ્યા તથા કેટલાક પ્રકારનાં બલિદાન લઈને રોજ સ્મશાનમાં જવા
"લાગ્યો. પણ ઠાકોર તો બીજી જગ્યામાં રહ્યા રહ્યા ધુણીને કહે કે, અલ્યા
"મૂંડિયા? તું મને કહાડવા આવ્યો છું, પણ હું જનાર નથી, અને એમાંથી
"તારા જીવનું પણ જોખમ થશે, એમ બોલતો, જતિ તો મેડીની બારિયે
"તથા જાળિયો વાસીને પ્રયોગ કરવા બેસતો. પણ લોકો એમ કહે છે કે એ
"સમયે પણ તે મેડા ઉપર પથરા પડતા અને બારિયોનાં કમાડમાં
"તથા જાળિયોમાં પથરા વાગતા. આ પ્રમાણે પ્રયોગ પૂરો થયેથી જતિના
"માણસો ઠાકોરને મેડી ઉપર થાપના પાસે તેડી લાવ્યા, અને ત્યાંથી બોલ્યું
"સંભળાય એટલામાં એ દરબારના માણસને રહેવા દીધું નહિ. પછી દાણા
"નાંખીને તથા થાળી વગાડીને તેને ધુણાવ્યો. તેણે ધુણતાં કાંઈ મસ્તી
"કરવા માંડી, તે સમયે પેલા જતિયે તથા તેના માણસોએ મળીને પેલા

"ઠાકોરને મારવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ. એની રીતે એનું શરીર નિર્બળ
"કરીને પછી તે દરબારનાં બીજાં માણસોને પણ પાસે બોલાવ્યાં. ત્યાં હવન
"કરીને એક લીંબુ આગળ મૂકીને ભૂતને કહ્યું જે, તું આમાં પેસ. પછી
"ધૂણનાર બોલ્યો જે તું તો શું, તારો પીર આવે તો પણ હું આ શરીરમાંથી
"નીસરનાર નથી. એમ કેટલીએક મ્હેનત કરતાં સવારથી તે બપોર
"વેળા થઈ. પછી એ મેડીથી નીચે ઉતરીને ચોકમાં માંડલું કર્યું, કેટલાક
"પ્રકારના ધુપ મંગાવ્યા, મંત્રીને પાણી છાંટયું; એમ કરીને પેલા ભૂતને
"લીંબુમાં ઉતાર્યું. એટલે જે સમયે લીંબુ ઠેકવા લાગ્યું. તે સમયે જોનારા
"સૌ માણસોએ જતિનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં, અને એવો શોરબકોર
"કરવા લાગ્યા કે, લીંબુમાં ભૂત ઉતર્યું, ભૂત ઉતર્યું. પછી પેલું લીંબુ
"ઠેકતું જોઈને ધૂણનાર આશ્ચર્ય પામીને ધૂણતો રહી ગયો અને મનમાં
"જરૂર સમજ્યો કે, મારા શરીરમાંથી ભૂત આ લીંબુમાં ઉતર્યું. પછી
"પેલા જતિયે ગામના સૌ લોક દેખતાં ગામને ઉગમણે દરવાજે ક્હાડ્યું
"ને લીંબુ ઠેકતાં ઠેકતાં આડુંઅવળું ચાલે તો જતિ સોટી અડકાડે
"એટલે પાશરે રસ્તે ચાલે. આ વેળાએ ડાકલા વગાડનારા ભેગા લીધા
"હતા તથા ત્રિધાઈયાં, ઢોલ આગળ વાગતાં હતાં. કેટલાક માણસોના
"હાથમાં ઉઘાડી તરવારો અપાવી હતી. ઠાકોરને પણ સગાથે લીધા હતા.
"ભૂત આગળ ચાલતું ગયું તેમ પછવાડે રાઈના દાણા, સરસવ તથા મીઠું
"વેરાવતા હતા. એ રીતે લીંબુ ગામને સીમાડે લઈ જઈને સાત હાથ
"ખાડો ખોદાવીને તેમાં ઉતાર્યું પછી તે ખાડામાં રાઈ, સરસવ તથા મીઠું
"પૂરાવ્યું અને તે ઉપર ધૂળ તથા પથરા ગોઠવીને તેની સાંધોમાં સીસું
"ગાળીને રેડાવ્યું અને ખાડાની ચારે બાજુએ સવા સવા ગજ લાંબા
"ખીલા મંત્રીને ઠોકયા. જ્યારે લીંબુ સીમાડે પ્હોંચ્યું, ત્યારે કેટલાક લોક
"ક્હેવા લાગ્યા કે આપણા ગામના સીમાડાની બ્હાર એ ભૂતને ડાટે તો
"ઠીક. પણ એ વાત સાંભળીને બીજા ગામના લોકો ઘણાક ત્યાં જોવા
"સારૂ આવ્યા હતા તેમણે કહ્યું કે તમારા ગામનો સીમાડો છોડીને
"અમારી હદમાં ભૂતને ડાટશો તો અમારે ને તમારે મ્હોટો ટટો થશે
"પછી તે જતિએ ભમવાળા લોકોને કહ્યું કે ચિંતા રાખશો નહિ. એ
"ભૂતને હાથ સાત ઊંડું પૃથ્વીમાં ડાટીશું, અને તેમાં મીઠું નાખીશું તેથી
"એનું શરીર ખવાઈને થોડા દિવસમાં મરી જશે, અને ઉપર સીસું રેડીશું
"એટલે ભૂતનાથી ઉપર નીસરી શકાશે નહિ. પછી તે ઠાકોરની હદમાં
"ડાટીને ગામમાં આવ્યા અને કોઈના જોવામાં ફરીને ભૂત આવ્યું નહિ.

"જતિને ઠાકોરે ઘણો શિરપાવ આપ્યો, અને લોકોએ નિશ્ચય કર્યો કે આવા "ભૂત કાહાડનારા સમર્થ હિન્દુસ્થાનમાં થોડા જ હશે." પણ તેનું કારણ નિબંધકર્ત્તા કહે છે કે કોઈને સમજાયું નહિ. એ નિબંધકર્ત્તાના લખવા પ્રમાણે લીંબુમાં પારો[1] ઘાલવાથી ઉપાયની અસર થઈ.

"જ્યારે કોઈ માણસને તાવ આવે છે, અથવા અવાચક થઈ જાય છે, અને "દાંત સજ્જડ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાં સગા એમ સમજે છે જે એને ભૂતનો "વળગાડ થયો છે. પછી તેને બોલાવે છે તો પણ બોલતું નથી, એટલે તેને "બોલાવા સારૂ ચંડીપાઠના જાણનાર બ્રાહ્મણને તેડવા જાય છે. તેને આવતાં "કાંઈ વાર લાગે તો તે સમે વળગાડવાળાનું સગું અથવા પડોશી આવીને "કહે છે કે, એને મરચાંનો ધૂમાડો ઘો અથવા કૂતરાના નરકનો ધૂમાડો "ઘો એટલે એના શરીરમાં જે હશે તે બોલશે. પછી તેવો ધુમાડો દીધાથી "કોઈ સમયે બોલે છે, અને કોઈ સમયે નથી પણ બોલતું. પછી ચંડીપાઠ "ભણનાર બ્રાહ્મણ આવે તે પ્રથમ પોતે પવિત્રપણે આસન ઉપર બેશીને "એક બાજઠ ઉપર નવું રાતું લૂગડું પાથરે છે, તે ઉપર ઘઉંના દાણાથી અષ્ટ- "દળ યંત્ર કરે છે, તેના નવ કોઠામાં ઘહુની નવ ઢગલિયો કરીને તેમાં નવ "દુર્ગાનું આવાહન કરે છે, તેમનાં નામ;—૧ શૈલપુત્રી, ૨ બ્રહ્મચારિણી, "૩ ચન્દ્રઘંટા, ૪ કુષ્માણ્ડા, ૫ સ્કંદમાતા, ૬ કાત્યાયની, ૭ કાળરાત્રી, "૮ મહાગૌરી, ૯ સિદ્ધિદા. પછી તેમાં પાણી ભરીને કળશ મૂકે છે, તેના "ઉપર શ્રીફળ મૂકે છે અને તેની પૂજા કરે છે. ગૂંગળનો ધૂપ અને ઘીના "દીવા કરવામાં આવે છે. પછી વળગાડવાળાને સ્વચ્છ કરીને સામો બેસારે "છે. અને નવાર્ણવ મંત્રથી (નવ અક્ષરના) અક્ષત મંત્રીને અથવા પાણી "મંત્રીને તે ધૂણવા માંડે ત્યાં સુધી છાંટે છે. તેને ધૂણવાનો વધારે તાર આવે "એટલા માટે પાણી ભરવાની ત્રાંબાની ગોળી ઠાલી ઉંધી પાડીને વેલણવતે વગાડે "છે. નવાર્ણવમંત્રથી અક્ષત કે પાણી મંત્રેલું તેના ઉપર છાંટીને ભૂતને બોલાવે "છે, ત્યારે પોતાના ઘરના માણસનું નામ લે છે કે હું ફલાણો છું, મારો "ધનમાં જીવ રહી ગયો છે, અથવા બાયડીમાં જીવ રહી ગયો છે, તેથી "મારી અવગતિ થઈ છે. મારી માલમતા તમે વાવરો છો માટે મારા છોક- "રાની ચાકરી નહિ કરો તો હું તમને પીડા કરીશ. વળી મારી શુભ ગતિ

---

[1] ટૉડ રાજસ્થાનના બીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૬૮૮ મે ડોગળિયું મટાડી દેવાનો ઉપાય કરવામાં આવે છે તેનુ વર્ણન ઉપર પ્રમાણે જ આપ્યુ છે તેમ જ એમ. હકની મુસાફરીના પુસ્તકમાં તાતાર લામા ધણી ખરી ઉપરની રીત પ્રમાણે તે દેશનું ભૂત (Tchutgour) કેમ કહાડી મૂકે છે તે વિષે વર્ણવે છે.

"થવા સારૂ હું કહું તે ઉપાય કરો પછી ઉપાય કરવાની હા કહીને, હવેથી
"ભૂત કોઈને પીડા કરે નહિ તે વિષેના તેને સમ ખવરાવીને દુર્ગાની સ્થા-
"પના ઉપર હાથ મૂકાવે છે, અથવા ચંડીની પોથી ઉપર હાથ મૂકાવે છે
'ચંડીપાઠ માર્કંડેય પુરાણમા છે, તેમા એક શ્લોક લખ્યો છે જે,—

ग्रहभूतपिशाचाश्च यक्षगंधर्वराक्षसा ।
ब्रह्मराक्षसवेताला कूष्माण्डा भैरवादय ॥ १ ॥
नश्यन्ति दर्शनात्तस्य कवचे हृदि संस्थिते ।
मानोन्नतिर्भवेद्राज्ञ स्तेजोवृद्धिकर पर ॥

ભાવાર્થ—ગ્રહ, ભૂત, પિશાચ, યક્ષ, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, બ્રહ્મરાક્ષસ, વેતાલ, કુષ્માણ્ડ, ભૈરવ આદિ મલીન દેવ છે તે જે મનુષ્યના હૃદયમા ચંડીનું કવચ હોય તેનાથી દૂર નાશી જાય છે જો રાજા પાઠ કરે તો તેનું પ્રતિષ્ટા વધે છે તેમ જ તેના રાજ્યનુ તેજ વધે છે[1]

જ્યારે કોઈ માણુસને ભૂત ધૂણે છે ત્યારે તે કહે છે કે, " મને સોમેશ્વર પાટણ લઈ જઇને મારી શુભ ગતિ કરો, તે એવી રીતે કે, તમે 'ઘરના સર્વ માણુસ ત્યા જાઓ અને તમારા એકના શરીરમા હું ત્યાં આવીશ 'એટલે મારી ગતિ થશે " વળી હરાવેલી જગ્યાએ જઈ પ્હોચતા સુધી કેટલીક બાધા રાખવાનું ભૂત કહે છે એટલે ઘરના માણુસોમાથી એક જણ તે બાધા રાખે છે કોઈને તો તે અડદ ખાવા નહિ એવી બાધા આપે છે, કોઈ ને દૂધની આપે છે, અથવા છાશ, ગોળ કે ગળ્યા માત્રની આપે છે, બહુ આકરી બાધા આપવી હોય તો ઘીની આપે છે, અથવા આંટિયો ખાવાની આપે છે ઘણુ કરીને આવી બાધા ઘરની સ્ત્રી હોય તે રાખે છે કોઈકને ઉભા ઉભા કાળી ઠીમરીમા લઇને ડાબે હાથે ખાવાની બાધા આપે છે, કોઈ પુરૂષને, માથે પાઘડી બાધવી નહિ એવી બાધા આપે છે, એટલે તેને બદલે તે ન્હાનું ફાળિયુ માથે વીંટે છે, કોઈને જોડાની અને પગરખાની બાધા આપે છે અથવા તીર્થે પગે ચાલીને જવાની આપે છે અને કાચળી નહિ પ્હેરવી એવી બાધા આપે છે, તે જ્યારે જોગ આવે છે ત્યારે તીર્થમા જઇને બાધા મૂકે છે જો કદાપિ તીર્થમા જવાય નહિ, અને ફરી કોઈ તેના ઘરનું માણુસ માંદુ પડે તો ભૂત ધૂણીને કહે છે કે, તમે બાધા રાખી છે તે પ્રમાણે

---

1 બોમ્બે લિટરરી સોસાઇટીના ટાન્ઝાકશનના પુસ્તક ૩ જાને પૃષ્ઠ ૭૫ મે જુવો નવી આવૃત્તિ પૃ ૭૯ થી ૯૧ સુધી દસરાના પર્વ વિષેનો નિબધ છે, તેમા દુર્ગા ચંડી વિષે વર્ણન છે

ઉતારવામાં આવતી નથી અને હું ઘણો મુંઝાઉં છું તેથી તમને પીડા કરૂં છું. પછી તે તુરત તીર્થમાં જઈને બાધા મૂકી આવે છે.

બીજી રીતિ નીચે પ્રમાણે છેઃ—જ્યારે કોઈ માણસ માંદું પડે છે ત્યારે તેના ઉપર એક ઘરેણું ઉતારીને કોરે મૂકે છે અને કહે છે કે આટલા બ્રાહ્મણ જમાડ્યા વિના હું એને ફરીને પ્હેરીશ નહિ. ગરીબ માણસ હોય છે તે થાળી અથવા લોટો એ જ રીતે ઉછીતો કરે છે.

પ્રભાસ અથવા સોમેશ્વર પાટણની યાત્રા ઘણું કરીને કાર્તિક શુદિ ૧૧ થી શરૂ થાય છે તે પંચરાત્રી ચાલે છે અને તે પંચરાત્રી પૂર્વજની કહેવાય છે. ઘણું કરીને આખા કુટુંબને યાત્રાએ જવું પડે છે. તેમાં તે માણસનો ભાઈ તેની વહુઓ વગેરે સર્વેએ જવું જોઈયે, કેમકે જો કોઈ પછવાડે રહી જાય છે તો બીજા કોઈની સાથે ભૂત પ્રભાસ નહિ જતાં ઘેર રહી જાય છે.[1] પછી સર્વ જણ પગે ચાલીને, જોડા પ્હેર્યા વિના કે પાઘડી ઘાલ્યા વિના, અથવા જેવી બાધા રાખી હોય તે પ્રમાણે પાળીને જાય છે. ત્યાં પ્હોંચે છે એટલે

---

૧ "તેઓ કહે છે કે નિસને ક્હાડી મૂકવાને આપણે ઇચ્છિયે તો તે કામ ઘણું "કઠણ થઈ પડે છે. (સ્કોટલંડમા ઘરનું કામકાજ કરે એવાં સપનાં રહેનારાં પિશાચને "બ્રૌની કહે છે, અને જર્મનીમાં જેને કોબોલ્ડ કહે છે. તેને જ સ્કાન્ડીનેવિઆમાં નિસ "કહે છે.) એક ઘરમાં એક માણસ રહેતો હતો ત્યાં નિસે હદપાર ઢોંગ કરવા માંડ્યા "તેથી તેને ત્યાં એકલું પડતું મૂકીને બીજે ઠેકાણે જઈ રહેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. કેટ- "લાંક ગાડાં ભરાય એટલો સામાન લઈ ગયા પછી બાકી રહેલો છેલ્લ વેગ્ગો સામાન "લેવાને તે પાછો આવ્યો. તે સામાન માત્ર ખાલી પીપ, નળા અને બીજો એવા જ "પ્રકારનો હતો. બધો સામાન ગાડામા ખડકાઈ રહ્યો એટલે પોતાના નવા રહેઠાણમાં "સુખ થવાની ઈચ્છાથી પેલા માણસે પોતાના જૂના રહેઠાણને અને નિસને છેલ્લી સલામ "કરી, ને ત્યાર પછી તુરત જ તેને કાંઈ કારણને લીધે ગાડાના પાછલા ભાગમાં જોવાને "જવું પડ્યું. તે વખતે જુવે છે તો ત્યાં તેની સાથે જવાને એક પીપમાં "નિસ ભરાઈ પેઠું તેના જોવામાં આવ્યું, એટલે તેની આટલી બધી મ્હેનત વ્યર્થ "ગઈ તેથી નિરાશ થતાં તે ભલો માણસ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો; પણ પેલું નિસ તો "અતિશય હસવા લાગ્યું, અને પીપમાંથી પોતાનું માથું ઝડપથી ક્હાડીને આભા બની "ગયેલા ખેડુતને કહેવા લાગ્યું, "હા હા! આપણે હવે કુચ કરિયે છિયે, જોયું."

"આ વાત જર્મની, ઈંગ્લંડ, અને આયર્લંડમાં ચાલે છે. જર્મન દેશની વાતમાં, "કોબોલ્ડને બાળી નાંખવાને પેલો ખેડૂત કોઠાર સળગાવી મૂકે છે એમ છે, અને ગાડું "હાંકી જતાં તેનો ભડકો જોવાને તે પાછળ જુવે છે તો તેણે કોબોલ્ડને તેની પછવાડે "ગાડામાં જોયું અને તે બૂમ પાડી કહ્યું કે "અમને બ્હાર નીકળી આવવાને વેળા "મળી, અમને બ્હાર નીકળી આવવાને વેળા મળી:—*Vide* Keightley's Fairy Mythology.

સોમપુરા બ્રાહ્મણ હોય છે, તે તેમના સામા આવેલા જ હોય છે. એ લોકોનો એવો ધારો હોય છે કે, જ્યારે સંઘ આવે છે ત્યારે તેમાંથી પોતાના યજમાન જે હોય તેમને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. યાત્રા જનાર માણસનું કોઈ પૂર્વજ, આગળ યાત્રાએ આવેલું હોય, તેણે જેને ગોર કર્યો હોય તે, અથવા તેના કુટુંબનો જે હોય તે, પેલાના ગોરપણાનો દાવો કરે છે. ત્યાં પ્હોંચ્યા પછી બીજે દિવસે સવારે હજામત કરાવી, મૂંછો મુડાવીને સરસ્વતિયે જઈને દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત્ત અને શ્રાદ્ધ કરે છે. (એ વિષેનું વર્ણન પછવાડે કરવામાં આવ્યું છે) પછી ગોરની સૂચના પ્રમાણે સ્નાન કરે છે. સ્ત્રીપુરૂષને એક વસ્ત્રે ન્હાવાની બાધા હોય તો તે પ્રમાણે કરીને ન્હાય છે. પછી ગોર, યાત્રાળુઓને કહે છે કે, "નદીમાં જઈને તીર્થદેવને નમસ્કાર કરો." તેઓ તે પ્રમાણે કરે છે, તેવામાં ગોર નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણે છેઃ--

गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु॥

ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સરસ્વતી, નર્મદા, અને કાવેરી નદી આ જળમાં પ્રવેશ કરો.

પછી સંસ્કૃતમાં, વર્ષ, મહિનો, તિથિ અને વાર ભણીને બોલે છેઃ— "મન, વાચા અને કર્મથી જે જે મેં પાપ કર્યાં હોય તે ધોઈ નાંખવા સારૂ "હું આ તીર્થમાં સ્નાન કરૂ છું; તે જ શ્રીપરમેશ્વરની કૃપા સપાદન કરવાને "અર્થે, દેહ શુદ્ધ કરવાને કાજે, અને પૂર્વજની ગતિ પમાડવાને અર્થે હું "સ્નાન કરૂં છુ." પછી ગોર ન્હાનારને કહે છે કે "હવે તમે તમારૂં સ્નાન "પૂર્ણ કરો." આ પ્રમાણે સર્વેને, એક પછી એક ન્હવરાવે છે. તેઓ જેવા ન્હાઈને ઉપર આવે છે કે, માગણ લોકો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણો હોય છે તે, તેમને વળગી પડે છે, એટલે, દક્ષિણા વ્હેંચી આપે છે. ત્યાં આગળ એક પીપળાનું ઝાડ છે, તે શ્રીકૃષ્ણના વારાનું છે એમ લોક ધારે છે. યાત્રાળુ લોકો આ પીપળાની પૂજા કરીને, પછી તેને ઠંડુ પાણી રેડે છે, તેનુ કારણ એવુ કે પૂર્વજ દેવના પીવામા તે પાણી આવે. પછી તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરે છે. એ પીપળાને જોઈને વળગાડવાળું માણસ તુરત ધૂણવા મંડી જાય છે, અને આખો ફેરવી દે છે. પછી ગોર તેને કહે છે કે "હવે તમે અહિં 'રહો, તમે જે ધર્મ કરવાને કહેશો તે પ્રમાણે કરવામાં આવશે." જો તે વાત ભૂત માન્ય કરે છે તો પછી કહે છે કે ૧૦૮ બ્રાહ્મણ જમાડો, અને નીલ (વાછડો વાછડી) પરણાવો. જે રીતે માણસ પરણે છે તે રીતે વાછડો વાછડી પરણાવીને તે બન્નેનાં પૂછડાં એકઠાં એક જણ ઝાલી રહે છે.

મરનારનાં કુટુંબી તે પૂછડાં ઉપર પાણી, દૂધ, અને તલ સહિત તર્પણ કરે છે. તેનું વર્ણન વેદના કર્મકાણ્ડમાં કરેલું છે તેમાં એક શ્લોક એવો છે કે,—

भूतयोनिषु ये जाता प्रेतयोनिषु ये गताः।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नीलपुच्छेषु तर्पिताः ॥

ભાવાર્થ—જે કોઈ મારા પૂર્વજમાંથી ભૂત જાતિમાં ઉપજ્યા હોય તથા પ્રેત જાતિમાં ગયા હોય તે સર્વે આ નીલને વાછડા વાછડીનું જોડું, પૂછડે તર્પિત કરવાથી તૃપ્ત થાઓ.

આવા શ્લોક આશરે ૧૨૫ છે તે ભણીને જળ રેડે છે, તથા જેટલાં પોતાનાં કુટુંબી મરી ગયાં હોય તેને સંભારીને પાણી રેડે છે. પછી રાંધેલા ચોખાના ૧૦૮ પિંડ કરીને પૂર્વજોને નામે મૂકે છે. બીજાંનાં નામ આવડતાં ન હોય, એટલે નીચેનો શ્લોક ભણીને મૂકે છેઃ—

विद्युच्चोरहता ये च दंष्ट्रिभिः पशुभिस्तथा।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिंड ददाम्यहम् ॥

ભાવાર્થઃ—મારા પૂર્વજમાંથી જે કોઈ વિજળીથી, ચોરથી, દાંતવાળા જાનવરોથી, તથા પશુથી મરણ પામ્યાં હોય તેઓનો ઉદ્ધાર થવા સારૂ આ પિંડ હું આપું છું.

આમ છતાં પણ, કોઈ વાર તો ભૂત કહે છે કે, "અહિં મને સારૂ "લાગતું નથી, માટે હું મારા ઘરમાં જઈને રહીશ, ત્યાં એક ગોખમાં "મારા નામનું શ્રીફળ મૂકીને તેની પૂજા કરજો." પછી ગોર તેને બહુ કાલાવાલા કરીને કહે છે કે, "સરસ્વતીના કિનારા ઉપરની આવી રમણીય "જગ્યા મૂકીને તમે જાઓ છો? ના ના નક્કી તમારે તો અહિયાંજ રહેવું." આટલું કહેતાં છતાં પણ કેટલાક ભૂત તો ઘેર પાછાં જાય છે. જો તે રહેવાની હા કહે છે તો તેના કહેવા પ્રમાણે પ્રભાસમાં પુણ્યદાન કરે છે.

સાંજ પડે છે ત્યારે હજારો યાત્રાળુ લોકો એકઠા થઈને સરસ્વતીનું પૂજન કરે છે. ત્યાર પછી પડિયામાં ઘીના દીવા પ્રકટી વ્હેતા મૂકે છે, તેથી કરીને નદીમા ઝગઝગાટ થઈ રહે છે.[૧]

આ પ્રમાણે યાત્રા પૂરી થાય છે એટલે સર્વે યાત્રાળુ લોકો ઘેર જાય છે.

જો કદાપિ ભૂત નીચી જાતનું હોય છે તો તેને ભૂવા લોકો કહાડી મૂકે છે. તેઓને શૂદ્ર દેવી પ્રસન્ન હોય છે; જેવાં કે, બહુચરાજી, ખોડિયાર,

૧ આણાકયની પાપશુદ્ધિમાંથી આ રીત ખરેખરી ચાલેલી જણાય છે. જુવો આગ ન્હેલાને પૃષ્ઠ ૧૦૪ મે.

છે. ત્યારે તેને દેરૂં મોકલવાનું કહીને બ્હીવરાવી મારે છે. કદાપિ તે બ્હીક બતાવતો ન હોય, તો પણ, સર્વના માનવામાં આવી જાય છે કે જેનું દેરૂં એના ઘરમાં છે તે એની માતા, નક્કી એના શત્રુની ખબર લેશે. જેને ઘેર દેરૂં મોકલવામાં આવે છે તેનું ઘર, પૃથ્વી હાલતી હોય ને થાય તેમ ઝોલે ચડે છે, નળિયાં હલમલી જાય છે, ઘરનાં ઢોર ધ્રુજી જાય છે, અને ઘરધણી પોતે દેવીથી ત્રાસ પામી જાય છે. આ પ્રમાણે બને છે એટલે પછી તે વળગાડવાળા માણુસને આસપાસ બેઠેલા પૂછે છે કે "તું કોણ છે?" ત્યારે આળસ મરડી, હાથ પગ પછાડીને બોલી ઉઠે છે કે "હું શિકોતર છું, મને બ્હેચ-"રિયા કોળિયે મોકલી છે. જો બ્હેચરિયાને રાજી કરવામાં આવશે તો "અને તે મને પાછી બોલાવી લેશે તો, હું જઈશ, નહિતર ઘરનાં બધાં "માણુસોનો અને ઢોરનો હું જીવ લઈશ." પછી બ્હેચરિયાને તેડવા મોકલીને તેને કહે છે કે, "ભાઈ! તમે ગમે તે લઈને પણ તમારા દેરાને પાછું બોલાવી "લ્યો." એટલે બ્હેચરિયો પોતાને વળગાડ થયો હોય એવો ડોળ કરે છે અને એક લૂગડાનો કાકડો કરીને તેલમાં બોળી સળગાવે છે પછી તે ઘરનાં સર્વે માણુસના ઉપર અને ઢોર ઉપર ઉતારીને બે ત્રણ વાર પોતાના મ્હોંમાં ઓસે છે અને પછી સળગતો બ્હાર ક્હાડીને પોતાના શરીરમાં દેરાને

"વાદિયોએ કરેલો તિરસ્કાર અને તે સર્વેને જાણુ થયેથી નાતો થવાની હતી તે થઈ
"નહિ, એ વાત સાબિત કરવા સારૂ આસિસ્ટન્ટ જજ્જે ઈશ્વર સૂરજી તથા નાતગોર
"ન્હાનાભાઈ વિષ્ણુરામની સાક્ષી લીધી. તે ઉપરથી, સદરહુ મુદ્દો સાબિત થવા વિષે
"આ જજ્જની ખાતરી થવાથી, તે મુદ્દાને માટે રજુ કરેલા બીજા ચોદ સાક્ષિયો લીધા
નહિ વળી જે ભગિયાદ ટાકલું વળગાડ્યું હતું તે ઘરમાં પેઠો ન હતો પણ બ્હાર રહીને વળગાડ્યુ હતું
'અને અપીલના વાદીની વહૂ માંદી હતી તેના ઉપર જરા પણ પાણી છાંટ્યુ ન હતુ તેથી ઘર અપવિત્ર
"થઈ શકે નહી એ મુદ્દો સાબિત કરવાને અપીલના વાદિયે ચાર સાક્ષી રજુ કર્યા હતા.
"આ મુદ્દાનો પૂરાવો પૂરતો જાણીને આ. જજ્જે બીજા બે સાક્ષિયો રજુ રાખેલા લીધા
"નહિ, અને ઠરાવ કર્યો કે, અપીલનો વાદી પોતાની આબરૂને નુકસાન પ્હોંચ્યાનું
"સાબિત કરી શક્યો છે, અને ભૂત ક્હાડવાની ગમે તે જાતિની માત્ર ક્રિયા કરવાના કારણ
"ઉપરથી તેને નાતબ્હાર મૂક્યો એ પૂરતુ કારણુ નથી, તેથી આબરૂને નુકસાન કરવાનો
"કોઈ સબબ ન્હોતો માટે આસિસ્ટન્ટ જજ્જે આબરૂનુ નુકસાન તથા અપીલના
"વાદિયે જમણુ ખોયુ તે ધ્યાનમાં લઈને બધા ખર્ચ સાથે રૂ ૯૯) નુકસાનના અપાવ્યા
અને અપીલના પ્રતિવાદિયોએ દાવો નાસાબિત કરવાને જે સાક્ષિયોને સમન્સ કરાવી
"બોલાવ્યા હતા તેમની કોઈને અગત્ય નહિ જણાયાથી રજા આપી.'

આસિસ્ટન્ટ જજ્જનુ આ હુકમનામું, જજ્જે ફેરવ્યુ, પણ છેવટે અપીલકોર્ટે મુદ્દામાં મંજુર રાખીને (સન ૧૮૩૨) અસલ વાદીને એક રૂપિયો તથા બધું ખર્ચ અપાવ્યું.

પાછું લીધું એમ જણાવે છે. આ ચમત્કાર જોઈને જોનારા દંગ થઈ જાય છે. કોઈ વાર તો વળગાડવાળાનું સગું હોય છે તે ગામના ઠાકોરને ત્યાં ફરિયાદે જાય છે. મનમાં ઢચુપચુ થતા ઠાકોર બ્હેચરિયાને તેડવા મોકલે છે અને પોતાને કાંઈ વચ્ચે પડવાની પંચાત નથી અને એના ઉપર કાંઈ સત્તા ચલાવાની નથી એવું ડોળ બતાવીને દેરૂં પોતાને ઘેર બોલાવી લેવાનું તેને કહે છે. બ્હેચરિયો સમજે છે કે ઠાકોરની સાથે વધારે હુજ્જત કરવી, એ ઠીક નહિ એટલે માતાને પાછી બોલાવી લેવાનું વચન આપે છે.

કોઈ કોઈ વાર તો ઠાકોર પોતે પોતાનું દેરૂં રાખે છે. એક અમારા ઓળખાણવાળો ઠાકોર હતો તેને કેસરબાઈ માતા આવતાં હતાં. જ્યારે તેના ખેડુત ગામ છોડીને જવાની મરજી જણાવતા ત્યારે તે તેમને ક્હેતો કે મારી માતા તમારી પછવાડે આવશે, એટલે ખેડુતો બ્હીને ગામ છોડી જતા રૂંહેતા. વળી એમ પણ ક્હે છે કે તે પોતાના લ્હેણદારોને એ જ રીતે બ્હીવરાવીને લ્હેણુ પતાવી દેતો હતો.

દેરાનો વળગાડ ક્હાડવાને કેટલીક વાર ભૂવાને પણ બોલાવવામાં આવે છે.

જ્યોતિષમાં કેટલીક તિથિઓ લખેલી છે તે દિવસે કોઈ સ્ત્રી જન્મી હોય છે તો તે વિષકન્યા અથવા ખોટી નજરવાળી ક્હેવાય છેઃ તે ડાકણના નામથી ઓળખાય છે અને જેના ઉપર તેની નજર પડે તેને વળગાડના જેટલી પીડા થાય એમ ધારે છે. કોઈને કાંઈ બેચેની થાય છે તો તેને લાગે છે કે કોઈ ડાકણની નજર લાગવાથી થયુ છે. ઘણું કરીને ચારણ કે વાઘરીથી નાતની બાયડિયો ડાકણ હોય છે. નજર લાગે નહિ એટલા માટે ઘણી સાવધાની રાખવામાં આવે છે, તેમાં લ્હોડું પાસે રાખવામાં આવે છે, કે કાળી નિશાની શરીરે કરે છે, અથવા મંત્ર કે માદળિયું પાસે રાખવામા આવે છે.

ગૂજરાતમાં છ પ્રકારના મંત્ર ચાલે છે, તે મંત્ર શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા છેઃ ૧ "મારણ મંત્રમાં માણસને મારી નાંખવાની શક્તિ છે, ૨ મોહન "મંત્ર કાનને તથા આંખોને ભ્રમ ઉપજાવે છે. ૩ સ્તંભન મંત્ર ચાલતું હોય "તેને બંધ કરે છે. ૪ આકર્ષણ મંત્ર વડે કોઇને ખેંચી લેવુ હોય "તો તેને ખેંચી શકે છે. ૫ વશીકરણ વડે કોઈને વશ કરવુ હોય તો તેમ "થાય છે, ૬ ઉચ્ચાટન એટલે કોઇને પીડા કરવાના મંત્ર હોય છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૫ની સાલમાં ભાવનગરના રાવલ વજેસિંહનો ટીલાયત કુંવર દાદુભા સિહોરમાં મરણ પામ્યો. આવા સમયમાં તેના ઓરમાયા ફટાયા ભાઈ નારૂભાએ પચીશ બ્રાહ્મણોને ભાવનગરમાં પ્રયોગ કરવા બેસાર્યા હતા. દાદુભા પણ પોતાના મરણ પ્હેલાં થોડી વાર અગાઉ ભાવનગરમાં

રાવળની સાથે દરિયો પૂજવાના વાર્ષિક હેવારને દિવસે હાજર થવાને આવ્યો હતો, ત્યાં આગળથી તે માંદો પડ્યો. આ વાત ઉપરથી સિહોરના લોકને ભ્રમ પડ્યો કે નારૂભાએ પોતાના ભાઈનો જીવ લેવા સારૂ બ્રાહ્મણો પાસે પ્રયોગ કરાવ્યો અને નારૂભાની મા ન્હાનીબાએ કુંવરને શણગારવાના ફૂલમાં દ્વિદલ મંત્રાવીને નાંખ્યાં હતાં. દાદુભાની માએ પોતાના દીકરાની રક્ષા કરવા સારૂ પોતાની પાસેનો બધો પૈસો ખર્ચીને ઘણા દેશી પરદેશી મંત્રજંત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણ, જતિ, ફકીર, આદિને ભેગા કર્યા. લોકોમાં ચાલતા વ્હેમ સંબંધી નિબંધ ઉપરથી જે અમોએ ઘણો ભાગ લીધેલો છે તેનો કર્તા પણ રાણિયે બોલાવેલા બ્રાહ્મણોમાં હતો. બધા મળીને આશરે ૧૦૦ જણ હતા, તેમાં કેટલાએક મૃત્યુંજયના મંત્રથી મહાદેવ ઉપર અભિષેક કરતા હતા, તથા કેટલાક બગલામુખી આદિ દેવીના પાઠ કરતા. એક કલકત્તાનો વાણિયો હતો, તે મંત્રજંત્રમાં ઘણો કુશળ હતો. સર્વેએ પોતાનું ચાલ્યું એટલું કર્યું, તથાપિ કુંવર દાદુભા તો દેવલોક પામ્યો. તે ઉપરથી વાતો ચાલી કે નારૂભાએ હવન કરાવ્યો, તેમાં બકરાંના મ્હોંમાં કંગર ભરીને તેમને કુંડમાં હોમ્યાં તથા પ્રયોગમાં બેસનારા બ્રાહ્મણો તેલમાં તથા લોહીમાં ન્હાયા હતા. તેમાં ગિરજાશંકર કરીને એક મુખ્ય હતો તેને બ્હીક લાગી જે કુંવરના ભણીનાં માણસ મને મારી નાંખશે. તે ઉપરથી નારૂભાએ તેને પાંચ સિપાઈ આપ્યા હતા તે તેની સાથે જ્યાં જાય ત્યાં જતા હતા. ઘણા લોકો એમ સમજે છે જે, આ બ્રાહ્મણે પ્રયોગ કરીને દાદુભાને માર્યો છે.

એ પ્રમાણે બીજી ઘણી વાતો મારણમંત્રની સંભળાય છે. કોઈ માણસ અચાનક મરી જાય છે, તો એવું ધારવામાં આવે છે કે, એને મૂઠ મારીને મારી નાંખ્યો. મૂઠ માર્યાથી ઝાડ સૂકાય, પથ્થર ફાટે, એવી ગપ્પાંની વાતોનો લખતાં પાર આવે નહિ એમ છે.

મોહનમંત્રની વાતો મંત્રશાસ્ત્રમાં છે. તેઓના રચનારાઓને તે વેળાએ એ વિષે જે જ્ઞાન હશે તે કરતાં હવણાં ગૂજરાતમાં વધારે મોહનવિદ્યા સંભળાય છે. તે એવી રીતે કે, આંખોને તથા કાનોને મોહ ઉપજાવવાની કળાઓ જાણનારા, કોઈ ઘરેણું કૂવામાં નાંખી દઈને, બીજી જગ્યાએથી ક્હાડી દેખાડે છે, તથા અજાણ્યા માણસોનાં નામ બોલી દેખાડે છે, તથા લુગડું બાળી દેખાડીને સાજું કરે છે. આંબાનું ઝાડ તુરત ઉત્પન્ન કરે છે. ચામડાનો સર્પ કરે છે; કાંકરાના રૂપિયા કરે છે, ઠાલા હાથમાંથી હરેક પ્રકારની જણસો ક્હાડે છે, તે દેખીને મૂર્ખ લોકો એમ સમજે છે કે, કોઈ દેવની સાહાય્યતા વિના આવું કામ થઈ શકે નહિ.

સ્તંભન મંત્ર વિષે એવું લખવામાં આવ્યું છે કે, એથી શત્રુનું લશ્કર આવતું હોય તો થોભી રહે તથા વાજાંવાળા લોકોનાં વાજિંત્ર બંધ થઈ જાય, સામાવાળિયાની બુદ્ધ બંધ થઈ જાય, વ્હેતું પાણી બંધ થઈ જાય, અને નાસતો ચોર ઉભો રહે.

આકર્ષણ મંત્ર વિષે નીચે લખેલી વાત બહુ સાધારણ છે. કોઈ એક રાણિયે પોતાની દાસીની પાસે, ચૌટામાંથી ફુલેલ તેલ મંગાવ્યું હતું, તે લઈ ને દાસી આવતી હતી, તેવામાં, તેને એક જતિ મળ્યો. તેણે કહ્યું કે, એમાંથી મને એક શળી ભરીને લેવા દે, એમ કહીને તેણે આકર્ષણ મંત્ર ભણીને પેલી શળી તેલમાં ફેરવી, પણ તેની દાસીને કાંઈ ખબર પડી નહિ. કટોરામાં તેલ ફરતું દેખીને રાણિયે દાસીને પૂછ્યું કે, રસ્તામાં તને કોઇ મળ્યું હતું? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, આપણા ગોરજિએ એક શળી ભરી લીધી છે, એ વિના બીજું કોઈ મને રસ્તામાં મળ્યું નથી. રાણિયે તે સાંભળીને એક મ્હોટો પથ્થર પડ્યો હતો, તેના ઉપર તેલ રેડી દીધું. એટલે, રાતમાં તે પથ્થર ઉડીને પેલા જતિના અપાસરામાં પડ્યો. પછી એ વાતની રાજાને જાણ કરી ત્યારે તેણે જતિને મારી નાંખ્યો.

આપણા જોવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે બીજા ભીમદેવના સલાહકાર અમરસિંહ શેવડાએ, માણસ, સ્ત્રિયો, અને દેવને વશ કરી લીધાં હતાં, તે વશીકરણ મંત્રની સાહાય્યતાથી. તેનો ધણી પણ મંત્રવિદ્યા જાણતો હતો એવું તેને માથે બ્હોતાન છે.[૧]

કોઈ એક રાજા હશે તેને બે રાણિયો હતી. તે દરેકને એક બ્રાહ્મણે વશીકરણ મંત્રની ચીઠી આપી. તેમાં લખ્યું હતું કે "જો મ્હોટી રાણી પસંદ "કરવામાં આવશે તોય ઠીક છે ને ન્હાની રાણી પસંદ કરવામાં આવશે તોય- "પણ ઠીક છે." બન્ને રાણિયોએ પોતપોતાના મનમાં જાણ્યું કે, ચાલો આપણું કામ થયું. રાજાને આ વાતની ખબર પડી આવી, એટલે, તેણે જે માદળિયામાં ચીઠીયો ઘાલી હતી, તેમાંથી કહાડી લઈ ને વાંચી જોયું તો તેથી હસવું આવ્યું. એ જ પ્રમાણે, ભવિષ્ય વર્તનારા બ્રાહ્મણો, કોઈ સ્ત્રીને બાળક અવતરવાનું હોય છે ત્યારે તેમને ચીઠીયો મંત્રીને આપે છે, અને કહે છે કે, કશું પણ અવતર્યાં અગાઉ વાંચવી નહિ. તેમાં લખે છે કે "પુત્ર નહિ પુત્રી." એનો અર્થ, પુત્ર નહિ પણ પુત્રી એમ થાય, અને એથી ઉલટો પણ થાય. કોઈ કોઈ વાર તો પુરૂષને છાનું રાખવાના સોગન દઈ ને કહી રાખે છે કે, તમારી સ્ત્રીને દીકરો અવતરશે અને તેની સ્ત્રીને પણ તેવા જ સોગન દઈ ને

૧ જુવો પ્રથમ આવૃત્તિ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૫૧-૫૨.

કહી રાખે છે કે તમને દીકરી અવતરશે. જ્યારે જે અવતરવાનું હોય છે તે અવતરે છે, ત્યારે પેલા વહૂવરના જોડાને તે કહે છે કે, તમારા બેમાંથી કોઈને શ્રદ્ધા હતી નહિ માટે ખરી વાત તમારાથી સંતાડી રાખી હતી.[1]

---

૧ ડાક્ટર હેનરીના ગ્રેટ બ્રિટનના ઇતિહાસના સાંધણમાં પૃષ્ઠ ૩૮૪ મેં સ્કોટના ધંતર મંત્રના શોધનો ઉતારો કરી લેતા આન્ડ્રુસ કહે છે કે, હાસ્યજનક મંત્ર ઉપર વિશ્વાસ રહેવાથી ચમત્કાર ઉત્પન્ન થયેલા છે તે વિષે વાતો આપણા ટીખળી ગ્રન્થકર્તાએ લખી છે તે અતિશય હસવું આવે એવી છે. તેમા એક વાત એવી છે કે દુ:ખ પામનાર માણસના આગળ એક ગરીબ સ્ત્રી થોડાક શબ્દો બબડી જઈને બધા રોગનું નિવારણ કરી દેતી હતી, અને તેને બદલે, તેને એક પેની ને એક પાઉં મળતો હતો. છેવટે, આ જગત્માં અને આવતી દુનિયામાં બળી મરવાનો તેને ત્રાસ લાગ્યો, તેથી તેણે કબુલ કર્યું કે મારૂ બધુ જાદુ આ સબળ અક્ષરોમાં રહેલુ છે. તે એ અક્ષરો માંદા માણસના કાનમાં ઝીણે સ્વરે કહેતી હતી, તે આ પ્રમાણે છે—

> "Thy loaf in my hand,
> "And thy penny in my purse,
> "Thou art never the better.
> "And I—am never the worse."

જેઓએ વાંચેલુ હોય તેઓને અમે સ્મરણ કરાવિયે છિયે કે ઉપરની તુકનો ઉપયોગ "Bride of Lammermoor" ના સમાપ્તિના પ્રવેશો માંહેલા એકમાં કરેલો છે. વળી સર જ્યોર્જ હેડના "આપુલિયસ"ના ભાષાન્તરમાં આવા પ્રકારનો એક ગૂઢાર્થ પ્રત્યુત્તર છે, તે જૂવો—

ઇંગ્લિશ શિલ્પશાસ્ત્રી માંહેના વિષે એવુ કહેવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે એણે વીન્ડસર કેસલની ઇમારત પૂરી કરી ત્યારે એક ભીંત ઉપર તેણે નીચે પ્રમાણે શબ્દો કોરાવ્યા—

"This made Wykeham."

તેની ગરૂરીના એક દાખલા તરીકે તેના શત્રુઓએ આ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરયો, પણ તેણે એ વાક્યનો સત્વર અર્થ સમજાવી દીધો કે, મેં કિલ્લો કરયો છે એમ એનો અર્થ નથી, પણ મને કિલ્લાએ કરયો છે એમ એનો અર્થ છે.

જ્યારે ક્રિસસ માયરસના ઉપર ચડ્યો ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામા આવેલું છે તે સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે, "ક્રિસસ હેલિસ ઉતરવાથી એક મ્હોટા રાજ્યને ઉંધું વાળી નાંખશે!" આ ઉપરથી ક્રિસસે એવી ધારણા કરી કે શત્રુની સત્તા હુ ઉંધી વાળી નાંખીશ, પણ ખરૂં જોતાં તેણે પોતાની જ સત્તા ઉંધી વાળી દીધી. બને પ્રકારમાં ઉપરનું વચન ખરૂ પડી શકે એવું છે.

વળી શેક્સપિયરના લખાણમાં પણ એમ જ છે.—

> "The Duke yet lives, that Henry shall depose;
> But him outlive, and die a violent death.
> Why, this is just,
> *Aio te, Æacida, Romanos vincere posse.*"

Second Part of King Henry VI., Act I sc. 4.

ભૂત કહાડવાના કામમાં એક મંત્ર ઘણો ચાલે છે તે એક જ વિષે અમે વર્ણન આપિયે છિયે; એ બૌદ્ધ મંત્ર છે અને ઘંટાકરણ વીરનો મંત્ર કહેવાય છે. એ મંત્રથી જેવું શુભ અશુભ કામ સાધી લેવાનું હોય તે પ્રમાણે શુદિ અને વદિમાં તેનો આદર કરવામાં આવે છે. સાધનાર બગીચામાં, દેવ-મંદિરમાં કે ઘરમાં કોઈ ચોખ્ખી જગ્યા હોય ત્યાં, મંત્ર સાધવા એકાન્તમાં બેસે છે. પ્રથમ તો—

ॐ ह्रीँ क्लीँ गंगाजलाय नमः

એ મંત્રથી સ્નાન કરે છે. ત્યાર પછી,

ॐ ह्रीँ क्लीँ आनददेवाय नमः

એ મંત્રથી શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરે છે, ત્યાર પછી

ॐ ह्रीँ श्री भूमादिदेवतायैनमः

એ મંત્રથી પૃથ્વીની પૂજા કરીને તે ઠેકાણે બેસે છે. પછી ધૂપ તથા ઘીના અને તેલના દીવા સળગાવે છે. પછી કાગળ ઉપર કે તાડપત્ર ઉપર ઘંટાકરણ વીરની મૂર્ત્તિ કહાડે છે તેમાં તેના કાનમાં ઘંટા પહેરાવેલી ચીતરે છે, અને નીચે લખેલો મંત્ર તેમાં લખીને તેનો જપ કરે છેઃ—

ॐ नमो घंटाकर्णो महावीरः सर्वव्याधिविनाशकः ।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ॥ १
यत्र त्वं तिष्ठसि देव लिखितोऽक्षरपंक्तिभिः ।
रोगास्तत्र प्रणश्यंति वातपित्तकफोद्भवाः ॥ २
तत्र राजभयं नास्ति याति कर्णे जयाक्षरं ।
शाकीनीभूत वैताला राक्षसाः प्रभवंति न ॥ ३
नाकाले मरणं तस्य न च सर्प्पेण दृश्यते ।
अग्निचोरभयं नास्ति ॐघंटाकर्ण नमोऽस्तु ते ॥ ४

ठः ठः ठः स्वाहा

આ મંત્ર બેતાળીશ દિવસમાં થઈને તેત્રીશ હજાર વાર જપવો પડે છે. પછી ધૂપ દેવામાં આવે છે એટલે મંત્ર પરિપૂર્ણ થાય છે. તે પછી માદળિયામાં રાખે તો ભૂતપ્રેતાદિક ન્હાશી જાય, રાજાનો ભય ઉપજે નહિ, બુદ્ધિબળ વધે, શત્રુ વશ થાય; અથવા તેની સ્ત્રી તેને વશ થાય, (કોઈવાર આ કામ કઠિણ થઈ પડે છે.) તેમ જ ઘરની ભીંત ઉપર તેને ચ્હોડવામાં આવે તો

સાપ, ઊંદર અને બીજાં ઝેરી પ્રાણી તેમાંથી જતાં રહે છે, તેમ જ ભૂત પણ ન્હાસવા માડે છે.[1]

---

[1] રક્ષાણી (વજ્રમુદ્રી) અને લપેટતાના ઉપર દાબ રાખનાર સાધન તરીકે વધારે કુલીન રોમન છોકરાઓની ડોકમાં માદળિયું ઘાલવા વિષે પ્લુટાર્ક કહે છે પણ યાહુદી લોકો જેમ ખ્રિસ્તની વેળા પછીથી તેમના રક્ષણીને મંત્ર અથવા રક્ષા તરીકે ખોટાથી બચી જવાનું સાધન ગણતા હતા, તેમ, ખ્રિસ્તના સમયમાં પણ, તેની ગણના તેઓ એ પ્રમાણે કરતા હતા એવો સંભવ છે ખ્રિસ્તના પછી સુમારે ૫૦૦ વર્ષે લખેલું હિબ્રુ ટારગમ અથવા યાહુદી લોકોનું ખાલડી ભાષામાં ધર્મપુસ્તક છે, તેમાં એક વાક્ય ચમત્કારિક છે, તે ખ્રિસ્તે (Matt xx iii 5) શું કહ્યું છે તે બતાવી આપે છે, તથા હવણાના યાહુદી લોકોના પોતાના રક્ષણી વિષે શા વિચાર છે તે જણાવે છે તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે —"ઈઝરાયલના ઈશ્વરપૂજક સમાજે કહ્યું છે કે, "સર્વ 'લોકોમાંથી મને પસંદ કર્યો છે, કેમકે હું મારા ડાબા હાથ ઉપર અને મારા માથા "ઉપર રક્ષણી બાંધું છું, અને મારા બારણાની જમણી બાજુએ, લેખ બાંધ્યો છે તેનો "ત્રીજો ભાગ મારા સૂવાના ઓરડાની સામે આવેલો છે કે જેથી કરીને દુષ્ટ પિશાચો મને 'નડવાને શક્તિમાન થાય નહિ"—See Parkhurst's Greek Lexicon, also Bishop Patrick, and Calmet quoted by D Oyly and Mant, in a note on the passage in St Matthew

રેફરમેશનના પ્હેલા, એડિમ્બરોના બાંધેલા ઘરોના દ્વાર ઉપર આવા વાક્યો છે —' *In thee, O Lord, is all my trust,"* *"In Deo est honor et gloria,"* *"Blissit be ye Lord in al his giftis"* તે મંત્ર અથવા રક્ષણી તરીકે લખવામાં આવેલાં કહેવાય છે, તે એવા ઈરાદાથી કે ઘરમાં દુષ્ટ પિશાચો રહી શકે નહિ, અને દેવતાનું નામ નિરંતર દાખલ કરવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી આ વાતને ટેકો મળે છે—*See Chamber's Traditions of Edinburgh*

સેન્ટ ઈફ્રિમ (Ephrem) કહે છે કે "જેમ યાહુદિયોમાં બલિદાન આપેલા ઘેટાના લોહીવતી ચોકઠા ઉપર નિશાનિયો કરવાનો ચાલ હતો, તેમ, પ્રાચીન કાળના ક્રિશ્ચિયનો પોતાના બારણા ઉપર અમૂલ્ય અને જીવદ ક્રૉસ કહાડતા હતા" કોળિયાનો ઘરમાં પ્રવેશ થાય નહિ, એટલા માટે મુસલમાનો કૂરાનની કલમો લખીને પોતાના ઘરમાં ચોડે છે, તે ઘણી વાર અમારા જોવામાં આવ્યું છે.

નાઈગર નદીના મૂળનો શોધ કરવાને જે લોકો ગયા હતા, તેઓ માઉઝા (Maussa) ગામમાં એક મ્હોટા ઝુંપડામાં ઉતર્યા હતા, તે વિષે તેઓ આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે (ભાગ પહેલો પૃ ૨૧૭) —'એના મધ્ય ભાગમાં મ્હોટા ઝાડનું એક થડ છે "તેને આધારે છાપરૂં રહેલું છે, તેમાં બારણાને ઠેકાણે બે બાકાં રાખ્યાં છે તે એક 'બીજાની સામે છે, અને તેમના ઉપર ભીંતે લટકાવેલા આરબી ભાષામાં લખેલા બે "મંત્રના કાગળ છે તે એટલા માટે રાખેલા છે કે આગથી ઘર બળી જાય નહિ" વળી એ જ પુસ્તકના બીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૨૩૧-૩૨ મે જુવો

આ મંત્રમાં ઉપર ઉપરથી અર્થ વિનાની અને શેળભેળ ભાષા જણાઈ આવે છે, તો પણ શાસ્ત્રીય નિયમને અનુસરીને તેની રચના કરવામાં આવેલી છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

નિબંધકર્ત્તા કહે છે કે, આગળના કરતાં હવણાં ભૂત ઘણાં ઓછાં થઈ ગયાં છે, તેનાં કારણ લોકમાં ચાલે છે તે માંહેલું એક તો ઘણું નવાઈ જેવું છે: "કેટલાક અજ્ઞાની લોકો કહે છે કે, અંગ્રેજ સરકારની પડઘમના "ઘોષથી ભૂત ન્હાશી ગયાં. તેનું કારણ કે પડઘમની એક બાજુએ ગાયનું "ચામડું મઢેલું હોય છે (તેના શબ્દથી હિન્દુના દેવ ન્હાશી ગયા) તથા "બીજી બાજુએ સુવરનું ચામડું છે (તેના શબ્દથી મુસલમાન લોકોના "દેવ નાશી ગયા) તેથી ભૂત ઓછાં થયાં અને મંત્રજંત્ર પણ જૂઠા પડ્યા." કલોડિયસ બચાનન જેણે સેંટ ટોમ ક્રિશ્ચિયનનાં કેટલાક દેવલ જોઈ આવીને તેનું વર્ણન લખ્યું છે તે તેમાં લખે છે કે, ઉપરના શિખરની અંદર ઘંટ લટકાવવાને બદલે કેટલાક દેવલના ઘંટ તેના બીજા ભાગમાં લટકાવવામાં આવ્યા હતા; તેનું કારણ જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે એવુ ઉત્તર મળ્યું કે હિન્દુનું કોઈ દેવાલય પાસે હોય છે, ત્યારે અમારા દેવળના ઘંટનો મ્હોટો નાદ સાંભળવો તેમને ઠીક લાગતો નથી, કેમકે તેઓ કહે છે કે એથી અમારા દેવ નાસે છે.[1]

"આવા ધર્મના મંત્રનો, રુશિયામા હજી લગણ એવા પ્રકારનો અને એ કરતાં વધારે, "ઉપયોગ કરવામા આવે છે. ઘણું કરીને વ્યાપારિયો, તેમા મુખ્યત્વે કરીને જાહેર બજાર-"ના વ્યાપારિયો પોતાની દુકાનમા વસતા નથી (હિન્દુઓની પેઠે) અને આ પ્રમાણે "તેઓને રક્ષણ વિનાની રહેવા દે છે, પણ તેઓ સાકળ અને દાડાથી પાકો બદોબસ્ત "કરે છે તો પણ, તેનાથી તેનું રક્ષણ થાય છે એમ તેઓ ઘણું કરીને માનતા નથી, "પણ પોતાના દેશના લોકના વ્હેમથી તેનુ રક્ષણ થાય છે એમ માને છે. તેઓ "બારણાને અને બારિયોની ફરીને છાપ કરે છે, અને તેઓનો સાધુ સેણ્ટ નિકોલાસ "આવા પ્રકારની જગ્યાનો રક્ષક છે, એમ તેઓ માને છે તેથી કોઈ ચોર ચોરી કરવાને "હિમ્મત ચલાવતો નથી, બાકી સાકળો અને દાડા તો તેમના જોર આગળ ટકી શકે નહિ * * * મૂર્ત્તિપૂજાના સમયમા બુદ્ધની પૂજા તેના સમાન હશે"—Russia, by Thompson: Smith, Elder, and co, 1848.

[1] મુસલમાન બાંગ પોકારતા હોય છે ત્યારે તેનો અવાજ કાને પડે નહિ, એટલા માટે હિન્દુઓ કોઈ કોઈ વાર પોતાના કાન બધ કરે છે. શિખ સરકારે તાણીને બાંગ પોકારવાનો ચાલ ખરેખરો બધ કર્યો છે. *Vide* Shore's notes on Indian Affairs, Vol II p. 412

જ્યારે નવમા સૈકડાના મધ્યમા સેણ્ટ આનશારની સત્તાથી જટલાડમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મની સંપૂર્ણ છૂટ મળી, ત્યારે "તેઓને બીજી છૂટો મળી તે સાથે ઘંટ વગાડવાની

टीप. अ.—अन्य देशमां भूत

ભૂતનિબંધ વિષે નીચેની ટીકા, "બૉમ્બે કવાર્ટરલી મેગેઝીન અને રિવ્યુ"ના ઓકટોબર ૧૮૫૦ ના અંકમાં પ્રકટ થયલા, "હિન્દુસ્થાનમાં ભૂતનો વળગાડ, ભવિષ્યકથન, અને વૈદ્યોપચારી ચમત્કારિક ક્રિયા" એવા મથાળાના વિષયમાંથી અત્રે દાખલ કરી છેઃ—

ભૂતનિબંધ પ્રસિદ્ધ થતાં પ્હેલાં ડબ્લિન યુનિવર્સિટી મેગેઝીનમાં વારણુ વિષેનો વિષય શિરૂ થયો હતો, તેનાં કેટલાંક સાંધણુ છપાયાં હતાં પણુ તે રહી રહીને આવતાં હતાં તેથી તેના ચાલતા સબધમાં અંતરાય પડી ગયો હતો[1] શુદ્ધ અને મલિન એવા દુષ્પટ પ્રકારના વળગાડની પિશાચી સત્તાવાળી બધી ભૂતવિદ્યાનો મરાઠાઓમાં ચાલતા વારણુ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. (વારણુ એ શબ્દ ગ્રીકના ન્યુમા શબ્દની સાથે મળતો આવે છે,) તો પણુ આ દેખીતુ દુષ્પટપણું માત્ર ઉપર ઉપરથી છે એવું લખનાર ધારે છે. અને તે મનુષ્યના સંવર્ધનની બે અવસ્થા બતાવવાને માટે છે; આ જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ લોકસમૂહના સંબંધ સાથે વિચારતાં એકની પછી બીજી એમ જૂદે જૂદે કાળે ચાલે છે અથવા તો તેના તે જ દૈહિક અને આત્મિક ચમત્કારથી લોકસમૂહ ઉપર જૂદી જૂદી વેળાએ, અથવા જૂદા જૂદા વર્ગના માણસો ઉપર બે છેક જૂદી આત્મિક અસરો કરીને એક જ વેળાએ તેના જૂદા જૂદા અંગભાગમાં સંગાથે રહે છે વારણુ સબધી વિષયમાં જે સલતાઓ નિશ્ચયપૂર્વક લખવામાં આવેલી છે તેને ભૂતનિબંધ બહુ પુષ્ટિ આપે છે. એ સલતાઓ વાંચવા ઉપરથી યૂરોપિયન વાંચનારાઓને કાંઈ અપ્રતીત આવી હોય એમ નહિ થયું હોય, પણુ કેટલુંક આશ્ચર્ય તો લાગ્યુ એ વાંચનારાઓ એવા હતા કે, એવા બનાવ બનેલા તે જગ્યાએથી દૂર વસેલા, તેમ જ જે સુધારાના સમયમાં તે બનાવ બનેલા હોય તેમા તેઓની

"છૂટ પણુ મળી" મૂર્તિપૂજકો, જાદુના ડરથી, આ ચાલ પ્રથમ ચલાવવા દેતા નહિ ઈંગ્લાડમા મડદાને દેવળમા લઈ જવામા આવે છે ત્યારથી તે ત્યાથી ઘોર આગળ લઈ જાય છે ત્યા સુધી ઘટ ચાલુ વગાડ્યાજ કરવામા આવે છે તેથી પિશાચો નાશી જાય છે એવી ધારણા થતી—*Vide* Brand's Popular Antiquities

"દેવલના શિખરમાંથી થતા ઘટનાદે કરી સ્કાન્ડીનેવિયામાથી ઠૂલો ઘણાખરા ન્હાશી ગયા અને બ્રિટનીના કારીગરોને પણુ એ જ કારણે ફરીને ટકી રહેવાનું ઘણું ભયભરેલું થઈ પડ્યું'—*Vide* Keightley's Fairy Mythology

1 માર્ચ ૧૮૪૮ થી તે એપ્રિલ ૧૮૫૦ સુધીના જૂદા જૂદા અંકોમા

સ્થિતિ નહિ અને જે પોતાની કેળવણીને લીધે ભૂતના વળગાડ સંબંધી, એ વિષય લખનારનાથી તેના ભેદની વાતમાં કદાપિ અવશ્ય કરીને જૂદા પડેલા નહિ પણ પિશાચની સત્તાનાં (જે પેલા ખૂનીની મૂળથી જ સત્તા છે, અને જેને મરણની સત્તા છે, તથા જે મારતા, અને માણસના દેહને જેટલા પ્રકારની પીડા થઈ શકે તેટલી કરીને દુઃખ દેતા સિંહની પેઠે ભટકતા ફરે છે.) તરતનાં સાધન, તેની રીત, અને ક્રમ જે ભૂતના દેખાવામાં કામે લાગેલાં સર્વે એકસરખી રીતે માન્ય રાખે છે, તેમાં તેઓ અતિશય જૂદા પડે છે.

"મરાઠા અને ગુજરાતના લોકો પ્રમાણે શિંગાળી લોકોમાં એવા જ પ્રકારનું માનવામાં આવે છે, અને ઘણું કરીને એવા જ પ્રકારની રીતિઓ ચાલે છે. લંકામાં ત્યાંની વસ્તીમાં ચાલતા આવા આશ્ચર્યજનક તરંગની સત્તા અને તેના પ્રસાર વિષે ત્યાં વસનાર એક અંગ્રેજ પાદરિયે આશ્ચર્ય અને ગમ્મતની સાથે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કર્યું છે, તેથી ત્યાં ચાલતા ચમત્કારો તેના જોવામાં જેવા આવ્યા છે તેના જેવા જ વારણના વર્ણનમાં લખેલા ચમત્કારો તેને લાગ્યા છે, અને એક પ્રવાસિયે બન્ને ઠેકાણાની રીતિઓના સમાનપણા વિષે લખેલો કાગળ અમારી પાસે રજુ છે તેને તે ખરો ઠરાવી આપે છે.

"તથાપિ આજને સમયે પણ, તે માત્ર હિન્દુસ્થાનમાં જ છે એમ નથી, ઘણાંના પ્રવાસિયોએ, દેશી અમેરિકન જાતિના હાકેમોના અપવાસની વિધિઓ અને સિબેરિયન જાદુગરોની ક્રિયાઓ વિષે વર્ણન આપ્યું છે તે, વારણને સાધનાર અને તેને કાલાવાલા કરનાર ભક્તોની ક્રિયાઓ સાથે ઘણું મળતું આવે છે.

"પણ હિન્દુની ભૂત વિષેની રીતિનું ઘણું ચમત્કારિક અને પરિપૂર્ણ મળતાપણું એવી જગાએ જોવામાં આવે છે કે આ ઓગણીસમા સૈકામાં એ પ્રમાણે હોય એવી આશા આપણે રાખિયે નહિ. આયર્લાંડના લૌકિક વ્હેમ વિષે ડબ્લિન યુનિવર્સિટી મેગેઝીનમાં ગયા વર્ષમાં બે ત્રણ લાંબા વિષયો દાખલ થયા છે, અને સિડ નામની પરિયો અથવા પૃથ્વી ઉપરની દેવિયો વિષે, અને મનુષ્યપ્રાણીના અંગ ઉપરની તેઓની સત્તા વિષે જે વિગત આપી છે તે લોકોના ચાલતા વિચારની સાથે એકંદરે ચમત્કારભરેલું મળતાપણું બતાવે છે; એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક બાબતોમાં તો,—મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રિયોના વળગાડ, હૃદયનું શૂન્યપણું, તાવ, અને બીજા મટે નહિ એવા વિલક્ષણ રોગ—ભૂતનિબંધમાં અને વારણના વિષયમાં લખેલી બાબતો સાથે અતિશય બારીક ને

ચમત્કારિક વિગતની સાથે મળતું આવે છે. હિન્દુસ્થાનની પિશાચવિદ્યાનું વર્ણન આપવાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં લખેલી વાતો કે જેનો ઘણો ભાગ બહુ ચમત્કારિક પ્રકારનો છે તે એક બીજાથી આટલા બધા છેટાની જગ્યાઓની વાતોની સાથે સાદૃશ્યતા બતાવવાથી નક્કી થાય છે, એ ચમત્કારિક અને તૃપ્તિદાયક છે. કારણ ઉપરથી કાર્યની આશા આપણે ખરેખર રાખિયે, તે ન્યાયે ભૂત વિષે શ્રદ્ધા અને દક્ષિણ તથા કોંકણનાં ગામડાંમાં જે પ્રકટપણે જોવામાં આવ્યું તેને મળતું બ્રાહ્મણી ગૂજરાતમાં અને બૌદ્ધમતવાળી લંકામાં પણ હોય; જગલી ઇન્ડિયનોનાં જ્યાં રહેઠાણ છે એવાં ગંભીર જંગલો અને ધોધવાવાળી જગ્યાઓમાં ધર્મની ઘેલછાભરેલી જોમને લીધે એવા જ પ્રકારની અસરો આપણને માલૂમ પડી આવે, તે ઉપરથી અમને એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યુ હોત નહિ, અથવા સાઈબિરિયાનાં ભયકર મેદાનો ઉપર વસનારા લોકો કે જેઓનામા ઈશ્વરી જ્ઞાનનાં કિરણ પ્રકાશ પામ્યાં નથી, અથવા ઈશ્વરી પ્રેમ જ્યાં પ્હોંચ્યો નથી તેમનામાં જોવાથી પણ નવાઈ લાગત નહિ; પણ હિન્દુસ્થાનથી આટલા બધા દૂરના ખ્રિસ્તિ બેટમાં એવી જ જાતની આસ્થા કિંચિત્ ફેરવાળા અલૌકિક પડદા નીચે જોવામાં આવે, તેથી ખરેખર આશ્ચર્ય પામવા જેવુ છે.

ભૂતનો મૂળ અર્થ જોવા જઇયે તો "તત્ત્વ" થાય છે. ગુજરાતમાં ભૂતને શયતાન તરીકે ગણવામાં આવતાં નથી, (પ્રભુ અને મનુષ્યના પિશાચી મહાશત્રુ વિષેનો વિચાર તેમનામાં નથી), પણ " મરણ પામેલા સ્ત્રીપુરૂષનાં "પ્રેત જે તે સ્થિતિમા પણ મનુષ્યના મનોવિકાર, ઇચ્છાઓ અથવા "ચિંતાઓમાં અસુખી થઈ લપટાઈ રહેલાં ગણાય છેઃ-

"અરેરે! ગરીબ ભૂત!'

"અને જીવતા માણસના દેહમાં થોડી વાર " પેશીને તેના સાધન વડે દુઃખ "દેવાને, ફસવણી કરવાને, અથવા સુખ ભોગવવાને તેના ઉપાય શોધે છે."

હિન્દુસ્થાનના બીજા વિભાગોમાં તેઓ જૂદા જૂદા આકારથી પ્રસિદ્ધ છે. મ્હૈસુરના હિન્દુઓ વિષે કહેતાં અબ્બી ડુબોઈસ કહે છે કે, એ લોકોમાં અસુર(ભૂત)ની પૂજા સર્વત્રપણે વ્યાપી ગઈ છે અને તે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેઓ તેને ભૂત કહે છે, તેનો વળી 'તત્ત્વ' એવો પણ અર્થ "થાય છે; જાણે કે તે તત્ત્વ તે બીજું કાંઈ નહિ પણ જે દુષ્ટ પ્રેતોના કોપ "અને જેમથી સ્વભાવ અથવા સૃષ્ટિના સર્વે ગડબડાટ અથવા ગભરાટ ઉત્પન્ન "થાય છે તેઓનું તે ધારણ કરેલું રૂપ છે. અતિ દુષ્ટ ભૂત પણ વળી પિશાચ "અથવા દૈત્યના સામાન્ય નામથી ઓળખાય છે.

"અપદેવતાની પૂજાને માટે ઘણા ભાગમાં દેવાલય આપણા જોવામાં
"આવે છે. વળી કેટલાંક પરગણાં એવાં છે કે જેમાં અપદેવતાની પૂજા
"પ્રબળપણે વર્તે છે. જે ડુંગરાની લાંબી હાર મ્હૈસુરની પશ્ચિમ ભણીના
"ભાગમાં વિસ્તાર પામી છે તે જગ્યા એવી છે, અને ત્યાંના ઘણાખરા રહે-
"વાશિયો અપદેવતા વિના બીજાની પૂજા કરતા નથી. પ્રત્યેક ઘરમાં અને
"પ્રત્યેક કુટુંબમાં પોતપોતાનું ઠરાવી રાખેલું ભૂત હોય છે તે તેનો ઇષ્ટ દેવ
"ગણાય છે; અને તેને પ્રતિદિન તેઓ શાન્તિકારક બલિદાન આપે છે અને
"તેની સ્તુતિ કરે છે; તે, તેમના ઉપર પોતે કપટકાર્ય ચલાવતું બંધ પડે
"એટલા જ માટે નહિ, પણ તેમની પડોશનાં ભૂત અને તેમના શત્રુ તેમનું
"ખોટું કરે તેથી રક્ષણ કરવા માટે કરે છે. એ ભાગોમાં અપદેવતાની
"મૂર્તિ દરેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. તેનો ભયંકર આકાર હોય છે
"અને ઘણે ઠેકાણે તો આકાર વિનાનો પથ્થર બેસારેલો હોય છે. આ
"પ્રત્યેકનાં જૂદાં જૂદાં નામ હોય છે અને જેઓ બીજાઓના કરતાં જે પ્રમાણે
"શક્તિમાન્ અને જુલ્મી હોય છે તે પ્રમાણે તેઓને પસંદ કરવામાં આવે છે."

"સર્વે અપદેવતાને પ્રાણીનાં બલિદાન ઉપર પ્રેમ હોય છે, અને તેટલા
"માટે તેઓના ઉત્સુક ભક્તો તરફથી પાડા, ભૂંડ, ઘેટાં, કૂકડાં અને બીજાં
"એવાં જ પ્રાણિયોનો ભોગ આપવામાં આવે છે. જ્યારે ચોખાનું નૈવેદ્ય
"ધરાવવામાં આવે છે ત્યારે ચોખાને લોહીમાં રગદોળવા પડે છે; અને વળી
"તેઓને માદક દારૂથી પણ શાન્ત કરવામાં આવે છે. ફૂલ ચડાવતી વેળાએ
"જેટલાં લાલ રંગનાં હોય છે તેટલાં જ ચડાવામાં આવે છે.

"ભૂતની પૂજા સબંધી અને તે કેમ ચલાવવી તે વિષે હિન્દુઓના
"ચોથા વેદમાં લખેલું છે. તે અથર્વ વેદ કહેવાય છે, અને આટલા કારણ
"માટે જ તેને બહુ સંભાળથી બ્રાહ્મણોએ સંતાડી રાખ્યો છે.

"એકસરખી રીતે મારા જોવામાં આવ્યું છે કે લાગલી જ અપદેવ-
"તાઓની પૂજા અરણ્યોમાં, એકાન્ત જગ્યાઓમાં, અને પ્હાડી મુલ્કોમાં
"ઘણી ચાલેલી છે; એનું કારણ એમ છે કે, એવા લોકો શહરી લોકો
"કરતાં ઓછા સુધરેલા અને વધારે અજ્ઞાન અને બ્હીકણ હોય છે, અને
"તેટલા જ માટે વ્હેમની વાતો ભણી તેમનું વલણ વધારે હોય છે, તેથી
"જે જે તેમને વિપત્તિઓ આવી પડે છે તથા પીડા થાય છે તે સર્વે તેમના
"અપદેવતાના કોપથી થઈ એમ તરત તેઓ માની લે છે.

"જંગલી લોકોનો ઘણો જથ્થો જે મલબાર કિનારાનાં જંગલોમાં વિખ-
"રતો વસેલો છે, અને કાડુ, કુરમેર, સોળિગુએર, અને ઈરિલરનાં જંગ-

"સીમાં અને પર્વતોમાં રહેલો છે, તે ભૂત વિના બીજા કોઈ દેવતાને
"માનતા નથી."

'જર્મન ઇવાનજેલિક મિશન' જે ત્યાં છે તેનો દશમો રિપોર્ટ બેંગ-
લોરમાં ૧૮૫૦ ની સાલમાં છપાયો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

"બેંગલોરથી ૩૦ માઈલ ઉપર ઉત્તર દિશામાં, એક અચિલા કરીને
"ગામ છે. ત્યાં ગયાં વર્ષથી ધર્મને અર્થે મંડળ થયું છે, અને મિશનને
"કેટલીક મુદત ઉપર પડિયણ જમીનનો મ્હોટો ભાગ કૃપા કરીને અર્પણ
"કરેલો છે. આ જગ્યાની પાસે વસનાર એક નામીચો કોરાજી પૂજારી છે,
"તેણે મૂર્ત્તિપૂજાનો ધર્મ છોડી દીધો છે, અને ભૂતના દેવાલયને તોડી
"પાડીને તે બાયબલ શાસ્ત્રના પથમાં ભળ્યો છે."

ત્યાર પછી બોલમા ગામના બિલાવર ફકિરનું વૃત્તાન્ત ચાલે છે; તેણે
ઘણા દિવસ વિચાર કર્યો, ત્યાર પછી "છેવટે તેને બાયબલ શાસ્ત્રના ઉપર
"પ્રેમ થયો. આખા એક વર્ષ લગી તે ચૂપ જ રહ્યો, પણ આશરે ત્રીજા
"અઠવાડિયા ઉપર, રીત પ્રમાણે વળગાડ આણીને તેના કુટુંબના ભૂતની
"પૂજા કરવાની તેના માબાપે આજ્ઞા કરી ત્યારે તેણે ઉઘાડી રીતે જાહેર
"કર્યું કે હું એ પ્રમાણે કરીને નીચ થવાનો નથી. આવી જાતની પૂજા
"બધી જૂઠી અને પાપભરેલી છે."

મ્હૈસુર કરતાં વધારે દક્ષિણમાં, અને કન્યાકુમારીની પડોશમાં તીને-
વલી કરીને દેશ છે, ત્યાંના શાનારો વિષે અતિ રમુજી વિષયમાં રેવ-
રેંડ મિ૦ કાલ્ડવેલ અપદેવતાના બે ભેદ જૂદા પાડે છે, તેમાંથી બીજા
ભેદવાળા (જો કે તેઓને તે હજી પણ શયતાન કરીને લખે છે) ગૂજરાતનાં
ભૂતો સાથે ઘણું કરીને બરાબર મળતા આવે છે. પ્હેલા ભેદવાળા,
કાળી અને મુખ્યત્વે કરીને ભદ્રકાળી જે "આમન" અથવા માતાને નામે
પ્રસિદ્ધ છે તેઓની મૂર્ત્તિઓને ગણે છે. તેઓની પૂજાનો વિધિ નોખી
વિશેષતાએ કરીને જણાઈ આવે છે અને સો વશા તો ગૂજરાતની ખોડિ-
યાર, બહુચરાજી ઇત્યાદિ સ્થાનિક માતાઓના પૂજાવિધિ સાથે મળતો આવે
છે; "ઘણા ભૂત અથવા અપદેવતાઓનું મૂળ માત્ર શાનર અથવા તામિ-
"લમાં છે, અને બ્રાહ્મણના ધર્મ સાથે તેના કોઈ પણ પ્રકારમાં અથવા
"ભેદમાં કશો સંબધ ધરાવતું નથી." એ ભૂતનું તે નીચે પ્રમાણે વર્ણન
આપે છે.—

"ભૂતનો ઘણો ભાગ મૂળમાં મનુષ્યપ્રાણી હતો એવી ધારણા કર-
"વામાં આવી છે; અને જે માણસોનું એકાએક મરણ અથવા કમોત

"થયેલું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જેઓ પોતાના જીવતરમાં ભયંકર થઈ પડેલા
"એવા ભૂત થાય છે એવી ઘણી વાર ધારણા કરવામાં આવે છે. (ચાંદણીના
"સૂરજમલ વિષે બીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૧૩૫ મે જૂઓ) "ભૂત પરિણામે
"પુરૂષ કે સ્ત્રી, નીચ જાતિનાં કે ઉચ્ચ જાતિનાં, હિન્દુ કે કોઈ બીજા લોક-
"માંનાં હોય છે. આવા પ્રકારના ફેરફારે કરીને તેમના વર્તનક્રમની રીતિમાં
"જો કદાપિ ફેરફાર થાય છે તો તે જૂજ થાય છે. બધાં ભૂત સત્તાવાન્, દ્વેષી
"અને નડતર કરનારાં હોય છે; અને બધાંય પ્રાણીનાં બલિદાનની અને
"ગાંડાઈભરેલા નાચની ઇચ્છા કરનારાં હોય છે. જે ફેર જણાઈ આવે છે,
"તે માત્ર તેઓના દેવાલયની બાંધણીમાં, અથવા તેઓની મૂર્તિમાં, તેમના પૂ-
"જારિયો ઓળખાઈ આવવા જેવું કાંઈક ફેર છે તેમાં, તેઓના પૂજાના વિધિમાં
"થોડો ફેરફારભરેલો પ્રકાર હોય છે તેમાં, અને કોઈને બલિદાનમાં બકરો
"જોઇયે છિયે, કોઈને ભુંડ અને કોઈને કૂકડો, અથવા પરિયાર ભૂતને તે
"સાથે માદક દારૂ જોઇયે છિયે, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે; ઘણાં
"ખરાં ભૂત, ઝાડ ઉપર રહે છે, એવી ધારણા કરવામાં આવી છે. કેટલાંક
"અહિં તહિં ભટકતાં ફરે છે; અને નિર્જન સ્થળોમાં આવજા કરે છે,
"કેટલાંક ઘટાવાળી એકાંત જગ્યામાં સંતાઈ પેસે છે. કોઈ કોઈ વાર
"તો તે તેમને માટે જંગલી દેવાલયો બાંધેલાં હોય છે તેમાં અથવા
"ઘરોમાં વસે છે; અને ઘણી વાર એવા બનાવ બને છે કે તેઓને
"માનનારાઓનો આત્મા ક્હાડીને તેનામાં પેસવાનો તરંગ ઉઠાવે છે. આવો
"બનાવ બને છે ત્યારે જેનામાં તે પેસે છે તેને ભાન રહેતું નથી, અને તે
"ચિચિયારિયો પાડે છે, ચાળા કરે છે, અને ભવિષ્યકથન કરે છે, તે બધી
"ભૂતની ક્રિયા ધારવામાં આવે છે."

ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં પણ ભૂત હોય છે એવું નીચેના લખાણથી જણાઈ આવશે. હિન્દુસ્થાનના વાયવ્ય કોણના પ્રાન્તો વિષે લખનાર એક જણ કહે છે કે, "છોટા નાગપુરમાં નોકરી લેવામાં આવી ખામિયો છે તે સાથે વળી એક
"બીજી છે અને તે કેટલાકના મનને તો મ્હોટી આફત વેઠવાની લાગે છે.
"મંત્રજંત્ર અને જાદુ ઉપરનો વિશ્વાસ આખા હિન્દુસ્થાનમાં પ્રસરી ગયો છે,
"અને જેઓએ બહુ વિદ્યા સંપાદન કરેલી તેવાઓ પણ આ ભ્રાન્તિમાંથી
"મુક્ત નથી. દેશના વધારે સુધરી ગયેલા ભાગમાં એકસરખી રીતે એવું
"માનવામાં છે કે, દક્ષિણના લોકો મંત્રની બાબતમાં ઘણા બલવાન છે અને
"ડુંગરા તથા જંગલોમાં ભલાવલી ઘણી છે.[1]

[1] 'બનારસ મેગેઝીન'ના ભાગ ૩ ના પૃષ્ઠ ૩૪૦ મે રામગઢ પરગણાની સરકારી અધિકારી તરીકે મુલાખત લીધેલી તેની નોંધ જુવો

"લોમાં અને પર્વતોમાં રહેલો છે, તે ભૂત વિના બીજા કોઈ દેવતાને "માનતા નથી."

'જર્મન ઇવાનજેલિક મિશન' જે ત્યાં છે તેનો દશમો રિપોર્ટ બેંગલોરમાં ૧૮૫૦ ની સાલમાં છપાયો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"બેંગલોરથી ૩૦ માઈલ ઉપર ઉત્તર દિશામાં, એક અચિલા કરીને "ગામ છે. ત્યાં ગયાં વર્ષથી ધર્મને અર્થે મંડળ થયું છે, અને મિશનને "કેટલીક મુદત ઉપર પડિયણ્ જમીનનો મ્હોટો ભાગ કૃપા કરીને અર્પણ "કરેલો છે. આ જગ્યાની પાસે વસનાર એક નામીચો કેરાજી પૂજારી છે, "તેણે મૂર્તિપૂજાનો ધર્મ છોડી દીધો છે, અને ભૂતના દેવાલયને તોડી

"દેહાન્તર વિષેનો વિચાર અમારા લોકોમાં ઘણો સાધારણ હતો. જોસેફ-
"સના લખવા પ્રમાણે ફારિસિસોનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સારા માણ-
"સોનો આત્મા મરણાવસરે એક દેહ છોડ્યા પછી બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે.
"બીજે ઠેકાણે તે લખે છે કે, દુષ્ટ માણસોનો આત્મા કોઈ કોઈ વાર જીવતા
"માણસોના દેહમાં પેશીને તેમને વળગે છે અને પીડા કરે છે. ફેલો કહે
"છે કે, આત્માઓ હવામાંથી આવીને દેહોમાં પ્રવેશ કરી તેઓને જીવતા કરે
"છે; અને તે શરીરોના મરણ પછી તેમાંથી નીકળીને પાછા હવામાં જાય છે;
"તેમાંથી કેટલાકને તો સ્થૂળ પદાર્થનો ઘણો ધિક્કાર હોય છે અને શરીર-
"માં ફરીને પ્રવેશ કરવાને ત્રાસે છે; પણ કેટલાકને પાછા આવવાની
"ઇચ્છા થાય છે અને જે ઇચ્છાએ કરીને તેઓનું વલણ થયેલું હોય છે તે
"સ્વાભાવિક ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે. યાહુદી વિદ્વાનો આ મતને ગોટાવાળા
"અને ગુહ્ય શબ્દોમાં લપેટી રાખે છે. તેઓ એમ માને છે કે, ઈશ્વરે સર્વે
"આત્મા માટે એમ ઠરાવેલું છે કે તેઓએ સંપૂર્ણતાએ પ્હોંચવું જ જોઇયે, તે
"પ્રમાણે એક જન્મમાં તેઓ પ્હોંચી શકતા નથી, એટલા માટે તેઓને ઘણી
"વાર પૃથ્વી ઉપર આવવું પડે છે, અને ઘણાં શરીરોમાં એક પછી એક
"ક્રમ પ્રમાણે અવતાર લેવા પડે છે, કે જેથી કરીને સર્વે આત્માએ ધાર્મિકતા
"પૂર્ણ કરે અને વિધિ તથા નિષેધની આજ્ઞાઓ પાળી શકે. આ પ્રમાણે
"કર્યા વિના જે પદ તેઓએ પ્હોંચવું જોઇયે એવી ઈશ્વરની ધારણા છે, તે
"પદે તેઓ પ્હોંચી શકે નહિ. તેઓ કહે છે કે, કેટલાક લોકો તેમની ભર-
"જુવાનીમાં મરણ પામે છે તેનું કારણ શું? તેનું કારણ એ જ કે તેઓએ
"જોઇતી સંપૂર્ણતા મેળવી છે અને આ નાશવાન અને ક્ષણિક દેહ સાથે
"કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. બીજાઓને મોઝિઝની પેઠે (તેઓ કહે છે કે)
"પ્રતાપની સાથે મરવું પડે છે; કારણ કે તેઓએ પોતાના સર્વ ધર્મ તે
"સ્થિતિ લગી પરિપૂર્ણ કર્યા નથી હોતા અને કેટલાક વળી એથી ઉલટી
"રીતે ડાનિયલની પેઠે સંતોષની સાથે મરણ પામે છે, અને વળી, મરણની
"ઇચ્છા કરે છે, કેમકે આ જગત્માં તેમને કાંઈ કરવાનું બાકી રહેલું નથી.

"દેહાન્તરના બે પ્રકાર છે. એક તો એક દેહ જીવંત છતાં તેમાં
"આત્મા પ્રવેશ કરે છે, જેમ કે હેરડ હાકિમે એવી ધારણા કરી હતી કે,
"જાન ધી બાપ્ટિસ્ટે અદ્દ્ભુત કર્મ કરવા સારૂ જીસસ ખ્રિસ્તના શરીરમાં
"પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ બીજી વેળાયે તેઓએ એમ લખ્યું છે કે, આત્માને
"સંપૂર્ણતાની ખામી હોય તે મેળવી લેવા સારૂ જીવંત દેહમાં તેઓ પ્રવેશ
"કરે છે. જેમ કે તેઓએ કહ્યું કે, મોઝિઝનો આત્મા મેશિયાના આત્માની

"સાથે જોડાવાનો છે, ઇત્યાદિ. દેહાન્તરનો બીજો પ્રકાર એવો છે કે, આત્માએ
"જૂના દેહમાં જે પાપ કર્યાં હોય તે ધોઈ નાખવાને અથવા તો પવિત્રતાનું
"વિશેષ પદ મેળવી લેવા સારૂ તે નવા બંધાયલા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.
"યાહુદિયો ધારે છે કે, આવા પ્રકારના દેહાન્તર ઓછામાં ઓછા ત્રણ
"અથવા ચાર વાર થાય છે. તેઓ કહે છે કે, કેટલાક વિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારના
"આત્માને સ્થૂલ પદાર્થનો ઘણો ધિઃકાર હોય છે; અને જીવંત દેહમાં તેઓ
"પાછા પ્રવેશ કરે છે તો તેમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયા વિના રહેતો નથી.
"બીજા જે વિશેષ નીચ અને વિષયી હોય છે તેઓનું વલણ સદા દેહ ભણી
"થયેલું રહે છે અને માત્ર આ વિષયવાસના પરિપૂર્ણ કરવાના કારણ માટે
"વારેવારે દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. આવા પ્રકારના દેહાન્તર અવાચક, પશુ
"અને નિર્જીવ પદાર્થોનાં પણ થાય છે એમ તેઓ કહે છે. અને આવો
"અભિપ્રાય ધરાવનારા લોકો છે તેઓની સંખ્યા કાંઈ ઓછી નથી. યાહુદી
"વિદ્વાનો માંહેલા ઘણા પ્રખ્યાત છે, તેઓનો એવો અભિપ્રાય છે, અને
"તેઓ એવું અભિમાન રાખે છે, કે પૈથાગોરાસ, પ્લેટો, અને વર્જિલ તથા
"પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઉપરનો અભિપ્રાય અંગીકાર કર્યો હતો, તેઓએ
"અમારા ભવિષ્યવાદિયોના લેખમાંથી તે જાણી લીધો હતો.

"આવા પ્રકારનો વિચાર પૂર્વમાં ઘણા પ્રાચીન કાળનો છે. ચીના
"એમ કહે છે કે, ઈન્ડિયા(હિન્દ)માં આ મત પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરનાર ફોકિયા
"કરીને એક ઈન્ડિયન (હિન્દી) વિદ્વાન્ હતો અને તે ખ્રિસ્તના પેહેલાં સુમારે
"૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર જન્મ્યો હતો; ત્યાંથી પછી ખ્રિસ્તની પછી ૫૬ વર્ષે ચીનમાં
"પાછો પ્રસર્યો. ચીનાઓ એવો ઢોંગ કરે છે કે, ફોકિયાએ ૮૦૦૦ વાર અવ-
"તાર લીધો હતો, અને તેનો છેલ્લો અવતાર શ્વેત હસ્તીનો હતો. ચીનાઓ
"અને (હિન્દીઓ) ઈન્ડિયનો પોતાની મેળે મરણ પામવાને આઘુંપાછું જોતા
"નથી અને તેમનાં છોકરાંનું પોષણ કરવાની તેને શકા પડે છે ત્યારે તેમને મારી
"નાખે છે; તે આવા અભિપ્રાયને લીધે જ. આ દેશના એક રાજાની વાત
"એવી બની છે કે, તેને સહિયડ નીકળવાથી તેનું મુખ ગોબા પડવાથી
"બેડોળ બની ગયું, તેથી આવો ભયકર દેખાવ ધારણ કરીને તેને જીવવું
"ગમ્યું નહિ, એટલે પોતાના ભત્રીજાને પોતાનું ડોકું કાપી નાંખવાની આજ્ઞા
"કરી. પછી તેને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો. એક ઇન્ડિયન વિદ્વાન કાલાનસ
"કરીને હતો તે મહાન્ શિકદર પાદશાહની વેળામાં પોતાની મેળે બળી મૂવો,
"તેની વાત સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે. ઇન્ડિયનોમાં દેહાન્તર સંબંધી વિચાર
"એવો પેથી ગયો છે કે તેમાં કાંઈ શંકા લેવા જેવી વસ્તુ તે ગણતા જ નથી,

"અને તે ઉપરથી મોતની તેઓ કાંઈ દરકાર કરતા નથી. અને તેઓના બાપ-
"દાદાઓએ અને પાસેનાં સગાંઓએ પ્રાણિયોનો અવતાર લીધો હોય એમ
"માનીને જ તેઓ કોઈ પણ જીવતાં પ્રાણિયોનો જીવ લેવાથી દૂર રહે છે. તેઓ
"ઘાતકી પશુઓની સામે એટલો બધો પોતાનો બચાવ કરતા નથી, અને જે
"પરદેશિયો પ્રાણિયોની હત્યા કરવાના હોય છે, તેમની પાસેથી ધર્મની
"ખાતર તેમને છોડાવે છે."



ટીપ વ–વળગાડ

તત્વજ્ઞાનવિષયક અને શંકાશીલ વિચારની પક્ષના સાક્ષી તરીકે અમે
બેનિયમને રજુ કરિયે છિયે. એ ગ્રન્થકર્ત્તા કહે છે કે, "જો આપણે મનુષ્યના
"હૃદયની અંદર વધારે ઊંડા ઉતરિયે તો, અદ્ભુત કર્મ જાણે આપણી
"શક્તિ વધારતું હોય અને અલૌકિક સાધનોની ઉપર આપણને સત્તા
"આપતું હોય તેમ તેને માનવાનું છાનું વલણ તેમાં હોય એમ આપણા
"જાણવામાં આવશે. વળી જ્યારે આવાં કેવળ કલ્પિત પ્રાણિયો સબંધી
"તકરાર હોય છે, ત્યારે તેની સાબિતી વિષે બારીકીથી ચોકશી કરવાને
"વિવેકબુદ્ધિ, જોઇયે એટલી, નિષ્પક્ષપાત નથી હોતી. વચ્ચે બ્હીક આવે
"છે; સંશય ભયભીત દેખાય છે; આ અદૃશ્ય કાર્યાધીશોને રખેને આપણે
"કોપાયમાન કરતા હોઇયે, એવી ધાસ્તી રહે છે; અને તેઓને નહિ માનના-
"રાઓના ઉપર તેઓએ વેર લીધેલું તે સબંધી ઘણી વાતો લોકનાં મ્હોંમાં
"ચાલતી હોય છે. આવાં કારણોએ કરીને વેતાલ, ભૂત વળગાડવાળાં મનુષ્ય
"અપદેવતા, પિશાચ, જાદુગરો અને છૂમંત્રવાળાઓ સંબંધમાં વિશ્વાસ બેશી
"ગયો છે. આ બધા ભયંકર ચરોએ ખુલ્લા દરબારમાં પોતાના ખેલ મચા-
"વવાનું બંધ કર્યું છે, પણ હજી લગણ તેઓ ઝુપડાંમાં દેખા દે છે."

પિશાચ ઉપરનો વિશ્વાસ અન્યથા કરવાથી થતી અસર વિષે હેબરે
પોતાના સદાના મધુર અને સુસ્વર અવાજમાં વર્ણન આપેલું છે, પણ એ
ઉપરથી એ વિષેની અશ્રદ્ધા જે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ છે તે વિષે
ભલામણ તે કરતો નથી:—

"દુષ્ટ પિશાચો ઉપરનો વિશ્વાસ, પછી તે ખરો કે ખોટો, એ એક
"ઉદાસીભર્યો અને બેચેનકર્ત્તા છે. એ વિષે અવિચાર્ય અને અતિશય સૂક્ષ્મ
"રીતિથી વિચાર કરવામાં આવે તો તેનો ઘણો જ માઠો પરિણામ નીપજે
"છે: એથી કરીને કેટલાએક અતિશય ધિક્કાર ઉપજાવે એવા અપરાધ

"કરેલા છે, અને કેટલાંક અસહ્ય દુઃખમાં રગદોળાયા છે; ધર્મ સંબંધી અને
"જાદુ સંબંધી ઢોંગનું એ સાધારણ મૂળ છે; અને એનો ખોટો ઉપયોગ
"થવાથી બચપણની બ્હીકથી તે ઉન્મદનો ઘેલાપણા સુધી મનુષ્યના દુઃખના
"અગણિત પ્રકારો નીપજેલા માલમ પડી આવે છે. * * *"

એ જ ગ્રંથકર્તા આગળ ક્હે છે કે, "જો ગડરાના[1] ધારેલા ભૂત-
"ગ્રસ્તના ઇતિહાસમાં એ બાબતની સાથે સંબંધ ધરાવનાર આપણા ખ્રિસ્ત
"અને તેના વ્યગ્ર રોગી વિના બીજું કોઈ ન હતું એમ સમજિયે; અને
"શયતાનને નામે જેણે ઉત્તર આપ્યું તે દુઃખ સહન કરનારની અવ્યવસ્થિત
"થઈ ગયેલી કલ્પના જ હોય; તેમ જ જો રોગીને પીડા કરનાર પોતે ડુક્ક-
રોમાં ભરાઈ પેસે એવી ઇચ્છા માત્ર ઉન્માદની ઘેલછાએ જ કરી હોય;
"તો આપણો ખ્રિસ્ત સાદી વિનતિથી તૃપ્ત નહિ થતાં અને ઘેલા માણસના
"બકબકાટ પ્રમાણે પોતાનું વચન પાળવાનો સંતોષ નહિ માનતાં ડુક્કરોના
"ટોળાને એવા જ પ્રકારના રોગથી પીડિત કરીને ચમત્કારિક રીતે ઢોંગને
"સ્થાપિત કરે, એવી શું આપણે ધારણા કરી શકિયે?"

બિશપ હોર્સલી ક્હે છે કે, "આવા તાર્કિક સમયમાં સમ્ભ્રમ જે વળ-
"ગાડ ક્હેવાય છે તેના કારણ વિષે આપણે ઓછા જ મળતા આવિયે છિયે.
"જો આપણે ધર્મશાસ્ત્રના ઉપર આધાર રાખિયે તો રોગીની કલ્પના અને
"ચૈતનાસ્પદ ઉપર નરકના દૂતોની એ સ્વતંત્ર સત્તા હતી એમ જણાઈ
"આવે છે. ખરી વાત આ પ્રમાણે જ હતી, એમ માનવાને મને પોતાને
"વધારે અડચણ માલમ પડતી નથી. તર્કવાદ માનનારાઓ શ્રદ્ધામાં કાચા
"હોય છે એમ હું માનું છું, અને તેઓ તર્કશક્તિમાં પણ બળવાન્ નથી
"હોતા. તેઓ જૂની વાતોના શક્યપણા વિષેની અજમાયસ, તે સમયના
"ઇતિહાસકર્ત્તાઓની સાક્ષી છતાં પણ હવણાંના સમયના અનુભવ ઉપરથી
"કરે છે. મારા વિચારનું વલણ તો એમ થયેલું છે કે, મનુષ્યોનાં તન
"ઉપર તેમ જ તેઓનાં મન ઉપર નરકના પ્રેતોની સત્તા બહુ જ ઓછી
"થઈ ગઈ છે, અને જ્યારે પ્રભુના પુત્રે પોતાનું મહાકાર્ય સાધ્યું ત્યારે

---

૧ પાલેસ્તૈનની ઉગમણ દિશામાં એ એક પ્રાન્ત છે, તેમાં એક માણસને શયતાનનો વળગાડ થયો હતો તેનાથી સર્વે ડર ખાઈ જતા હતા. એક વાર તે ભટકતો હતો તેવામાં તેને ખ્રિસ્ત મળ્યો અને શયતાનને નીકળી જવાને આજ્ઞા કરી, ત્યારે શય-તાને વિનતિ કરી કે, આ ડુક્કરોના ટોળામા આજ્ઞા હોય તો પેસું? ખ્રિસ્તે હા કહી, તેથી તેણે ડુક્કરોમાં પ્રવેશ કરયો એટલે પછી ડુક્કરો સમુદ્રમાં દોડી જઈને મરણ પામ્યાં અને શયતાનના ખસવાથી પેલો માણસ સુખી થયો. ર. ઉ.

"મનુષ્યના પગ નીચે શયતાનને ઉથલી વારકી કચરી નાંખવાની જે તેની
"ઈચ્છા હતી, તેના એક આરંભ દાખલ તે હતું; તથા આ બનાવ બનતાં પ્હેલાં
"મનુષ્યો નરકનાં ચરોની ઇન્દ્રિયગોચર નિર્બાધ સત્તા નીચે હતાં તેમાંથી તે
"દિવસથી તેઓ મુક્ત થયાં છે. જ્યારે સિત્તેર જણ આપણા ખ્રિસ્તની પાસે
"આવીને તેમના આનંદની વાત ક્હેવા લાગ્યા, કે તમારા નામથી અમે
"શયતાનને વશ કરી શક્યા છિયે, તે સમયે તેણે ચમત્કારિક કથન કર્યું છે,
"તે ઉપરથી પણ ઉપરની વાતનું સૂચન થાય છે. તેણે તેઓને કહ્યું કે,
"આકાશમાંથી વિજળીની પેઠે શયતાનને પડતાં મેં જોયો. આપણા ખ્રિસ્તે
"તેને પોતાની સત્તાના આકાશમાંથી પડતો જોયો; ત્યારે જે સત્તા તેણે
"ખોઈ તેની અસર હવે વધારે વાર જોવામાં આવે નહિ તેમાં શી નવાઈ
"છે? આ વિષય સબધી વધારે ચોકશી કરયા વિના ઉપરનાં સામાન્ય ધોરણો
"ઉપરથી, વળગાડ એ નામ જેવો અર્થ સૂચવે છે તે પ્રમાણે ખરેખરો હતો;
"અને પ્રથમકાલિક ખ્રિસ્તિયન મતમાં પણ સામાન્યપણે તે પ્રસારેલો હતો
"અને હું તો તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખું છું તથા તમો સર્વેને તે પ્રમાણે
"રાખવાની ભલામણ પણ કરૂં છું."

એક આધુનિક ગ્રંથકર્તા[1] કહે છે કે, "આ વિષયનો આ પ્રમાણે વિચાર
"કરવામાં એક ખામી છે, તે હજી પણ ક્હાડી શકાય એમ છે, તે એ
"કે, જો આ વળગાડ એ જૂદા પ્રકારના ચિત્તભ્રમ કરતાં પણ કાંઈ વધારે છે
"તો હવણા ભૂતગ્રસ્તો નથી એમ કેમ બને છે? અને જગતમાંથી તેઓ
"છેક જતા રહ્યા છે પણ હવે એકે નથી એવી જ ધારણા સિદ્ધ કરવાને
"બાકી રહેલી છે. * * *

"ચિત્તભ્રમ અને મૂર્છાવાયુના ઘણા બનાવોમાં ભૂતગ્રસ્તોને ઘણી મળતી
"આવે એવી એક સ્થિતિ થાય છે, પણ રોગી અને સામાન્યપણે વૈદ્ય તેની
ગણના જૂદા પ્રકારમાં કરે છે."

અમે નીચે એક ઉતારો આપિયે છિયે તેથી આ વિષયનો ઘણો ખરો
ખુલાસો થઈ જાય છે:—

"વળી વિશેષ, પ્રભુનો પુત્ર દેહ ધારણ કરીને આવ્યો તેથી નરકની
"સત્તા ઘણી તૂટી ગઈ એમાં આપણે સંશય ક્હાડી શકતા નથી; અને
"એની જ સાથે શયતાનની સત્તા ઉપર દાબ બેસારવામાં આવ્યો; વિજળીની
"પેઠે શયતાનને આકાશમાંથી પડતાં મેં જોયો.' બાપ્ટિઝમ આપવાથી અને

[1] આ વિષે વિગતવાર વર્ણન માટે ટ્રેન્ચે ચમત્કાર (Miracles) વિષે લખ્યું છે તેમાં ગડરના ભૂતગ્રસ્તો વિષે પ્રકરણ છે તે જૂઓ.

"ધર્મપુસ્તકનો ઉપદેશ કરવાથી તેનો કોપ અને બલાત્કાર ઘેરાઈ ગયો છે,
"અને તેનો અટકાવ કરવામાં આવ્યો છે. હવણાં પણ મૂર્તિપૂજકોની
"ભૂમિમાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને, જ્યાં શયતાનને શાન્તપણે જમ્પીને બેસવા
"વારો મળ્યો ન હોતો, પણ જ્યાં ખ્રિસ્તના ધર્મપુસ્તકનો પ્રથમ પ્રવેશ
"થવાથી અજવાળા અને અંધારા વચ્ચેની લડાઈના મહાન્ પરિણામદર્શક
"ભેદને માર્ગે મળતો હતો, ત્યાં પણ જૂદી રીત થઈ છે. ત્યાં તો આવાં દુષ્ટ
"પિશાચ, પછી એટલાં બધાં કે એ કરતાં ઓછાં, હોય એવી આશા રાખવામાં
"આવે જ. લ્યુથેરન પાદરી રેનિયસે હિન્દુસ્તાનથી એક ઘણું રસિક લખાણ
"કરી મોકલ્યું છે, તેમાં પોતાના અનુભવની વાત એવી લખી છે કે, દેશી
"ક્રિશ્ચિયનો, તેમાં વળી ઘણાક તો ખરા ક્રિશ્ચિયનો પ્રમાણે વર્તતા નથી
"એવા છે, તો પણ મૂર્તિપૂજકોના આત્મા ઉપર અને શરીર ઉપર શયતા-
"નની સત્તા ચાલેલી જેવી વારેવારે જોવામાં આવે છે તેવી તેમનામાં જોવામાં
"આવતી નથી. અને એક ચમત્કારિક દાખલો આપીને તે બતાવે છે,
"અને તે એવો કે જેમાં ઠેઠ સુધી પોતાના જોવામાં આવ્યું છે, તે એ કે,
"અંધારાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તના નામ ઉપરથી જે હુમલો કરવામાં આવે
"છે તેમાં બધા પ્રકારની પૈશાચિક ટક્કરો બહુ જોમભરેલા પ્રયત્નથી
"ચલાવવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે જે માણસોને પૈશાચિક ઇચ્છાનાં
"લાગતાં જ સાધન કરી મૂકેલાં હોય છે તેમની મારફત સત્યતા તોડી
"પાડવાના પ્રયત્નો લાગુ કરવામાં આવે છે."

તો પણ એક બીજો ગ્રંથકર્તા[1] કહે છે કે, "આવા વળગાડ
"એકલા ચુસ્ત મૂર્તિપૂજકોમાં જ છે એમ નથી. જેઓએ તરત જ ક્રિશ્ચિયન
"ધર્મની કેળવણી લેવા માંડી હતી તેઓમાં, અને વધારે મુદતથી ક્રિશ્ચિ-
"યન થયેલા એવા કેટલાક દેશિયોમાં પણ વળગાડનાં ચાલતાં આવેલાં
"ચિહ્ન, જે પ્રમાણે શાનાર લોકો માને છે તે પ્રમાણે જોવામાં આવેલાં,
"એવા ઘણા દાખલા મને મળી આવ્યા છે. ટીનેવલીના ઘણા ખરા પાદરિ-
"યોને જે અનુભવ થયેલો તેની સાથે મને લાગે છે કે આ મળતું આવે છે.
"વળગાડવાળામાંથી ભૂતને કહાડી મૂકવાની ચાલતી રીત પ્રમાણે, ભૂત કહાડ-
"વાનો પ્રયત્ન કરવાની સત્તા, તેનાં સગાંવ્હાલાંને નથી એમ તેઓ સમજે છે.
"એટલા માટે યુરોપિયન ઉપાય કામે લગાડીને ભૂત કહાડવા સારૂ કેટલીક વાર
"પાદરિયોને તેડાવે છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં અજમાયસ કરવાને ગયેલા છે, ત્યાં

1 The Rev. R Caldwell B A. in his Sketch of the Tinnevelly Shanars

"ત્યાં ઘણું કરીને, પોતાની તેમ જ લોકોની ખાતરી થાય એવી રીતે જય પામેલા
"છે. કેટલાંક ભૂત તો જેઓને વળગ્યાં હોય તેમનામાંથી નીતિના બળથી અને
"ઉપાયથી રહેતાં રહેતાં નીકળી જાય છે; પણ ઘણી વાર તો તેમને કુહાડ-
"વાનો ખરેખરો અસરકારક ઉપાય ઉલટી કરાવનાર અર્ક થઈ પડે છે."

"મૂર્ત્તિપૂજકોના દેશમાં ભૂતના ખરેખરા વળગાડ કદિ બનતા નથી,
"એમ હું તકરાર કરતો નથી. જ્યાં શયતાન નિર્બાધ સત્તા ચલાવે છે અને
"જ્યાં ભૂતના વળગાડ વારે વારે થાય છે અને તે ખરા છે એવો વિશ્વાસ
"સાધારણ થઈ પડયો છે, ત્યાં એ પ્રમાણે માનવાને કાંઈ આધાર હશે
"એમ ધારવું, એ સ્વાભાવિક છે. લૌકિક ભ્રમમાં ઘણું કરીને કાંઈક ખરી
"વાત હોય છે. આ વિષય વિષે પૂરાવા સારૂ મારૂં મન તૈયાર થઈ રહેલું
"છે; અને પ્રત્યેક દેશીને નજરે જોનારાઓએ કહેલા ચમત્કારિક દાખલા
"ઉપર વિચાર કરતાં, એવા પ્રકારનું કોઈ દિવસ કાંઈ જોવાને મેં આશા
"રાખી હતી; પણ એ વિષે વિશેષ ચિહ્ન જોવામાં આવે એવા લાગ
"મેં ભૂત પૂજનારા લોકોમાં લગભગ બાર વર્ષ સુધીની લાંબી મુદત સુધી
"જોયા પણ હજી લગણ મને મળ્યા નથી. એક શકભરેલા દાખલા વિના
"મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, સર્વે બ્રિટિશ અને અમેરિકન
"પાદરીયોને આવો જ અનુભવ થયેલો છે. આપણા જર્મન ભાઇયો વધારે
"ભાગ્યશાળી જણાય છે."

અમે આ ઠેકાણે એટલું વધારિયે છિયે કે મિ૦ કાલ્ડવેલ અને તેના મિત્રોએ સો વર્ષ તો ઘણા જ પૂરાવાની ઇચ્છા કરી છે.



પ્રકરણ ૧૦

મરણ પછીની ગતિ–અધોલોક, સ્વર્ગ, મોક્ષ.

અગ્નિદાહ દેવામાં આવે છે તે દિવસથી રોજ સાંજે, મરનારને ઘેર બેસવાને લોકો આવે છે; તે વેળાએ બ્રાહ્મણ ગરૂડપુરાણ વાંચે છે. તેમાં મરણ પછી જીવની ખરેખરી ગતિ થવાની તેની પરીક્ષાનાં સાધન વિષે શ્રીકૃષ્ણે ગરૂડને કહી સંભળાવ્યું[1] છે; એમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે,

[1] નૈમિષારણ્યમા શૌનકાદિ ઋષિઓ યજ્ઞ માટે એકઠા થયા હતા, તેની સમાપ્તિની વેળાએ મુખ્ય પૌરાણિક જે સૂત હતા, તેમને બીજા ઋષિઓએ પૂછ્યું કે પ્રાણીના મરણ પછી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે તે વિષે ઘણા મતભેદ છે, તેમાંથી ખરૂં શું છે તે સમજાવો. આ ઉપરથી, શ્રીકૃષ્ણ અને ગરૂડનો આ વિષે સંવાદ થયેલો તે સૂતે કહી સંભળાવ્યો છે.

કેટલાક જીવ તો લાગલા જ સ્વર્ગમાં જાય છે. કેટલાક, મોક્ષ પામેલાની સાથે જરા ઓછાં નાશવાન સુખ ભોગવે છે. આવા પ્રસાદવાન જીવ વિષે અમે આગળ ઉપર લખીશું, પણ હવણાં તો, જે ઘણા જીવ યમના ઘસાઈ ગયેલા દ્વારને માર્ગે અથડાયાં કરે છે, તેઓ વિષે લખિયે છિયે.

ગરૂડપુરાણ, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન-મહર્ષિ શ્રીવેદવ્યાસપ્રણીત છે તેના ઉત્તરખંડમાં પ્રેતખંડ છે. તેના ૪૫ અધ્યાય છે, તેમાં આ વિષે કથન આવે છે. બીજું પુસ્તક ગરૂડપુરાણનો સારોદ્ધાર એવા નામનું છે. તેના ૧૬ અધ્યાય છે. તે ઝુંઝુણૂ નગરના શ્રી શાર્દૂલ મહીપતિના પુરાણી મિશ્ર શ્રી સુખલાલજીના પુત્ર હરિનારાયણના પુત્રે રચ્યું છે. અને બીજું એક એ જ નામનું છે, તેના ૧૦ અધ્યાય છે.

કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે, જેમ ખડમાંકડી (તૃણ જલોકા) પોતાના આગલા પગ પ્રથમ ગોઠવ્યા પછી પાછળના પગ ઉપાડે છે, તેમ જ પ્રાણીનો જીવ, એક ખોળિયું મૂકીને તરત જ બીજા ખોળિયામાં પ્રવેશ કરે છે. બીજા કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે મરનારની પછવાડે પિંડ આપવામાં આવે છે તેમાંથી નવો દેહ રચાય છે, તેમાં જીવને પ્રવેશ કરવો પડે છે, અને તેને દેહ દ્વારા કર્મજન્ય નાના પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

પ્રાણીનો મરણનો સમય થાય છે ત્યારે તેને દૈવી દૃષ્ટિ થાય છે, એટલે તે યમ-દૂતને પ્રત્યક્ષ દેખે છે, તેમ જ આ લોક તથા પરલોક તેને દૃષ્ટિગોચર થતા હોય એવો આભાસ થાય છે. આવા આશ્ચર્યજનક બનાવથી તેનાથી કાંઈ બોલી શકાતું નથી. યમદૂતો હાજર હોવાને લીધે, તેનો ઇન્દ્રિયસંઘાત વિકલ થઈ જાય છે: ચૈતન્ય જડ થઈ જાય છે; અને તેના પ્રાણ પોતાના સ્થાનથી ખસવા માંડે છે; શ્વાસ નિજ સ્થાનથી ચલાયમાન થાય છે; તેમ જ તેને એક ક્ષણ આ સમયે, કલ્પ જેવડી થઈ પડે છે; અને જાણે ૧૦૦ વિંછી દંશતા હોય એવી પીડા થાય છે; આવા પાપીના પ્રાણવાયુ અધોદ્વારથી નીકળી જાય છે. નગ્ન, ભયંકર દેખાવના, ક્રોધયુક્ત દૃષ્ટિવાળા, યમપાશ તથા દંડ ધારણ કરીને દાંત કકડાવતા, ઉર્ધ્વ કેશવાળા, કાગડાના જેવા કાળા, વક્રતુંડવાળા નખાયુધ, યમદૂતને જોઈ તેના મનમાં અતિત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે. અંગુષ્ઠ પ્રમાણનો પુરૂષ (જીવ) હાહાકાર કરતો શરીરમાંથી બ્હાર નીકળે છે, એટલે યમદૂત તેને તરત ગ્રહી લે છે, ને જીવ પોતાનું શરીર જોતો રહે છે. પછી યાતના દેહમાં તે જીવને ઘેરીને પાશ ગળે બાંધી દીર્ઘ માર્ગે, અપરાધીને જેમ રાજભટો લઈ જાય છે તેમ, બે યમદૂત રસ્તામાં નરકનો ભય બતાવતા તેની તર્જના કરતાં, તેને લઈ જાય છે. બે અથવા ત્રણ મુહૂર્તમા તેને યમ પાસે પ્હોંચાડે છે. પછી તેને આકાશમાર્ગે થઇને જ્યાં તેનું શબ પડ્યું હોય છે ત્યાં પાછો આણે છે, એટલે તેને પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય છે પણ તેમ યમદૂત કરવા દેતા નથી, તેથી તે રૂદન કરે છે.

આતુર સમયે પુત્રે આઠ મહાદાન તથા પાછળથી પિંડ આપ્યા હોય તેનું ભક્ષણ તે કરે છે, તથાપિ તેને તૃપ્તિ થતી નથી; જેની પછવાડે, પિંડદાન આપવામાં આવતું નથી તે પ્રેતરૂપ થઈ, અતિ દુઃખ પામતા, નિર્જન અરણ્યમાં કલ્પ પર્યંત ભટકતા

જે માણુસોએ ઉપરના ગમે તે લોકમાં પ્રવેશ કરવાનો પોતાનો ખરો હક્ક મેળવી રાખ્યો નથી તેઓના જીવને મોતની છાયાની ખીણમાં થઈને યમરાજના ન્યાયાસન આગળ રજુ થવુ પડે છે. તેઓએ જે પ્રમાણે સુકૃત કે દુષ્કૃત કર્યાં હોય છે તે પ્રમાણે તેઓને તેમના પ્રવાસમા સુખ કે પછી નાના પ્રકારના દુઃખ સહન કરવા પડે છે પુરાણુ રચનારાઓનો દેખીતો અભિપ્રાય એમ જણાય છે કે, મનુષ્ય પ્રાણીના મન ઉપર તેની આશા કરતાં ભય વધારે સહેલાઈથી અસર કરે છે, તેઓએ ઘણુ કરીને મરણ પછીના સર્વે ભય વિશે જ વર્ણન આપેલું છે.

તેરમા પછી, નવુ શરીર પામેલા પ્રેતને યમદૂતો જ યમપુરીનો રસ્તો પકડાવે છે, ઘાતકી જીવ હોય છે તેને તો યમદૂતો રસ્તામાં ત્રાસ ઉપજાવીને, અને નાના પ્રકારની પજવણીયો કરીને કાયર કાયર કરી નાખે છે. તેઓ પ્રેતને કહે છે કે, "ચાલ દુષ્ટાત્મન્! ઉતાવળો, અમે તને યમપુરી લઈ જઈને કુંભીપાકાદિ નરકમા નાંખીશું!" આવા ભયકર પ્રસંગમાં તેમના ધમ-

---

કર છે પાપકર્મ કર્યા હોય તેનુ ફળ ભોગવ્યા વિના તેનો ક્ષય થતો નથી, ને યમયાતના ભોગવ્યા વિના તેને મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થતો નથી માટે દશ દિવસ સુધી, મરનારના પુત્રે પિંડ આપવા જોઈયે આ પિંડમાથી પ્રત્યેકના ચચ્ચાર વિભાગ કરવામા આવે છે, તેમા બે ભાગ દેહને અર્પે છે, ત્રીજો ભાગ યમદૂતોને મળે છે, ચોથો ભાગ તેને ખાવા મળે છે આ પ્રમાણે નવ દિવસ પિંડપ્રાપ્તિ થયા પછી, દશમે દિવસે, તે પિંડમાથી એક હાથ જેવડો તેનો દેહ બધાય છે, એટલે માર્ગગમન કરવાને તે શક્તિમાન્ થાય છે, એ દેહ માર્ગમા અશુભ ફળ ભોગવે છે

પ્રથમ દિવસના પિંડમાથી તેનુ માથુ બને છે

બીજા દિવસના પિંડમાથી ગર્દન તથા સ્કંધ બને છે

ત્રીજા દિવસના પિંડમાથી હૃદય બને છે, અને ચોથામાથી પૃષ્ઠ બને છે

પાચમામાથી નાભી, અને છઠ્ઠાથી કેડ, તથા ગુહ્યેન્દ્રિય બને છે

સાતમામાથી બે સાથળ, આઠમા અને નવમામાથી જંઘા અને પાદ બને છે

આ પ્રમાણે દેહ બધાયા પછી, દશમે દિવસે, તેને ભૂખ અને તરસ લાગે છે. એટલે અગિયારમા અને બારમાએ તેને પિંડ આપે છે, તે ખાય છે

તેરમા પછી તે યમપુરીને માર્ગે જવા માંડે છે યમપુરી ૮૬ હજાર યોજન દૂર છે પ્રતિદિવસે ૨૦૦ યોજન ચાલતો જીવ ૪૭ દિવસે યમપુરીમા પ્હોચે છે ત્યા રસ્તામા તેને ૧૬ પુર આવે છે, તેમા સૌમ્યપુર અથવા યામ્યપુર પ્રથમ આવે છે ત્યા તે ૧૮મે દિવસે પ્હોચે છે એક માસનો પિંડ આપવામા આવેલો હોય તો તેને આ સ્થાને ખાવાને મળે છે, અહિં તે પોતાનુ દુષ્કર્મ કરેલું સભારતો 'હાય! હાય!' કરી રડે છે

ફીના બોલ સાંભળતો અને પોતાનાં સગાંવ્હાલાંનું રૂદન જે જગત્ સાથેનું તેનું છેલ્લું બંધન, તે કાન દઈને, અંતર વધવાને લીધે તે દુઃખભરેલા અવાજો સંભળાય નહિ ત્યાં સુધી, સાંભળતો, 'હાય! હાય!' કરી વિલાપ કરતો દુઃખમય માર્ગે ચાલે છે.

પૃથ્વીની નીચે ચોર્યાશી હજાર[1] યોજનને છેટે દક્ષિણમાં યમપુરી છે, એ દિશાએ થઈને દુષ્ટ જીવને લઈ જવામાં આવે છે; તેના રસ્તામાં કાંટા છવાઈ ગયેલા હોય છે, તેથી પગ વિંધાઈ જાય છે; અને ધીકાવેલા ત્રાંબાના જેવી ધરતી છે. આવા દુઃખદાયક માર્ગે આવે છે તેમાં દિવસે વિસામો લેવાને ઝાડની છાયા હોતી નથી, અને અંધારાની વેળાએ તેને ઘેરે એવો કોઈ દયાળુનો હાથ મળતો નથી. પ્રેતને આરામ લીધા વિના ચાલ્યાં જ કરવું પડે છે. "હાય! હાય! રે મારા પુત્ર!" એમ કહીને તે પોકાર મારે છે. "મેં બ્રાહ્મણને કાંઈ દાન આપ્યું નહિ." એમ કહીને પોતાનાં પાપકર્મ સંભારે છે. યમકિંકર તેને દુઃખથી કાઢી નાંખે છે; વાંદરાને જેમ તેનો ઘાતકી રક્ષક ખેંચે છે તેમ અંકોડાવતી પ્રેતને તે ખેંચે છે. એટલે તે પોતાના મનમાં ખેદ પામીને કહે છે. "મેં બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું નહિ; હોમહવન કર્યા નહિ, મુક્તિની જેથી પ્રાપ્તિ થાય એવા ગંગાજળનો આદર કર્યો નહિ; માટે અહો! દેહ! તું તારાં કર્મ ભોગવ." વળી તે કહે છે કે, "જ્યાં મનુષ્ય પ્રાણી, અને પશુ-પક્ષીને જળાશયની અગત્ય હતી ત્યાં તે મેં બંધાવ્યાં નહિ; પશુને માટે ગોચર રાખ્યું નહિ, નિત્યદાન કર્યું નહિ, ગવાન્હિક[2] ન કર્યું; કોઈને વેદ કે શાસ્ત્ર અર્પણ કર્યાં નહિ, અને મારાં સત્કર્મ કરેલાં પણ મારે સ્વાધીન રહ્યાં નહિ."

અઢાર દિવસ પૂરા થાય છે ત્યારે પ્રેત સૌમ્યપુર[3] આવી પ્હોંચે છે;

---

૧ ગરૂડપુરાણમા મનુષ્યલોકથી યમલોકનુ અન્તર ૮૬ હજાર યોજન છે, એમ લખ્યુ છે, એ જ પ્રમાણે ગરૂડપુરાણના સારોદ્ધારમા પણ છે.

૨ એક ગાયને એક દિવસમાં જેટલાથી તૃપ્તિ થાય તેટલુ ખાવાનુ (જુવો ટીપ અ ૫)

૩ વેદ કે શાસ્ત્રમા કહેલા વચન મેં પ્રમાણ કર્યા નહિ અને પુરાણમાં બતાવેલા ધર્મમાર્ગનું પણ મેં સેવન કર્યુ નહિ (જુવો ટીપ અંક પાચ).

જો મરનાર સ્ત્રી હોય તો તે કહે છે કે—

મેં હિતકર પતિનું વચન પાળ્યું નહિ; પતિવ્રતાધર્મ પાળ્યો નહિ; ગુરૂ, એટલે સાસુ સસરા આદિ પૂજ્યવર્ગ વિષે ગૌરવ (સેવા) ન કર્યુ, વળી કહે છે કે, ધર્મબુદ્ધિથી પતિની સેવા કરી નહિ વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તપ કર્યુ નહિ માટે હે દેહિન્! તું તારૂ કર્મ ભોગવ

આ પ્રમાણે ૧૭ દિવસ સુધી તે એકલો પ્રેત, વાયુવેગે ચાલે છે.

ત્યાં પ્રેતનો સમુદાય ઘણો એકઠો થાય છે, અને વસ્તી પણ પ્રેતની જ છે. ત્યા આગળ પુષ્પભદ્રા નદી છે, ત્યાં આગળ એક વિશાળ ઝાડ[1] છે, તેની નીચે યમકિંકર વિશ્રામ લેવાને બેસે છે; અને પ્રેત સ્ત્રીપુત્રાદિકનું સુખ સંભારીને દુ:ખી થાય છે, તેને આ ઠેકાણે, તેના વારસોએ શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તો તે ખાવાને મળે છે, અને બીજાને તો જ્યાં કાંઈ લઈ શકાય નહિ, અને કોઈ આપનાર મળે નહિ એવા પ્રવાસમાં કાંઈ સાહિત્ય અગાઉથી કરી રાખ્યું નથી હોતું, તેને પશ્ચાત્તાપ કરી કરીને સહેવું પડે છે.

એક બીજા પખવાડિયા પછી તે સૌરિપુર[2] આવી પ્હોંચે છે. ત્યાં જંગમ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. તે યમના જેવો ભયંકર છે. આ ઠેકાણે પ્રેત ઢાળો કરે છે; અને તે દિવસે તેના વારસે શ્રાદ્ધ કર્યું હોય, તો તે ખાવાને

---

૧ પ્રિયદર્શન નામનો વડ છે આ ઠેકાણે તે શોચ કરે છે તેને ત્યાના યમદૂત કહે છે કે જેનો તું શોચ કરે છે તેમાનુ અહિં તો તારૂ કોઈ નથી માટે તારા કર્મથી જે કાંઈ તેં ભેગુ કર્યુ હોય તેનો ભોગ કર હે મૂઢ! અહિંથી જા

૨ ત્રિપક્ષીનું શ્રાદ્ધ કરતી વેળાએ મળેલો પિંડ અને જળ આ સ્થાને તેને ખાવા ને પીવા મળે છે

અહિં જે જગમ રાજા છે તે (कामरूपधृक्) સ્વેચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરે એવો છે, એમ ગરૂડપુરાણમા લખ્યું છે અને તેના સારોદ્ધાર નામના પુસ્તકમા कालरूपधृक એટલે કાળના જેવુ રૂપ ધારણ કરનાર એમ લખ્યું છે

ઉપર જે અંક ૨-૩ ની ટીપમા જણાવેલુ છે તે સૌમ્યપુરમા રહી તે પ્રેત નીચે પ્રમાણે બોલે છે —

जलाशयो नैव कृतो मया तदा ।
मनुष्यतृप्त्यै पशुपक्षितृप्तये ॥
गोतृप्तिहेतो न च गोचरः कृतः ।
शरीर ! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् (१००)

અહિં ખડ્ગના આઘાતથી પીડાય છે, ત્યારે બોલે છે કે —

न नित्यदानं न गवाह्निकं कृतम् ।
पुस्तं न दत्तं न हि वेदशास्त्रयोः ॥
पुराणदृष्टो न हि सेवितोऽध्वा ।
शरीर ! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् ॥ १०१ ॥

અર્થ-મનુષ્ય અને પશુપક્ષીની તૃપ્તિ માટે મેં કોઈ જળાશય કરાવ્યા નથી, ગાયોની તૃપ્તિને માટે તેમને રહેવાને સ્થાન પણ બંધાવ્યા નથી, હે શરીર ! એમાંથી તેં જે કાંઈ કર્યુ હશે તેથી તારૂં તારણ થશે (૧૦૦)

મળે છે. ત્યાર પછી ત્યાંથી નગેંદ્રભવન,[૧] ગંધર્વ,[૨] શૈલાગમ,[૩] ક્રૌંચ,[૪] ક્રૂરપુર[૫]

મેં કોઈ વાર નિત્યદાન કર્યું નથી; ગાયોની આજિવિકા માટે કાંઈ સાધન કર્યું નથી; વેદ શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનું દાન કર્યું નથી. पुस्तं न दत्तं પુસ્તક ન આપ્યું, દાન ન કર્યું.) પુરાણમાં દર્શાવેલો માર્ગ સ્વીકારથો નથી, માટે હે શરીર! એમાંથી જો તેં કાંઈ કર્યું હશે તો તેથી તું તરીશ.

જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, એઓનું તેં સેવન કર્યું નથી, તેમ જ સાધુના સમુદાયથી કોઈ પણ ધર્મમાર્ગનું શ્રવણ કર્યું નથી તો તું તારું કરચું ભોગવ. (૧૧૧)

હે માતા! હે પિતા! હે ભાઈ! હે પુત્ર! હે સ્ત્રિયો તમોયે મને કાંઈ ઉપદેશ કરચો નહિ, જેથી આ દશાને પ્રાપ્ત થયો છું.

મા, બાઈ, બાપ, પુત્ર આદિમાંથી કોઈ પણ મારી પાસે છે કે નહિ, કે જે આ દુઃખસમુદ્રમાં પડેલો એવા જે હું પાપી તેનો ઉદ્ધાર કરે.

૧ **નગેન્દ્રભવનના** (જેમાં વિશાળ ઝાડનાં ઝુંડ છે.) રસ્તામાં **રૌદ્રવન** (અસિપત્ર આદિ) આવે છે. આ સ્થાને નિર્દયો એને ખેંચે છે તેથી દુઃખ પામે છે, બે મહિને અહિં પ્હોંચે છે. અને બે માસનો માસિયો (દ્વૈમાસિક) તેના વારસ કરે છે તે વળાએ પિંડ આદિ આપેલું હોય તે અહિં તેને મળે છે અને તેનું તે ભક્ષણ કરે છે. પછી ત્યાથી આગળ **યમકિંકર** જેને ગંધર્વ નગર ભણી લઈ જાય છે.

૨ આ નગર વેગળેથી દૃશ્યમાન્ છે, પણ સમીપ આવતાં તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે માટે એનું નામ **ગંધર્વ** નગર રાખ્યું છે. આ ઠેકાણે તે ત્રીજે માસે આવી પ્હોંચે છે, અને ત્રૈમાસિક પિંડ આપવામાં આવે છે, તે ખાય છે.

૩ ચોથે મહિને પ્રેત **શૈલાગમ** નગરમા આવે છે (शैल+आगम=પથ્થરનું ત્યાં આવવું એટલે વર્ષવું થાય છે. માટે એવું નામ પાડયું છે.) આ સ્થાને નિરંતર પથ્થરનો વર્ષાદ થાય છે. ચતુર્થ માસિક શ્રાદ્ધ વેળાએ આપેલા પિંડ આદિ પ્રેતને આ સ્થાને ખાવાને મળે છે અહિં તે બોલે છે કે,

> न ज्ञानमार्गो न च योगमार्गो।
> न कर्ममार्गो न च भक्तिमार्गः ॥
> न साधुसंघात् किमिति श्रुतं मया ।
> शरीर ! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् ॥ १११ ॥

જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, અને ભક્તિમાર્ગનું હે શરીર, તેં સેવન કરચું નહિ; તેમ જ, તેં સાધુના સમુદાય પાસેથી પણ કાંઈ (ધર્મમાર્ગ) સાંભળ્યો નહિ, તો તું તારું કરચું ભોગવ.

૪-૫ પ્રેત **ક્રૌંચપુર**માં પાંચમે માસે આવે છે, એમ સારોદ્ધારમાં લખ્યું છે અને સાડા પાંચ માસે **ક્રૂરપુર**માં આવે છે એમ જણાવ્યું છે, પણ ગરુડપુરાણમાં પાંચમે માસે

થઈને વિચિત્ર[1] નગર આવી પ્હોંચે છે. તેમાં રસ્તામાં રૌદ્રવન જોઈને રૂદન કરે છે; પથ્થરોનો વર્ષાદ તેના ઉપર વર્ષે છે, અદૃશ્ય હાથથી તેના ઉપર માર પડે છે. ત્યાં વિચિત્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. તે યમનો ભાઈ થાય છે. જ્યારથી પ્રેત વિચિત્ર નગર છોડે છે, ત્યારથી તેના પ્રવાસના અતિ દુઃખદ ભાગનો આરંભ થાય છે.

હવે તે વૈતરણી નદીને માર્ગે ચડે છે. વળી અસિપત્ર વન એટલે જે વનમાં ઝાડનાં પાંદડાં તરવારના જેવી ધારનાં અને લાંબાં હોય છે, તેનો ત્રાસ તેને સહન કરવો પડે છે.

ક્રૂરપુરમાં આવે છે અને સાડા પાંચ માસે ક્રૌંચપુરમાં આવે છે એમ લખ્યું છે. આ સ્થાને પાંચ માસનું શ્રાદ્ધ તથા ઉન છમાસી કરવામાં આવે છે તે વેળાએ આપેલાં પિંડજલ ખાવાપીવાને મળે છે. આ સ્થાને પીડાથી કપાયલો પ્રેત આ પ્રમાણે વિલાપ કરે છેઃ–

हा मातर्हा पितर्भ्रातः सुता हाहा मम स्त्रियः ॥ ११२ ॥

युष्माभिर्नोपदिष्टोऽहमवस्थां प्राप्त ईदृशीम् ॥

હે માતા! હે પિતા! હે ભાઇયો! હે પુત્રો! અરે મારી સ્ત્રિયો! તમે મને શિખામણ દીધી નહિ, તેથી મારી આવી અવસ્થા થઈ. આવું સાંભળીને યમદૂત તેને કહે છે કેઃ–હે મૂર્ખ? તેં તારા કર્મથી મેળવેલું ચિરકાળ સુધી આ માર્ગમાં ભોગવ તારાં માતાપિતા, સ્ત્રીપુત્ર અને મિત્ર અહિં ક્યાં છે? પછી એક ઘડી આ સ્થાને રહીને તે વિલાપ કરતો ચાલે છે.

૧ વિચિત્ર નગર અથવા ચિત્રભુવનમાં છઠ્ઠે માસે આવે છે. ત્યાં વિચિત્ર રાજા છે તે યમનો અનુજ (ન્હાનો ભાઈ) થાય છે. આ સ્થાને છ માસીનો પિંડ તથા જલઘટ મળે છે તે ખાઈ પીને આગળ ચાલે છે અને તે પ્રાસ(ભાલા)ની અણીથી પીડાયલો વિલાપ કરે છે કેઃ–

माता भ्राता पिता पुत्रः कोऽपि मे वर्तते न वा ।

यो मामुद्धरते पापं पतन्तं दुःखसागरे ॥

હું જે દુઃખદરિયામાં પડેલો પાપી છું તેનો ઉદ્ધાર કરવાને મારી માતા, ભાઈ, પિતા, પુત્ર કોઈ છે કે નથી?

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો, તરણી નદી આગળ આવી પ્હોંચે છે, ત્યાં કૈવર્ત (ખારવા) આવીને કહે છે. વિતરણી એટલે ગાયનું દાન તેં કર્યું હોય તો તે પુણ્યથી તારી શકાય એવી આ વૈતરણી નદી પાર ઉતરવા આ વ્હાણ આણ્યું છે. આવું વચન સાંભળીને પ્રેત અરે દૈવ! એમ કહેતો દાન દીધું નથી તેથી રડે છે, અને નદીમાં ડચકાં ખાય છે માછલાંને બડિશથી (કાંટાએ લોટ વળગાડેલો હોય છે તેથી) મચ્છીમાર ખેંચે છે તેમ પ્રેતને અદ્ધર રહેલા યમદૂત મ્હોંમાં કાંટા નાંખીને ખેંચે, એટલે વિલાપ કરતો ખેંચાતો તે સામે પાર જાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે "વૈતરણી નદી મહા ભયંકર છે. પ્રેત એને કિનારે "આવે છે કે તે જોઇને ત્રાશી જાય છે; એની પ્હોળાઈ એક સો યોજનની "છે. તેની રેતી માણસના માંસની બનેલી હોય છે, અને મનુષ્યનું લોહી "અને પરૂ આદિથી તે ભરેલી વ્હે છે, તે જેમ દેવતા ઉપર માખણ તાવતાં "ફીણ આવે તેમ દીસે છે; તેના કિનારા હાડકાંના છે; તે ઘણી અગાધ અને "દુસ્તર છે, તેમાં તે પાપી નીચે જાય છે અને ઊંચો આવે છે, કીડા અને "જુવોનો તેમાં પાર નથી; તેમાં વિકરાળ મગર અને ઘોર પક્ષિગો હોય છે, "તે પક્ષિયોની પાંખોનો જેટલો છાંયડો પડે, તે વિના બીજા કશાનો છાંયડો "પણ હોતો નથી. ત્યાં ગીધ પક્ષી હોય છે તેઓની ચાંચો તીક્ષ્ણ હોય છે." ભયંકર દેખાવથી કૃષ્ણ જેમ ત્રાસી ગયા હોય તેમ આવું વર્ણન કરતાં ગરૂડને કહે છે કે, "અહો ગરૂડ! જગત્‌ના પ્રલય વેળાએ જેમ બારે સૂર્ય તપે તેમ "તે ઠેકાણે અગ્નિ વર્ષે છે. આવા કમકમાટ ઉપજાવે એવા ઠેકાણામાં કેટ-"લાંક પાપિયોને અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જેઓએ વૈતરણી ઉતરવાનું સાધન "મેળવી રાખ્યું નથી હોતું તેમને, સદાકાળ ત્યાં રહેવું પડે છે; અને બીજા-"ઓને કેવટ મછવામાં બેસારીને પાર ઉતારે છે.

"જે પ્રેત વૈતરણી નદીના ભયંકર સ્થાનમાંથી બચીને આવે છે, તેને બહ્વાપદ,[1] દુઃખદ,[2] નાનાક્રંદ, સુતપ્ત ભવન, શીતાઢ્ય, રૌદ્ર, પયોવર્ષણ અને

---

૧ સાતમે મહિને તે બહ્વાપદ પુરમાં જાય છે, ત્યા સાતમા મહિનાના શ્રાદ્ધના પિંડ આદિનુ ભક્ષણ કરે છે. અહિં પરિઘ(ભૂંગળ)ના પ્રહારથી પીડાતો તે બોલે છે કે મેં કોઈને દાન કીધું નથી, હોમહવન નથી કર્યા, તપ નથી કર્યું, તીર્થસ્નાન નથી કર્યું અને કોઈ પ્રકારે પોતાનું હિત થાય એવું કર્યુ નથી, માટે હે મૂઢ જીવ! જેવું કર્મ કર્યુ છે તેવું ભોગવ.

૨ આઠમે માસે આકાશમા ચાલતો પ્રેત દુઃખદપુરમાં આવે છે. ત્યાં આઠમા માસના શ્રાદ્ધના પિંડ ખાય છે ત્યાંથી ચાલી નવમા માસમાં નાનાક્રંદ નામના પુરમાં આવે છે. આ સ્થાને યમદૂતો તેને મુશલનો માર મારે છે. નાના પ્રકારના આક્રંદ કરતા દારૂણ ગણોને જોઈને પ્રેતનું હૃદય શૂન્ય થઈ જાય છે, અને દુઃખથી રડે છે. પછી સુતપ્તભવનમા આવે છે, ત્યાં એને યમદૂતો હળથી માર મારે છે અને દશમા માસના શ્રાદ્ધનો પિંડ ખાય છે. તો પણ તેથી તેને સુખ થતુ નથી ૧૧ મે માસે રૌદ્રપુરમાં આવે છે રસ્તામાં તેના વાંસામાં માર મારવામાં આવે છે, ત્યારે તે કહે છે કે ઉત્તમ પથારીમા જે પીડ પડતી તે ક્યાં? અને પીઠ પડતો આવો માર ક્યાં? સાડા અગિયાર માસે તે પયોવર્ષણ પુરમાં આવે છે. ત્યાં એને યમદૂતો કુઠાર(કુહાડા)નો માર મારે છે, એટલે તે કહે છે કે, મારા ચાકર મારા મસ્તક ઉપર સુગંધી તેલનું મર્દન કરતા હતા તે ક્યાં? અને આ યમકિંકર ક્રોધથી મસ્તક ઉપર માર મારે છે તેની વ્યથા ક્યાં? આ સ્થાને પ્રેતને દુઃખદાયક

સજ્જનોની નજરે તો તે પ્રતાપવાન્ મહારાજા જણાય છે, પણ જે દુર્જનો છે તેઓને મહાવિકરાળ સ્વરૂપનો દીસી આવે છે; સજ્જન તેની હજુરમાં જાય છે, એટલે તે પોતાના રાજ્યાસન ઉપરથી ઉઠીને તેનો આદરસત્કાર કરે છે, અને પછી તેને સ્વર્ગમાં જવાની આજ્ઞા આપે છે; પણ દુર્જનના ઉપર ડોળા ફુહાડીને તેને પોતાના દૂતોને સ્વાધીન કરે છે, એટલે તેઓ તેને નરકમાં નાંખે. અને ત્યાં "તેઓ પોતાનાં કુકર્મ" બાળી નાખીને ચોખ્ખા થવા સારૂ અગ્નિકુંડમાં બળ્યાં કરે.

ચોર્યાશી લક્ષ પ્રકારનાં નરક છે; તેમાં રૌરવ, મહારૌરવ, તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, કુંભીપાક, અને બીજાં થઈને એક વીશ તો ઘોર નરક છે. જીવને ત્યાં શિક્ષા થયા પછી તે ચાર પ્રકારની જાતિના એક વીશ[1] લાખ દેહ ધારણ કરે છે, જેવા કે અંડજ એટલે ઈંડામાંથી નીપજે છે તે, ઉદ્‌ભિજ્જ એટલે વનસ્પતિ જેવા નીપજે તે, સ્વેદજ એટલે જે પરસેવા આદિ પ્રવાહી પદાર્થમાંથી પેદા થાય છે તે, અને જરાયુજ જે સ્ત્રીપુરૂષના યોગથી થાય છે તે

યમ જે જીવને ઉપરના લોકમાં મોકલે છે તેમાંથી કેટલાક સ્વર્ગ અથવા દેવલોકમાં જવા જેવા હોય છે; કેટલાક થોડા ધર્માત્મા હોય છે, તે અશુદ્ધ દેવમાં રહે છે, જેવા કે શિવના ગણ, યક્ષ, ભૈરવ, વૈતાળ, ભૂત.[2] જે સ્ત્રી ઓછી ધર્માત્મા હોય છે તે યક્ષણી, શાકિની, વગેરે થાય છે. અને દુર્ગા અથવા બીજી મેલી દેવીની સાથે રહે છે. એ મલિન દેવ પૃથ્વીની ઉપર ભુવર્ લોક છે તેમાં રહે છે.[3] ભુવર્ લોક ઉપર સ્વર્ગ લોક છે તેનું વધારે વર્ણન આ ઠેકાણે આપવાની અગત્ય છે.

---

૧ એટલે કદાપિ એક વીશ નરક છે, તે દરેકની અકેકી જાતિના અકેક લાખ હશે, એવા ચાર વર્ગના ચોર્યાશી લક્ષ અવતાર લખે છે

૨ હલકા પ્રકારનાં ભૂત વિષે આગળ લખ્યું છે તે, અને આ એક સમજવા નહિ

૩ જુવો મનુ અધ્યાય ૨ પદ ૭૬ વળી જુવો "હવાના રાજ્યનો રાજા," "આ જગત્‌ના અંધકારના રાજ્યકર્ત્તા" સેંટ પાવલનું ઈફીઝીયાનો પ્રતિ કથન અધ્યાય ૨ પદ ૨, તથા અધ્યાય ૬ પદ ૧૨. ઉલ્લા વાક્ય ઉપર મિ વાલપિપે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે –

"હવા અથવા સ્વર્ગની નીચેનું આકાશ દુષ્ટ પિશાચોથી વરેલું હતુ, એવો ઈઝરાયલ લોકોનો તથા લૌકિક અભિપ્રાય હતો તે મિ મીડના અવલોકન પ્રમાણે સેંટ પાલે માન્ય રાખેલો છે અને ધર્મપુસ્તકનો તેને આધાર મળેલો જણાય છે"

મિલ્ટન પોતાના પેરેડાઇઝ લૉસ્ટના ૧૦ મા પુસ્તકમાં (૧૮૨–૧૯૦) એ વિષેનું સૂચન કરે છે –

"આ ભવિષ્યકથનમાથી એ પ્રમાણે નીકળ્યું, પછી બીજી ઈવ જે મેરી તેના "પુત્ર ખ્રિસ્તે જ્યારે હવાના રાજા શયતાનને આકાશમાંથી વિજળીની પેઠે પડતો જોયો

"વિદ્યાના ચમત્કાર" (Curiosities of Literature) એવા નામના ગ્રંથના કર્ત્તાએ, રાજાઓને દેખીતાં હસવાલાયક માનનાં પદની યાદી આપી છે, તેમાં કંડિયાના રાજાનું 'દેવ'નું પદ નોંધેલું છે. જ્યારે મિ૦ ડી ઇઝરાયલીને રાજાનો આવો કિતાબ તરેહવાર રીતનો લાગ્યો ત્યારે બેશક તેનો સાધારણ અર્થ (પૃથ્વી=ભૂમિનો પતિ=પ્રભુ-દેવ) તેના સમજવામાં આવ્યો નથી, પણ દેવ એટલે જગતનો પરમેશ્વર એવો અર્થ તે સમજ્યો છે.

દેવ એ શબ્દનો અર્થ સદા ઉપર પ્રમાણે થતો નથી. કંડિયન રાજાઓ સિવાય, બીજા રાજાઓને એ શબ્દ લગાડેલો આપણા જોવામાં આવ્યો છે, તેમ જ અર્થને મળતો Divus દિવસનો કિતાબ રોમન લોકોએ જુલિયસ અથવા અગસ્તસને લગાડેલો છે. વળી કુમારપાળ જેવા રાજાઓ, જે પ્રજાને પ્રિય થઈ ગયા છે, તેઓને પણ એવું પદ આપવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ વળી, તેનો કૃતઘ્ની ક્રમાનુયાયી જોરજુલમભરેલું રાજ્ય કરીને અપ્રિય થઈ ચાલતો થયો, તેને પણ બેદરકારપણે એવો કિતાબ આપવામાં આવેલો છે, તો પણ દેવ એ શબ્દનો અર્થ હિન્દુના મનમાં સદા આવે છે, તે સાધારણ રીતે તો 'પૃથ્વીની ઉપરના કોઈ લોકનો રહેવાશી' એવો છે, પણ વિશેષ ચોક્કસ રીતે તો સ્વર્ગના ગમે તે કોઈ રહેવાશીને લાગુ પાડવામાં આવે છે.

મોક્ષને માટે શિવ કે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. આગળના સમયમાં આ બન્ને દેવને એક બીજાની વિરૂદ્ધ ગણવામાં આવતા નહિ. ચંદ બ્હારોટ પોતાના રાસાના પ્રારંભમાં કહે છે, "કવિયે હરિના ગુણ ગાયા "છે, તેજ પ્રમાણે તેણે હરના ગુણ ગાયા છે. જે માણસ હર અને હરિને "ઇશ અને શ્યામને જૂદા કહે છે તે નરકમાં જશે. સર્વના કરતાં (સ્વર્ગ "કરતાં પણ) મહા ઉચ્ચ મોક્ષ છે, તેનો નારાયણની સાથે યોગ છે. જે "માણસ મહેશ્વરની નિંદા કરશે, તે તેની પાસે જઈ શકશે નહિ."

પણ હાલમાં તો કોઈ પણ બન્નેની સંગાથે પ્રાર્થના કરતું નથી, તે તો એકને પકડી રહે છે અને બીજાને તેનાથી ઉતરતો ગણે છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારમાં જોતાં, કોઈ પણ હિન્દુ, દેવ એ શબ્દ ઈશ્વરના અર્થમાં એક કરતાં વિશેષ દેવને લગાડી શકતો નથી.

"ત્યારે તે સાચુ કર્યું, પછી તેણે પોતાની પોરમાથી ઉઠીને તેનું રાજ્ય અને સત્તા "છીનાવી લઈને ઉઘાડી રીતે તેના ઉપર જીત મેળવી અને સ્વર્ગારોહણ કરીને, જે શય-"તાને બીજાઓને વશ કરી લીધા હતા તેને તેના લાંબી મુદત સુધી લઈ લીવેલા "હવાના રાજ્યમાંથી કેદ કરી લીધો, તેને તે આખરે આપણા પગની નીચે કચરી નાખશે"

આમ છતાં પણ, તેત્રીસ કરોડ દેવતા, હિન્દુનાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે, તેઓ સ્વર્ગ એટલે જ્યાં ઇન્દ્ર રાજ્ય કરે છે ત્યાં, ઠરાવેલી મુદત સુધી વસે છે—તેઓ દેવતાઓથી એટલા બધા દૂર છે કે, જેઓ મુક્તિ પામીને તેમનાથી આગળનું પદ પામે છે, તેમની તેઓ અદેખાઈ કરે છે, ઇન્દ્રને અમર લોકોનો રાજા એવું વડાઈનું પદ છે, તે માત્ર તાણી તુશીને લાગુ પાડવા સરખું છે ગીતામાં કહે છે કે, "પુણ્ય કર્મોને લીધે તેઓ સુર રાજાના મ્હેલમાં જાય છે, અને દેવતાના સરસ સ્વર્ગીય પદાર્થનું ભક્ષણ કરે છે. જેઓએ આ સ્વર્ગનું ઉત્તમ સ્થાન ભોગવ્યું, પણ તેમનાં પુણ્યકર્મ નિ થઈ રહ્યાં તો તે મૃત્યુ લોકમાં પાછા આવે છે"[2] અને તેઓની ગણના એક કવિ "ક્ષણભંગુર વસ્તુઓ વિષે કહે છે તેમાં થાય છે, તેઓની ખીલતી મગરૂરી એવી કરમાઈ જતી અને એવી અનિશ્ચિત છે કે થોડો કાળ તેના સ્વાહા કરી જતા દાતરડાથી સત્વર કાપી નાખે છે."

તેઓ નિરંતર સ્વર્ગમાં વાસ કરી રહેતા નથી, તેમ જ આ મૃત્યુ લોકમાં જન્મ પામવાથી અને એવા ચોર્યાશી લક્ષના ફેરામાંથી બચી જતા નથી. તેઓનો સ્વર્ગમાં રહેવાનો કાળ પૂરો થાય છે ત્યારે તેઓ પૃથ્વી ઉપર આવે છે અને તેમનું દેવ પદ પાછું મનુષ્યપદથી ઢંકાઈ જાય છે. આ ઉપરથી, જ્યારે આકાશમાંથી ખરતા તારા હિન્દુઓના જોવામાં આવે છે ત્યારે તેમના માનવામાં એમ આવે છે કે, આગલા જન્મમાં પુણ્ય કરેલા

---

૧ જુઓ પ્રથમ ભાગમા ૨૨ મા પ્રકરણમા બીજા ભીમદેવના વિષયમા સુચકુંદ ઉપરની ટીપ

૨ સર વિલિયમ જોન્સના ગ્રંથના પુસ્તકના ૧૩ મા ભાગનું પૃષ્ઠ ૨૯૫

ગીતા, અધ્યાય ૯ મો શ્લોક ૨૦, ૨૧

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥

(ત્રણ વેદને જાણનારા, યજ્ઞોથી મારૂં પૂજન કરીને સોમપાન કરવાવાળા, પાપરહિત થયેલા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ ચાહે છે તેઓ પુણ્યના ફળરૂપ સુરલોક એટલે સ્વર્ગ મેળવે છે, અને સ્વર્ગને વિષે દિવ્ય દેવભોગ ભોગવે છે તે વિશાળ સ્વર્ગલોક ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય થાય છે ત્યારે મનુષ્યલોકમા પ્રવેશ કરે છે એ પ્રમાણે ત્રણે વેદે પ્રતિપાદન કરેલા કામ્ય કર્મનો આશ્રય કરવાવાળા તથા દિવ્ય ભોગની કામનાવાળા આવાગમન કરે છે સ્વર્ગમાથી પૃથ્વી ઉપર આવે છે અને પાછા જાય છે)

તેથી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવીને કોઈ દેવ, અરેરે! પોતાની વિશેષ સુખની સ્થિતિના જેવાતેવા સ્મરણ સાથે આ પૃથ્વી ઉપર ફરી અવતરવાને આવે છે.

ઠરાવેલા કાળ સુધીજ માત્ર ઇન્દ્ર રાજ્ય કરે છે, અને ત્યાર પછી જે સો અશ્વમેધ કરીને ઇન્દ્રાસન પામવાને યોગ્ય થયો હોય તેને ઇન્દ્ર થવાનો વારો આવે છે. એમ છતાં પણ જ્યાં સુધી એની સત્તા રહેવાની હોય છે ત્યાં સુધી તે એક અતિ પ્રૌઢ રાજા છે; આકાશમાં થાય છે તે ઇન્દ્રધનુષ્ય એનું કામઠું છે, વિજળી તેના હથિયારનો ચળકાટ છે, અને આકાશમાં મેઘ-ગર્જના થાય છે તે તેના દબદબાભરેલા ડંકાનો અવાજ છે.

આ જગતમાં જે વસ્તુઓ અતિશય પ્રિય છે તે સર્વે એક ઠેકાણે સામટી પ્રાપ્ત થાય એવી જગ્યાનું નામ પરલોક માનવામાં આવેલું છે. મનુષ્ય પ્રાણીની કલ્પના એ કરતાં વિશેષ આગળ દોડી નથી. "આ જગતની "વસ્તુઓ પરલોકની વસ્તુઓ વિષેનો કાંઈ પણ ભાસ કરાવનારી ગણવાને "બદલે પરલોકના જેવી જ ગણવામાં આવે છે[1] હિન્દુનો સ્વર્ગ વિષે "વિચાર સાધારણ નિયમથી ઉલટો નથી, તો પણ તેની ખાંપણ તે "વિચાર કરનારાઓના જોવામાં આવી નથી એમ નથી. વેદાન્તસારમાં "ચાર પ્રકારનાં મુક્તિ પામવાનાં સાધન બતાવ્યાં છે, તે માંહેલો બીજો "પ્રકાર સર્વે ઇન્દ્રિયસુખનો અભાવ અને દેવતાઓના સુખની પણ વાંછના "નહિ કરવા વિષે છે." અમરાવતી નગરી જે સ્વર્ગની રાજધાની છે, તેમાં

---

૧ Vide Sermons, chiefly expository, by Richard Edmond Tyrwhitt, M. A, Oxford. J. H Parker, 1847. Vol. I. pp. 537–540

આવા કથનની સત્યતાનો જેવો જોઇયે એવો દાખલો લાગેલો જ પસંદ કરિયે તેવો 'ઈરાનના પ્રાચીન ભવિષ્યવક્તાના પવિત્ર લેખ'(The Desatir, an apochryphal work)માંથી નીચેનું વાક્ય આપિયે છિયે એ પુસ્તક બનાવટી હોય તો પણ તેમાંના બેહસ્ત વિષે વિચાર ખરેખરા ઈરાની છે.—

"બેહસ્તમાં એવી મોજ છે કે, તે જેણે ભોગવી હોય તેના જ મનમાં તે વિષે "વિચાર આવે આ નીચેની આખી દુનિયા બરાબર, કોઈ ગરીબમાં ગરીબ માણસને "બક્ષિસ મળે અને તેથી તેને જે ચાલુ સુખ મળે, તે બેહસ્તના એક હલકી પદવીના "સુખ બરાબર છે. વળી ઓરતોની ખુબસુરતીથી, દાસિયોથી અને ગુલામોથી, ખાન-"પાનથી, પોષાકથી, સરસ ગાલીચા અને જોઇયે તેવી બેઠકોથી જે સુખ મળે છે તે "એવું છે કે, આ નીચેની દુનિયામાં તે તો મળી જ શકે નહિ બેહસ્તના વસનારા-"ઓને અતિ શ્રેષ્ઠ ખોદાએ એવા બદનની બક્ષિસ કરેલી છે કે તેને વિયોગ થઈ શકતો "નથી, બુજરગપણું આવતું નથી, અને તેને કોઈ પણ જગતની ઈજા કે નાપાકી "લાગી શકતી નથી."

કલ્પતરૂ કરીને ઝાડ છે તે ત્યાંના રહેવાસિયોને ત્યાં કે નીચેના લોકમાં ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવી આપે છે, અને આ જગતનું સુખ મેળવવાને મૃત્યુલોકનાં માનવી તેમની સ્તુતિ દ્વારા જે ઉપમા આપે છે, તે પણ, તેઓને તેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; અને એટલા જ માટે સ્વર્ગના દેવલોક પૂજાય છે દેવતાઓને જ્યાં લગી સ્વર્ગમાં રહેવાનું હોય છે ત્યાં લગી તેઓને અજર અમરદેહ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ અમૃતનું પાન કરે છે; હિન્દુ લોકોના સુખની અવશ્ય સામગ્રી, જે ગાયનાં ગવ્યાદિ (દૂધ, દહિ, ઘી) તે તેમને કામધેનુ ગાય પૂરાં પાડે છે. ગંધર્વ ગાયન કરીને આનંદ પમાડે છે. પ્રીતિનો આનંદ તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે છે એમ નથી. જેમ આરેબિયર બેહસ્તમાં હૌરી અને ઓદિનના મ્હેલમાં વાલકિરિયર પરિયો હોય છે તેમ ઇન્દ્રના પ્રાચીન સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ હોય છે. વલહૂલની કુમારિકાઓની પેઠે કતલ થયેલાઓને પસંદ કરનારી અપ્સરાઓ રણક્ષેત્રની કાપાકાપીમાં કામ આવનાર શરવીરોને સ્વર્ગમાં લઈ જવાને તૈયાર થઈ ભમતી ફરે છે. મુસલમાની સિપાઈ જે "થોડા નુકસાનને માટે પોતાના જીવનું જોખમ ખાય છે તે "બેહેસ્તમાં હૌરીનો સદાનો પ્યાર મેળવે છે" તેના કરતાં એવા જ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાથી રજપૂત ઠાકુરોની અત્યુત્કંઠા ઓછી રહેતી નથી.

આમ છે તથાપિ એકલા યોદ્ધાને જ તેના મરણથી દેવતાના પદની પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી.[1] જે ભરૂચ (ભૃગુક્ષેત્ર), પ્રભાસ, સિદ્ધપુર અથવા આબુ ઉપર મરણ પામે છે તેને ઇન્દ્રના સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.[2]

---

૧ ઈંકર મ્યાનના રણક્ષેત્રમા રૂશિયન સિપાઇયો ઘાયલ થઈ પડ્યા હતા, તેમની દયાની ખાતર બરદાસ્ત કરવા એક ફ્રેન્ચ ટુકડી લાગી હતી, તેમણે તે વેળાએ જે વર્ણન આપ્યુ છે તેમાથી નીચેનો ઉતારો કરી લીધો છે—"પરદેશી લશ્કર માહેલો એક "પોલાદનો માણસ તે વેળાએ ત્યા હાજર હતો, તેણે પેલા ગરીબ માણસોને થોડાક "પ્રશ્ન પૂછ્યા. તેઓએ તેને કહ્યુ કે અમારા પોપે અને લશ્કરી સરદારોએ અમને ખાતરી "કરી આપી છે કે ઓટોક્રાટ(રૂશિયાના રાજાની પદવિ)ના પવિત્ર ધર્મના મૂર્તિપૂજક "શત્રુઓએ રૂશિયન કેદિયોને અતિશય કમકમાટ ઉપજે એવી રીતે દુઃખ દેવરાવ્યુ છે, "અને ઝારના જે કુમારો ધર્મની લડાઈમા આ પ્રમાણે મરણ પાને છે તે જો પાપી "થયા નહિ હોય તો પાશરા સ્વર્ગમા જશે અને તેવા થયા હશે તો પોતાના જ દેશમા "ફરીને પાછા જન્મ લેશે"

૨ "૨૧ ઓગેલ ઘેરોની અતિ પ્રસિદ્ધ જગ્યા ચાનસી પરગણામા પાંચ ગુરુજના "મખ્યાત લગ્નના મઠ આગળ છે, ત્યાની જગ્યા એવી પવિત્ર ગણાય છે કે, જેઓને "ત્યાં દાટવામાં આવે, તેઓ નક્કી ઉત્તમ અવતાર પામે. પર્વતના મધ્ય ભાગમા કેટલાક "યુગ સુધી બુદ્ધે, આ ઠેકાણે વાસ કર્યો હતો તેથી તેમા આવી ચમત્કારિક પવિત્રતા આવેલી

પણ જેઓ માત્ર શ્રદ્ધાવાન્ હોય છે તેઓને જ આવી આશા લાગુ પડે છે. જે ઘાતકી, માછલાંનો નાશ કરે છે તે નર્મદાને જુવે છે, પણ તેની પવિત્રતા તેને નકામી છે. બ્રાહ્મણોને જે વર્ષાસન આપે છે તે પોતાનાં માબાપને સ્વર્ગે લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમના પૂર્વજોને પણ લઈ જાય છે, જે બ્રાહ્મણને કન્યાદાન આપે છે તે પોતાના પિતૃપક્ષને તારે છે; વળી જે, વાવ, કુવો, તળાવ, વાડી, દેવમંદિર, બંધાવે છે અથવા જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે તે અમરાપુરીમાં જાય છે. બ્રાહ્મણને આંબા આપનાર અથવા નિત્યદાન કરનાર વિમાનમાં બેશીને સ્વર્ગમાં જાય છે અને તેને ચાર દૂત ચામર કરે છે. જે શિવની કમળપૂજા કરે છે, અથવા ભૈરવજવ ખાય છે, અને ગંગાના જળમાં ઝંપલાવે છે અથવા જળશાયી થાય છે અથવા એવા બીજા કોઈ પ્રકારે, હિન્દુ શાસ્ત્રમાં લખેલી પાવન કરનારી રીતે, સ્વાર્પણ કરે છે, તે પણ સ્વર્ગમાં જાય છે. આવા પ્રકારના સ્વાર્પણમાં સતી થાય છે તે બહુ પ્રસિદ્ધ અને બહુ સાધારણ છે. જે સ્ત્રી પોતાના ધણીની સાથે બળી મરે છે તે તેની સાથે સ્વર્ગમાં રહે છે; તે પોતાની અને પોતાના પૂર્વજોની સાતે પ્હેડીને તારે છે, કદાપિ જો તેઓનાં પાપકર્મને લીધે તેઓને નરકની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો પણ તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે. બ્રહ્મપુરાણમાં લખ્યું છે કે "જ્યારે "ચિતા તૈયાર થતી હોય ત્યારે પતિવ્રતા અર્ધાંગનાને સ્ત્રીનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહી "સંભળાવવો, જે સ્ત્રી પતિવ્રતા અને નિષ્કલંકવાળી હોય છે તે પોતાના ધણીના "મડદા સાથે બળી મરે છે" અને ગરૂડપુરાણ કહે છે કે, "જે સતી થાય "છે તે તેત્રીશ કરોડ વર્ષ સુધી પોતાના ધણી સાથે સ્વર્ગનું સુખ નિરંતર "ભોગવે છે, અને તે મુદત પૂરી થાય છે ત્યારે તે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામીને "તે જ પ્રિયતમ વ્હેરે પરણે છે."

"ગણાય છે. ટોકોશ વિષે આગળ ક્યારનુંયે લખવામાં આવેલું છે. તે સન ૧૮૪૨ માં "પોતાના માબાપના અસ્થિ ત્યાં લઈ ગયો, અને તેણે વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રમાણે "એક નળીના સ્હોંઢા જેવડા છિદ્રમાંથી બુદ્ધને મ્હોડામ્હોડ જોવાનો લાભ તેને મળ્યો "હતો પર્વતની માહે પલાઠી વાળીને તે બેઠેલો છે, પોતે કાંઈ કરતો નથી, અને તેની "આસપાસ સર્વે દેશના લામા તેની પ્રાર્થના કરતી સ્થિતિમાં વિટળાઈ વળેલા છે.

"તારતરીના રણોમાં મોંગોલ લોકો, પોતાને ખભે તેમના સગાંના અસ્થિ લઈને "ચાલતા, વારે વારે જોવામાં આવે છે અને સંઘ મળીને પાંચ બુરજને ઠેકાણે પ્રવાસ "કરીને સોનાને સટે થોડા ફીટ જમીન વેચાતી લઈને તેના ઉપર સમાધિસ્થાન "ચણે છે. કેટલાકને તો આ પવિત્ર સ્થાને પ્હોંચવાને આખા વર્ષ લગી પ્રવાસ કરવો "પડે છે, અને અતિશય સંકટ વેઠવાં પડે છે." Huc's Travels

જ્યારે કોઈ મરી જાય છે, ત્યારે, કેટલેક પ્રસંગે તેની સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીઓ રોતી કૂટતી હોય તેના ભેગી ભળવાને બદલે, થોડી વાર લગી બોલ્યા ચાલ્યા વિના શાન્ત બેશી રહે છે. પછી તરત જ આંખો ફેરવી દઈને ઘેલછાના ચાળા કરવા માંડે છે અને "જય અંબા," "જય રણછોડ," એમ કરતી બોલી ઉઠે છે. એટલે "તેને સત ચઢ્યું" એમ કહેવામાં આવે છે. આ નવી દેવીના હાથના હિંગળોકના થાપા બારણાની સાખોએ, કલ્યાણ થવાને સારૂ, મરાવે છે. પછી છોકરાને માથે હાથ મૂકાવે છે. તેનાં ઘરનાં અને સગાંવ્હાલાં તેની પાસેથી આશીર્વાદ માગી લે છે, અને હવે પછી શું બનવાનું છે તે પૂછે છે. તેના શત્રુ તેનો કોપ શમાવવાને કાલાવાલા કરે છે, અથવા શાપ દે નહિ એટલા માટે કંપતા સંતાઈ જાય છે. રાજા અને ઠાકોરો નાળિયેર લઈને તેની પાસે આવે છે, અને કુમારિકાના પોપાક પ્હેરાવીને તેને ઘોડા ઉપર બેસારે છે; અને તે પછી વાજતે ગાજતે સાજન સહિત પોતાના ધણી સાથે બળી મરવાને જાય છે. તેણે કુમારિકાનો દબદબાભરેલો પોપાક પ્હેરલો હોય છે, અને જેમ પરણવા જતી હોય તેમ સાજન સહિત ગામ વચ્ચે થઈને જાય છે. ગામના લોકો તેને પગે લાગે છે. તે કહે છે કે "ચાલો ઉતાવળ કરો, મારે મારા ધણીનું છેટું પડશે, મારો ધણી ઘણી વાર "થવાથી કોપશે." તે પોતાના ધણીને ચિતા દ્વારા ભેટવા આતુર થઈ રહી હોય છે, અને આખે રસ્તે "જય અંબા!" "જય રણછોડ!" કરતી જ રહે છે. જ્યારે તે ગામને દરવાજે જઈ પ્હોંચે છે ત્યારે ત્યાં હિંગળોકના થાપા મારે છે.

સતીની ચિતા ઘણી જ મ્હોટી કરેલી હોય છે. ભારે ગાડાનાં પયડાં ખડકી દેવામાં આવ્યાં હોય છે, તેની સાથે સતીને જકડીને બાંધવામાં આવે છે, અથવા કોઈ વાર તો લાકડાંની મઢી કરવામાં આવે છે, તે પછી તેના ઉપર સળગી ઉઠે છે. તેમાં તે પોતાના ધણીનું માથું પોતાના ખોળામાં લઈને બેસે છે, અને મરણ ભાગી જરા પણ ડર્યા વિના, પોતાને હાથે ચિતા સળગાવે છે. સતીની ચીસ સાંભળવામાં આવે તો તે ઘણું ખોટું ગણાય છે; તેથી જેવી ચિતા સળગવા માંડે છે કે તરત જ સર્વે, "જય અંબા!" "જય રણછોડ!"ના પોકાર કરી મૂકે છે, અને રણશિંગાં અને ઢોલનગારાંના બ્હેર મારી મૂકતા ભારે અવાજ, સર્વ બળી, ભસ્મ થઈ જતાં સુધી, થયાં કરે છે.

આવા ભયંકર દેખાવના બનાવ આગળ થતા હતા, પણ હવે તે બહુ જોવામાં આવતા નથી, તો પણ, હજી કોઈ કોઈ વાર તે બને છે.[1] રજપૂત

---

૧ સન ૧૮૫૩ ના ઓકટોબર મહિનાની પહેલી તારીખે ગાયકવાડના તાબાના કડી પરગણાના આંશુવા ગામના વાઘેલા ઠાકોરની સ્ત્રી સતી થઈ હતી

લોકોમાં જ માત્ર આ કામ જોરાવરીથી કરાવામાં આવતું; હિન્દુની કેટલીક નાતોમાં, જેમકે દાખલાને માટે નાગર બ્રાહ્મણોમાં એવો બનાવ બિલકુલ બનેલો હોતો નથી.

જે જગ્યા આગળથી, મૃત્યુલોકનાં માનવી સ્વર્ગમાં ગયેલાં, તે જગ્યાએ ગૂજરાતમાં એંધાણુ રહેલાં છે. તેમાં કેટલાક તો પાળિયા હોય છે અને તેમને સિંદુર લગાવેલું હોય છે, અથવા અમે આગળ વર્ણન કરયું છે એવા ઢગલા કરેલા હોય છે, પણુ ઘણું કરીને મોરાડિયાં વધારે જોવામાં આવે છે. તે કોઈ ઠેકાણે એકલાં જ હોય છે અને ઘણે ઠેકાણે તો ન્હાની મ્હોટી છત્રિયો ચણાવેલી હોય છે. પાળિયા બેસારેલા હોય છે, તે પથ્થરની છાટ ઉપર મરનાર શૂર પુરૂષની મૂર્ત્તિ કોરેલી હોય છે, તેને ઘોડે બેસારેલો હોય છે, અથવા રથ ખેડતો ક્હાડેલો હોય છે, અથવા મરણુની વેળાએ જેવી તેની સ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે ક્હાડેલો હોય છે. સતીના પાળિયા ઉપર સાૈભાગ્યવતીના પંજાની નીશાની ક્હાડેલી હોય છે. છાતીમાં કે ગળામાં કટાર ખોશેલો આકાર ક્હાડેલો હોય તો ત્યાં આગળ ત્રાગું કરેલું જણાઈ આવે છે. પાળિયાની નીચે મરનારનું નામ તથા મરણતિથિ અને બીજી તેને લગતી હકિકત કોરવામાં આવે છે. આવા ઘણા પાળિયા તળાવની ચોગરદમ બેસારેલા કે ગામના દરવાજાની પાસે જથ્થાબંધ જોવામાં આવે છે. દરેક પાળિયાની પૂજા, મરનારનાં સગાં, તેના સંવત્સરિયે કે કોઈ એવા જ બીજા પ્રસંગે કરે છે; અને તેના કુટુંબમાં કોઈનું લગ્ન થાય છે ત્યારે વર-કન્યા તેને પગે લાગવાને જાય છે.

કેટલાંક આવાં સ્થાન બહુ પવિત્ર થઈ પડે છે. જો કોઈ માણસ કાંઈ ધારેલા વિચારમાં ફળદ્રુપ થાય છે તો તે જગ્યાએ બ્રાહ્મણ જમાડે છે અથવા ત્યાં દેરૂં બંધાવે છે. એટલે તે દેવનો પ્રતાપ વધે છે અને પછી સર્વે તેને માને છે.

આગળ આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, દેવી બહુચરાજીનું દેરૂં, એક ચારણની સ્ત્રીના મરણની એંધાણી રાખવા પાળિયો ઉભો કરેલો તે સ્થાને બાંધવામાં આવ્યું છે. બીજું એક ઘણું પૂજાય છે એવું દેરૂં કચ્છના રણમાં હળવદથી આડેસર જતાં માર્ગમાં છે, તે વરણાજી પરમાર કરીને એક રજપૂત ઠાકોર, પોતાના ગામનાં ઢોર કોળિયોનું ધાડુ વાળી ગયું હતું, તેની પછવાડે પડતાં, પોતે તરત પરણેલો તે કેસરિયા વાગા સહિત મરાયો હતો, તેનું છે. જેઓને દેવતાપણું પ્રાપ્ત થયેલું એવા હવણાંના બનાવોમાં સદુબા ભાટણનો વૃત્તાન્ત જાણવા જેવો જાણીને અત્રે લખિયે છિયે.

અસાઈની (Assaye) જિતમાં નેપોલિયનની સત્તા નરમ કરી નાંખ-વામાં આવી ત્યાર પછીના વર્ષમાં અહમદના નગરમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ બન્નેની સત્તા ચાલતી હતી; અને તેઓની કચેરિયો ભદ્રમાં અને હુવેલીમાં હતી. આવા સમયમાં, કેટલાક નઠારા લોક જે ચાડિયાને નામે પ્રસિદ્ધ હતા, તેઓ ચાડિયો ખાવાનો ધંધો ચલાવતા હતા. ચાડિયાઓથી સરકારના ખજા-નામાં પૈસો આવતો હતો, અને તે વેળાની સરકારને માત્ર એક જ વિચાર હતો, કે ગમે તેમ કરીને પણ પૈસો વધારવો, તેથી જેનાથી જેટલો પૈસો સર-કારને મળતો હતો તેના પ્રમાણમાં તે તેટલો માનીતો થઈ પડતો. પૈસા લૂંટ-વાનો સાધારણ રસ્તો ચાડિયાઓએ શોધી કહાડ્યો હતો કે આબરૂદારની સ્ત્રીના ઉપર વ્યભિચારનું તોહોમત મૂકવું. વળી નઠારી ચાલની સ્ત્રી હોય તેની પાસે કોઈ પૈસાદારનું નામ દેવરાવે કે, એને ને મારે સંબંધ છે, એટલે હિન્દુ રાજ્યકર્તા તેની નઠારી ચાલ સારૂ તેને દડી નાંખે. આમાંથી ચાડિયા પોતે કેટલોક ભાગ રાખતા, પણ વળી, પોતાની જગ્યાનું લવાજમ મેળવી રાખવાને સંભાળ રાખતા હતા.

આ ચાડિયામાં ઘણો નામીચો એક હતો. તેનું નામ ઉત્તમ હતું. તે જાતનો વાણિયો હતો. તે શહરમાં શાહપુરમાં રૂહેતો હતો. તેની પાસે ભાટવાડો છે. આ ચાડિયાએ હરિસિંહ બ્રહ્મભટની સ્ત્રી સદુબા કરીને હતી તેના ઉપર ખોટી નજરે જોવા માંડ્યું, પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ એટલે તેનું વેર રાખીને તેના ઉપર વ્યભિચાર કર્યાનું ખોટું તોહોમત મૂક્યું; અને એક રાત્રિયે પેશ્વા સરકારનાં માણસો લઈને તેને પકડવા ગયો. ભાટણે પોતાના નિરપરાધિપણા વિષે ઘણું કહ્યું, અને ચાડિયાના ઘણા કાલાવાલા કર્યા, પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. ચાડિયાએ તો પોતાનું વેર અને પોતાને થવાનો પૈસાનો લાભ મૂકી દીધો નહિ; સરકારી માણસોએ તેને ખેંચી લઈ જવા માંડી, એટલે, ભયભીત થયેલી સ્ત્રિયે પોતાના ધણીને કહ્યું કે ત્રાગું કરીને મારી આબરૂ રાખો. હરિસિંહે પોતાના એક બાળકને લઈ આવીને ઝબે કરી નાખ્યું, અને ભાટવાડાની વચ્ચે એક આંબાના ઝાડની ડાળિયે લટકાવ્યું. આમ થયું, તોય પણ, ઉત્તમને કાંઈ અસર થઈ નહિ તેણે તો માણસોને કહ્યું કે "શું જુવો છો? એને લ્યો ઘસડીને" સદુબા ખૂબ ગુસ્સામાં આવી ગઈ, અને તેણિયે પોતાના ધણીની પ્રાર્થના કરી કે મારા માથા ઉપર તમે તરવાર ફેરવી વાળો. તે જ ક્ષણે ઘેલા બની ગયેલા ભાટે તે બાઈનું માથુ ધડ ઉપરથી જૂદું કરી નાંખ્યું.

રાત વીતી ગઈ. [illegible] વાત બધે ચાલી, અને ભાટ તથા બીજા લોકો

જે ત્રાગાં કરવાવાળા હતા, તે પેલા ખેદદાયક ઠેકાણે એકઠા થયા; અને તેમણે જાણ્યું કે આજે હરિસિંહની આવી વલે થઈ તો કાલે આપણી પણ થાય. એવા વિચારથી અને સદુબા તથા તેના દીકરાની લાશનો દેખાવ જોઇને તેઓને પણ જુસ્સો ચઢ્યો. એટલે તેમના હાથમાં જે હથિયાર આવ્યું તે લઈને ચાડિયાઓને કતલ કરવાને ચાલ્યા. તે દિવસે સવારથી ભાટ લોકો, અઝીમખાનની મદ્રેસાના મ્હોં આગળ જળાશય હતું અને જ્યાં આગળ થઇને આગળ ભદ્રમાં જવાનો રાજમાર્ગ હતો ત્યાં આગળ એકઠા થયા. રામચંદ્ર મોલેલકર કરીને પેશ્વાનો કામદાર હતો તે લોકોનું ટોળું જોઇને ડરી ગયો; અને ભદ્રના દરવાજા બંધ થતા હતા તે લાગ સાધીને ઉત્તમ ચાડિયો માંહ પેશી જઇને સરકારને શરણે ગયો. એક બીજો પ્રસિદ્ધ ચાડિયો જીવણુ ઝવેરી કરીને હતો, તે ગાયકવાડની હવેલીમાં સંતાઈ પેઠો. તે દિવસે આખો દહાડો ભાટ લોકો ભૂખ્યા ને તરશ્યા ચાડિયાઓને ખોળતા ફર્યા. કેટલાકને તેઓએ માર્યા, કેટલાકને ઘાયલ કર્યા, અને કેટલાકને મારી નાંખ્યા. આ બનાવની એક કવિતા જોડાયલી છે, તેમાં કહ્યું છે કે, એક ચાડિયો કૂવામાં સંતાઈ પેઠો હતો, તેને લોકોએ ઉપર ખેંચી ક્હાડ્યો અને તેના ટૂકડે ટૂકડા કરી નાંખ્યા.

બીજે દિવસે ગાયકવાડની હવેલિયે ભાટ લોકો એકઠા થયા, અને જીવણુ ઝવેરીને મારી નાંખવાનો પોકાર કરવા લાગ્યા. ત્યાંનો કામદાર લોક-મેલાપી હતો, તેણે તેમને ટાઢા પાડ્યા અને કહ્યું કે હું તમારે સ્વાધીન ચાડિયો કરૂં તો સરકારનું અપમાન થાય, પણ હું જીવણુ ઝવેરીને હાલ-હવાલ કરીને શહર બ્હાર ક્હાડી મૂકીશ. આની ખાતરીને સારૂ તેણે ચાડિયાને બંધાવીને તેનું મ્હોં કાળું કર્યું અને ભાટ લોકોને બતાવ્યો, એટલે ભાટ લોકો ટાઢા થઈને વેરાઈ ગયા.

ભદ્ર આગળથી તો તેઓ એમના એમ પાછા ગયા નહિ. પેશ્વા સર-કારના કામદારને તો ભાટ લોકોના ક્હેવા પ્રમાણે ઉત્તમને ગધેડા ઉપર બેસારીને કાળુપર દરવાજે થઈને લઈ જવાની સિપાઇઓને આજ્ઞા કરી ને ત્યાંથી તેને શહર બ્હાર કરવો પડ્યો. દરવાજે મૂકીને જતાં સુધી એકઠા મળેલા લોકો છાનામાના ચાલ્યા. ત્યાંથી પછી અગાડી નીકળીને સિપાઈ-ઓને સૂચના કરી કે હવે તમે અહિંથી સરી જાઓ. આ અણુસારો તેઓ સમજી ગયા અને તાબડતોબ તેઓ શહરમાં આવી પેઠા, એટલે લોકોને હાથ તેઓનું ભક્ષ આવ્યું. તેમણે ઉત્તમ ચાડિયાને ગધેડા ઉપરથી નીચે દોળી પાડીને મરતાં સુધી પથ્થરે પથ્થરે માર્યો, તેનો તેના ઉપર ઢગલો થયો

અને તેમાં દટાઈ તે મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે વૈર વાળવાનું કામ પૂરું થયું ત્યાર પછી તેઓ પોત પોતાને ઘેર વીખરાઈ ગયા.

બીજે વર્ષે, જુલાઈ મહિનામાં જે ઠેકાણે પેલી ભાટણ મરણ પામી હતી તે ઠેકાણે એક દેરું ચણાવીને તેમાં દેવી સદુબાની સ્થાપના કરી એવું તે ઉપરના લેખથી જણાય છે. ત્યાં આગળ એક તુળસીક્યારો કરાવીને તુળસી રોપ્યાં, અને જે, આ દુનિયામાં પોતાની લાજ, પોતાનો જીવ આપ્યા વિના રાખી શકી નહિ, તે કલ્પતરૂ ગુણના પ્રતાપથી, તેને જે દીવો ધૂપ માની, ચુંદડી ઓરાડી, આવી શક્તિમાન્ દેવીને પ્રસન્ન કરે, તેઓને આ જગતની વાચ્છના પૂરી પાડવાને તે શક્તિમાન્ થઈ.

જે મૃત્યુ લોકના માનવીનાં પુણ્ય એવાં હોય કે તેથી કરીને સ્વર્ગના દેવ કરતાં પણ તેની યોગ્યતા વિશેષ થાય, તો તેને મુક્તિ મળે છે. ઉપરના પદને અને ઇન્દ્રના સ્વર્ગને સમધ છે તે, વલહલ અને સ્કાણ્ડીનેવિયન[1] જિમલિના સબંધ જેવો છે, એમ જણાઈ આવશે. સુવર્ણમય મ્હેલમાં, સર્વ વસ્તુઓની નૂતન અવસ્થા થયા પછી, ન્યાયીને સદા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓને મુક્તપદ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં, ગરૂડ પુરાણમાં શ્રી કૃષ્ણે ગણાવ્યું છે કે, જે, બ્રાહ્મણ, ગાય, સ્ત્રી, અથવા બાળક એટલાને માટે પોતાનો જીવ આપે છે, તે આવી જાય છે. વળી તેણે વિશેષ કહ્યું છે કે —

अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, काञ्ची, अवंतिका ।
द्वारावती पुरी चैव, सप्तैता मोक्षदायिका ॥

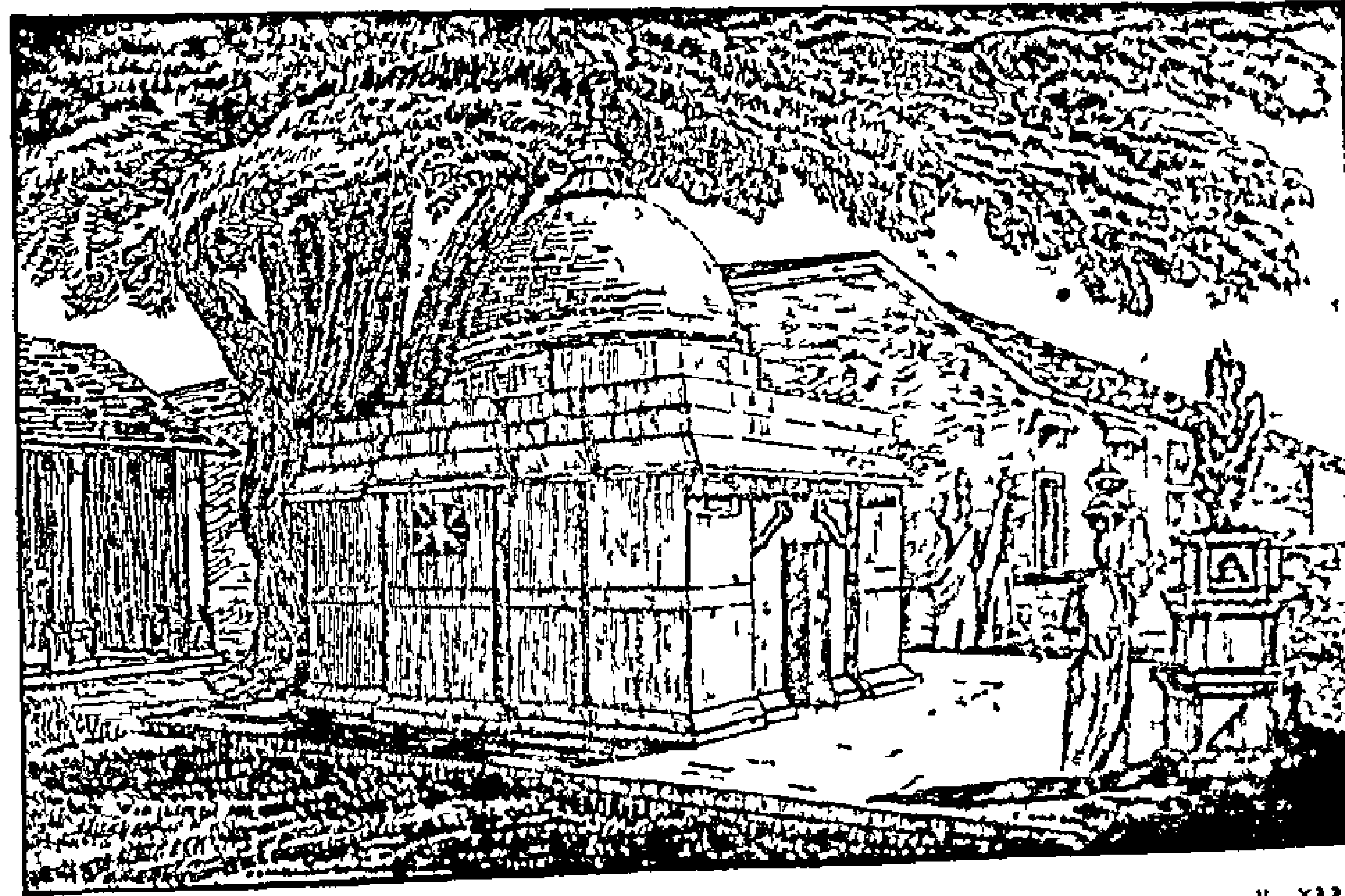
અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાઞ્ચિ, અવન્તિકા અને દ્વારામતી એ સાતે મોક્ષદાયક પુરીઓ, નગરીઓ છે.

"જ્યાં શાલિગ્રામનું ચક્ર છે, જ્યાં દ્વારામતીનું ચક્ર છે, અને જ્યાં આ બન્ને છે, ત્યાં નિ સશય મુક્તિ છે"

સર્વે પ્રાણિયોને ત્રણ દેહ,—જેવા કે, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ,—તેમ જ આત્મા છે. આ દેહ વિષે અમે સામાન્ય વર્ણન આપિયે છિયે સ્થૂળ દેહ એ સ્પર્શનીય શરીર છે, અને તેને દશ ઇન્દ્રિયો છે, તેમાં પાંચ તો, આપણે જેને પંચેન્દ્રિય કહિયે છિયે તે છે વળી તેને ચાર અ તઃકરણ છે, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, સૂક્ષ્મ દેહને પાંચ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંત-કરણ છે કારણ દેહને ત્રણ ગુણ છે, રજ, તમ અને સત્વ,—જે બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુમાં શ્રેષ્ઠપણે વર્તે છે. જે આત્મા આ ત્રણે દેહથી વિરક્તિ પામે છે, તે મોક્ષપદ પામે છે.

---

1 Valhhalla bears to the Scandinavian Gimli



પૃ ૪૨૨

સદુબા દેવીનું દહેરૂ

Temple of Devi Sidubu

મુક્તિ ચાર પ્રકારની છે: સામીપ્ય, અથવા દેવ લોકમાં વાસ; સાન્નિધ્ય, અથવા તેની સમીપ વસવાપણું; સારૂપ્ય, અથવા સમપદ; અને સાયુજ્ય, એટલે પરબ્રહ્મ સાથે ઐક્ય. પ્રથમ લખેલી ત્રણ પ્રકારની મુક્તિ જે પામે છે તેઓને મરવા અવતરવાનું રહેતું નથી, તેમ જ તેમનાં પાપકર્મની શિક્ષા પણ રહેતી નથી, અને તેઓને પોતાના પુણ્યનું સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા પણ રહેતી નથી; તે ઉપરથી તેઓ પાપને પાત્ર નથી. તો પણ એમ કહેવામાં છે કે, તેઓને થોડો અહંકાર રહે છે તેથી પરમેશ્વરના શાપને તેઓ પાત્ર થાય છે, અને તેઓને પૃથ્વી ઉપર આવીને થોડી મુદત વાસો કરીને શાપમુક્ત થવું પડે છે.

વેદાન્તી એમ માને છે કે, આત્માની પરબ્રહ્મ સાથે એકતા થઈ જાય છે. શૈવી, અથવા વૈષ્ણવી એમ માને છે કે, તે કૈલાસ અથવા વૈકુંઠમાં વસે છે.[1] બ્રહ્મા સત્ય લોકમાં વસે છે અને તેની આસપાસ ઋષિઓ અને બીજા ગૌણ દેવતા રહે છે. તે મનુષ્ય સરજાવે છે, અને તેમના લેખ

1 બધાં મળીને અઢાર પુરાણ છે; તેમાં દશ શૈવી છે આઠ વૈષ્ણવી છે; તેઓનો [illegible]વિષય એક બીજાને મળતો હોતો નથી. શિવનો માર્ગ માનવાવાળા વિષ્ણુને, શિવનો [illegible]પ્રથમ દાસ લેખે છે, અને વિષ્ણુના સેવક શિવને એ પ્રમાણે લેખે છે. લૌકિક પ્રયોજન [illegible]પર્યે હિન્દુઓના બે ધર્મ કરી શકાય, કેમકે, લોકોના મન ઉપર વેદાન્તિયોની ઝાઝી [illegible]અસર બેસતી નથી, અને શક્તિ પંથવાળા, ત્રિમૂર્તિના બે મ્હોટા પંથવાળા બેમાંથી ગમે [illegible]એકના પેટા નીચે આવી જાય છે. બને પંથવાળા કૈલાસ અને વૈકુંઠમાં સ્વર્ગ માને [illegible], પણ શૈવી વૈકુંઠને અને વૈષ્ણવી કૈલાસને માત્ર ઉપસ્વર્ગ ગણે છે. એક બીજાના સામા [illegible]પંથવાળાનું સ્વર્ગ મહાપ્રલયની વેળાએ ઈંદ્રના સ્વર્ગની સાથ ચાલતું થાય છે, પણ [illegible]મનું પોતાનું સ્વર્ગ ફરીને પાછું થાય છે, તેથી એટલું બધું નાશ પામતુ નથી—કૈલાસનો [illegible]ભાગ કૈલાસમાં સમાવેશ થાય છે અને વૈકુંઠ ગૌલોકમાં મળી જાય છે

અમારે આ ઠેકાણે લખવું જોઈયે કે, હિન્દુઓ ગૉડ અથવા અલ્લાના નામથી ક્ષોભ [illegible]પામતા નથી (કે દલપતરામ એક દુહામાં કહે છે કે, 'મુસલમાન અલ્લા કહે, ગોરા [illegible]કહે ગૉડ; હિન્દુ માને દેવથી, પરમેશ્વરનો પાડ ૨. ઉ.)—કેમકે એ શબ્દો પરમેશ્વર, [illegible]વેદાન્તીના પરમાત્મા, શૈવીના શિવ, અને વૈષ્ણવીના વિષ્ણુનો અર્થ સૂચવનાર છે, [illegible]એમ તેઓ જાણે છે. માણસના કામકાજમાં કાંઈ પરમેશ્વર લાગ્યો જ આડો આવતો નથી [illegible]એમ તેઓ માને છે—એના નામનો પ્રયોગ કરવાથી અગત્ય કરીને ધર્મપુસ્તક વિષે શંકા, [illegible]ઉઠાવવામાં આવતી નથી. પણ જ્યારે ખ્રિસ્ત અથવા મહમદના નામનો ઉપયોગ કરવામાં [illegible]આવે છે ત્યારે પ્રકાર બદલાઈ જાય છે. આ પૃથ્વી ઉપર આવેલા એક માણસ પ્રમાણે [illegible]હિન્દુઓ તેમને સમજે છે અને રામ અથવા કૃષ્ણના જેવા મ્લેચ્છ લોકો તેમને માને છે, [illegible]અને તેમનાં પોતાનાં ધર્મપુસ્તકોમાં તેમના વિષે જે શ્રદ્ધા હોય છે તેની સાથે તેઓ [illegible]આપણી તેમની શ્રદ્ધા આમન્ય કરીને ગણતી આવતી નથી.

લખે છે. વૈકુંઠ એ વિષ્ણુનું સ્થાન છે—જે તેણે રામાવતાર ધારણ કરવા છોડ્યું હતું. ત્યાં જગતનો રક્ષણ કરનાર બેસે છે, અર્ધાંગે લક્ષ્મી છે, અને હનુમાન, ગરૂડ અને બીજા બધા પુરાણમાં વખેલા દેવતા તેની આસપાસ રહે છે. ધ્રુવ જે ઉત્તર નક્ષત્ર છે, તે દ્વારપાળ છે. કૈલાસમાં શિવ રહે છે, ગહન દુર્ગા તેને અર્ધાંગે છે અને પ્રલયના અક્ષય કામની કડાકૂટ કર્યા કરે છે. તેની આગળ તેના જેવી વિભૂતિ ધારણ કરેલી અને જટાઓ બાંધી લીધેલી એવા ગણપતિ અને ભૂતાદિ ગણ નાચ કરીને નિરાશી દેવને પ્રસન્ન કરે છે.

જ્યારે ચાર યુગ—સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા, અને કલિ, ૭૧ વાર થઈ રહેશે ત્યારે ઇન્દ્રના રાજ્યની અવધિ આવશે, અને સ્વર્ગમાં બીજાનાં રાજ્ય ચાલશે. જ્યારે ચૌદ ઇન્દ્ર રાજ્ય કરી રહેશે ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ પૂરો થશે, અને જેમ રાત્રિ પડતી જશે તેમ સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળનો નાશ થશે અને સવારમાં પાછાં ફરીને દેખાશે. જ્યારે તેનાં સો વર્ષ થશે ત્યારે મહાપ્રલય થશે, એટલે આખા બ્રહ્માણ્ડનો નાશ થશે.

આ ભયંકર તોફાનનો ધૂમાડો જેવો શમી જાય છે એટલે, હિન્દુની કલ્પના તેની પાર, જેનામાં તેનો વિશ્વાસ ચોટી રહેલો એવા પરમેશ્વર જેમાં વિરાજેતા એવું સ્વર્ગ પ્રકટ થતું જુવે છે. વૈષ્ણવ ગોલોક દેખે છે અને તેમાં ચાર હસ્તવાળા વિષ્ણુને નિરંતર રાજ્યકર્ત્તા જુવે છે. ત્યાંથી શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા, અને તેના ભક્ત વ્રજના ગોવાળ અને ગોવાલણીને રૂપે, વૃન્દાવનના ચોકમાં સદા નાચ કરવાને હવે એકઠા થાય છે. પ્રલય કરનાર દેવના ભક્ત અતિશય ઊંચાઈના હિમાલયના શિખર ઉપર અકથ શાન્તિ રૂપે મહા કૈલાસનો વિશ્રામ ભોગવે છે. ત્યાં મનુષ્યપ્રાણીના જીવતરનું દુઃખદાયક અને વારવાર થતું જન્મમરણનું બંધન, જે અહિંયાં ક્ષણિક લાગે છે, તેથી મુક્ત રહે છે, અને જેમ ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પાણીની ચચળ સપાટી ઉપર દેખા દઈને આકાશમાં એકાએક જતું રહે છે, અને પરપોટા જેમ પળમાં થાય છે અને પળમા દરિયામાં સમાઈ જાય છે તેમ, તેનો આત્મા પરબ્રહ્મમાં ભળી જઈને શાન્તિ પામવાનો છે.



વાઘેલા વિષે ભાષાન્તરકર્ત્તાનો વધારો



ચૌલુક્ય વંશનો ભાયાત ધવલક નામનો હતો તેને વ્યાઘ્રપલ્લી(વાઘેલ)નો ગ્રાસ મળ્યો હતો. તે કુમારપાળની માશી ઠ્હેરે પરણ્યો હતો. આગળ જ્યાં વૈરાટપુરી હતી તે સ્થાન તેને ઉત્કૃષ્ટ જણાયાથી પોતાના નામથી તેણે ધવલક્કપુર (ધોળકા) વસાવી એ ભાગમાં પોતાના ગ્રાસનો જમાવ કરેલો જણાય છે; ઘણા કાળથી વાઘેલના તેઓ ધણી હતા, તેથી વાઘેલાની અવટંકથી ઓળખાતા હતા. ધવલનો સમય ઇ. સ. ૧૧૬૦ નો છે.

એના પછી એનો કુંવર અર્ણોરાજ થયો, તે કુમારપાળનો મસિયાઈ ભાઈ હોવાથી, તેના દરબારમાં રહેતો હતો. તે સોલંકી વંશનો અંકુર ગણાતો હતો, અને રાજ્યની ચાકરી સારી કરવાથી તે રાજ્યનો તે સમયે તેને સામંત કરીને સ્થાપ્યો હતો. કુમારપાળના સમયમાં એની સારી વૃદ્ધિ થયલી જણાય છે. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં ગૂજરાતની ભૂમિ જે રાજાઓએ ભોગવી તેનાં નામ જણાવ્યાં છે; તેમાં લઘુભીમ પછી અર્ણોરાજનું નામ આવે છે અને આ વેળાએ મહા મંડળેશ્વરની પંક્તિમાં તો તેઓ દાખલ થઈ ગયલા છે.

એક સમયે આનાક અથવા અર્ણોરાજ કુમારપાળના ધવલગ્રહમાં તેની ચોકીને માટે રાત્રે સૂતો હતો ત્યારે, તેના ચાકરે આવીને કુંવર જન્મ્યાની વધામણી ખાધી. તે વેળાએ કુમારપાળે ભવિષ્ય કહ્યું હતું કે, "એના જન્મની વધામણી ખાવાને ચાકર આવ્યો તેને દ્વારપાળે અટકાવ્યો નહિ તેથી હું રાજી થાઉં છું, કેમકે તે પુત્ર મહાગુણી થઈ ગૂજરાતનો રાજા થશે, પણ કુંવર જન્મ્યાની તમને વધામણી ખાઇને તે આ જગ્યાએથી નીચે ઉતર્યો તેથી આ ધવલગ્રહમાં અને આ નગરમાં (અણહિલવાડ પાટણમાં) નહિ પણ કોઈ બીજા નગરમાં રાજ્ય કરશે."

"श्री चौलुक्यकुलोत्पन्न महामंडलेश्वर राणक श्री लवणप्रसाददेव।" એ પ્રમાણે જેનું નામ શિલાલેખો આદિમાં લખાયું તે એ કુંવર, જેને કેટલાએક લાવણ્યસિંહ અને લાવણ્યપ્રસાદ પણ કહ્યો છે, અને "શ્રીમાન્ લૂણિગદેવ"[1] એમ પણ લખ્યો છે તે આ કુંવર.

કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે, મૂળરાજ પછી તેનો ન્હાનો ભાઈ ભીમ

[1] ખંભાતમાં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરૂં છે, તેમાં સંવત્ ૧૩૫૨ નો શિલાલેખ છે, તેમાં કહ્યું છે કે—"श्रीमान् लूणिगदेव एव त्रिदिवं" ઇત્યાદિ.

(બીજો ભીમદેવ) ગાદિયે બેઠો, તે બાળક ભોળો હોવાથી તેના પ્રધાનોએ તથ ખડિયા રાજાઓએ તેનો સઘળો દેશ વહેંચી લીધો. એ વાત ચૌલુક્ય વંશની બીજી એક શાખામાં ઉત્પન્ન થયેલા ધવલના પુત્ર અર્ણોરાજથી સહન ન થઇ તેથી તેણે લડાઇમાં પોતાની તરવારથી તે દુષ્ટ લોકોને કાપી નાંખ્યા, અને પોતાનો યશ અમર કર્યો. આ પ્રમાણે અર્ણોરાજની ચ્હડતી થતાં, તેણે પોતાના પુત્ર લવણપ્રસાદને માટે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ સરલ કર્યો હતો.

જે વિરાટ નગરીમાં આવીને પાંડવો રહેલા, અને ઇ. સ. ૧૪૪ વર્ષના સમયમાં જ્યાં સૂર્યવંશી પ્રતાપી કનકસેન રાજા આવી વસેલો, તથા ત્યાંની રમણીય જગા જોઇને સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રતાપી માતા મયણલ્લ દેવિએ મધ-ળલ સર (મલાવ) બંધાવેલું તે ધવલક્ક (ધોળકા)[1] નગરીને અર્ણોરાજે પોતાની રાજધાની કરી હતી. ત્યાં રહીને લવણપ્રસાદે પોતાનો દેશ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેને વીરધવળ નામનો કુંવર હતો, તે પણ પોતાના પિતાની સાથે પરાક્રમ કરવામાં ભેગો રહ્યો હતો

સુકૃત સંકીર્તનના કર્ત્તા અરિસિંહના લખવા પ્રમાણે, એક દિવસે ચિન્તાતુર થયલા હૃદયવાળા ભીમદેવને સ્વપ્નમાં કુમારપાળે દેખા દઇને કહ્યું "મારો તારા ઉપર સ્નેહ હોવાથી હું તારી પાસે આવ્યો છુ. દુષ્ટ અમાત્યે તારી અવજ્ઞા કરે છે, તો પણ, તારૂં રાજ્ય ટકી રહ્યું છે તે મારી પ્રસન્નતાને લીધે જ. માટે હું તને કહું છું તે સાભળ લાવણ્યપ્રસાદ[2] રણમાં ચડીને પોતાની તરવારરૂપી જીભ પ્રસારીને, શત્રુને આખો ને આખો ગળી જાય એવો છે. એની તરવારે યુદ્ધપ્રસંગમાં પ્રતાપરૂપી અગ્નિમાં તપીને વારવાર શત્રુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી લીધેલા યશરૂપી જળનું પાન કર્યું હોય તોપણ તે શાન્ત થતી નથી. એના પ્રતાપાગ્નિથી સંતપ્ત થયલા એના શત્રુ ટાઢા પડી શાન્ત

૧ ધોળકા અમદાવાદ તાલુકામાં છે સન ૧૮૮૧ની સાલમાં એમાં ૧૧,૮૮૦ હિન્દુ અને ૫,૬૫૮ મુસલમાન અને બીજા ૧૭૮ થઇને ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી હતી. જૂના સમયના મ્હેલના ખંડેર અહિં છે તેની આસપાસ સાધારણ કોટ ચાર માઇલના ઘેરાવાનો છે વાઘેલાઓનું રાજ્ય ગયું ત્યાર પછી, મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે પણ, દિલ્હીના પાદશાહના સૂબા અહિં રહેતા હતા, તે સમયની સારી મસજીદો અને ઇમારતોના ખંડેર હજી પણ જોવામાં આવે છે. મરાઠાઓએ ઈ સ ૧૭૫૭ માં આ શહેર લીધું હતું, તેમની પાસેથી ઈ સ ૧૮૦૪ માં બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં આવ્યું છે. ૧૮૧૩ના દુકાળ પછી તેની આગળના જેવી આબાદી રહી નથી. ધોળકામાં જે કસબાતી વસે છે તેમના પૂર્વજ અલાઉદ્દીન ખૂનીના વારામાં ત્યાં આવી રહેલા છે. ઇ૦ ગેઝેટિયર

૨ શ્રી ધવલાગત, ભીમપલ્લીપુરપ્રભુ ધવલના અંગથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્ણોરાજ, જે ભીમપલ્લીનો ધણી (સુતસ્તસ્યારિ લાવણ્યપ્રસાદ) તેનો કુંવર લાવણ્યપ્રસાદ -

થવા માટે એની તરવારના પાણીમાં પેસી જાય છે. ત્યાં પણ, તેની તરવારના પ્રકાશ પામતા જળની ઠંડી લ્હેર તેમને એવી લાગે છે કે, તેથી તેઓ છેક ઠરી જાય છે એવી તેમને ટાઢ ચ્હડે છે. તે મટાડવા તેઓ તાપવા માટે સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કરે છે, એવા પરાક્રમી આ લાવણ્યપ્રસાદને તું ઐશ્વર્ય સોંપીશ તો સુખી થઇશ. એનો પુત્ર વીરધવળ એવો જ પરાક્રમી છે. તે એમ ઇચ્છે છે કે એક વાર ભાર્ગવે (પરશુરામે) ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કરી નાંખ્યો હતો તે પાછો પૃથ્વીમાં ક્યારે આવે કે હું તેનું વેર લઉં."

"એનામાં એવી વીરલક્ષ્મી છે કે તેનો પ્રતાપ જોઈ એના શત્રુઓ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી જાય છે, અને તેઓ પોતાનાં શસ્ત્રઅસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી, તેથી તે બિચારા લાજતા હોય એમ જણાય છે. એવા આ પરાક્રમી વીરધવલને તું તારો યુવરાજ કરીશ તો સુખે રાજ્ય ચલાવી શકીશ."

આ પ્રમાણે કહીને કુમારપાળ અદૃશ્ય થઈ ગયો. એટલે ભોળો ભીમ જાગૃત થઈ ગયો, અને સવારના પ્રહરના પોતાના નિત્યકર્મથી પરવારીને પોતાની ભવ્ય રાજસભામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તે વેળાએ તેના સામંતો, અને માંડલિક રાજાઓ પણ તેની સભામાં હાજર થઈ ગયા હતા. તેમાં લાવણ્યપ્રસાદ અને વીરધવળ ભણી તેણે અમૃતના કુંભ સદૃશ બે આંખો ઢાળીને જોયું, અને શિષ્ટ સભાસદો સમક્ષ લવણપ્રસાદને કહ્યું કે, "તમારા પિતા, જેણે શત્રુઓને પરાભવ પમાડ્યા છે તેનો અધિકાર તમે પામ્યા છો, તો તમને હું "સર્વેશ્વર"નું પદ આપું છું, અને આ ધવલક (ઉજળા) ગુણવાળો જે વીરધવળ તેને મારો યુવરાજ બનાવું છું, એમ કહીને તેમને યુવરાજ પદનો અભિષેક કર્યો અને પોષાક આપ્યો. પછી તેમણે કરેલી પ્રાર્થના લક્ષમાં લઇને વસ્તુપાળ અને તેજપાળને તેમના મંત્રી ઠરાવ્યા.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધના અંતર્ગત વસ્તુપાળ પ્રબંધમાં[1] એમ લખ્યું છે કે, બંને ભાઈ શત્રુંજય, ગિરનાર આદિ તીર્થની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં ધોળકે આવ્યા, તેવામાં ગૂર્જર દેશાધિષ્ઠાત્રી મહણદેવી વીરધવળને સ્વપ્નમાં દેખા દઇને કહેવા લાગી કે, "આ ગૂર્જરધરા વનરાજ આદિ ચાપોત્કટ (ચાવડા) રાજાઓએ ૧૯૬ વર્ષ ભોગવી; ત્યાર પછી મૂળરાજ, ચામુંડરાજ, દુર્લભરાજ, ભીમ, કર્ણ, જયસિંહ, કુમારપાળ, અજયપાળ, લઘુભીમ, અને અર્ણોરાજ એ ચૌલુક્યોએ ભોગવી; હવે તમે પિતાપુત્ર બંને તેના ભોક્તા છો. સ્વામીના અભાવે કરીને ગૂર્જરધરા કાળબળને લીધે પાપી મ્લેચ્છ લોકોથી ગાયની પેઠે

૧ ગુજરાતી ભાષાન્તર, દ્વિવેદી મ. ન. કૃત, વડોદરા દેશી કેળવણી ખાતું, પૃષ્ઠ ૧૮૪–૨૩૩.

અત્યન્યાયે પીડામાં પડેલી છે. માટે તમે જો વસ્તુપાળ અને તેજપાળને મંત્રી બનાવો તો રાજ્યનો પ્રતાપ અને ધર્મ વૃદ્ધિ પામે. હું તમારા પુણ્યના બળથી આકર્ષાઈને આવી છું. અને તમને શીખામણ આપું છું." આમ કહીને તે દેવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આવો ને આવો ઉપદેશ તેણે લવણપ્રસાદને પણ કર્યો હતો. સવારે પિતાપુત્ર બન્ને મળ્યા ત્યારે સ્વપ્નની વાત એક બીજાને નિવેદન કરી, અને બંનેને ઘણો હર્ષ થયો. પછી તેજ ક્ષણે પોતાના કુલગુરૂ સરસ્વતીના પુરૂષાવતાર શ્રી સોમેશ્વર સ્વસ્ત્યયન માટે આવ્યા, તેમને બધી વાત નિવેદન કરી. એટલે તેણે કહ્યું કે, "હે દેવ! તમારા પ્રાચીન પુણ્યથી દેવતા તમને સાક્ષાત્ દર્શન દે છે તો તેના કહેવા પ્રમાણે છે. મંત્રીબળ વિના રાજ્યનું કાંઈ બળ જાણવું નહિ. જેને વિષે દેવિયે આપને કહ્યું છે તેઓ અહિં આવેલા છે, અને મને મળ્યા છે, રાજ્યસેવા કરવાની તેમને ઇચ્છા છે. તેઓ બ્હોતેર કળાના જાણ, ન્યાયનિષ્ઠ, ધર્મજ્ઞ છે. જો આજ્ઞા હોય તો તેમને આપની પાસે તેડી લાવું." રાણાએ હા કહી, એટલે તે તેમને તેડી લાવ્યો અને તેમને નમસ્કાર આસનાદિથી માન અપાવ્યું. પછી પિતાની આજ્ઞા લઈ વીરધવળ બોલ્યો કે અમારા ઉપર રાજ્યભાર આવી પડ્યો છે તો કારભાર ઉપાડી લેવા તમ સરખા અમાત્યની અમને અગત્ય છે. ગમે તે ધર્મકર્મ આદિથી પૃથ્વી ઉપર વિભૂતિ તો આવી મળે છે, પરંતુ એવા સુકૃત દુર્લભ છે કે જેના યોગે કરીને ઉત્તમ પુરૂષરત્ન હાથ લાગે. વસ્તુપાળે કારભાર લેવાની હા કહી, પણ એવી વિનતિ કરી કે અમારા ઘરમાં ત્રણ લક્ષ દ્રવ્ય છે, કદાપિ આપને પિશુન વચન ઉપર વિશ્વાસ આવે, અને અમને રજા આપવાની ઇચ્છા થાય તો અમારા દ્રવ્ય સહિત અમને દિવ્ય કરાવીને રજા આપશો. રાણાએ કહ્યું કે ઠીક છે, આ વાતમાં કાહાલિકને વચ્ચે રાખીને તમારી ખાતરી કરી આપિયે છિયે. એમ કહી પ્રધાનમુદ્રા તેજપાલના હાથમાં આપી. સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) અને ધવલક્કા(ધોળકા)નું આધિપત્યપણું વસ્તુપાળને સોંપ્યું.

કીર્ત્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે, એક સમયે રાત્રિના પાછલા પ્રહરમ લાવણ્યપ્રસાદ જાગી ઊઠયો, અને પોતાના પુરોહિત સોમેશ્વર દેવને, અને પોતાના પુત્ર વીરધવળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. પુરોહિત આવી પ્હોંચતાં તેને પ્રણામ કરી બેસવાને આસન આપ્યું, એટલે, તે આશીર્વચન કહીને બેઠો; તેમજ કુમાર પણ પોતાના પિતાને પ્રણામ કરીને બેઠો. પછી રાત્રે પોતાને સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે કહેવા લાગ્યો:–

"જાણે આજે હું હિમાચળ પર્વતના શિખર ઉપર ગયો. તે સ્થાન વિદ્યાધરોની સ્ત્રિયોથી શણગારાયલું હતું. પાર્વતી સહવર્તમાન મહાદેવ મણિ-વેદિકા ઉપર આસન માંડી બેઠા હતા. તેમની ધવલ કમળથી પૂજા કરવાને હું પ્રવૃત્ત થયો; પૂજા કરી રહ્યા પછી સમાધિમુદ્રા ધારણ કરીને બેઠો. એટલામાં કોઈ એક સુંદર સ્ત્રી મારી નજરે પડી. તેનું મુખ ધોળું હતું, ધોળાં વસ્ત્ર પ્હેર્યાં હતાં, ધોળા ચંદનથી તે વિલેપન થઇ હતી, હાથમાં ધોળી માળા ધારણ કરી હતી. આવી સ્ત્રીને જોઇને હું ઘણો વિસ્મય પામ્યો. તે પાસે આવી એટલે મેં તેને પૂછ્યું કે તું કોણ છુ? અને કોની સ્ત્રી છું? અહિં શા માટે આવી છુ? એટલામાં તો તે બોલી ઉઠીઃ હે વીર! શત્રુઓના યૂથથી પીડાતી હું ગૂજરાતની રાજ્યલક્ષ્મી છુ. શત્રુવર્ગનો નાશ કરવાને ગૂજરાતના જે રાજાના ભુજદંડ ઉપર મારો નિવાસ હતો, અને જે હાથિયોના દંતુશલ ઉપર હું થનથનાટ કરી રહી હતી તે રાજા અને તે હાથિયો હવે નથી. હવણાં ચક્રવર્ત્તિપદ ઉપર જે રાજા છે તે બાળક છે; તેથી તે શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરી શકે એમ નથી. તેમ જ જે મન્ત્રિયો અને માંડલિકો પોતાના સ્વામીની સ્ત્રીરૂપ થયલી રાજ્યલક્ષ્મી ઉપર હાથ નાંખે છે તેનું નિવારણ કરવાને કેવો ઉપાય થઈ શકે? હવણાં કોઈ એવો પુરૂષ નથી કે જે મને આવા સંકટમાંથી ઉગારે. મારા કવચ રૂપ જે આમશર્મા હતો (જૈનનો ધર્મોપદેશક) તે આ વેળાએ નથી. મુંજાલસુત (કર્ણનો ધર્મોપદેશક) જેણે ક્ષત્રિયોરૂપી સર્પોને મંત્ર વડે ગર્વ-રહિત કર્યા હતા તે પણ આ ટાણે નથી. લડાઈમાં શૂરવીર એવો રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) પ્રતાપમલ્લ પણ નથી. અરે! જગદેવ પરમાર અને પુરોહિત કુમાર જેવા વિના હું પોતાના જ રાજાઓથી શત્રુઓની પેઠે આ દશાને પ્રાપ્ત થઈ છું. જે નગરી મૂળરાજના વંશમા ઉત્પન્ન થયલા રાજાઓના તેજથી ઝગઝગાટ મારતી હોવાને લીધે જેમાંથી અંધકારનો નાશ થઈ ગયો હતો તે નગરીમા હવણાં રાત્રિની વેળાયે એક દીવો સરખો પણ હોતો નથી. મદોન્મત્ત હાથિયો અહિંતહિં ફરવાથી તેમના ઘંટનાદે કરીને જેની શેરિયો ગાજી ઉઠતી હતી તે રાજધાનીની નગરી હવે રાત્રિની વેળાએ શિયાળોના શબ્દથી ફુત્કાર કરતી દેખાય છે. જેના તળાવની અંદર ક્રીડા કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખકમલ પરાવર્તન પામવાથી તે જાણે કમળપુષ્પોથી ભરેલુ હોય એવું જણાતું હતું તે તળાવ હવણાં જાણે વાયુએ કરીને ઉડેલા છાંટાના મિષથી રૂદન કરતુ હોય એવુ જણાય છે. જે નગરી ઝાડોની ઘટાના વેષ્ટનથી લીલા કચ જેવા મસ્તકવાળી જણાતી હતી તે નગરી, હવે ઝાડો કપાઈ

જવાથી, જાણે માથું મુંડાવેલ સ્ત્રીના જેવી બોડી થઈ ગયલી દેખાય છે; કુંડલ સમાન જેનો કોટ તૂટી જવાથી તે કુંડળ વિનાની દેખાય છે; અને સર્વ પ્રકારના વિષયોનો ત્યાગ કરવાવાળી જાણે વિધવા સ્ત્રી ન હોય એવી ગૂજરાતના રાજાની રાજધાની, દીનતાને પ્રાપ્ત થયલી, ગરીબડી સરખી દેખાય છે. માટે અહો શત્રુવિનાશક! નાશ થતાં બાકી રહેલી તે રાજધાનીનો તું ઉદ્ધાર કર. એમ લલકારીને મને પાણી ચ્હડાવતી તે સ્ત્રી મારા ગળામાં ધોળાં પુષ્પનો હાર પ્હેરાવીને મારી નિદ્રાની સાથે તે ક્યાંય ઉડી ગઈ તેની મને ખબર પડી નહી!!"

આ પ્રમાણે સ્વપ્નની વાત કહીને રાજા વિરામ પામ્યો, એટલે, સોમેશ્વર દેવે કહ્યું કે, આ સ્વપ્નનું ફળ અતિ ઉત્તમ છે, તે એ કે, ગૂજરાતની રાજલક્ષ્મી આપને પ્રાપ્ત થશે, અને આપ તેનું એવી રીતે પાલન કરશો કે તે આપને કદાપિ પણ છોડશે નહિ. એમ કહી પુરોહિત પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાર પછી એક દિવસે, વસ્તુપાળ અને તેજપાળના ગુણોથી સંતુષ્ટ થયલા લાવણ્યપ્રસાદે તેમને બોલાવી પોતાના રાજ્યનું પ્રધાનપદ આપ્યું.

સાત દિવસ થયા ત્યાર પછી એક જૂનો અધિકારી જે ઘણો દુરાચારી હતો તેનો વસ્તુપાળે એકવીશ લાખ દામ (દ્રમ્મ) દંડ કર્યો. તે દામનો ઉપયોગ કરીને તેણે ઘોડા, હાથી, ખરીદ કર્યા અને પગારદાર પાળા રાખ્યા. આ પ્રમાણે ઉત્તમ સૈન્યની તૈયારી કરી, અને તેની મદદથી ધવલક્ક(ધોળકા)ની પાછળ પાંચસેં ગામ હતાં તેમના ગ્રામણી (પટેલ) ભ્હેંકી ગયા હતા, અને તેઓએ લોકોને કનડીને ઘણા કાળનું ધન એકઠું કર્યું હતું તે તેમને દંડીને તેમની પાસેથી છીનવું લીધુ. કેટલાક જૂના વેપારિયોની પાસેથી પણ પૈસા હરી લીધા. આ પ્રમાણે ઘણું ધન ભેગું કરતા ગયા, અને લશ્કર વધારતા ગયા. લવણપ્રસાદ ધોળકામાં રહ્યો તેની પાસે વસ્તુપાળને રાખ્યો; અને તેજપાળ, વીરપાળને (વીરધવળને) પોતાની સાથે લઈને આખા ગુજરાતમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. તેણે આ વિજયયાત્રા(ફેરણી)માં ઘણી સમૃદ્ધિ મેળવી લીધી. એક વાર વીરધવલને તેજપાળે કહ્યું કે "દેવ! સોરઠમાં ઘણા ધનવાન ઠાકોરો છે, તેની પાસેથી ખંડણી લઈ શકાય એમ છે, માટે એ વિષે આપની શી ઇચ્છા છે? સ્વાદ પડેલા અને ધનલોભથી લલચાયલા વીરધવળે કહ્યુ કે હા. આપણે એ પ્રમાણે કરવું.[1] પછી સૌરાષ્ટ્ર ભણી

[1] વીરધવળ પ્રબંધમાં લખે છે કે, લક્ષ્મી જોઇને વીરધવળને લોભ વધ્યો અને તે તેજપાળ પ્રતિ બોલ્યો કે સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ધનવંતા ઠાકોર છે, તેમને દંડ્યા હોય તો ઘણુ ધન મળે

જતાં વાટમાં વર્ધમાનપુર (વઢવાણ) આવ્યું. ત્યાંના ગોહિલ વંશના ઠાકોરો પાસેથી ખંડણી લીધી. ત્યાંથી ચાલ્યા તે વામનસ્થળી (વનથળી) આવ્યા. આ ઠેકાણે વીરધવળના સાળા[1] સાંગણ અને ચામુંડરાજ રાજ્ય કરતા હતા. આ બન્ને મહાઉદ્દામ વીર્યવાળા રજપૂત હતા. વીરધવળે સૌજન્યમર્યાદા સાચવવા માટે પોતાની રાણી જયતલ્લદેવી સાથે પોતાના સાળાને કહેણ મોકલ્યું. તેણે જઇને પોતાના ભાઇયોને કહ્યું કે, "તમારા બનેવી મહા પરાક્રમી છે. જેઓ કોઈ દિવસ દંડાયા નથી એવા અદંભને પણ દંડે છે, તથા જેઓ અભંગ છે તેઓને ભાંગી નાંખે છે. તે ગુર્જર દેશમાંથી ગામેગામ અને નગરેનગર ખંડણી લેતા અહિં તમારી પાસેથી ખંડણી લેવા આવ્યા છે; માટે ધન, ઘોડા, આદિ જે કાંઈ આપવા સરખું હોય તે આપીને વિદાય કરો." આવું પોતાની બ્હેનનું બોલવું સાંભળીને મદે કરીને ઉન્મત્ત થયલા તેના ભાઇયો બોલ્યાઃ "બ્હેન! તમે એમ જાણો છો કે, અમે તમારા પતિ સાથે યુદ્ધ કરીશું તેમાં તે મરાશે તો તમને રંડાપો આવશે; માટે સંધિ કરવાની ભાંજઘડમાં તમે પડ્યાં છો; પણ એ વાતની તમે ચિંતા કરશો નહિ. અમે તમારા પતિને મારી નાંખીશું ખરા

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસે વીરધવલપ્રબંધ એવા નામનો વિષય સને ૧૮૬૬ ની સાલના બુદ્ધિપ્રકાશના ૧૩મા પુસ્તકમાં લખ્યો છે. આવો પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં રચેલો એમને મળ્યો હશે કે નહિ, તે વિષે કાંઈ જણવામાં નથી એમના પુસ્તકસંગ્રહમાં આ અને વિસલદેવપ્રબંધ નામનું કોઈ પુસ્તક હોય એમ જણાતુ નથી. પણ એક વાર પોતે રેલ્વેમાં બેશીને જતા હતા તે વેળાએ જૂનાં પુસ્તકોનું એક પોટકું હતુ તે ગાડીમાં રહી ગયુ હતું એમ મને કહેતા હતા. તે પ્રસંગ એ હતો કે મારે પિંગળનાં પુસ્તકો જોઇતાં હતાં તે વિષે એમણે મને કહ્યુ કે રેલ્વે ગાડીમાં મારૂં પોટકું રહી ગયું તેમાં પિંગળના થોડાંક પુસ્તક હતાં તે પણ ગયાં. આ પુસ્તકો જેને હાથ પડ્યાં હશે તેને કાંઈ કામનાં નહિ હોય અને આપણને તે મળતાં નથી તેથી ખેદ થાય છે.

વીરધવળપ્રબંધ એવા નામનો કોઈ સ્વતન્ત્ર ગ્રંથ હોય એમ અમને લાગતું નથી. એ લખાણ વાંચતાં કીર્ત્તિકૌમુદી, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાળ તેજપાળચરિત્ર આદિ ગ્રંથો ઉપરથી સંગ્રહ કરીને લખ્યો હોય એમ મેળવણી કરવાથી જણાય છે. એમની પાસે કીર્તિકૌમુદીનું હસ્તલિખિત જૂનું પુસ્તક હતું તે તેમણે પ્રો. કાથવટેને આપ્યુ હતુ અને તે ઉપરથી એ ગ્રન્થ છપાવવામાં તેમને એ પુસ્તકનો સારો આશ્રય મળ્યો હતો.

[1] પછવાડે ભાગ ૧ લા પૃષ્ઠ ૩૬૩ માં પંચગ્રામ ભૂમિના પ્રસંગમાં લખતાં જયતલદેવીના બાપ શોભણદેવ સાથે વીરધવલ ઘાયલ થઈ પડ્યાનું લખ્યું છે પણ આગળ વાંચવામાં (આવશે કે, તે શોભણ દેવ સાથે પંચગ્રામમાં લડ્યો નથી, પણ ભદ્રેશ્વરના ભીમસિંહ પડિયાર) સાથે ત્યાં લડ્યો છે. તેમાં તે પોતાના ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો છે, પણ મારચો ગયો નથી.

પણ અમે બાપને ઠેકાણે રહીને તમારૂં પાલણપોષણ કરીશું." આવું તેમનું અયોગ્ય કથન સાંભળીને જયતલદેવી[1] બોલીઃ "પરાક્રમ કરતાં મારા પતિનો વધ થશે તેથી હું ડરતી નથી; પરંતુ એમાં મારા બાપના વંશનું ઉચ્છેદન થશે તેની મને બ્હીક છે; મારો પતિ કેવો છે તે શું તમે નથી જાણતા? એમની બરોબરી કરી શકે એવો કોણ છે? એ તો પોતાના ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપર ચ્હડીને બાણ ફેંકતા, ભાલા ફેરવતા, ખડ્ગ ખેલાવતા, આખા જગતમાં જાણે પોતે એકલા જ વીર હોય એવા મારી આંખોને ટ્હાડી કરે એવા છે. અરે! એ તો પોતાના અરિના પૂરેપૂરા કાળ છે. જેણે પારકો હાથ અને પારકી શક્તિ જોઈ નથી ત્યાં સુધી બળ દાખવીને તેવા બડાઇયો મારે."

આ પ્રમાણે કહીને જયતલદેવી પોતાના પતિ પાસે ચાલી ગઈ, અને જે વાત બની હતી તે બધી કહી સભળાવી; તે સાંભળીને તેની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ, ભ્રકુટી ચ્હડી ગઈ, અને તેની આખી આકૃતિ ભીમસેનના જેવી બની ગઈ. તેણે સંગ્રામ કરવાની તૈયારી કરી. પેલા બે વીર ભાઇયો પણ સૈન્ય લઇને સામા આવ્યા. ભારે યુદ્ધ મચ્યું; બન્ને પક્ષના હજારો યોદ્ધા રણમાં રોળાયા; ધૂળ વડે આખુ ગગન છવાઈ ગયું; તુમુલ યુદ્ધ થયુ, તેથી પારકુ કોણ અને પોતાનું કોણ એમ કોઈ કોઇને ઓળખી શકયા નહિ. આવામા બને લશ્કરમાં એવી હાક વાગી કે "વીરધવળ પડ્યો" પણ એટલામાં તો તે દિવ્ય અશ્વ ઉપર બેઠેલો સાંગણ અને ચાંમુડરાજની લગભગ જઈ પ્હોંચ્યો, અને તેમને લલકારીને ક્હેવા લાગ્યો કે "અરે! સોરઠિયાઓ! થાઓ સામા, આવી જાઓ અને બળ હોય તો તમારાં ખડ્ગ ખખડાવો; નહિ તો દડ આપીને બચી જાઓ; એમાંથી જે સારૂં તે તમારૂ" અંત આવી રહ્યો હતો તેથી લડવાનું તેમને સુઝયુ. સામાસામી યુદ્ધ મચ્યું. વીરધવળે એવુ પરાક્રમ દાખવ્યું કે દેવતાનાં ડોકાં ડોલાયમાન થઈ ગયાં. તેણે સાંગણ અને ચામુડરાયને સામટા હણી નાખ્યા. ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરી, પોતાના અને પારકા જે મરાયા હતા તેમને ગતિયે પ્હોંચાડ્યા અને ઘાયલની ખબર લીધી.

પછી ત્યાંથી વીરધવળ વનસ્થલીમાં ગયો. ત્યાં તેના સાળાના ધનકોષમાં સો પ્હેડીનુ એકઠું કરેલું સર્વ પ્રકારનું ધન, કોટી સખ્યા પ્રમાણનું હતું તે, સર્વે લઈ લીધુ ૧૪૦૦ દિવ્ય તુરંગ લીધા, ૫૦૦ તેજી ઘોડા લીધા, તે સાથે

---

1 ખંભાતમા કુન્તનાથનું દેરૂ છે તેમાના લેખમા વયજલદેવી નામ છે જુઓ ભાવનગર લેખમાળાને પૃષ્ઠ ૧૨૫ નીચે પ્રમાણે છે —

बहुविधदृसगरचितमहदानपरमहेलया प्रितया
जयश्रीरम्येव सदेव्या वयजलदेव्या दिदेव नरदेव

વળી મણ, મોતી આદિ જે હાથ લાગ્યું તે લીધું. જયજયકાર વર્ત્તાવી દીધો. ત્યાં તે આખો એક માસ રહ્યો, પછી પોતાના સાળાના કુંવરને ત્યાંની ગાદિયે સ્થાપીને અને તેમની પાસેથી ખંડણી લેવાનો કરાર કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો; તે વાજા, નગજેંદ્ર, ચૂડાસમા, વાલાક, આદિ ઠાકોરોની પાસેથી દંડ લેતો લેતો ઠેઠ દ્વારકા-બેટ સુધી પ્હોંચી વળ્યો. આ પ્રમાણે ઘણા ધનનો સંગ્રહ કરીને આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જય મેળવતો પોતાના મંત્રી તેજપાળ સહિત ધોળકામાં આવી પ્હોંચ્યો. ત્યાં તેનું શોભાયમાન સામૈયું થયું અને ત્યાં એક પછી એક ઉત્સવ થવા લાગ્યા.

આ સમયે કચ્છ દેશ માંહેલા ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ બંદરમાં ભીમસિંહ પ્રતિહાર (પઢિયાર) પોતાના બળ ઉપર ઝુઝતો હતો, તે કોઇની આજ્ઞા પાળતો નહતો, તેમ વળી તે સમૃદ્ધિમાન્ પણ હતો. આવું તેનું આચરણ જોઇને વીરધવળે તેને કહેવરાવ્યું કે "તારે અમારી આજ્ઞાને સ્વાધીન થઇને રહેવું જોઇયે." તેના ઉત્તરમાં તેણે ઉલટું એમ કહેવરાવ્યું કે, "હું તારી આજ્ઞામાં શાનો રહું ? પણ તારે અમારી આજ્ઞામાં રહેવું જોઇયે." આવી તેની ઉદ્ધત વર્ત્તણુક ઉપરથી વીરધવલને રોષ ચ્હડ્યો, અને સાથે લ્હડી જવાને માટે ગૂજરાતના રજપૂતોને તેણે એકઠા કરવા માંડ્યા. આણીમગ ભીમસિંહ પણ સેના આદિથી પ્રબળ થઈ બેઠો હતો.

આવા પ્રસંગમાં જાબાલીપુર(જમલપુર)માં ઉદયસિંહ નામે રાજકુલ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો; તે ચાહમાન (ચોહાણ) કુળના ભૂષણરૂપ શ્રી અશ્વરાજની શાખાના કેતુપુત્ર સમરસિંહનો કુંવર થતો હતો. આ ઉદયસિંહના ત્રણ પિત્રાઈ હતા અને તે ત્રણે એક માતાના પુત્ર હતા, તેમાં એકનું નામ સામંતપાલ હતું, બીજાનું નામ અનંગપાલ હતુ અને ત્રીજો ત્રિલોકસિંહ* નામે હતો. આ ત્રણે ભાઈ શૂરા તથા દાતાર હતા. તેમને રાજ્યભણીથી ગ્રાસ મળ્યો હતો, પણ તેટલાથી તેઓ સંતુષ્ટ નહતા, માટે પોતાનું કર્મ અજમાવા ધોળકા ભણી નીકળી આવ્યા. અને વીરધવળને કહેવરાવ્યું કે અમે ત્રણ ક્ષત્રિયો રાજાની સેવામાં રહેવાને માટે આવ્યા છિયે, જો આપની ઇચ્છા હોય તો મળવા આવિયે. વીરધવળે તેમને પોતાની હુઝૂરમાં બોલાવ્યા, અને તેમનો સર્વ વૃત્તાન્ત પૂછી લીધો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે અમારે પ્રત્યેકને લુણસાપુનો બે બે લાખ દામ ઉપજે એટલો ગ્રાસ છે, તોપણ અમારૂં પૂરૂં થતું નથી તેથી અમે આવ્યા છિયે. જો અમને રાખવાની આપની ઇચ્છા હોય તો અમે એક એક લાખ દ્રામ લઈશું, અને આપ રીઝો એવી આપની યોગ્ય સેવા

* વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ત્રિલોકપાળ લખે છે

બજાવીશું. રાણાએ કહ્યું કે "એવડી રકમથી મોથી વધારે યોદ્ધા રાખી શકાય. તમે એવડી તે શી ધાડ મારવાના હતા કે આવડી મોટી રકમ માગો છો? રીતસર માગણી કરો તો વિચાર થાય." ત્રણે ભાઈયોએ કહ્યું કે "ત્યારે તો આપની ઈચ્છા; અમે એથી ઓછે રહેવાને રાજી નથી." વીરધવળે તેમને પાનનાં બીડાં આપીને વિદાય કર્યા. પણ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ તે સમયે હાજર હતા, તેમણે કહ્યું કે "સ્વામિન્! આ ત્રણ પુરૂષો ખરેખરા શૂરવીર છે, એમને પાછા જવા દેવા ઘટિત નથી. આવા પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવાથી ધનનો સંગ્રહ થાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

ગીતિ

નારી, નર ને વારણ[1], વાજી[2], પાષાણ[3] ને વળી વારી[4];
વસ્ત્રો વિવિધ તણાં પણ, તેમાં અંતર ગણાય અતિભારી."

તેમણે કહ્યું આ બધુ છે તો એકનું એક, પણ તે પ્રત્યેકમાં અતિ ઘણું અંતર છે. મનુષ્ય તો એકનું એક, પણ એક પુરૂષ એક દામનો ગણાય અને તેવો જ બીજો પુરૂષ લાખો દામનો ગણાય. એક કચ્છી કહેવત છે કે

"આણંદ ચે પરમાણંદા, માણુએં માણુએં ફેર,
હિકડા લખેં ન લુડે, બેયા ત્રાંબિયેજા તેર."

માટે આવા પરાક્રમી પુરૂષોને જવા દેવા જોઇયે નહિ. વીરધવલની કૃપણતા આગળ પ્રધાનોનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ.

પેલા ત્રણે ભાઈ સામા પક્ષવાળા ભીમસિંહને ત્યાં ગયા અને વીરધવળના કૃપણપણાની વાત નિવેદન કરી. ભીમસિંહે બળિયા સાથે બાથ ભીડી હતી, તેને આવા શૂરા પુરૂષોને રાખવાનું ટાણું હતું, એટલે તે તેમના ઉપર તુષ્ટમાન્ થયો અને માગ્યા કરતાં બમણો ગ્રાસ બાંધી આપીને તેમને રાખ્યા. તેમણે ભીમસિંહને લલકારીને કહ્યુ કે "આપ ભલે વીરધવળને કહાવો કે એ જો ક્ષત્રિય બચ્ચો હોય તો યુદ્ધ માટે સત્વર આવે. નહિ તો આપણને શરણ થાય." ભીમસિંહે ભાટ મોકલીને તે પ્રમાણે તેને કહાવ્યું.

વાઘને છંછેડીને કોઈ સામો રહી ટકી શકે નહિ, તેમ વીરધવળને આવાં વાક્ય સાંભળીને પગથી તે માથા સુધી જ્વાળા લાગી. તેણે સત્વર પોતાની સેના સજ્જ કરાવી. અને ભાટને આગળ મોકલીને ભીમસિંહને કહેવરાવ્યું કે ભયે તું લડવાને માટે પંચગ્રામ આગળ આવીને ઉભો રહે. ભીમસિંહ સજ્જ થઇને કહેલે સ્થાને પોતાની સેના સહિત હાજર થઈ ગયો. સામસામી બાજુએ બંને સેના પડી, તેમાં ક્ષત્રિયોના સિંહનાદ

---

1 હાથી. 2 ઘોડો. 3 નાના પ્રકારના પથ્થર—હીરા, લીલમ, લાલ ઇત્યાદિ. 4 પાણી.

થવા લાગ્યા; નાચણોના નાચના થણુથણાટ અને મધુર સ્વરના આલાપ થવા લાગ્યા; દાનેશ્વરિયો દાન માગનારાઓને દાન આપવા લાગ્યા; જાણે હવે આપણે જીવવું કે જાવું (મરી જવું) એટલો જ વિચાર મનમાં લાવીને નિશ્ચિન્ત થવા લાગ્યા. આ ટાણું જોઇને વસ્તુપાળ અને તેજપાળે વીરધવળને કહ્યું કે મહારાજ ! આપે પેલા ત્રણ મારવાડી સુભટોને સંઘર્યા નથી તે આ ભીમસિંહે સંઘર્યા છે, અને તેમના બળથી જ તે આજે ગાજે છે. વીરધવળે કહ્યું કે, એમના જેવા તો આપણી પાસે પણ છે. આપણો સોઢિય વંશનો જેહુલ, ચૌલુક્ય, સોમવર્મા, અને ગુલગુલક્ષ્ય ક્ષેત્રવર્મા એ શું એમનાથી જાય એવા છે ? વિચારશીલ વીર પુરુષોએ વીતી વાતનો કશો વિચાર મનમાં આણવો નહિ, પણ "अर्थं साधयामि किंवा देहं पातयामि" એટલો જ વિચાર આ ટાણે કરવો ઉચિત છે. આ પ્રમાણે વાતવિનોદ થઈ રહ્યો હતો એટલામાં, તે જ ત્રણ ભાઇયોએ દૂત મોકલીને કહેવરાવ્યું કે, સવારમાં આપણે યુદ્ધમાં ઉતરવાનું છે, માટે સજ્જ રહેજો, અને ત્રણ લાખ દામ ખર્ચીને જે સુભટો રાખ્યા હોય તેમનાથી આપ આપના શરીરનું સારી રીતે રક્ષણ કરાવજો. પ્રાતઃકાળમાં રણસમયે અમે પ્રારંભમાં આપના ઉપર જ ઉતરી આવીશું. રાણાએ પ્રસન્ન મુખ વડે કહ્યું કે ભલે તમે પણ પ્રાતઃકાળમાં મુક્તિનો સમય સાધવાને સજ્જ થઇને રહેજો. તમને સદાના સુખી કરવાને અમે પ્રથમ તમારી જ ખબર લેઇશુ.

સંદેશહાર એ પ્રમાણે સંદેશો લઇને પાછો ગયો. મારવાડિયોએ જાણ્યું કે શું બનશે તે ઈશ્વર જાણે. માટે આપણે પણ આ પ્રસંગ સાચવી લેવો. એમ વિચારીને તેમણે ત્રણેએ પોતપોતાનો વર્ષનો પગાર લઇને ત્રણ લક્ષ દ્રામ યાચકોને દાન કરી દીધા, ને પછી આપ આપણે ઘોડે ચઢ્યા. બંને બાજુએથી યુદ્ધ આરંભાયુ. શસ્ત્રોનો પ્રહાર ચાલવા લાગ્યો; અને તેની ગીર્દિ એટલી બધી થઈ ગઈ કે, મેઘની સમાન ચોગરદમ અંધકાર જામી રહ્યો. તેમા સુભટોની તલવારો વીજળીની પેઠે ચમકારા દેવા લાગી અને કૃતાંતાગ્નિ જેવાં બાણનો સણસણાટ કરતો વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો. વીરધવળ સાવધ થઇને લડતો હતો, તેના રક્ષક, મંત્રી આદિ તેને સંભાળતા અને યુદ્ધ કરતા બરાબર મચ્યા હતા, એવામાં પેલા ત્રણ મારવાડી વીર પુરુષોએ સમીપમાં દેખા દીધી. અને વીરધવળને લલકારીને ચેતના આપી બોલ્યા કે આ આપ છો અને આ અમે છિયે, આપ હવે સાવધાન રહો ને આપનું જ રક્ષણ કરો અને આપના યોદ્ધાઓને પણ આપ એવી જ આજ્ઞા કરો. વીરધવળે કહ્યુઃ—"અતિ અભિમાન આરંભવામાં આખરે અન્ત જ આવશે. બાહુમાં બળ હોય તો સુખે બતાવો." આમ વાગ્વિનોદ ચલાવતા શસ્ત્રઅસ્ત્ર વાપરવાનો પણ વિનોદ કરવા લાગ્યા.

અન્યોન્ય રાખવી જોઇએ તે કરતાં પણ વિશેષ સભાળ, અને સાવધાની રાખવા લાગ્યા, અને આસપાસના યોદ્ધાઓએ ઘણી સાવચેતી રાખી છતા પણ ત્રણ ભાઇયો વીરધવળની છેક ભેટાભેટ થઈ ગયા અને પ્રત્યેકે અકેકો ભાલો તેના કપાળની લગોલગ લાગુ કરીને કહ્યુ કે હવે તને હણી નાખવાને જરા પણ વાર નથી. પણ તે દિવસે અમે તારી પાનની બીડી ખાધી છે માટે આ ટાણે અમે તને જતો મૂકિયે છિયે. એમ કહેતા વાંત જ તેને મૂકીને તેની આસપાસ જે તટસ્થ યોદ્ધા હતા તેમને મારી પાડ્યા. તો પણ ત્રણે મારવાડિયોના શરીર શરના પ્રહારોએ કરીને ચાળણીના જેવાં છિદ્રમય થઈ ગયા. એમ છતાં પણ વીરધવળને તેના ઉપરવટ ઘોડા ઉપરથી ધરી પાડ્યો ને ઘોડાને પોતાને ઉતારે બાંધી દીધો ને છાનો રાખ્યો. રજ છવાયાથી અધારૂ ઘોર થઈ રહ્યુ હતું, તેવામા વીરધવળને તેના સુભટોએ ઉપાડી લીધો. સધ્યાકાળનો સમય થયો એટલે લડાઈ બધ પડી. બન્ને બાજુના લડવૈયા પોતપોતાના મેલાણમા ગયા.

રાત્રિયે ભીમસિંહના સેવકો કહેવા લાગ્યા કે અમે વીરધવળને પાડ્યો તે સાંભળીને મારવાડી બોલ્યા કે જો એમ હોય તો તેનું એંધાણ બતાવો પણ તેઓ તો એવુ કાંઈ બતાવી શક્યા નહિ. મારવાડિયોએ ઉતારે જઇને ઉપરવટ ઘોડો ભીમસિંહની આગળ રજુ કરી દીધો. તે જોઇને તે ઘણો પ્રસન્ન થયો અને તેમની પ્રશસા કરી કહેવા લાગ્યો કે ખરા રજપૂતને આપેલુ ધન સોગણું ઉગી નીકળે છે. તેનું પ્રમાણ આ શૂરવીર સુભટો છે. યુદ્ધમાથી શત્રુઓનો હય હણી આણવો એ જ સુભટોનો મોટો શણગાર છે આ પ્રમાણે પ્રસન્ન થતા તેઓ વાતો કરી રહ્યા. એટલામા રાત્રિ વીતી ગઈ

આણીમગ વીરધવળના ઉપર સાચવીને મારવાડિયોએ તેના કપાળમાં ભાલ્લા તાક્યા હતા, તો પણ તેથી તે થોડો ઘણો ઘવાયો હતો અને તેથી નિર્બળ થયો હતો, તથાપિ પ્રાત કાળમા ઉઠીને સોકટા બાજી ખેલવા મડી ગયો ભીમસિંહના હેરકોએ આવો પ્રકાર જોઇને તેને જણાવ્યુ કે તમે તો શત્રુને હણ્યો એમ સમજો છો, પણ એ તો એ બેઠો બેઠો સોકટા ખેલે છે. આ ઉપરથી ભીમસિંહના કારભારિયોએ તેને કહ્યુ કે દેવ! એ તો જડમૂળ ઘાલીને પડેલો છે, આખા દેશનો ધણી છે એની સાથે હવે વિરોધ કરવો સારો નથી, માટે સધિ કરવામાં લાભ[1] છે

---

[1] મણિલાલ શાસ્ત્રી આથી ઉલટુ કહે છે તે લખે છે કે, વીરધવળના મત્રિયોએ ભીમસિંહને કહેવરાવ્યુ કે રાજા વીરધવળના ઊડા મૂળ છે. એની સાથે તારે વિરોધ કરવામા કાઈ ફળ નથી, માટે એની સાથે સધિ કરવો તે સારૂ છે.

આ વાત ભીમસિંહને ગળે ઉતરી, છતાં પણ સંગ્રામની તૈયારી તો ચાલતી જ રાખી. બન્ને સૈન્ય ફરીને બાઝી પડવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં ભાટની દ્વારાએ સમાધાન થઈ ગયું. ઉપરવટ અશ્વ રાણાને પાછો સોંપો. માત્ર એકલું ભદ્રેશ્વર ભીમસિંહે રાખ્યું, એ વિના બીજું કાંઈ દમાવી પડવું નહિ, એમ તેણે કબૂલ કર્યું; તેમ જ નેકી પોકારતી વેળા અને એવા જ બીજા પ્રસંગે રાજાના બિરૂદને ઉપયોગ થાય છે તેવો તેણે કરવો નહિ, એમ ઠરયું. પછી વીરધવળ દાન કરતો કરતો ધોળકે પાછો આવ્યો.

આ બનાવ પછી, વીરધવળે ધીરે ધીરે ભીમસિંહની જડ કહાડી નાંખી અને તેને સ્વાધીન જે ભૂમિ બધી પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી.

આ સમયે અણહિલવાડમાં ચક્રવર્ત્તી રાજા બીજો ભીમદેવ હતો. તેને માંડલિક રાજા ગાંઠતા નહતા એમ આગળ લખવામાં આવ્યુ છે. તેઓ રહેતાં રહેતાં સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા. તેમને વીરધવળે એક પછી એક, એમ વશમાં આણી મૂકયા. કેટલાક તો યુદ્ધ કર્યા વિના, ધન આપીને નમી પડ્યા. વીરધવળને આ પ્રકારે ઘણી ધનપ્રાપ્તિ થઈ. તેના સાધનથી તે રહેતાં રહેતાં પોતાનું લશ્કર વધારતો ગયો. નેહે, મહાન્ કુળના નામાંકિત ચૌદ રાજવંશી રજપૂતો પોતાની પાસે રાખ્યા. તેઓ નિરંતર તેની પાસે રહેતા હતા. જમવામાં પણ તેઓ તેની સાથે જ સામેલ થતા હતા. તેમને પ્હેરવા ઓઢવાને પણ પ્રત્યેકની યોગ્યતા પ્રમાણે તે જ પૂરૂં પાડતો હતો. અને વાહન પણ તે જ પ્રમાણે તેમને આપવામાં આવ્યાં હતાં. આવા એકદિલના શૂરવીર રજપૂતોની સાહાય્યથી, પોતાના સૈન્યના બળથી, અને પોતાના ભુજબળના પ્રતાપથી તેણે ઘણા બળિયાઓને વશ કરી દીધા હતા. આવા સહવાસનું કામ તેણે તેજપાળને સોંપ્યું હતું અને તે તેનો સેનાપતિ હતો.

મહીકાંઠામાં ગોધ્રા (ગોદ્રહ) કરીને એક શહર છે. ત્યાં તે સમયે ઘૂઘુલ નામે એક માંડલિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે વીરધવલની અવજ્ઞા કરવા માંડી હતી. ગૂર્જર દેશમાં જે સંઘ આવે તેને રોકીને તે નાના પ્રકારની પજવણી કરતો હતો, તથા માલ લઇને વણઝારા આવતા જતા હતા તેમને લૂટી લેતો હતો. આવો મામલો જોઇને મંત્રિયે એક ભાટ મોકલીને તેને કહેવરાવ્યું કે અમારા સ્વામીની આણ તું માનતો નથી, તો જેવી સાંગણ ચામુંડની વલે થઈ તેવી તારી થશે. આવું સાંભળીને તે ઘણો ક્રોધાયમાન થયો, અને પોતાના ભાટને એક કાજળભરેલી ડાબડી અને બઈરાંને પ્હેરવાની એક સાડી આપી અને ફરમાન કર્યું કે આ વીરધવળને આપીને કહેજે કે મારા અંતઃપુરમાં બધા રાજલોક જ ભરેલા છે.

વીરધવળના ભાટને રજા થઈ, એટલે તે બે ભાટ ઘોડે ગયા અને રાણાના દરબારમા જઇને તેના સમીપમાં પેલી કાજળની ડાબડી મૂકી અને પ્હેરવાની સાડી રજુ કરી દીધી, ને તેને સૂચના કરવા પ્રમાણે તેણે ક્હી દીધુ. વીરધવળે શાન્તતા બતાવીને તેનું બોલવુ સહન કર્યું, અને ભાટનો સત્કાર કરીને તેને વિદાય કર્યો. પછી સભા વચ્ચે બીડું ફેરવીને ક્હ્યું કે, ઘૂઘુલની સામે લડવાને કોણ બીડું ઝડપે છે? કોઇએ ઝડપ્યુ નહિ, એટલે તેજપાળે તે ઉઠાવ્યુ. પોતાની સાથે પેલા ચૌદ રજપૂતોને લઈ ગયો. ગોધરા જ્યારે થોડે છેટે રહ્યું ત્યારે તેણે પોતાના લશ્કરના બે વિભાગ કરીને એક ટુકડી ગોધરા ભણી મોકલી, અને બીજી પાછળ છૂપી રાખી. આગલી ટુકડિયે ગામને પાદર જઇને ગોવાળિયાઓને લાપટઝાપટ કરી ને ગોધરાની ગાયો વાળી આણી. એટલે ગોવાળિયા રડતા કકળતા ઘૂઘુલ પાસે રાવ કરવા ગયા. તેણે વિચારયુ કે આ પ્રમાણે મારા રાજધાની નગરને પાદરેથી કોઈ દિવસ કોઈ ગાયો વાળી ગયુ નથી તે આ શું ક્હેવાય? આ તો કાંઈ નવાઈ જેવી વાત છે. અમારા પાદરમા આવીને કોના માથામા લોઢાના ગજ ઘાલ્યા છે કે તે આ પ્રમાણે ગાયોનું હરણ કરી જાય.

ઘૂઘુલ ઘોડેસવાર થયો, અને લશ્કર લઇને ગાયો વાળનારને પગલે પગલે સામો ચાલ્યો ગયો. હરનારા ઘૂઘુલની સામે બાણ ફેંકે, દેખા દે અને નાસતા પણ જાય, ઉભા રહીને યુદ્ધ કરે નહિ. એમ યુક્તિ કરીને ઘૂઘુલને તેજપાલની મ્હોટી સેનાની લગભગ લઈ આવ્યા. એટલે તે સમજી ગયો કે પ્રપંચ કરીને મને ગૂજરાતની સેના સામે લઈ આવ્યા પણ કાંઈ ચિન્તા નહિ. એમ કહીને પોતાના સુભટોને લલકારીને ક્હેવા લાગ્યો કે જુવો છો શું? ચાલો આગળ અને યુદ્ધ માટે સજ્જ થાઓ. એમ કહી પોતે પૂરેપૂરો સાવધ થયો અને મારો ચલાવવા મચ્યો. તેજપાળની સેના પણ યુદ્ધના આદરમાં આવી ગઈ. ઘણી વાર લગી મારમમારા ચાલી. ઘૂઘુલે તેજપાલ મન્ત્રીની સેના વિખેરી નાખી, અને ચારે બાજુએ નસાડી મૂકી. આ પ્રમાણે ઘૂઘુલની જિત થવાનો સમય પાસે આવ્યો જાણીને તેજપાળે શુદ્ધરાજકુળના સાત રજપૂતોને ક્હ્યું કે શત્રુ તો મહાબળિયો છે. તમે આ પ્રમાણે તટસ્થ કેમ થઈ રહ્યા છો? આપણી સેના અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે તેવામાં આપણે નાશીશું તો આપણી શી ગતિ થશે? આ પ્રમાણે હાર ખાવી તે કરતાં લડીને મરી પડવામાં યશ છે, માટે ચાલો તૂટી પડો, આપણે ભેગા ભળીને શત્રુનો ઘાણ વાળી નાખિયે. આમ ઉશ્કેરવાથી સાતે રજપૂતોને શૂર ચડ્યુ, અને આડે જણા શત્રુ ઉપર ધસારો કરતા અને બાણોનો

પ્રહાર કરતા જોઇને જે ભાગી ગયા હતા તેઓ પણ એકઠા થઈ ગયા. આ સમયે કહે છે કે તેજપાળને પોતાની કુલદેવિયે દર્શન દીધાં અને કપર્દિ યક્ષ પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો. તે ઉપરથી તેના અંતઃકરણમાં ખાતરી થઈ કે હવે આપણો જય થશે. તેથી તેણે ખૂબ ધસારો કર્યો. અને ઘૂઘલની લગભગ થઈ ગયો. તુમુલ યુદ્ધ મચી રહ્યું અને ઘૂઘુલને તેજપાળે કહ્યું કે "હે મંડલિક! તેં જે હાથે અમારા રાજાને કાજળની ડાબડી અને સાડી મોકલી છે તે હાથનું હવે તું બળ બતાવ." ઘૂઘુલે ઉત્તર આપ્યું કે ઉતાવળો થા માં; હવણાં જ હું મારા હાથ તને બતાવું છું. એમ કહીને તેજપાળ ઉપર તેણે શસ્ત્રઅસ્ત્રના પ્રહાર કર્યા. અતિ દારૂણ દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયુ તેમાં મંત્રિયે ઘૂઘુલને ઘોડેથી પાડી નાંખ્યો અને તેને જીવતો ને જીવતો બાંધીને લાકડાનું પાંજરૂ તૈયાર સાથે રાખ્યું હતુ તેમાં પૂરી દીધો. પછી સેના સહિત તેણે ગોધરા નગરમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જઇને પોતાનો એક સેવક તેના કુળનો એક રજપૂત હતો તેને ઘૂઘુલની ગાદિયે બેસાર્યો. તેનો અરાડ કોટી સુવર્ણકોષ લઈ લીધો, એક[1] હજાર ઘોડા લીધા, શુદ્ધ મુક્તાફળ ચાર મુડા થાય એટલાં લીધાં, તેમ જ દિવ્ય આભૂષણ અને દિવ્ય અસ્ત્ર આદિ જે ગમ્યું તે લઇને મંત્રી ધોળકે આવ્યો.

ઘૂઘુલને રાજસભામાં આણીને મૂકયો, તેને પેલી સાડી પ્હેરાવી, તથા કાજળની દાબડીમાંથી કાજળવતી તેની આંખો આંજીને તે ડાબડી તેને ગળે બાંધી. આ પ્રમાણે તેનું કર્યું તેને જ નડ્યું અને આવડું બધું અપમાન તેનાથી સહન થયુ નહિ તેથી ત્યાં ને ત્યાં પોતાના દાંત વડે જીભ કરડીને મરી ગયો. આખા ધોળકામાં વિજયની વધાઇયો ગાજી રહી, અને મ્હોટી સભા ભરીને તેજપાળને માન આપીને તેને કૃપા દર્શાવવામાં આવી.

આ પ્રમાણે ઘૂઘુલને ધોળકે લાવતા પ્હેલાં, તેજપાળ ગોધરેથી ચાલ્યો તે દર્ભાવતી (ડભોઈ) આવ્યો. અહિંયાં પણ ઘણી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. લૂંટફાટ કરનારી ટોળિયો ચોગરદમ ભટકતી ફરતી હતી, અને અચાનક લોકો ઉપર હુમલા કરીને તેમને લૂંટી લેતી હતી. આથી કરીને આ બાજુ ભણીનો બધા પ્રકારનો વ્યવહાર અને વ્યાપાર બંધ પડી જવા જેવો થયો હતો. આવી અવ્યવસ્થા બંધ પાડવાને માટે રાણાને ઘણી ઉત્કંઠા હતી, અને જ્યારથી ગોધરા અને લાટ દેશના સામન્તોને જિતી લઇને તેમના ઉપર રાણાએ સત્તા બેસારી હતી ત્યારથી તેઓ રાણાનું ધુસરૂં ઉછાળી નાંખવાને અને

---

1 મજરાત શાસ્ત્રી ૪ હજાર ઘોડા અને એક મુંડક (મુંડા) શુદ્ધ મુક્તાફળ લીધાં એમ લખે છે, અને એ વધારે સંભવિત છે.

પાછા સ્વતંત્ર થવાને ઉપાયો યોજતા હતા, અને દેશમાં લૂંટફાટ કરવાને સાધન-ભૂત થઈ પડ્યા હતા. જૂદી જૂદી ટોળિયો બાંધીને ઘૂઘુલ તો તેમાં સામેલ થઈ જતો હતો, માટે તેજપાળે તેને જે પાંજરામાં પૂર્યો હતો તે પાંજરૂં એક મોટા હાથી ઉપર બાંધી લઇને તેને પોતાની સાથે જ ફેરવતો હતો. તેને જોવાને લોકોનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થતાં હતાં અને પોતાને પજવણી કરનારાને આવી દુર્દશામાં જોઇને સર્વેને આનંદ થતો હતો; તેમ જ હવે દેશમાં સમાધાની થઈ જશે, એવી પણ તેમના મનમાં બહુ સારી અસર થતી હતી.

ડભોઈની આસપાસ કોટ કરવાની ઘણી અગત્ય જણાવાથી આ જ વેળાએ તેજપાળે તે ચણાવાનો પ્રારંભ કર્યો, અને બીજા ધર્મનાં સ્થાન ચણાવવાની ગોઠવણ કરી.

નર્મદાતટ ઉપર આવેલા ચાણોદ નામના પવિત્ર ધામની યાત્રા કરવાને ઘણા લોક જાય છે તેની સંભાળ લેવાની અગત્ય પણ આ સમયે તેજપાળના ધ્યાનમાં રહેલી જણાય છે. આ ધામ નર્મદા અને ઓર નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. ત્યાં ઘણું કરીને મૂળથી જ બધા ધર્મવાળાનાં ધામ હોવાનું જણાય છે. આજે પણ મુખ્ય દેવળોમાં કપિલેશ્વર મહાદેવ, કાશીવિશ્વનાથ, ચંડિકા, આદિત્યેશ્વર, રામચંદ્રજી, શ્રીવેરાઈ માતા, કમળેશ્વર, હનુમાનજી અને શેષશાયી ભગવાનનાં મંદિરો છે. તેમાં ઉલ્લા ધામની યાત્રા કાર્તિક શુદિ ૧૩ થી ભરાય છે તે વદિ ૨ સુધી રહે છે. આ સમયે આખા ગૂજરાતના લોકમાંથી જે ભાવિક હોય છે તે ત્યાં જાય છે. ચૈત્ર શુદિ ૧૫ ને દિવસે સંગમ આગળ પણ મોટી યાત્રા ભરાય છે. આવા નામાંકિત ધામની સમીપમાં બધા પ્રકારની સમાધાની રહે તો ત્યાં યાત્રાળુ લોક જઈ શકે.

અહિં આવીને તેજપાળે પોતાના સ્વામીના નામથી વીરધવળેશ્વરનું દેરૂં બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો.

એક ભવ્ય ધર્મશાળા પણ બંધાવવા માંડી, ચાણોદની પાસે કુંભેશ્વર આગળ પાંચ મઠ બંધાવવા માંડ્યા. અહિંથી ઉપડ્યો તે પાવાગઢ ગયો. ત્યાં સર્વભદ્રનું દેરૂં બંધાવવા માંડ્યું અને ત્યાં બે માસ સુધી મેલાણ કર્યું. એટલી વારમાં જે જે લૂંટફાટ કરનારા અને ઉપદ્રવ કરનારા તેના જાણવામાં આવ્યા તે સર્વનો તથા ધાડ પાડનારાઓનો સંહાર વાળી દીધો. આ પ્રમાણે આખા પ્રદેશમાં સલાહશાન્તિ સ્થાપી, અને પ્રજાના મનમાં ભયનો ત્રાસ પેશી ગયો હતો તે દૂર કરીને પેલા ઘૂઘુલનો વરઘોડો કરતો દેશમાં આવ્યો.

વસ્તુપાળને ધોળકા અને સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ના અધિકારની મુદ્રા આપ્યા પછી એક શુભ મુહૂર્ત્તે તે ખંભાત ગયો. આ પ્રસંગે નગરના લોકોએ

મોટી ધામધુમ કરી; આખા નગરમાં ઠેરઠેર ઉત્સવ થઈ રહ્યો; ઘેરેઘેર તોરણ બંધાયાં; સ્ત્રિયો ભાતભાતનાં વસ્ત્રાલંકાર પ્હેરી ગીત ગાતી ગાતી, માથે ચકચકિત કળશો મૂકી, સામૈયામાં ભેગી ચાલી; નાના પ્રકારનાં વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં; અને આખું નગર ખાલી થઈ જઇને તેને લેવાને સામું ગયું, અને એમ કહેવાયું કેઃ—

ગીતિ–ધરતી ધાન્ય વડે જ્યમ, સર' જળ, ને વન ફૂલ ફળ બહુ ભાત;
તેમ વસ્તુપાલપગલે, કહેવાયું ધન્ય ખૂબ ખંભાત.

વસ્તુપાળના પ્હેલાં જે અધિકારિયો થઈ ગયા હતા, તેમના સમયમાં જે જે પીડા અને અડચણ પ્રજાને હતી તે બધી તેણે મટાડી દેવાના ઉપાયો યોજ્યા; નાના પ્રકારના સુધારાની યોજના કરી; સર્વેને સુખી કરવાને માટે દુષ્ટ અધિકારિયો અને દરબારી કામકાજ કરનારા ભણીથી થતો રોગનો જે શળો પ્રજાને કોરી ખાતો હતો તે બધો તેણે મટાડી દીધો. તે રૂડા પ્રકારે પ્રજાનું પાલન કરતો હતો, પ્રજાને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા કરવી નહિ એમ વારે વારે તે પોતાના સેવકજનોને ટોકણી કરતો હતો; સર્વે પ્રકારના ન્યાયના ઉદયનાં કિરણ તેણે પ્રસરાવી દીધાં હતાં. આખા પ્રાન્તમાંથી ચોરી, વ્યભિચાર એવા દુર્ગુણોનો નાશ કરવાને માટે તે ઘણો પ્રયત્ન કરતો હતો. કહે છે કે, ગુણિકાઓ પણ પોતાનાં હાટ બંધ કરીને એકપત્નિવ્રત ધારણ કરીને બેઠી હતી. તેના સમયમાં જે સારા માણસો હતા તેમનો ભાવ પૂછાવા લાગ્યો, અને નરતા પુરૂષોનો તિરસ્કાર થવાથી તેઓનો અન્ત આવવા લાગ્યો. ભાવાર્થ એટલો જ કે તેમને પોતાનો નિભાવ કરવાને સદ્ગુણી થવાની અગત્ય પડી.

ખંભાત બંદર હોવાથી કેટલાક વ્હાણવટિયો ચોર હતા; તેઓ લોકોની સ્ત્રિયો કે બાળકોને હરીને વ્હાણમાં ઘાલીને પરદેશ લઈ જઈ વેચી ખાતા હતા, એવા દુષ્ટ કામનો તેણે અટકાવ કર્યો. નાની નાની બાબતોમાં પણ ગરીબ લોકને અડચણ ન પડે એવા ઉપાય યોજવા લાગ્યો. વલોણું કરનારા લોભી નગરવાસિયો પૈસા સાટે છાશ વેચતા હતા તેથી ગરીબોને છાશ સરખી પણ મળી શકતી ન હતી, માટે છાશ વેચવાનો ચાલ તેણે બંધ કરી દીધો. તે સર્વેને એવી રીતે સમજાવીને વાત કરતો કે, એની વાણી અમૃત જેવી લાગતી હતી.

વસ્તુપાળ પોતે સારો વિદ્વાન હતો, કાવ્ય કરી જાણતો હતો, અને કાવ્યકળા પણ જાણતો હતો, તેથી એના આશ્રયે સારા વિદ્વાનો આવીને રહેતા હતા, અને તેમને ઘણું માન આપતો હતો. સ્તંભતીર્થ નગરીની આસપાસ તેણે સારાં સરોવર ખણાવીને તેની શોભા વધારવા માટે બાગબગીચા

કરાવ્યા હતા. વાવો ચણાવીને પ્રવાસિયોને પાણીથી તૃપ્ત થવા માટે પાણીની પરબો મંડાવી હતી. તે જૈન ધર્મ પાળતો હતો, છતાં પણ સર્વ ધર્મને માન આપતો હતો. વેદધર્મ ઉપર તેને સારી આસ્થા હતી. મતલબ એટલી જ કે તે વિદ્વાન્ હતો તેથી સર્વ શાસ્ત્રતત્ત્વ જાણતો હતો ને જૈનધર્મ તેના કુળમાં ચાલતો આવેલો પળાતો હતો તેથી તેમાં તે વધારે તત્પર રહેતો હતો, તો પણ તે અધધર્માભિમાની ન હતો. રાજ્યને અને રાજના કારભારિયોને ધર્મ સંબધી વિષયમાં તટસ્થ રહેવાની અગત્ય છે, એમ તે બરાબર સમજતો હતો. ખંભાતમાં તેણે સારાં સારાં ઘર ચણાવી, તેમાં એક વર્ષ ચાલે એટલો ધાન્યાદિ સામાન પૂરી, વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને તે અર્પણ કરીને એક બ્રહ્મપુરી સ્થાપી હતી. તેથી બ્રાહ્મણો પોતે જેમ સામવેદનું ગાન કરી ધૂમ મચાવી રહેતા હતા તેમ તેમની સ્ત્રિયો વસ્તુપાળના વખાણનાં ગીત ગાઇને શેરિયોને ગીતના આલાપની છાયાથી છાઈ નાંખતી હતી. સંન્યાસિયોને નિવાસ કરવાને અર્થે તેણે મઠ બધાવ્યા હતા. જૈન ધર્મના સાધુઓને અને આર્યાઓ (આરજા)ને માટે પૌશધશાળા (પોશાળ) કરાવી હતી. આ પ્રમાણે તે સન્માર્ગના આચરણ કરીને ન્યાયથી પ્રજાને પાળતો હતો, તેથી તેને સર્વે માન આપતા હતા.

સિંધુરાજપુત્ર શંખ

આ સમયે સિંધુરાજપુત્ર શંખ નામે હતો તે ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો. એને કેટલાક સિન્ધ દેશનો રાજા કહે છે, કેટલાક ગોહિલવાડનો કહે છે અને વડુવા બંદરનો પણ કહે છે. એનો દેશ ગૂજરાતના રાજાએ જિતી લીધો હતો, તેથી તેની બળતરા એના મનમાં ઘણી હતી. ગોહિલવાડમાં વડવા (વડુઆ) ગામ ઘણુ પ્રાચીન ગણાય છે, તે ભાગના રાજ્યકર્ત્તાની તે આગળ રાજધાની હતી અને આ સમયે શંખ ત્યાં રહેતો હતો. પાછળ પૃષ્ઠ ૩૬૩ મા આ વિષે થોડુંક કથન આપ્યું છે, તેનો વિસ્તાર આ સ્થાને આપવાની અગત્ય છે. કીર્ત્તિકૌમુદીમાં શંખને ખંભાત ઉપર ચ્હડી આવવાનું કારણ જણાવ્યું નથી, પણ વસ્તુપાળતેજપાળ સંબધમા તે વિસ્તારથી જણાવ્યુ છે, તે એવુ છે કે:—

વસ્તુપાળે જયારે ખંભાતમાં પ્રથમ જ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાના સભાવિત લોકોએ તેના માનાર્થે જે જે કર્યું તે કથામા ત્યાના એક મુસલમાન વ્હાણવટી વેપારિયે ભાગ લીધો નહિ. તેનો વ્યાપાર સર્વ બદરો સાથે ચાલતો હતો, તેથી, તેની પાસે ઘણું ધન એકઠું થયુ હતું. તેમ જ તેને બંદરોના રાજ્યકર્ત્તા સાથે પણ સારો પરિચય થયો હતો. શંખને અને તેને તો સારો

સંબંધ હતો. તેથી તે કોઈની પરવા રાખતો ન હતો. તે ધનમદથી છકેલો હતો. આવી તેની રીત વસ્તુપાળના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેની ઉદ્ધતાઈ મૂકાવવા તેની પાસે એક ભાટ મોકલીને કહેવરાવ્યું કે, રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે અહિંના બધા શાહુકારો મને મળવાને આવે છે અને તમે કેમ આવતા નથી? તેના ઉત્તરમાં તેણે કહેવરાવ્યું કે પ્રથમથી જ હું કોઈ અધિકારીને ત્યાં મળવા જતો નથી, અને તેમ કરવાની મારા ઘરની રીતિ નથી. અધિકારિયો ઉલટા મને મળવા આવે છે, અને તે પ્રમાણે તમે મને મળવા આવ્યા નથી એની મને નવાઈ લાગે છે, કેમકે હું તો સ્થાનપતિ છું. મારામાં તમારાથી કાંઈ ન્યૂન નથી. તમારે કાંઈ જોઇતું હોય તો સુખેથી મંગાવો, હું મોકલીશ. આવાં વચન તેણે કહેવરાવ્યાં, તેથી વસ્તુપાળને રોષ ચ્હડ્યો અને તેને ફરીને કહેવરાવ્યું કે, તમે તમારી યોગ્યતા પ્રમાણે વર્ત્તો, નહિ તો તમારા દુર્વિનયને માટે મારે તમારૂં શાસન કરવું પડશે.

પેલા મુસલમાન વ્યાપારિયે આનો કાંઈ પ્રત્યુત્તર કહાવ્યો નહિ. પણ શંખને આ વર્તમાન તેણે કહાવીને સૂચવ્યું કે વસ્તુપાળ નક્કી મારૂં અપમાન કરશે, માટે હવે મારે કેમ કરવું? શંખના બળ વિષે એમ કહેવાય છે કે, તે ખેરના લાકડાનું જાડું મુશળ (સાંબેલું) પચાસ વાંસની વચ્ચે બાંધી ઘાલ્યું હોય તો પણ તે તરવારના માત્ર એક જ ઘાથી કાપી નાંખતો હતો. એવો તે અતિ બળિયો હતો. તેનું ઘણું સૈન્ય હોવાથી તે સાહણ-સમુદ્ર કહેવાતો હતો. પોતાના મળતિયાને આ પ્રમાણે દબાણ થતું જાણીને તેણે વસ્તુપાળને કહાવ્યું કે તમારા નગરમાં રહે છે તે સદીક મારો મિત્ર થાય છે અને અમારો જ વ્હાણવટી છે, તેને તમારે હું છતાં કનડગત કરવી નહિ. આવું સાંભળીને વસ્તુપાળને વધારે ક્રોધ ચ્હડ્યો અને તેને કહેવરાવ્યું કે સ્મશાનનાં ભૂતડાંથી પણ હું ડરતો નથી, માટે જો તમારે અમારી સાથે વિગ્રહ કરવો હોય તો સુખેથી સેના લઇને આવજો. શંખે સેનાની તૈયારી કરવા માંડી, એવું જાણીને વસ્તુપાળે પણ ઘોડકેથી લડવૈયા બોલાવ્યા, અને બધા પ્રકારની તૈયારી કરવા માંડી.

અહિંથી હવે કીર્ત્તિકૌમુદીના કર્ત્તા સોમેશ્વરનું કથન મળતું આવે છે.

દેવગઢના સિંઘણની સેના જ્યારે ચ્હડી આવી હતી, ત્યારે ૪ મારવાડી રાજા પણ લવણપ્રસાદની પૂંઠે આવ્યા હતા. અને લાટ તથા ગોધરાના માંડલીક રાજાઓને ફોડ્યા હતા, પણ તેઓના ઉપર લવણપ્રસાદે ધસારો કરી હરાવ્યા હતા; આમ છતાં પણ, દેહધારીને જેમ ૭* પ્રકારના વિકારો પજવે છે,

* (૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મદ, ૫ મત્સર, અને ૬ મોહ; અથવા ૧ અસ્તિ, ૨ વર્દ્ધતે, ૩ જાયતે, ૪ અપક્ષીયતે, ૫ વિપરિણમતે, અને ૬ વિનશ્યતિ.)

તેના આ છ રાજાઓને ગણીને તેઓ સર્વેને જિતવા માટે તે નૃપવીરે ફરીને યોગ કર્યો. એ સંધિનો લાગ લઇને સિન્ધુરાજ પુત્ર શંખ જે ગર્વથી આખા વિશ્વને તૃણ સમાન માનતો હતો તેણે વસ્તુપાળની પાસે એક પ્રણિધિ મોકલ્યો. ચુલુક ભૂપતિનો આ અમાત્ય, ભયનો સમય હોય તો પણ તેમાં તે નિરાકુલ રહી શકતો હતો તેની પાસે વે પ્રણિધિ આવ્યો, પ્રણામ કર્યા અને પછી વિનયને લીધે જેમાં મદ ગુપ્ત રહેલો છે એવી વાણી વદવા લાગ્યો: સમરભૂમિમાં સુભટોએ ફેંકેલા શસ્ત્રઅસ્ત્રનો પ્રહાર અમારા સ્વામી વિના બીજા કોણ ઝીલી શકે; કેમકે આ ભુવનમાં નિરાશ્રય લોકોનું શરણુ અમારા સ્વામી સરખા વિના બીજુ કોણ થઈ શકે એમ છે? અથવા બીજા અર્થમાં કહું તો સુભટોએ છોડી દીધેલાં શસ્ત્રઅસ્ત્ર જે નિરાશ્રય થઈ પડે છે તેને ધારણ કરવાને શરણું આપવા માટે અમારા સ્વામી શંખ સરખા વિના બીજા ઓછા જ આ જગતમાં છે. સિંઘણની સાથે લડતાં અમારા શંખનું લશ્કર નાશ પામ્યું હતું તો પણ જેને ઘણા યાદવોએ મહા શ્રમથી ઝાલી લીધો હતો તથાપિ તેમના તથા બીજાના હૃદયમાં પોતાના ગુણને લીધે તે વિશ્રાંતિ પામ્યો હતો.

યાદવોમાં સિંહ રૂપ સિંઘણે એ શંખને જોતાં વાંત જ તેના બંધનમાંથી તેને મુક્ત કરાવ્યો ને તેને પોતાની બાથમાં લઇને ભેટી પડ્યો. ગુણી ક્યાં પ્રતિષ્ઠા નથી પામતા? સર્વત્ર પામે છે. એમનામાં સારા ગુણ હોવાથી જ સિંઘણે આ પ્રમાણે એમને માન આપ્યું છે. વળી એ કેવી માતાના પુત્ર છે તે તમે જાણો છો? સિંઘણની સેના સાથેના ભયંકર યુદ્ધમાં તે યાદવોના હાથમાં પકડાઈ ગયો અને હવણાં જણાવ્યા પ્રમાણે સિંઘણે તેને છોડી મૂક્યો, એટલું જ નહિ પણ ઉલટો તેમને તે ભેટ્યો, તેથી શત્રુનું આવું બળ અને તે સાથે વળી આવો તેમનો ન્યાય જોઇને તે માતાના મનમાં જેટલી લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ તે, કેદમાં પકડાયો તેની માઠી ખબર સાંભળી હતી ત્યારે તેને તેટલી બધી થઈ નહતી. આવી માતાનો, આવો કુળદીપકપુત્ર શંખ જે પોતાના કુળમાં દીપક જેવો, અને જે સંકટમાં પણ પોતાનો કુળધર્મ છોડતો નથી એવો છે માટે હે મંત્રીશિરોમણે![1] એમણે જે મારી સાથે કહાવ્યું છે તે તમારા હિતનું વચન છે, તે હું મારા મુખ દ્વારા નિવેદન કરૂં છું, તે સાંભળ:—

---

૧ પંડિત જ્યેષ્ઠારામ પાસેથી અમને એક હસ્તલિખિત જૂની પ્રતિ મળી છે, તેના અક્ષર જોતાં તે ઘણી પ્રાચીન છે, પણ ખેદકારક વાત એ છે કે તે અપૂર્ણ હોતાં માત્ર ચાર સર્ગ છે. તેમાં—

શૃણુ તન્મંત્રિશિરોમણે સ્વપથ્યં । એમ પાઠ છે, અને છાપેલી પ્રતિમાં "મંત્રિમણે" છે જુઓ સર્ગ ૪, શ્લોક ૭૨.

આપ સરખા બુદ્ધિશાળી મંત્રી હોવાને લીધે, શ્રી લવણપ્રસાદના કુંવર, સત્ય માર્ગ વિષમ હોય તો પણ તેમાં સ્ખલન પામતા નથી, કેમકે, આપ તેના કરનું અવલંબન કરીને પગલેપગલે તેને આશ્રય આપો છો. આપ છએ ગુણમાં કુશળ છો, એમ હું જાણું છું, તો પણ આપને આટલી બધી ધીરજ ક્યાંથી આવી છે? કેમકે આપના સ્વામીને કષ્ટ પડતાં છતાં પણ આપ એકલા નિઃશંકપણે અધિકાર ચલાવ્યાં કરો છો. આ નગર અમારા બાપના ભોગવટાનું છે, એ વાત આપ પણ જાણો છો, તો અમે અમારો માલ પાછો લેવા આવ્યા છિયે; આપ સમજુ છો માટે આ નગર (ખંભાત) આપ અમને અર્પણ કરી ઘો. જો તમારા મનમાં નિશ્ચય હોય અને આ નગર ઉપર અધિકાર ચલાવવાની વાસના હોય તો તુરત આવીને અમને નમી પડો, એટલે અમારી પ્રસન્નતા થઈ તો પછી અધિકારની મુદ્રા તમારાથી દૂર રહેશે નહિ, નહિ તો પછી અમે અમારા નગરમાં કોઈ બીજો અધિકારી સ્થાપીશું. પણ જો તમે અમને ભજશો તો તમારી પાસે હવણાં જે અધિકારમુદ્રા છે તે સ્થિર રહેશે. કારણ કે જેનામાં પ્રભુત્વ છે તેને ગુણ પ્રિય હોય છે, અને તમે ગુણી છો તો પછી તમારાથી અમે છેટા નથી. પણ જો આ પ્રમાણે કરવાની તમારી ઇચ્છા ન હોય અને કોઈ બીજી રીતે કરવાની ધારણા હોય તો તે પણ અમને પ્રિયકર થઈ પડશે, કારણ કે ગમે તેવો પણ અસાધ્ય વિરોધ સિદ્ધ કરવાને અમારો આ ખડ્ગદંડ સદા જાગૃત છે. મોટા ગર્વમાં તણાઈને જે માગણી કરનારો પ્રભુને અન્યથા કરે છે તો તેના એવા અઘટિત કાર્યથી કોપેલા પ્રભુ તેને દંડ દે છે, અને છેવટે તેને પોતાના જીવ સહિત લક્ષ્મી આપી દેવી પડે છે.

પ્રણિધિનાં આવા પ્રકારનાં વચનથી તેને દુઃખ તો થયું, તો પણ તેણે પોતાનો મનોવિકાર પ્રકટ કર્યો નહિ, કેમકે પવનથી ઉડેલા રજ વડે ગંગાનો પ્રવાહ મલિન થતો નથી. અને ઉપર પ્રમાણે બોલતાં પ્રણિધિને જગતબંધુ વસ્તુપાલ સચિવે કહ્યું કે, તમારા સ્વામીનું તમે ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું તે કોને ચમત્કારી ન લાગે? પણ ખરી વાત છે, કેમકે, દાવાનળ જેવા યાદવરાજાએ સૂર્ય જેવા સિંધુરાજના પુત્ર(શંખ)ના દુઃસહ તેજે કરી સૂકેલા અંગવાળા મહાન્ વૃક્ષ જેવા લક્ષ્મદેવને વિના શ્રમે બાળી નાંખ્યો. યુદ્ધમાં અતિ પ્રીતિવાળા અમારા સ્વામી વીરધવળના બળ વિષેની વાયકા, સ્તુતિનો કોલાહલ કરતી જવાન સ્રિયોના શબ્દો દ્વારા, મૃત્યુલોકના બીજા સુભટોના કર્ણમાર્ગે પહોંચી જાય છે, એમ છતાં પણ તે તમારા સ્વામીના સાંભળવામાં આવી ન હોય એમ ન બને. જે નગર અશ્વસૈન્યની સાહાયતા છતાં પણ

અમારા નૃપસિંહે સિંહની[1] પાસેથી વિગ્રહ કરીને લીધેલું છે તેમ છતાં તે ફરીને પાછું લેવાની માગણી કરે છે તેથી મને તો એમ સમજાય છે કે એમની મતિ વિપરીત થઈ છે. મારો સ્વામી ઘણા રાજાની સાથે લડવાને અસમર્થ છે એમ તમારો રાજા માને છે, એ વાત મિથ્યા છે; એઓ તો બધાને પ્હોંચી વળવાને પૂરેપૂરા સમર્થ છે. તેમ છતાં પણ, જે દઢ નિશ્ચયવાળા વીરપુરુષ હોય છે તેમને ક્રિયા કરવામાં દૈવ પણ સહાય થાય છે. તટ ઉપર બેઠેલા બકની ચેષ્ટા અને સિદ્ધેશ્વર પાસેનું યુદ્ધ શું એણે નથી જોયું? કે જેથી તે મનસ્વી અમારા વીરધવળની પૃથ્વી રમત કરતાં લેવા ઇચ્છે છે? બાપની મતા લેવા દીકરો યોગ્ય છે, એવો વ્યવહાર અન્ય પુરુષોમાં ઉચિત છે, પણ બીજાની સંપત્તિની લાલચ રાખનારા રાજાઓ માટે તો ખડ્ગદંડ એજ ખરો વ્યવહાર છે. માટે તમે તમારા સ્વામી પાસે જાઓ અને મારા વચન પ્રમાણે તેને કહો. તે સાથે વળી એમ પણ કહેજો કે દેવ! તમે બધુ જાણો છો, માટે આવો જે ગર્વ રાખો છો તે મૂકી દ્યો, નહિ તો હું તમારી સામો લડવાને તૈયાર છુ. એટલે તમારે હવે જે કરવું હોય તે વિચારીને ભલે કરજો.

સચિવમાં ઇન્દ્ર સરખા વસ્તુપાલનું આવું વચન સાંભળીને ક્રોધાયમાન થઇને તે પ્રણિધિ ફરીને કઠોર વચન બોલ્યો કે, અરેરે મદમંદમતિ! આવું તે તમે શુ બોલો છો? મારા દેવનો નિયમ તમે જાણ્યો નથી. તમારી સાથે શસ્ત્ર ધારણ કરવામાં અમારો સ્વામી લજવાય છે; જેણે એકલાએ રણભૂમિમાં ઘટસેનાવાળા સિંઘણની અવગણના કરી છે એવાના બળ વિષેનો વિચાર તમારા ખ્યાલમાં લાવીને તમે નીતિના જાણ છો માટે આવું મિથ્યા અભિમાન મૂકી દ્યો, અને આ કવચ ઉતારી નાંખો.

આ પ્રમાણે વસ્તુપાલને કહીને તે પ્રણિધિ ત્યાંથી ચાલ્યો, અને પોતાના સ્વામીને આવીને મળ્યો. તે બુદ્ધિમાન્ પ્રણિધિયે તેને વસ્તુપાળનો નિશ્ચય આપની સામે યુદ્ધ કરવાનો ખરેખરો છે, એમ સર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદન કરીને કહ્યું. તે સાંભળીને પવનથી જેમ સિંધુ ઉછળે તેમ સિંધુરાજપુત્ર ઉછળ્યો. વનને બાળી નાંખવાને અગ્નિ જેમ પવનથી પ્હોંચી વળે છે તેવી દશા શત્રુની કરવા માટે અગ્નિ રૂપ શંખે તેના સામી કૂચ કરી પ્હોંચી જવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. કલ્પનો અંત આવવાને સમયે ક્રોધાયમાન્ થયલા શંભુ કાળની સાથે મળીને જેમ ભયંકર દેખાય તેમ કોપાવિષ્ટ થયલો સિંધુરાજપુત્ર પોતાના હાથમાં કરવાળ (ખડ્ગ) ધારણ કરવાથી કાળકૃતાન્ત જેવો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. યુગના અન્તસમયે મહાદેવના નેત્રમાંથી

---

[1] સમામસિંહ-શંખ

અગ્નિ વ્હેતો દેખાય એમ એના કપાળે ભૃકુટીની ઘટના એવી થઈ કે તેથી જાણે એની આંખમાંથી અગ્નિ ખરતો હોય એમ અધિક દીસવા લાગી. મલકતા મુખવાળો અને વિષ્ણુ સમાન કાન્તિવાળો શંખ ક્રોધે કરી શ્વેત વિજળી સહવર્તમાન મેઘના જેવો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. ઘોડાની ખરીથી ઉડતા રજકણે કરીને છવાયલા પટલ રૂપ વાદળથી અકાળ સમયે રાજહંસોને વર્ષા ઋતુનો ભાસ કરાવતો હોયની તેવી રીતે તેણે કૂચ કરી કેતુપત્રમય છત્રથી છવાયલી તેની સેના તેના હાથમા રહેલી જયશ્રીની જાણે ચાલની બગીચાની લેખા ન હોય એવી દીપતી હતી મોટા આટોપવાળો તે તરતમા વટકૂપ-સરના તટ ઉપર આવીને પડ્યો, અને વાદિત્રના ઘોષ થવા લાગ્યા, તેથી શત્રુના આગમનની સૂચના મળી ગઈ.

વાદિત્રના ઘોષ વસ્તુપાળના કાન પાસે આવતાં તેની વક્ર ભૃકુ-ટીની રચના એવી થઈ કે તે તેની સાથે જતો ન હોય એવો દેખાયો. પણ મન્ત્રિયે ગભીરતાથી પોતાનો તે ભાવ બતાવ્યો નહિ, તથાપિ તેનો એ ભાવ ખડા થયલાં તેનાં શિરોરુહ(રોમાંચ)થી દેખાઈ આવતો હતો. સગ્રામમા પ્રવેશ કરતા અનિવાર્ય અને જેનું સૈન્ય સજ્જ છે એવો શંખ તૂટેલા બંધનવાળા હાથીની પેઠે ધીરે ધીરે સચરવા લાગ્યો. ચૌલુક્ય રાજાનો તે અમાત્ય શત્રુનું સૈન્ય આવતુ હતું એટનામા ત્રાસયુક્ત ચિત્તથી પોતાની સેના ગોઠવવા મડી પડ્યો ચંદન, અગરૂ, કપૂર, કસ્તુરી અને કુસુમની માળાઓ ધીર પુરુષોએ સ્વર્ગની અપ્સરા સાથે મળવાની ઇચ્છાથી ધારણ કરી ન હોય એમ તેઓ મરણિયા થઇને કેસરિયાં કરીને રહ્યા. આ પ્રસગે, યુદ્ધના આરંભમાં ઉત્પન્ન થતી સત્વની ઉછળતી સંપત્તિનુ કવચ એ અમાત્યના શરીરમા સમાઈ રહેતું નહતુ અશ્વરાજના પુત્ર(વસ્તુપાલ)નો ઘોડો પોતાના જમણા પગની ખરીથી ધરની ખણતો જય થવાનુ ભવિષ્ય સૂચવતો હતો, એવા ઘોડા ઉપર તેણે વેગથી પલાણ નાખ્યુ. વીરનૃપ એવો જે વીરધવળ પોતાનો સ્વામી તેની મુદ્રા તે સદા કરમા ધારણ કરે છે તો પણ, તેજ સમયે વીરશૂદ્રકની[1] મુદ્રા તેણે પોતાના હૃદયમા ધારણ કરી ભુવન-

---

૧ મૃચ્છકટિક નાટકની પ્રસ્તાવનામા જુઓ, शूद्रकोंगो जुहाव એમ એક પ્રતિમા છે અને બીજીમાં નીચે પ્રમાણે છે —

ऋग्वेद सामवेद गणितमथ कला वैशिकीं हस्तिशिक्षा
ज्ञात्वा, शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ॥
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा ।
लब्ध्वा चायु शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्ट ॥ १ ॥

પાગ આદિ સુભટો સેનાને મોખરે હતા, તો પણ પુરવાસિયોએ વસ્તુપાળને તેની શૂરવીરતાથી અગ્રેસર ગણ્યો. વીર પુરુષોમાં મુકુટમણિ આ વસ્તુપાળ શખની સેનાના અગ્ર ભાગે, રણસંગ્રામના સ્થળની મધ્યમાં, અને રત્નાકરની પારે જઈને

ઋગ્વેદ, સામવેદ, ગણિતશાસ્ત્ર, કામવિદ્યા, વૈશ્યવિદ્યા અને હસ્તિવિદ્યા જાણનાર, શિવની કૃપાથી જ્ઞાનચક્ષુ મેળવનાર શૂદ્રક રાજાએ પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપી અને ઉન્નતિકારક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી એક સો વર્ષ ને દશ દિવસનું આયુષ્ય અર્પણ કરી અગ્નિમા પ્રવેશ કર્યો તો આપણે હવે યુદ્ધયજ્ઞમા પ્રવેશ કરવો છે, એમ સચિવે ચિંતવ્યુ

વીરશૂદ્રક એ એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો ચતુર્વિંશતી પ્રબંધમા સાતવાહનનો પ્રબંધ છે તેમા એની વાત છે –

પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ) નગરમા સાતવાહનના સમયમા ૫૦ વીર નગરમા રહેતા હતા અને ૫૦ બ્હાર રહેતા હતા ત્યા એક બ્રાહ્મણનો દીકરો શૂદ્રક નામે રહેતો હતો તે મહા મદોન્મત્ત હતો. તેનુ વય ૧૨ વર્ષનુ હતુ તેણે બાવન હાથની એક શિલા ઉપાડતા વીરોને જોયા, તે કોઈ ચાર આગળ, કોઈ છ આગળ, અને કોઈ આઠ આગળ ઉચી કરી શકતા હતા તે જોઇને આ શૂદ્રકે શિલાને ઉચે ઉછાળી અને વીરોને કહ્યુ કે એ નીચે પડે એટલામા તમે ઝાલી લ્યો, પણ તે તો એમ કહેવા લાગ્યા કે એ શિલા પડતા પ્હેલા અમે ચગદાઇ મરિયે નહિ એમ કરો શિલા નીચે પડવા પ્હેલા શૂદ્રકે એવો પ્રહાર કરયો કે તેના ત્રણ કકડા થઈ ગયા

તેમણે માયાસુર નામના અસુરનુ માથુ ગોદાવરીના પુરમા જઇને કાપી લાવીને રાજા આગળ રજુ કર્યુ હતુ આ અસુરના માથાએ ગાણાથી રીઝવીને રાણીનુ હરણ કર્યુ, તેનો અપવાદ શૂદ્રક ઉપર આવતા સાતવાહને તેને શૂળિયે ચ્હડાવવાની આજ્ઞા કરી છેવટે રાણી જ્યા હોય ત્યાથી લઈ આવવાના કરારે તેને છોડ્યો. તે પોતાના બે કૂતરા સ્થાનમા મૂકીને રાણીને ખોળવા નીકળ્યો માયાસુરનો પત્તો લાગ્યો નહિ, એટલે ચિતા સળગાવી બળી મરવાને તૈયાર થયો, તેની પેલા દેવતાધિષ્ઠિત કૂતરાને ખબર પડી, એટલે તેઓ તેની પાસે આવી પ્હોંચ્યા પછી તેઓ જે માર્ગે તેને દોરી ગયા તે માર્ગે તે કોલ્હાપુર ગયો, ત્યા મહાલક્ષ્મીનુ મંદિર હતુ તેની આરાધના કરી પ્રસન્નતા મેળવી દેવતાઓને રીઝવવા હોમ કરયો તેમા ભંગાણ પડવા માયાસુરે પોતાના ભાઈ કોલ્લાસુરને મોકલ્યો, તે સેના લઈ આવ્યો શૂદ્રક આ લડાઇમા મરાયો તે જોઈ દેવતા અસુરોની સાથે લડ્યા ને કોલ્લાસુરને હણ્યો ને શૂદ્રકને સજીવન કરી મહાર્ણવને તીરે મૂક્યો અહિં વડના ઝાડે ઊંધે મસ્તકે ટાંગેલો તેણે એક અસુર જોયો, તે માયાસુરનો ન્હાનો ભાઈ થતો હતો તેણે માયાસુરને બોધ કરીને રાણીને પાછી મોકલવા બહુ બહુ સમજાવ્યો, તેથી તેની આવી દશા કરી હતી તે વાત શૂદ્રકને તેણે કહી સંભળાવી શૂદ્રકે તેને છોડ્યો અને તેની સાથે દેવતાગણ સહિત માયાસુરને સ્થાને ગયો તેણે પોતાના સ્થાનની આસપાસ અગ્નિનો કોટ કરયો હતો તેમા પેઠા ત્યા મોટુ યુદ્ધ થયુ, તેમા માયાસુરને શૂદ્રકે હણ્યો અને ઘટાવલિ વિમાનમા બેસી રાણીને લઇને પૈઠણમા આવ્યો, તેથી સાતવાહન રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો

જેમે રહ્યો. યુદ્ધનો સમય પાસે આવતાં પણ સચિવોત્તમે ભાષણથી પોતાના શૌર્યનો પ્રકાશ ન કર્યો, કારણ કે એના જેવા પુરુષો તો માત્ર ક્રિયાસાર એટલે કે બોલવા કરતાં કરી બતાવીને પોતાનું બળ પ્રકટ કરનારા હોય છે. પ્રકુ-

---

આવા પરાક્રમી વીર શૂદ્રકની મૂર્ત્તિ એવું જ પરાક્રમ કરવાને માટે વસ્તુપાળે પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરી.

શાલિવાહન, શાલવાહન, સાલવાહણ, સાલવાહન, સાલાહણ, સાતવાહન અને હાલો એવાં જૂદાં જૂદાં નામ ફેરફારથી થઈ ગયલાં જૂદાં જૂદાં પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રબંધચિન્તામણી અંતર્ગત શાલીવાહનપ્રબંધમાં શૂદ્રકની કથામાં નીચે પ્રમાણે પાઠફેર જોવામાં આવે છે:—

શાલિવાહન રાજા, દક્ષિણ ખંડ માંહેલા મહારાષ્ટ્ર દેશમાં પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ) નામના પુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની ઉત્પત્તિ એવી છે કે, પ્રતિષ્ઠાન નગરમાં કોઈ બે પ્રવાસિયો પોતાની સુરૂપા નામની વિધવા બ્હેન સહિત આવીને કુંભારને ત્યાં ઉતરયા હતા. ગોદાવરી નદી માહેલા નાગહ્રદ ભણી તે વિધવા સ્ત્રી પાણી ભરવા ગઈ તેવામાં નાગહ્રદમાંથી નાગરાજ બ્હાર આવ્યો. તેણે તે સ્ત્રીની સુંદરતા જોઇને કામવશ થઇને સુરૂપા વિધવાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તેનો સંગ કરયો, તેથી ગર્ભ રહ્યો. એટલે તેના ભાઈ તેને કુંભારને ત્યાં જ મૂકીને જતા રહ્યા. સમય થતાં પેલી વિધવાને મહાપ્રતાપી તેજસ્વી પુત્ર પ્રસવ્યો, તે કુંભારને ત્યાં ઉછરી મ્હોટો થયો કુંભારના ધંધામાં નિપુણ થતાં માટીના હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય આદિ ઘડવા લાગ્યો, અને તે સાતવાહનના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. ઉજ્જયણના વિક્રમાર્ક રાજાને કોઈ જોશિયે એમ કહ્યું કે આપણું ચક્રવર્ત્તિ રાજ્ય સાતવાહન લઈ લે એવો યોગ છે. આ ઉપરથી વિક્રમ તેની ઉપર ચ્હડી ગયો, અને તેનું ઘર ઘેરી લીધું આવો મામલો જોઈ તેની માએ નાગરાજનું સ્મરણ કરતાં તે હાજર થઈ ગયો, અને અમૃતકુંભ અને મહાશક્તિ તેને આપતાં માટીનું સૈન્ય ઘડેલું હતું તેને અમૃત છાંટતા તે સજીવન થયું; એટલે શક્તિની સહાયતાથી તે વિક્રમની પછવાડે થયો અને તેની ઘણી સેના મારી નાખી, તેને હડાવતો તાપીના કિનારા સુધી લઈ આવ્યો. વિક્રમે હારીને આ સ્થાને તેની સાથે સંધિ કરયો, તેમાં એવો કરાર કરયો કે તાપીની દક્ષિણના દેશમાં સાતવાહનનું રાજ્ય પ્રવર્ત્તે અને ઉત્તર ભણી વિક્રમનું ચાલે.

સાતવાહન આવો કરાર કરી પ્રતિષ્ઠાન પાછો આવ્યો અને ત્યાં રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો તથા પોતાનો સંવત્સર પણ પ્રવર્તાવ્યો. આ રાજાના સમયમાં પૈઠણમાં એક બ્રાહ્મણનો શૂદ્રક નામનો પુત્ર ઘણો બળવાન હતો. તે પાષાણના કટકા હાથમાં લઇને તે ચોરોને ચોટ કરી નાખતો. આવા તેના બળની વાત શાલિવાહનને કાને પડતાં તેણે તેને બોલાવીને નગરનો કોટવાળ બનાવ્યો.

આ સમયે માયાસુર કરીને એક દૈત્ય વામમાર્ગી હતો. તેણે જગતના સમસ્ત સુખની પ્રાપ્તિ કરી લેવાને તામસી દેવીનું આરાધન કરવાની ઇચ્છા કરી. વામમાર્ગના ગ્રંથોના અભિપ્રાય પ્રમાણે મંત્રસિદ્ધિ કરવા પદ્મિની સ્ત્રી જોઇયે, તેથી તેનો શોધ

ક્ષિત થયલા મુખવાળા આ સચિવને યુદ્ધને માટે તૈયાર ઊભેલો જોઇને, રણુરસમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા શંખે હાથમાં કરપાળ ફેરવ્યો. વસ્તુપાળ યુદ્ધમાં સામો ઉભો હતો તેથી કરીને શંખ નગરીમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ. જેમ રોષથી રુદ્ર બનેલો શનિગ્રહ દશરથ[1] રાજા હોતાં રોહિણી નક્ષત્ર(શકટના આકારનું પાંચ તારાનું જૂથ)માં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી, તેમ વસ્તુપાળની સેનાના ચાલવાથી ઊડેલો રેણુનો સમૂહ ઉગતા પ્રતાપરૂપી અગ્નિના ધૂમાડાના ગોટા ન હોય એમ જણાવા લાગ્યો. તે ધૂળ રૂપી અંધારાના ઉદયમાં છવાયલો, વીરધવળનો પ્રતાપ મંત્રીના મુખપ્રકાશથી પ્રકટ થતો જણાયો. શંખનું સૈન્ય ખોહોળું હતું, તો પણ, તેના થકી મંત્રીને ક્ષોભ થયો નહિ, કારણ કે, જેઓનું મન રણના આરંભમાં રહેલું હોય છે તેઓની સંખ્યા થોડી હોય તો પણ આપણે ઘણા છિયે એમ તેઓ માની લે છે.

પોતાનું અદ્વૈત—અદ્વિતિયપણું—કરવાને રણમાં ઊભેલા તે ધીર શંખની સાથે વાદ કરે એવો સભાસમર્થ જો કોઈ હોય તો તે એક આ મંત્રી જ

કરવા લાગ્યો. પૈઠણમા શાલિવાહનની રાણી ચંદ્રલેખા પદ્મિની છે એમ જાણતાં તેનું હરણ કરવા તે ત્યાં આવ્યો; અને વ્યંઢલનું રૂપ ધારણ કરીને ચંદ્રલેખાના અંત પુરમાં નોકર રહ્યો રાણીને ગાયનનો શોખ હતો એ વાત જાણવાથી તેણે ગાયનના છંદમાં રાણીને ફસાવી અને એક વાર લાગ આવ્યો, એટલે રાજાની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ મધ્ય રાત્રિયે તેને બાથમાં ઘાલીને લઈ ચાલ્યો પર્વતની એક ગુફા ધારી મૂકી હતી ત્યાં યજ્ઞ કુડ રચી રાખ્યો હતો તેની સામા એક ઝાડને થડે તેને નગ્ન બાંધી. શાવમલિ વૃક્ષની ડાળિયે પોતાના પગના અંગુઠા ભેરવી ઉંધે મસ્તકે કુંડ ઉપર ટિંગળાઇને અપૂર્ણ મંત્રનો તે જપ કરવા લાગ્યો.

આણીમગ પૈઠણમાં હાહાકાર વર્તાઈ ગયો. રાણીનુ હરણ કરી જનારને પકડી રાણીને લઈ આવે તેને અર્ધું રાજ્ય આપવાની દાંડી પીટાઈ શૂદ્રક વિના બીજો કોઈ આ કામ કરવા તત્પર થયો નહિ પોતાના બે કૂતરા લઇને તે ચાલ્યો ફરતો ફરતો કોલ્હાપુરમાં આવ્યો અને મહાલક્ષ્મી દેવીનું આરાધન કરવા બેઠો દેવિયે પ્રસન્ન થઈ એક ખડ્ગ આપ્યો અને દૈત્યની જગ્યા બતાવી રસ્તામાં માયાસુરનો ઓરમાઈ ભાઈ મળ્યો તે શૂદ્રકને પર્વતની ગુફા બતાવીને જતો રહ્યો. શૂદ્રકે બધો બનાવ જોઈ લીધો અને ટિંગાઈ રહેલા માયાસુરનો તિરસ્કાર કરી તેનું માથું ખડ્ગ વડે કાપી નાંખ્યુ તે અગ્નિકુંડમાં પડતાં તે દિવસ પૂર્ણાહુતિનો હતો, તેથી વામમાર્ગની દેવી પણ પ્રસન્ન થઈ. રાણીને વૃક્ષેથી છોડીને પાછો લઈ આવ્યો અને રાજાને સોંપી

૧ રોહિણી નક્ષત્ર, શકટ—ગાડાના આકારનું પાંચ તારાનું જૂથ છે. તેને ભેદીને જો શનિશ્વર ગ્રહ આરપાર જાય તો દુકાળ પડે એમ કહેવાય છે. દશરથ રાજાને કહેવામાં આવ્યું કે શનિશ્વર શકટભેદ કરનાર છે, તે ઉપરથી તેણે શનિશ્વરની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને તેને હરાવીને કરાર કરી લીધો કે તેણે કોઈ દિવસ પણ શકટભેદ કરવો નહિ.

હતો-અથવા બીજી રીતે કહિયે તો આત્માનું અદ્વૈત કરવાને સભાસમર્થ એવો આ સચિવ એકલો જ સ્યાદવાદી-જૈન મત પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ જાણનાર હતો.

બન્ને સેનાનો સંયોગ થતાં એવો કોઈ ઘટ્ટ ધ્વનિ થયો કે, જેની આગળ સમુદ્રનો મહા ધ્વનિ પણ મંદ થઈ પડ્યો. બંને ભણીની સેનાના કોપના આટોપવાળા સુભટોએ ધનુષ્યો નીચે નમાવ્યાં અને ભ્રૂકુટિયો ઊંચે ચડાવી. કાણ્ડ—બાણનો ધનુષ્યની પણછ સાથે સંધિ (સંયોગ) થયો, પણ વીરઅકાણ્ડ ઉત્તમ વીર પુરૂષોનો તો પરસ્પર વિગ્રહ થયો. પિશુન—ચુગલીખોર જેમ એકને કાને લાગીને બીજાના જીવિતનો ઘાત કરે છે, તેમ બાણ, વીરને કાને લાગીને બીજાઓના જીવિતનો વ્યય કરતાં હતાં. યુદ્ધ રૂપી મહાતીર્થમાં પણછ-માંથી છૂટેલાં બાણ શત્રુના અસ્ત્રને તોડી નાંખીને પરપુરૂપ એટલે શત્રુઓના અંગમાં લીન થઈ ગયાં. અથવા બીજા પ્રકારે કહિયે તો—મહાતીર્થમાં વસતા શિખા વિનાના અને ત્રણ ગુણથી મુક્ત થયેલા સંન્યાસિયો સૂર્યમંડળને ભેદીને પરપુરૂપ—પરમાત્મા વિષે લીન થાય છે. બાણો ભાથાને છોડી દઈ ચાપને પ્રાપ્ત થયાં, કેમકે સપક્ષ(પીછાંવાળો—પક્ષવાળા)નું એવું લક્ષણ છે કે સંકટ વેળાએ પાસે હાજર રહેવું. શત્રુનું વક્ષસ્થળ ચીરીને બાણ આરપાર નીકળી ગયાં, કારણ કે તે નિર્ગુણ એટલે પણછમાંથી છૂટેલાં છે, કેમકે જે નિર્ગુણ હોય તે ધીરના હૃદયમા ચિરકાળ રૂહી શકતા નથી. ખડ્ગધારિયોની સાથે ખડ્ગધારિયો થયા, ભાલાવાળા ભાલાવાળા સાથે અડ્યા, યોદ્ધા યોદ્ધા સાથે ભીડ્યા, અને અશ્વારો અશ્વાર સાથે લડવા મંડી ગયા.

મંત્રીશ(વસ્તુપાળ)ના હાથમાં આવેલી તરવાર બદ્ધમુષ્ટી (મૂઠબંધ) છતાં પણ જાણે દાનને માટે તત્પર થઈ ન હોય ! તેમ ક્ષણ વારમાં તેણે પોતાનો કોશ (મ્યાન) છૂટો મૂકી દીધો—ભાવાર્થ કે લોભિયો માણસ બદ્ધમુષ્ટી છતાં ઉદાર પુરૂષના સંબંધમાં આવી દાન આપવાને તત્પર થતાં પોતાનો કોશ-ભંડાર છૂટો મૂકી દે છે—વ્યય કરી નાંખે છે, તેમ આ ઉદાર મંત્રીના હાથમાં આવેલી મૂઠવાળી તરવારને દાન એટલે શત્રુનું ખંડન કરવાને પોતાના કોશ-મ્યાનમાંથી છૂટી મૂકી દીધી-વસ્તુપાળે લડવાને માટે તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કહાડી. રણભૂમિ જાણે કે, વીરોના કપાઈ પડેલા હાથ અને પગરૂપી કમળે કરી પૂજાઈ હોય, દૂર્વા જેવા કેશવાળા શિરરૂપી ફળે કરી અર્ઘ્ય અપાયલી હોય તેવી ભાસવા લાગી.[1] વસ્તુપાળ જૈનધર્મી હોવાથી તેણે યુદ્ધ કરવામાં અહિંસા રૂપી વ્રતનો ભંગ કર્યો, તો પણ તેની તે વિષે નિંદા કેમ કરાય ? ન કરાય,

---

[1] અર્ઘસંપુટમા દ્રો તથા સોપારી આદિ પદાર્થ રાખવામા આવે છે તેથી અર્ઘ સંપાદન કરાય છે, તેમ અહીં દ્રોને ઠેકાણે કેશ ને ફળને ઠેકાણે શિર, એમ સમજવું

કારણ કે તેણે પુરૂષવ્રત-યુદ્ધમાં જય પ્રાપ્ત કરી લેવાની પ્રતિજ્ઞા—નો તેવાજ પ્રકારનો નિર્વાહ કર્યો વળી તે શૂર મન્ત્રિયે અહિંસાવ્રતના ભંગથી ઉત્પન્ન થયલા માનસિક ખેદને ધોઈ નાખવાને જાણે શરવૃષ્ટિથી દિવ્ય સ્નાન કર્યું ન હોય એમ બન્યું.—એટલે કે, તીરના પ્રહારથી એ પણ ઘવાઈ ગયો. પાછળથી પ્રભુભણીથી આપવામાં આવતો ઉત્સાહ, અને આગળ માગધભણીથી આપવામાં આવતું ઉત્તેજન એ બે યોદ્ધાઓના પરાક્રમની વિશેષ વૃદ્ધિના કારણ થયાં ખાસ વસ્તુપાળને ઉદ્દેશીને શંખે મૂકેલા બાણ તેને ભેદી શક્યા નહિ, કારણ કે મહાન્ પુરૂષોની રક્ષા માટે કોઈ એક નહિ દેખવામાં આવે તેવો કેડ બાધીને ઊભો રહેલો હોય છે. શત્રુના ઉપદ્રવ કરતા, સુભટના રૂધિરની નદીનો દુસ્તર પ્રવાહ વસ્તુપાળની આગળ દુસ્તર થઈ પડ્યો હતો તો પણ તે નહિ થાકતા આગળ ધપી ગયો.

શંખ જેનું બીજું નામ છે એવા વીર સંગ્રામસિંહે રણમાં રિપુનો સંભવમાં ન આવે એવો આધાર જોઈ, તેમ જ પરપક્ષે આરંભેલો પોતાની સમક્ષ થતો સૈનિકોનો સંહાર જોઈ યુદ્ધમાં તેણે પોતાના જુસ્સાનું મ્હોટું પરાક્રમ પ્રકટ કર્યું આ સંગ્રામસિંહની[1] ભ્રકુટીરૂપી પલ્લવનો વિકાસ પણ શત્રુઓ સહન ન કરી શકે તેવો છે તો પછી તેનો ખડ્ગોલ્લાસ તો કોણ જ સહન કરી શકે? અંક-ખોળામાં જાણે આવી પડતો હોય એવા શંખની સામે જેણે પોતાના જીવિતની અપેક્ષા રાખી નથી એવો ભુવનપાળ[2] નામે ભટ્ટ દેખાવા લાગ્યો. એટલે શંખનો મિત્ર જે સામંત તેણે શત્રુની સેનામાં, આડે આવતાઓને મારીને સૈનાના બે વિભાગ પાડી દઈને ખુલ્લા થયના માર્ગમાં ગુનકુળમાં ઉત્તમ ભૂષણ જેવા ભુવનપાળ ઉપર ધસારો કર્યો જેની બરાબરી બીજા કોઈ કરી શકે નહિ એવા એ બન્નેનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું, તેમાં એક બીજાના શસ્ત્રો કપાઈ ગયા, એટલે મલ્લની પેઠ કેશાકેશી અને ભુજાભુજી ઉપર આવી ગયા. સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને અનિમેષ પણું પ્રાપ્ત થયલું હોય છે, એટલે તેમની આંખો કદિ પણ ઉઘાડમીચ થતી નથી

---

[1] શાસ્ત્રી વ્રજલાલે બુ. પ્ર. પુ. ૧૩ પૃ. ૧૭૬ માં લખ્યું છે કે "સંગ્રામસિંહ અને સખ્યસિંહ નામે બે વસ્તુપાળના નામાંકિત યોદ્ધાઓએ શંખનું ઘણું સૈન્ય કાપ્યું આમ લખવામાં સમજફેર થયાનું જણાય છે સંગ્રામસિંહ એ શંખનું બીજું નામ છે જુવો કીર્તિકૌમુદી સર્ગ ૫ નો શ્લોક ૪૧ મો वीर संग्रामसिंहोऽथ संख्ये शंखाऽपराह्वयः શંખ (અવિનય) બીજું નામ જેનું એવા (સંખ્યે યુદ્ધમાં) વીર સંગ્રામસિંહ—આમાં વામાં આવ્યું (?) વાચક છે તે ઉપર લક્ષ નહિ રહેવાથી સખ્યસિંહ નામ કલ્પેલું જણાય છે

[2] અને તેને હરાવોળપાળ પ્રબંધમાં ભૂણપાળ નામ છે

તે પ્રમાણે સ્વર્ગની અપ્સરાઓ આ બન્નેનું યુદ્ધ આકાશમાંથી જોવા લાગી. તેમની આંખોનું અનિમેષપણું આ પ્રસંગે જ સાફલ્ય થયું. ભુવનપાળ તરત જ સામંતને યમ પાસે મોકલાવી ફરીને પાછો સંગ્રામસિંહ (શંખ) સાથે સંગ્રામ કરવા આવ્યો, તેમાં શંખે ખડ્ગપ્રહારથી ભુવનપાળના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાંખ્યા, તો પણ તેનું પૌરૂષ (પરાક્રમ) તે ખંડિત કરી શકયો નહિ. વીર મંત્રીનો આ વીર ભુવનપાલ, જેનું માથું શંખે તરવારથી કાપી નાંખ્યું,[૧] એટલે તે તો પોતાના પ્રાણ આપીને પોતાના પ્રભુપ્રસાદના ઋણમાંથી મુક્ત થયો.

રણને મોખરે ભુવનપાળનુ મૃત્યુ થયલું સાંભળીને તેનું વૈર વાળવા મંત્રી યુદ્ધમાં અધિક તત્પર થયો. યુદ્ધ કરનારા સર્વે યોદ્ધાઓનો પ્રિય અને સુલભ એવો જે યશ તે પ્રાણ રૂપી મૂલ્ય આપીને ખરીદ કરી લેવા, તરવાર ધારણ કરેલી એવો વીર વીરમ યુદ્ધ રૂપી દુકાનમાં દાખલ થયો. શંખ ભણીનો જયંતપત્તિ (પાળો) અને મંત્રીનો આ વીરમ પત્તિ, એ બે જયશ્રી મેળવવામાં વિવાદ કરતાકરતા (ન્યાય મેળવવા માટે) મહાદેવની સભામાં પ્હોંચી ગયા.

રણની મધ્યે જેણે પોતાના આત્માનો વ્યય કર્યો એવા વીર ચાચિગ દેવે પોતાના હાથની ચાલાકીની કીર્તિ વૈરિયોના મુખમાં પણ પેસારી દીધી, એટલે ભાવાર્થ એવો કે, શત્રુ પણ તેના પરાક્રમના ગુણ ગાવા લાગ્યા. પોતાની સેનામાં માણસ મરાયાં, તો પણ, યુદ્ધમાં સોમસિંહ ઘાયલ થઈ ઊભો રહ્યો, તથાપિ તેણે સ્તોમને પદે પદે કર્યો-કચરી નાંખ્યો અથવા તો એનો ભાવાર્થ એમ પણ સમજાય છે કે સોમસિંહ ઘાયલ સ્થિતિમાં ઊભો રહ્યો, છતાં તેણે પગલે પગલે વખાણ કર્યાં. પોતાના સ્વામીના શત્રુને માર્યા વિના હું મરાયો છું એવી જેણે લાજ લાગી હોય એમ સમજી વિજય એવો અલોપ થઈ ગયો કે તે તો ફરી પાછો જણાયો જ નહિ. શંખે ભુવનસિંહ ભટને દઢ માર્યો, અને તેનો હેતુ તેને ભૂતલ ઉપર પાડવાનો હતો, પણ તે તો નીચે પડવાને બદલે તરત જ ઉંચો સ્વર્ગે પ્હોંચી ગયો. પ્રાણ કરતાં પણ શસ્ત્ર પ્રિય એવો ક્ષત્રિયોનો નિશ્ચય છે, તે ઉપરથી ઉદયસિંહે યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણ છોડ્યા, પણ શસ્ત્ર છોડ્યું નહિ. પોતાના ખડ્ગથી કપાયલા વૈરિઓનાં મસ્તકો વડે વિકટ બનેલા એવા યુદ્ધમાર્ગમાં, ક્રોધાંધ બનેલા વિક્રમસિંહે ચાલવા માંડ્યું. જેના મનમાં વિકાર થયો છે એવા વિકૃત બુદ્ધિના અથવા વૈકુંઠમાં જવાની જેના મનમાં ઇચ્છા થઈ છે એવો વિકુંઠ બુદ્ધિવાળો, તથા દુર્જન પોતાના

---

૧ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ લખે છે કે, શંખે સંગ્રામસિંહનું શરીર ખડ્ગ વડે ચૂરેચૂરા કર્યું. પછી ભુવનપાળને તેણે હણ્યો. પણ એમ નથી. ઉપર લખવા પ્રમાણે શંખ ને સંગ્રામસિંહ એ એકજ પુરુષ છે.

ભણી આંગળી કરશે એવી બ્હીક રાખતો કુન્તસિંહ ચળકતા ભાલા જેમાં ચળકી રહ્યા છે એવા યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરવા પળ્યો. તેવા ને તેવા પોતાની આગળ ઉભેલા હીરા[1] જેવા સચિવને જોઇને શંખના મનમાં પણ ચમત્કાર પ્રસર્યો. કુળસિંહ પોતાના બાણના પાન(ફળ)થી શત્રુઓનાં અંગ વીંધી નાંખતો, શત્રુઓએ પ્રહાર કરેલાં તેનાં પોતાનાં અંગોમાંથી આરપાર નીકળેલા બાણના પાનરૂપ નવપલ્લવ વડે શોભતા ઝાડના જેવો શોભવા લાગ્યો. શંખની કોપસંપત્તિ વસ્તુપાળને જોઇને વિરામ પામતી હતી, તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તેણે તેને વિકાર રહિત સાક્ષાત્ પરમ પુરૂષ છે એવો જાણ્યો. ચૌલુક્ય-ચન્દ્રના આ સચિવેન્દ્રને અવાર્ય શક્તિવાળો સમજીને રજથી દિશાઓને ઢાંકી મૂકતો એવો, તથા મહાબળ (વાયુ) ઘણા પત્રવાળા વૃક્ષને કંપાવે છે તેમ, ઘણા પત્ર એટલે વાહનવાળા રાજારૂપી વૃક્ષને જેણે કંપાવેલાં છે એવો મહાબળ શંખ વાહનને છોડી દઇને ઉભો રહ્યો. ભટોએ કરેલું ઉપમર્દન જેણે અનુભવ્યું છે એવો આ મંત્રીશ્વર અગ્નિમાં તપાવેલા સુવર્ણપિંડની પેઠે, આનંદના અશ્રુ જેની આંખમાં ભરાયલાં છે એવા લોકે પૂજેલું અત્યંત તેજ ધારણ કરતો હતો. જેમ યોગી શરીરનો સંહાર કરવા આવતા કાળને યોગબળે જિતીને શરીરનું કુશળ કરે છે, તેમ મહાનિયોગી (મોટો અધિકારી) અને કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા વસ્તુપાળે પુરનો સંહાર કરવા આવતા શંખને જિતીને પુરનું કુશળ કર્યું, વીર રસે કરીને જેની રોમરાજિ રોપિત થઈ છે એવા મંત્રિએ ક્ષત પામેલા ભટોના માંસ ઉપર રણભૂમિના આવતા ગૃધ્ર પક્ષિયોથી ભરેલી યુદ્ધભૂમિ જોઇને, પ્રમદાએ બોલાવેલા યશ ગાવાવાળા સૂત જેની કરવિભુતિ પદે પદે ગાય છે તેવી રીતે ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

આ પ્રસંગમાં સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદીમાં આટલું જ કહે છે, પણ સૂરિશ્રી રાજશેખર[2] વિશેષમા એમ કહે છે કે, જ્યારે ભારે યુદ્ધ મચી રહ્યુ ત્યારે મંત્રીનું સૈન્ય બહુ હણાયું, અને ચારે પાસ નાસવા માંડ્યું. તે સમયે પોતાનો એક માહેચક (માહિચ્ચક) નામે રજપૂત હતો તેને વસ્તુપાળે કહ્યુ કે, આ તો આપણને મૂળથી ઉખેડી નાંખે એવો ખેલ છે. તમે સાથે છો તો એવું કાંઈ કરો કે જેથી વીરધવલની પ્રતિષ્ઠા જાય નહિ. આવું સાંભળીને બીજા કેટલાક પોતાના રજપૂતોને લઇને તેની સામે ગયો અને બોલ્યોઃ "શંખ! આ તારી વડુઆ ગામડી ન હોય, આ તો ક્ષત્રિયોનો

---

૧ આમા વસ્તુપાળને હીરા જેવો કહેવાનુ કારણ શંખ તે શંખલો અને સચિવ તે હીરો એમ મુકાબલો કરવાના હેતુથી "હીર" શબ્દ યોજ્યો છે.

૨ જુવો રા. રા. મણિલાલ નભુભાઇનું ભાષાંતર પૃ. ૧૯૯.

સંગ્રામ છે. શંખે પણ કહ્યું, તું ઠીક બોલી જાણે છે, પણ આ તારા ધણીના પટેલનું પાદર નથી પણ શત્રુનો દેશ છે, ને સુભટોનું ક્રીડાક્ષેત્ર છે.'' આ પ્રમાણે વાદાવાદ થતાં દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું, તેમાં માહેચક મંત્રીની સમક્ષ મંત્રીના પ્રતાપથી શંખને પાડ્યો. સેનામાં જયજયકાર થઈ રહ્યો. કોઈ કહેવા લાગ્યું કે વસ્તુપાળે શંખને હણ્યો. અને કોઈ કહે કે ભૂણપાળ (ભુવનપાળ) નામના ભટે હણ્યો. મંત્રિયે તેનું રાજ્ય લઈ લીધું; વેલાકુલની (બંદરની) બધી સમૃદ્ધિ લઈ લીધી, પછી તે રણજયપતાકા ઉડી રહેલા અને ઉંચાં તોરણથી શણગારેલા સ્તંભતીર્થમાં પેઠા.

જિન હર્ષગણિના વસ્તુપાળતેજપાળચરિતના ચોથા પ્રસ્તારમાં સદીક સંબંધી નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત છેઃ—

જ્યારે વસ્તુપાળ ખંભાતનો અધિકાર લઈને આવ્યો ત્યારે દેવો કરીને એક વાણિયો પોતાની કર્મકથા તેને કહેવાને રજુ થઈ ગયો. તે બોલ્યો કે, નોડે વંશનો એક સદીક નામે વ્હાણવટી છે. તેને છેક ચાંડાલથી તે રાજા સુધી સર્વે કોઈ માન આપે છે, તેથી તે અભિમાની થઈ ગયો છે, પોતાના વિના પરને તે તણખલાની તુલ્ય ગણે છે; એની પાસે અખૂટ ધન છે; સર્વે બંદરોમાં એની વિખ્યાતિ છે, અને સર્વે ઠેકાણે એનો વ્યવહાર રૂડો ચાલે છે. વળી, તે અદીન અને રણાંગણમાં વીરરત્ન છે. ઇન્દ્રનો ઘોડો જે ઉચ્ચૈશ્રવા (જેની કાનસુરી ઉંચી રહે છે એવો) કહેવાય છે તેની ઓલાદના ૧૪૦૦ ઘોડા એને ઘેર બાંધ્યા રહે છે. અને તેઓ (स्वर्णप्रक्षरशालिनः) સોનેરી પાખર(પ્રખર)થી શોભિતા છે. ૧૪૦૦ પાળા તેને ઘેર રહે છે, તેઓ યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ છે, અને તેઓ આખી પૃથ્વીને બ્હીવરાવી મારે છે. વળી તેને ઘેર ૩૦૦ તો મનોહારી હાથિયો છે. સુવર્ણ, મણિ, માણિક્ય, તાર (રૂપું), મુક્તાફળ આદિ તેના ઘરમાં અસંખ્ય છે. આવા વૈભવથી શોભી રહેલા મ્હેલ જેવી હવેલીમાં તે વસે છે. આવા સદીકને ત્યાં મારો બાપ સગર નામે હતો તે ગુમાસ્તી કરતો હતો, અને જુદે જુદે બંદરે એનાં વ્હાણ જતાં હતાં તેમાં કરાણી થઇને તે જતો હતો. આદન (એડન) બંદરેથી એક વાર તે સોનાની ધૂળ મળી તે લઈ આવ્યો, અને તેને કામધેનુ પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ છૂપી રીતે સંભાળીને પોતાના ઘરમાં ઘાલી દીધી. પણ આ વાતની ખબર કોઇયે સદીકને આપી, એટલે તેણે કોપાયમાન થઇને અમારૂં આખું ઘર લૂંટી લીધું, ને મારા પિતાને મારી નાંખ્યો. મારા ઘરમાં હવે ખાવા પીવા કાંઈ રહ્યું નથી, માટે તમારી ચાકરીમાં રહીને મારૂં ગુજરાન કરવા ઈચ્છું છું. હું જાતનો પોરવાડ વાણિયો છું. આ વાત સાંભળીને

'વસ્તુપાળના મનમાં આવ્યું કે આવી રીતે અબળિયાને બળિયા સંતાપે છે, અને પક્ષિયો સરખા પણ પોતાની જાતનો પક્ષપાત કરે છે તો મારે આનું રક્ષણ કરવું. કેમકે,

ગીતિ—અધિકાર જેહ પામી, આશ્રિતોનું કરે ન પોષણ તો;
ભ્રષ્ટ થતાં અધિકાર જ, પામે અધિકારિતા[1] ઘણી જન તો.
ઉપકાર સુજન પર ને, અરિપર અપકાર તો અતિ કરવા;
ડાહ્યા ઇચ્છા આણે, નૃપની સેવા વિષે જઈ પડવા.

આવા વિચાર એના મનમાં આવવાથી પોતાના મનમાં સદીકને ઠેકાણે લાવવાનો વિચાર થયો, અને દેવચંદને શાંત પડવાને કહ્યું કે ધિરજ રાખ, સમય આવશે એટલે હું તારૂં કામ સદ્ય કરીશ. એમ કહીને અમૃત જેવી વાણીથી તેને આશ્વાસન કરી, પ્રસન્ન હૃદય થઇને દેવચંદને કોષાધિકારીની પાસે નામું લખવાને માટે રાખ્યો.

થોડો સમય ગયા પછી, તેણે પોતાના માણસને સદીક પાસે મોકલાવ્યો. તેણે વસ્તુપાળના આશીર્વચન સાથે કહ્યું કે "તમે શ્રીમંતોમાં શ્રેષ્ઠ છો, વ્યવહારિયામાં ધુરંધર છો, વળી વીર પુરૂષોમાં ઇન્દ્રના સરખા છો, અને આ પૃથ્વીમાં ધનને લીધે કુબેરના સરખા છો, તમે દાનશીલ છો તેથી ચારેમગનાં બંદરોમાં તમારી કીર્ત્તિનો વાસ વશી રહ્યો છે, તેથી તમારી સાથેના સુહૃદભાવથી કાંઇક તમારા ભલાની વાત કહું છુ; કેમકે મ્હોટા પુરૂષો કહી ગયા છે કે, સર્વેને હિતનુ વચન કહેવું, તેમાં વળી જે મ્હોટા હોય તેને તો અવશ્ય કહેવું જોઇયે. અહો! વ્યવહારિયામાં અગ્રણી સદીક! સાંભળો, જેમ સર્વ વ્રતમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેમ સમસ્ત ગુણ છતાંય, રાજા સરખો પણ જો વિનયવાન્ હોય તો પ્રાજ્ઞજનો તેનાં વખાણ કરે છે. લાવણ્ય વિનાની કશી વાત કોઇને ગોઠતી આવતી નથી; તેમ વિનય વિના કોઈ પણ પ્રકારની ચતુરાઈ વખણાતી નથી. જેમ ચારે મગ ખીલી રહેલી મોલની શોભાને દુર્વાત[2] દૂષણ લગાડી નાશ કરી નાંખે છે, તેમ દેહધારીનામાં જો દુર્મદ હોય તો તેના સર્વે સદ્‌ગુણોને દૂષણ લગાડે છે. માટે ઉદય આપનારી એવા વિનયની વૃત્તિ મનમાં આણીને તમારે કશો ભય રાખ્યા વિના મારી પાસે આવવું જોઇયે."

આવાં તે માણસનાં વચન સાંભળીને, રાજી થવાને બદલે, ઉલટો કોપાયમાન થયો, અને લાલચોળ થઈ ગયલા મુખ વડે બોલવા લાગ્યો કે—"મારા જોવામાં આ પૃથ્વી ઉપર ઘણા રાજા આવી ગયા, તથા તેમના

1 અધિક+અરિતા=શત્રુતા. 2 નઠારો પવન.

કારભારી પણ ઘણા જોયા, તોપણ તેમાંથી કોઇયે તારા જેવું નિષ્ઠુર વચન મને કહેવરાવ્યું નથી. સર્વે કોઈ વણતેડ્યા મારે ઘેર પોતાનું કામ સાધી લેવાને મને મળવાને ચાલ્યા આવે છે. સમુદ્રમાં જઈ મળનારા નદીના પ્રવાહને કાંઈ સમુદ્ર બોલાવતો નથી, તથાપિ તે તેની મેળે તેને જઈ મળે છે, એવો મારો વ્યવહાર છે. ચક્રવર્તી રાજા જેમ રાંકને ઘેર કદિ જતો નથી, તેમ હું રાજા સરખાને ઘેર પણ જનારો નહિ; તો કૂતાના દેડકા સરખો આ દુર્બુદ્ધિયો મંત્રી મને પોતાને ત્યાં બોલાવવાનો આ નગરમાં નવો ચાલ પાડવા ક્યાંથી ઉભો થયો છે? અલ્યા માણસ! તું તેને કહે કે, કલ્પવૃક્ષ જેમ આશા પૂરે છે તેમ હુ કલ્પવૃક્ષ જેવો છું, અને સર્વની આશા પૂરૂ છું, માટે જો તારે કાંઈ જોઇતું હોય તો તે તું મંગાવી લે, હુ તે તને ઘેર બેઠાં મોકલાવી દઈશ. ઉંદરના હાથમાં કાંગરનો એક કણ આવે તે લઇને કૂદમકૂદા કરી રહે છે, તેમ અલ્પ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી ગર્વિષ્ઠ થઇને મારા સરખા, ગુણમાં અધિક એવા મહાન્ પુરૂષ, યશસ્વી, પ્રશસ્ત મનવાળાને પોતાની પાસે બોલાવવાનો અહંકાર કરે છે, તેથી મને તો સમજાય છે કે, એનો વિનાશ થવાનો છે. માટે, અહો દૂત! તુ તારા ધણીને જઇને કહે કે, તારે જો મને મળવું હોય તો રમાએ કરીને રમણીય એવી મારી આ મોહોલાત છે તેમાં તુ આવ. જો તુ મારી પાસે આવીશ તો આ નગરમાં તું રહી શકીશ."

દૂતે આવીને સદીકનું ઉપર કહેલુ સર્વ કથન મંત્રીને કહી સંભળાવ્યું. એટલે ફરીને મંત્રિયે સદીકને કહેવડાવ્યુ કે, "તારાથી થાય તે પ્રમાણે તારૂ રક્ષણ કરીને તારે ઘરમા રહેવુ. તારો આવો દુર્વિનય સર્વને અપમાન દેનારો છે, માટે સૂર્યના આવવાથી જેમ અંધકાર મટી જાય છે તેમ તારો આવો દુર્વિનય મટાડી દેવાને હું આવ્યો છુ. સાપે દંશેલા અંગુઠાને કાપી નાંખવાથી જેમ સુખ થાય છે તેમ દુષ્ટ જનનો નાશ કરવાથી ન્યાયી અને ધાર્મિક પુરૂષોનો પવિત્ર યશ ફેલાતાં તે સુખી થાય છે." આ પ્રમાણે ફરીને કહેવરાવ્યું છતાં પણ સદીકને તે વાત ગોઠી નહિ, કેમકેઃ—

ગીતિ—નાશ નિકટ જે જનનો, તેને કોનું કથન કદા ન રૂચે;
ગળું નિજનું નવ જાણે, ખૂંટા રૂપ હિત વચન જ પણ ખૂંચે.

આ સર્વ વૃત્તાન્ત સદીકે શંખને લખી મોકલ્યો. તેનું પરિણામ એ થયું કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શંખ લડવા આવ્યો અને તેમાં તે મરાયો.

હર્ષગણિ વિશેષમાં એમ કહે છે કે—

કિરાત એટલે ભિલ્લ અથવા એવી જ કોઈ હલકી જાતિનો કોઇએક સિંહભટ નામે હતો, તેના ભાઈ સિંધુરાજનો દીકરો શંખ અપવા સંગ્રામ-

સિંહ જે શૂરવીર હોતાં પરાક્રમી પુરૂષોમાં જેની પ્રથમ ગણના થતી હતી, તેને વસ્તુપાળે ક્ષણમાત્રમાં જિત્યો, અને ગાજતાંવાજતાં ઘણી ધામધૂમથી તેણે ખંભાતમાં પુરપ્રવેશ કર્યો.

પોતાની સાથે જે માંડલિકો (ધાત્રીપાળ) હતા, તેમના સહિત સેના લઇને તે સદીકને ઘેર ગયો. ત્યાં તે પોતાના ૧૪૦૦ દૈત્યના જેવા પરાક્રમી માણસો સહિત લડાઈ કરવાને સજ્જ થઈ રહ્યો હતો. એ માણસો સોનાના પાખરવાળા ૧૪૦૦ ઘોડા ઉપર અશ્વાર થયા હતા; તેઓએ સચીવના સૈન્ય ઉપર બાણોનો વર્ષાદ વરસાવી મૂક્યો. વસ્તુપાળના સૈન્યે પણ તેમના ઉપર મારો ચલાવ્યો, અને તેમને યશશ્રેષી કર્યા. પછી જે સદીકે અહંકારનાં વચન બોલીને બડાઈ મારી હતી તેને ઝાલી લીધો અને તેની હવેલીમાં પેશીને તેમાંથી ૫૦૦૦ હેમની ઈંટો લીધી, ૧૪૦૦ ઘોડા લીધા અને રત્ન-માણિક્ય તથા મ્હોટાં મ્હોટાં મોતીના છડા લીધા. આ પ્રમાણે જયપ્રાપ્તિ કરી લીધા પછી, તેણે કુમારપાળના દેરાસરમાં જઈ ઋષભદેવની મહાપૂજા કરાવી, તે ઉપર સોનાનો ધ્વજ ચડાવ્યો અને ત્યાર પછી ધોળકે ગયો.

ત્યાં જઇને ચૌલુક્ય રાજા વીરધવળની આગળ સમગ્ર લૂંટનો માલ રજુ કરી દીધો.

તે પ્રસંગે સર્વે પ્રસન્ન થયા અને વીરધવળની આજ્ઞા લઇને એક કવિએ તેના વાસ્તવિક ગુણ ગાયા કે—

ગીતિ—"હે! વસ્તુપાળ! તારૂં, અપૂર્વ પાંડિત્ય તો સરસ ભાખું;
ચૂરો શંખ કરીને, ઉજ્જ્વળ પરિપૂર્ણ વિશ્વ કરી નાંખ્યુ."

"હે વસ્તુપાળ! તારી અપૂર્વ પંડિતાઈની સરસાઈ શી કહું? એક શંખના ચૂરેચૂરા કરી નાંખીને તેથી બનેલા સાગોળવતી અખિલ વિશ્વને તેં ધોળી નાંખ્યું. ભાવાર્થ કે શંખને મારવાથી તારી ઉજ્જ્વળ કીર્ત્તિ આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ ગઈ.

-સ્રગ્ધરાવૃત્ત—"લીલાથી સરિતા સધણીનો, કરે કોળિયો ને ગાજે;
આકાશે ઉછળે ઉરમિયો, સીમા પાર વિણુ તો રાજે;
નાચંતા કૂદતા મકરો ને, વળી કાચબા બહુ છે;
એ સૌ જ્યાં સુધી છેડ અગસ્ત્યે, નથી કીધ તો સિંધુ છે."

આ કવિની કવિતાથી રાણો રાજી રાજી થઈ ગયો અને તેને ત્રણ હજાર દીનાર રાજીપામાં આપ્યા.

વસ્તુપાળને તેણે પંચાંગપ્રસાદ (પોશાક) આપીને ત્રણ વિરૂદ આપ્યાં.

(૧) सदीकान्वयसंहारी—સદીકનો વંશોચ્છેદક.

(૨) शंखमानविमर्दन—શંખના માનનું વિમર્દન કરનાર.

(૩) वराहप्रोल्लसत्पुण्यप्रवाहो ज्ञातिपालने—જ્ઞાતિ પાળવામાં વરાહની પેઠે જેનો પુણ્યપ્રવાહ દીપતો છે એવો.

વિષ્ણુએ વરાહનો અવતાર લઈને આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને મારીને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, એમ ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં કથન છે, તે પ્રમાણે વસ્તુપાળે કરવાથી તેને આવું બિરૂદ આપવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે તેને માન મળવા પછી, ઉત્સવ સહવર્તમાન, તે પોતાની હવેલીએ આવ્યો, અને જે રાજમાન્ય સર્વ જન હતા, તેમનો તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે તેણે સત્કાર કર્યો. તેમ જ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી, અને બીજા માગણ જનોને લાગ (દાન) આપીને રાજી કર્યા. ત્યાર પછી રાણાની આજ્ઞા લઈને તે પાછો ખંભાત ગયો.

એક લેખ[1] એવો છે કે, વસ્તુપાળે આ સર્વ વર્તમાન લવણપ્રસાદને નિવેદન કર્યું, તેમાં જણાવ્યું કે "સદીક એવો ધનવાન છે કે એના ઘરનો પુંજો (गृहरेणु) પણ મૂલ્યવાન્ છે. લવણપ્રસાદે આજ્ઞા કરી કે એ ગૃહરેણુ વસ્તુપાળે પોતે રાખવી અને બાકીનો બધો માલ દરબાર ખાલસા કરવો. આ પછી તુરત જ સૈયદ(સદીક)નાં વ્હાણમાંથી કેટલાકને આગ લાગી અને મૂલ્યવાન્ ધાતુનો મ્હોટો જથ્થો રેણુ (રજ) કરી નાંખવામાં આવ્યો, તે રાજાની આજ્ઞાથી વસ્તુપાળની મતા ગણવામાં આવી."

આ પ્રમાણે સ્વસ્થતા થયા પછી, સોમેશ્વર કહે છે કે, બંધુજનસમુદાયે ઉત્પન્ન કરાવેલા ઉપરોધ(વિરોધ)થી લવણપ્રસાદનું મન વિરૂદ્ધ હતું તો પણ તેણે તે વીરોની સાથે સંધિ કરીને દુઃસહ પરાક્રમવાળા પોતાના પુત્ર વીરધવળને સાથે લઈને પોતાનો જેમાં સ્વાર્થ રહેલો એવી નગરીમાં આવ્યો. જેના ઉત્સાહ ભાગી ગયા છે એવા પ્રતિપક્ષી રાજાઓ તો ક્યાંય જાણે ગરક થઈ ગયા, અને આ વીર રાજા યુદ્ધરૂપી સમુદ્રની પેલી તીરે પ્હોંચી ગયો; અને તેનો મહામાત્ય, સોમવંશમાં જન્મેલો વસ્તુપાળ જે ચતુર મૂર્તિ ચાણાક્ય ગણાતો હતો તેણે પ્રિયકર ગુણોએ કરીને પ્રત્યેક દિશામાં કીર્તિસમૂહ વિસ્તાર્યો, અને ઉપર પ્રમાણે શંખને એણે હરાવ્યો, તેથી કવિ કહે છે કેઃ—

> श्रीवस्तुपाल, प्रतिपक्षकाल, त्वया प्रपेदे पुरुषोत्तमत्वम् ।
> क्षीरेऽपि वार्धेरुदरेऽपि मात्स्ये, रूपे पराजीयत येन शंख. ॥

[1] કાપડની કીર્તિકૌમુદી પૃ ૨૯. આ વિષય તેમણે શામાંથી લીધો હશે તે હજી લગણ મારા વાંચવામાં આવ્યું નથી.

અહો, શત્રુઓના કાળરૂપ વસ્તુપાળ! તેં શંખને હણ્યો, તેથી તું પુરુષોત્તમ–વિષ્ણુ–જેવો થયો, એટલું જ નહિ પણ તે કરતાં પણ વધ્યો; કેમકે, શંખ અસુરને હણવા માટે વિષ્ણુને તો મત્સ્યરૂપ ધારણ કરીને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો પડ્યો, પણ તેં તો તેવું રૂપ ધારણ કર્યા વિના સમુદ્રને કાંઠે રહીને શંખને હણ્યો.

દેવગિરિનો સિંઘણ

આ સમયમાં દેવગિરિ જે પછવાડેથી દૌલતાબાદ કહેવાયું તેનો યાદવ[1]

---

૧ સેઉણ અથવા ખાનદેશના પ્રાચીન યાદવની વંશાવલી

૧ દૃઢપ્રહાર, જેની ચંદ્રાદિત્યપુર રાજધાની હતી
|
૨ સેઉણચંદ્ર પહેલો, જેના નામ ઉપરથી દેશનું નામ પડ્યું
|
૩ ધાડિયપ્પા પહેલો
|
૪ ભિલ્લમ પહેલો એની ભાર્યા ઝંઝરાજતનયા લસ્થિયવ્વા રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી
|
૫ રાજગિ (મતખડ પ્રમાણે)–શ્રીરાજ (ભગવાનલાલે પ્રસિદ્ધ કરેલા દાનપત્ર પ્રમાણે)
|
૬ વાદુગિ—વદ્દિગ પહેલો. (રાજગિનો શો સગો થાય? તે જાણવામાં નથી)

- ૭ ધાડિયપ્પા બીજો
- ૮ ભિલ્લમ બીજો, શક ૯૨૨
  - ૯ વેસુગિ પહેલો
  - ૧૦ અર્જુન
  - ૧૧ ભિલ્લમ ત્રીજો, શક ૯૪૮ (ચાલુક્યવંશના જયસિંહનો જમાઈ)
  - ૧૨ વાદુગિ બીજો
  - (સગપણ જાણવામાં નથી) ૧૩ વેસુગિ બીજો
  - (સગપણ જાણવામાં નથી) ૧૪ ભિલ્લમ ચોથો
  - (સગપણ જાણવામાં નથી) ૧૫ સેઉણચંદ્ર બીજો, શક ૯૯૧ ઇ સ ૧૦૬૯ ચાલુક્ય વંશના બીજા વિક્રમાદિત્યનો મિત્ર
    - ૧૬ પરમાર દેવ.
    - ૧૭ (પહેલો) સિંઘણ (સિંહરાજ)
      - ૧૮ મલ્લુગિ

રાજા જૈત્રપાલ કરીને હતો તેનો કુમાર સિંઘણુ (સિંહણ-સિંહન) શક

અમરગેય — ગોવિંદરાજ

અમરમલ્લગિ. — બલ્લાળ

૧૯ ભિલ્લમ પાંચમો, ગુજર્યો શક ૧૧૧૩, અથવા ઇ. સ ૧૧૯૧.

ભિલ્લમે ચાલુક્યનું સાર્વભૌમ્યરાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કરી લઇને યાદવનુ સાર્વભૌમ્યરાજ્ય સ્થાપ્યુ, તેથી તે દેવગિરિનો પ્હેલો ભિલ્લમ કહેવાયો

૧ ભિલ્લમ પહેલો

(શક ૧૧૦૯-૧૧૧૩ અથવા ઈ. સ. ૧૧૮૭-૧૧૯૧)

૨ જૈત્રપાલ-જૈતુગિ.

(શક ૧૧૧૩-૧૧૩૨ અથવા ઇ. સ. ૧૧૯૧-૧૨૧૦)

૩ સિંઘણુ (સિંહન) બીજો

કોલ્હાપુરનુ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે મેળવી લીધુ ગૂજરાત ઉપર બે સવારી કરી.

(શક ૧૧૩૨-૧૧૬૯ અથવા ઇ. સ ૧૨૦૯, ૧૨૧૦-૧૨૪૭)

જૈત્રપાલ-જૈતુગિ.

(સિંઘણની હયાતીમા મરણ પામ્યો)

૪ કૃષ્ણ, કન્હાર-કધાર, શક ૧૧૬૯-૧૧૮૨, ઇ. સ. ૧૨૪૭-૧૨૬૦

અંક ૪ તથા ૫ સિંઘણના પૌત્ર થાય.

૫ મહાદેવ શક ૧૧૮૨-૧૧૯૩, ઇ. સ ૧૨૬૦-૧૨૭૧ — આમણ

૬ રામચંદ્ર-રામદેવ (એનો પ્રધાન હેમાદ્રી નામે બ્રાહ્મણ હતો, તેણે કેટલાક ગ્રન્થ રચ્યા છે)

શક ૧૧૯૩-૧૨૩૧,

ઇ સ. ૧૨૭૧-૧૩૦૯

૭ શંકર (શક ૧૨૩૧-૧૨૩૪ ઇ સ ૧૩૦૯-૧૩૧૨)

એને મલેક કાફુરે ઠાર કર્યો અને દેવગિરિ અથવા દૌલતાબાદ પોતાનું રહેવાનું સ્થાન કર્યું.

૮ હરપાળ શક ૧૨૪૦ ઇ સ ૧૩૧૮ માં તેણે બંડ કરીને મુસલમાનોને હાંકી કહાડ્યા, એટલે મુબારિક તે(રામચન્દ્રનો જમાઈ-મેહુણ)ના ઉપર ચ્હડાઈ કરીને તેને કેદ કર્યો અને જીવતા તેની ચામડી ઉકેલી નાંખીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી મુસલમાની રાજ્ય થયુ

૧૧૩૨ માં ગાદિયે બેઠો. તેણે जाजल्ल[1] નામના રાજાનો પરાભવ કરીને તેના મસ્ત હાથી પકડી આણ્યા; कक्कूल[2] નામના રાજાની રાજ્યશ્રી હરણ કરી લીધી; અર્જુનનો સમૂળગો નાશ કર્યો; આ અર્જુન ઘણું કરીને માળવાનો રાજા હશે; જનાર્દન કરીને એક હસ્તિવાહિની હતો તેની પાસેથી ગજશિક્ષા સિંઘણે જાણી લીધી હતી, તેના યોગે કરીને તે અર્જુનનો સમૂળગો નાશ કરવાને સમર્થ થયો હતો. વળી તેણે ભોજને પકડીને કેદ કરી લીધો હતો.

લક્ષ્મીધર રાજા જે રંભાગિરીકેસરી કરીને કહેવાતો હતો તેને નમાલો કરી મૂક્યો, પોતાના અશ્વસમૂહથી ધારના રાજાને ઘેરી લીધો, અને બલ્લાળના હાથમાં જેટલો દેશ હતો તેટલો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

આ સઘળું કાર્ય સિંઘણને પોતાની બાળલીલાતુલ્ય[3] હતું. મથુરા અને કાશીના રાજાઓને લડાઈમાં ઠેર કર્યા, અને સિંઘણનો એક સરદાર જે ન્હાનો છોકરો હતો, તેણે હમીરને જિતી લીધો.[4] ધારવાડ જીલ્લામાં તિલિવહીમાં કોરેલો એક લેખ છે તેમાં પણ કહ્યું છે કે, તેણે जज्जलदेवनो પરાજય કર્યો, હોયસલ વંશના बल्लाल રાજાને જિતી લીધો, પન્હાલાના ભોજ રાજાને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો, અને માળવાના રાજાને નરમ પાડી દીધો.[5] એક ઠેકાણે[6] વળી એમ પણ લખ્યું છે કે, ગૂજરાતના રાજારૂપી હાથી ઉપર તે અંકુશરૂપે હતો. સિંઘણ વિષેનો એક લેખ શક ૧૧૩૫ નો ગદકમાં છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શક ૧૧૩૫ પ્હેલાં એણે વીર બલ્લાળના રાજ્યનો દક્ષિણ બાજુનો દેશ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો હશે.[7]

---

૧ જનરલ કનિંગહામના આર્કિયાલાજિકલ રિપોર્ટ ભાગ ૧૭ ને પૃષ્ઠ ૭૫, ૭૬-૭૯ માં ચેદી વંશની પૂર્વ બાજુની શાખાના રાજાની વંશાવળી આપી છે, તેમાં આ નામ જોવામાં આવે છે, તે છત્રીસગઢ પ્રાંતનો અધિપતિ હતો.

૨ ચેદી વંશની પશ્ચિમ શાખા હતી, જેની રાજધાની ત્રિપુર અથવા તેવુર હતી. કોક્કલ નામ તે શાખામાં છે તેજ આ.

૩ હેમાદ્રીના વ્રતખંડની રાજપ્રશસ્તિના શ્લોક. ૪૩, ૪૪, ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરીનો ભાગ ૧૪, પૃ. ૩૧૬.

૪ રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના પુસ્તકની નવી માળા ભાગ ૧ લો, પૃ. ૪૧૪. (બોમ્બે ગેઝેટિયર ભા. ૧ લો. વિભાગ બીજો, પૃ. ૨૩૬-૨૫૨)

૫ બોમ્બે બ્રાન્ચ રો. એ. સો. ના પુસ્તકનો ભાગ ૯, પૃ. ૩૨૬

૬ મેજર ગ્રાહામનો કોલ્હાપુર વિષે રિપોર્ટ છે તેમાંનો અંક ૧૭ નો લેખ.

૭ ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી ભાગ ૨ જો. પૃ. ૨૯૭.

સિંઘણ પોતાની રાજધાની દેવગિરિમાં રાજ્ય કરતો હતો. પન્હાલાના[1] ભોજ રાજા વિષે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે તે શિલાહાર રાજકુલનો કોઈ રાજા હતો. તેનો પરાભવ કરીને યાદવોએ તેનું કોલ્હાપુરનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે મેળવી દીધેલું જણાય છે. ઉત્તર કોકણમાં એક બીજી શાખા રાજ્ય ચલાવતી હતી તેનો જેમ આગળ ઉપર યાદવોએ અન્ત આણ્યો હતો તે પ્રમાણે તેમણે આ શાખાનો પણ છેડો આણ્યો. આ સમય પછીના કોલ્હાપુરના જે લેખ જોવામાં આવે છે તેમાં યાદવ વંશના રાજાઓનાં નામ હોય છે, તે સાથે તેમણે ત્યાંનો કારભાર ચલાવવાને જે અધિકારિયો નીમેલા તેમનાં નામ પણ છે. આ પ્રાંતમાંના ખેદ્રાપુરમાં સિંઘણનો લેખ છે, તેમાં શક ૧૧૩૬ માં એ રાજાએ કોપેશ્વર નામના દેવસ્થાનમાં એક ગામ આપ્યાનું કોરેલું છે.

સિંઘણે ગૂજરાત ઉપર ઘણી વેળાએ સ્વારિયો કરેલી હોય, એમ જણાય છે. આંબેમાં એક લેખ છે તેમાં એમ કોરેલુ છે કે મુદ્ગલ ગોત્રનો ખોળેશ્વર કરીને એક બ્રાહ્મણ સંસ્થાનિક, યાદવ રાજાનો મ્હોટો શૂરો સેનાપતિ હતો; તેણે ગૂર્જર રાજાનો ગર્વ બેસારી દીધો; માળવ રાજાને કીડાની પેઠે કચરી નાંખ્યો; આભીર રાજાના કુળનો સમૂળગો નાશ કરી નાંખ્યો; અને તે પોતાના સ્વામીના શત્રુઓને દાવાગ્નિતુલ્ય મનાતો હતો, એવા તેણે સિંઘણને મન ચિન્તા રહે એવું કાંઈ રહેવા દીધું નહિ. એના પછી એના દીકરા રામને સેનાપતિ ઠરાવ્યો અને એના ઉપરીપણા નીચે એક મ્હોટી સેના ગૂજરાત ઉપર ફરીને મોકલાવી દીધી. તે નર્મદા નદી સુધી પ્હોંચી ગયો, ત્યાં લડાઈ થઈ તેમાં તેણે ઘણા ગૂર્જર સુભટોને કાપી નાંખ્યા, પણ છેવટે પોતે ત્યાં માર્યો ગયો.[2] આ વૃત્તાન્ત ઉપરથી વધારે વાર નહિ તો બે વાર પણ સિંઘણે ગૂજરાત ઉપર અશ્વારી કર્યાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. અને સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદી ઉપરથી લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના સમયમાં તેણે ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યાનું લખેલું છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે[3]:—

ગૂજરાતનો રાજા લાવણ્યસિંહ ધર્મથી પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો હતો. એવામાં, દક્ષિણના રાજા સિંઘણે પોતાના હેરક મોકલીને ગૂજરાત દેશના રાજાની મનોહર રાજ્યલક્ષ્મી તેમના દ્વારાએ જોઈને તે પ્રાપ્ત કરી લેવાને માટે પોતાની સેનારૂપી દૂતી મોકલીને તેનું ગ્રહણ કરવા માટે આ-

---

૧ મેજર ગ્રાહામના રિપોર્ટમાંનો અંક ૧૦ નો લેખ.

૨ આર્કિયાલોજિકલ સર્વે આફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાના ભાગ ૩ અને પૃ. ૮૫ મે જુઓ.

૩ કીર્તિકૌમુદી સર્ગ ૪ થો, શ્લોક ૪૩-૫૩-૫૫ થી ૬૦

દેશ કર્યો. સેના મ્હડી આવી, એટલે સિંહની ગર્જના સાંભળીને હરિણ જેમ ચકિત થઇને ચારે દિશાએ ભયભીત થઇને જોયાં કરે તેમ તે સેનામાંથી થતા સિંહનાદ સાંભળીને ગૂર્જર રાજના પુરવાસિયો ભયભીત થઇને વારંવાર દિશાઓ ભણી જોયાં કરતા હતા. કોઈ પણ નવું ઘર ચણાવવાનો આદર કરતું નહિ; તેમ જ કોઈ ધાન્યનો સંગ્રહ પણ કરતું નહિ; અને પરચક્ર આવવાની શંકાથી પ્રજાઓનું ચિત્ત સ્થિરતા પામતું ન હતું. આવા સમયમાં ધાન્યનો સંચય કરવામાં હાનિ છે, એવું સર્વે સમજતા હતા, તેથી તેની ઉથલપાથલ થવામાં અને ઉચાળા ભરવામાં ગાડાંની અગત્ય પડવાથી ગાડાંવાળાનો ભાવ ઘણો વધી પડ્યો હતો; જેનું નિવારણ કરી શકાય નહિ એવી વિપત્તિનો ઉદય થવાનો હોતાં દેહધારિયોને માત્ર ચક્રધર(વિષ્ણુ)નું શરણ લેવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું. મદના કારણને લીધે, જેમ જેમ રિપુરાજાની સેના સમીપ આવતી જતી હતી, તેમ તેમ મનુષ્યોના સમુદાયને શત્રુથી વધારે ભય થતો હતો. મ્હોટા શૂર સુભટો હોવાથી યાદવ રાજાનું ગર્વિષ્ટ થઈ ગયલું સૈન્ય આવે છે એમ જાણીને શ્રી લવણપ્રસાદ દેવે કોપ કરીને પોતાના કપાળને ભ્રમર ચડાવીને કુટિલ કર્યું. અતિશય પરાક્રમવાળા ચુલુક્ય રાજાના કંઠમાં જેની કાન્તિ પ્રસરી રહી હતી એવી હિરણ્યમયી સ્રક્ તે જાણે ભયભીત થયલી ચુલુક્ય ભૂપની રાજ્યલક્ષ્મિયે તેના કંઠમાં બાહુવલ્લી નાખેલી હોયની એમ વિરાજતી હતી. આ રાજાની યુદ્ધસામગ્રી થોડી હતી તેમ છતાં પણ શત્રુની મોટી સેનાની સામે થયો, કારણ કે રણસંગ્રામ ચાલુ થયા છતાં સુભટોનાં પગલાં તો તેના સામાં જ પડે છે. શત્રુનો બળ (સેના) રૂપી સમુદ્ર તાપી નદીના તટ ઉપર મ્હડી આવ્યો, એટલે તેના કરતાં પણ અધિક તાપ આપનારો તથા જેના બાહુનું અતિશય બળ છે એવો તે શૂર રાણો વેગથી મહિ નદીના કાંઠા ઉપર આવી પ્હોંચ્યો. લોકોના મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર આવતા હતા, કેટલાક ક્‌હેતા હતા કે શત્રુની સેના ઘણી છે, તેથી જિતી શકાય નહિ એવું છે, એમ વારંવાર વિચાર કરતા, તથાપિ સંદેહમાં પડતા માણસો નક્કી કરી શકતા ન હતા કે આનું તે શું પરિણામ આવશે? શત્રુની સેના ક્યાં આગળ છે? અથવા તે ક્યાં પડાવ કરીને પડેલી છે? તે દૂતોથી જાણવામાં આવવું જોઇયે, તેને બદલે તેઓ ગામડાં બાળી નાંખતા હતા તેથી ગગનરૂપી અંગણમાં ઉડેલા ભયંકર ધૂમાડા જોઇને તે ક્યાં છે તેની ધારણા કરી શકતા હતા.

જે ભૃગુકચ્છ(ભરૂચ)ની ભૂમિમાં ઘાસ આદિ કાંઈ પણ શેષ રહ્યું નહતું તેવી જગ્યાએ ઘણા કાળથી ફરતી એવી સંખ્યાબંધ અને દુર્જય એવી યાદવોની વૃષ્ણિ નામની જાતિ હતી તેની આ જિતી ન શકાય એવા વીર

કેસરિયે (રાણાએ) કાંઈ પણ ગણના કરી નહિ. મત્સરનો પ્રબંધ પ્રસર્યો એવા સમયમાં આ વીર પુરૂષે તરત જ રણમાં ભયંકર એવો પોતાનો કૃપાણ (બે ધારવાળો ખડ્ગ) એક હાથમાં ધારણ કર્યો અને બીજા હાથમાં સંગ્રામમાં ઝંપલાવી પડતા પોતાના પુત્ર વીરધવળને ધારણ કર્યો. આ પ્રમાણે આ પિતાપુત્ર બંને બીજા રાજાની સાથે યુદ્ધમાં મચેલા હતા તેવામાં તેને સપડાવાનો લાગ સારો છે એમ ધારીને મારવાડના ચાર રાજા તેમના ઉપર ચ્હડી આવ્યા; એટલે એ બન્ને જણા પેલા ચારે રાજાની સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. આ ઉપરથી લડાઈના મથક ઉપર કોનું કેટલું સુભટપણું છે તે વાંચનારાઓએ સમજી લેવું. આગળ પાછળની સેના વચ્ચે આવી ગયલો રાણો હવે નક્કી હારી જશે, અને આપણા ઉપરથી તેમનુ ધુંસરૂં ઉછાળી નાંખવાનો સારો લાગ મળશે, એવી આશા રાખીને ગોધરા[1] અને લાટના માંડળિક રાજાઓએ મારવાડી રાજાઓ સાથે ગુપ્ત સંધિ કર્યો, અને પોતાના અધિરાજાને આવા સંકટના સમયમાં તજી દઈને શત્રુ ભણી થઈ જઈ તેમના લશ્કરમાં ભળી ગયા. પણ આ બે વીર પુરૂષો તો આ બે સામંતો પોતાની સેનામાં હતા તેથી પોતાના કટકને બલિષ્ટ માનતા ન હતા, તેમ જ તેઓના જતા રહેવાથી તે નિર્બળ બની ગયું હોય એમ માનતા ન હતા; કારણ કે ભિલ્લ અને ઉદધ્ય નામના હૃદનું જળ સમુદ્રમાં આવવાથી તે ચયી થતો નથી, અથવા તો ક્ષયી થતો નથી. આગળ સિંઘણનું સૈન્ય હતું અને પાછળ ચાર મરૂરાજા અને આ બે ફૂટેલા રાજા થઇને છ હતા, તો પણ અચિંત્ય શક્તિવાળા આ બે વીરનો મુખરાગ વિપર્યય પામતો નહતો. આગળ ભાગતા યદુવીરોની પછવાડે તે શૂરવીરો મદોન્મત્ત હાથીની પેડે તેમની પૂંઠ મૂકતા ન હતા. તેવામાં પછવાડેથી વ્યથા થવાને લીધે તેઓએ તેમને જતા મૂક્યા. અને સકોપ થઇને આ છ જણા ઉપર તૂટી પડ્યા. જગત્માં જેમણે અખિલ પ્રદેશ બાળી નાંખ્યો હતો, અને જેને લીધે ઘણા ચોર(મલીમ્લુચ)નો પ્રસાર થયલો હતો, એવો તે રાજાઓનો પરસ્પર વિગ્રહ ગ્રહોની સમાન હતો. ચુલુક્ય વંશમાં ઉત્પન્ન થયલા આ બે શૂરવીરોને ઘણા વિપરીત રાજાઓથી ઘેરાઈ ગયા જાણી, સર્વે માણસોનો સમુદાય સૂર્ય અને ચન્દ્ર જેમ મેઘથી દુર્દિન થાય છે, તેમ માનવા લાગ્યો. ચુલુક્ય રાણો પાછો વળ્યો હતો, તો પણ યાદવો તેમની પાછળ ધાયા નહિ; કેમકે સિંહ જે માર્ગનો આશ્રય કરીને પછી તે પાછો મૂકી દે છે, તો પણ તત્ક્ષણમાં હરિણો તે

---

૧ ગોધરામાં સંવત્ ૧૧૦ માં ચાલુક્ય વંશના દળાંદદેવજિયે ઢુકટોડામાંથી આવીને સ્થાપના કરી હતી તેના વંશજ સં. ૯૧૬ માં ધીરમદેવજી હતા, તેના વંશજ.

માર્ગમાં અનુગમન કરી શકતા નથી. આ પ્રમાણે હોતાં પ્રસરતા અતિશય તીવ્ર પ્રતાપને લીધે રૌદ્ર જણાતો એવો તે શૂરવીર લવણપ્રસાદ ચંદનાદ્રિ-(મલયાચળ)ની દિશા છોડીને હિમાલયની દિશા ભણી જવાને પ્રવૃત્ત થયો.

સિંઘણની સેના સાથેના પ્રસંગ વિષે ઉપર પ્રમાણે સોમેશ્વર લખે છે; પણ આ પ્રસંગે બંને જણને સલાહ કરી લેવામાં લાભ હતો, એમ સમજાયાથી તેમણે સંધિ કર્યો હોય, એમ કેટલાક ધારે છે.[1] અને આવી ધારણા કરવાનો એક બનાવ બન્યાની વાત આગળ ધરવામાં આવે છે—તે એ કે લેખપંચાશિકા નામનો, નાના પ્રકારના લેખ લખવાની પદ્ધતિનો એક ગ્રંથ, જે ઘણું કરીને સંવત્ ૧૨૮૮ માં રચાયલો જણાય છે, તેની એક પ્રતિ સંવત્ ૧૫૩૬ ની સાલમાં લખાયલી સરકારે ખરીદ કરેલા સંગ્રહમાં છે, તેમાં એક યમલપત્ર એટલે બે જણાયે મળીને કરેલો કરાર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

संवत् १२८८ वर्षे वैशाख शुदि १५ सोमेऽद्येह श्रीमद्विजयकटके महाराजाधिराजश्री श्रीमत्सिंहणदेवस्य महामण्डलेश्वर राणक श्री लावण्यप्रसादस्य च संराज (साम्राज्य અથવા सम्राट्) *कुलश्री श्रीमत्सिंहणदेवेन महामण्डलेश्वर राणश्री लावण्यप्रसादेन पूर्वरूढ्यात्मीय* २ (બગડો કર્યો એટલે બે વાર आत्मीय વાંચવું) देशेषु रहणीयं । केनापि कस्यापि भूमिनाक्रमणीया ।

સંવત્ ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૧૫ સોમવારે શ્રીમદ્‌વિજયકટકને વિષે મહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રીમદ્ સિંહણદેવ તથા મહામંડલેશ્વર રાણક શ્રી લાવણ્યપ્રસાદ વચ્ચે થયલો કરાર એવો જે ચક્રવર્તી રાજ્યવાળા કુળના શ્રીમદ્ સિંહણદેવ તથા મહામંડલેશ્વર રાણાશ્રી લાવણ્યપ્રસાદ તેમણે પૂર્વની રૂઢિ પ્રમાણે પોતપોતાના દેશમાં રહેવું; કોઇએ પણ કોઇની પણ ભૂમિ બલાત્કારે લેવી નહિ.

આ પછી કરારપત્રમાં એમ પણ છે કે, બેમાંથી કોઇના ઉપર કોઈ શત્રુ હલ્લો કરે તો તેને છોડાવવા બંનેનાં લશ્કરે એકઠાં થઇને જવું, તેમ જ વળી, કોઈ રાજપુત્ર કાંઈ મૂલ્યવાન્ વસ્તુ લઇને એક બીજાના દેશમાં જાય તો તેને રહેવા દેવાનો આશ્રય આપવો નહિ.

---

[1] જુવો પાછળ પૃષ્ઠ ૪૪૭ કીર્તિકૌમુદીનો સર્ગ ૫ નો શ્લોક ६७ મો.

संधाय बन्धु जनता जनितोपरोधा द्वीरैर्विरुद्धहृदयोऽपि सम नृपस्तैः ॥

पुत्रेण तेन सहदुःसहपौरुषेण स्वार्थो सहाद नगरीं लवणप्रसादः ॥ ६७ सर्ग. ५

ઉપર રહેલા સામા પક્ષના વીરોની સાથે સંધિ કરવાને લવણપ્રસાદનું મત વિરુદ્ધ હતું, તથાપિ તેના ઘણા બંધુજનોએ તેમ કરવાની સલાહ આપવા ઉપરથી તે તેમની સાથે સંધિ કરીને દુઃસહ પરાક્રમવાળા પુત્રને લઇને પોતાનો જેમાં સ્વાર્થ રહેલો છે એવી નગરીમાં આવ્યો.

ઉપરનો લેખ કરારના નમુના તરીકેનો છે ખરો, પણ જો તે પ્રમાણે બનાવ બન્યો ન હોય તો વિગતવાર અને નામવાર દાખલ કરાય નહિ.[1]

જગડૂ શાહ અને પાર દેશનો પીઠદેવ

ચૌલુક્ય વંશના એક ભૂષણ રૂપ નરેશ્વર શ્રી ભીમદેવ પ્હેલાએ ભદ્રપુર[2](ભદ્રેશ્વર)નો કોટ ચણાવ્યો હતો, તે પાર દેશથી સેના લઈને પીઠદેવ[3]

---

૧ મારી પાસે આવા જ પ્રકારનો "લેખપદ્ધતિ" નામનો એક જૂનો ગ્રન્થ છે, તે પંડિત જેઠારામ પાસેથી મને મળ્યો છે, તેમાં જે જે સમયના જે જે રાજ્યકર્તાઓ અને બીજા પુરૂષો થઈ ગયા તે તેનાં નામ અને તે સમય જૂદા જૂદા લેખોમાં દાખલ કરેલા છે, તેમાં સંવત્ ૮૦૨ તથા સંવત્ ૧૨૮૮ ના લેખ ઘણા છે. અમારા આ પુસ્તકમાં ઉપરનો યમલ પત્ર નથી, કેમ કે તેમાં થોડાં પાનાં ખૂટતાં જણાય છે.

સંવત્ ૧૩૩૨ અણહિલપત્તનમાં મહારાજાધિરાજ સારંગદેવનું નામ છે.

સંવત્ ૧૩૬૬ સીતાપુર ગ્રામનો છે.

સંવત્ ૧૩૯૯ માં મોડાસાનિવાસિ ઠાકુર શ્રી વાઘપાદનું નામ છે.

સંવત્ ૧૪૦૧ માં પંચાલ દેશ વિષે રાણાશ્રી રણમલ્લદેવનું નામ છે.

જ્યાં નામ નથી ત્યાં અમુક એવો શબ્દ લખ્યો છે.

૨ કચ્છમાં મુનરા તાલુકાનું ગામ છે.

૩ થરપારકરનો રાજા જેની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છેઃ—(તોફતુલ કિરામ પ્રમાણે તેમાં મુન્તખબ તવારીખ ઉપરથી લીધું છે.)

સુમરો (હિ. સ. ૪૪૫ થી ૪૪૬ ઇ. સ. ૧૦૫૩ થી ૧૦૫૪ સુધી, વર્ષ. ૧)
|
ભુંગર (હિ. સ. ૪૪૬–૪૬૧ ઇ. સ. ૧૦૫૪ થી ૧૦૬૯ સુધી, વર્ષ ૧૫ રાજ્ય કર્યું.)
|
દોદા (દૂદા) પ્હેલો. (હિ. સ. ૪૬૧ થી ૪૮૫ ઇ. સ. ૧૦૬૯ થી ૧૦૯૨ સુધી, ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું)

- તારી (દીકરી) સંઘાર ન્હાનો હતો માટે રાજ્ય કર્યું.
- સંઘાર (હિ. સ. ૪૮૫–૫૦૦; ઇ. સ. ૧૦૯૨ થી ૧૧૦૭ સુધી, ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું)
  - ખફીફ. (હિ. ૫૦૦ થી ૫૩૬; ઇ. સ. ૧૧૦૭થી ૧૧૪૩ સુધી, ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું)
  - ઉમર. (હિ. સ. ૫૩૬–૫૭૬; ઇ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૮૩ સુધી, ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)
  - દોદોસાની બીજો. (હિ. સ. ૫૭૬–૫૯૦; ઇ. સ. ૧૧૮૩ થી ૧૧૯૭ સુધી; ૧૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું)
  - Pwan hun પિથુ. (પિથૂ-દેવ)
  - પીઠદેવ (ઇ. સ. ૧૧૯૭ થી ૧૨૩૦ / સં ૧૨૫૩ થી ૧૨૮૬ / હિ. સ. ૫૯૦–૬૨૩) ૩૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

આવ્યો તેણે તોડી પાડ્યો અને રસ્તામાં આખા દેશમાં ઘણો ભંજવાડ કર્યો, અને પોતાના પ્રચંડ ભુજરૂપી દંડનું પરાક્રમ બતાવતો સમૃદ્ધિમાન્ થઈ પોતાને પાર દેશ પાછો ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર પછી ફરીને કોટ ચણાવવાનો જગડૂ શાહે આદર કર્યો. એ વાતની પીઠદેવને ખબર પડી, એટલે તેણે પોતાનો એક સંદેશહારી ત્યાં મોકલીને કહાવ્યું કે, "જો ગધેડાને માથે બે શીંગડાં ઊગવાનો સંભવ હોય તો તું આ ઠેકાણે ફરીને કોટ ચણાવી શકે." આવું તે દૂતનું વચન સાંભળીને જગડૂ શાહે તેને કહ્યું કે "ઠીક છે, ગધેડાને માથે બે શીંગડાં ઉગાડીને પણ હું અહિં વપ્ર (કોટ) બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ."

વાચાળ દૂતે ઉત્તર આપ્યું કે "ઘણા ધનના અભિમાનમાં તણાઇને તું મારા ધણીની સાથે વિરોધ કરી તારા કુળનો વૃથા નાશ કરવાનું શું કરવાને કરે છે?" સાંભળઃ—

ગીતિ–દીપક પ્રભાવ પેખે, તો પણ તેમાં પતંગ જઈ પડતોઃ
પરિણામે તે પોતે, નિજ કાયાનો વિનાશ ઝટ કરતો.

"મારો ધણી મહા તેજસ્વી પુરૂષ છે તેની સાથે બગાડીને કોઈ સુખી થયો નથી. એ કેવા છે તે તું જાણે છે? એણે પ્રચંડ ભુજરૂપી દંડ ધરનાર સર્વ શત્રુ રાજાઓનો પ્રતાપ એક ક્ષણમાં હરી લીધો છે, તે તારા જેવા વૈશ્યની સાથે લડાઈમાં ઉતરવાને શરમાય એમ છે. માટે મારા ધણિયે જે સંદેશો કહાવ્યો છે તેને માન આપીને કોટ ચણાવવાનો આદર તું મૂકી દે. અને મારૂં કહ્યું માને તો તારી આ બધી સાહેબીનો ઉપભોગ તારાં સગાં વ્હાલાં સહિત તું કર."

આવું સાંભળીને જગડૂ જે સામાનાં મન વરતી લેવામાં કુશળ હતો તે બોલ્યો કે, કોટ ચણાવાનું કામ મેં આદર્યું છે તે પૂરૂં કરીશ, તારા ધણીથી કાંઈ ડરતો નથી.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્ર સમ કાન્તિવાળા જગડૂ શાહ ભણીથી તિરસ્કાર પામીને તે સંદેશહારી પોતાના ધણી પાસે જઈ પ્હોંચ્યો અને જે બન્યું હતું તે સર્વ તેને કહી સંભળાવ્યું.

આણી મગ જગડૂ શાહ સમઝ્યો કે વડાની સાથે વેર બંધાયું, એટલે પૂરી તૈયારી રાખવી જોઇએ. તે ઉપરથી તે અણહિલપુર ગયો અને પ્રશસ્ત (ઉમદા) નરેશ્વર શ્રી લવણપ્રસાદને ભેટ કરી. ચૌલુક્યકુલદીપક, જગડૂને સારી પેઠે ભેટીને મળ્યો, અને પોતાની પાસે વરાસને બેસારી તેનો આદરસત્કાર કરી પૂછ્યું કે "હે કૃતિન્! તમારા સકલ કુળમાં ક્ષેમ

કુશળ છે? અને ભદ્રપુરમાં સર્વ સારી પેઠે છે? અમારા નિર્દેશ વિના ઓચિંતું તમારે અહિં શા કારણસર આવવું થયું? અહો સદ્‌ગુણરાજમાન્! મુમુક્ષુનું ચિત્ત જેમ સુસમાધિથી સ્થિર રહે છે, ધરાતલ જેમ મેરૂ પર્વતથી સ્થિર રહે છે તેમ મારૂં રાજ્ય તમારા થકી ત્યાં સ્થિર વિરાજે છે."

રાજાનું આવું કહેવું સાંભળીને જગડૂ પોતાના હૃદયમાં અતિ આનંદ પામતો સર્વ સભા સાંભળતાં બોલ્યો કે, "અહો મહારાજા! આપ સર્વ શત્રુઓનો નાશ કરવાવાળા સમર્થ આ પૃથ્વી ઉપર સત્તા ચલાવો છો તો પછી મારા કુળની તથા ભદ્રેશ્વરની કુશળતા હોય એમાં શી નવાઈ છે? તો પણ મારે કહેવું જોઇએ કે, એક અતિ ક્રોધી એવો પીઠદેવ રાજા આપની આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરે છે. અહો દેવ! પ્રજાના આનંદને માટે જ આપનો ઉદય થયો છે, અને આપનો પ્રભાવ પ્રતિ દિવસ વધતો જાય છે, એવા સૂર્ય સમાન આપની સ્પર્ધી ધુંધુંરાજારૂપ તે કરીને આપની અવજ્ઞા કરે છે. વળી જેમ જળનો પ્રવાહ નદીના તટને તોડી નાંખે છે તેમ ચૌલુક્ય વંશના આભરણરૂપ શ્રી ભીમદેવ મહારાજે પૂર્વે ચણાવેલો ભદ્રેશ્વરનો દુર્ગ તેણે પાડી નંખાવ્યો છે, અને મને એવી ધમકી આપી છે કે જો કોઈ કાળે ગધેડાને માથે બે શીંગડાં ઉગે તો તું આ ઠેકાણે સુંદર દુર્ગ ચણાવી શકે. આ ઉપરથી હું મારી પ્રતિજ્ઞા પાળવાને સારૂ આપની પાસે ઉતાવળો આવ્યો છું, માટે ક્ષત્રિયના મહાન્ છત્રીશ કુળમાં ઉત્પન્ન થયલા સુભટોની સેના સાં રાખવા માટે અપાવો."

એટલે લવણપ્રસાદે માગ્યા પ્રમાણે સેના તેને આપી, અને તે લઇને જગડૂ ભદ્રેશ્વર નગરમાં આવી પ્હોંચ્યો. આ સમાચાર પીઠદેવે સાંભળ્યા એટલે તે પોતાનું સ્થાન છોડીને કોણ જાણે ક્યાંય જતો રહ્યો! અહિં જગડૂ શાહે કોટ ચણાવવા માંડ્યો. પણ એમ કહેવાય છે કે દિવસે જેટલો ભાગ તૈયાર થાય તેટલો ભદ્રદેવ રાત્રે તોડી નાંખતા હતા. એટલા માટે તેને રીઝવવા સારૂ તે ભદ્રદેવનું તેણે કોટ ઉપર સ્થાપન કરાવ્યું. છ માસમાં કોટ પૂરો ચણાઈ રહ્યો, એટલે તેણે રાજાનું સૈન્ય પાછું વિદાય કર્યું.

આ પાસ પીઠદેવ પણ ભયથી કહિં પણ ટકી શક્યો નહિ, એટલે તેણે જગડૂની સાથે સલાહ કરી. એક પ્રસંગે તે ભદ્રેશ્વર આવ્યો સાં જગડૂ શાહે તેની સારી આગતાસ્વાગતા કરી અને ચોગરદમ ઉંડી ખાઈથી વીંટળાયલો એવો પર્વત સમાન દુર્ગ તેને દેખાડ્યો. જગડૂ શાહે કોટના એક ખૂણામાં પથ્થરનો ગધેડો બનાવી રાખ્યો હતો, તેને માથે સોનાનાં બે શીંગડાં જડાવ્યાં હતાં, અને બીજી ગોઠવણ પણ પીઠદેવની માનું અપમાન થાય

એવી કરાવી રાખી હતી કે જેથી તે જોઇને પીઠદેવ અતિશય સંતાપ પામી ત્રાસ ગયો અને તેના મ્હોંમાંથી લોહીની ઉલટી થવા લાગી તેથી તેના પ્રાણ ગયા.

આ વાત સિંધુરાજના જાણવામાં આવી, એટલે તે પણ ડરી ગયો અને જગડૂને માનદાનથી પ્રસન્ન કર્યો.

જગડૂ શાહે ધર્મકાર્ય કરાવ્યાં, તેમાં તેણે મ્લેચ્છ પાસેથી મેળવેલા ધન વડે મસ્જીદ[1] ચણાવી હતી એમ લખ્યું છે; તે સાથે વળી લખવામાં આવ્યું છે કે, ચૌલુક્ય રાજાના લશ્કરની સાહાય્યથી જગડૂ શાહે નિરંકુશ મોગલોને જિતી લઇને જગત્‌માં સ્વાસ્થ્ય સ્થાપ્યું.[2]

આ સમયે મોગલોના વારંવારના હુમલાથી ભરતખંડનો વાયવ્ય કોણનો અને ઉત્તરનો ઘણો ભાગ તેમ જ પશ્ચિમ ભણીનો કેટલોક પ્રદેશ ખેદાનમેદાન થઈ ગયો હતો. દિલ્લીના સુલતાને તે પ્રદેશની રક્ષા માટે પોતાના સૂબેદાર મૂકયા હતા, તેઓએ ત્યાંના ધણી થઈ પડવાના પ્રયત્નમાં ચલાવેલી ચાલચલગતથી રૈયતને ઘણી હેરાનગતિ થઈ છે. ભોળા ભીમ, પૃથ્વીરાજ ચોહાણ, અને જયચંદ્ર આદિ જેમ માંહોમાંહે લડીને નિર્બળ થઈ જવાથી શાહાબુદ્દીન-ગોરી આદિ મ્લેચ્છો ભરતખંડમાં રાજ્ય મેળવી લેવાને ફાવી ગયા;[3] તેમ જ આ ગજનીના રાજ્યકર્ત્તાઓના સામા બીજા મ્લેચ્છો થયા, તેથી તેમની તથા તેમની સાથે દેશની ખરાબી કેવી રીતે થઈ અને મોગલો તેમના ઉપર કેવી રીતે ફાવી ગયા તે જાણવાને તે પ્રસંગનો વૃત્તાન્ત જેમણે વાંચેલો હશે તેમના સમજવામાં સારી પેઠે આવેલું હોવું જોઇયે કે, સિંધુની પશ્ચિમ ભણીનો પ્રદેશ તેઓ દબાવી પડ્યા હતા, અને તેમનો અવરજવર અને હુમલા આસ-પાસના મુલકો ઉપર થતા હતા.

આ સમયે ભદ્રેશ્વર એ કચ્છનું મોટું બંદર હતું; ત્યાંના વ્યાપારિયો ઘણા છેટેના દેશો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. ત્યાંનાં વ્હાણ સમુદ્ર કિનારાના દેશો ભણી જતાં હતાં, અને તે દેશનાં વ્હાણ કચ્છ ભણી આવતાં હતાં.

---

1 मसीतिं कारयामास षीमलीसंज्ञितामसौ ॥
भद्रेश्वरपुरे म्लेच्छलक्ष्मीकारणतः खलु ॥ ६ ॥ ६४ ॥

2 चौलुक्यनृपचक्रेण मुद्गलांश्च निर्गलान् ॥
विजित्य जगति स्वास्थ्यं व्यतनोद्* व्यक्तविक्रमः ॥ ६६.

3 જુઓ પાછળ પૃષ્ઠ ૩૦૫ થી ૩૦૮.

* શાસ્ત્રી પ્રભાશંકરની જગડૂ ચરિત્રની પ્રતિ જે અમે જોઈ છે, તેમાં વ્યતનોદિતિ એવો પાઠ છે અને ડા. બુહ્લર વ્યતનોદ્વ્યક્ત એવો પાઠ આપે છે

જગડૂ શાહ[1] એક મોટો વેપારી હતો. તેનાં વ્હાણ પરદેશ જતાં હતાં, અને મ્લેચ્છોની સાથે વેપાર કરીને તેમની પાસેથી પણ એણે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મોગલોના થતા હુમલા તેણે લવણપ્રસાદ અને વીરધવળની ફોજની મદદથી અટકાવી, તેમનું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય એવો પણ સંભવ જણાય છે. આ વેળાએ સોમનાથ–દેવપટ્ટન બંદર સાથે પણ મ્લેચ્છોનો

---

૧ જગડૂ કચ્છ માહેના હવણાંના મુનરા તાલુકાના ભદ્રેશર (મૂળના ભદ્રેશ્વર વેલાકૂલ બંદર) ગામનો રહેવાશી હતો. સર્વાનંદસૂરિયે "શ્રી જગડૂ ચરિત" નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તે રા બ. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં પ્રારભમાં ઉપોદ્ઘાત, પછી ભાષાંતર, પૂરવણી અને ત્યારપછી સસ્કૃત મૂળ કાવ્ય એ પ્રમાણે ક્રમ રાખ્યો છે. મૂળમાં આવેલી સર્વ પ્રસિદ્ધ જગ્યાઓ તથા માણસો વિષેનો ખુલાસો ડા. બૂલરના ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ અંક ૧ પ્રમાણે તથા તે ઉપરાંત બહુ શ્રમ લઈને રચ્યો છે. તેમાં જગડૂની વશાવળી નીચે પ્રમાણે છે –

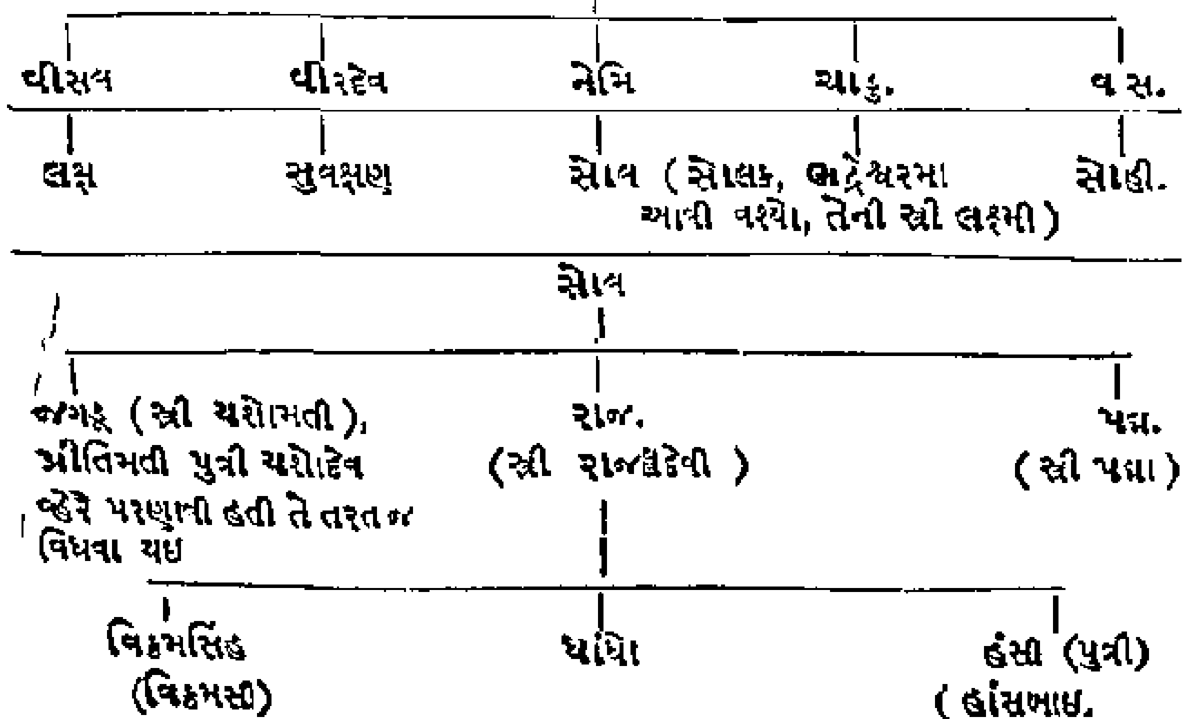
વિયદ્દ (શ્રીમાળી વાણિયો)

(જેણે કૂવા, વાવ, અન્નસત્રો, દેરાસર, અને પરબો બધાવ્યાં તથા સંઘની સેવા કરેલી હતી)

વરણાગ.

(કથા નગરી જે હવણાં કથકોટ કહેવાય છે તેમા રહેતો હતો એ સંઘ કઢાડીને શત્રુંજય તથા રૈવતાચળ(ગિરનાર)ની યાત્રા કરી આવ્યો હતો)

વાસ.



પુરોહિત સોમેશ્વર નામે કવિ સારો વિદ્વાન્ હતો; તેના વિષે આગળ લખવામાં આવશે. સોમાદિત્ય, કમળાદિત્ય, નાના પંડિત ઇત્યાદિ ૧૦૮ પંડિતો એના દરબારમાં હતા. પરદેશના કવિ આવે તેમની પરીક્ષા કરીને જેની જેવી યોગ્યતા તેનો તે પ્રમાણે સત્કાર થતો હતો.[1]

મહારાજાને છાજતી સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ થઈ, એટલે એક સમયે વસ્તુપાળ અને તેજપાળે વીરધવળને વિનતિ કરી કે દેવ ! આપે આ ગૂર્જર ધરતી સ્વાધીન કરી લીધી, બીજા દેશના રાજાઓને ખંડિયા રાજા બનાવી દીધા, એટલે હવે સર્વ પ્રકારે આપની મહારાજાની પદવીની યોગ્યતા થઈ ચૂકી, તો હવે કોઈ સારૂં મુહૂર્ત જોઇને "મહારાજાધિરાજપદ" ધારણ કરવાનો અભિષેક કરવાનો ઉત્સવ કરિયે. આવું મંત્રિયોનું કથન સાંભળીને વીરધવળ બોલ્યોઃ—

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा त्रिविधैर्मखैः ।
अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥

સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વી જિત્યા વિના, ત્રિવિધ યજ્ઞો કર્યા વિના, યાચકોને ધન આપ્યા વિના હું રાજા કેમ થાઉં? મારે તો મારૂં "રાણા"નું પદ ઠીક છે.

વીરધવળની ભલમનસાઈની એક વાત એવી છે કે, તે એક સમયે ગ્રીષ્મ ઋતુની રાત્રિયે ચન્દ્રશાળામાં સૂતો હતો, અને એક ખવાસ તેના પગ ચાંપતો હતો; તેણે તેના પગની આંગળિયે રત્નજડિત અંગુઠી પ્હેરેલી હતી તે કહાડી લીધી. વીરધવળ જાગૃત સ્થિતિમાં હતો તેથી તેના જાણવામાં આવ્યું તો ખરૂં પણ તે બોલ્યો નહિ, અને સવાર થતાં ભંડારી પાસેથી તેવી જ બીજી અંગુઠી મંગાવીને પ્હેરી લીધી. રાત્રે તે સૂતો એટલે પેલો ખવાસ જઇને નિત્ય પ્રમાણે પગચંપી કરવા લાગ્યો, અને તપાશીને જુવે છે તો પ્રથમના જેવી જ બીજી અંગુઠી તેના જોવામાં આવી તેથી તે વિચારમાં પડી ગયો. તેવામાં વીરધવળે હસતાં તેને કહી દીધું કે ભાઈ! એ અંગુઠી હવે લેતો નહિ, કાલે એક કહાડી લીધી તેની કાંઈ ચિન્તા નહિ. આવું તેનું વચન સાંભળતાં જ તેને જાણે વજ્રઘાત થયો હોય એમ ભયભીત થઈ ગયો, કેમકેઃ—

(ગીતિ)

હસતો પણ નૃપ હણશે, સ્પર્શ કરંતો કરિવર પણ હણશે,
દુર્જન માન દિયંતો, ફૂંકતો પણ ભુજંગ તો હણશે.

વીરધવળ આ ખવાસની ગભરાટભરેલી સ્થિતિ જોઇને બોલ્યો કે, તારે ગભરાવું નહિ. તને આવી આદત પડી છે તેમાં અમારો જ વાંક છે.

[1] શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ. ગુ. ભ. પૃ. ૧૩ મું

જો દરબારમાંથી તને પૂરી જીવાઈ મળતી હોય તો તારું મન આવાં ખોટાં કામ કરવા ઉપર લલચાય નહિ. હવેથી તને બેસવાને એક ઘોડો આપીશું અને અધ લાખની તારી જીવાઈ કરી આપીશું. આવું સાંભળીને તે બહુ રાજી થયો, અને પોતે કરેલા અયોગ્ય કામને લીધે મુંઝાવા લાગ્યો. વીરધવળ આ પ્રમાણે ક્ષમાવાળો હતો તેથી જગતમાં તેનાં વખાણ થતાં હતાં, અને તે ઘણો દયાળુ હતો એમ લોક કહેતા હતા.

વીરધવળ દિવસે દિવસે વધારે પ્રબળ થવા લાગ્યો. તેના બુદ્ધિશાળી મંત્રિયો પણ લોક રાજી રહે એવું વર્તન કરવા લાગ્યા. એવામાં દિલ્હીથી તેમનો મોકલેલો હેરક આવી પ્હોંચ્યો. તેણે આવીને વસ્તુપાળને કહ્યું કે, મોજઉદ્દીન પાદશાહનું લશ્કર પશ્ચિમ દિશા ભણી કૂચ કરતું ચાલ્યું છે, ચાર પ્રયાણ થઈ ગયા છે; આબુને રસ્તે આવવાનો તેનો મનસૂબો જણાય છે અને તેની દૃષ્ટિ ગૂજરાત ઉપર છે, માટે તમારે ચેતતાં રહેવું જોઈયે. આ ખબર સાંભળતાં જ વસ્તુપાળ તેને રાણા પાસે લઈ ગયો અને બધી હકીકત સાંભળીને રાણો બોલ્યો કે, "મંત્રીશ ! મ્લેચ્છો ઘણા બળિયા છે; તેમણે ગર્દભી વિદ્યા જેણે સિદ્ધ કરી લીધેલી એવા ગર્દભભિલ્લનો પરાભવ કર્યો છે; જેમણે નિત્યે સૂર્યબિંબમાંથી નીકળતા તુરંગમથી રાજ્યધાની ચલાવનાર શિલાદિત્યને પણ પીલ્યો છે; સાતસેં યોજનના વિસ્તારવાળી ભૂમિના પતિ જયચંદ્રને પણ તેમણે હણી નાંખ્યો છે; જે પૃથ્વીરાજે વીશ વીશ વાર શાહાબુદ્દીન સુરત્રાણને ઝાલીને મૂકી દીધેલો તેવાને પણ તેઓએ પકડી લીધો છે. એવા એ દુર્જય છે તો આપણે કેમ કરવું?" વસ્તુપાળ બોલ્યો કે "મને તેમની સામો જવાની આજ્ઞા કરો, એટલે હું સમયને અનુકૂળ આવે એમ કરીશ."

પછી સારા સારા એક લાખ અશ્વાર લઈને તેણે મ્લેચ્છોની સાથે પ્રયાણ કર્યું. ત્રીજે પ્રયાણેથી તેણે આબુનો નાયક ધારાવર્ષ જે ગૂજરાતનો માંડલિયો રાજા હતો તેની પાસે પોતાનો હેરક મોકલ્યો, અને કહેવરાવ્યું કે મ્લેચ્છોની સેના જેવી આબુને રસ્તે આવે તેવી તેને અંદર પ્હેસવા તો આવવા દેજો અને પછવાડેથી ઘાંટી રોકી લેજો. એવી રીતે આબુના માર્ગમાં યવનની ફોજ અંદર પેઠી અને જેવું તેમણે થાક ખાવાને મેલાણ કર્યું કે તરત જ પછવાડેથી ધારાવર્ષે તે ઘાંટી રોકી લીધી. આગલી બાજુએથી વસ્તુપાળે તેના ઉપર હુમલો કર્યો, અને જાણે બીજો કાળ ન હોય એવો જાતે તેમના ઉપર તૂટી પડ્યો, ને એવી કાપાકાપી ચલાવી કે, યવનની ફોજમાં ત્રાસ ત્રાસ વર્તાઈ ગયો, ખૂમરાણ થઈ પડ્યું કેટલાક દાંતે પોચા કરડવા લાગ્યા, કેટલાક તોબા તોબા પોકારવા લાગ્યા, નાસમનાસા કરવા લાગ્યા, પણ વસ્તુ-

પાળે કોઇને છોડ્યા નહિ. કહે છે કે, તેણે ત્યાં જ એક લાખ માણસોને કાપી નાંખ્યા અને તેમનાં માથાંનાં ગાડાં ભરીને વસ્તુપાળ પાછો વળ્યો અને પોતાના ધણીને આવીને નમ્યો.

રાણો તેના આ પરાક્રમથી ઘણો રાજી થયો, અને તેનાં સારાં વખાણ કર્યાં કે, "તમે આવું મહાભારત કામ કરી આવ્યા, છતાં તમે કાંઈ બડાઈ હાંકતા નથી, વિકટ આટોપ રાખતા નથી, ઉચું મુખ કરીને અભિમાન ધારણ કરતા નથી, ગર્વથી ધરતી ઉપર થણુથણાટ કરી રહ્યા નથી, અવજ્ઞા પ્રદર્શિત કરીને કોઇના ઉપર નજર ફેરવતા નથી, પણ આ યુદ્ધસાગર જે ઓળંઘી જવાને માટે ઘણો જ વિકટ તેમાં પાર પડીને તમે એકલાએ જ આ પૃથ્વીતળને વિષે ધવલ કીર્ત્તિનો ભાર માથે ધારણ કર્યો છે." આ પ્રમાણે તેનાં વખાણ કરીને ઉત્તમ પારિતોષિક આપ્યું. પછી વસ્તુપાળ પોતાને ઘેર આવ્યો એટલે તેને માન આપવાને એટલા બધા લોક આવ્યા અને તેને પુષ્પે વધાવવા અને તેના ગળામાં પુષ્પમાળા આરોપવાનો એવો સમારંભ થયો કે ફૂલનો એક હાર એક દ્રમ્મ વિના મળી શકતો ન્હોતો.

નાગપુરમાં સાધુ દેલ્હા કરીને હતો, તેનો પુત્ર સાધુ પૂનડ નામે હતો, તેને મોજઉદ્દીન સુરત્રાણની બીબિયે પોતાનો ભાઇ કર્યો હતો, તે અશ્વપતિ, ગજપતિ અને નરપતિ સર્વેને માન્ય થઈ પડ્યો હતો. તેણે સંવત્ ૧૨૭૩ ઇ. સ. ૧૨૧૭ માં બંબેરપુરની રાજ્યયાત્રા કરી હતી. તે સંવત ૧૨૮૬ માં એટલે ઇ. સ. ૧૨૩૦ માં યાત્રા કરવાને મોજઉદ્દીનની આજ્ઞા લઇને નાગપુરથી નીકળ્યો. તે પોતાની સાથે ૧૮૦૦ ગાડાં, ઘણા બળદ આદિ લઇને મોટા દબદબાથી તે માંડલ્યપુર સુધી આવ્યો. તેજપાળ તેની સામો ગયો અને તેને ધોળકે લઈ આવ્યો. વસ્તુપાળ પણ સંઘની રજનો લાભ લેવાને સામો ગયો. બધાંને ઘેર લાવી જમાડી બહુ સંતોષ્યા અને સર્વેની આગતાસ્વાગતા કરીને બધાંને પ્હેરામણી આપી. સંઘનું પ્રતિપાલન કરવાથી ઘણું પુણ્ય થાય છે એમ સમજીને સંઘવાળાની સર્વ પ્રકારે રૂડી ચાકરી કરી, તે એટલે સુધી કે, સંઘના પ્રત્યેક જણનું તેજપાળે અર્ઘપાદ્યપૂજન કર્યું. પછી વસ્તુપાળ નાગપુરના સંઘવી પૂનડની સાથે શત્રુંજય ગયો. તેને ત્યાં સારી રીતે યાત્રા કરાવી. પૂનડ પછી ત્યાંથી નાગપુર ગયો, અને વસ્તુપાળ ધોળકે પાછો આવ્યો.

મોજઉદ્દીનની માનું યાત્રા (હજ) અર્થે પ્રયાણ

પૂનડ પાછો ગયો ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે મોજઉદ્દીન પાદશાહની મા મક્કે હજ કરવા જવા માટે ખંભાતમાં આવી, અને એક મુસલમાન વ્હાણ-

વટીને ઘેર ઉતરી. આ વાત કોઈ એક હેરકે મંત્રીને કહી. ત્યારે વસ્તુપાળે તેને આજ્ઞા કરી કે તે પાછી જળમાર્ગે યાત્રા કરવા જાય ત્યારે મને ચેતાવજે. આ સૂચના પ્રમાણે તે જવા નીકળી, એટલે તેને ખબર આપી. તે સાંભળીને તેણે પોતાના કૌલિકો(કોળિયો)ને મોકલીને બુઢ્ઢી મમા પાસે જે કંઈ હતું તે સર્વ લૂંટી લેવરાવ્યું, અને તે સર્વ સાચવી રખાવ્યું. આવો મોટો બનાવ બન્યો તેથી પેલો વ્હાણવટી રોતો રોતો મંત્રી પાસે આવીને ફરિયાદ કરવા લાગ્યો કે, અમારા યૂથની એક વૃદ્ધ ડોશી હજ કરવા જતી હતી તેને તમારા પાદરમાં જ લૂંટારાઓએ લૂંટી લીધી છે. વસ્તુપાળે અજાણ્યા થઇને પૂછ્યું કે, એ ડોશી કોણ છે? નૌવિત્તકે કહ્યું કે એ તો મોજઉદ્દીન સુરત્રાણની મા છે, અને સર્વને માન્ય છે. આ વાત સાંભળીને મંત્રીયે માયાપ્રયોગ કર્યો ને ઘણી હણોહણ કરી મૂકી અને પોતાના સર્વ માણસોને ધમકી આપીને કહ્યું કે આ લૂટનો માલ ગમે તેમ કરીને તાબડતોબ આણી આપો. એમ કહીને બુઢ્ઢી મમાને તે આગ્રહપૂર્વક પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યો અને સારી રીત તેની આગતાસ્વાગતા કરી. પોતાને ઘેર રાખી, પછી લૂંટમાં તેનો જે જે માલ ગયો હતો તે સર્વ આણીને રજુ કરાવી દીધો. આથી એ બુઢ્ઢી મમ્મા બહુ રાજી થઈ.

પછી વસ્તુપાળે તેને કહ્યું કે—“માજી ! તમે મક્કે હજ કરવા જાઓ છો, તો હું તમને એક આરસપ્હાણનું તોરણ ઘડાવી આપું છું.” એમ કહીને તેને રોકી, અને તાબડતોબ તેવું તોરણ તૈયાર કરાવ્યું. તે તેના દેખતાં બરાબર મેળવીને પાછું છૂટું કરી નાંખ્યું; અને સૂત્રથી બાધીને તેને આપ્યું, અને તે ગોઠવવા સૂત્રકારોને તેની સાથે મોકલ્યા. તેમ જ મક્કે જવાના ત્રણ માર્ગમાંથી જે માર્ગે જવાની ડોશિયે ઇચ્છા જણાવી, તે માર્ગનો તેણે પાકો બંદોબસ્ત પણ કરાવી આપ્યો, અને સાથે પુષ્કળ ધન આપ્યું. ડોશી મક્કે પ્હોંચી એટલે પેલું તોરણ સૂત્રકારોએ બરાબર ગોઠવીને મસ્જીદને દ્વારે બાંધ્યું. દીપ-તૈલાદિ પૂજા કરી અને રાણાના ભણીથી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. નાના પ્રકારનાં દાન કર્યાં, આથી તેનો ઘણો યશ વધ્યો.

ડોશી ત્યાંથી પાછી ફરીને ખંભાત આવી, એટલે વસ્તુપાળે તેનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો ને પોતાને હાથે તેનું ચરણપ્રક્ષાલન કર્યું. પછી તેની ભક્તિપૂર્વક પરોણાગત કરી, અને દશ દિવસ રાખી. પછી તે દિલ્લી જવાને તૈયાર થઈ, એટલે મંત્રીયે કહ્યું કે—“માતા! જો આજ્ઞા હોય તો હું આપને મૂકવા સાથે આવું.” સુરત્રાણમાતા બહુ પ્રસન્ન થઈ અને બોલી કે—“ત્યાં તો મારૂં રાજ્ય છે, માટે તમે સુખે મારી સાથે ચાલો.” આ પ્રમાણે

પરવાનગી મળી, એટલે તેણે વીરધવળની આજ્ઞા લીધી અને પાંચસે ઘોડા, વછેરા તથા વસ્ત્રગંધાદિ લઈને સાથે ચાલ્યો.

દિલ્લી પાસે આવવાનો સમય થયો, તેની સુરત્રાણને ખબર મળી કે માતા પાછાં પધારે છે, એટલે તે સામૈયું કરીને આવ્યો અને માતાને પૂછ્યું કે "યાત્રા રૂડે પ્રકારે થઈ?" ત્યારે તે બોલી કે—"દિલ્લીમાં તારા જેવો શાહજાદો છે અને ગૂર્જરધરામા વસ્તુપાળ જેવો બીજો દીકરો છે, તો પછી મારી યાત્રા સુખદ કેમ ન થાય?" પાદશાહે કહ્યું કે—"તે વસ્તુપાળ ક્યાં છે? તેમને અહિં કેમ તેડી લાવ્યાં નથી?" માતા કહે કે "હું તેડી લાવી છું અને તે અહિંથી બે ગાઉ ઉપર છે." એમ કહી અશ્વપાળ મોકલીને તેને પોતાની પાસે તેડાવ્યો.

વસ્તુપાળે આવીને પાદશાહને નજર મૂકી પ્રણામ કર્યો. એટલે પાદશાહ તે પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો કે—"અમારાં માતાજી તમારાં બહુ વખાણ કરે છે, તમે એમની સારી ચાકરી કરી છે, તો મારી એમ ઇચ્છા છે કે તમે મારી પાસેથી કાંઈ માગી લ્યો."

ત્યારે વસ્તુપાળ બોલ્યો કે—"મારે કશાની ખામી નથી, એટલે બીજું તો કાંઈ માગી લેવાનું નથી, પણ જો આપની ઇચ્છા હોય તો એક માગણી કરૂં છું અને તે એ છે કે—આપે ગૂજરાતના રાજા સાથે સંધિ રાખવો, એટલે કે અમારી ગૂર્જરધરા ઉપર કોઈ વાર પણ લ્હડાઈ કરવી નહિ. અને બીજું એ માગું છું કે મમ્માણી ખાણમાંથી પાંચ પથરા મને લેવા દેવા."

તરત જ પાદશાહે પ્રસન્ન થઈને વસ્તુપાળની એ બન્ને માગણી માન્ય રાખી, અને મૂલ્યવાન્ પોશાક આપીને તેને વિદાય કર્યો. પૂનડે પાંચે પથરા પછવાડેથી મોકલી દીધા. તે શત્રુંજય આદિ તીર્થમાં વપરાયા.

પછી વસ્તુપાળ ધોળકે આવ્યો અને પોતાના સ્વામીને નમન કરીને કાંઇ પણ અભિમાન બતાવ્યા વિના સર્વ વૃત્તાંતથી જાણીતો કર્યો. તે સાંભળીને વીરધવળ ઘણો રાજી થયો અને દશ લાખ સુવર્ણ તેને તુષ્ટિદાનમાં આપ્યા. પણ મંત્રી એવો દાનેશ્વરી હતો કે પોતાને ઘેર પ્હોંચતા સુધીમા તે દાન કરી દેવામાં વાપરી નાંખ્યા. આવો પ્રસંગ જોઈ એક કવિએ કહ્યું કે:—

ગીતિ—"દ્વિજરાજ એક દેખી, સંકોચાઈ કમળ તુરત જાય;
દ્વિજરાજ લક્ષ પેખી, વિકાસી તુજ કરકમળ જ દીપાય."

"એકજ દ્વિજરાજ (ચન્દ્ર) દેખીને કમળ તુરતજ સંકોચાઈ જાય છે, પણ હે વસ્તુપાળ! તારા હાથરૂપી કમળને તો એથી ઉલટું થાય છે તે સંકો-

ચાઈ જવાને બદલે એક લાખ દ્વિજરાજ(બ્રાહ્મણો)ને દેખતાં છતાં તે વિક-સિત થઇને દેદીપ્યમાન થાય છે."

વળી વસ્તુપાળ કેવો છેઃ—

ગીતિ—અરિ ઉર ઉચ્ચાટ કરવા, શ્રી આકર્ષી નિજ કર ગ્રહી લેવા;
નૃપમનહૃદય વશ કરી લે, ઉત્તમ ને સિદ્ધ મંત્ર છે એવા.

આવાં તેનાં વખાણુ થતાં સાંભળીને તે પોતે ઉત્તમ હતો, માટે લજ-વાઈને નીચું જોવા લાગ્યો. તે વેળાએ મહાનગરવાસી નાનાક કવિએ કહ્યું કેઃ—

કવિત્ત—"એકજ તું અવનીમાં દાન તણો દેવાવાળો,
એમ તારે વિષે વાણી, સજ્જનો ઉચ્ચારે છે;
સાંભળતાં આવાં વેણુ, લાજ તો લાગે છે તુંને,
તેથી તું ભુવનતળ નજરે નિહાળે છે.
સરસ્વતી મુખશોભા, દેનાર ઓ વસ્તુપાળ!
એનું એક કારણ તો, મને એમ ભાસે છે;
તારા જેવો દાનશીલ, બળી તો પાતાળ વસ્યો,
તેને અહીં આણવાને, ભૂમિમાં તકાસે છે."

સાર પછી કૃષ્ણનગરીના કવિ કમળાદિત્યે પ્રકારાન્તરે કહ્યું કેઃ—

કવિત્ત—ચલા એવી લક્ષ્મી જેવી, સાગફ્લા કરી દીધી,
અર્થિનો સંયોગ એ તો પામી એવા કારણે;
પરિણામ એ થયો કે, કીર્ત્તિરૂપી પુત્રી જાઈ,
એની શી ક્હે'વાની વાત! રહી એ તો બારણે.
ત્રણ ભુવન ક્હેવાય, સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ,
તેની માંહ ઠેર ઠેર, ભટકતી ગાજે છે;
એવી એની વાત સુણી, લાજના માર્યા જનો તો,
લાજ માંહે લપેટાઈ, નીચુ ધાલી લાજે છે.

વીરમ અને વીસલ

વીરધવળ રાણાને બે કુમાર હતા, તેમાં એકનું નામ વીરમ હતું અને બીજાનું નામ વીસલ હતું. શૂર પુરુષોમાં વીરમનાં વખાણુ થતાં હતાં. વર્ષાકાળમાં એક દિવસે આકાશમાં વિજળીનો ઝબકારો થયો, તેથી તેણે જાણ્યું કે—વિજળી મારા ઉપર પડશે. તેથી તેની સામે તરવાર ખેંચી ક્હાડી. ધોળકામાં વૈષ્ણવોમાં એવો રિવાજ હતો કે એકાદશીને દિવસે તેઓ એક-ઝાડ નીચે જઇને જેની જેવી શ્રદ્ધા તે પ્રમાણે તે એકસો આઠ (૧૦૮) દમ્મ

કે બોર, કે આમળાં લાવીને મૂકતા હતા. વીરમે તે દિવસે ત્યાં જઇને એક સો આઠ દ્રમ્મ મૂક્યા. ત્યાર પછી ત્યાં એક વાણિયો હતો, તેણે ૧૦૮ મોતી[1] મૂક્યાં. આવું પોતાના કરતાં તેનું અધિક કૃત્ય જોઇને વીરમને ક્રોધ ચ્હડ્યો, અને બોલ્યો કે—"અલ્યા બકાલ! તું અમારાથી અધકું કેમ મૂકે છે?" એમ કહીને તેના ઉપર તરવાર તાણી, એટલે તે જીવ લઇને નાઠો. તે વીરધવળની રાજસભામાં જઇને એકદમ અંદર પેશી ગયો. વીરમ પણ તેની પછવાડે ધાયો, એટલે કોલાહલ થઈ રહ્યો. એથી આ વાત વીરધવળના જાણવામાં આવી. આગળ વાણિયો અને પાછળ વીરમ, એમ તેની સમક્ષ થઈ ગયા; એટલે રાણાએ વીરમને ધમકાવીને કહ્યું કે—"અરે! ઉદ્ધત! આ તું શું કરે છે? તારાથી એ વાણિયાએ અધિક કર્યું, તેમાં તારા બાપનું શું ગયું? તું શું અમારો ન્યાય જાણતો નથી? જા, નીકળ મારા દરબારમાંથી તારૂં કાળું મ્હોં અને ફરીને બતાવીશ નહિ; વાણિયા તો મારો જંગમ ભંડાર છે. હું બેઠો છું ત્યાં સુધી એનું નામ કોણ લે એમ છે? જોઉં તું ખરો." આ પ્રમાણે તેનો તિરસ્કાર કરીને તેને વીરમગામ ગ્રાસમાં આપીને ત્યાં મોકલી દીધો. વિરમ કોણિક કુમારની પેઠે લજ્જા પામતો, પિતાથી ધિક્કાર પામેલો, જીવતાં જ મુવા સરખો થઇને વીરમગામમાં જઈને રહ્યો. તેને બાપના ઉપર ઘણો ક્રોધ ચડ્યો, પણ કરે શુ?

વીરમ વડો હતો, અને વીસલ તેનાથી ન્હાનો હતો, પણ તે ડાહ્યો ને સમજુ હતો, તેથી વીરધવળની તેના ઉપર કૃપા હતી, અને તેના ઉપર તે સદા પ્રસન્ન રહેતો હતો. વીસલનામા વિક્રમના જેવા ઉત્તમ ગુણ હતા. વસ્તુપાળનું વલણ પણ વીસલ ઉપર હતું. વસ્તુપાળ જાણતો હતો કે વીરમ લાઠિયો છે, તેથી એનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નહિ; કેમકે કોઈ વેળાએ કોણ જાણે શુંએ કરી નાંખશે એવી તેના વિષે ધારતી રહેતી હતી. તેથી રાજ્યસૈન્ય પણ સાવચેત રાખવામાં આવતું હતું.

આવા સમયમાં વીરધવળને મ્હોટો વ્યાધિ થયો. એ વાત વીરમના જાણવામાં આવી. એટલે તે તેને જોવા આવવાને મિષે ધોળકામાં આવ્યો. વસ્તુપાળ તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયો, અને તેણે ઘોડા, હાથી, રાજભંડાર, આદિ ઠેકાણે પાકી ચોકશી રખાવી, અને પોતાના ખરા વિશ્વાસુ માણસો હતા, તેમને જોખમવાળે કારખાને મૂકી દીધા; એટલે વીરમનુ કાંઈ ચાલ્યું નહિ. ધોળકામાં પોતાનું સૌધ (મ્હોટું મંદિર) હતું, તેમાં જઇને વીરમ રહ્યો. ત્રણ દિવસ મંદવાડ ભોગવીને વીરધવળ દેવ થયો. પ્રજા શોકસમુદ્રમાં પડી, નગરમાં હડતાલ પડી.

---

[1] પ્રોફેસર મ. ન. દ્વિવેદી "આલુ" લખે છે, જુઓ પૃ. ૨૨૫.

એ સંધિમાં વીરમદેવ સજ્જ થઇને ગાદિયે બેસવાને પોતાના અવાસમાંથી નીકળ્યો કે તરત વસ્તુપાળે વીસલદેવને રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેસારી દીધો અને તેના નામની તત્ક્ષણ આણ ફેરવી દીધી. રાજ્યાંગ માત્રની પૂરેપૂરી સંભાળ રખાવીને વસ્તુપાળ ફોજ લઇને વીસલદેવ સહિત વીરમ ઉપર ચ્હડી ગયો. સામાસામી યુદ્ધ મચ્યું, પણ વીરમ સમજ્યો કે હવે આપણું કાંઇ ફાવવાનું નથી. એટલે તે ત્યાંથી નાઠો. તે જાબાલીપુર (જમલપુર)માં પોતાનો સસરો ઉદયસિંહ હતો તેની ઓથે ગયો.

વસ્તુપાળ પણ તેનો આ નિશ્ચય કળી ગયો, એટલે તેણે ગોળ યોજન જઈ શકે એવા પુરુષો ઉદયસિંહ ભણી મોકલ્યા ને કહાવ્યું કે "વીરમ રાજ્યનો શત્રુ થઈ ત્યાં આવે છે, તેને તમે આશ્રય આપશો તો તમે તમારો જીવ અને રાજ્ય બન્ને ખોઈ બેસશો." આ પ્રમાણે અગાઉથી સૂચના મળી, એટલે તેણે વીરમ વિરૂદ્ધ બધી ગોઠવણ કરી રાખી. તે જેવો આવીને જાબાલીપુરના બગીચામાં મેલાણ કરવા જાય છે, એવામાં કહી રાખ્યા પ્રમાણે નગરરક્ષકોએ તેના ઉપર બાણનો એવો પ્રહાર ચલાવ્યો કે તેનું આખું અંગ ચાળણીના જેવું કરી નાખ્યું. વીરમ ત્યાં પડ્યો, એટલે તેનું માથું કાપીને ઉદયસિંહે વીસલદેવને મોકલી દીધું. આ પ્રમાણે સ્વકુટુંબના કજિયાથી તો વીસલદેવનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું.

વીરધવળના મરણથી પ્રજાનાં નેત્રોમાંથી જળ વ્હેવા લાગ્યાં, તે એટલે સુધી કે, જોવાની તેમની શક્તિ ઘટી ગઈ. અંતઃપુરવાસિયો જેમાં રાણિયો આદિ મુખ્ય હતી તેમની તથા સામંત અને મંત્રિયોની અશ્રુધારાથી તે સમયે નિરાધાર થઈ પડેલું ધરાતળ ચારે બાજુએથી ભીંજાઈ ગયું. આટલા દિવસ કોઈ પ્રકારનો શોક ન હોવાથી તેની આખી રાજધાની અશોક હતી તે હવે ક્ષણમાત્રમાં શોકમય થઈ ગઈ.

ગીતિ—પળપર હસી હસી રાચો, તે પછી પળમાં દુઃખ દરિયે બૂડો;
એવા અસાર ભવને, ધિક ધિક કહી કવિ કવે કુડો ભૂંડો.

લોકોના કકળાટ સહિત વીરધવળનું[1] ચિતારોહણ થયું, તેમાં અંતઃપુરજનોએ પણ પ્રવેશ કરયો. વસ્તુપાળને પણ પૂરો આવેશ આવી ગયો, અને કાષ્ઠભક્ષણ કરવાને તત્પર થયો. તેને રાજ્યપૂજ્ય વૃદ્ધ અને હિતેચ્છુક પુરૂષોએ નિવારયો તો પણ તેમનું માન્યું નહિ ત્યારે, આવી શોકાવેગની વ્યથામાં નિમગ્ન થઈ ગયેલા ધિસખ (બુદ્ધિ જેની સખા છે એવો) મંત્રીને જોઇને તેના

[1] પાછળ પૃ ૩૬૩ માં વીરધવળની ચિતામાં ૧૮૨ જણા પડી મરણ પામ્યાનું લખ્યું છે, તે ક્રિયા લખાણ ઉપરથી હશે તેનો પત્તો મળતો નથી

પ્રતિ, ચૌલુક્ય કુળના રાજાનો પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ બોલ્યો કે, આખા રાજ્યતંત્રનો આધાર તમારા એકલા જ ઉપર છે અને તમે વિશ્વાધાર ધર, શેષનાગના જેવા છો. તમારા જીવવાથી સર્વ કોઈ જીવી શકે એમ છે. અહો મહામતે! વીરધવળના વિદાય થવાથી આ રાજ્યલક્ષ્મી નિર્નાથ બની ગઈ છે, તો પણ હવણાં તમે છો તો તેને આધાર હોવાથી તે સનાથા છે, માટે જો તમે અહિં આવું સાહસકર્મ કરો તો દુરાત્મા દુર્જનોના મનોરથ પૂર્ણ થાય. આવું સાંભળીને તે મતિમાન સચિવ મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરી લેવાના સાહસમાંથી વિરામ પામ્યો, અને સભા સમક્ષ શોકાર્ત્ત થતો ગદ્‌ગદ કંઠે બોલ્યોઃ—

કવિત્ત—એક પછી એક એમ, ષટ ઋતુ ક્રમે આવે,
તેમાં ફેરફાર કદિ, કાળે ન જણાય છે;
વીર વીરધવળે, વિહાર કર્યો અહિં થકી;
ઉલટું થવાથી ઋતુ, ઉલટાઈ જાય છે.
વર્ષા ઋતુ પૂરે થાય, પણ જન આંખોમાંથી
આંસુધારા વર્ષી વર્ષા, પ્રથમ જ થાય છે;
હૃદયના તાપ રૂપી, ગ્રીષ્મ ઋતુ ક્રમ છોડી
પરિતાપ પમાડતી, પોતે પલટાય છે.

એ પ્રમાણે કહેતો, નિસાસા નાંખતો, મંત્રી મુંગો રહ્યો; અને દહન-ક્રિયા પૂરી થતાં, સૌ સૌને ઠામે પાછા ગયા. મહાત્મા વીસલદેવે પોતાના વીરધવળ પિતાના સુકૃતને અર્થે જે કરવું ઘટે તે સર્વે ક્રિયાઓ કરી, અને આ પ્રસંગે, મહામાત્ય વસ્તુપાળ જે સતકૃતતશિરોમણિ હતો તેણે એક કરોડ સુવર્ણ તેની પછવાડે ધર્મ કરી નાંખ્યા.

પછી શુભ મુહૂર્ત્ત વીસલદેવને વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરવાની વસ્તુ-પાળે તૈયારી કરી. રાજ્યપુરોહિત સોમેશ્વરદેવને આ વિધિમાં આગેવાન કર્યો અને અર્ધચંદ્રાકાર ભાળમંડળ જે વિશાળ વિસ્તાર પામેલું હતું તેને વિષે વસ્તુપાળે સ્વહસ્તે વીસલદેવને અર્ધચંદ્રાકાર તિલક કર્યું. પછી સપ્તાંગ રાજ્યની રક્ષા કરવા માંડી.

વીરમ સંબંધી બીજી હકીગત

પાછળ (પૃષ્ઠ ૪૭૦ મે) લખવામાં આવ્યું છે કે, વીરમને તેના સસરાએ મારી નાંખ્યો. પણ શ્રીહર્ષગણિ ઉપલી બાબત સંબંધી કથન નીચે પ્રમાણે કરે છેઃ—

સર્વાંગે સજ્જ થયલી ચતુરંગિણી સેના લઇને વસ્તુપાળ પુરૂષમાં અધિક તેજને લીધે ખરા મોરચાને સ્થાને ઉભો. તેની આસપાસ તેજ-

પાળ આદિ વીરં વિંટળાઈ વળેલા હતા, તે સહવર્ત્તમાન, વીરમની સામે થયો. મર્યાદા વિનાની બંનેની સેના સામાસામી આવી ગઈ. પછીથી એક ક્ષણ વારમાં વીરવરમાં અગ્રણી એવા મંત્રિયે પ્રાણ હરનારાં બાણોવતી, ધનવંતરી વૈદ્ય જેમ રોગને ત્રાસ આપે તેમ, શત્રુઓને ત્રાસ પમાડ્યો. કૃપાણ તેજપાળે એક પળમાં વીરમનો પરમ સહાયક તેનો મામો હતો તેને મારી નાંખ્યો. બુધ જોગો હોવાથી ચન્દ્રમાને રાહુ ગ્રહણ કરી શકતો નથી, તેમ રાહુ સમાન વીરમ જે ક્રૂર ગણાતો હતો તે બુધરૂપ બુદ્ધિમાન વસ્તુપાળ મંત્રીની સહાયથી ચન્દ્ર જેવો વીસલ દુર્જય છે એમ સમજીને, રણભૂમિ છોડીને, નિસ્તેજ થઈ, પોતાના કેટલાક સાહાય્યકારી ઠાકોરો સહવર્ત્તમાન જાબાલીદુર્ગમાં પોતાના સસરાને શરણે ગયો.

ચાહુમાન કુળનો સૂર્યરૂપ ઉદયસિંહ નામનો ત્યાંનો રાજા હતો. તેણે પોતાના જમાઇને કેટલોક ગ્રાસ આપીને ત્યાં રાખ્યો. તે દુરાત્મા વીરમ પોતાના સસરાના બળના પ્રતાપે કરીને ત્યાં સ્થિર થયો; પણ તેના આખા રાજ્યમાં લૂંટફાટ કરીને સર્વેને સંતાપવા લાગ્યો. યોગિની નગરી(દિલ્લી)ના માર્ગે વચ્ચે રહીને આવતા જતા વેપારિયોના સમૂહને વારંવાર તે દુરાત્મા એક જળાશય આગળ લૂટી લેવા લાગ્યો. આવા એના ભયને લીધે ત્યાંની આખી પ્રજા પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક નગર આદિમાં સુખશાન્તિથી રહી શકી નહિ. અહિં આવો મામલો ચાલતો હતો તેવામાં ચૌલુક્ય રાજાના ચાકર પુરૂષો ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યા. તેમના કથનથી, અને વીસલની સહિના ખાસ લેખ ઉદયસિંહ ઉપર લખેલા તેને પ્હોંચ્યા તે ઉપરથી ભાવાર્થ સમજીને તેણે જાણ્યું કે હવે વીરમને હણ્યા વિના બીજો કશો ઉપાય રહ્યો નથી. એટલે વીરકુંજર જેવો વીરમ પોતાનો જમાઈ થતો હતો તોપણ તેના મનમાં પ્રથમ વિશ્વાસ બેસારીને પછીથી તેણે તેને મરાવી નંખાવ્યો. એટલે વીસલદેવનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું. તેથી પ્રજા, અમાત્ય, માંડલિક રાજાઓ આદિ રાજી થયા.

સૂર્ય જેવા દેદીપ્યમાન અને જેણે અનેક રાજાઓ ઉપર જિત મેળવી છે એવા મંત્રીરાજના પ્રતાપથી તેની આગળ પતંગિયા જેવા ભૂપાળો હાથી, રત્ન આદિ પ્રાભૃત (ભેટ) લઇને પ્રજાપાલન કરનારા વીસલદેવને નમન કરવા આવ્યા.

શુક્ર અને બૃહસ્પતિ સમાન બે મંત્રીશ્વરો જેની પાસે રહેલા છે એવો વીસલદેવ શુક્ર અને ગુરુ જેની સમીપ રહેલા છે એવા સૂર્યની પેઠે દિન પ્રતિદિન અધિક પ્રતાપ પામવા લાગ્યો.

વીસલદેવ અને ડાહલેશ્વર વચ્ચે સંગ્રામ

શ્રી કર્ણ[1] રાજાનો વંશજ નરસિંહદેવ નામે ડાહલનો ભૂપતિ જે શત્રુરૂપી હાથિયોમાં સિંહના જેવો પરાક્રમી હતો. ચૌલુક્ય વંશમાં સૂર્ય સમાન નવીન નૃપતિની આજ્ઞાને, ઘણો ગર્વિષ્ટ થઈ આ ડાહલભૂપતિ પોતાના મુકુટ ઉપર ચ્હડાવી લેતો નહતો, તેમ જ પોતાના ચરણની સેવા કરનારા બીજા જે ભૂપતિ હતા તેમને આ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો દુર્મતિ આપતો હતો. આવો મામલો જોઇને વસ્તુપાળ મંત્રિયે એનું હિત ચાહીને સામવાણીવાળો એક લેખ મનુષ્ય દ્વારા તેના ઉપર મોકલાવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કેઃ—

"ધર્મ અને નીતિના આધાર હે રાજન્ ! જો તમે તમારા શ્રેયની અભિલાષા રાખતા હો તો ગૂર્જરાધિપતિનું આ શાસન તમારે મસ્તકે ચ્હડાવવું, તે એ કે, હે દેવ ! તમારે અમને કાંઈ ઉત્તમ ભેટ (પ્રાભૃત) મોકલવી, તથા ભૂભુજ(રાજા)ને ભેદની દુર્મતિ તમારે આપવી નહિ. જો તમે આ પ્રમાણે વર્તશો નહિ તો તમારી સંપત્તિનો નાશ થશે; કારણ કે બળિયાની સાથે બાથ ભીડવામાં મ્હોટો અનર્થ થાય છે."

આવો લેખ વાંચીને સમૃદ્ધિવાળા ડાહલેશ્વરને ઘણો ક્રોધ ચ્હડ્યો, અને યુદ્ધના રાજડંકાના ઘોષથી દિશાના હાથિયોને પણ બ્હીવરાવતો, અનેક પ્રકારની સેનાથી મર્યાદાપર્વતોને કંપાવતો, પોતે જાતે જ ત્વરાથી ગૂર્જરાત દેશના રાજા ઉપર ચ્હડી આવ્યો. એટલે પોતાના દેશની સમીપમાં આવેલો, તથા કાળરૂપ જાણે હોય એવો તેને સમજીને વ્યાકુળ થયલા વીસલદેવે પોતાના મંત્રીશને પૂછ્યું કે, રાહુના જેવો ક્રૂર આ મારો શત્રુ,

---

૧ ચેદી અથવા ડાહલ દેશની રાજધાની તેવર અથવા ત્રિપુર હતી. આ દેશ નવ લાખનો ગણાતો હતો. પાછળ પૃ. ૧૧૫ મે તથા ૨૭૫ માં કર્ણ રાજા આવે છે તે ચેદી સંવત્ ૯૦૭ ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં હતો એમ ઈ. આ. ભાગ ૧૮નાં પૃ. ૨૧૧–૨૧૩ પૃષ્ઠોમાં લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે. બીજો લેખ ચેદી સં. ૯૦૨ તથા ૯૦૯ નો પણ છે અને તે એપિગ્રાફી ઈન્ડિકા ભાગ ૨ જાના પૃ. ૭–૧૭માં દાખલ છે. આ રાજા ગયકર્ણના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને એના પુત્રનું નામ નરસિંહદેવ છે. વીસલદેવના સમયનો નરસિંહદેવ કોઈ બીજો હોવો જોઈયે. એ વિષે અમે નીચે વંશાવળી આપિયે છિયે તેથી વિશેષ ખુલાસો થશે.

સોમવંશી યદુનો પુત્ર ક્રોષ્ટ થયો, તેના કુળમાં ગોમાન્દ થયો, તેના વંશમાં હૈહિક નામે રાજા થયો, તેનો પુત્ર ચેદિ નામે રાજા થયો. તેને સ્વાધીન તે વેળાએ જે દેશ હતો તે ચેદી દેશ કહેવાયો, અને તેની રાજધાનીનું નામ શુક્તિમતી હતું. ત્યાર પછી કેટલોક સમય ગયા પછી તેના બે વિભાગ પડ્યા, એક પૂર્વ ચેદી અને બીજો પશ્ચિમ ચેદી.

પશ્ચિમ ચેદી અથવા ડાહલ રાજ્યની રાજધાની ત્રિપુર અથવા તેવર છે. ૯૦૦-૯

સંગ્રામસિંહ (શંખ)ના પુત્ર. આદિ રાજાઓથી ઘણા ઉશ્કેરાયલા આવી પ્હોંચ્યો છે, તો હે મહામાત્ય! હવે આપણે શું કરવું તે કહો. રાજાનું આવું બોલવું સાંભળીને વીરકેસરી એવો મંત્રી વસ્તુપાળ મલકતે મ્હોંએ બોલ્યો કે, હે રાજન્! ભય રાખો નહિ, એ ક્ષુદ્ર શત્રુઓ શા હિસાબમાં છે? આપના ચૌલુક્ય ગુરૂનાં પુણ્યનો પ્રતાપ હજી સર્વોત્તમ જય પામી રહેલો છે.

પુરની પશ્ચિમમાં થોડા માઇલને છેટે નર્મદા નદીની તીરે આ નગર છે. ત્યાંના રાજા કલચુરી અથવા હૈહય કહેવાય છે.

ડાહલ અથવા પશ્ચિમ ચેદીના કલચુરી રાજા.
(કનિંગહામના લખવા પ્રમાણે)

ક્રમ.	ચેદી સંવત્	ઇસવી સન.	વિશેષ હકીકત.
		૨૪૯	ચેદી સંવતનો પ્રારંભ.
૧	૨૭૧	૫૨૦	શંકરગણ.
૨	૩૦૧	૫૫૦	બુદ્ધ અંક ૧ નો પુત્ર મંગળિશ ચાલુક્યે હરાવ્યો.
૩	૪૩૧	૬૮૦	હૈહયસ જેને વિનયાદિત્ય ચાલુક્યે હરાવ્યો.
૪	૪૮૧	૭૩૦	હૈહયા કુમારી જે વિક્રમાદિત્ય ચાલુક્યને પરણી.
૫	૬૨૬	૮૭૫	કોકલ્લ પેહેલો. કનોજના ભોજદેવનો સમકાલીન.
૬	૬૫૧	૯૦૦	મુગ્ધતુંગ.
૭	૬૭૬	૯૨૫	યુવરાજદેવ.
૮	૬૯૧	૯૪૦	લક્ષ્મણ જેણે બિલ્હરીમાં લક્ષ્મણસાગર બાંધ્યું.
૯	૭૧૬	૯૬૫	યુવરાજદેવ બીજો વાક્‌પતિનો સમકાલીન.
૧૦	૭૩૧	૯૮૦	કોકલ્લ બીજો જેનો લેખ ખજુરાહોમાં છે.
૧૧	૭૫૬	૧૦૦૫	ગાંગેયદેવ મહમૂદનો સમકાલિન ઇ. સ. ૧૦૩૦.
૧૨	૭૮૬	૧૦૩૫	કર્ણદેવ ચે. સં. ૭૯૩=૧૦૪૨ ઇ. સ.
૧૩	૭૨૧	૧૦૭૦	યશઃ કર્ણદેવ.
૧૪	૮૫૬	૧૧૦૫	ગયકર્ણદેવ ચે. સં. ૯૦૨=૧૧૫૧ ઇ. સ.
૧૫	૯૦૨	૧૧૫૧	નરસિંહદેવ ચે. સં. ૯૦૭-૯૦૯-૯૨૬-૯૨૮.
૧૬	૯૩૦	૧૧૭૯	જયસિંહદેવ (નરસિંહનો ભાઈ)
૧૭	૯૩૨	૧૧૮૧	વિજયસિંહદેવ ચે. સં. ૯૩૨=૧૧૮૧ ઇ. સ.

અંક ૧૨ ના કર્ણદેવ વિષે જુઓ પાછળ પૃ. ૧૭૦ થી ૧૭૧.

અંક ૧૪ ના ગયકર્ણ વિષે પાછળ પૃ. ૨૮૯ આ કુમારપાળનો સમય છે.

અંક ૧૫ ના નરસિંહદેવનો સમય ઇ. સ. ૧૧૭૭ અથવા સંવત્ ૧૨૩૩ નો આવે છે. એનો છેલ્લો લેખ ચે. સં. ૯૨૮ નો છે, ત્યાર પછી એના ભાઈ જયસિંહદેવનો ચે. સં. ૯૩૦ એટલે ઇ. સ. ૧૧૭૯ અથવા વિ. સં. ૧૨૩૫ આવે છે. એ હિસાબે બીજા ભીમદેવના સમયનો પ્રારંભ સવત ૧૨૩૪ માં થાય છે. તે વેળાએ નરસિંહદેવ હોવાનું જણાય છે.

આવું કહ્યા પછી મહા તેજસ્વી એવા પોતાના ભાઈ તેજપાળને વસ્તુપાળે અને રાજાએ ડાહલરાજાની સન્મુખ મોકલ્યો. અને યુદ્ધમંત્રી તેજપાળે ડાહલ-રાજાની સાથે યુદ્ધ મચાવી દીધું. તેથી શત્રુની સેના રણભૂમિમાં મંડલાકાર ગોઠવાયલી હતી તે ભયભ્રાન્ત થઈ ગઈ, અને અત્યંત શૂર સ્ફુરાવવાને વાગતાં રણવાદિત્રોના ઘોષથી ભૂમિ અને આકાશ વચ્ચે સમાયલી અંતરિક્ષરૂપી કંદરા (ગુફા) ગાજી ઉઠી. વીરકુંજરો પરસ્પર એક બીજાને નામ દઈ હાંક મારતા યુદ્ધમાં સામાસામી મચી પડ્યા; તેમ જ બીજા જે સ્વામિભક્ત હતા તે પણ લ્હડવા મંડી પડ્યા; આ પ્રમાણે કેટલીક વાર સુધી સંગ્રામ ચાલ્યો. મંત્રિયે મૂકેલાં બાણરૂપી (દુર્દિન) વાદળથી સૂર્ય જેમ નિસ્તેજ થાય તેમ ક્ષણ વારમાં ડાહલાધિપતિ નિસ્તેજ થયો, અને મનમાં નિરાશ થઈ ગયો, અને ભય-ભ્રાન્ત થઈ જવાથી મંત્રીરાજ તેજપાળની આજ્ઞા પ્રમાણે એક લાખ સોનૈયા ભેટ કરી દીધા.

આ પ્રમાણે તેજપાળ જયશ્રીને પોતાના હાથમાં લઈને ધોળકે આવ્યો. તે વેળાએ આખા નગરને ધ્વજા, પતાકા આદિ જયચિહ્નોથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. તેજપાળ દરબારમાં ગયો એટલે વીસલદેવ ઉઠીને તેને ભેટીને માનની સાથે મળ્યો અને આ સન્માર્ગ પાળવાવાળા તેજપાળને પોતાના પિતા પ્રમાણે ગણીને માન આપ્યું, અને ઘણા સ્નેહભાવથી રાજસભાની વચ્ચે તેનાં વખાણ કરીને એક લાખ મ્હોરો તે લઈ આવ્યો હતો તે તેને તુષ્ટિદાનમાં આપી દીધી. અને નીચે પ્રમાણે તેની પ્રશંસા કરીઃ—

"શ્રીમાન્ મંત્રી તેજપાળ! તમે ચિરકાલ તેજસ્વી રહો. ચિન્તામણિની પેઠે તમારાથી નિશ્ચિત થયલા સર્વે લોકો આનંદ પામે છે."

વસ્તુપાલની નિવૃત્તિ

આ બનાવ બન્યા પછી, વસ્તુપાળ પોતાના પુત્ર જૈતસિંહ (જયંત-સિંહ) તથા તેજપાળને સ્વાધીન રાજ્યનો અધિકાર સોંપીને પોતે શત્રુંજય અને ગિરિનાર આદિ તીર્થસ્થાને યાત્રા કરવા સીધાવ્યો, અને પોતાને તુષ્ટિ-દાન આદિમાં જે જે ધન મળ્યું હતુ તે સર્વે ત્યાં ખરચી નાંખ્યું. તે વિષે તેને અનુમોદન આપતી વેળાએ દેવેન્દ્રસૂરિએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે કોઈના પણ પ્રાણનું રક્ષણ થાય એવા ઉપાયો યોજવાથી, જગતનો ઉપકાર કરવાથી, શ્રીજિનની ભક્તિ કરવાથી, ધાર્મિકોનો સત્કાર કરવાથી, સજ્જન મનુષ્યોનાં મનની તૃપ્તિ કરવાથી, સત્પાત્રને દાન આપવાથી, જીર્ણોદ્ધાર કરવાથી, યતિ-ઓને વિતરણ વિધિ કરવાથી, ધર્મશાસનપત્રો કરી આપવાથી, પુણ્યશાળી પુરુષોને ભાગ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મીનું બહુધા સાફલ્ય થાય છે.

વિસનગરની સ્થાપના

બીજા ભીમનું મરણ સંવત્ ૧૨૯૮માં થયું તેની પ્હેલાં એટલે સંવત ૧૨૯૫થી વીસલદેવ ધોળકામાં રહીને ત્યાંના રાણા તરીકે કામ ચલાવતો હતો. તેની પાસે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ રહેલા હતા. તેમને વિષે હર્ષગણી કહે છે કે,—સૂર્યની પાસે જેમ ગુરૂ અને શુક્ર આવતાં તેના તેજનો દિવસે દિવસે અધિક પ્રકાશ થાય છે તેમ વીસલદેવની પાસે નિત્ય રહેલા કવિયોના સદ્‌ગુરૂ વસ્તુપાળ અને તેજપાળથી તેના રાજ્યતેજનો પ્રકાશ પ્રતિદિવસ અધિક થવા લાગ્યો. મંત્રી દ્વારાએ વીસલ નૃપે પોતાના નામથી પૃથ્વી ઉપર એક નવું નગર વસાવ્યું. તે અનેક ધર્મસ્થાનથી મનોહર થઈ રહ્યું હતું. વળી જેની આસપાસ ફરતાં ૧૭ ગામથી શોભતું હતું તે નગર વેદધર્મના પ્રાકારરૂપ બ્રાહ્મણોને વસવા સારૂ તે પુણ્યવાન્ વીસલે આપ્યું હતું. તેમાં સત્ય, શૌચ, અને દયાવાળા, વિશિષ્ટ આચારમા તત્પર રહેલા, અને વેદપાઠથી પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણો વસાવ્યા, તથા તેમને વસ્ત્ર, આચ્છાદન, અને ભોજન આદિ માટે રાજશાસન કરી આપ્યા હતાં. આ પ્રમાણે તેમને માટે ગોઠવણ થવાથી તેઓ નિશ્ચિત રહી શકતા હતા, અને ધરખટલો (પરિગ્રહ) ચલાવવાની ભાંજઘડમાં પડવાની તેમને અગત્ય રહેતી ન હતી. આ નગરમાં તેણે બ્રહ્માનો પ્રાસાદ બનાવ્યો હતો, તેમાં સૌંદર્ય એવુ આણ્યું હતું કે જાણે આખા જગત્‌ના શિલ્પકારની કારીગરી તેમા આવી ગઈ ના હોય એમ દીસતું હતું, તેમા હાથી, ઘોડા, પુરૂષ આદિની ઉત્તમ કોરણી હતી. આ ધર્મસ્થાન વીરધવળના પુણ્યાર્થે કરાવવામાં આવ્યું હતું.

વસ્તુપાળતેજપાળના રાજ્યાધિકારનું અપહરણ

શ્રી વીરધવળના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર જે કાંઈ થયો હતો તે બધો ક્રમે કરીને મત્રીના પ્રભાવથી થયો હતો, અને તે પાછો વીસલના સમયમાં વૃદ્ધિ પામ્યો હતો તે બધો પ્રતાપ વસ્તુપાળનો હતો. તો પણ વીસલે છેવટે તેના ઉપર કેવળ લઘુતાથી જોવા માંડ્યું એ ખેદકારક છે. તે રાજાનો સિંહ નામે મામો હતો તે દરબારમાં અધિકારી હતો તથા તે સમર્થ ગણાતો હતો, અને તે પોતે પાર્થિવ હતો તેમ જ સૌ કરતાં અગ્રણી હતો. આવા પિશુન અને પાપી મામાની પ્રેરણાથી રાજાએ તેજપાળના કરકમળમાંથી રાજ્યમુદ્રારત્ન લઈને વિષની પેઠે લોકના સંહારક, નાગર જાતિના નાગડ મંત્રીના હાથમા આપ્યુ. બાવળના ઝાડ ઉપર જેમ કલ્પવેલી આરૂઢ થાય તેમ નાગડના હાથમાં રાજમુદ્રા આરૂઢ થઈ.

હર્ષગણી આ વિષે માત્ર આટલું જ કહે છે, પણ રાજશેખર એક બીજો વૃત્તાંત આપે છે. તે કહે છે કેઃ—

વીરધવળે જે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે કરતાં વીસલદેવનું રાજ્ય કાંઈક ન્યૂન થયું પણ વધ્યું નહિ. તથાપિ તે જેમ જેમ ફાવતો ગયો તેમ તેમ પ્રસંગે પ્રસંગે વસ્તુપાળ ઉપર કરડી નજરથી જોવા લાગ્યો.

ગીતિ—સંપત્તિને અગ્રે, જ્યમ જ્યમ વધતો પુરૂષ જઈ રહડશે;
તે જો નહિ વિવેકી, તો તે ગુરૂને લઘુ કરીને ગણશે.

વસ્તુપાળ ગુરૂ હતો તેને લઘુ કરી લેખ્યો. તે મહામાત્ય હોતાં શ્રી શ્રીકરણનો અધિકારી હતો તેને માત્ર લઘુ શ્રીકરણનો અધિકાર આપ્યો. અધિકારીની ગણના રાજા ભણીથી ઓછી થવા લાગે એટલે લોકમાં તેનો વક્કર પણ ઓછો થતો જાય છે. અધિકારના પ્રતાપની આંચ આવવાથી જેના સામુ જોઈ શકાય નહિ એવાની સામે વિપરીત સમય આવતાં હલકાં પણ બાથ ભીડવાને તત્પર થઈ જાય છે. રાજાના સમરાક નામના એક પ્રતિહારે આગળ અન્યાય કરીને અપરાધ કર્યો હતો તેથી વસ્તુપાળે તેને સંતાપ્યો હતો તેનું વૈર લેવાને તે હવે રાજાને કાને લહ્યો, અને ભમાઈ ગયલા રાજાને એમ ભરમાવ્યો કે, આ મંત્રિયો પાસે અતિશય ધન એકઠું થયું છે તે તેમની પાસેથી લઈને રાજભંડારમાં નાંખશો તો કામ લાગશે. રાજાને તે વાત રૂચી અને તેમને બોલાવીને કહ્યુ કે, તમારી પાસે ધનનો ભંડાર ભરેલો છે તે લાવીને મારી પાસે રજુ કરી દ્યો. મંત્રિયોએ કહ્યું કે અમારી પાસે જે કંઈ ધન હતું તે અમે શત્રુંજય આદિ ઠેકાણે ધર્મસ્થાનો કરાવીને તેમાં ખરચી નાંખ્યું છે. રાજા કહે કે, જો તેમ હોય તો દિવ્ય કરીને ચોખ્ખા થાઓ. વસ્તુપાળ કહે કે ભલે આપ આજ્ઞા કરો તે દિવ્ય કરવાને અમે તૈયાર છિયે. રાજાએ એક મ્હોટો સાપ પકડી મગાવીને ઘડામાં ઘાલી મંત્રીને કહ્યુ કે ઘડામાં હાથ ઘાલી તે નાગને બહાર કહાડવાનું દિવ્ય કરો. આવું અઘટિત કાર્ય નહિ કરવાને લવણપ્રસાદે વીસલને બહુ વાર્યો, પણ તે અભિમાનથી મદોન્મત્ત થયલા રાજાએ પોતાના વૃદ્ધ પિતામહનું વચન રાખ્યું નહિ.

છેવટે સોમેશ્વરે કહ્યુ કે,[1] જ્યારે આ મંત્રિયોને રાખવાનો તમારા પિતા વીરધવળે વિચાર કર્યો ત્યારે તેજપાળે પ્રાર્થના કરી હતી કે સહકુટુંબ મારે ત્યાં ભોજન કરવાને પધારો, ત્યાર પછી અમે આપની ઈચ્છાને અનુસરીને આપ જે

[1] પ્રબન્ધચિન્તામણિની અંતર્ગત શ્રી કુમારપાળમંત્રીશ્વર વસ્તુપાળતેજપાળ નામનો ચતુર્થ પ્રકાશ

ઉચ્ચ પદવી અમને આપવા ધારો છો તે શિર ચ્હડાવીશું. વીરધવળે આ તેમની વિનતિ સ્વીકારી, અને રાણી જયતલ દેવી સહિત તેને ઘેર પધારીને તે પાવન કર્યું; નાના પ્રકારની રસોઇ અનુપમા દેવિયે કરાવી હતી તે આરોગાવ્યા પછી તેણે પોતાના કાનનાં કર્પુરમય તાડંકની જોડ વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો જડેલી હતી તે તથા મણિમોતીનો સુશોભિત સુવર્ણ એકાવલી હાર રાણીને અર્પણ કર્યો. તેજપાળે પણ રાણાની આગળ નાના પ્રકારની સુંદર સોગાતોનો એક થાળ ભરીને અર્પણ કર્યો. તેનો માત્ર નામનોજ સ્વીકાર કરીને રાણાએ એવો લેખ કરી આપ્યો કે તમારી પાસે વર્ત્તમાન વિત્ત છે તે તમારા ઉપર કુપિત થઇયે તો પણ પ્રતીતિપૂર્વક રહેવા દઇયે. આ લેખ અને મહામાત્ય-પદની રાજ્યમુદ્રા તેના હાથમાં મૂકીને પંચાંગ પ્રસાદ આપી રાણાશ્રી દરબારમાં પાછા પધાર્યા. સોમેશ્વરની આ વાત સાંભળીને વીસલદેવ શાંત પડ્યો અને મહા ભયકર દિવ્ય કરાવવાનું બધ રાખ્યું.

કોઈ એમ પણ કહે છે કે, પ્રારંભમાં મત્રી થતાં પ્હેલાં તેમની પાસે ત્રણ લાખની પૂંજી હતી તેટલી જ સોગન ખવરાવીને તેમની પાસે રહેવા દઇને રજા આપી.

ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી મન્ત્રિયો ધોળકામાં રહેતા હતા, તેવામાં એક પૌષધશાળામાંથી પૂંજો કહાડીને એક સાધુ જેવો નીચે નાંખ્યો કે તેવોજ રાણાનો મામો સિંહ વાહને ચ્હડીને ત્યાંથી પસાર થતો હતો તેના ઉપર પડ્યો, એટલે તે ક્રોધાયમાન્ થઈ ગયો અને વાહન ઉપરથી ઉતરી પડી પૌષધશાળામાં ચ્હડી જઈ, પેલા સાધુને ધમકાવી બોલ્યો કે જમ્બુક! તું શું સિંહકુળને નથી ઓળખતો? એમ કહી તેને ખૂબ માર મારીને ચાલતો થયો.

આ બનાવ બન્યો તે વેળાએ વસ્તુપાળ જમવા બેઠો હતો અને પ્હેલો જ કોળિયો તેણે મ્હોમાં મૂક્યો તેવામાં જ પેલો સાધુ રોતો રોતો આવીને અરજ કરવા લાગ્યો. તેની બધી વાત સાંભળીને લાગલો જ હાથ ધોઇને ઊઠ્યો અને સાધુને ધીરજ આપીને બેસાર્યો. પોતાના નોકરોને લાગલા જ એકઠા કરીને તે બોલ્યો કે, ક્ષત્રિયો! તમારામાંથી કોઈ એવો શૂર છે કે જે મારા અંતરનો ભડકો શમાવે! આવું તેનું આકરૂં વચન સાંભળીને ભૂણપાળ (ભુવનપાળ) નામનો એક રજપૂત હતો તે બોલ્યો કે દેવ! આજ્ઞા કરો તે પ્રમાણે કરવાને હું તૈયાર છુ. મારા ઉપર આપનો ઉપકાર એટલો બધો છે કે મારો જીવ આપતાં સુધી પણ હું ઋણમુક્ત થાઊં એમ છે નહિ. મંત્રિયે કોપીને કહ્યું કે રાણાનો મામો સિંહ જેઠવો

ઘણો ફાટ્યો છે. એણે આ સાધુને માર માર્યો છે, માટે તેનો જમણો હાથ કાપી લાવીને મારા મ્હોં આગળ રજુ કરો.

આવું આગ્રહભર્યું મંત્રીનું વચન સાંભળીને તે રજપૂત ચાલ્યો ચાલ્યો સિંહની ડેલિયે મધ્યાહ્ન સમયે ગયો. એટલામાં દરબારમાંથી સિંહ ઘરે આવ્યો, તેને જોઇને પેલા રજપૂતે કહ્યું કે, વસ્તુપાળ મંત્રિયે આપને કાંઇક છાની વાત કહેવાને મને મોકલ્યો છે, માટે જરાક પડખે આવો તો કહું. સિંહ જેવો એક બાજુએ તેની વાત સાંભળવા ગયો કે તેવો જ તેનો જમણો હાથ ઝટ ઝાલીને કાપી લીધો અને બોલ્યો કે હું વસ્તુપાળનો ભૃત્ય છું. હવે ફરીને તમે શ્વેતામ્બરાનો પરાભવ કરવાને આવજો.

એમ કહીને ત્યાંથી દોડતો દોડતો તે રજપૂત વસ્તુપાળ પાસે જઈ પ્હોંચ્યો. વસ્તુપાળે તેનાં બહુ વખાણ કર્યાં અને સિંહનો હાથ પોતાની હવેલીની ટોચે લટકાવરાવ્યો. પછી પોતાના ઘર આગળ વિશ્વાસુ માણસોનો જમાવ કરીને સાવધાનીથી તૈયાર રહેવા માટે તેમને કહેવા લાગ્યો કે જેને પોતાનો જીવ વ્હાલો હોય તેનું હવે અહિં કામ નથી, માટે એવો જે બીરૂ હોય તેણે પોતાને ઘેર જતા રહેવું. અમે તો હવે આદરીને બેઠા છિયે અને અમારો જીવ હાથેલિમાં આવી રહ્યો છે. આવું તેનું બોલવું સાંભળીને તેના ભૃત્યો બોલ્યા કે હવે જીવવાનો સંભવ રહ્યો નથી તો અમારે આપની સાથે જ મરવું, એ વધારે સારૂં છે. એમ કહી સર્વે સજ્જ થઇને રહ્યા. હવેલીના દરવાજા બંધ કરી દીધા, અને તેની ચારે બાજુએ ફરતી ચોકી મૂકી દીધી. મંત્રી પણ બખ્તર પ્હેરી, ધનુષ્ય ખભે ભેરવી, તથા હાથમાં તરવાર ધારણ કરી, પોતાની હવેલીમાં તૈયાર થઈ રહ્યો. આણીમગ સિંહ પણ સિંહની પેઠે તાડન કરવાને તૈયાર થઈ ગયો. તેના સર્વે જેઠવા ભાઇયો ભેગા થઈ ગયા, અને ચાકરો પણ તૈયાર ઊભા. તે સર્વેના દેખતાં સિંહે પ્રતિજ્ઞા કરી કે "વસ્તુપાળને તેના પુત્ર, પશુ અને બાંધવ સહિત હણું નહિ તો મારૂં નામ સિંહ નહિ." સર્વે ભેગા થઈ ચાલ્યા પણ તેમાંથી એક વૃદ્ધ હતો તેણે કહ્યું: "આવું ભારે સાહસ કરતાં પ્હેલાં આપણે રાણાને જઇને કહેવું અને સાર પછી જે કરવું હોય તે કરવું." આ કહેવું બધાને ગળે ઉતર્યું અને તેઓ દરબારમાં ગયા. રાણાને જે બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું, ત્યારે તે વિચાર કરીને બોલ્યો કે, વિના અપરાધે વસ્તુપાળ કોઇને પીડા કરે એવો નથી, માટે તમે પણ કાંઈ અઘટિત કર્યું હશે, તેથી હવે તમે આટલેથી જ અટકો. જે યોગ્ય હશે તે હું મારી મેળે તપાસ કરીને કરીશ.

જેઠવાને વિદાય કર્યા પછી રાણાએ સોમેશ્વરદેવને પૂછ્યું કે, "ગુરૂ! આપણે હવે શું કરવું?"[1] તે બોલ્યો કે "હું વસ્તુપાળ પાસે જાઉં છું અને જેમ કરવું ઉચિત હશે તેમ કરીશ." તે વસ્તુપાળની હવેલિયે ગયો અને અંદરથી પરવાનગી મેળવીને તેની પાસે પ્હોંચ્યો, અને બોલ્યો કે, મંત્રી! ન્હાની સરખી વાત તમે આટલી બધી શા માટે વધારી નાંખી? બધા જેઠવા ભેગા થયા છે. રાજા પણ પોતાના મામાની ખાતર ઘણા કોપાયમાન થયા છે. માટે તમે આ બધી ઉપાધિ મૂકી દ્યો તો સમાધાન કરવાનો હું પ્રયત્ન કરૂં. મંત્રિયે કહ્યું કે હું મરણિયો થઇને તૈયાર રહ્યો છુ, ગુરૂનો પરાભવ થાય એ સહન થઈ શકે એવું નથી; મેં જગતમાં જે કરવાનું તે કરી લીધું છે; હવે તો આ કજિયામાં હોમાવાની મારી વૃત્તિ તૈયાર થઈ રહી છે.

ગીતિ—જીવિત તણું સાફલ્ય જ, એવો યશ ગોગરદમથી લૂટ્યો;
યશ-અંગ જો રહ્યુ તો, પરાળ રૂપ આ શરીર ભલે છૂટો.

આપ હવે મારી ચિન્તા કરો નહિ. મેં તો જે આદર્યું છે તે હું કરીશ. આવાં તેનાં વચનોથી સોમેશ્વરે ધાર્યું કે આવા મરણિયા થયેલાને બોધ લાગે એવો નથી, તેથી ત્યાંથી તે ઉઠ્યો, રાણા પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે, આ પ્રસગમાં મંત્રી મરવાને તૈયાર થઈ રહ્યો છે, તેણે સર્વ પ્રકારની યોજના કરી રાખી છે, તે ઘણો શૂર છે અને પોતાના જીવિતને તૃણવત્ ગણે છે, તેથી તે કાં તો મરશે કે મારશે. એ મંત્રી આગળ ઉપર આપણને કોઈ ભારે કામમાં ઘણો ઉપયોગી છે. એણે આ દરબાર ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યા છે. આપની સામ્રાજ્યદીક્ષાનો ગુરૂ એ છે. સમસ્ત જગતનો તે ઉપકારક છે, માટે પિતાતુલ્ય માન આપવાને તે યોગ્ય છે. આ કજિયામાં સિંહનો પૂરો વાક છે, એણે અવિચાર્યું કામ કર્યુ છે, અને ધર્મની લાગણી પોતાની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરી છે. એ સર્વે વાત લક્ષમા લઇને વસ્તુપાળનો જો અપરાધ ગણવામાં આવે તોપણ એને ક્ષમા કરવા સરખુ છે, કેમકે—

---

૧ આ સબધમાં હર્ષમણિ નીચે પ્રમાણે વિશેષ જણાવે છે કે —

વીસલ રાજ્યવ્યવહારકુશળ હતો, તેમ છતાં પણ તેને આ બનાવથી ઘણુ માઠુ લાગ્યું અને મામાનો પક્ષ કરીને સૈન્ય મોકલીને મંત્રીનુ ઘર ઘેરી લીધુ મંત્રીના સુભટો ઉદ્ધત હતા, તેથી તેઓએ પણ સામુ યુદ્ધ કર્યું એટલે રાજધાનીના સમગ્ર લોક ભયભ્રાન્ત થયા આવો બનાવ જોઇને રાજા પોતે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયો અને ઈન્દ્રને પણ જિતી જાય એવી પોતાની સેના સજ્જ કરાવી. આવુ જાણીને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એ વસ્તુપાળ પણ પોતાના વીર બધુઓ સહિત વિશેષ તૈયારી કરવા લાગ્યો આવો બારિક મામલો જોઇને સોમેશ્વર વસ્તુપાળ પાસે ગયો

ગીતિ—જુજ જૂના ભૃત્યોના, જે નૃપ બે ત્રણુ વાંક સહન કરે;
પ્રભુ તે ક્યમ વખણાય જ કૃતઘ્ન પણુ અવગુણુ અતિ હૃદય ધરે.

આપ જો આવા મંત્રીને માટે ખોટો વિચાર લાવશો તો પછી અમારા મનમાં પણુ આપને માટે શો વિચાર આવશે, તે પણુ આપે વિચારવાનું છે. સોમેશ્વરે આ પ્રમાણે ઘણી રીતે રાણાને સમજાવીને તેનું મન શાંત કર્યું, અને રાણાને સર્વ પ્રકારે સ્વાધીન કરી લીધો; એટલે તે બોલ્યો કે, મંત્રીને ધીરજ આપીને તથા સમજાવીને મારી પાસે સન્માનપૂર્વક લઈ આવો.

વસ્તુપાળને ત્યાં ગુરૂ પાછા ગયા અને તે જેવી સ્થિતિમાં તે સજ્જ હતો તેવી જ સ્થિતિમાં તેને તેના વીર પુરૂષો સહિત દરબારમાં લઈ આવ્યા. તેને જોતાં વાંત જ તે કૃતી રાણાના મનમાં તેના બધા ગુણુ અને ઉપકાર જે નાના પ્રકારના હતા તે ઉભરાઈ ગયા. તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું અને તેને પોતાના પિતાતુલ્ય ગણીને ભેટી પડ્યો. પછી તેને તેના નિત્યના સ્થાન ઉપર બેસારીને શાન્ત પાડ્યો. સિંહને તે જ ક્ષણે બોલાવીને મંત્રીની ક્ષમા મંગાવી અને તેને પગે લગાડ્યો. અને પોતાનો એમ અભિપ્રાય સિદ્ધ કર્યો કે, સત્યશીલ, તપોનિધ, જગતમાં મ્હોટાઈ પામેલા એવા સર્વજ્ઞ મનના સૂર્ય રૂપ મહાપુરૂષો પ્રતિ જે કોઈ, કોઈના ધર્મ વિરૂદ્ધ તેમનું મન દુઃખવશે તેની ગતિ આ સિંહની પેઠે થશે.

વસ્તુપાળ આ પ્રમાણે જય મેળવીને પાછો પોતાની હવેલિયે ગયો. રસ્તામાં લોકનાં ટોળેટોળાં તેનું પરાક્રમ અને શૌર્યનો દેખાવ જોઈને પ્રસન્ન થયાં અને તેની પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ થઈ. પૌષધાલય ઉપર જયપતાકા આરોપણુ કરાવ્યા.[1]

તે પછી વસ્તુપાળ પંચાસર આદિ દેવતાઓનાં દર્શન કરવા પાટણુ ગયો. અને ત્યાંથી પાછો વળી આવ્યા પછી વિક્રમ સંવત્ ૧૨૯૮ ના વર્ષમાં તેને સહજ તાવ આવવા લાગ્યો. તેણે તેજપાળ તથા તેના પુત્રપૌત્ર સમક્ષ અને પોતાના પુત્ર જયંતસિંહને બોલાવીને કહ્યું કે, હે વત્સ! મળધારી એવા શ્રી નરચંદ્રસૂરિએ સંવત્ ૧૨૯૭[2] ના ભાદ્રપદ વદિ ૧૦ ને દિવસે પોતાના દિવગમન-

૧ આ પ્રસંગ પછી સમરાક પ્રતિહારના પ્રપંચથી વસ્તુપાળને દિવ્ય કરાવવાની બાંહ્યધરી છે તે વસ્તુપાળચરિત્રમાં દાખલ કરી છે, જે મેં પાછળ પૃષ્ઠ ૪૯૭ મે વસ્તુપાળપ્રબંધના ક્રમ પ્રમાણે આપી છે.

૨ ગુ. ભા. માં રા. મણિલાલે સંવત્ ૧૨૯૭ લખ્યો છે, પણુ મારી પાસેની સંસ્કૃત પ્રતિમાં સંવત્ ૧૨૯૭ છે. મારી પાસે એક છુટું પાનું છે, જે પ્રાચીન છે, તેમાં લખ્યું છે કે.—

धन्याः श्रीनरचन्द्रसूरिभिरस्माकमुक्तमस्ति यद्विक्रमात् संवत् १२९८ वर्षे भाद्रपद वदि १० दिने स्वर्गारोहो भविष्यति तेषां वचांसि न चलन्ति गीःसिद्धत्वात् ततो वयं धीरपुंसयं भविष्यामः

- આવા વિચારવાળો મહા પુરૂષ, ગગનને વિષે જેમ ચન્દ્રમા ભૂષણ છે તેમ, જિનશાસનના ભૂષણરૂપ વસ્તુપાળ અસ્ત પામ્યો, યુગાદિ દેવનો પોતાના મુખથી જપ કરતો સ્વર્ગારોહી થયો. સંસારગ્રંથી જેમની છૂટેલી એવા ભવાતીત સાધુ પણ આ સમયે મ્હોટે સ્વરે રોવા લાગ્યા, તો પછી સંસારિયો સહોદરાદિ મહા વિલાપ કરી રડે, એમાં શી નવાઈ? પછી તેજપાલ તથા જયન્તસિંહ મંત્રીના દેહને શત્રુંજય લઈ ગયા અને ત્યાં એક જગ્યાએ તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. તેમાં ચંદન, અગર, કર્પૂર, કસ્તૂરી, અને મલયચંદન તથા એવી બીજી અનેક સુગંધી વસ્તુઓ નાંખી. આ પ્રમાણે વિધિ કરીને તેજપાળ તથા જયન્તસિંહ આદિ સર્વે ધોળકે પાછા આવ્યા અને વીસલદેવને મળ્યા. તે વસ્તુપાળની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ સાંભળીને તીવ્ર દુઃખરૂપી મહા સમુદ્રમાં નિમગ્ન થયો; તથા તેનામાં ઔદાર્ય, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, આદિ ગુણસંપત્તિ હતી તેનું વારંવાર સ્મરણ કરતાં પણ વિરામ પામ્યો નહિ, અને તેણે કષ્ટસાધ્ય વિવિધ પ્રકારનાં સામ્રાજ્યકાર્ય કર્યાં હતાં તે પ્રતિ દિવસ તેને સાંભરી આવવા લાગ્યાં.

જે સ્થાને તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્થાને ઝગઝગાટવાળા આરસપ્હાણોથી સ્વર્ગારોહ નામનો પ્રાસાદ કરાવ્યો. તે ત્રૈલોક્યમાં સુંદર હતો, તેમાં જગત્પ્રદીપ નામે શ્રી ઋષભદેવની મૂર્ત્તિ પધરાવી. વસ્તુપાળે અંકેવાળિયા (અર્કપાલિક ગ્રામ) ગામમાં દેહ છાંડ્યો હતો, માટે એ ગામ ઉપરના પ્રાસાદના ખર્ચ માટે આપી, શ્રી ચૌલુક્ય-ઈશ્વર જે વીસલદેવ તેણે શાસનપત્ર દેવદાયમાં કરી આપ્યું પછી પ્રજાપાળ એવા વીસલદેવે તેજપાળનું સન્માન કરીને તેને લઘુશ્રીકરણના પદે સ્થાપ્યો તથા વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહ(જયન્તસિંહ)ને મંત્રીના પરાક્રમ ગુણ થકી જિતી લીધેલું એવું પટલાદ્રપુર-(પેટલાદ)નું ઐશ્વર્ય પ્રસન્ન થઈને આપ્યું.

તેજપાળે લઘુશ્રીકરણનો અધિકાર દશ વર્ષ સુધી ચલાવ્યો. અને તેટલા સમયમાં તેને સંપત્તિનું સ્થાન બનાવી દીધું. તેણે પણ અર્થિયોને નાના પ્રકારનાં દાન દીધાં. પછી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનાં દર્શન કરવાને સહકુટુંબ ગયો અને ચન્દ્રોન્માનપુરમાં[1] સંવત્ ૧૩૦૮ માં તેનો દેહાન્ત થયો.

જૈત્રસિંહે વીસલદેવની આજ્ઞા લઈને, તેજપાળના કલ્યાણને અર્થે તેના દહનસ્થાને જિનાધીશ મંદિર મંદરપર્વત સમ કરાવ્યું, તથા ત્યાં સરોવર, ધર્મશાળા અને બે સત્રાલય કરાવ્યાં. આ પ્રમાણે વસ્તુપાળ અને તેજપાળની કારકીર્દિનો અંત આવે છે. તેમણે ૬૩ સંગ્રામમાં જય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ સંગ્રામમાંથી કેટલાકનું વર્ણન ઉપર આપવામા આવ્યું છે. બાકીનાનો વૃત્તાન્ત

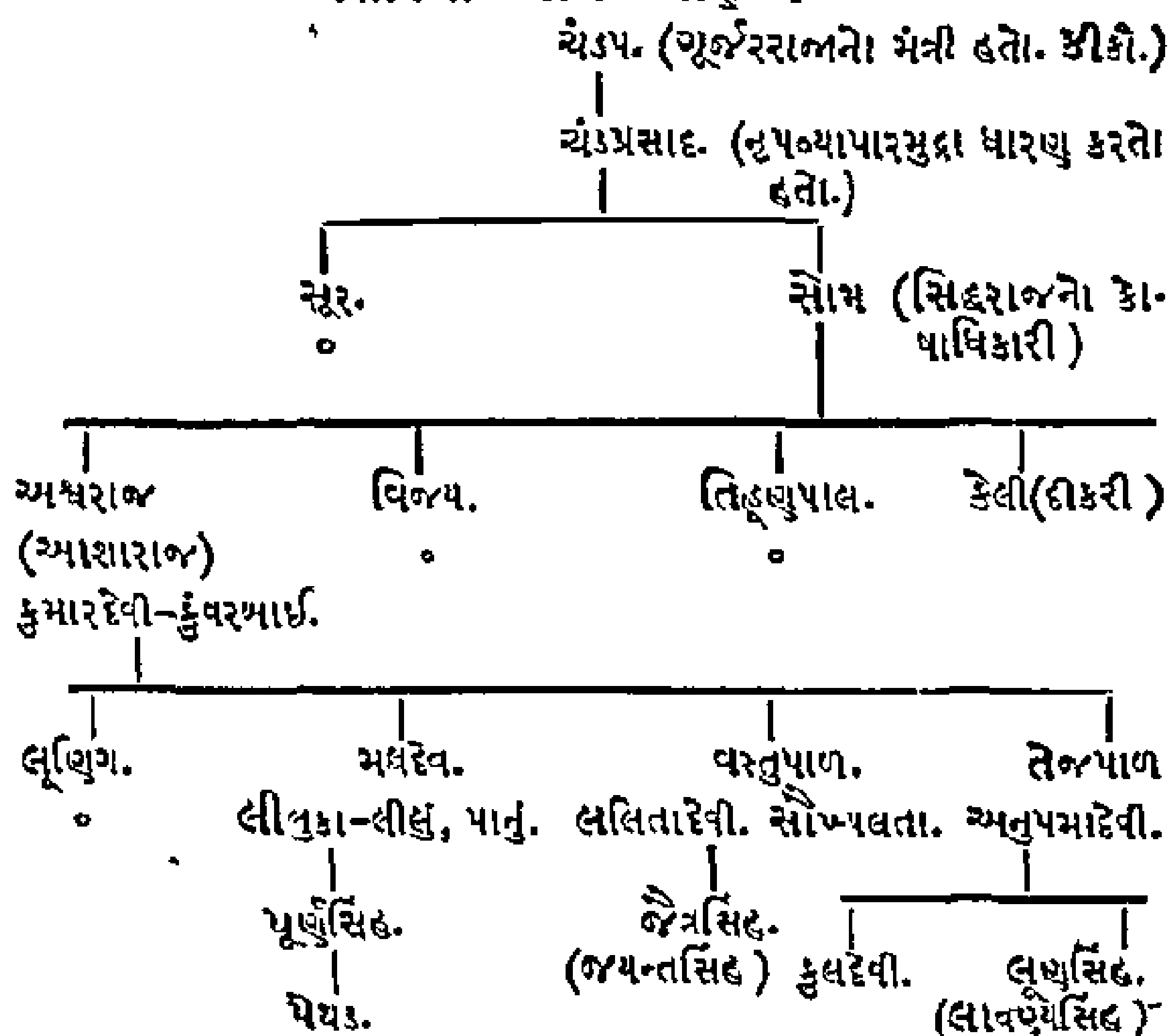
[1] આ ગામ ચદુર હશે, જ્યાં વનરાજની છત્રી છે.

ગ્રંથકર્તાઓએ આપ્યો હોત તો તેથી એ વાત વિશેષ અજવાળામાં આવત. તેમણે ૩૨ પથ્થરના નવા કોટ કરાવ્યા એમ લખે છે, પણ કિયા કિયા નગરને કોટ કરાવ્યા એ વિગત પૂરેપૂરી આપણી આગળ રજુ થઈ હોત તો તે વધારે સારૂં થાત. "સરસ્વતીકંઠાભરણ" આદિ ૨૪ બિરૂદાવલિ તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી, એટલે કે ૨૪ એલકાબ તેને મળ્યા હતા, પણ તેમાંથી માત્ર થોડાક જ આપણા જાણવામાં આવ્યા છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળનું વિશેષ વૃત્તાન્ત

ઉપર પ્રમાણે રાજ્યકાર્ય સંબંધમાં આ બંને ભાઇઓનો વૃત્તાન્ત આપણે જાણ્યો. પણ તેમનાં તે વિનાનાં બાકીનાં કાર્ય અને તેમના કુટુંબ વિષે જાણીતા થવા માટે અહિં અમે વિશેષ વૃત્તાન્ત આપિયે છિયે.

વંશાવળી[1] નીચે પ્રમાણે છેઃ—



---

૧ "પ્રાગ્વાટવંશાવર્ણન" એવા મથાળાનું એક પ્રાચીન પાનું અમારી પાસે છે, તે કીર્તિકૌમુદીના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે, તેમ જ ભાવનગર લેખમાળાના પૃ. ૧૭૪ માં આબુ પર્વત ઉપરના દેલવાડામાં આદિનાથના દેરાસરની પાસેની ધર્મશાળાની એક ભીંતમાં સંવત્ ૧૨૬૭ (ઈ. સ. ૧૨૧૧) ફાલ્ગુન વદિ ૧૦ સોમવારનો શિલાલેખ છે તે ઉપરથી લખેલું છે.

પાલિતાણુ(પાલિતાણા)માં વિશાળ પૌષધશાળા બંધાવી.

સંઘ લઇને ગિરનાર ગયો. તેની ઉપત્યકામાં તેજલપુરનો વપ્ર (કોટ) ચણાવ્યો, તેમાં આશરાજવિહાર તથા કુમારદેવીના નામનું સરોવર બંધાવ્યું. તે સાથે પોતાને માટે ધવલગૃહ કરાવ્યું, તથા પૌષધશાળા બંધાવી.

પ્રભાસપાટણમાં અષ્ટાપદ પ્રાસાદ કરાવ્યો. ત્યાં સોમનાથ મહાદેવનું પૂજન કર્યું. આ વેળાએ એક વૃદ્ધ પુરુષ હાજર હતો, તેણે કુમારપાળને જે સ્થળે મહાદેવે દર્શન દીધાં હતાં તે સ્થળ બતાવ્યું.

પોતાનો મ્હોટો ભાઈ લૂણિગ મરી ગયો ત્યારે એણે એવી ઇચ્છા જણાવી હતી કે આબુ પર્વત ઉપર મારા નામનું એક દેવમંદિર કરાવજો. વસ્તુપાળે તેના મરણ પછી આબુ ઉપર જઇને ચન્દ્રાવતીના રાજા પાસેથી જગ્યા લઈ, વિમળશાહનું દેવળ જે સંવત્ ૧૦૮૮માં બંધાયલું હતું તેની પાસે લૂણિગવહસિકા એ નામનો ભવ્ય પ્રાસાદ બંધાવ્યો, પણ તેજપાળના નામથી આ દેવલ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું ચિત્ર કર્નલ ટૉડે પોતાના પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનના પ્રવાસના પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપ્યું છે. આ ચિત્ર મિસિસ બ્લેરે આબુ ઉપર જઇને પોતાને હાથે આલેખી લીધું હતું, તે ઉપરથી છપાયું છે. આ મડમે એવી કુશળતાથી આ લેખનક્રિયા કરી છે કે, જેથી કર્નલ ટૉડ તેના ઉપર અતિશય રાજી થઈ જવાથી તેણે પોતાનું ઉપર જણાવેલું પુસ્તક એ મડમને અર્પણ કરતાં જણાવ્યું છે કે,—"તમે આબુને ઇંગ્લંડમાં આણ્યો છે."

આ દેરાસરનું વર્ણન પાછળ પૃષ્ઠ ૩૬૯–૩૭૦ મે આપ્યું છે.

ઉપરનાં સર્વ ધર્મકાર્ય કરાવવાનું માન તેજપાળની પત્ની અનુપમા દેવીને ઘટે છે. અનુપમા તે અનુપમા જ હતી. પ્રથમ યાત્રાને સમયે આ બે ભાઈ શત્રુંજય આદિની યાત્રા કરવા ગયા ત્યારે રસ્તામાં હડાલા ગામે પોતાની સિલક તપાસી તો ત્રણ લાખ આશરે રહેલી જણાઈ. સુરાષ્ટ્રમાં ભય છે એમ સમજીને એક લાખ દાટી મૂકવાને મધ્યરાત્રિયે એક પીપળા નીચે ખોદતાં, કોઈકનો દાટેલો સોનામ્હોરોએ ભરેલો એવો શોભ્ય કળશ (ચરૂ) નીકળ્યો. આ વેળાએ અનુપમા દેવી હાજર હતી, તેને વસ્તુપાળે પૂછ્યું કે, આને આપણે ક્યાં મૂકિયે? તેણે આ અમાત્યોને કહ્યું કે મનુષ્યની સાથે કાંઈ આવતું નથી; ધન તો આવે છે અને જાય છે માટે આ અને બીજું તમારી પાસે જે ધન છે તે તમે તે પર્વતની ટાંચે એવી રીતે રાખો કે પ્રત્યેક મનુષ્ય જોઈ શકે, પણ તે લઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, આબુ, શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપર ધર્મસ્થાનો બંધાવો. એવું તેનું કથન

તેમને યોગ્ય લાગ્યું અને તે પ્રમાણે કરવાને તેમણે પણ નિશ્ચય કર્યો. વળી એવા જ પ્રસંગમાં એક જૈન સાધુના મુખથી દ્વિઅર્થી શ્લોક સાંભળવામાં આવ્યો કેઃ—

कोशं विकाशय कुशेशयसंश्रिताळौ
प्रीतिं कुरुष्व यदयं दिवसस्तवास्ते ।
दोषोदये निबिडराजकरप्रतापे
ध्वान्तोदये तव समेष्यति कः समीपम् ॥

૧ અહો કમળ! દિવસ છે એટલી વારમાં તારા આશ્રિત ભ્રમરને વિષે પ્રીતિ કર, કેમકે રાત્રિ પડશે એટલે અંધકારનો ઉદય થશે, તેમ જ ચન્દ્રમાનાં ઘાટાં કિરણનો પ્રતાપ પડશે તો પછી તારી પાસે કોણ આવશે?

૨. અહો કમળ સરખા કોમળાંગ પુરૂષ! તારો દિવસ (પાંશરો) છે—તારૂં ચલણ છે, એટલી વારમાં તારા આશ્રિતોની પંક્તિને માટે તારો ભંડાર તું ઉઘાડો મૂક (એટલે તેમને પૈસો વ્હેંચી આપ), કેમકે, જ્યારે તારા દોષ પ્રકટ થશે અને તારા ઉપર રાજાના કરનો પ્રતાપ છે તે જતો રહેશે ત્યારે તારી પાસે કોણ આવશે?

આવો ખરેખરો બોધ તેમના હૃદયમાં ઉતરવાથી તેમણે ધર્મકાર્ય આદર્યાં.

આબુ ઉપરના પ્રાસાદનું કામ ટાઢને લીધે કારીગરો ઉતાવળથી કરી શકતા નહતા, તે ઉપરથી અનુપમાની સૂચનાથી સઘડિયો સળગાવીને તેમના આગળ રાખવામાં આવતી, અને તેમના માટે ભોજન તૈયાર રહેતું હતું.

આવી ધર્મશીલ અનુપમાનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે તેજપાળને અતિશય ખેદ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. તે અતિશય શોકગ્રસ્ત થતાં તેનું નિવારણ કરવા વિજયસેન જૈનાચાર્ય તેની પાસે ગયા. તેથી તેજપાળને જરા લાજ આવી, એટલે આચાર્ય બોલ્યા કે, અમે તમારૂં કપટ જેવા આવ્યા છિયે, તે એ કે, તમે જ્યારે ન્હાના હતા, અને તમારૂં સગપણ ચન્દ્રાવતીના જાણીતા ગાંગા શેઠ ને ત્રિભુવનદેવીનાથી થયલી તેમની પુત્રી અનુપમા દેવી વેરે, તેના ભાઈ ધરિણગની મારફત કર્યું ત્યારે તે વાત તમને ગમી નહતી. કેમકે એ કન્યા કૂટડી નથી એમ તમને કોઇયે કહ્યું હતું, તેથી તમે એ સગપણ ભાગે એટલા માટે ચન્દ્રપ્રભજિનના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા ક્ષેત્રપાળને આઠ દ્રમનું નૈવેદ્ય ધરાવવાની માનતા કરી હતી, અને હવણાં તમે એ જ સ્ત્રીને માટે આટલો બધો ખેદ કરો છો, એ શું કપટ ન કહેવાય? તેજપાળે પોતાના ગુરૂના બોધનાં વચન સાંભળીને પોતાના મનને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

વસ્તુપાળ તેજપાળનાં જૂદાં જૂદાં ધર્મકાર્યની ટીપઃ—

૧,૩૧૩ નવીન જૈનધામ કર્યાં.
૩,૩૦૦ જૈનેંદ્ર જીર્ણસદનનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.
૧,૨૫,૦૦૦ જિનબિંબ સ્થાપ્યાં.
૧,૦૦,૦૦૦ ગિરીશલિંગ(મહાદેવ)ની સ્થાપના કરી.
૧૨૦૦ મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાનાં દેવગૃહ કર્યાં.
૭૫૦ વિશાળ બ્રહ્મશાળા કરાવી.
૭૦૧ તપસ્વી લોકોને રહેવાનાં સ્થાન કરાવ્યાં. (તપસ્વિકાપાલિકમઠ.)
૭૦૦ સત્રાગાર (અન્નક્ષેત્ર) બાંધ્યાં.
૯૮૪ યતિયોની નવી પુણ્યશાળા બાંધી.
લુણિગ વસહિકામાં પૌષધશાળા બંધાવી.
૮૪ સરોવર કરાવ્યાં.
૪૬૪ પુષ્કરિણી[1] (કુંડ), જેમાં કમળ થાય, માટે એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.
૩,૦૦૦ માહેશ્વરાયતન (મહાદેવનાં દેવાલય) બંધાવ્યાં.
૧૦૦ પત્થરનાં પર્વ બંધાવ્યાં.
૩૦૦ ઇંટની પર્વો જેમાં ગળાઇને પાણી આવે એવી બંધાવી.
૨૪ દંતમય જૈનરથ, જે સોનાના કળશ અને સ્વર્ણમય કમળથી શોભિત એવા કરાવ્યા.
૧,૦૦૦ વર્ષાસન તપસ્વિયોને માટે કરાવી દીધાં.
૬૪ વિમળવાપિકા બંધાવી.
૭૦૦ ઉંચાં પૌષધ મંદિર કરાવ્યાં.
૭૦૦ શૈવ મઠ બંધાવ્યા.
૫૦૦ વિદ્યાસ્થાન બધાવ્યાં, જેમાં પ્રતિદિવસ ૩,૫૦૦ જૈન મુનિયોને ભોજન મળતું હતું.

આ વિના સ્નાત્રપૂજામાં વપરાતાં સિંહાસન તથા કુંભની તો સંખ્યા જ ન હતી.

---

૧ ૧૦૦ ધનુષ્યનું સમચોરસ. એક ધનુષ્ય ચાર હાથપૂર ગણાય છે. એ હિસાબે ૪૦૦×૪૦૦=૧,૬૦,૦૦૦ હાથ ક્ષેત્રફળ થાય એવી બાંધણી કરવી, તેનું નામ પુષ્કરણી કહેવાય છે.

રાજશેખરસૂરિ કહે છે કેઃ—

૧૮,૯૬,૦૦,૦૦૦ દ્રવ્ય શત્રુંજય ઉપર ખર્ચ્યું.
૧૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ ગિરિનાર ઉપર વાપર્યું.
૧૨,૫૩,૦૦,૩૦૦ આબુ શિખર ઉપર વાપર્યું.
૧૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ ખરચી ત્રણ સ્થાને સરસ્વતીભંડાર સ્થાપ્યા.
૩,૦૦,૦૦૦ ખરચી ખંભાતમાં જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યા.

એકંદર ત્રણ અબજ ચૌદ લાખ અને અઢાર હજાર દ્રવ્ય તેણે ખર્ચ્યું.

અણહિલવાડમાં લવણપ્રસાદની સત્તા

અણહિલવાડમાં બીજા ભીમદેવની પાસે રાજચિન્તાકારીનું પદ ધારણ કરીને લવણપ્રસાદ રહેલો હતો. તેવામાં એણે પોતાની સત્તાથી પોતાના કુટુંબના લાભને અર્થે શું શું કરાવી લીધું છે તે જણાવવાને માટે અમે નીચે કેટલીએક હકીકત આપિયે છિયે.

એક વૃત્તાન્ત[1] એમ પણ છે કે "વીરમ શૈવી હોતાં જૈનધર્મની વિરુદ્ધ હતો તથા નાગર જ્ઞાતિના અધિકારિયોની ભણી એનું વલણ હતું, તેથી વસ્તુપાળનો વિચાર વીરમને પાછળ પાડી નાંખવાનો હતો. વીરધવળનું વલણ બે પુત્રોમાંથી કોને પોતાની પછવાડે રાણો ઠરાવવો તે વિષે ઢચુપચુ થતું હતું. માટે મંત્રિયે એક રાત્રિયે વીસલના લાભનો ઠરાવ કરાવી લીધો, અને એક ઝડપથી ચાલનારી સાંઢણી ઉપર બેસારીને રાતોરાત વીસલને ધોળકેથી પાટણ બોલાવી લીધો, અને સવારનો પ્રહર થતાં વાંત જ વીસલને રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. આ પ્રમાણે કાર્ય સિદ્ધ થયું એટલે ઔષધના પ્યાલામાં વૃદ્ધ રાજાને કાંઈ પાઈ દીધું તેથી તે ઊકલી ગયો. આવો બનાવ બનતાં પછવાડે કોઈ વાંધો લેનાર રહ્યું નહિ."

આ વૃત્તાન્ત અમને બરાબર બંધબેસતું લાગતું નથી, કેમકે વીરધવળ ધોળકામાં મોટો પડ્યો હતો અને ધોળકાની ગાદિયે વીસલને બેસારવાનો હતો તેમ અમે પ્રથમ લખ્યું છે તે પ્રમાણે થઈ ગયું હતું.

સંવત્ ૧૨૯૫ ના માર્ગશીર્ષ શુદિ ૧૪ ગુરુવારનું બીજા ભીમદેવના સમયનું શાસનપત્ર છે. ઘૂસડી ગામમાં રાણા લુણપસા(લવણપ્રસાદ)ના કુંવર રાણા વીરમે બંધાવેલા વીરમેશ્વર મહાદેવના દેવળ સારૂ તથા ભીમદેવની મહારાણી શ્રી સૂમલદેવીના નામથી શ્રી સૂમલેશ્વર દેવના નૈવેદ્ય, અંગભોગ, અને પંચોપચાર પૂજાને અર્થે મઠાધિપતિ રાજકુલ શ્રી વેદગર્ભરાશીને શાસન કરી આપ્યું છે.

---

[1] ઇન્ડીયન એન્ટીક્વેરી ભાગ ૧૧ મો, પૃ. ૧૦૦

આ ઉપરથી જણાય છે કે સંવત્ ૧૨૯૫ સુધી વીરમદેવ જીવતો હતો. વળી એક ઠેકાણે એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે, ભીમદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે વીરધવળ તો ક્યારનોય દેવ થયો હતો, અને ધોળકામાં તેને સ્થાને વીસલ ગાદિયે બેઠો હતો. લવણપ્રસાદ એટલો બધો વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો કે રાજ્યનો ભાર ઉપાડવાને તે સમર્થ રહ્યો ન હતો, તેથી એવો બોજો પોતાને શિર ઉપાડવાને તેના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ થયાં કરતો હતો. વીરમ ભણી તેનું વલણ હતું. સહસ્રલિંગ સરોવરની પાળે રાજ્યશામિયાના ખડા કરાવ્યા હતા. ત્યાં તેણે વીરમને રાજ્યાભિષેક કરવાને બોલાવ્યો. પણ વીરમે તો આવતાં વાંત જ પોતાના વૃદ્ધ પિતામહનું અપમાન કર્યું, તેથી તેણે પોતાની ધારણા બદલી નાંખી.

આ પ્રસંગે નાગડ પાટણમાં હતો, તેને ધોળકેથી વીસલદેવને લઈ આવવા મોકલ્યો. બંને ભેગા થતાં માંહોમાંહે મળી ગયા અને એક બીજાના વિશ્વાસપાત્ર રહેવાના સમ ખાધા. પછી વીસલ પાટણમાં આવ્યો. ત્યાં તેને બીજા ભીમદેવના ક્રમાનુયાયી લેખે આખી ગૂજરાતનો મહારાજાધિરાજ ઠરાવવાનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. તેમ જ નાગડને મહામાત્ય ઠરાવ્યો. હવે ધોળકેથી રાજધાની ફહાડી નાંખીને પાટણ સાથે ભેળવી દેવામાં આવી. લવણપ્રસાદનો પ્રેમ વીરમ ઉપર ઘણો હતો તેથી કદાપિ તે ગમે ત્યારે પણ પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવી દઇને વીરમને ગાદી ઉપર બેસારવાની ધારણા કરે એટલા માટે તેનું સાલ વચ્ચેથી ફહાડી નાંખ્યું. વીરમગામ અને બીજાં ગામ વીરમને આપીને એને પણ શાન્ત કર્યો, પણ પૂછવાડેથી તેણે પોતાની મૂર્ખાઈ અને ઉદ્ધતાઈ કરીને પોતાને હાથે જ અન્ત આણ્યો.

આ ઉપરના કથન ઉપરથી જાણવામાં આવશે કે એક વૃત્તાન્તની સાથે બીજા વૃત્તાન્તનો વિરોધ આવે છે. વીરધવળ મરણ પામ્યો, એટલે ધોળકાની ગાદિયે સંવત્ ૧૨૯૫ માં વીસલ બેઠો અને વીરમને તેના સસરાએ મારી નાંખ્યો અથવા તો તે જીવતો રહ્યો હોય તો વીરમગામનો ગ્રાસ ખાઇને બેશી રહ્યો હોય તેની આપણે કાંઈ ભાંજગડ રહી નથી. કેમકે ત્યાર પછી તે રાજ્યપ્રકરણમાં કોઈ પણ પ્રસંગે દેખા દેતો નથી. તેના ઉદ્ધત સ્વભાવ પ્રમાણે તે સખનો રહે એવો નહતો, તેથી અમને તો એમ સમજાય છે કે, વીસલ ધોળકાની ગાદિયે બેઠો તેની સાથે જ તે પતી ગયલો છે. ઉપરના શાસનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંવત્ ૧૨૯૫માં તેનું નામ આવે છે અને એ જ સાલમાં વીસલ ધોળકાનો રાણો થયો છે. ત્યાર પછી સંવત્ ૧૨૯૮માં બીજો ભીમદેવ મરણ પામ્યો, એટલે પાટણની ગાદિયે કોણ

બેસે તેની ભાંજઘડ ઊઠી છે. લવણપ્રસાદ અણહિલવાડના રાજ્યનો ચિન્તાકારી રાજહિતચિંતક ઠરેલો હતો તેની સત્તા ત્યાં પૂર્ણ ચાલતી હતી.

પાછળ પૃષ્ઠ ૩૭૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે બીજા ભીમદેવની કારકીર્દિમાં વચ્ચે જયન્તસિંહદેવ અણહિલપુરનો અધિષ્ઠિત થઈ પડ્યો છે, એવું જે શાસન ઉપરથી નીકળે છે તે શાસન સંવત્ ૧૨૮૦ ના પોષ શુદિ ૩ સોમવારનું છે, તે પણ જાણવા જેવું છે. સોલંકી વંશના રાણક લવણપ્રસાદે, (સોલું૦ રાણક આનાઉ. લૂણપસાક) પોતાના પિતા આનાક(અર્ણોરાજ)ના નામથી શ્રી આનલેશ્વર દેવનું દેવલ પોતાની માતાના નામથી વસાવેલા સલખણપુર ગામમાં ચણાવ્યું હતું; તથા તે માતાના નામથી સલખણેશ્વર દેવનું દેરૂં બંધાવ્યું હતું. તે બન્ને ધામના ખર્ચને માટે વર્દ્ધિપથક(વઢિયાર)માં આવેલું સાંપાવાડા ગામ આપ્યું હતું તથા તે ઉપરાંત ગંભૂત[1] અથવા ગંભૂતપથકમાં આવેલા શેષદેવતી ગ્રામમાંનો ભૂમિખંડ એક આપેલ હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે લવણપ્રસાદ આ વેળાએ પણ સત્તાધારી હતો, અને ત્યાર પછી પાછો ભીમદેવ પોતાને સ્થાને સ્થાપિત થયો ત્યારે પણ તે ભીમદેવને સાચવીને બેઠો હતો અને તેની કારકીર્દિમાં તેના પોતાના કુટુંબના સ્વાર્થના કાર્યમાં નીચે પ્રમાણે શાસનપત્ર કરાવી લેવામાં આવ્યાં હતાંઃ—

૧ સંવત્ ૧૨૮૭ ના અષાઢ શુદિ ૮ શુક્રવાર વર્દ્ધિપથક માંહિલું દેવાઉગ્રામ સ્વસીમા સહિત તથા તે ઉપરાંત માંડવીમાં આવતા પદાર્થોમાંના કેટલાક પદાર્થો ઉપર દાણ નાંખ્યું અને તેની ઉપજ સલખણપુરમાં (સોલુ રાણા આનાઊ લૂણાપસા) સોલંકી રાણા આનાકસુત લવણપ્રસાદે કરાવેલા શ્રી આનલેશ્વરદેવ તથા શ્રી સલખણેશ્વર દેવના નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ પૂજાર્થે તથા સત્રાગારમાં બ્રાહ્મણોને ભોજનાર્થે અર્પણ કરી, અને તેનો વહિવટ કરવાનું કામ મંડલ (માંડલ) ગામમાં શ્રી મૂળેશ્વર મહાદેવના મઠના સ્થાનપતિ વેદગર્ભરાશીને પ્રથમ ગ્રાસ[2] કરી આપ્યો હતો તેને સોંપ્યું.

---

[1] આગળ સંવત્ ૧૨૬૩ ના શ્રાવણ શુદિ ૨ રવિવારે બીજા ભીમદેવે આ અંગભૂત પથકમાં આવેલા ઈહિલા ગામનું શાસન કરી આપ્યું છે. ચાહુઆણ રાણા સમરસિંહની કુમારી લીલાદેવી જે ભીમદેવની મહારાણી હતી તેણે લીલાપુર ગામ પોતાના નામથી વસાવ્યું હતું તેમાં પોતાના પતિ ભીમદેવના નામથી ભીમેશ્વર દેવનું દેવલ ચણાવ્યું હતું તથા પોતાના નામથી શ્રી લીલેશ્વર મહાદેવનું દેવલ બંધાવ્યું હતું, તેના પ્રસંગમાં પર્વ (પ્રપા) મંડાવા તથા સત્રાગારના ખર્ચમાં એ ગામનો લેખ કરી આપ્યો હતો.

[2] સંવત્ ૧૨૮૩ ના કાર્તિક શુદિ ૧૫ ગુરુવારે ચાળીસા પથકમાં મંડલ (માંડલ) ગામમાં મૂળેશ્વર મહાદેવની નિત્ય પૂજા કરવાને અર્થે તથા માંડળના મઠમાં આવનારા સાધુસંન્યાસી(તપોધન)ના ભોજનાર્થે ખર્ચ ચલાવવા માટે સ્થાનપતિ વેદગર્ભરાશીને (માંડળના મઠના ઉપરીને) નેતાકલી ગામ આપ્યું હતું, તે પ્રસંગે દૂતક મહાસાંધિવિગ્રહિક ઠક્કુર શ્રી વહુદેવ હતો.

માસની અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્યગ્રહણ હતું ત્યારે અણહિલવાડમાં સ્નાન કરીને તથા ચરાચર ગુરૂ ભગવંત ભવાનીપતિનું અર્ચન કરીને, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, પરમભટ્ટારક, શૌર્યૌદાર્યગાંભીર્યાદિગુણાલંકૃત ત્રિભુવનપાળદેવ, એમણે સંસારને અસાર જાણીને પિતૃ તથા પોતાના પુણ્યયશની વૃદ્ધિને અર્થે ભાંપર તથા રાજપુરી ગામ રાણાશ્રી લુણપસા (લવણપ્રસાદ) એમણે આણેલ તલપદમાં પોતાની માતા રાણી શ્રી સલખણ દેવીના શ્રેયને અર્થે

---

(૮) देव पादानुध्यात महाराजाधिराज परमेश्वर परममट्टारक महामाहेश्वर प्रबल बाहुदंडदर्प्परूप—

(९) कंदर्प्प रैलाकरदीकृत सपादलक्ष क्ष्मापाल श्री अजयपालदेव पादानुध्यात महाराजाधिराज पर—

(१०) मेश्वर आहव पराभूत दुर्जयगर्ज्जनकाधिराज श्री मूलराजदेव पादानुध्यात महाराजाधिराज पर—

(११) मेश्वर परमभट्टारक अभिनव सिद्धराज सप्तमचक्रवर्त्ति श्रीमद्भीमदेव पादानुध्यात महाराजाधि—

(१२) राज परमेश्वर परमभट्टारकशौर्योदार्य गाम्भीर्यादि गुणालंकृत श्री त्रिभुवनपालदेव, स्वभुज्यमा—

(१३) न विषय पथक दंडाहीपथकयोरन्तर्व्वर्त्तिनः समस्तराजपुरुषान् ब्राह्मणोत्तरांस्तन्नियुक्ताधिकारिणो—

(१४) जनपादांश्च बोधयत्यस्तु वः संविदितं यथा ॥ श्रीमद्विक्रमादित्योत्पादित संवत्सर शतेषु द्वादशसु नव—

(१५) नवत्युत्तरेषु चैत्रमासीय शुक्लपक्षया सोमवारे ऽत्रांऽकऽतोऽपि संवत् १२९९ वर्षे चैत्र शुदि ६ सोमेऽ—

(१६) स्यां संवत्सर मास पक्षवार पूर्व्विकायां सां० लौ० फागुण मासीय अमावास्यायां सजात सूर्यग्रहण पर्व्वणि—

(१७) सङ्कल्पितात् तिथावद्येह श्रीमदणहिल्लपाटके स्नात्वा चराचरगुरुं भगवंतं भवानीपतिमभ्यर्च्य संसा—

(१८) रासारतां विचिंत्य नलिनीदलगतजललवतरलतर प्राणितव्य माकलय्य ऐहिकामुष्मिक फलमंगी—

(१९) कृत्य पित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये भापरग्राम राजपुरिग्रामौ स्वसीमा [पर्यन्तौसवृक्ष]

(२०) मालाकुल काष्ट तृणोदकोपेतौ सहिरण्य भागभोग सदंडौ दशापराधौ [सर्वादायस]

કરાવેલા સત્રાગાર(અન્નક્ષેત્ર)માં કાર્પ્પટિકોને (કાપડિયોને) ભોજન કરાવવા સારૂ શાસનમાં આપ્યાં છે.

ભાંપર ગામની ચતુઃસીમા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પૂર્વમાં કુરલી ગામ તથા દાસયજ ગામની સીમાએ સીમા છે.

દક્ષિણમાં કુરલી તથા ત્રિભ ગામની સીમાએ સીમા છે.

પશ્ચિમમાં અરઠઉર તથા ઉંઝા ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઉત્તરમાં ઉંઝા, દાસયજ, તથા કામ્બલી ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઇં૦ એ૦ ભાગ ૬ પૃ૦ ૨૦૮

(૧) मेतौ नवनिधानसहितौ पूर्व्वप्रदत्तदेवदाय ब्रह्मदायवर्ज्जं राणा० श्री लुणपसा
माउल—

(२) तलपदे स्वीयमातृ० राज्ञा श्री सलखणदेवी श्रेयोऽर्थं कारित सत्रागारे कार्प्पटि-
कानां भोजनार्थं शासनोदक पूर्व्वं—

(३) मस्माभिः प्रदत्तौ ॥ भांपरग्रामस्याघाटा यथा ॥ पूर्व्वस्यां कुरलीग्रामदासयज-
ग्रामयोः सीमायां सीमा । दक्षिणस्यां

(४) कुरलीग्राम त्रिभग्रामयोः सीमायां सीमा । पश्चिमायां अरठ उरग्राम उंझाग्रामयोः
सीमायां सीमा । उत्तरस्यां

(५) उंझाग्रामदासयजग्रामकाम्बलीग्रामाणां सीमायां सीमा ॥ राजपुरिग्रामस्याघाटा
यथा ॥ पूर्व्वस्यां कूलाव (सण)

(६) ग्रामडांगरौ आग्रामयोः सीमायां सीमा ॥ आग्नेयकोणे चंडावसणग्राम इंद्रावड-
ग्रामयोः सीमायां सीमा ।

(७) दक्षिणस्यां आहीराणाग्राम सीमायां सीमा । पश्चिमायां सिरसाविनंदा वसण-
ग्रामयोः सीमायां सीमा । वायव्य—

(८) कोणे उंड क्ष्यासिरसाविग्रामयोः सीमायां सीमा । उत्तरस्यां नंदावणग्राम
सीमायां सीमा । ईशानको—

(९) णे कुईयलग्राम सीमायां सीमा ॥ एवममीभिराघाटै रुपलक्षितौ ग्रामावेताव-
गम्य तन्निवासिजन—

(१०) पदैर्य्यथादीयमानदानी भोग प्रभृतिकं सदाज्ञा श्रवण विधेयैर्भूत्वाऽमुष्मै सत्रागाराय
समु [प] नेतव्यं ॥ सामा—

(११) न्यं चैतत्पुण्यफलंमत्वास्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्त धर्म्मदायोऽयम-
नुमंतव्यः । पालनीय—

(१२) श्च । उक्तं च भगवता व्यासेन ॥ षष्टिर्व्वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः ।
आछेत्ता चानुमंता च तान्येव नरकं व—

રાજપુરી ગામની ચતુઃસીમા નીચે પ્રમાણે છે —

પૂર્વમાં રૂક્ષાવસણુ તથા ડાંગરોઆ ગામની સીમાએ સીમા છે.

અગ્નિકોણમાં ચંડાવસણુ તથા ઇંદ્રાવડ ગામની સીમાએ સીમા છે.

દક્ષિણમા આહીરાણા ગામની સીમાએ સીમા છે.

પશ્ચિમમાં સિરસાવી અને નંદાવસણુ ગામની સીમાએ સીમા છે.

વાયવ્ય કોણે ઉંટઊયા તથા સિરસાવી ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઉત્તરમા નંદાનેસણુ ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઈશાન કોણે કુઇયલ ગામની સીમાએ સીમા છે.

આ શાસનનો લખનાર આક્ષપટલિક ઠ. સોમસિંહ સાતિકુમાર નામે કાયસ્થ જ્ઞાતિનો છે.

દૂતક ઠક્કર શ્રી વયજલદેવ છે.

આ શાસન માંડલના શ્રી મૂલેશ્વરદેવના પૂજારી સ્થાનપતિ શ્રી વેદગર્ભરાશીને કરી આપ્યુ છે, તે તેમણે સતાનપરપરા આ બે ગામનુ આયપદ સત્રાગારના કામમા વાપરવુ.

---

(૧૩) સેત् ॥ १ याता याति महीभुज क्षितिमिर्मायास्यति भुक्त्वाऽखिला नोयाता न च याति यास्यति नवा केनाऽ—

(१४) पिसार्द्ध धरा । यत्किंचिद्भुवि तद्विनाशि सकल कीर्तिं पर स्थायिनी मत्वैव वसुधाधिपा परकृता लोप्या न

(१५) सत्कीर्तय ॥ बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभि सगरादिभि । यस्य यस्य यदा भूमी तस्य तस्य तदा फल ॥ ३ ॥

(१६) लिखितमिद शासन कायस्थान्वय प्रसूत ठ० सातिकुमार सुत आक्ष पटलिक ठ० सोमसिंहेन ॥ ६ ॥

(१७) दूतकोऽत्र ठ० श्री वजलदेव इति शासनमिद माडल्या श्रीमूलेश्वरदेवम [भ्यर्च्य]

(१८) स्थानपति श्री वेदगर्भराशे समर्पितमिति ततोऽनेन तथै तदीयसतानपरपर-याऽपि आचन्द्रार्क मन—

(१९) योर्ग्रामयोरायपद सत्रागारेऽस्मिन् उपयुक्त कार्यं ॥ कल्याणमस्तु साधूनां ॥७॥७॥७॥ अनयोर्ग्रा—

(२०) मयो सीमायां तावुलिकवणिज्याद्वद्धिक प्रमतीनां मध्यात् य कोपि चौरैर्हृते तस्य प्र—

(२१) तिकार अनयोर्ग्रामयो सत्कभोक्तारपार्श्वात् प्रती–तिलैभ्या ॥ उद्-

(२२) ग्रागभागो नहि ॥

श्री त्रिभुवनपालदेवस्य

આગળ જણાવેલા બીજા શાસન પ્રમાણે આ પણ લવણપ્રસાદના ધર્મકાર્યની પુષ્ટિને માટે થયલું છે. એમાં તેની માતા સલખણદેવીને રાણીનું પદ આપેલું છે અને તે અર્ણોરાજની સ્ત્રી થાય. સંવત્ ૧૨૯૬ ની સાલનું શાસનપત્ર જે ભીમદેવના સમયમાં થયું છે તેમાં જે અધિકારીઓનાં નામ છે તેજ નામ આ શાસનમાં છે, અને આ સર્વે ઉપરથી બધું રાજમંડળ લવણપ્રસાદના તાબામાં વર્તતું હોય એમ જણાય છે.

ત્રિભુવનપાળે લવણપ્રસાદની છાયામાં રહીને બે વર્ષ રાજ કર્યું છે, તેમાં તેની વિશેષ કારકીર્દિ હજી લગણ કાંઈ જાણવામાં આવી નથી. તેના રાજ્યનો અંત સંવત્ ૧૩૦૦ માં આવ્યો છે. અને તેનીજ સાથે મૂળરાજ સોલંકી અથવા ચાલુક્ય કુલની સમાપ્તિ થાય છે. એ વંશ જ્યાં સુધી હૈયાત રહ્યો ત્યાં સુધી લવણપ્રસાદ અને વીરધવલે અણહિલવાડની ગાદી ઉપર કોઈને હાથ નાંખવા દીધો નથી, એટલું જ નહિ પણ વિસલદેવ જે રાજ્યનો લોભી જણાય છે તેને પણ તે ઉપર તરાપ મારવા દીધી નથી. તેને ધોળકામાં રહીને સર્વને ધુમંધુમા કરવા દીધી છે અને આખા ગૂજરાતનું રાજ્ય સચવાવી રાખી તેમાં વૃદ્ધિ કરાવી છે. ત્રિભુવનપાળ પછી એ વંશનું કોઈ રહેલું નથી, એટલે પછી એ જ વંશની બીજી શાખા જે વાઘેલાને નામે નોંખી પડેલી હતી તેનો વીસલદેવ નાગડ પ્રધાનની સાથે અણહિલવાડમાં આવે છે અને ત્યાંનો મહારાજાધિરાજ થાય છે.

વીસલદેવ વાઘેલો

અણહિલવાડનો મહારાજાધિરાજ
સંવત્ ૧૩૦૦ થી ૧૩૧૭;
ઇ. સ. ૧૨૪૪ થી ૧૨૬૧

મી. જે. ફાર્બ્સે ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, તેના ચતુષ્પત્રી આવૃત્તિના ભાગ ૨ જાને પૃ. ૩૮૫–૩૩૭ અથવા સન ૧૮૩૪ માં અષ્ટપત્રી આવૃત્તિ છપાઈ છે તેના ૧ લા ભાગને પૃષ્ઠ ૫૪૩–૫૪૫ મે અને જેનો ઉતારો જેમ્સ બર્જેસના કાઠિયાવાડ અને કચ્છની એન્ટીક્વીટીના રિપોર્ટને પૃ. ૨૧૯ મે કર્યો છે તેમાં લખે છે કે "આ નગરમાં (ડભોઇમાં) મહા મૂલ્યવાન્ અને શોભાયમાન્ ઉપદ્વાર (ન્હાના દરવાજા) અને બીજાં ભવ્ય બાંધકામ ચણાવવામાં આવ્યાં છે, તે શા કારણથી, તે વિષે ભાટ અને ચારણો, જે ગૂજરાતના ઇતિહાસકો તરીકે માત્ર ગણી શકાય એમ છે તેઓ નીચેની કથા કહે છે, તેમાં કેટલીક કલ્પિત વાતો ભળી ગયલી છે ખરી, તથાપિ તે ઘણું કરીને ખરી છે. તેઓની દંતકથા એવી છે કે,

"ડભોઈથી ઘણે છેટે, ગોદાવરી નદીને કિનારે, પ્રાચીન ગ્રીકો જેને પૈઠણ અથવા પટ્ટન કહેતા હતા, તે પટ્ટનમાં સિદ્ધરાવ જયસિંહ (જયનો સિંહ) નામે હિન્દુ રાજા ઘણાં સૈકાં ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

"પૂર્વદેશવાસિયોની ચાલતી આવેલી રીતિ પ્રમાણે આ રાજાને સાત રાણિયો અને કેટલીક પાસવાનો હતી; તેમાં તેની મહિષી ઘણી માનીતી હતી, તેનામાં અતિ ઉત્તમ ગુણ હતા, અને સર્વોત્કૃષ્ટ સુંદરતા હતી, તેથી તેનું હુલામણાનું નામ રત્નાલી (રત્નની પંક્તિ) પાડ્યું હતું; તે અંતઃપુરની બીજી સ્ત્રિયો કરતાં આ વિષે અને અન્ય સર્વે પ્રકારની ચતુરાઈમાં ચ્હડિયાતી હતી. બીજી રાણિયોમાંથી કેટલીકને તો કુંવર હતા અને આ રાણીને કશું પણ સંતાન હતું નહિ, તો પણ તે ઉપર જણાવેલા ગુણોને લીધે રાજા આગળ સુહાગણી હતી. પૂર્વ દેશના અંતઃપુરમાં કેવા કેવા કૂડકપટ ચાલે છે અને કેવી કેવી અદેખાઈના પ્રપંચ મચી રહે છે; એ વાત સર્વપ્રસિદ્ધ છે; તથાપિ પટ્ટનમા તો એનું પરિમળ વિશેષે કરીને હતું; ત્યાં તો રણવાસની બાનુઓ રત્નાલીની બહુ જ અદેખાઈ કરતી હતી, અને રાજાનું મન તેના ઉપરથી ઉતારી દેવાના, બની શકે એટલા, પ્રપંચભરેલા ઉપાયો યોજતી હતી. તેવામાં વળી તેને પણ દહાડા રહ્યા છે એવી વાત જાણવામાં આવી, એટલે તો તેના ઉપર દ્વેષ આણવાની કાંઈ સીમા રહી નહિ. હિન્દુઓની રીતભાત પ્રમાણે, સંતાનનો પ્રસવ થાય નહિ એટલા માટે ધંતરમંતર અને દોરાચિઠ્ઠિયો કરવા માંડી. આ માનીતી મહિષી (સુવતાના) તેમના જેવી જ વ્હેમી અને વિશ્વાસુ હતી, તેથી તેના ઉપર ધંતરમતર કરવામાં આવ્યા છે, એ વાત ઠસી ગઈ. અને ધાર્યું કે જ્યાં સુધી હું આ મ્હેલાતમાં રહીશ ત્યાં સુધી બાળક અવતરશે નહિ.

"આ પ્રમાણે તેના મનમાં વ્હેમ ઠસી જવાથી તેની અસર નિવારવા માટે નર્મદા નદીના કિનારા ઉપરના પ્રસિદ્ધ દેવાલયે જઇને નિવાર્યવિધિ કરવા માટે ઘણા પરિજનોને લઇને ચાલી. ઘણો લાંબો પથ કાપતી કાપતી જે સ્થાન ઉપર હાલ ડભોઈ વસેલું છે અને જે નદીથી ૧૦ મૈલને છેટે છે, તથા જ્યાં પવિત્ર ઝાડીની ઘટા અને સરોવર છે ત્યાં તે સંધ્યાકાળને સમયે છેક મોડી આવી પ્હોંચી. બીજી સવારે કુચ કરી જઈ પ્હોંચવાના વિચારથી તેણે આ ઠેકાણે ડેરાતંબુ ઠોકાવીને પડાવ નાંખ્યો. આ સ્થાને એક ગોસાઈ રહેતો હતો, તેણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને પોતાનો કાળ યોગસાધનમાં ક્હાડ્યો હતો. રાણી પધાર્યાની વાત તેણે જાણી, એટલે તેને મળવાની ઇચ્છા તેણે જણાવી. આવા પવિત્ર યોગીશ્વરોની ઇચ્છાનો

ઘણું કરીને અનાદર કરવામાં આવતો નથી. તેણે કહ્યું કે, આ ઘટાવાળી જગ્યા પવિત્ર છે, અને આ સ્થાને તમને કુમાર પ્રસવશે, માટે અહિંથી આગળ તમારે જવું નહિ. રાણિયે તેની આજ્ઞા પાળી, અને સંતાનનો જન્મ થતાં સુધી ત્યાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. અહિં તેને કુંવર અવતર્યો, તે વીસ માસ સુધી પેટમાં રહ્યો એટલા માટે એનું નામ **વીસલ** પાડ્યું."

"આ આનંદદાયક વધાઈ રાજાને પ્હોંચાડવામાં આવતાં તેણે **વીસલ**દેવને પોતાનો યુવરાજ ઠરાવ્યો; અને એની માતાને મન આ જગ્યા વશી ગઈ હતી, અને જ્યાં તે આશીર્વાદ પામી હતી, તેમ જ અંતઃપુરમાં આવી બીજી અદેખી રાણિયો ભેગાં વસવું ભયભરેલું હતું, એટલા માટે, તલાવનો વિસ્તાર વધારવાની, ઝાડીવાળી ઘટા વિસ્તીર્ણ કરવાની, અને એ ઠેકાણે નગર વસાવવા માટે તેની આસપાસ દૃઢ કોટ ચણાવી તેને સુશોભિત કરવા તેમાં ઉંચા પ્રકારની કોરણીનાં કામ કરવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આ પ્રસિદ્ધ નગર બાંધવાને માટે તેણે કુશળ શિલ્પકારો કામે લગાડ્યા, અને તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે સર્વે કરતાં વધારે નિપુણતાવાળો એક જણ ઠરાવ્યો; તેણે પ્રારંભ કર્યો ત્યારથી તે ૩૨ વર્ષ સુધી આ મહાભારે કામ પૂરૂં થતાં સુધી પોતાનું જિવતર ત્યાં ગાળ્યું. આ સમયે **વીસલદેવ** પોતાના પિતાની પછવાડે પટ્ટણની ગાદિયે બેઠો હતો, પણ વિશેષે કરીને પોતાની જન્મભૂમિમાં આ ઠેકાણે રહેતો હતો. તેણે આ કામ પૂરૂં થતાં કારીગરોને જેની જેની યોગ્યતા તેને તે પ્રમાણે રીઝ આપી. પણ જે કારીગરની રસજ્ઞતા અને કુશળતાથી આવી અસાધારણ સુંદરતાનું કામ થયું તેની વધારે બુજ કરવાના હેતુથી તેને કહ્યું કે તારી નજરમાં આવે તે ઇનામ તું માગી લે. આ શિલ્પકારે માનપૂર્વક કહ્યું કે, હું આપની કૃપાથી સર્વે વાતે સુખી છું, તેથી મારે ધન કે રત્નની વાંછના નથી, પણ આ નગરનું હજી લગણ કાંઈ નામ પાડવામાં આવ્યું નથી માટે હું મારા નામથી એનું નામ ડભોલે પાડવું એમ માગી લઉં છું. આ તેની માગણી માન્ય રાખવામાં આવી અને ત્યારથી તે આજ સુધી એનું નામ થોડાક ફેરફારથી ડભોઈ રહેલું છે."

ઉપરના લખાણમાં અણહિલવાડ પાટણને બદલે ગોદાવરીના તટ ઉપરનું પૈઠણ જણાવ્યું છે તે તો દેખીતી જ ભૂલ છે. આપણે જાણિયે છિયે કે સિદ્ધરાજને કુંવર નહતો. તેથી ભાટે વીરધવલને બદલે તેનું નામ ઘડાવી દીધું છે, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે, સિદ્ધરાજે અને તેની માતા મીનલદેવિયે આવાં સર્વોપયોગી બાંધકામ ઘણાં કરાવ્યાં છે, તેથી તેનું નામ આવા કામના પ્રસંગમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ પામેલું છે. એ વિષે પાછળ

પૃ. ૨૪૨ માં લખાણુ છે, તે પ્રમાણે સિદ્ધરાજનું નામ ડભોઈના સંબંધમાં પણ ક્હેવાય એની નવાઈ નથી. દર્ભાવતી નગરી સિદ્ધરાજના સમય પ્હેલાંની જ વશેલી છે, અને વીસલદેવનો ત્યાં જન્મ થયાથી તેનાં જૂનાં બાંધકામનો જીર્ણોદ્ધાર થયલો છે અને કેટલાંક નવાં પણ બંધાવવામાં આવ્યાં છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં લેતાં બાકીની દંતકથા, બીજો એથી ફેરફાર જાણવા સરખો વૃત્તાન્ત મળી આવે નહિ ત્યાં સુધી, માન્ય રાખિયે તો એમ ઠરે છે કે, વીસલદેવની માતાનું નામ રત્નાળી હતું અને તે વીરધવળની માનીતી મહિષી હતી. તેને વીરમદેવ મ્હોટો કુંવર છતાં પણ વીસલદેવને યુવરાજ તરીકે માન્ય રાખ્યો છે અને તેની પછવાડે તે ધોળકાની ગાદિયે રાણો થઈને બેઠો છે, એ બનાવ પણ દંતકથા પ્રમાણે મળતો આવે છે.

કચ્છમાં પદ્ધર અથવા પુઅરાવાળો ગઢ, લાખા ફૂલાણીના ભત્રીજા પુઅરાએ બંધાવ્યો હતો. તેવી કારીગરી બીજે ઠેકાણે જઈને કરી પોતાના ગઢની નામનાને પાછી પાડી શકે નહિ એટલા માટે જે શિલ્પકારે તે ગઢ અને તેમાનો શોભીતો નવલખો બાંધ્યો છે તેનો જમણો હાથ કાપી નાંખ્યો હતો. તેવી જ રીતે ડભોઈના કુશળ શિલ્પકારને વિષે એવી દંતકથા ચાલે છે કે, તેણે ડભોઈના કોટ તથા દરવાજા અને દેવલો આદિની ભવ્ય કારીગરી કરી બતાવી હતી તેવી બીજે ઠેકાણે કરે નહિ, એટલા માટે, મહાકાલીના દેવલના એક ભાગમાં તેને પૂરાવી દેવામાં આવ્યો હતો, પણ તેની સ્ત્રી તેને પ્રતિ દિવસ ખાવાપીવાનું આપી આવતી હતી, તેથી તેણે છ વર્ષ આવી ભયભરેલી સ્થિતિમાં ક્હાડ્યાં. એટલામાં એક એવો પ્રસંગ આવ્યો કે, રાજાને તેની ઘણી અગત્ય જણાઈ, એટલે તેને સંભારીને પોતાના અઘટિત કૃત્યને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો ત્યારે તેની ક્ષમા માગીને તેને ક્હેવામાં આવ્યું કે તેને એક ભોંયરામાં પૂર્યો છે, ત્યાં તે હજી લગણ જીવતો છે. આ વાત સાંભળીને રાજા બહુ રાજી થયો અને તેને બ્હાર ક્હડાવ્યો.

ડભોઈના હીરાભાગોળ નામના દરવાજા ઉપરની પ્રશસ્તિ છે તે પણ વીસલદેવના સમયમાં તેના પુરોહિત સોમેશ્વર દેવની રચેલી છે.

પંદરોતરો કાળ.

જૈન યતિયો જ્યોતિષમાં પણ પ્રવીણ હતા, તે પ્રમાણે સર્વશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા પરમદેવસૂરિયે જગડૂશાહને એકાન્તમાં કહ્યું કે—

> २ १ ३ १
> द्वीन्द्वग्नि चन्द्र वर्षेषु व्यतीतेष्वथ विक्रमात्।
> दुर्भिक्षं सर्वदेशेषु भाविवर्षत्रयावधि ॥ ॥६८॥

प्रेष्याखिलेषु देशेषु विदग्धानात्मपूरुषान् ।
सर्वेषामपि धान्यानां त्वं तैः कारय संग्रहम् ॥ ॥ ६९ ॥

વિક્રમ સંવત્ ૧૩૧૨ પૂરો થશે ત્યારે સર્વ દેશમાં ત્રણ વર્ષ સુધી કાળ પડશે. માટે જૂદા જૂદા દેશોમાં હોંશિયાર વાણોતરોને મોકલીને બધી જાતિના ધાન્યનો સંગ્રહ કરાવો.

જગડૂ શાહે દેશેદેશ માણુસો મોકલીને મળી શક્યા તેટલા અનાજનો ભારે સંગ્રહ કરાવ્યો. બનવાકાળ પ્રબળ છે, તેથી પૃથ્વીતળને વિષે વર્ષાદ વરસ્યો નહિ અને મોંઘવારી થતાં પણ અનાજ મળવા માંડ્યું નહિ, ત્યારે ભૂખે મરતાં લોકોને જગડૂ શાહે મફત અનાજ આપવા માંડ્યું; તેમ જ, પરદેશમાં પણ ગરીબ લોકોને અનાજ પ્હોંચાડવા પોતાનાં માણસો મોકલાવ્યાં. દુકાળનાં બે વર્ષ વિત્યા પછી રાજાઓના અનાજના કોઠાર પણ ખાલી થઈ ગયા. એક દ્રમ્મના ગણ્યાગાંઠ્યા તેર ચણા મળવા માંડ્યા. વીસલદેવનો કોઠાર ખાલી થઈ ગયો, ત્યારે તેણે પોતાના મંત્રી નાગડને જગડૂની પાસે મોકલ્યો, એટલે તે અણહિલપુરમાં ગયો અને પોતાની સાથે વેપારિયોને લઈ જઈને દિવ્ય રત્નો નજરાણે કરીને રાજાને નમન કરીને બેઠો. તે સમયે એક ચારણ બોલ્યો કેઃ—

सोल्लपुत्र ! भवत्तुल्यं पुण्यं नोऽन्यस्य विद्यते ।
नृवामकुक्षो कः पश्येत्कर्पुरान्त्रं प्रविश्य च ॥

ગીતિ-હે સોલપુત્ર! તુજ વણ, પેખું પુણ્ય ન અવરનું કાંઈ કટકે;
જનવામ કુક્ષ પેશી, આતરડાં કર્પુર કુણ પેખી શકે.

આવું અર્થાન્તરન્યાસવાળું ચારણનું વચન સાંભળીને ચૌલુક્યપૃથ્વીપતિ (વીસલદેવ) રાજી થયો, અને વ્યવહારવર જગડૂને કહ્યું કે અહિંયા તમારા સાતસો કણના કોઠાર છે એમ સાંભળ્યું છે, માટે તે તમારી પાસેથી લેવા માટે મેં તમને અહિં બોલાવ્યા છે. રાજાનું આવું વચન સાંભળીને જગડૂ શાહ હસતે વદને એમ બોલ્યો કે, મારો તો અહિયાં એક કણ સરખો પણ નથી. જો મારા આવા બોલવામાં આપને સંદેહ આવતો હોય તો કણકોઠારે ઈંટોમાં જડાવી લીધેલો ત્રાંબાના પતરામાંનો લેખ જોશો, એટલે ખાતરી થશે.

રાજાએ તે લેખ ફોડાવી મંગાવી વાંચ્યો તો તેમાં કોતરેલું હતું કેઃ—

जगडूः कल्पयामास रंकार्थं हि कणानमून्

જગડૂએ આ કણ રંકને અર્થે જ રખાવ્યા છે.

પછી જગડૂએ રાજસભા વચ્ચે વીસલદેવને કહ્યું કે જગતમાં દુકાળથી પીડાઈને જનો મરી જાય તો તેનું પાપ મને બેસે, એમ કહીને તે

ત્રિવીર પુરૂષે આઠ હજાર કણના મૂડા રાજાને આપ્યા. આવું જોઈને સોમે-શ્વર આદિ કવિયો હાજર હતા તેમણે જગતમાં સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય એવા જગડુની નીચે પ્રમાણે પ્રશંસા ગાઈ સંભળાવી:—

એક કવિ બોલ્યો કે (કવિત-રૂપકાલંકાર)

એ તો છે ઉદયાચલ શ્રી શ્રીમાલ કુલ કેરો
પ્રકાશ દેનાર રવિ રૂપ દ્યુતિ રાજે છે;
સુધર્મની વેલીની જે, દૃઢ આધાર આપવા,
વંશરૂપ ખડો રહી, મેઘસમ ગાજે છે;
કલિકાલ રૂપી કાળીનાગનો દમનહાર,
દામોદર રૂપ એવો અવનિમાં આજે છે;
અવનિ આકાશ માંહ, વાસના વિચરી ભારે,
એવો પ્રજાપોષક આ, વિજયી વિરાજે છે.

બીજો કવિ બોલ્યો:—(કવિત-આક્ષેપાલંકાર)

સુરજિત જેહ હરિ, તેણે બલિ નૃપતિને,
પાતાળ ફેંકીને સારી વાત તે શી સાધી છે?
તેમ જ રૂદ્રાણી કેરા પતિ રૂદ્રદેવ તેણે,
રતિપતિને બાળીને, શી કીર્ત્તિ સંપાદી છે?
આખી અવનિને પીલી, કાળો કેર કરનાર,
દુષ્ટ આ દુકાલ કેરો, છેદક જે થાય છે;
અતિ દાન આપવામાં તત્પર રહેલ એવો,
હવણાં તો એક નર જગડૂ ગવાય છે.

ત્રીજો કવિ બોલ્યો:—(કવિત-અતિશયોક્તિ)

વિવિધ વિષય બ્રહ્મા એક કોરે મૂકી કરી,
પરબ્રહ્મ એકને તે આપ રહ્યા સ્મરે છે;
ક્ષિતિધરસુતા એવાં ઉમાના આશ્લેષ વિષે,
રસિક[illegible]ની રહેલા ઉમાપતિ સ્મરે છે;
ચરણો [illegible]સારી કરી શ્રીને ખોળે સુખ સૂતા,
સાગર [illegible]વિષયે હરિ ઉંઘતા બિરાજે છે;
ખરેખા[illegible] જગતમાં એકલો આ જગડૂશા
[illegible] [illegible]દ્ધારવાને એકપગે જાગે છે.

પાંચમો કવિ બોલ્યો:—દુહો (   )

લોકપાળ સૌ નામના, ઇન્દ્ર આદિ લેખાય;
લોકપાળ તો એકલો, જગડૂ જગ દેખાય. ૫

છઠ્ઠો કવિ બોલ્યો:—(કવિત–વ્યતિરેકાલંકાર)

જીમૂતકેતુનું રાજ્ય જતું રહ્યું ત્યારે તેણે,
મલય ઉપર જઈ વાસ કીધો જે સમે;
જીમૂતવાહન તેનો પુત્ર તેણે શંખચૂડ,
એકલો ઉગાર્યો જેને ગરૂડ ઘણો દમે;
દુષ્ટ આ દુકાલ રૂપ કાલ દૈત્યમુખમાંથી,
અખિલ અવનિ જેણે એકલે ઉગારી છે;
એવા એ ઉદાર શુભ ગુણવાળા જગડૂની,
બરાબરી કેમ થાય જેની નામદારી છે. ૬

આવા ભાવાર્થની બીજા કવિયો પણ કવિતા બોલ્યા છે, તેમાં એક કવિયે ઇતિહાસનું સૂચન થાય એવી કવિતા નીચે પ્રમાણે કહી:—

કવિત્ત–ગર્વ થકી ગાજતો જે, પીઠદેવ હતો તેની,
સ્ત્રિયોનાં અંજન કરી, શોભા હરનાર જે;
સિંધના હુમીર કેરા, અરિના પરાક્રમની,
ચતુરાઈભરી એવી, કથા કથનાર જે;
મદ થકી ઉન્મત્ત, મુગલોની કીર્ત્તિ કેરા,
અપંચ પ્રતાપ નાશ કરનાર રવિ જે;
શ્રીમદ ગૂર્જર કેરા, રાજ્યનો વધારનાર,
જગડૂ વિજયી થાઓ, કહે એમ કવિ જે.

જગડૂ શાહ વિવેકી હતો તેથી તેની ઉપર પ્રમાણે કવિયોએ પ્રશંસા કરી ત્યાં સુધી તે પોતાનું મસ્તક નીચું રાખીને બેઠો હતો. તેણે કવિયોનો ઘણો સારો સત્કાર દ્રવ્ય આપીને કર્યો, અને ચૌલક્યભૂપ વીસલદેવની આજ્ઞા લઈને પાછો ભદ્રેસર આવ્યો.

ત્યાર પછી સિંધ દેશના રાજા હુમીરે માગણી કરવાથી તેને ૧૨,૦૦૦ મૂડા અનાજના આપ્યા.

ઉજ્જયણના રાજા મદનવર્મને તેણે અનાજના ૧૮,૦૦૦ મૂડા આપ્યા હતા.
દિલ્હીના રાજા મોજદ્દીનને ૨૧,૦૦૦ મૂડા અનાજના આપ્યા હતા.
ડીશીના રાજા પ્રતાપસિંહને ૩૨,૦૦૦ મૂડા કણના આપ્યા હતા.

સ્કંધીલ(કંધાર)નો રાજા જે ચક્રવર્તી કહેવાતો હતો તેને ૧૨,૦૦૦ મૂડા અનાજ આપ્યું હતું.

એ સિવાય ૧૧૨ દાનશાળા તેણે સ્થાપી હતી.

લજ્જાપિંડ એટલે ગોળમા બાંધેલા ધાણીના લાડુમાં સોનાના દીનાર ઘાલીને એવા ઘણા લાડુ દાન મેળવવામા લજ્જા પામનારા કુલીનોને રાત્રીની વેળાએ તે આપતો હતો.

આ દુકાળમા તેણે ૯,૯૯,૦૦૦ અનાજના મૂડા તથા અઢાર કરોડ દ્રમ્મ (દામ) યાચકોને આપ્યા હતા.

આ પ્રમાણે વીસલદેવના સમયમા પડેલા દુકાળમા બની શકે એટલુ પ્રજાનું રક્ષણ થયું હતું.

વીસલદેવ પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો, તેનું ઉપનામ મહિમલ્લ હતું તે વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપતો હતો તેથી તેની પાસે ઘણા કવિયો આવી રહ્યા હતા.

વીસલદેવ અને તેના ક્રમાનુયાયી જે થયા તે વિષે ઘણો વિસ્તાર આપી શકાય એમ છે, પણ તેમના વિષે પાછળ જે છપાયું છે તેટલા જ ઉપર વાંચનારનુ લક્ષ સંબંધને અર્થે ખેંચીને આ પ્રકરણ અમે આટોપી દઇયે છિયે.



પરિશિષ્ટ

બીજી આવૃત્તિમાંથી કાઢી લીધેલી નોંધો

[સ્વ. દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામે પ્રસ્તુત રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ માટે સુધારતાં કેટલીક નોંધો કાઢી નાંખી, પાછળથી વિશેષ વિગતો સાથે તેને સવિસ્તર આપવાની ધારણા રાખી હતી અને તે માટે તેઓએ રાસમાળાપૂરવણિકાની યોજના પણ કરી હતી અને કેટલેક સ્થાને તેનો અંકવાર ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે. પરંતુ રાસમાળા ભાગ બીજો છપાઈ રહેવા અગાઉ તેઓનું અવસાન થયું અને ધારેલી યોજના વ્યવહારમાં ઉતારી શક્યા ન હતા. તેમણે તે માટે સંગ્રહ કરેલી વિગતોનાં કાગળિયાં એકત્રિત છે, પણ તેમાંથી તેમની યોજના અનુસાર રાસમાળાપૂરવણિકાનો ગ્રન્થ કદાચિત તૈયાર કરાવવામાં આવશે તોયે ઘણો વિલંબ લાગવા સંભવ હોવાથી રાસમાળાની બીજી આવૃત્તિ(સને ૧૮૯૯)માંથી જે નોંધો કાઢી લીધી હતી, તેની તે જ આ પરિશિષ્ટમાં દાખલ કરી છે.

૧

(પાનું ૪ થું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૨૧ મી)

શ્રીજૈન ધર્મના ચોવીશ તીર્થંકરો

૧ જૈન ધર્મના ચોવીશ તીર્થંકરોના નામ, તેમનાં માતપિતાનાં નામ, લાંચ્છન એટલે તીર્થંકરની પ્રતિમા નીચે તેનું ચિહ્ન થાય છે તે, કે જે ઉપરથી કયા તીર્થંકરની પ્રતિમા છે તે ઓળખાય છે, અને તેમની જન્મભૂમિ, એ સહુ નીચેના કોઠામાં સમજ સારૂ નીચે સંક્ષેપમાં આપેલુ છેઃ—

અનુક્રમ	તીર્થંકરનાં નામ.	તેમની માતાનાં નામ.	તેમના પિતાનાં નામ.	(લાંચ્છન) ચિહ્ન.	તેમની જન્મભૂમિ.
૧	ઋષભદેવ	મરૂદેવી	નાભી	ઋષભ, વૃષ	વિનીતા
૨	અજિતનાથ	વિજયા	જિતશત્રુ	હાથી	અયોધ્યા
૩	સંભવનાથ	સેના	જિતારી	ઘોડો	સાવથી
૪	અભિનંદન	સિદ્ધાર્થા	સંવર	વાનર	વિનીતા
૫	સુમતિનાથ	મંગળા	મેઘ	કૌંચ પક્ષી	કોશલા
૬	પદ્મપ્રભુ	સુશિલા સુસીમા	ધર	રાતુ કમળ	કોશાંબી
૭	સુપાર્શ્વનાથ	પૃથ્વી	પ્રતિષ્ઠ	સાથીઓ	વાણારસી
૮	ચન્દ્રપ્રભુ	લક્ષ્મણા	મહાસેન રાજા	ચંદ્રમા	ચંદ્રપુરી
૯	સુવિધિનાથ	રામા	સુગ્રીવ રાજા	મચ્છમગર	કાકંદી
૧૦	શીતળનાથ	નંદા	દઢરથ	શ્રીવત્સ	ભદ્દિલપુર
૧૧	શ્રેયાંસનાથ	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ	ખડ્ગી	સિંહપુર
૧૨	વાસુપૂજ્ય	જયા	વસુપૂજ્ય રાજા	પાડો	ચંપાપુરી
૧૩	વિમળનાથ	શ્યામા	કૃતવર્મા	સુઅર-ડુક્કર	કંપીલપુર
૧૪	અનંતનાથ	સુયશા	સિંહસેન	સિંચાણો, શ્યેન	અયોધ્યા
૧૫	ધર્મનાથ	સુવ્રતા	ભાનુરાજા	વજ્ર	રત્નપુરી
૧૬	શાન્તિનાથ	અચિરા	વિશ્વસેન	હરિણ	ગજપુરી (હસ્તિનાપુર)
૧૭	કુંથુનાથ	શ્રીમાતા	સૂર	બોકડો	ગજપુરી
૧૮	અરનાથ	દેવી	સુદર્શન	નન્દાવર્ત	નાગપુરી
૧૯	મલ્લિનાથ	પ્રભાવતી	કુંભ	કળશ	મિથિલા

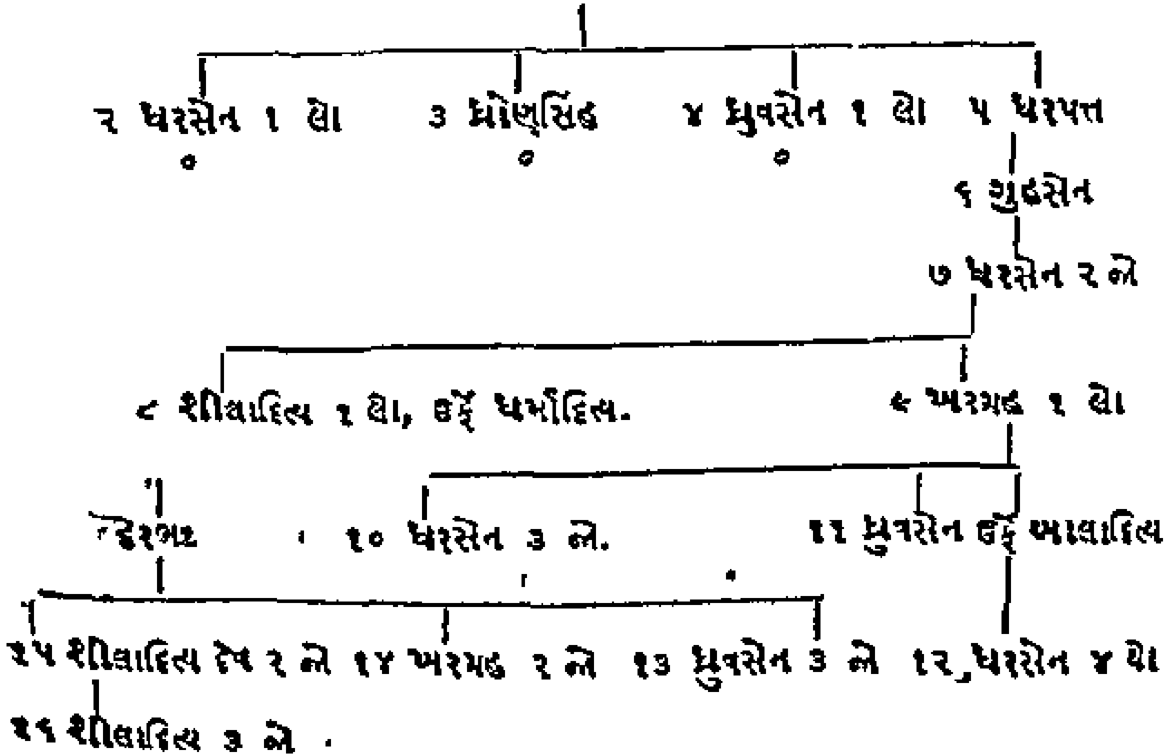
અનુક્રમ	તીર્થંકરનાં નામ.	તેમની માતાનાં નામ.	તેમનાં પિતાનાં નામ.	(લાંચ્છન) ચિહ્ન.	તેમની જન્મભૂમિ.
૨૦	મુનિસુવ્રત	પદ્મા	સુમિત્ર	કાચબો	રાજગીરી
૨૧	નેમિનાથ	વિપ્રા	વિજય	નીલકમળ	મહીલા
૨૨	નેમિનાથ	શિવાદેવી	સમુદ્રવિજય	શંખ	સોરિપુર
૨૩	પાર્શ્વનાથ	વામા	અશ્વસેન	સર્પ	વાણારસી
૨૪	મહાવીર	ત્રિશલા	સિદ્ધાર્થરાજા	સિંહ	ક્ષત્રિકુંડ

૨

(પાનું ૨૦ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૨૪મી)

વલ્લભીપુરના રાજવંશની વંશાવલિ

૨ સૂર્ય વંશના પ્હેલા રાજા મનુનો કુંવર ઈક્ષ્વાકુ અયોધ્યાનો પ્હેલો રાજા થયો, તેની ૫૭ મી પેઢિયે રામચન્દ્રજી થયા, તેમણે લંકાના રાજા રાવણ (બ્રાહ્મણ જાતનો) હતો, તેની ઉપર હનુમાનજી (તેના વંશજ આજે કાઠિયાવાડમાં પોરબંદરના રાણા છે) વગેરેની મદદથી ચ્હડાઇ કરી તેને જિત્યો. રામચન્દ્રને પ્રાચીન વખતથી દેવાંશી અવતાર તરીકે લોકો માને છે અને તેમની મૂર્તિઓ ઈશ્વરરૂપે પૂજાય છે. તેના વડા કુંવર લવે અયોધ્યા છોડી, પંજાબમાં રાવી નદીને કાંઠે પોતાને નામે લાહોર શહર વસાવી પોતાનું રાજ્ય ત્યાં સ્થાપ્યું. તેનો ૬૩ મો પુરૂષ કનકસેન થયો તેણે લાહોરથી ગુજરાતમાં આવી કોઈ પરમાર કુળના રાજાને જિતી, વડનગર વસાવી, પોતાની રાજધાની કરી. તેનો મહામદનસેન, તેનો સુદંત, તેનો વિજયસેન (અજયસેન) અથવા વિજય થયો. એણે વિજયપુર, વિદર્ભ, અને વલભીપુર વસાવ્યાં. આ વિજયસેન, સેનાપતિ ભટ્ટાર્કને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એણે વલભીપુરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. તેના વંશનું ઝાડ નીચે પ્રમાણે તારવેલું છે:—



ઉપર જણાવેલા રાજાઓ અને તેના વંશજ નીચેના ક્રમ પ્રમાણે વલભી નગરની ગાદિયે બેઠા.:—

૧ વિજયસેન ઉર્ફે સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક, ઈ. સ. ૫૦૯; ગુપ્ત સંવત ૧૯૦ ?

૨ ધરસેન ૧ લો; એને પણ સેનાપતિનું બિરુદ હતું.

૩ દ્રોણસિંહ; આ રાજાથી માંડી પછી સહુએ મહારાજાપદ ધારણ કરેલું છે.

૪ ધ્રુવસેન ૧ લો; ઇ. સ. ૫૨૬, ગુપ્ત સંવત ૨૦૭. આ રાજાના ઇ. સ. ૫૩૫ ના તામ્રપટમાં તેની ફોઈની દીકરી દુદા(દુદા)ને બૌદ્ધમત પાળનારી હોવાનું અને તેણે વલભીપુરમાં બૌદ્ધમતનો અપાસરો કરાવ્યાનું લખ્યું છે.

૫ ધરપત્ત; આ રાજાને પણ મહારાજા પદ હતું.

૬ ગુહસેન ઇ. સ. ૫૩૯ થી ૫૬૯ સુધી. એને ગુહિલ પણ કહેતા. ગુહસેન એ સંસ્કૃત નામ છે, કાર્તિક સ્વામીના જેવી સેના જેની એવો એ નામનો અર્થ થાય છે. ગોહિલ અને ગેલોટી (જે હાલ સીસોદિયાને નામે ઓળખાય છે) જે કાઠિયાવાડ અને રજપૂતસ્થાનમાં રાજ્યકર્તા થયેલા છે તે આ ગુહિલના વંશજ છે. ગુહિલપુત્ર ઉપરથી ગુહિલુત્ત કે ગેલોત અથવા ગેલોતી કે ગેલોટી થયા. આ ગુહસેનનો મોટો કુંવર ધરસેન ૨ જો વલભીપુરમાં તેની પછી ગાદિપતિ થયો, અને બીજા કુંવર ગુહાદિત્ય અથવા ગોહાગ્ને ઈડરનું રાજ્ય મેળવ્યું. તેના વંશજ ઈડરથી ચિત્તોડ (મેવાડ) ગયા અને હજુ ત્યાંના (ઉદેપુરમાં) મહારાજા છે. આ ગુહસેન પારસી મહારાજા નસરવાનની કુંવરી પરણ્યો હતો, એમ કહેવાય છે.

૭ ધરસેન ૨ જો; ઇ. સ. ૫૭૧, ગુપ્ત અથવા વલભી સંવત્ ૨૫૨; તે શિવ-મતનો મોટો ઉપાસક હતો.

૮ શીલાદિત્ય ૧ લો ઉર્ફે, ધર્માદિત્ય; ઇ. સ. ૫૯૪(ગુપ્ત ૨૭૫)થી ઇ. સ. ૬૦૯ (ગુપ્ત ૨૯૦) સુધી.

૯ ખરગ્રહ ૧ લો; ઇ. સ. ૬૧૦ થી ૬૧૫ સુધી

૧૦ ધરસેન ૩ જો; ઇ. સ. ૬૧૫થી ૬૨૦ સુધી.

૧૧ ધ્રુવસેન ૨ જો (ધ્રુવપટ્ટ); ઉર્ફે બાલાદિત્ય; ઈ. સ. ૬૨૦ થી ૬૪૦ સુધી. આ રાજાએ કવિતા સંબંધી રસજ્ઞતાના ગુણ સાથે પાસેના દેશો ઉપર જિત મેળવી વલભીની સત્તા વધારેલી છે. આ રાજા ઉપર કાન્યકુબ્જ(કનોજ)ના રાજા, મહાન્ શ્રીહર્ષદેવે (ઈ. સ. ૬૦૭ થી ૬૪૮) ચઢાઈ કરી ત્યારે ભરૂચ-(ભૃગુકચ્છ) ના દદ(દાદા) બીજાએ મદદ આપી હતી.

૧૨ ધરસેન ૪ થો, ઇ. સ. ૬૪૦ થી ૬૪૯ સુધી. આ રાજા વલભીના બધા રાજાઓમાં મહાસત્તાધારી અને સ્વતંત્ર થયો છે. આ રાજાના સમયમાં "ભટ્ટી-કાવ્ય" નામનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય રચાયલું છે, તેમાં આને નરેંદ્ર કહ્યો છે.

૧૩ ધ્રુવસેન ૩ જો; ઇ. સ ૬૫૦ થી ૬૫૬ સુધી.

૧૪ ખરગ્રહ ૨ જો, ધર્માદિત્ય ૨ જો, ઉર્ફે પદ્માદિત્ય; ઈ. સ. ૬૫૬ થી ૬૬૫ સુધી.

૧૫ શીલાદિત્ય ૨ જો, ઉર્ફે સેવાદિત્ય; ઈ. સ. ૬૬૫ થી ૬૬૬ સુધી.

તુમાર વંશ સિવાય ઉપરના સ્થળના રાજ્યકર્તા તરીકે ઈ. સ. ૮૩૫ માં રામ-ચન્દ્રદેવનું નામ આવે છે, તેમજ ત્યારપછી ભોજદેવનું નામ આવે છે; તે ઉપરથી એમ જણાય છે, કે તુમારો પ્હેલાં રઘુવંશી રાજ્યકર્તા હતા, કેમકે ઉપરના બે રાજા રઘુવંશી છે. આ વંશ વિષે અલબેરૂની એમ લખે છે કેઃ—

"વાસુદેવે જેમ મથુરા પ્રસિદ્ધ કર્યું, તેમજ પાંડવોએ કનોજ પ્રખ્યાતિમાં આણ્યું છે." આ ઉપરથી જણાય છે કે તુમાર તે પાંડવવંશી, એટલે ચન્દ્રવંશી, અને તેમના પ્હેલાંના કનોજના રાજા રઘુવંશી, એટલે સૂર્યવંશી હતા. તેમજ તેમના પછીના રાઠોડ વંશના હતા.

કનોજના રાઠોડોની વંશાવલિ

કનોજના રાઠોડોની વંશાવળી કનિંગહામે બંગાળ એશીયાટિક સોસાઇટીના પુસ્તક ૩૩ અંક ૩ ના પૃ. ૨૩૨ માં સન ૧૮૬૪ માં આપી છેઃ—

ચન્દ્રદેવ ઈ. સ. ૧૦૫૦; વિ. સં. ૧૧૦૬
મદનપાળ ઈ. સ. ૧૦૮૦; વિ સ ૧૧૩૬
ગોવિન્દચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૧૫; વિ. સં ૧૧૭૧
વિજયચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૬૫; વિ. સં. ૧૨૨૧
જયચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૭૫; વિ. સં. ૧૨૩૧

બંગાળ એશીયાટિક સોસાઇટી પુસ્તક (સને ૧૮૫૮ના) અં. ૩ પૃ. ૨૧૭-૨૨૦ માં ફિટ્જ એડવર્ડ હોલે તામ્રપટ્ટની નકલો છપાવી છે, તેમાં,-

મદનપાલનું દાનપત્ર સં. ૧૧૫૪, ઈ. સ. ૧૦૯૮નું છે.

ગોવિન્દચન્દ્રનું દાનપત્ર સં. ૧૧૮૨, ઈ. સ. ૧૧૨૬નું છે.

રાઠોડોએ ચન્દ્રદેવના ઉપરીપણા નીચે ઈ. સ. ૧૦૫૦ માં કનોજ જિતી લીધું. આ રાજાના નામના સિક્કા મળી આવ્યા નથી, પણ તેના પુત્ર મદનપાલનો લેખ સ ૧૧૫૪ અથવા ઇ. સ. ૧૦૯૭ નો મળી આવ્યો છે, તેમજ તેના પૌત્ર ગોવિન્દચન્દ્રદેવનો લેખ સં. ૧૧૭૭ અથવા ઇ. સ. ૧૧૨૦ નો મળ્યો છે. આ લેખને સમયે તે યુવાન્ પુરૂષ હતો. આ ઉપરથી મદનપાળનો ગાદી ઉપર બેસવાનો સમય ૧૦૮૦ નો ગણી શકાય; તેમજ ચન્દ્રદેવનો સમય સુમારે ઇ સ. ૧૦૫૦ નો લેખાય. એક પ્હેડીના પચીશ વર્ષ ગણતાં રાઠોડોએ ઇ. સ. ૧૦૫૦ પછી કનોજ તરત જિતી લીધેલું માની શકાય છે.

૧૨૨૫નો છે, અને પૃથ્વિરાજવિજય, જે કાશ્મિરના પંડિતે લખ્યો છે, તે ઉપરથી નીકળતું પ્હેડીનું નામું ખરૂં ઠરે છે. તેમ જ વળી કનિંગહામને મદનપુરનો લેખ મળ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે,

ॐम् ! अरुनो राजस्य पौत्रेण श्री
सोमेश्वरसूनुना जेजाक—
भुक्ति देसोयम् पृथिवीराजेन
लुणीतः स. १२३९

આ ઉપરથી જણાય છે કે जेजाकभुक्ति=जहाहुती (અથવા મહોબા)ની જિત સ. ૧૨૩૯ અથવા ઈ. સ. ૧૧૮૨માં થઈ

પૃથ્વીરાજવિજય નામના કાવ્ય પ્રમાણે પ્હેડીનામું નીચે પ્રમાણે આવે છે.—

અજયરાજ (જેણે અજમેર વસાવ્યુ)—
|
આનાજી-અર્ણોરાજ-આમ્રવદેવ—
અરૂણો (ઇ સ. ૧૧૨૦ ?)
|
- જેનુ નામ ખબર નથી અને જેણે પોતાના પિતાને મારયો તે
  |
  પૃથ્વીભટ
- વિસલદેવ (ઈ સ ૧૧૫૦ ?) અથવા વિગ્રહરાજ
  |
  o
- સોમેશ્વર
  કમળાદેવી
  | ૧૧૬૧
  પૃથ્વીરાજ
  (ઇ સ. ૧૧૬૨–૧૧૯૧–૯૩)

અનગપાળ બીજાની કુંવરી કમળાદેવીને સોમેશ્વર વ્હેરે પરણાવી હતી, તેથી તેનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ અનગપાળની તુવાર ગાદીનો વારસ થયો. સોમેશ્વર અને પૃથ્વીરાજના નામના શિક્કા મળે છે, પણ વિસલદેવના તેમ જ તેના ભત્રીજા પૃથ્વીભટના નામના શિક્કા મળી આવ્યા નથી. તેમ જ અરૂણો(અથવા આમ્રદેવ)ના નામના શિક્કા પણ હજી લગણ મળી આવ્યા નથી વિસલદેવનુ રાજ્ય તે સાકંભરી (સાંભર) એમ દિલ્હીના લાટલેખમા લખ્યુ છે અને પૃથ્વીરાજવિજયમા ચૌહાણનું રાજ્ય તે અજ્યમેર અથવા અજમેર લખ્યું છે હમીર મહાકાવ્યમા તેને સપાદલક્ષ (સવા લાખનો દેશ) કરીને જણાવ્યુ છે, અને અજમેર તથા હાંસી તેની રાજધાની છે, એમ લખ્યું છે.

ઈ. સ ૧૧૯૨ ની સાલના શિક્કામા એક તરફ જમણી બાજુને મુખે હાથમાં ભાલા સહિત ઘોડેસવાર છે, અને તે ઉપર "श्री पृथ्वीराज" એવું નામ છે, તેમ જ એના એ શિક્કાની બીજી બાજુએ બેઠેલા પોઠિયાનુ ચિત્ર છે, તે સાથે "श्री महमद साम" એવા અક્ષર છે મહમદ સામ અથવા શાહબુદીન ગોરિયે પૃથ્વીરાજને જિત્યો તેથી તે સાલમાં એવા શિક્કા પાડેલા જણાય છે અને તેનુ કારણ મિનહાજના લખાણથી બંધબેસતું થઈ પડે છે તે એ કે, હીજરી સન ૫૮૭(ઇ. સ ૧૧૯૧)માં શાહબુદીને દિલ્હીને ઘેરો ઘાલ્યો, એટલે પૃથ્વીરાજ ખંડિયો રાજા થયો અયબેક (કુતબુદીન જેને

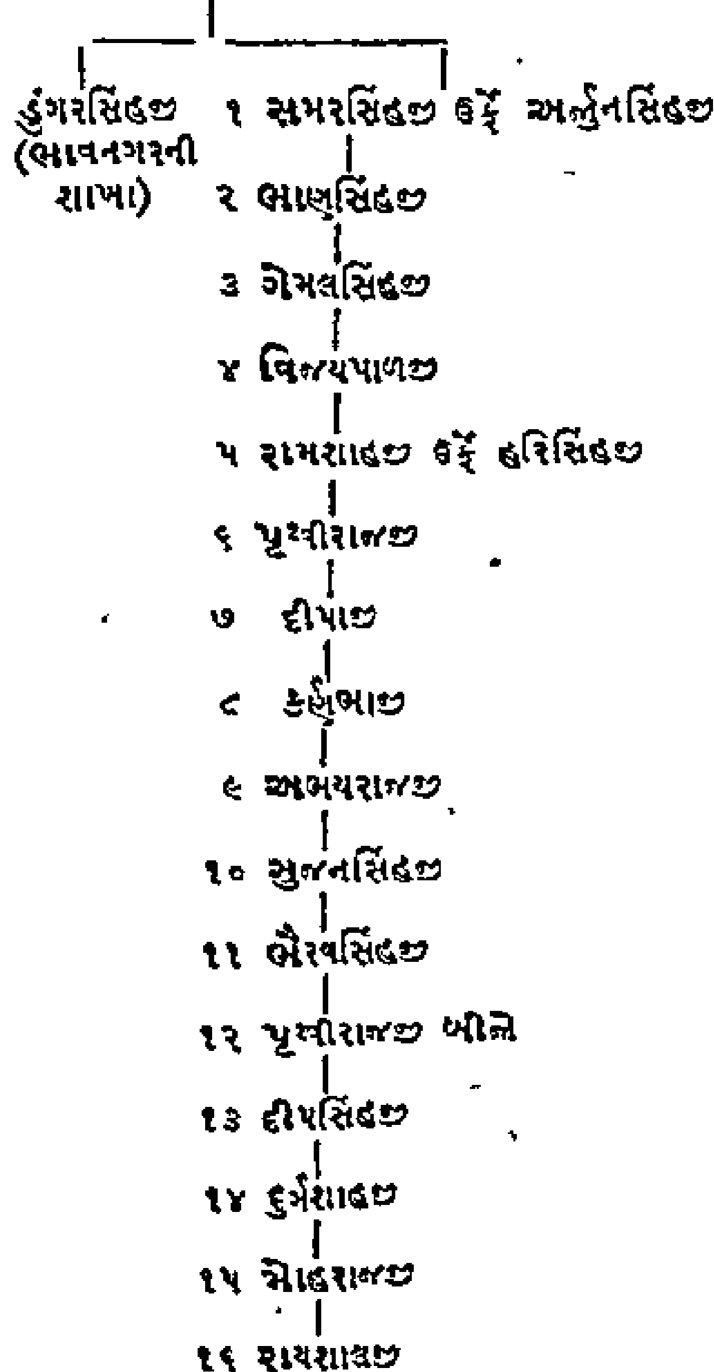
શાહબુદ્દીનને સુબો ઠરાવ્યો હતો તે) પછી હાંસી ગયો. પણ હી. સ. ૫૮૯(ઈ. સ. ૧૧૯૩)માં પાછો દિલ્હી આવ્યો; અને તે શહર લીધું. આ બન્ને બનાવની વચ્ચેનું વર્ષ ઉપરના સિક્કાનું છે. ત્યારપછીના મહમદ ગોરીના સિક્કામાં ગોવિન્દચન્દ્રના સિક્કાની નકલ કરીને તેમાં ચતુર્ભુજ લક્ષ્મી બેઠેલી આલેખેલી છે. અને તે ઉપર શ્રી મહમદ બિન સામ એવા અક્ષર છે.

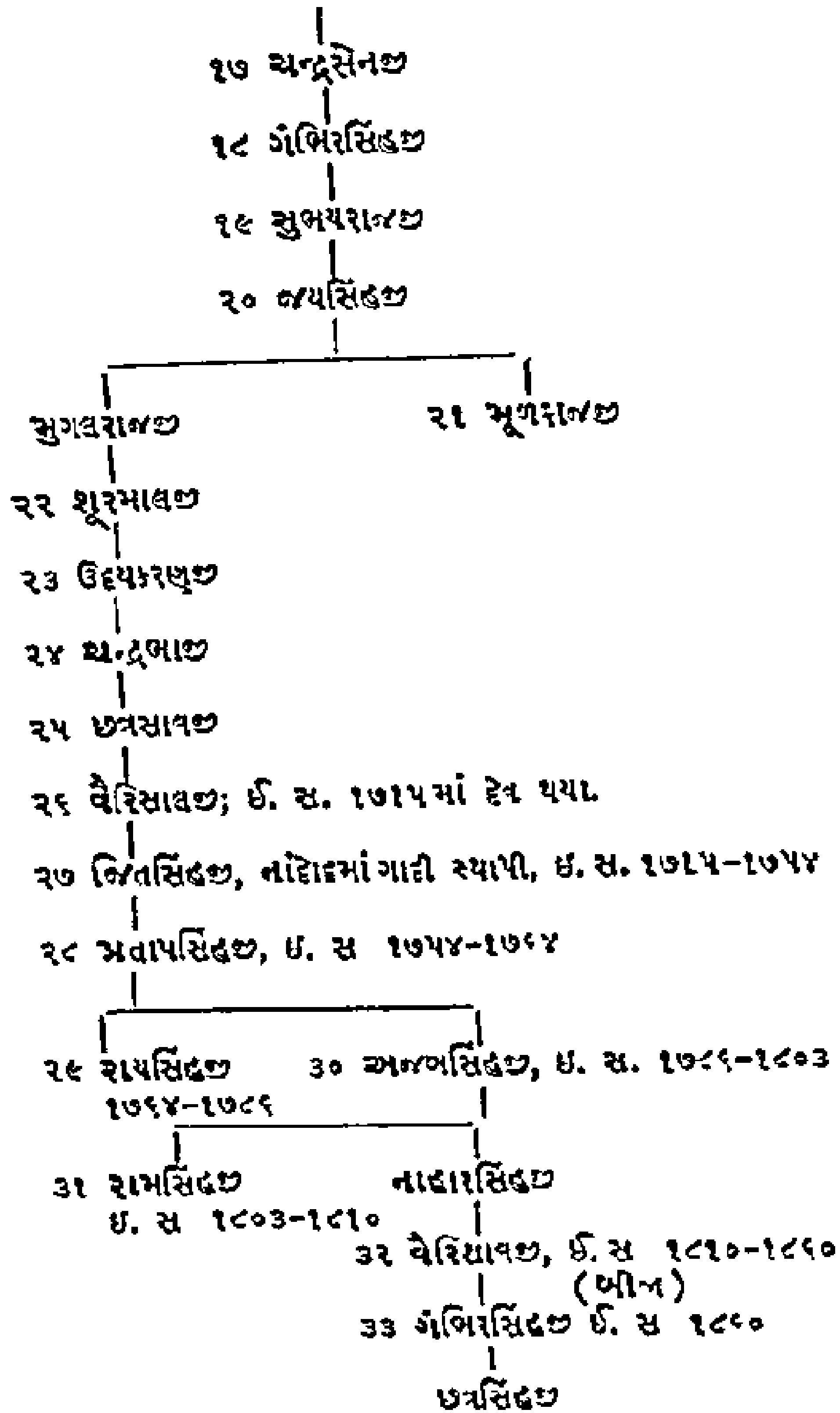
૪

રાજપીપળા સંસ્થાનના રાજાઓની વંશાવલિ

(પાનું ૪૫૦ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૩૨ મી)

મોખડાજી (પીરમ) ઇ. સ. ૧૩૪૭





રાજપીપળાના તાબામાં ૧,૫૧૪ ચોરસ મેલ જમીન, ૬૭૦ ગામ, સુમારે ૧,૧૫,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે ૭ લાખ રૂપિયા થાય છે તેમાંથી રૂ ૧૫,૦૦૧ ગાયકવાડ સરકારને ખંડણીના અને ૧૩,૩૫૧ રાજપીપળા તથા ગાયકવાડ સરકારનાં સદિવારો ગામો વગેરેનો મોજણીઓ થયો તેની કસરના આપે છે. મહારાજાને ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી દેશી લશ્કરની સલામની અને ૧૧ તોપ ફોડી માન અપાય છે.

૫

રાહ મંડલિકને નાગબાઈનો શાપ

(પાનું ૪૬૨ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૩૧ મી)

૧ રાહ મંડલિક (ત્રીજો) એ સોરઠનો ચૂડાસમો રાજા ૩૦ મો થયો. તે ઇ. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૩ સુધી ગાદીપતિ હતો. એના પિતાએ ઘણી સંભાળથી વિદ્યા ભણાવી હતી. તે રણની રમતમાં અને હથિયાર વાપરવામાં એક્કો હતો. તે યોગ્ય ઉમ્મરનો થયો ત્યારે તેનું અર્જુન ગોહિલની કુંવરી કુન્તાદેવી વ્હેરે લગ્ન થયું. અર્જુન ગોહિલ મુસલમાનો સાથની લડાઇમાં કામ આવ્યો હતો, તેથી તેની કન્યા તેના ભાઈ આર્થિલા(હાલ લાઠી)-માં રાજ્ય કરનાર દુદા ગોહિલને ઘેર ઉછરી હતી. તે દુદો લૂંટનો ધંધો કરતો હોવાથી એને સજા કરવાનું અમદાવાદના સુલતાને રાહ મંડલિકને લખ્યું. તે ઉપરથી તેને રાહે સમજાવ્યો, પણ તેણે પોતાની ટેવ નહિ છોડવાથી, તે ઉપર ચ્હડી જઈ, તેનો અને તેના લશ્કરનો રાહે નાશ કરયો.

આ રાહના સમયમાં નરસિંહ મ્હેતો ભક્ત થયો. તેને રાહે હાર માટે સંતાપ્યો હતો, તેથી રાહનો નાશ થયો, એવું વૈષ્ણવ લોકો માને છે.

પણ ચારણ લોકો કહે છે કે માણિયા ગામમાં એક ચારણ જાતિની સ્ત્રી ગંગાબાઈ ઉર્ફે નાગબાઈ નામની રહેતી હતી તે બાઈ સુરૂપા તેમ પતિવ્રતા હતી તેનાં વખાણ સાભળી રાહ મંડલિક તે ગામ ગયો. ત્યાં તે બાઇની છેડ કરી, તે ઉપરથી તેણે શાપ દીધો કે "જેવી રીતે હું તારી આગળથી ફરી જાઉં છું, તેવી રીતે તારી ભાગ્યદેવી, તારાથી વિમુખ થઈ, તારા શત્રુ મુસલમાનને વરશે" એમ કહી તે ચાલતી થઈ. મંડલિક શરમિંદો થઈ જૂનેગઢ પાછો ગયો. કહે છે કે નાગબાઈ નીચેનો દુહો બોલી હતી:—

> ગંગાજળ ગઢેશા પંડ તારૂં હતું પવિત્ર;
> વીજાને રગત ગયાં, મને તો વાળા મંડલિક.

વળી ભાટો કહે છે કે જૂનાગઢથી બાર મૈલ દક્ષિણે વડાલ તાલુકાનું દાતરાણા ગામ છે, ત્યાં રાહ મંડલિકને શાપ દેનાર ચારણિયાણી નાગબાઇનો જન્મ થયો હતો. એના બાપનું નામ હરજોગ દામો હતું. તેને પ્રથમ સંતાન ન હતું. પણ હીરાગર બાવાની કૃપાથી નાગબાઈનો જન્મ થયો હતો એના ધણીનું નામ રાવસૂર-ભાસૂર હતું. એના વંશજો આજે પણ દાતરાણામાં ગોરવિયાળા ચારણ કહેવાય છે. દાતરાણામાં નાગબાઇની દેરી છે. કહે છે કે નાગબાઈના દીકરા નાગાજનની વહૂ મીનબાઇની ખૂબસૂરતીથી રાહ મંડળિક મોહિત થયો. તેને જોવાને તે ગામ ગયો. ચારણોની રીતિ છે કે રાજા પધારે ત્યારે ચારણિયાણિયો થાળમાં કંકુ અક્ષત લઈ પોખવા જાય છે. તેમ રાહ મંડળિક નાગબાઈને ઘેર આવ્યો ત્યારે મીનબાઈ તેને પોંખવા આવી. ત્યારે રાહ તે બાજુથી ફરી જઈ બીજી બાજુ મ્હોં કરી ઉભો ને ઓવારણાં લેવા દીધાં નહિ. કારણ કે એમ કરવા દે તો પોતાની બદદાનત પાર પડે નહિ. મીનબાઇયે આ વાત પોતાની સાસુ નાગબાઇને કહી ત્યારે તેણે કહ્યું કે એ દિશા અપોખી હશે, તેથી રાહે તેમ કર્યું હશે, માટે બીજી દિશાએ પોંખ તે ઉપરથી મીનબાઈ તે દિશામાં ફરી પોંખવા આવી, પણ રાજા ફરી ગયો; અને એ રીતે ફરતાં ફરતાં તેણે

કોઈ પણ દિશાથી પોંખવા દીધું નહિ ત્યારે મીનબાઈયે તે વાત સાસુ પાસે કહી, ત્યારે તેણે વહૂને કહ્યું કે તેનું નસીબ જ તેનાથી ભાગતું ફરે છે. પછી મીનબાઈ ઘરમાં જતી હતી ત્યારે રાહે તેની મશ્કરી કરી, તેથી નાગબાઇએ તેને શાપ આપ્યો. એના જે ઘણાક દુહા કાઠિયાવાડમાં બોલાય છે, તેમાંના કેટલાક અહીં આપ્યા છે:—

ચાપે જે ચારણ ભણે, તું વાણું માને વીર;
હીણું નજર હમીર, આવિત્રાંનું નોય મંડળિક. ૧
મૂડારા ચારણ તણું, વચન જ માને વીર!
નેત્રાં તણાં નીર, મોભે ન ચડે મંડળિક. ૨
(તોળિ) વપચાએં ખામિ પઈ, (તિયમાણી) કિરિયા ઘટસે કોટ;
(તાં) ખૂટામણુની ખોટ, મું બિસારસ મંડળિક. ૩
પિસે જૂનાની પોળ, દામો કુડ દેખિશ નહિ;
(તે દિ) રતન થાશે રોળ, (તેદિ) મું સંભારસ મંડળિક. ૪
પોથાં ને પુરાણ, ભાગવને બાળશે નહિ;
કલમો પઢસો કુરાન (તે દિ) મુ સંભારસ મંડળિક. ૫
નહિ વાગે નિસાણ, નકીબ હુકળસે નહિ;
ભેરી ત્યાં મસાણ, (તેદિ) મું સંભારસ મંડળિક. ૬
નહિ હોય ઘોડાનાં ઘેર, પાવખિરું પામસ નહિ;
ગિરનારે ગર મેર, (તે દિ) મું સંભારસ મંડળિક. ૭
જીસે રા'ની રીત, રા'પણુ રે'શે નહિ;
ભમતો માગસ ભીખ, મું સંભારસ મંડળિક. ૮
રાણિયુ રીવ પખે, જાય બજારે ખીસસે;
(તે દિ) ઓજવ આળસતે, મું સંભારસ મંડળિક. ૯
પોતાના પરિયા તણી, લાજ જ લોપે મા;
જૂનાણું જાતાં, મરવું હુતું મંડળિક. ૧૦
ઘોડા ને પોડલિયું લઇ, જૂને પાગે જા;
માનને મોદલ રા', મત કિ કુરિ મંડળિક. ૧૧

બીજી વાત એવી ચાલે છે કે રાહ મંડળિકે પોતાના વિમળશાહ નામના પ્રધાનની સુંદર સ્ત્રી મનમોહિનીને પતિત કરી, તેથી તેનું વેર લેવા પ્રધાન અમદાવાદના બાદશાહ મહમૂદ (બેગડા) ત્રીજા પાસે જઈ જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ લાવ્યો.

૬

રાહ ખેંગારના વંશજોની વંશાવલિ

(પાનું ૪૬૫ મુ, ભાગ ૧ લો, લીટી ૨૪ મી)

સોરઠના ચૂડાસમા રાજા દશમા રાહ ખેંગાર (બીજા)ને સિદ્ધરાજ જયસિંહે ઇ. સ. ૧૧૧૫-૧૬માં મારયો, તે પછી જૂનાગઢનું રાજ્ય ખાલસા કરી ત્યાં પોતાની તરફથી સજ્જણ નામનો થાણદાર નીમ્યો હતો. પણ ત્યાંની પ્રજાએ પાછળથી બળવો

ફરી તેને કાઢી મૂકી, રાહ ખેંગાર(બીજા)ના નજીકના વારસને ગાદિયે બેસાડ્યો. તે ૧૧ રાહ નાઘણ (ત્રીજો). તેણે ઈ. સ. ૧૧૨૫થી ૧૧૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી તેનો કુંવર ૧૨ રાહ કવાટ બીજો ઈ. સ. ૧૧૪૦થી ૧૧૫૨ સુધી રહ્યો. તે પછી તેનો કુંવર ૧૩ રાહ જયસિંહ ઉર્ફે રાહ ગારિયો બીજો (અથવા ડયાસ બીજો) થયો ઈ. સ. ૧૧૫૨ થી ૧૧૮૦ સુધી, તે પછી તેનો કુંવર ૧૪ રાહ રાયસિંહ ઈ. સ. ૧૧૮૦ થી ૧૧૮૪ સુધી; પછી તેનો કુંવર, ૧૫ રાહ મહીપાળ ત્રીજો ઈ. સ. ૧૧૮૪થી ૧૨૦૧ સુધી રહ્યો; એને ગજરાજ કહેતા. એના સેનાપતિનું નામ ચૂડામણિ હતું. પછી તેનો કુંવર, ૧૬ જયમલ ઇ. સ. ૧૨૦૧ થી ૧૨૩૦ સુધી રહ્યો. એની કીર્તિનો "જયમલજશાવર્ણન" નામનો ગ્રંથ છે.

પછી તેનો કુંવર, ૧૭ રાહ મહિપાળ ત્રીજો ઉર્ફે રાહ મોહેપો ઇ. સ. ૧૨૩૦ થી ૧૨૫૩ સુધી થયો. એના પ્રધાનનું નામ મોતીશાહ હતું, તેના સમયમાં કોટડા પાસે કાઠિયોએ બળવો કરયો તે સમાવવા માટે મોતીશા પ્રધાન ચ્હડી ગયો, પણ હાર ખાઈ પાછો આવ્યો પછી ઢોંકના વાળા રાજા અર્જુનસિંહની મદદથી તેણે કાઠિયોને નસાડયા. પણ કાઠિયોએ પાછા આવી ઢોંકનાં ગામ લઈ લીધાં. એ રાહના સમયમાં ગોહિલ રજપૂતોનો મુખ્ય સરદાર સેજકજી મારવાડથી પ્હેલ વહેલો આવ્યો, તેને રાહે આશરો આપ્યો, અને શાહપુર ગામ જાગીરમાં આપ્યું. આજે સેજકજીના વંશજ ભાવનગર, પાલીતાણા, લાઠી, અને રેવાકાંઠાના રાજપીપળામાં રાજ કરે છે.

રાહ મોહેપા પછી તેનો કુંવર, ૧૮ રાહ ખેંગાર ત્રીજો ઇ. સ. ૧૨૫૩થી ૧૨૬૦ સુધી થયો. એની પાસે ઢોંકના વાળા તથા કલ્યાણ શેઠ મુખ્ય હતા. એના પિતાના સમયમાં ઢોંકનાં ગામો કાઠિયોએ લઈ લીધાં હતાં, તે આ રાહે અર્જુનસિંહને પાછાં અપાવ્યાં. રાહ અને અર્જુનસિંહ મિત્ર હતા તેણે એક મેરની સ્ત્રીની આબરૂ લીધી તે ઉપથી મેરે બન્નેને મારી નાંખ્યા.

તે પછી તેનો કુંવર, ૧૯ રાહ મંડલિક ૧ લો ઈ. સ. ૧૨૬૦ થી ૧૩૦૬ સુધી રહ્યો આ રાહ ઉપર રાઠોડ અને વાઘેલા ચ્હડી આવ્યા હતા. આના સમયમાં દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજીનું લશ્કર ગૂજરાતના રાજા કર્ણ વાઘેલા ઉપર અલપખાન અને નસરતખાનની સરદારી તળે આવ્યું, તેણે ગૂજરાત જિત્યા પછી જૂનાગઢ ઉપર ચડી આવી ઘણું નુકસાન કર્યું. પછી સોમનાથ પાટણ ઉપર જઈ, જ્યાં સુલતાન મહમૂદ ગજનવિયે ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં ચ્હડાઈ કરી દેરૂ તોડી નાંખી નુકસાન કર્યું હતું ત્યાં સોલંકી રાજા ભીમદેવ પ્હેલાએ સોમનાથનું દેરૂ ફરી બંધાવ્યું હતું અને સોલંકી રાજા કુમારપાળે તેનો મોટા ખર્ચથી જીર્ણોદ્ધાર કરયો હતો, તે તોડી નાંખ્યું ઘોઘાથી માધવપુર સુધીનો દરિયાકાંઠો જિતીને સોમનાથમાં એક સુબો મૂકયો ઈ. સ ૧૩૦૪.

રાહ મંડલિક પછી તેનો કુંવર ૨૦ રાહ નોંઘણ ૪ થો ઈ. સ. ૧૩૦૬ થી ૧૩૦૮ સુધી રહ્યો તે પછી તેનો કુંવર ૨૧ રાહ મહિપાળ ૪ થો ઈ. સ ૧૩૦૮થી ૧૩૨૫ સુધી રહ્યો એણે સોમનાથના દહેરાનો સૌથી ઉલ્લો અને મખ્યાત જીર્ણોદ્ધાર કરયો. એ કામમાં તેના કુંવર ખેંગાર ચોથાએ પણ મ્હેનત લીધી હતી. પછી ૨૨ રાહ ખેંગાર ચોથો ઈ. સ. ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી રહ્યો તેણે સોમનાથના મુસલમાન સુબાને

ફેલાવી મૂક્યો. દિલ્હીના મહમૂદ તઘલખે તેનું રાજ લીધું, પણ તેના ગયા પછી તે દેશ તાબે કરી દરિયાના અઢાર બેટ રાજ્યમાં ઉમેર્યા; ઝાલા, ગોહિલ વગેરે ૮૪ રાજા ઉપર સત્તા બેસાડી.

તે પછી તેનો કુંવર ૨૩ રાહ જયસિંહ બીજો ઈ. સ. ૧૩૫૧ થી ૧૩૬૯ સુધી થયો. એણે રાજ્ય જમાવી વધારો કર્યો. એના વખતમાં દિલ્હીના પાદશાહ ફીરોજશાહ તુઘલખે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી, સોમનાથ પાટણમાં મુસલમાનનું થાણું બેસાડ્યું.

તેના પછી તેનો કુંવર, ૨૪ રાહ મહીપાળ પાંચમો (ઉર્ફે મહીપતિ) ઈ. સ. ૧૩૬૯થી ૧૩૭૩ સુધી થયો. એણે વંથલી (વામનસ્થલી) પાછી મેળવી. એના પછી એનો કુંવર, ૨૫ રાહ મોકલસિંહ (મુક્તસિંહ) ઈ. સ. ૧૩૭૩ થી ૧૩૯૭ સુધી રહ્યો એણે આસપાસ સલાહસંપ રાખી, વિદ્યા વધારી, વંથલીમાં ગાદી સ્થાપી. આ પ્રદેશ ઉપર ગુજરાતના સુબ્બાઓમાં જે મુજફ્ફરખાનને નામે પ્રસિદ્ધ થયો, તેણે ખંડણી બેસાડી. તે પછી તેનો કુંવર ૨૬ રાહ મંડલિક બીજો ઈ. સ. ૧૩૯૭ થી ૧૪૦૦ સુધી થયો

તે પછી તેનો ભાઈ, ૨૭ રાહ મેલિંગદેવ ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૪૧૫ સુધી થયો. એના ઉપર અહમદાબાદના સુલતાન અહમદશાહ પ્હેલાએ ઈ. સ. ૧૪૧૩–૧૪ માં ચડાઈ કરી, પણ પરાજય પામી પાછો ગયો એના પછી એનો કુંવર, ૨૮ રાહ જયસિંહ ત્રીજો ઇ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૪૦ સુધી થયો. એણે ઝાંઝમેર (ઝાંઝરકોટ) આગળ યવનોને હરાવ્યા. એના પછી એનો ભાઈ, ૨૯ રાહ મહીપાળ છઠો ઇ. સ ૧૪૪૦ થી ૧૪૫૧ સુધી થયો એણે પોતાના કુંવર મંડલિક ત્રીજાને બહુ ભણાવી વિદ્વાન બનાવ્યો, તેમ શસ્ત્રવિદ્યામાં પણ કુશળ કર્યો, પણ નઠારી સોબતથી તે ખરાબ ચાલનો થયો. રાહ મહીપાળે પોતાની હૈયાતીમાં જ પોતાના પુત્રને ગાદીયે બેસાડ્યો.

૩૦ રાહ મંડલિક ત્રીજો ઈ. સ ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૨ સુધી રહ્યો. આ હીણભાગી રાજાના સમયમાં જૂનાગઢના રજપૂત રાજ્યનો છેડો આવ્યો.

રાસમાળા ભાગ ૨ જો

ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો

૭

(અનુસંધાન પાના ૧ લાની ટીપ ૪ થીની ૧ લી પાદનોંધ)

"કૈસરેહિન્દ" તરફથી હિન્દુસ્થાનમાં મોટાં મોટાં રાજ્યોને બાદશાહી વાવટા ભેટ આપવામાં આવ્યા છે અને તે ગુજરાત, કચ્છ, અને કાઠિયાવાડનાં નીચે જણાવેલાં રાજ્યોને આપવામાં આવ્યા છે.—

૧ ગાયકવાડ, વડોદરા, ૨ કચ્છ, ૩ જૂનાગઢ, ૪ જામનગર, (નવાનગર) ૫ ભાવનગર, ૬ ધ્રાંગધ્રા, ૭ મોરબી, ૮ વાંકાનેર, ૯ પાલીતાણા, ૧૦ ધ્રોળ, ૧૧ લીંબડી, ૧૨ રાજકોટ, ૧૩ ગોંડલ, ૧૪ વઢવાણ, ૧૫ પોરબંદર, ૧૬ પાલણપુર, ૧૭ રાધનપુર, ૧૮ ઈડર, ૧૯ રાજપીપળા, ૨૦ છોટાઉદયપુર, ૨૧ બારિયા, ૨૨ લુણાવાડા, ૨૩ વાડાસિનોર, ૨૪ સુંથ, ૨૫ ધરમપુર, ૨૬ વાંસદા, ૨૭ સચીન, અને ૨૮ ખંભાત.

ખંભાતના નવાબ

૮

(અનુસંધાન પાનું ૪ લીટી ૨૬ ની પાદનોંધ)

૧ ખંભાત

૧ મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલા ઉર્ફે મામીનખાન.
ઈ. સ. ૧૭૩૦-૧૭૪૩.

૨ મુફતાખીરખાન મુરૂદીન મહમદખાં ઉર્ફે મામીનખાં (બીજો).
ઈ. સ. ૧૭૪૩-૧૭૮૩.

૩ મિયાં મનુ ઉર્ફે મહમદકુલી (દત્તક)
ઈ સ. ૧૭૮૩-૧૭૮૯.

૪ ફતેહઅલીખાં નજમુદ્દૌલા મુમતાજઉલ મુલ્ક ઉર્ફે મામીનખાં (દત્તક) (ત્રીજો)
ઈ. સ. ૧૭૮૯-૧૮૨૩.

૫ બંદેઅલીખા ઉર્ફે મામીનખા (ચોથો) (ભાઈ).
ઈ. સ ૧૮૨૩-૧૮૪૧.

૬ હુસેનયાવરખાં ઉર્ફે મામીનખાં (પાંચમો) (ભત્રીજો).
ઈ. સ. ૧૮૪૧-૧૮૮૧.

૭ જાફરખાંનજી.
ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ગાદીએ બેઠા છે.

ખંભાતના રાજ્યની ૩૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન. ૮૫ ગામ, આસરે ૮૬,૦૦૦ માણસની વસ્તી. આસરે ચાર લાખ રૂપિયા વાર્ષિક ઉપજ છે, તેમાથી રૂ. ૨૫,૪૭૫ ખંડણી બદલના ઈંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવે છે વળી ખંભાતને બંદરે જકાત લેવાય છે તેમાં ઈંગ્રેજ સરકારનો ભાગ છે નવાબ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે દેશી લશ્કરની સલામતી તથા ૧૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

રાધનપુરના નવાબ

૯

(અનુસધાન પાનું ૧૨ લીટી ૨૬ ની પાદનોંધ)

૧ રાધનપુરના નવાબ.

બહાદુરખાન (અફગાનીસ્તાનથી હિન્દમાં આવ્યા)
(તે વખતે મોગલ પાદશાહ શાહજહાં હતો)
|
શેરખાન
|
- જાફરખાન ઉર્ફે સફદરખાન.
  |
  - મહમદશેર ઉર્ફે ખાનજીખાં કે ખાનજહાન.
    એને જવાન મર્દાનખાનનો ઇલકાબ હતો.
    તે સન ૧૭૨૯ માં મરણ પામ્યો.
  - સલાબત મહમદખાં
    (જુનાગઢ અને વાલાસીનોરની શાખા)
- બાહાજખાન (સોરઠમા રાણપુર)

૧ કમાલુદ્દીનખાં — એને પણ જવાન મર્દાનખાનનો ઈલકાબ હતો. એણે રાધનપુરમાં રાજ્ય મેળવ્યું.
| ૧૭૫૭-૧૭૬૫
૨ ગજ્જુદ્દીનખાનજી (૧૭૬૫-૧૮૧૩)
|
├ ૩ શેરખાનજી
│ સને ૧૮૧૩-૧૮૨૫
└ કમાલુદ્દીનખાનજી

૪ જોરાવરખાનજી સને ૧૮૨૫-૧૮૭૪
|
├ ૫ બિસમિલાખાનજી (સન ૧૮૭૪-૧૮૯૬)
│ |
│ ૬ મહમદ શેરખાનજી.
├ ફતેજંગખાનજી
├ સુરતજખાનજી
└ નેહેઅલીખાનજી

રાધનપુરની ૧૧૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૫૮ ગામ, સુમારે એક લાખ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ ૭ લાખ રૂપિયાની થાય છે. ખંડણી આપવાની નથી. બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે દેશી લશ્કરની સલામતી અને ૧૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

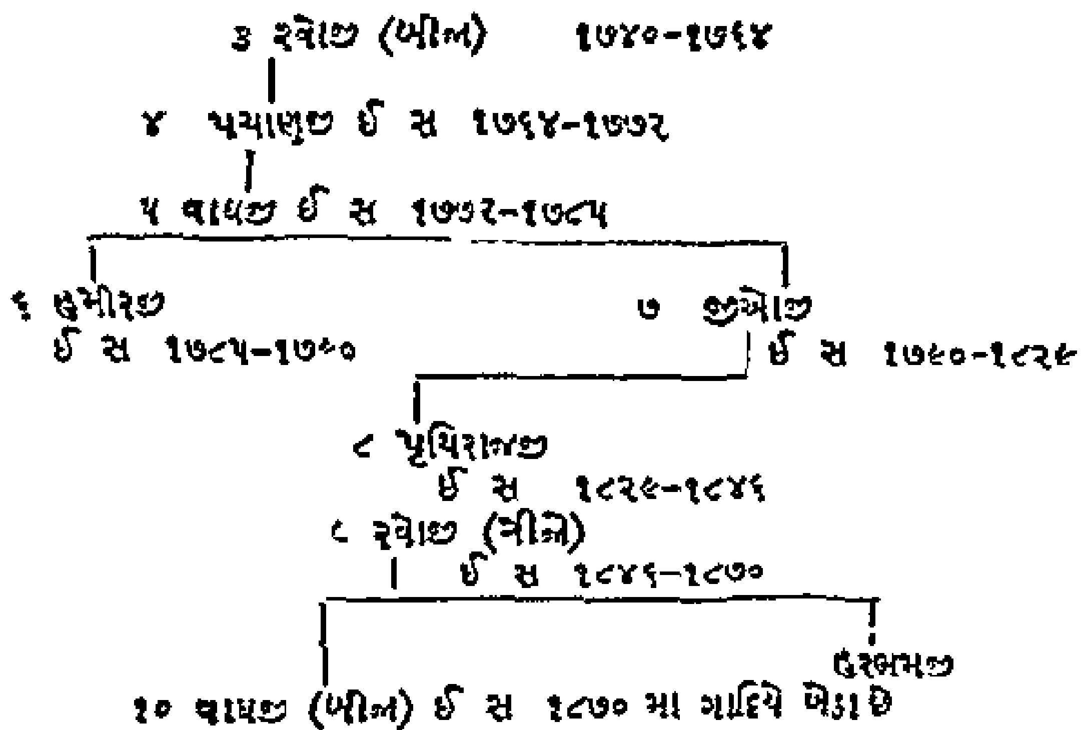
મોરબીના ઠાકોર

૧૦

(અનુસંધાન પાનું ૪૯ મું, લીટી ૫ માની પાદનોંધ)

૧ ભુજની ગાદીના જાડેજા રાજના વંશજ મોરબી અને માળિયાના ઠાકોર છે.

૧૧ રાવશ્રી ખેંગારજી (કચ્છ ભુજ)
| ઈ. સ. ૧૫૧૦-૧૫૮૬.
૧૨ ભારમલજી ઈ. સ. ૧૫૮૬-૧૬૩૨
|
├ ૧૩ ભોજરાજજી ઈ. સ. ૧૬૩૨-૧૬૪૬
│ |
│ ૧૪ ખેંગારજી (બીજા) ૧૬૪૬-૧૬૫૫
└ મેઘજી
  |
  ૧૫ તમાચીજી ઈ. સ. ૧૬૫૫-૧૬૬૬
  |
  ૧૬ રાયધણજી ઈ. સ. ૧૬૬૬-૧૬૯૮
  |
  ├ નોંઘણજી
  │ |
  │ હાલોજી (કચ્છ કોઠારા)
  ├ રવોજી
  │ |
  │ ૧ કાંયોજી (મોરબી) ઈ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૩૪
  │ |
  │ ├ ૨ અલિયોજી ઈ. સ. ૧૭૩૪-૧૭૪૦
  │ └ મોડજી (માળિયા)
  └ ૧૭ પ્રાગમલજી (પહેલા) (ભુજ) ઈ. સ. ૧૬૯૮-૧૭૧૬



મોરબીના તાબામા ૭૪૦ ચોરસ મેલ જમીન, ૧૨૫ ગામ, આસરે નેવુ હજાર માણસની વસ્તી, અને આઠ લાખ રૂપિયાની સુમારે વાર્ષિક પેદાશ છે તેમાથી ગાયકવાડ અને ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના મળી કુલ રૂ ૬૧,૫૫૯ દર વર્ષે આપે છે ઠાકોર સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમા જાય ત્યારે દેશી લશ્કરની સલામતી અને અગિયાર તોપ ફેડી માન આપવામા આવે છે

માળીયાના ઠાકોર

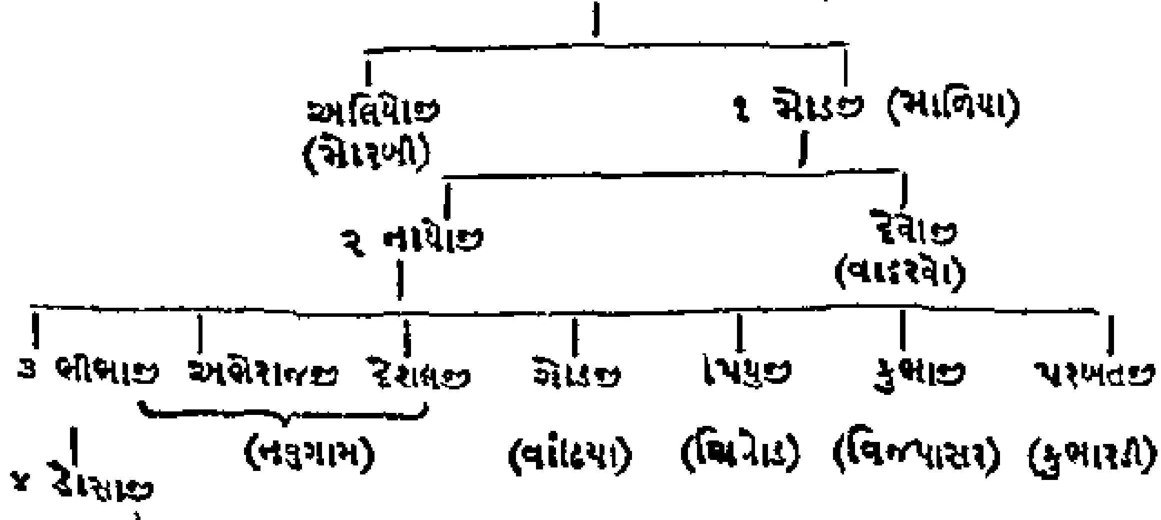
૧૧

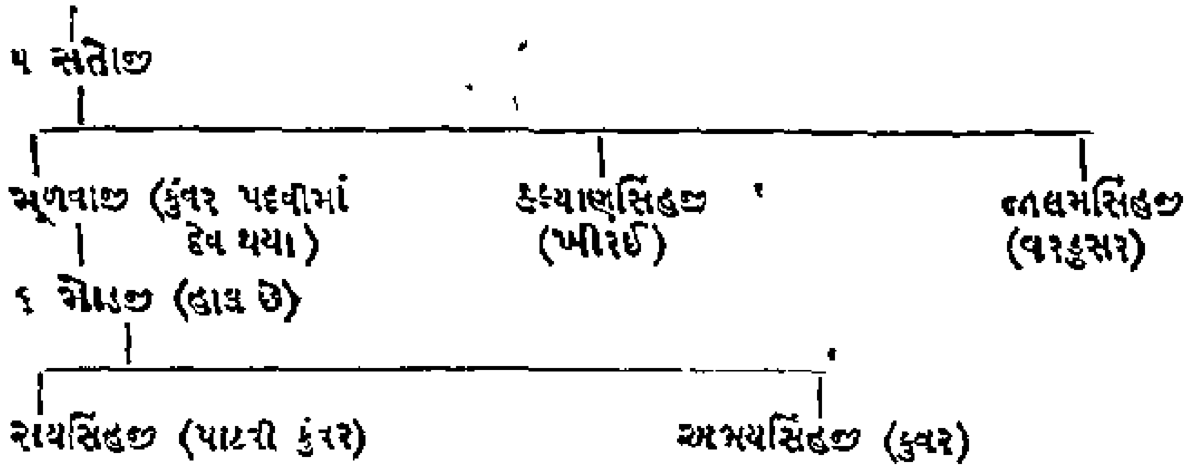
(અનુસધાન પાનું ૫૨ મુ, લીટી ૨૨ મીની પાદનોધ)

૧ માળિયા

જુઓ ઉપરની નોધ ૧૦ મીમાં જણાવેલા કચ્છના જાડેજા રાયધણજીના બીજા પુત્ર રવાજીના પુત્ર મોડજીએ માળીયાની ગાદી સ્થાપી

કાયોજી (મોરબી)





માળિયાના તાબામાં ૯૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨ ગામ, આસરે અગિયાર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે અડસઠ હજાર રૂપિયાની છે, તેમાંથી ગાયકવાડને જમાબંધી, અને જૂનાગઢને જોરતલબી મળી કુલ રૂ. ૧,૩૯૭ આપવામાં આવે છે.

જામનગરના રાજાઓ

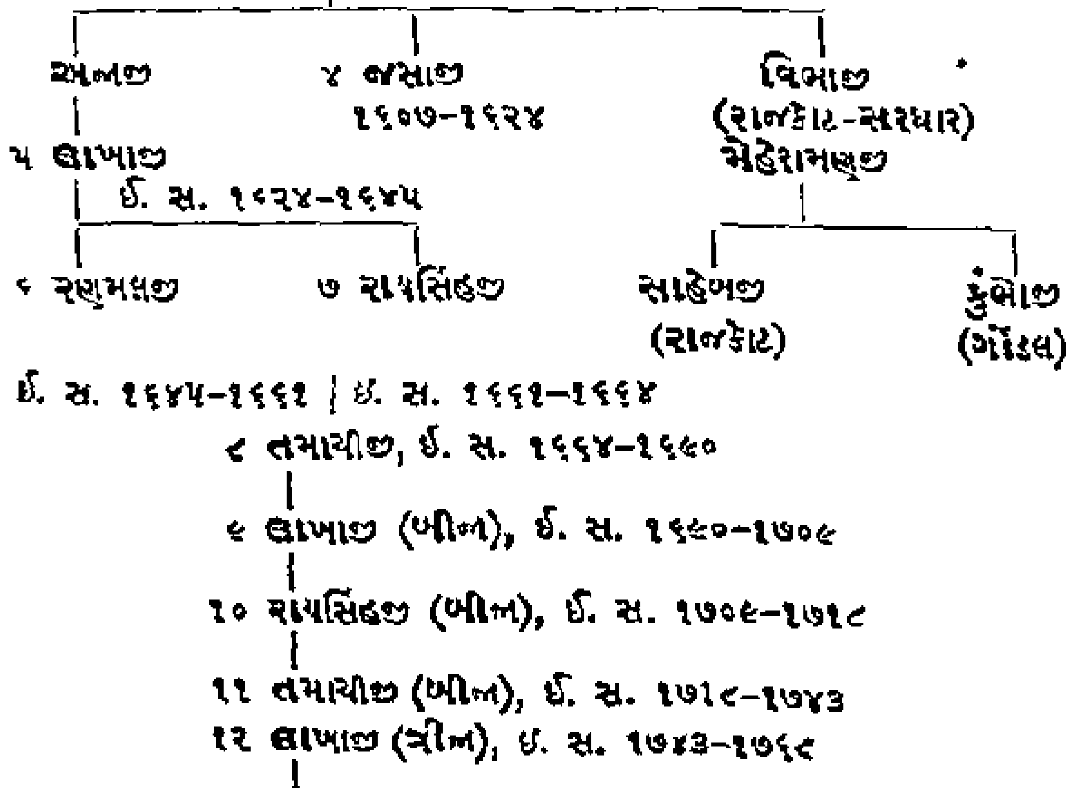
૧૨

(અનુસંધાન પાનું ૫૮ મું લીટી ૧૧ મીની પાદનોંધ)

૧ જામ રાવળજી, ઈ. સ. ૧૫૩૯–૧૫૬૨

૨ વિભાજી, ઈ. સ. ૧૫૬૨–૧૫૬૯

૩ સતાજી, ઈ. સ. ૧૫૬૯–૧૬૦૭



૧૩ જસાજી (બીજા), ઈ. સ. ૧૭૬૮–૧૮૧૪

૧૪ સતાજી (બીજા) ઈ. સ ૧૮૧૪–૧૮૨૦

૧૫ રણમલજી (બીજા) (દત્તકપુત્ર) ઈ. સ. ૧૮૨૦–૧૮૫૨

૧૬ વીભાજી (બીજા) (દત્તકપુત્ર) ઈ. સ. ૧૮૫૨–૧૮૯૫

૧૭ જસવંતસિંહજી, ઇ. સ. ૧૮૯૫ મા ગાદિયે બેઠા.

જામનગરના તાબામા ૩,૭૯૧ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૩૩ ગામ, ૩,૧૬,૦૦૦ માણસની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે વીશ લાખ રૂપિયાની છે તેમાંથી ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી તથા જૂનાગઢના નવાબ સાહેબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ ૧,૨૦,૦૯૩ આપે છે. આ રાજ્ય પ્હેલા વર્ગનું છે. જામ સાહેબ બ્રિટીશ છાવણીમા જાય ત્યારે તેમને લશ્કરી સલામતી અને ૧૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

પોરબંદરના જેઠવા

૧૩

(અનુસધાન પાના ૫૩માની પાદનોધની લીટી ૭મીનું)

અયોધ્યાના રાજા રામચદ્રજીના સેનાપતિ, દક્ષિણ દેશના રાજા હનુમાનજીના મકરધ્વજ થયા, તેને શ્રીનગરનુ રાજ્ય રામચદ્રજી તરફથી મળ્યુ. તેના પુત્ર મોરધ્વજે મોરબી વસાવ્યુ એમ કહેવાય છે એવા "ધ્વજ" નામાન્ત પદવાળા સાત રાજા થયા તે પછી અઠ્ઠાવીશ "કુમાર" નામાન્ત પદ ધારણ કરનાર રાજા થયા પછી બાર રાજા "રાજ" નામાન્ત પદવીવાળા થયા તે પછી સત્તાવીશ રાજા "મહારાજ" નામાન્ત પદવીના થયા ૮૪ ભાણજી મહારાજ, તેના ૯૫ જેઠીજી થયા, અને તે ઉપરથી તેમના વશજ 'જેઠવા" કહેવાયા જેઠીજીના ૯૬ વીરજી, ૯૭ વીકુજી, ૯૮ ગોવિંદજી, ૯૯ નાગજી, ૧૦૦ ચાંપસેનજી, ૧૦૧ આદિતજી, ૧૦૨ મેહજી, ૧૦૩ નાગજી, ૧૦૪ ભાણજી, ૧૦૫ શિવજી, ૧૦૬ રામદેવજી, ૧૦૭ ખાખુજી, ૧૦૮ રાણોજી, ૧૦૯ સંગજી થયા સંગજીએ રાણા પદવી ધારણ કરી, અને તે પછી આજ સુધી પોરબંદરના રાજા રાણા કહેવાય છે.

સંગજીના ૧૧૦ ભાણજી થયા, તેના ૧૧૧ શિયોજી થયા તેણે શ્રીનગરથી ગાદી બદલાવી ઘુમલીમા આણી તેનો કુવર ૧૧૨ હાલામણ થયો એણે માણમોર અને બાળબાના રાજસિંહજી પરમાર ઠાકોરની કુવરી સોન તરફથી આવેલો અધુરો દુહો પૂરો કરચો તે ઉપરથી તેને તે પરણવા આવી. પણ તેના પિતા શિયોજીએ સોનનું રૂપ જોઈ પોતે પરણવા માગણી કરી, એટલું જ નહિ પણ હાલામણને દેશવટો દીધો હાલામણ કચ્છમા ગયો. ત્યાંનો રાજા જામ ફૂલજી (ઇ. સ. ૮૫૫–૮૯૦) તેનો સગો થતો હતો, તેથી તેણે એને આશ્રય આપ્યો અને ઉબાય ડુગર પાસેના અણુપોર ગઢમા રહ્યો. ત્યાં એક ટેકરી ઉપર હાલામણ હમેશાં બેસતો, તેથી તેના નામ ઉપરથી આજ પણ તેને હાલામણ ટેકરી કહે છે. જામ ફૂલજીના પિતા જામ સોડજીની એક અનોરસ કુવરી દેવલદેવી નામે અતિ સુરૂપા હતી તે હાલામણને પરણી. આ રાણીથી ચંદ્રસિંહજી અને દેવીસિંહજી નામના બે કુવર થયા. સિયોજી દેવલોક પામ્યા તે પછી હાલામણ પોતાને દેશ જઈ ઘુમલીમાં ગાદીપતિ થયા.

હાલામણના ૧૧૩ ભાણજી, ૧૧૪ મેહજી, ૧૧૫ નાગજી, અને ૧૧૬ વિકુજી થયા. તે પછી ૧૧૭ નાગભાણજી, ૧૧૮ વિક્રિયાજી, ૧૧૯ ખેતોજી, ૧૨૦ રાણોજી, ૧૨૧ ખીમોજી, ૧૨૨ વિક્રમાનજી, ૧૨૩ ખેતોજી, ૧૨૪ રામદેવજી, ૧૨૫ સતાજી, ૧૨૬ ખપુજી, ૧૨૭ રાણોજી, ૧૨૮ ભાણજી, ૧૨૯ નાગજી, ૧૩૦ વકુજી, ૧૩૧ ભાણજી, ૧૩૨ વીરમજી, ૧૩૩ ખિમકર્ણજી, ૧૩૪ નાગજી, ૧૩૫ સિંગુજી, ૧૩૬ આદિતજી, ૧૩૭ હરિયાદજી, ૧૩૮ ખપુજી, ૧૩૯ શરતાનજી, ૧૪૦ ભાણજી, ૧૪૧ વિકુજી, ૧૪૨ કાનજી, ૧૪૩ વનવીરજી, ૧૪૪ નગજણજી, ૧૪૫ ભાણજી, ૧૪૬ હરિયાદજી, ૧૪૭ સંગજી (ઇ. સ. ૧૧૨૦–૧૧૫૦), અને ૧૪૮ રાણોજી થયા. રાણોજી તેજ સાલમાં ગુજરી જતાં તેનો ભાઈ ૧૪૯ નાગજી (૧૧૫૦–૧૧૫૫), ૧૫૦ ભારમલજી (ઇ. સ. ૧૧૫૫–૧૧૭૩), ૧૫૧ ભાણજી (૧૧૭૩–૧૧૭૯), ૧૫૨ મેધજી (૧૧૭૯–૧૧૯૦), ૧૫૩ નાગજી (૧૧૯૦–૧૧૯૩), ૧૫૪ વિક્રિયોજી (૧૧૯૩–૧૨૨૦), ૧૫૫ વજસીજી (ઇ. સ. ૧૨૨૦–૧૨૪૫), ૧૫૬ ભોજરાજજી (ઇ. સ. ૧૨૪૫–૧૨૭૦), ૧૫૭ રામદેવજી (ઇ. સ. ૧૨૭૦–૧૨૯૧), ૧૫૮ રાણોજી (૧૨૯૧–૧૩૦૨), અને ૧૫૯ નાગજી (૧૩૦૨–૧૩૦૭) થયા.

નાગજીના ૧૬૦ ભાણજી (૧૩૦૭–૧૩૬૦) થયા. એના વખતમાં સિંધથી જામ ઉનડજીનો કુંવર બામણિયોજી, જે કચ્છના જાડેજાની બીજી શાખાના મૂળ પુરૂષ લાખા જાડાણી(ઇ. સ. ૧૧૪૭–૧૧૭૫) ના કાકા હાલાજીનું સિંધમાં રાજ્ય હતું તેનો વરાજ થતો હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૩૧૩ માં ચ્હડી આવીને ઘુમલીનો નાશ કર્યો. તેથી રાણા ભાણ જેઠવે રાણપર વસાવી ત્યાં ગાદી સ્થાપી.

તે પછી ૧૬૧ જસધળજી (ઇ. સ. ૧૩૬૦–૧૩૯૨), ૧૬૨ રાણોજી (૧૩૯૨–૧૪૨૦), ૧૬૩ સંગજી (૧૪૨૦–૧૪૬૧), ૧૬૪ ભાણજી (૧૪૬૧–૧૪૯૨), અને ૧૬૫ રાણોજી (૧૪૯૨–૧૫૨૫) થયા.

તે પછી તેનો ભત્રીજો ૧૬૬ ખીમાજી (૧૫૨૫–૧૫૫૦) થયો. આના સમયમાં કચ્છથી જાડેજા જામ રાવળજીએ ચ્હડી આવી, નાગની બંદર લઈ, ત્યાં નવાનગર (જામનગર) ઇ. સ. ૧૫૩૯ માં વસાવી, રાજ્યગાદી સ્થાપી.

ખીમાજીના ૧૬૭ રામદેવજી (ઇ. સ. ૧૫૫૦–૧૫૭૪), તેના ૧૬૮ ભાણજી, ૧૬૯ ખીમાજી (૧૫૭૪–૧૬૨૫), ૧૭૦ વીક્રમાનજી (૧૬૨૫–૧૬૭૧), ૧૭૧ સુરતાનજી (૧૬૭૧–૧૬૯૯), ૧૭૨ ભાણજી (૧૬૯૯–૧૭૦૯), ૧૭૩ ખીમોજી (૧૭૦૯–૧૭૨૮) અને ૧૭૪ વિક્રમાનજી (૧૭૨૮–૧૭૫૭) થયા.

તે પછી ૧૭૫ સુલતાનજી (૧૭૫૭–૧૮૦૪) થયા. એણે પોરબંદરમાં સને ૧૭૮૫ માં ગાદી સ્થાપી અને પોતાના પૂર્વજોના સમયમાં ઘટેલું રાજ્ય વધાર્યું. તેના ૧૭૬ હાલોજી (૧૮૦૪–૧૮૧૨), ૧૭૭ ખીમોજી (૧૮૧૨–૧૮૩૧), અને ૧૭૮ વિક્રમાનજી થયા, તે ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં ગાદીએ બેઠા. તેમના પાટવી કુંવર માધવ સિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં દેવલોક પામ્યા અને તેમનો કુંવર ભાવસિંહજી હતો.

પોરબંદરના તાબામાં ૫૬૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૦૩ ગામ, અને આસરે ૭૧,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ ચાર લાખને સુમારે થાય છે. તેમાથી ગાયકવાડ અને ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી તથા જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૪૮,૫૦૪ આપવામાં આવે છે.

જૂનાગઢના બાબી નવાબ

૧૪

(અનુસંધાન પાના ૫૫ માની લીટી ૨૫ મીની પાદનોંધ)

બહાદુરખાનજી
|
શેરખાનજી
|
- જાફરખાનજી ઉર્ફે સફદરખાન
  - મહમ્મદશેર (ખાનજહાન જવાનમર્દખાં) (રાધનપુર)
  - સલાબત મહમ્મદખાન
    - ૧ મહમ્મદબાહાદુર ઉર્ફે શેરખાન (બીજા), જૂનાગઢ ઈ. સ. ૧૭૩૦–૧૭૫૮
      - ૨ મોહોબતખાનજી, ઇ. સ. ૧૭૫૮–૧૭૭૫
        - ૩ હામદખાનજી, (ઈ. સ. ૧૭૭૫–૧૮૧૧)
          - ૪ બહાદુરખાનજી, (ઈ સ. ૧૮૧૧–૧૮૪૦)
            - ૫ હામદખાનજી ઇ. સ. ૧૮૪૦–૧૮૫૧
            - ૬ મોહોબતખાનજી ઇ સ. ૧૮૫૧–૧૮૮૨ માં
              - ૭ બહાદુરખાનજી ઇ. સ. ૧૮૮૨–૧૮૯૨
              - ૮ રસુલખાનજી ઇ. સ. ૧૮૯૨ ગાદિયે બેઠા.
      - સરદાર મહમ્મદ (બાટાસિનોર)
- બાહાદરખાન (સોરઠમાં રાણપુર)

જૂનાગઢના તાબામાં ૩૨૮૩ ચોરસ મૈલ જમીન, ૮૯૦ ગામ, આશરે ૩,૮૮,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ત્રીશ લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી ગાયકવાડ તથા ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના રૂ. ૬૫,૬૦૪ આપે છે. નવાબ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે લશ્કરી સલામતી તથા પંદર તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

હળવદના ઝાલા રાજાઓ

૧૫

(અનુસધાન પાના ૫૮ માની લીટી ૨૭ મીની પાદનોંધ)

૧ હરપાળ મકવાણા, તેને શક્તિદેવી સોલંકીથી ૧ સોઢોજી, ૨ શેખડોજી, ને ૩ માંગોજી, એ ત્રણ કુંવર થયા.

૨ સોઢોજી	ઇ. સ. ૧૧૩૦–૧૧૬૦
૩ દુર્જનસાલજી	ઇ. સ. ૧૧૬૦–૧૧૮૫

૪ ઝાંઝળદેવજી	ઇ. સ. ૧૧૮૫-૧૨૧૦
૫ અર્જુનસિંહજી	ઇ. સ. ૧૨૧૦-૧૨૪૦
૬ દેવરાજજી	ઇ. સ. ૧૨૪૦-૧૨૬૫
૭ દુદોજી	ઇ. સ. ૧૨૬૫-૧૨૯૦
૮ સૂરસિંહજી	ઇ. સ. ૧૨૯૦-૧૩૦૫
૯ સાંતલજી	ઇ. સ. ૧૩૦૫-૧૩૨૫
૧૦ વિજયપાલજી	ઇ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૨૬
૧૧ મેઘરાજજી	ઇ. સ. ૧૩૨૬-૧૩૩૧
૧૨ પચીસિંહજી	ઈ. સ. ૧૩૩૧-૧૩૪૦
૧૩ ઉદયસિંહજી	ઇ. સ. ૧૩૪૦-૧૩૫૨
પૃથીરાજજી	એણે થલા પરગણું લઇને રાજ્યનો હક છોડ્યો
૧૪ વેગળજી	ઇ. સ. ૧૩૫૨-૧૩૬૮
૧૫ રામસિંહજી	ઇ. સ. ૧૩૬૮-૧૩૮૫
૧૬ વીરસિંહજી	ઇ. સ ૧૩૮૫-૧૩૯૨
૧૭ રણમલજી	ઇ. સ. ૧૩૯૨-૧૪૦૮
૧૮ સતરસાલજી	એણે પાટડીથી બદલીને માંડલમાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૪૦૮-૧૪૨૦
૧૯ જેતસિંહજી	એણે માંડલથી બદલીને કૂવામાં ગાદી કરી. આ ગામનું નામ પ્રથમ કંકાવતી હતું. ૧૪૨૦-૧૪૪૧; એનો ભાઈ રાઘવદેવજી નરવર-(માળવા)માં ગયો.
૨૦ વનવીરજી	ઇ. સ. ૧૪૪૧-૧૪૬૦
૨૧ ભીમસિંહજી	ઇ. સ. ૧૪૬૦-૧૪૬૯
૨૨ વાઘોજી	ઇ. સ ૧૪૬૯-૧૪૮૬. એને મહમ્મદ બેગડે માર્યો ને પોતાનો થાણદાર કૂવે મૂક્યો.
૨૩ રાજોધરજી	ઇ. સ ૧૪૮૬-૧૫૦૦ સુધી, એણે કૂવેથી હળવદ ગાદી કરી.
૨૪ રાણોજી	ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૨૩ એના મ્હોટા ભાઈ અજોજી ને સજોજી હતા, તેઓએ મેવાડમાં સાદરીની ગાદી મેળવી.
૨૫ માનસિંહજી	ઇ. સ. ૧૫૨૩-૧૫૬૪
૨૬ રાયસિંહજી	ઇ. સ. ૧૫૬૪-૧૫૮૪
૨૭ ચંદ્રસિંહજી	ઇ. સ. ૧૫૮૪-૧૬૨૮

આ ઉપરથી જણાય છે કે, ચંદ્રસિંહજી હરપાળજીથી ૨૭ મા પુરુષ થાય છે. તેના કુંવર પૃથીરાજજીને બે કુમાર હતા, તેમાંના સુલતાનજીએ વાંકાનેરમાં ગાદી સ્થાપી, અને રાજાજીએ વઢવાણમાં સ્થાપી. ચંદ્રસિંહજીનો બીજો કુંવર

૨૮ આશકર્ણજી હતો; તે ૧૬૨૮ થી ૧૬૩૪ સુધી હલવદની ગાદિયે બેઠો. ત્યાર પછી તેનો ન્હાનો ભાઈ

૨૯ અમરસિંહજી સને ૧૬૩૪ થી તે ૧૬૫૪ સુધી ગાદિયે રહ્યો અને એનો ભાઈ જયસિંહ લખતર ગયો.

ધ્રાંગધ્રાના રાજાઓ

૧૬

(અનુસંધાન પાના ૬૧ માની લીટી ૧૪ મીની પાદનોંધ)

ઉપરની હલવદના રાજાઓની ૧૫ મી નોંધમાંના ૨૯ મા અમરસિંહથી ચાલુ

૨૯ રાજ અમરસિંહજી, (ઇ સ. ૧૬૩૪–૧૬૫૪)
|
૩૦ મેઘરાજજી, (ઇ. સ. ૧૬૫૪–૧૬૬૧)
|
૩૧ ગજસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૬૬૧–૧૬૭૩)
|
૩૨ જસવંતસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૬૭૩–૧૭૧૮)
|
૩૩ પ્રતાપસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૭૧૮–૧૭૩૦)
|
૩૪ રાયસિંહજી બીજા, (ઇ. સ. ૧૭૩૦–૧૭૪૫)
|
૩૫ ગજસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૭૪૫–૧૭૮૨) | શેસભાઇ (સાયલા)
|
૩૬ જસવંતસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૭૮૨–૧૮૦૧) એણે ધ્રાંગધ્રામાં ગાદી આણી
|
૩૭ રાયસિંહજી ત્રીજા, (ઇ. સ. ૧૮૦૧–૧૮૦૪)
|
૩૮ અમરસિંહજી, (ઇ સ. ૧૮૦૪–૧૮૪૩)
|
૩૯ રણમલસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૮૪૩–૧૮૬૯)
|
૪૦ માનસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૮૬૯માં ગાદિએ બેઠા.)
|
જસવંતસિંહજી (એ પાટવી કુંવર હતા, ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં દેવ થયા.)
|
અજિતસિંહજી (પાટવી કુંવર) | દોલતસિંહજી (કુંવર)

ધ્રાંગધ્રાના તાબામાં ૧,૧૫૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨૫ ગામ, વસ્તી આશરે એક લાખ માણસની છે, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ૭ લાખ રૂપિયાની છે, તેમાંથી નામદાર ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના અને જુનાગઢને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ ૪,૪૭૭ આપે છે. રાણા સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે લશ્કરની સલામતી તથા ૧૫ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

વાંકાનેરના રાજાઓ

૨૭

(અનુસંધાન પાના ૬૧ માની લીટી ૧૬ મીની પાદનોંધ)

હળવદ ઉપરની ૧૫ મી પાદનોંધમાંના ૨૭ મા ચંદ્રસિંહજીથી ચાલુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ મું.)

૧ સુલતાનજી વાંકાનેરમાં ગાદી સ્થાપી ઈ. સ. ૧૬૩૪ સુધી.
| (હરપાળથી ૨૭ મા ચંદ્રસિંહજી, તેમના કુવર પૃથીરાજ તેના કુવર)
૨ માનસિંહજી, ઈ. સ. ૧૬૩૪–૧૬૫૩
|
૩ રાયસિંહજી, ઈ. સ. ૧૬૫૩–૧૬૭૯
|
૪ ચંદ્રસિંહજી, ઈ. સ ૧૬૭૯–૧૭૨૧
|
૫ પૃથિરાજજી, ઈ સ ૧૭૨૧–૧૭૨૮
|
તે પણ એના ભાઈ.
૬ કેશરીસિંહજી, ઈ. સ. ૧૭૨૮–૧૭૪૯
|
૭ ભારોજી, ઈ સ ૧૭૪૯–૧૭૮૪
|
૮ રાયસિંહજી, એ કુંવરપણામાં જ મરણ પામ્યા હતા.
|
૯ કેશરીસિંહજી, ઈ સ ૧૭૮૪–૧૭૮૭
|
૧૦ ચંદ્રસિંહજી, ઉર્ફે ડોસાજી, ઈ. સ ૧૭૮૭–૧૮૩૯
|
૧૧ વખતસિંહજી, ઈ. સ ૧૮૩૯–૧૮૬૦
|
૧૨ જસવંતસિંહજી, એ કુંવર પદવીમા જ મરણ પામ્યા.
|
૧૩ બનેસિંહજી, ઈ સ ૧૮૬૦–૧૮૮૧
|

લીંબડીના રાજા

૧૮

(અનુસંધાન પાના ૬૨ માંની લીટી ૨૫ મી લીટીની પાદનોંધ)

૨ હરપાળ મકવાણો, (ઈ. સ. ૧૦૯૦–૧૧૩૦) તેનાથી હરભમજી ૩૦ મો પુરુષ.

સોઢોજી (પાટડી)

૧ માંગુજી લીંબડી ઈ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૭૦ સુધી. એને જાંબુની ચોર્યાશી મળી.

૨ મધુપાળ, એ જૂનાગઢના ચૂડાસમા રાજાની કન્યા પરણ્યા હતા.

૩ ધાવળ (ધમળ), જાંબુ ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો ઈ. સ. ૧૧૯૪ માં કર્યાથી ધમળમાં ગાદી સ્થાપી.

૪ કલોજી (કાલુજી)

૫ ધનરાજ

૬ લાખોજી, એણે કોઠી કુંદણીમાં રાજ્યધાની કરી.

૭ ભોજરાજજી

૮ કર્ણસિંહજી

૯ આશકર્ણજી

૧૦ સાંગોજી

૧૧ શેખમલજી

૧૨ સારંગજી

૧૩ લાખોજી (બીજા), એણે જાંબુમાં ગાદી રાખી હતી.

૧૪ વજેરાજજી

૧૫ નાગજી, એને અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહ સાથે વેર હતું

૧૬ ઉદયભાણજી, એણે જાંબુનો કિલ્લો ફરી બંધાવ્યો.

૧૭ ખેતોજી

૧૮ ભોજરાજજી (બીજા)

૧૯ નાગજી (બીજા)

૨૦ ખેતોજી (બીજા), એ સરધારના ગોહા વાઘેલાનું ખાંડુ ભાડલીના સરવૈયા રાવ ભીમની પુત્રીને તેડી આવતાં કોઠી કુંદણીના પાદરે ઉતર્યું હતુ તે કન્યાનું તે રાજીખુશીથી હરણ કર્યું. તેથી સરધાર ને ભાડલીનું લશ્કર ચ્હડી આવ્યું; તેમાં બારે વર્ષે ખેતોજી મરાયા ને જાંબુમાં અમદાવાદના સુલતાનનું થાણું બેઠું.

૨૧ સાંગોજી (બીજા), એણે સરધારના વાઘેલાને માર્યો અને જાંબુનું થાણું ઉઠાડી ત્યાં ગાદિયે બેઠા

૨૨ સોઢોજી

૨૩ આરાકર્ણજી (બીજા), એણે શીઢાણીમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી.
૨૪ અદેરાજજી
૨૫ વૈરીસાલજી, એણે જામ્બુમાં રાજગાદી કરી.
૨૬ અખેરાજજી, (આરાકર્ણજી ઉર્ફે કર્ણસિંહજી)
૨૭ ભોજરાજજી
૨૮ અદેરાજજી(બીજા), એણે વઢવાણના ચંદ્રસિંહને ઘાઘરેટ ગામ પાસે લડાઈ થઈ તેમાં હરાવ્યો.
૨૯ વૈરીસાલજી (બીજા); એણે લીંબડીમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી. જે આજ સુધી ચાલુ છે.
૩૦ હરભમજી (ઈ. સ. ૧૭૮૬ સુધી); એણે કાઠિયોને હરાવ્યા; ને લીંબડીનો કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ કર્યું.
૩૧ હરિસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૭૮૬–૧૮૨૫), એના સમયમાં ઈંગ્રેજ સરકાર સાથે ખંડણીનો કરાવ થયો, ને એણે લીંબડીનો કિલ્લો પૂરો કર્યો.
૩૨ ભોજરાજજી, (ઈ. સ. ૧૮૨૫–૧૮૩૭)
૩૩ હરભમજી બીજા, (ઈ. સ. ૧૮૩૭–૧૮૫૬), એનું બીજું નામ હાજીરાજ હતું.
૩૪ ફતેહસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૮૫૬–૧૮૬૨)
૩૫ જશવંતસિંહજી (ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં ગાદિયે બેઠા.)

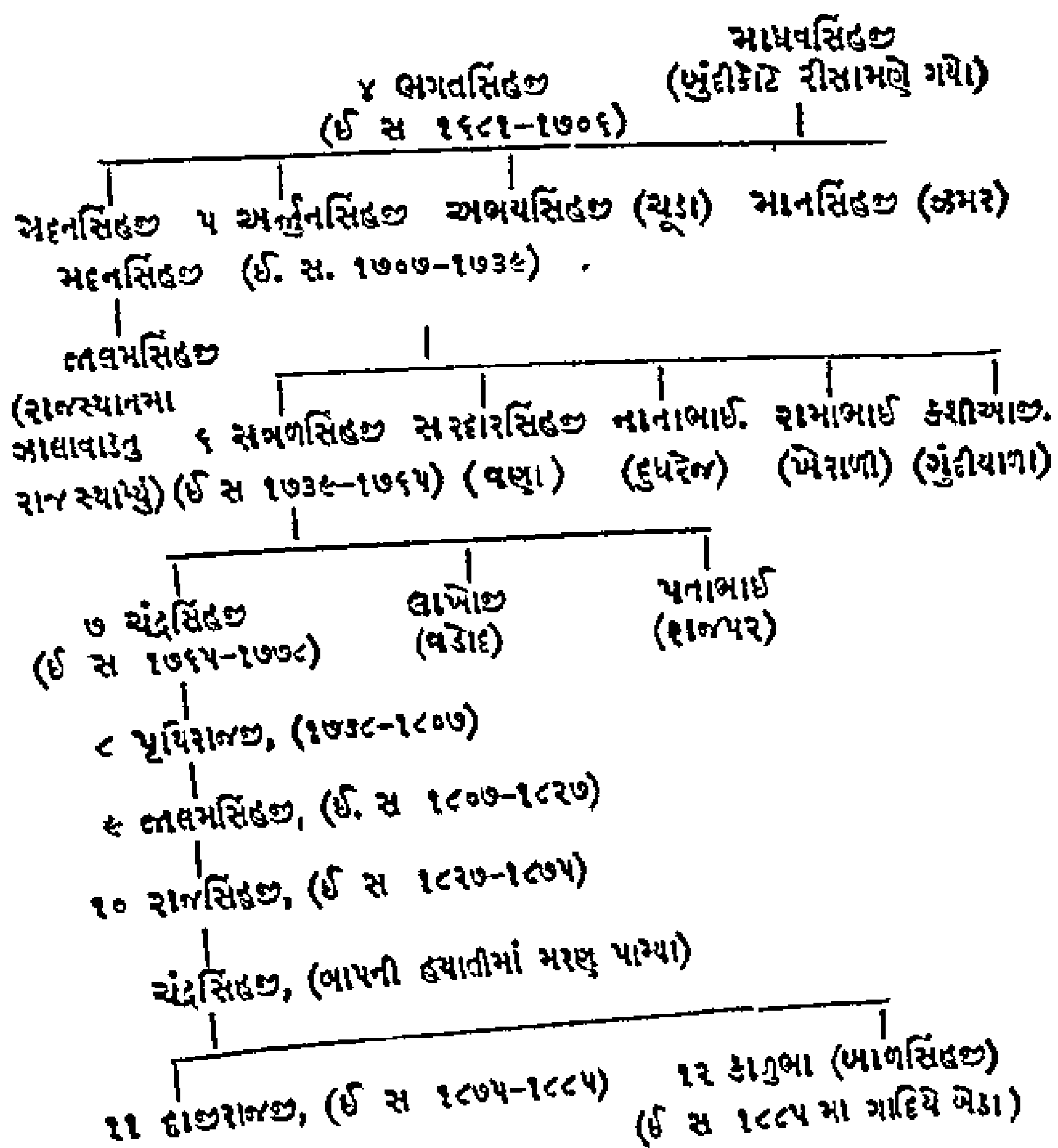
લીંબડીના તાબામાં ૩૩૨ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૨ ગામ, આસરે ૪૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે સાડાચાર લાખ રૂપિયાની થાય છે, તેમાંથી ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી અને જૂનાગઢના નવાબની જોરતલબી મળી કુલ રૂ. ૪૫,૫૩૩ આપવામાં આવે છે. ના. ઠાકોર સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

વઢવાણના રાજાઓ

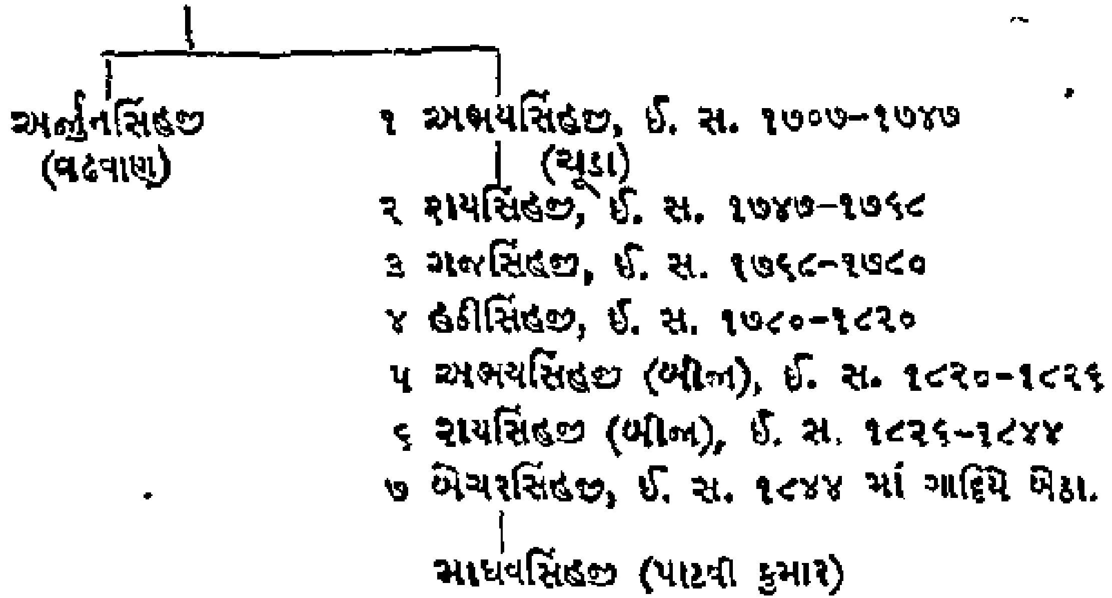
૧૯

(અનુસંધાન પાના ૬૪ માની ૧૫ મી લીટીની પાદનોધ,
હળવદની ૧૫ મી પાદનોંધમાંના ૨૭ મા ચંદ્રસિંહજીથી ચાલુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ મું)

ચંદ્રસિંહજી
|
પૃથિરાજજી
|
- સુલતાનજી (વાંકાનેર)
- ૧ રાજોજી, (ઈ. સ. ૧૬૪૩ સુધી) (વઢવાણ)
  - ૨ સબળસિંહજી (ઈ. સ. ૧૬૪૩–૧૬૬૬)
  - ૩ ઉદયસિંહજી (૧૬૬૬–૧૬૮૧)
  - ભાવસિંહજી



વઢવાણના તાબામાં ૨૩૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૧ ગ્રામ, આશરે ૪૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયાની છે તેમાથી ઇંગ્રેજ સરકારને જ[illegible]બંધી, અને જુનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી, કુલ રૂ ૨૮,૬૬૧ આ[illegible] ઠાકોર સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમા જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપવા[illegible]



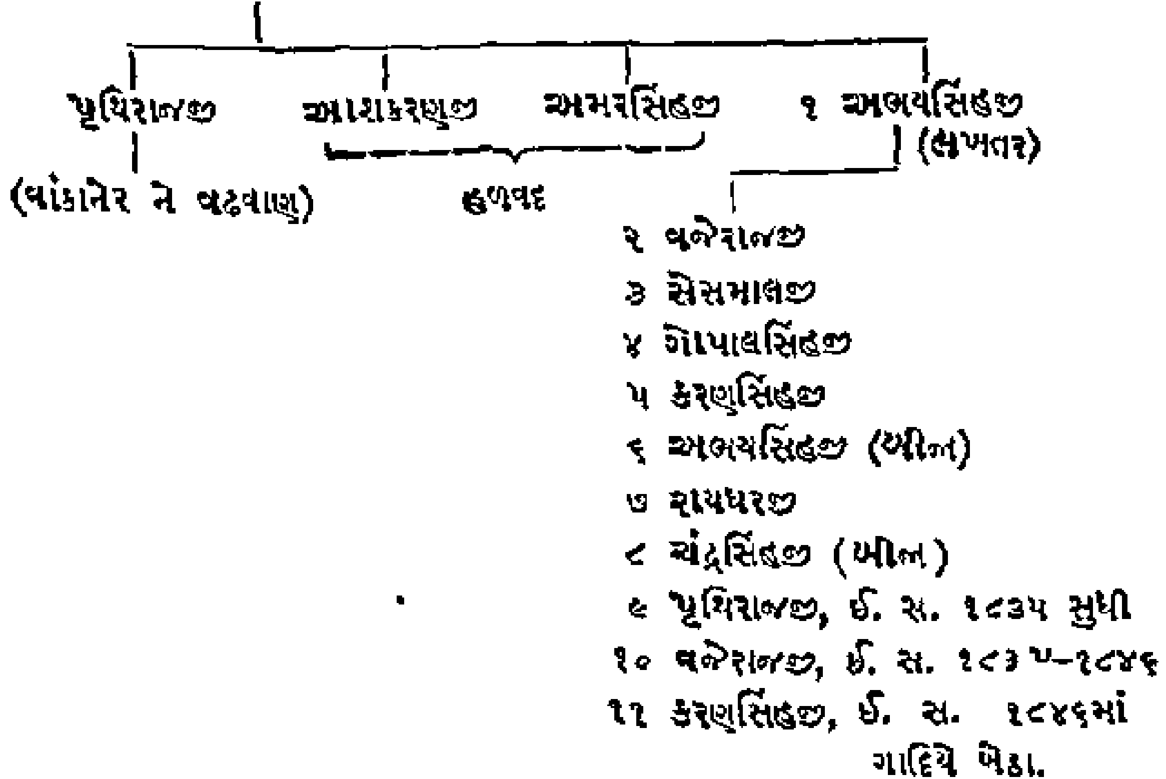
ચૂડાના તાબામાં ૭૭ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૩ ગામ, આસરે સાડાતેર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક પેદાશ સુમારે રૂપિયા નેવું હજારની છે. તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારની જમાબંધી અને જૂનાગઢના નવાબની જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૭,૧૪૩ આપે છે.

લખતરના ઠાકોરો

૨૧

(અનુસંધાન પાના ૬૮ માની ૧૨ મી લીટીની પાદનોંધ)

હળવદના રાજાઓની વંશાવલિની ૧૫ મી પાદનોંધમાંના ૨૭ મા ચંદ્રસિંહજીથી ચાલુ. (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ મું.)



લખતરના તાબામાં ૨૪૨ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૧ ગામ આશરે ત્રેવીસ હજાર માણસની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે રૂ. એક લાખની છે. તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણીના અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી રૂ. ૭,૩૫૧ આપવામાં આવે છે.

સાયલાના ઠાકોરો

૨૨

(અનુસંધાન પાના ૬૯ માની ૨૪ મી લીટીની પાદનોંધ)

ધ્રાંગધ્રાના રાજાઓની વંશાવળીની ૧૬ મી પાદનોંધમાંના ૩૪ મા પુરૂષ રાજરાયસિંહજીના પુત્રથી ચાલુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૮ મું)

૧ સેસાભાઈ, (ઈ. સ. ૧૭૪૫-૧૭૯૪)
|
૨ વીકમાનજી, (ઈ. સ. ૧૭૯૪-૧૮૧૩)
|
૩ મદારસિંહજી, (ઈ. સ ૧૮૧૩-૧૮૩૭)
|
૪ સેસાભાઈ (બીજા), ઈ. સ. ૧૮૩૭-૧૮૩૯
|
૫ કેશરીસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૮૩૯-૧૮૮૨)
|
૬ વખતસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં ગાદિયે બેઠા)
|
૭ મદારસિંહજી, (પાટવી કુંવર)

સાયલાના તાબામાં ૨૨૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૭ ગામ, આશરે સત્તર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પોણો લાખ રૂપિયા થાય છે, તેમાંથી ઈંગ્રેજ સરકારને ખંડણીના અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂપિયા ૧૫,૫૧૧ આપવામાં આવે છે.

ધરમપુરના રજપૂત રાજાઓ

૨૩

(અનુસંધાન પાના ૭૮ માની પાદનોંધની બીજી લીટીનું)

૧ વલભીપુરનો નાશ થવાથી ત્યાંના રાજાનો વંશ ઈડર પછી મેવાડમાં ગયો. ત્યાંથી વળી એક શાખા ગૂજરાતમાં આવી, જે આજે ધરમપુરમાં છે. મેવાડના બાપા રાવળના વંશજ રાણા રહપ(ઇ. સ. ૧૨૦૧-૧૨૩૬)ના વંશજ રામરાજ અથવા રામશાહે ગૂજરાતમાં આવી અલીરાજપુરમાં ગાદી સ્થાપી

૧ રામરાજ, ઇ. સ ૧૨૬૨-૧૨૯૫.
|
૨ સોમશાહ, ઇ. સ ૧૨૯૫-૧૩૩૫.
|
૩ પુરંદરશાહ, ઇ. સ. ૧૩૩૫-૧૩૬૦
|

૪ ધરમશાહ, ઇ. સ. ૧૩૬૦–૧૩૯૧.

૫ ગોપુશાહ, ઇ. સ. ૧૩૯૧–૧૪૩૨.

૬ જગતશાહ, ઇ. સ. ૧૩૪૨–૧૪૭૦.

૭ નારાયણશાહ, ઇ. સ. ૧૪૭૦–૧૫૦૦.

૮ ધરમશાહ (બીજા), ઇ. સ. ૧૫૦૦–૧૫૩૧.

૯ જગતશાહ (બીજા), ઉર્ફે જયદેવ, ઇ. સ. ૧૫૩૧–૧૫૬૬.

૧૦ લક્ષ્મણદેવ, ઇ. સ. ૧૫૬૬–૧૬૦૦.

૧૧ સોમદેવ, ઇ. સ. ૧૬૦૦–૧૬૩૫.

૧૨ રામદેવ, ઇ. સ ૧૬૩૫–૧૬૮૦.

૧૩ શેહેદેવજી, ઇ. સ. ૧૬૮૦–૧૭૧૧.

૧૪ રામદેવજી (બીજા), ઇ. સ. ૧૭૧૧–૧૭૬૪.

૧૫ ધરમદેવજી (ધરમપુરમાં ગાદી સ્થાપી), ઇ. સ ૧૭૬૪–૧૭૭૪.

૧૬ નારણદેવજી (દત્તક), ઇ. સ. ૧૭૭૪–૧૭૭૭.

૧૭ સોમદેવજી (દત્તક), ઇ. સ. ૧૭૭૭–૧૭૮૭.

૧૮ રૂપદેવજી, ઇ. સ ૧૭૮૭–૧૮૦૭.

૧૯ વિજયદેવજી, ઇ. સ. ૧૮૦૭–૧૮૫૭.

૨૦ રામદેવજી (ત્રીજા), ઇ. સ. ૧૮૫૭–૧૮૬૦.

૨૧ નારાયણ દેવજી (બીજા), ઇ. સ. ૧૮૬૦–

૨૨ મોહનદેવજી   હરિદેવજી   બળદેવજી   પ્રભાતદેવજી

(૨૨ મોહનદેવજીના પુત્રો:) વિજયદેવજી (પાટવીકુમાર)   નૃસિંહદેવજી (કુમાર)

ધરમપુરના તાબામાં ૭૯૪ ચોરસ મેલ જમીન અને ૨૭૫ ગામ છે. આશરે એક લાખ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે અઢી લાખ રૂપિયા થાય છે. તેમાંથી મરાઠા રાજ દાણની ચોથ લેતા તે બદલ હાલમાં નવહજાર રૂપિયા ઉચક ઉમેજ

સરકારને આપવામા આવે છે આ રાજ્યને ઈમેજી વવસાદ પરગણાના કેટલાએક ગામોમાથી ગરાસને હક્ક મળે છે મહારાજા બ્રિટિશ છાવણીમા જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે

ધોળના ઠાકોરોની વશાવળી

૨૪

(પાના ૮૮ મા આપેલી છે)

પાલીતાણાના રાજાઓની વશાવળી

૨૫

(પાના ૮૨ મા આપેલી છે)

લાડીના ઠાકોરોની વશાવળી

૨૬

(પાના ૯૪ મા આપેલી છે)

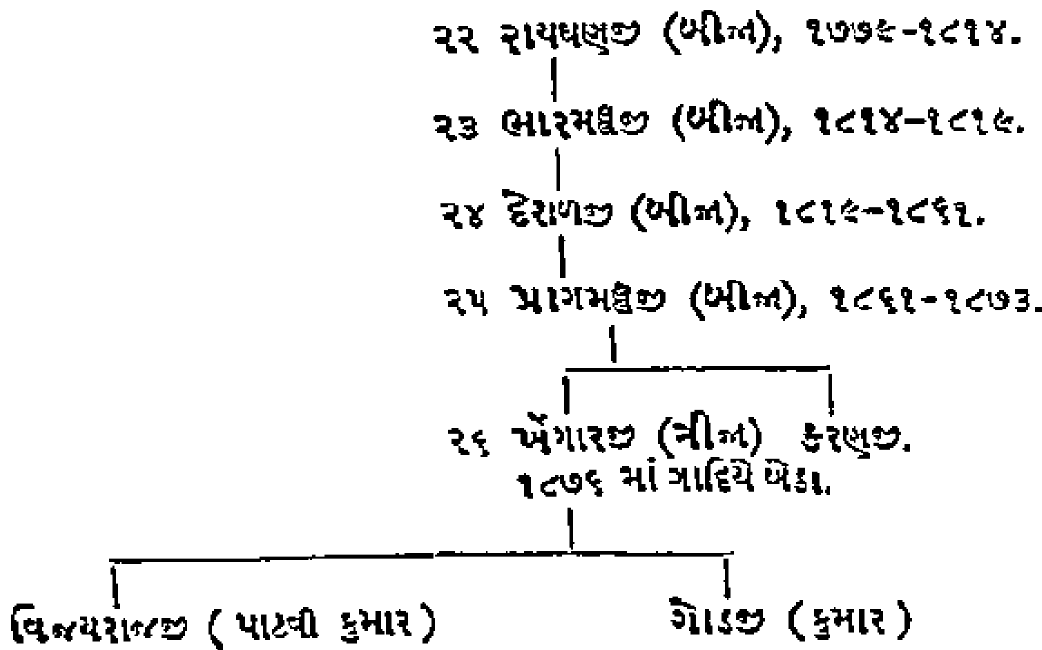
કચ્છના જાડેજા

૨૭

(અનુસધાન પાના ૮૫ માની ૧૧ મી લીટીની પાદનોધ ૧ લીનો આરભ)

૨ ગાસમાળાના પ્હેલા ભાગની નોધમા જાડેજા સબધી ટુકામા વૃત્તાન્ત આવી જાય છે અને કચ્છના હાલ સુધીના રાજા નીચે મુજબ —

૧૧ રાવ શ્રી ખેંગારજી (પ્હેલા), ઇ સ ૧૫૧૦–૧૫૮૬
|
૧૨ રાવ શ્રી ભારમલજી (પ્હેલા), ઇ સ ૧૫૮૬–૧૬૩૨
|
├── ૧૩ રાવ શ્રી ભોજરાજજી ૧૬૩૨–૧૬૪૬
└── મેઘજી
  |
  ├── ૧૪ ખેંગારજી (બીજા) ૧૬૪૬–૧૬૫૫
  └── ૧૫ તમાચીજી, ૧૬૫૫–૧૬૬૬
    |
    ૧૬ રાયધણજી પ્હેલા, ૧૬૬૬–૧૬૯૮
    |
    ૧૭ પ્રાગમલજી (પ્હેલા), ૧૬૯૮–૧૭૧૬
    |
    ૧૮ ગોડમલજી (પ્હેલા), ૧૭૧૬–૧૭૧૯
    |
    ૧૯ દેશળજી (પ્હેલા), ૧૭૧૯–૧૭૫૨
    |
    ૨૦ લખપતજી, ૧૭૫૨–૧૭૬૧
    |
    ૨૧ ગોડજી (બીજા), ૧૭૬૧–૧૭૭
    |



કચ્છનું ક્ષેત્રફળ ૧૫,૫૦૦ ચોરસ મૈલ, તેમાં જમીન ૬,૫૦૦ મૈલ અને રણ ૯,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. તેનાં ગામ ૯૩૫ છે. વસ્તી આસરે પાંચ લાખ સાઠી અઠ્ઠાવન હજાર માણસની છે, અને પેદાશ રૂપિયા ત્રીસ લાખ સુમારે છે. કચ્છના રાજા પ્રથમ જામના ખિતાબથી ઓળખાતા હતા. ૧૧ મા રાજા રાવશ્રી ખેંગારજી પ્હેલાને અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ "રાવ" પદવી આપી, ત્યારથી કચ્છના રાજા રાવ (રાઓ) કહેવાય છે. ૧૭ મા રાજા, રાવ શ્રી પ્રાગમલજી પ્હેલાએ જામનગરનું રાજ્ય જામ તમાચીને પાછું દઈ દીધું ત્યારથી "મહારાવ"નું પદ ધારણ કર્યું. ૨૦ મા રાજા, રાવ શ્રી લખપતજીને કાબુલના પાદશાહે "મહારાજાધિરાજ"નો અને દિલ્હીના પાદશાહે "મિરઝા"નો ઇલ્કાબ આપ્યો. અને ૨૬ મા રાજા શ્રી ખેંગારજી ત્રીજાને અંગ્રેજ સરકારે "સવાઈ બહાદુર"નો વંશપરંપરાનો ખિતાબ આપ્યો છે. એટલે કચ્છના મહારાજા "મહારાજાધિરાજ મિરઝા મહારાઓ શ્રી ખેંગારજી સવાઈબહાદુર" લખાય છે. એમના અંગને "જી. સી. આઈ. ઈ."નો ખિતાબ છે. રાવ શ્રીને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી હરકની સલામતી અને સત્તર તોપ ફોડી માન અપાય છે.

રાજકોટના જામની વંશાવળી

૨૮

(અનુસંધાન પાના ૧૦૦ માની ૪ થી લીટીની પાદનોંધ)

૧ જામનગરથી ઉતરેલા રાજકોટ અને ગોંડલ વગેરેમાં ઠાકોરો છે. તેમાંથી રાજકોટવાળાનો ફાંટો નીચે પ્રમાણે ચાલ્યો:—

જામ રાવળજી (નવાનગર)
|
વીભોજી
|
સવાજી

જસાજી (નવાનગર)

૧ વીભાજી ઈ. સ. ૧૬૦૮-૧૬૩૫ (સરધાર)

૨ મ્હેરામણજી પ્હેલા ઈ. સ. ૧૬૩૫-૧૬૫૦

૩ સાહેબજી, ઈ. સ. ૧૬૫૦-૧૬૭૫ — કુંભાજી (ગોંડળ)

૪ બામણીઆજી, ઈ. સ. ૧૬૭૫-૧૬૯૪

૫ મ્હેરામણજી (બીજા), ઈ. સ. ૧૬૯૪-૧૭૨૦

૬ રણમલજી, ઈ. સ. ૧૭૨૦-૧૭૪૬ (રાજકોટ)

૭ લાખાજી, ઈ. સ. ૧૭૪૬-૧૭૯૬

૮ મ્હેરામણજી (ત્રીજા), એ સારા કવિ હતા અને પ્રવીણસાગર નામનો ગ્રન્થ બનાવ્યો.

૯ રણમલજી (બીજા), ઈ. સ. ૧૭૯૬-૧૮૨૫

૧૦ સૂરાજી, ઈ. સ. ૧૮૨૫-૧૮૪૪

૧૧ મ્હેરામણજી (ચોથા), ઈ. સ ૧૮૪૪-૧૮૬૨

૧૨ બાવાજીરાજ, ઈ. સ. ૧૮૬૨-

૧૩ લાખાજી, ઈ. સ. ૧૮૯ માં ગાદિયે બેઠા.

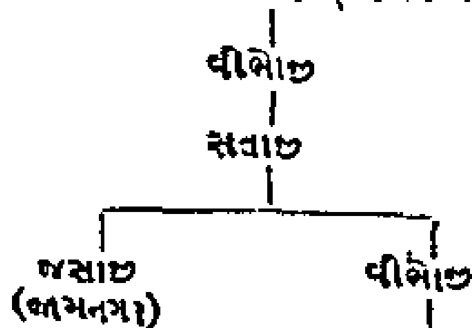
રાજકોટના તાબામા ૨૯૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, ૬૦ ગામ, આશરે ચાળીશ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે એક લાખ પચાશ હજાર રૂપિયાની છે. તેમાથી ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી અને જુનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૨૧,૩૨૧ આપવામા આવે છે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

ગોંડળના ઠાકોરોની વંશાવળી.

૨૯

જામના ભાયાત ગોંડળવાળા ઠાકોરોની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે:—

જામ રાવળજી (હલમનગર)



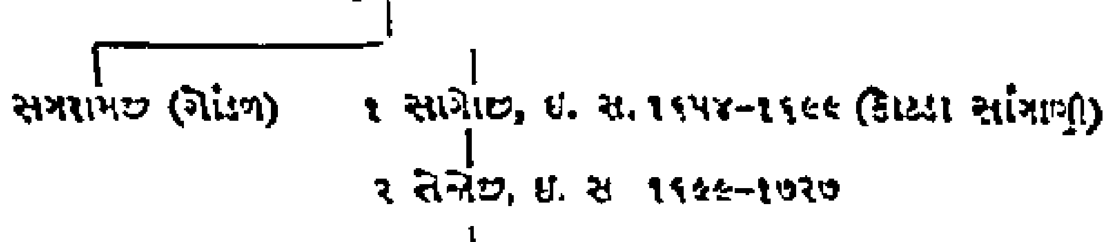
મ્હેરામણજી
- સાહેબજી (રાજકોટ)
- ૧ કુંભોજી (ગોંડળ)
  - ૨ સગરામજી
    - ૩ હાલોજી
      - ૪ કુંભોજી (બીજા)
        - સગરામજી
          - ૫ મૂળુજી
            - ૬ હાલોજી (બીજા)
            - ૭ દાજીભાઈ
          - ૮ દેવાજી, ઇ. સ. ૧૮૦૦–૧૮૧૨
            - ૯ નાથોજી ઇ.સ.૧૮૧૨–૧૮૧૪
            - ૧૦ કાહાનોજી ઇ.સ.૧૮૧૪–૧૮૨૧
            - ૧૧ ચંદ્રસિંહ ઇ.સ.૧૮૨૧–૧૮૪૧
            - ૧૨ ભાણોભાઈ ઇ. સ. ૧૮૪૧–૧૮૫૧
              - ૧૩ સગરામજી (બીજા) ઇ. સ. ૧૮૫૧–૧૮૭૦
                - ૧૪ ભાગવતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં ગાદિયે બેઠા.
  - સાંગોજી (કોટડા સાંગાણી)

ગોંડળના તાબામાં ૬૮૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૭૯ ગામ, આશરે એક લાખ છત્રીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ રૂપિયા સાડા બાર લાખ સુમારની છે, તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી અને જુનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી રૂ. ૧,૧૦,૭૨૧ આપવામાં આવે છે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે. ગોંડળથી કોટડા સાંગાણીના ઠાકોર ઉતર્યા છે.

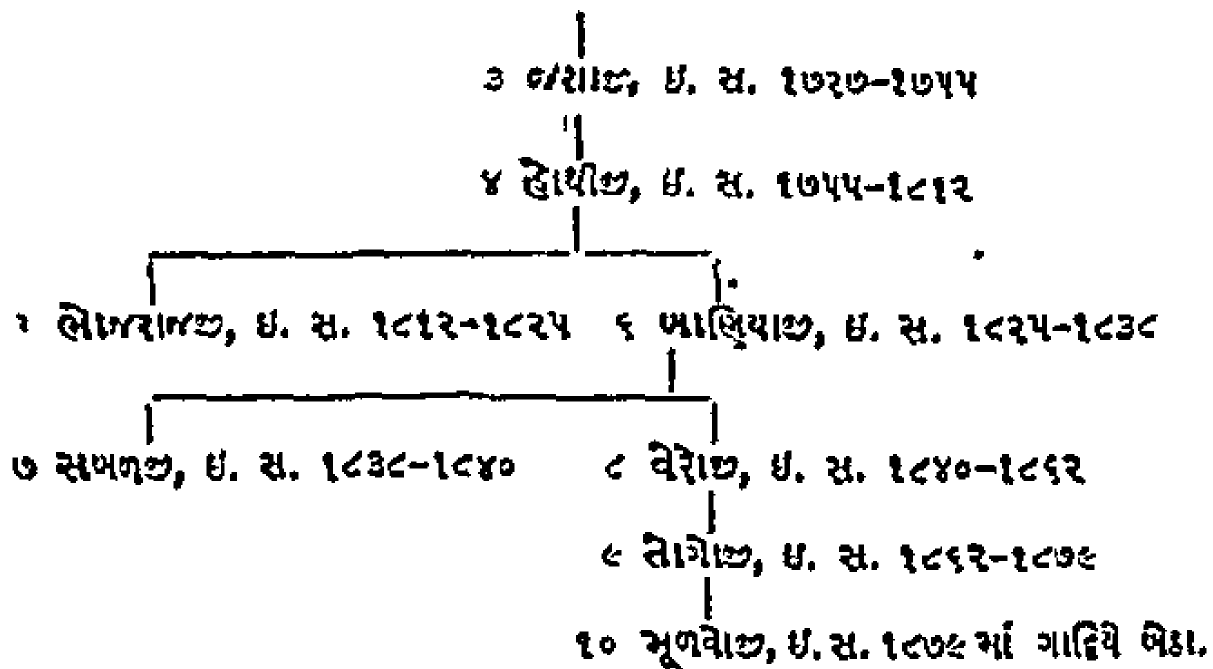
કોટડા સાંગાણીના ઠાકોરોની વંશાવળી

૩૦

(અનુસંધાન પાના ૧૦૦ મીની પાદનોંધ ૨૬ મીનું)



કુંભોજી (ગોંડળ)
- સગરામજી (ગોંડળ)
- ૧ સાંગોજી, ઇ. સ. ૧૬૫૪–૧૬૯૯ (કોટડા સાંગાણી)
  - ૨ તેજોજી, ઇ. સ ૧૬૯૯–૧૭૨૭



કોટડા સાંગાણીના તાબામાં ૩૭ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૮ ગામ, આસરે ૮૬૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ પોણો લાખ રૂપિયા સુમારે છે, તેમાંથી ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૧૧,૬૧૬ આપવામાં આવે છે.

લુણાવાડાના રાજપૂત રાજાઓ

૩૧

(અનુસંધાન પાના ૧૧૭ માની લીટીની પાદનોંધ)

૧ ભાટ લોકોના કહેવા પ્રમાણે અણહિલવાડ પાટણના રાજા મૂળરાજ સોલંકીનો વંશજ ધવળદેવ નામનો સોલંકી ઈ. સ. ૧૧૦૪ માં ધોળકે અને ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૧૩૪ માં કાલરીગઢ (એ ગામ ચુંવાળમાં છે) ગયો. ધવળદેવનો પરપૌત્ર વીરભદ્ર કાલરી છોડી વીરપુર (એ ગામ હાલ વાડાસિનોરના રાજ્યમાં છે) ગામે આવ્યો. વીરપુરમાં વીરો બારૈયો નામનો ઠાકોર હતો, તેને મારી ઈ. સ. ૧૨૨૫ માં તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની પછી વીરપુરની ગાદિયે ડીકોજી, માનસિંહ, માહાવસિંહ, ગમસિંહ, પૃથીપાળસિંહ, વિક્રમસિંહ અને વિઠુલસિંહ, એ પ્રમાણે રાજા થયા. છેલ્લા વિઠુલસિંહે વીરપુરમાંથી ગાદી ઉઠાવીને લુણાવાડાની નજીકમાં મહી નદીના કિનારા પાસે ડીલા ગામમાં સ્થાપી; તેમના વંશજ ભીમસિંહજીએ ઈ. સ. ૧૪૩૪ માં ડીલામાંથી ગાદી ઉઠાવીને લુણાવાડામાં સ્થાપી.

૧ ભીમસિંહજી, ૨ ગંગદાસ, ૩ ઊદો રાણો, ૪ રાઘવ રાણુસિંહ, ૫ માલો રાણો, ૬ વનવીરજી, ૭ અખેરાજજી, ૮ કુંભો રાણો, ૯ જિતસિંહજી, ૧૦ ત્રિલોકસિંહજી, ૧૧ દયાળદાસજી, ૧૨ ચંદ્રસિંહજી (ઈ. સ ૧૬૭૪ સુધી).

૧૩ વીરસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૬૭૪-૧૭૧૧).

૧૪ નાહારસિંહજી, (ઈ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૩૫)

કુમાર જિતસિંહજી

૧૫ વખતસિંહજી, (૧૭૩૫-૧૭૫૭)
૧૬ દીપસિંહજી, (૧૭૫૭-૧૭૮૨)
૧૭ દુરજનસાલજી, (૧૭૮૨-૧૭૮૬)
૧૮ પ્રતાપસિંહજી, (૧૭૮૬-
૧૯ ફતેહસિંહજી, (-૧૮૪૯)
૨૦ દલપતસિંહજી (દત્તક), (૧૮૪૯-૧૮૫૧)
૨૧ દલેલસિંહજી (દત્તક), (૧૮૫૧-૧૮૬૭)
૨૨ વખતસિંહજી (દત્તક), (૧૮૬૭ માં ગાદિયે બેઠા)

લુણાવાડાના તાબામાં ૩૮૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૫૦ ગામ, સુમારે પોણો લાખ માણસની વસ્તી છે, અને વાર્ષિક ઉપજ આશરે એક લાખ ચાળીશ હજાર રૂપિયાની છે. તેમાંથી ઈંગ્રેજ સરકારને રૂ. ૧૨,૦૦૧ અને ગાયકવાડ સરકારને રૂ. ૬૦૦૦ ખંડણી બદલ આપવામાં આવે છે. આ રાજ્યને રૂ. ૮૪૦ ગોધરા પરગણામાંથી અને રૂ. ૧૨૭ મહીકાંઠા ઇલાકાના સાઠંબા તાલુકામાંથી મળે છે. આ રાજ્ય રેવાકાંઠા ઇલાકાનું બીજા વર્ગનું છે. મહારાજાને નવ તોપનું માન મળે છે.

દાંતાના રાણાઓની વંશાવલિ

૩૨

(પાના ૧૩૯ માં આપેલી છે)

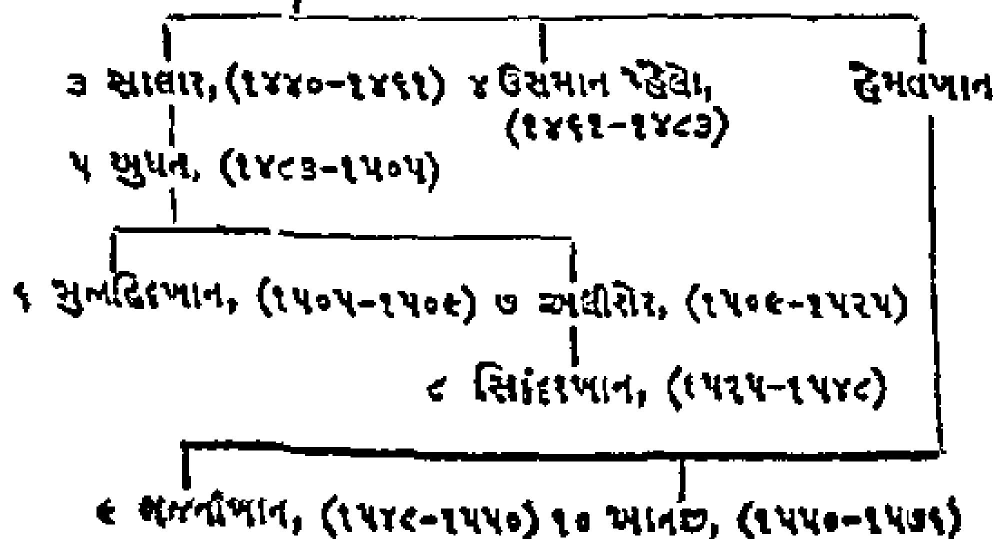
પાલણપુરના દિવાન

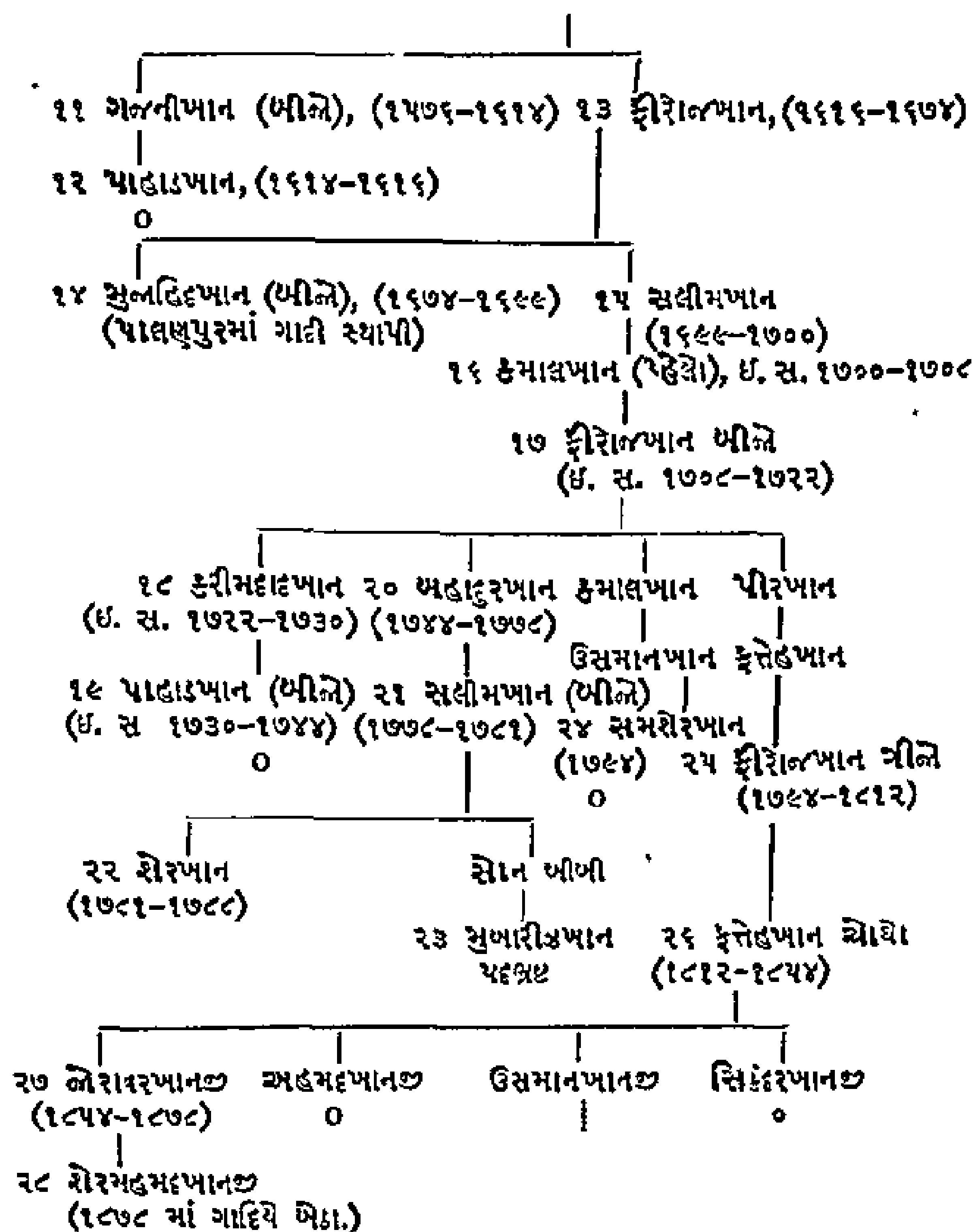
૩૩

(અનુસંધાન પાના ૧૫૫ માંની ૨૮ મી લીટીની પાદનોંધ)

(સોનગઢમાં) ૧ મલેક યુસફ, (સન ૧૩૯૫ સુધી).

૨ હસન, (સન ૧૩૯૫-૧૪૪૦)





પાલણપુર તાબે ૩,૧૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૫૨ ગામ, સુમારે બે લાખ ચોત્રીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ચાર લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી રૂ. ૫૦,૦૦૧) ગાયકવાડ સરકારને ખંડણીના આપવામાં આવે છે; અને દાંતાના રાણા પાસેથી રૂ. ૫૦૦) લે છે. સર શેરમહમદખાનજીને કે. સી. આઈ. ઇ નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે. અને ૧૧ તોપનું માન મળે છે.

વાડાસિનોરના નવાબો

૩૪

(અનુસંધાન પાના ૧૬૩ માંની ૨૩ મી લીટીની પાનનોંધ)

બહાદુરખાન બાબી

જાફરખાન, ઉર્ફે સફદરખાન

મહમદશેરખાન (રાધનપુર) — સલાબતખાન, (ઇ. સ. ૧૭૨૫–૧૭૩૦)

સલાબતખાન → મહમદ બહાદુર, ઉર્ફે શેરખાન, (૧૭૩૦–૧૭૫૮)

મોહબતખાન (જુનાગઢ) — ૧ સરદાર મહમદ

૧ સરદાર મહમદ → ૨ જમીયતખાન — એક બેટી (નેવરખાન સાથે પરણી હતી)

૨ જમીયતખાન → ૩ સલાબતખાં

૫ એદલખાનજી (૧૮૨૨–૧૮૩૧). — ૪ આદમખાન (૧૮૨૦–૧૮૨૨) (પદભ્રષ્ટ થયો)

૫ એદલખાનજી → ૬ જોરાવરખાનજી (ઇ. સ. ૧૮૩૧–૧૮૮૨)

૬ જોરાવરખાનજી → ૭ મનોવરખાનજી ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં ગાદિયે બેઠા. — ખુધુમિયાં

વાડાસિનોરના તાબામાં ૧૮૯ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૧૮ ગામ, આસરે છેંતાલીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક પેદાશ સુમારે રૂપિયા એંશી હજારની થાય છે, તેમાંથી રૂ. ૧૧,૦૮૦ ઇંગ્રેજ સરકારને, અને રૂ. ૩૬૦૦ ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી બદલ આપવામાં આવે છે અને રૂ. ૫૬૧ સાડબાના ઠાકોર તરફથી વાડાસિનોરને મળે છે. નવાબ સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

ઈડરના રાજાઓની વંશાવળી

૩૫

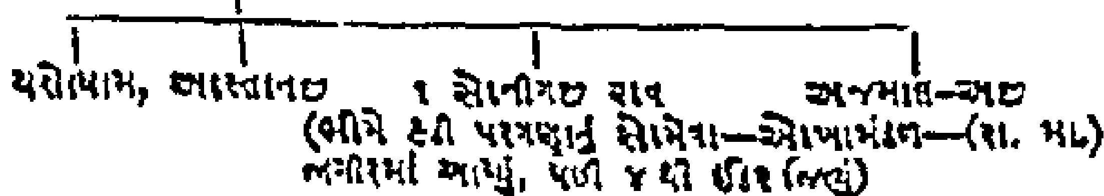
(અનુસંધાન પાના ૧૯૮ માની પાદનોંધનું પરિશિષ્ટ)

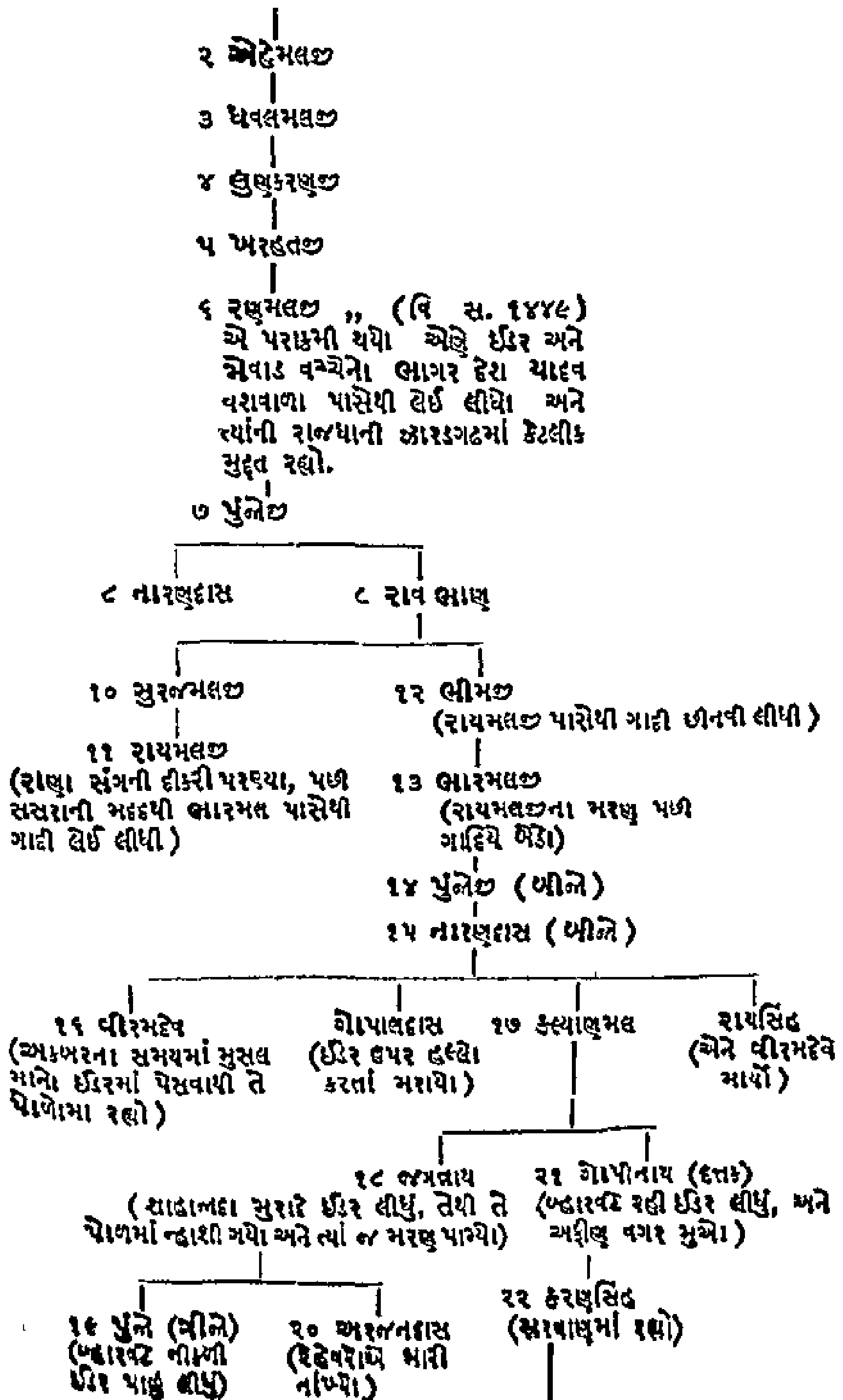
ઈડરમાં હાલ ક્યાંથી આવીને રાજ્ય કર્યું તે સમજવા વિસ્તારપૂર્વક વંશાવળી નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છેઃ—

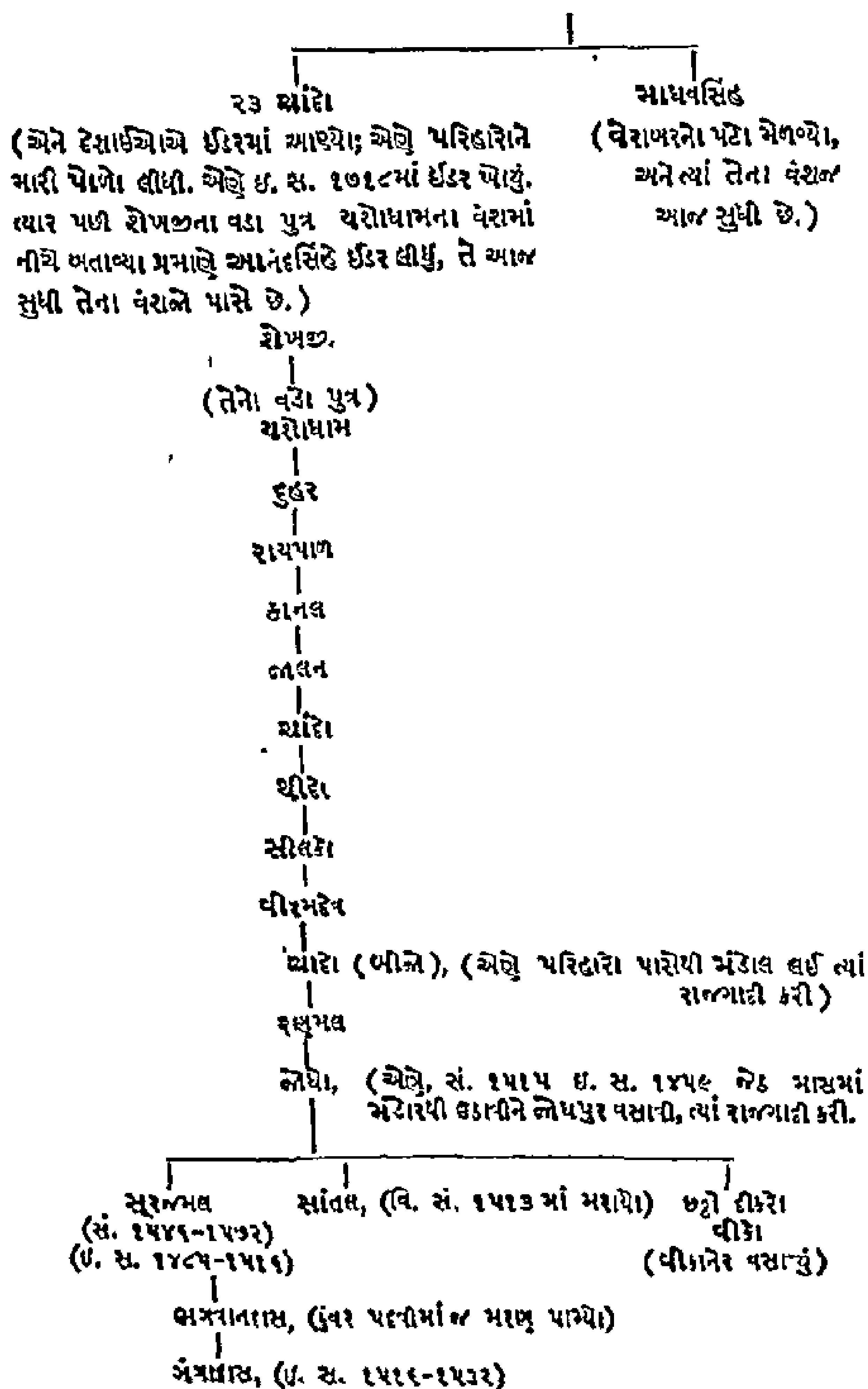
જયચંદ, (કનોજનો છેલ્લો રાજા ઇ. સ. ૧૧૯૩)

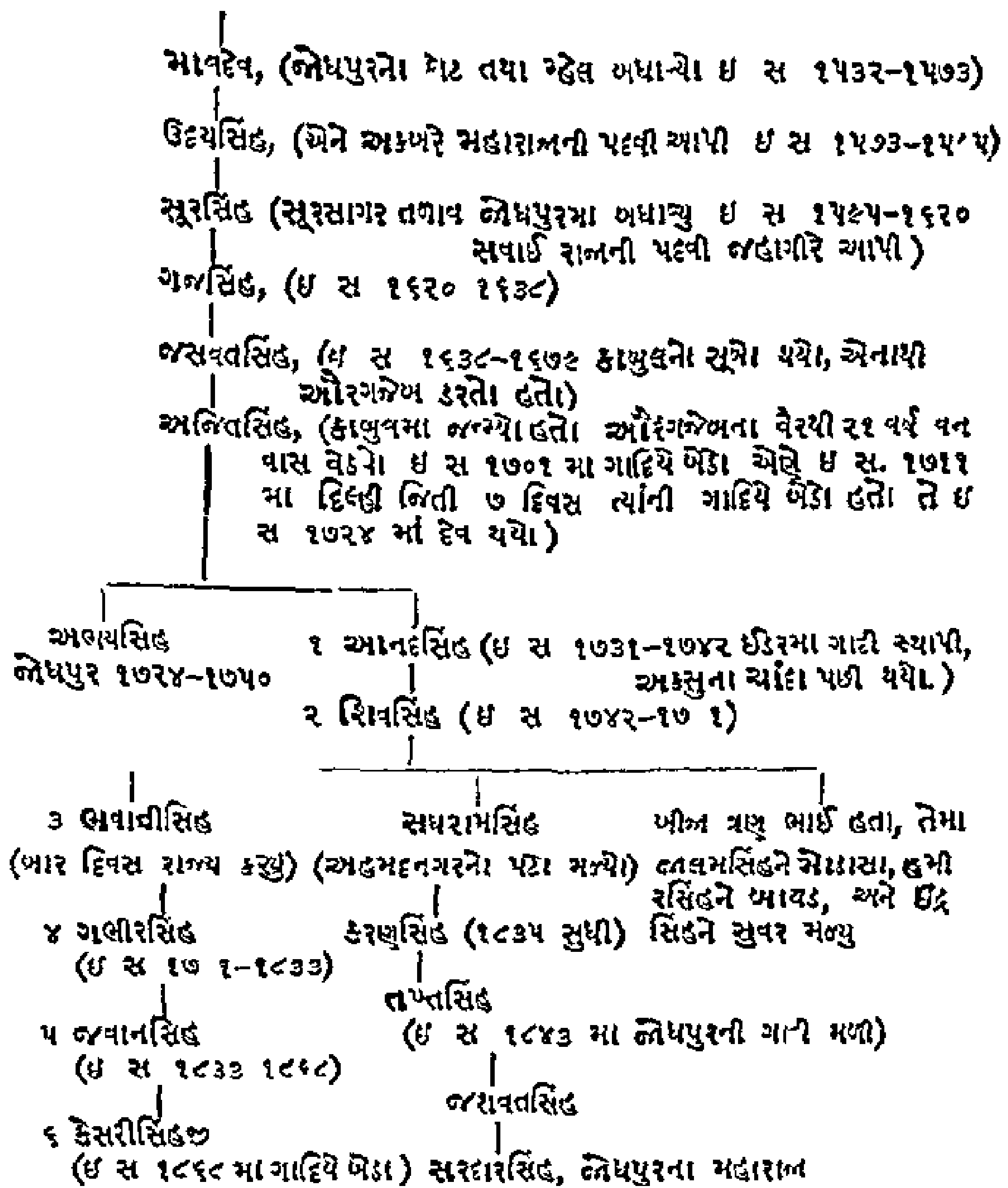
શેખજી, (કુંવર પદવીમાં જ દેવલોક પામ્યા.)

સિયોજી




૨ એહેમલજી
૩ ધવલમલજી
૪ લુણકરણજી
૫ ખરહતજી
૬ રણમલજી ,, (વિ સ. ૧૪૪૯)
એ પરાક્રમી થયો એણે ઈડર અને
મેવાડ વચ્ચેનો ભાગર દેશ યાદવ
વરાવાળા પાસેથી લઈ લીધો અને
ત્યાંની રાજધાની ઝારડગઢમાં કેટલીક
મુદ્દત રહ્યો.
૭ પુંજોજી
૮ નારણદાસ
૮ રાવ ભાણ
૧૦ સુરજમલજી
૧૧ રાયમલજી
(રાણા સંગની દીકરી પરણ્યા, પછી
સસરાની મદદથી ભારમલ પાસેથી
ગાદી લઈ લીધી)
૧૨ ભીમજી
(રાયમલજી પાસેથી ગાદી છીનવી લીધી)
૧૩ ભારમલજી
(રાયમલજીના મરણ પછી
ગાદિયે બેઠા)
૧૪ પુંજોજી (બીજો)
૧૫ નારણદાસ (બીજો)
૧૬ વીરમદેવ
(અકબરના સમયમાં મુસલ
માનો ઈડરમાં પેસવાથી તે
પોળોમા રહ્યો)
ગોપાલદાસ
(ઈડર ઉપર હલ્લો
કરતાં મરાયો)
૧૭ કલ્યાણમલ
રાયસિંહ
(એને વીરમદેવે
માર્યો)
૧૮ જગન્નાથ
(શાહાજાદા મુરાદે ઈડર લીધું, તેથી તે
પોળમાં ન્હાસી ગયો અને ત્યાં જ મરણ પામ્યો)
૨૧ ગોપીનાથ (દત્તક)
(બ્હારવટે રહી ઈડર લીધું, અને
અફીણ વગર મુઓ)
૧૯ પુંજો (ત્રીજો)
(બ્હારવટ નીકળી
ઈડર પાછું લીધું)
૨૦ અરજનદાસ
(દેહવરાએ મારી
નાખ્યો)
૨૨ કરણસિંહ
(સરવાણમાં રહ્યો)


૨૩ ચાંદો
(એને દેસાઈઓએ ઈડરમાં આણ્યો; એણે પરિહારોને મારી પોળો લીધી. એણે ઇ. સ. ૧૭૧૮માં ઈડર ખોયું. ત્યાર પછી શેખજીના વડા પુત્ર ચરોધામના વંશમાં નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે આનંદસિંહે ઈડર લીધું, તે આજ સુધી તેના વંશજો પાસે છે.)
માધવસિંહ
(વેરાબરનો પટો મેળવ્યો, અને ત્યાં તેના વંશજ આજ સુધી છે.)
શેખજી.
(તેનો વડો પુત્ર)
ચરોધામ
દુહર
રાયપાળ
કાનલ
જાલન
ચાંદો
થીરો
સીલકો
વીરમદેવ
ચાંદો (બીજો), (એણે પરિહારો પાસેથી મંડોર લઈ ત્યાં રાજગાદી કરી)
રણમલ
જોધો, (એણે, સં. ૧૫૧૫ ઇ. સ. ૧૪૫૯ જેઠ માસમાં મંડોરથી ઉઠાવીને જોધપુર વસાવી, ત્યાં રાજગાદી કરી.
સુરજમલ
(સં. ૧૫૪૧-૧૫૭૨)
(ઇ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૧૬)
સાંતલ, (વિ. સં. ૧૫૧૩ માં મરાયો)
છઠ્ઠો દીકરો
વીકો
(વીકાનેર વસાવ્યું)
બગ્ગાનાથ, (કુંવર પદવીમાં જ મરણ પામ્યો)
ગંગદાસ, (ઇ. સ. ૧૫૧૬-૧૫૩૨)



ઈડર સસ્થાનમા ૨૫ ૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે સુમારે ૯૦૦ ગામ છે, અને ૨ ૫૮ ૦૦૦ માણસની વસ્તીનો સુમાર છે વાર્ષિક ઉપજ આશરે ૭ લાખ રૂપિયાની થાય છે તેમા અઢી લાખ રૂપિયા ખાલસાના અને સાડાત્રણ લાખ પટા જાગીરદારોના છે મહારાજા ૩૦,૩૪૦ રૂપિયા ગાયકવાડને ખંડણીના આપે છે, અને મહીકાંઠાના બીજા જમીનદારો પાસેથી તેઓ ૧૮,૧૪૦ રૂપિયા ખીચડી હકના લે છે ઈડર પટાના જાગીરદારો પ્રત્યેક પોતાની ઉપજના દર હજાર રૂપિયાની ઉપજે ત્રણ અસ્વાર મહારાજની નોકરીમાં આપે છે મહારાજશ્રીને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી ૧૫ તોપનુ માન આપવામાં આવે છે

જસમા ઓડણનો રાસડો

૩૬

[પ્રસ્તુત રાસડાનું એક નાનું અને અપૂર્ણ સંસ્કરણ 'રાસમાળા' ભાગ ૧ લાના પાના ૧૫૦-૫૨ની પાદનોંધમાં આપેલું છે, તેની લીટીઓ-તુકો ૩૩ છે, ત્યારે આ નવીન સંસ્કરણ, જે રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે અનેક સંસ્કરણો ઉપરથી સંશોધી આનુપૂર્વી સાથે ઉપજાવી કાઢેલું છે, તે ૧૬૮ લીટીઓનું છે. વાસ્તવિક રીતે દંતકથા પ્રમાણે સિદ્ધરાજ સોલંકીના સમયમાં પ્રસ્તુત રાસડામાં નોંધેલો પ્રસંગ બન્યો હોવો જોઇએ અને સામાન્ય રીતે બનતુ આવ્યું છે તેમ તત્કાલ કે કંઇક તેના નિકટવર્તી સમયે તે રચાયો પણ હોવો જોઇએ. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે મૂળ સ્વરૂપમાં મળી નથી શકયો, એટલે તે સમયની ભાષા અને વિચારદર્શનનું પ્રતિબિંબ પણ આપણને મળવું દુર્ઘટ બન્યું છે. તેમ તેનાં વિવિધ સસ્કરણો પણ મોટે ભાગે કંઠસ્થ હોઇને પૂર્ણ દશામાં મળી ન શકવાથી તેમ તેનો પ્રતિબિંબિત સમય પણ જાણી નહીં શકાયાથી કીયે કીયે કાળે, કેટકેટલી અવધિએ તેમા વધારો-ઘટાડો થતો ગયો તે પણ તારવી શકાઇ નથી. અને એ સહજ છે તેમ કાલપ્રવાહ વધતાં રાસડાનું પૂર વધતુ જ જાય અને દરેક સંસ્કરણ કંઇક ને કંઇક, અલબત્ત કદાચ અચેત રીતે તો કદાચ સચેત રીતે પણ વધે. આ કારણે રાસડો પ્રામાણિક મૂળ સ્વરૂપમાં સંશોધી પ્રકટ કરી શકાયો નથી.

સ્વ. સા. દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામની આતુર ઇચ્છા બને ત્યાં સુધી જૂની ભાષામાં અને જૂના કાળમાં પ્રતિબિંબિત થયલો જસમાનો રાસડો મેળવી પરિશિષ્ટમાં પ્રકટ કરવાની હતી અને તેમણે તે માટે સબળ મથન પણ કર્યું હતું, તેના કેટલાંક સંસ્કરણો પણ મેળવવા તજવીજ કરી હતી. પણ તેઓ આ આવૃત્તિ પ્રકટ થાય તે અગાઉ સ્વર્ગસ્થ થયા, અને તેમણે મેળવેલાં સંસ્કરણો અસ્તવ્યસ્ત અને અપ્રાપ્ય થયાં, એટલે તેને અભાવે રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે સંશોધેલું સંસ્કરણ જો કે ખંડિત છે, છતાં સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ હોવાથી તેને અહીં આપેલુ છે. પ્રાચીન કંઠસ્થ ગુર્જર સાહિત્યના સંશોધકોએ આટલેથી વિરામ ન પામતાં પ્રસ્તુત રાસડાનું પ્રાચીનતર સંસ્કરણ અવશ્ય મેળવી પ્રકટ કરવું ઘટે છે.

પ્રસ્તુત રાસડાનો પ્રસંગ રાસમાળા ભાગ ૧ લામાં પાનાં ૧૫૦-૧૫૨ માં વાર્તારૂપે વર્ણવેલો છે. અહીં નોંધવાજોગ બાબત એ છે કે વાર્તામાં માળવેથી ઓડોને પાટણમાં સહસ્રલિંગ તળાવ ખોદવાને બોલાવી આણવાનું જણાવેલું છે. પણ આ રાસડાના એકેય સંસ્કરણમાં માળવાનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ રા. મજમુદારના સંસ્કરણમાં આરંભમાં પાગડમાંથી (લીટી ૨૧ મી) તેમને બોલાવ્યાનો, 'મઉ ચાલી રે મેવાડ' (લીટી ૭૫ મી) એથી મારવાડથી આવ્યાનો અને "જસમા તારો સોરઠ પચ્ચો મેદેલ" (લીટી ૧૪૨) તેમ "ભલો મારો સોરઠ દેશ" (લીટી ૧૪૪)થી તે સોરઠમાંથી આવ્યાનું સૂચવાતું છે, જ્યારે રાસમાળા ભાગ ૧ લાની પાદનોંધમાં આપેલા સસ્કરણમાં માળવા, મારવાડ, વાગડ, કે સોરઠનો પણ ઉલ્લેખ નથી.

સામાન્ય રીતે ઓડ લોક માટી ખોદવાના અને તે ગધેડાં ભરી લેઈ જવાના કામ

માટે વિખ્યાત છે અને તે વાગડ અને મારવાડના હોવાનું લેખાય છે જો કે આણંદ તાલુકાના ઓડ અને ઉમરેઠ ગામોમા કૂવા ઘણા ઊંડા હોવાથી પ્રચલિત કહેવત છે કે "ઓડ ઉમરેઠના ઊંડા કૂવા, દીકરી દીધી તેના બાપ શેં ન મૂવા?" પણ તેને અને ઓડ લોકોના મૂળ સાથે સબંધ હોવાનું સમજાતું નથી ઓડ લોક ઊંડા ખોદાણકામમા પાવરધા ગણાતા હોવાથી સિદ્ધરાજે તેમને વાગડ–મારવાડથી બોલાવેલા હોવા સભવે છે વાગડ એ કચ્છના રણની સરહદનો અને રાધનપુર આગગનો ભાગ છે, તે માર વાડની પણ લગોલગ જ છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે સોરઠથી તેમને કેમ બોલાવ્યા? અનુમાન થાય છે તેમ રાસડાના કોઈ એક સોરઠપ્રિય સર્જકે પાટણથી સોરઠની વિશિષ્ટતા ફેર બતાવવા કદાચ એટલુ ઉમેરણ કરી દીધુ હોય

વળી બીજી વાત નોંધવાજોગ એ છે કે વાગડથી માંડવગઢ નહીં જવાનુ જસમાને તેના સગા કહે છે, પાટણ વિષે કાંઈ કહેતા નથી, જો કે રાજા જેસગ–જયસિંહનો સાથે સાથે ઉલ્લેખ છે માંડવગઢ (માંડુ) માળવામાં છે, અને સિદ્ધરાજ માળવા ઉપર હુમલા લઈ જવા ગયો હતો, એટલે કદાચ તેણે માળવથી ઓડોને વાગડ–મારવાડથી પાટણ આવવા કહાવેલુ હોય, તો તે સગત થાય છે આપેલી વાર્તામા ઓડ લોક મોઢેરા તરફ નાઠા હોવાનું અને તે રસ્તે જતા તેમને સિદ્ધરાજે મરાવેલા હોવાનું જણાવેલુ છે. આથી મોઢેરાનો ઉલ્લેખ વાગડ ગામથી ઓડોને બોલાવ્યા હોવાનું સૂચવે છે, કારણ સ્વાભાવિક રીતે બીનેલા લોક સ્વભૂમિ તરફ જ સંરક્ષણ અર્થે દોડે

આવા રાસડાથી તે તે કાળના લોકોની રહેણીકરણી, પહેરવેશ આદિનો ખ્યાલ સારી રીતે આવી શકે છે દાખલા તરીકે પ્રસ્તુત રાસડાની ૭૯ થી ૧૦૫ મી સુધીની પંક્તિના સવાલથી ઓડ લોકોનુ ખાણું, પીણું, સોણું, ઢોરઢાખરનું રખેવાળું અને પહેરવેશ વગેરે કેવા હતા તે સમજાય છે. આ દૃષ્ટિએ જો પવાડા અને રાસડાઓ વિચારાય તો તેમાથી ઘણુંક જાણવાજોગ સાધન મળી શકે. કંઠસ્થ સાહિત્યનું આ એક અણમોલુ અગ છે અને ઇતિહાસના–સામાજિક પ્રાદેશિક તેમ રાજકીય ઇતિહાસના ખૂટતા તૂટતા અંકોડાઓથી મળી રહે છે. અં પ્ર. જાની]

સંપાદક અને સંશોધક રા મંજુલાલ મજમુદાર, બી. એ એલ એલ બી.

* આ રાસડાની એકેય હસ્તલિખિત પ્રત મળી શકી નથી બહુધા કંઠસ્થ સ્વરૂપ-મા જ તે મળી આવ્યો છે એટલે એક અખંડિત સ્વરૂપમા તે ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે રાસડામા લીટીઓનો ક્રમ પણ ભિન્ન ભિન્ન મળી આવ્યો હતો.

સંશોધન કરેલા રાસડામાનો કેટલોક ભાગ રાસમાળાના પ્રથમ ભાગમા (તૃતીય આવૃત્તિમાં) સિદ્ધરાજના ઇતિહાસમા (પાના ૧૫૧–૨) પાદનોધમા આપેલા ભાગ સાથે મળતો આવતો હતો એ પ્રસિદ્ધ ખડ સિવાય બીજો એક ખડ, 'શારદા' માસિકના પ્રથમ વર્ષના એક અકમા પ્રકટ થયો હતો. આ બે મુદ્રિત ખડો ઉપરાત કેટલાક વર્ષોથી તપાસ કરતા મ્હને ત્રણ ઠેકાણેથી આ રાસડાના versions–જુદાં જુદા સંસ્કરણો મળ્યા હતા

* મ્હારા મામા રા રા અમૃતલાલ જતનલાલ દેસાઇ બી એજી શોધમા મદદ કરી રહ્યા ત્યારે ત્હેમણે એક ચારણ પાસેથી ઉતરાવીને મ્હને જશમાનો એક રાસડો

લખી મોકલ્યો હતો, પણ તે વખતે મ્હારી સંશોધનની દૃષ્ટિ નહોતી. એટલે માત્ર રાસડાથી સંતોષ માન્યો અને તેને ઉતરાવનાર ચારણનાં નામઠામ મેળવવાની માથાકૂટ કરી નહોતી.

તે જ પ્રમાણે મ્હારા મિત્ર, રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ, એમ. એ. વિજાપુરમાં વહીવટદાર હતા ત્યારે મ્હને કેટલુંક કંઠસ્થ સાહિત્ય ત્હેમણે ભાટચારણો પાસેથી મેળવી આપ્યું હતું. તેમાંથી 'તાપીદાસકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન'ની મ્હારી સંશોધિત આવૃત્તિમાં અભિમન્યુ સંબંધી લોકસાહિત્ય મ્હેં દાખલ કરેલું છે; ત્હેમાંનો એક કકડો ત્હેમણે મેળવી આપ્યો હતો. તે જ ભાઈએ જસમાનો એક રાસડો પણ મ્હને મેળવી આપ્યો હતો.

લૂણાવાડાના ઇતિહાસશોધરસિક મહેતાજી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે મ્હને જસમાનો એક રાસડો આપ્યો હતો. તેમણે પણ કોઇ ડોશી પાસે સાંભળીને તે ઉતારી લીધો હતો. તે ભાગ 'પ્રાચીન કાવ્યસુધા'ના એક ભાગમાં દાખલ કરવાનો ત્હેમનો વિચાર હતો; પણ તે હજી પ્રકટ થઈ શક્યો નથી.

આ પ્રમાણે બે મુદ્રિત ખંડ તથા ત્રણ કંઠસ્થ સાહિત્ય તરીકે જળવાઈ રહેલા આ રાસડાના અવશેષો ઉપરથી આ સળંગ રાસડો ઉપજાવી કાઢવો પડ્યો છે જે જે ક્રમમાં ઉપલા રાસડાના ખંડો મ્હને પ્રાપ્ત થયા તે બધાને અર્થસંગતિ પ્રમાણે સંશોધીને, પુનરુક્તિઓ ટાળી કાઢી, એક અખંડ સ્વરૂપમાં આ રાસડો ગોઠવવાની છૂટ લીધી છે જ્યાં અર્થ તૂટતો લાગ્યો ત્યાં '+ +' આ ચિહ્ન મૂક્યાં છે. અંત ભાગ પણ ખંડિત હોય એમ મ્હને લાગે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પાઠાન્તરની બહુ કિમ્મત નથી; છતાં તે ભવિષ્યના સંશોધકને માર્ગદર્શક થશે, એમ ધારી પાદનોંધમાં તે નોંધ્યા છે.

જેસંગ બેઠો ભરી રે સભાય, જાચક આવ્યા જાચવા રે;
જાચક જાચ્યો રાય બે રાય, (રાય રે) જેસંગે માન દીધલાં.
"રાજા! તારી રાણીઓ જોય, એક રે ન મળે જસમા ઓડણી;
રાજા! રે જસમાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ઘર શોભતી."— ૪

× × × ×

રાજા પહોઢ્યો મેડી મોઝાર, રાણી રાજાને રે રીઝવે;
પાછલી પરોડાની રાત, રાણીએ રાજા જગાવિયો.
પાછલી રાતે ને પરોઢ, રાણીને સપનું લાધીયુંઃ
"ઊઠ રાજા! પોઢતો જાગ, પાણી વિના પોરા મરે.
બળ્યો તારો પાટણ દેશ, ધણી વિના ઢોરાં મરે;
રૂડો મારો સોરઠ દેશ, સાવજડાં સાજેલ પીએ.
તેડાવો દૂધમલ ભાણેજ, ઓડાને લખી કાગળ મોકલે."— ૧૧

× × × ×

લીલી ઘોડી પાતળિયો અસવાર, દૂધમલ આવીને ઊતર્યા.
"ઊઠ દાસી દીવડલો અજવાળ્ય, દીવાની હલાસે કાગળ લખવા."

"શેની બાઈ! વણું રે દીવેટ? શેણે રે અજવાળું ઝમરખ દીવડો?"
"નરમા+ની વણ્ય રે દીવેટ, ઘીનો અજવાળ્ય ઝમરખ દીવડો."
બાળ્યાં બાળ્યાં રે સવામણ ઘી, સવારે કાગળ ઊકલ્યા. ૧૭

× × × × ×

"કેટલા લખું મામા! ઓડ?", "સવા લાખ લખો ભાણેજ! ઓડણી;
"જેસંગ રાજા ખોદાવે તળાવ, ઓડોને તેડાં મોકલ્યાં."
કાગળ આલ્યા બારોટાંને હાથ, (રાય રે) બારોટાંએ ભાથા બીડિયા;
મૂલજી ખેડયો માઝમ રાત, વાગડ જઈને વાસો વસ્યા. ૨૧

× × × ×

"ગાયો ચારતલ ભાઈ રે ગોવાળ! કહે ક્યાં રે વાસો ઓડાં તણો?"
"હું તો ન જાણું મારા વીર, આઘેરા જઈ ઘર પૂછજે."
"હળ રે ખેડંતા ખેડુઆળ! કિયા રે જસમાના ઓરડા?"
"હું યે ન જાણું મ્હારા વીર! આઘેરા જઈ ઘર પૂછજે."
"છાણાં રે વીણંતી છાણુકર! કિયા રે જસમાના ઓરડા?"
"હું તો ન જાણું મારા વીર! આઘેરા જઈ ઘર પૂછજે."
"પાણી રે ભરંતી પાણિયાર! કિયા રે જસમાના ઓરડા?"
"હું યે ન જાણું મારા વીર! આઘેરા જઈ ઘર પૂછજે."
"ચોરે બેઠા ચારણ ભાટ! કિયા રે જસમાના ઓરડા?"
"અમે ય ન જાણું મારા વીર! આઘેરા જઈ ઘર પૂછજે."
"શેરી રમતાં નાનાં બાળ! કિયા રે જસમાના ઓરડા?"
બાળક ચાલ્યાં રે સંગાથ, બતાવે જસમાના ઓરડા.
લોઢે જડી રે પડશાળ, ઘુઘરિયાળો જસમાનો ઝાંપલો,
બારણે બીજોરીનું ઝાડ, ચોકમાં પારસ પીંપળો.
ઊંચી મેડી રે અગનાશ, પોપટ ભણે રે પાંજરે.
ટોડલે ટહૂકે છે ઘન મોર, ગોખમાં ઘૂમે પારેવડાં.
વળીએ વેરાણું રે હીર, મોભારે મોની જડ્યાં,
બારસાખે બેઠા ગણેશ, સાખે બેઠી નવરંગ પૂતળી. ૩૯

× × × ×

+ "ચપાવરણી વણો રે દીવેટ, ભૂરી ભેંસોના ઘી ઘણાં" પાઠાન્તર

હેમનો ચૂડીલો બાઈને હાથ, સાંગામાંચી ઇમનાં બેસણાં;
આથમણી વાળી રે પૂંઠ, ઊગમણું દાતણ કરે.
પારસ પીંપળાની હેઠ, જસમા બેઠી દાતણ કરે;
સોનાં બટેરાં રે હાથ, તુલસીને કયારે ફેરા ફરે. ૪૩

× × × ×

બારોટે કર્યા રે જુહાર, જસમાએ આશિષ સંભળાવીયાં.
કાગળ આલ્યો જસમાને હાથ, જસમાએ આલ્યાં બેસણાં.
કાગળ લીધો જસમાએ હાથ, કે વાંચીને માથું ધુણિયું:
"કેટલા લખ્યા છે રે ઓડ ? કેટલી લખી (દાસી) ઓડણી.
અધ લાખ લખ્યા છે રે ઓડ, બે લાખ લખી છે ઓડણી."
અક્ષર વાંચ્યા એક ને બેય, જસમાની આંખે આંસું ઢળ્યાં,
આપશું કર્યો રે વિચાર, ક્યારિયેથી જેઠને બોલાવિયા. ૫૦
"ઘેલી જસમા ? ઘેલું મ બોલ, એ દેશે આપણ ન જાઈએ.
એ દેશના કૂડીલા લોક, કૂડીલા કાગળ મોકલે."
આપશું કર્યો રે વિચાર, ચૉરેથી સસરો બોલાવિયા.
કાગળ દીધો સસરાને હાથ: "રાય રે જેસંગે તેડાં મોકલ્યાં."
"ઘેલી જસમા ! ઘેલું મ બોલ,' સસરે વાંચીને માથું ધૂણિયું:
"એ દેશના ઠગારા લોક, ઠગીને કાગળ મોકલે;
વહુ ! તારૂં રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે."
"સસરા ! તું હઈયે મ હાર, નહિ રે ટળું જસમા ઓડણી;
ઘેલા બાપુ ! ઘેલડું શું બોલ, એક વાર જાઉં ગઢ માંડવે.''
સાસુ વહુને થઈ વઢવાડ: "વહુ રે ! ન જાશો એ દેશમાં. ૬૦
વહુ ! તારૂં રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે.
એ મુલકના ધૂતાર છે લોક, કે ધૂતી જાશે જસમા ઓડણી."
"ઘેલી સાસુ ! ઘેલડિઆ શાં બોલ, કસબ પોતાનો સહુ કરે."
જસમાને વારે છે બાપ: "મ જાજે દીકરી રે ગઢ માંડવે."
"ઘેલા બાપા ! ઘેલડું શું બોલ, એક વાર જાઉં ગઢ માંડવે."
જસમા આપશું કર્યો રે વિચાર, પોઢંતા પિયુ જગાડિયા;
કાગળ આલ્યો પિયુડાને હાથ: "રાય રે જેસંગે તેડાં મોકલ્યાં."
"કેટલા લખ્યા છે રે ઓડ ? કેટલી લખી સાથે ઓડણી ?"
"અધ લાખ સૂંઢાડોને ઓડ, સવા લાખ સૂઢાડોને ઓડણી." ૬૯

× × × ×

હારે રે દળાવ્યા જસમાએ ઘઉં, કળશી દળાવ્યો મીઠો બાજરો;
વિજયા દશમ કેરી રાત, ઓડોએ ઊચાળા ખડકિયા.
શરદ પુનમોરી રાત, ઓડોએ ઊચાળા* પલાણિયા;
ઓડ ચાલ્યાં સમીરે સ્હાંજ, જસમા ચાલી પરોઢિયે.
ઓડ આવ્યા અડધે રે પંથ, રાય રે જેસંગ સામો મળ્યો.
મઉ રે ચાલી મેવાડ, પાછેરૂં પાટણ રહ્યું.
“અરે વંકા રાજા ! પોઢ્યો હો તો જાગ, ઓડ આવ્યા તલાવ ખોદવા.
રાજાને થઇ રે વધાઇ, રાય રે જેસંગ સામા આવિયા. ૭૬

× × × ×

“ઓડાંને ગાંદરે ઊતાર્ય, કે જસમાને [1]ઊતારા રંગમહોલમાં.”
“મોહોલે તારી રાણીને બેસાર્ય, અમારે ઓડાંને ભલાં [2]છાપરાં.”
“ઓડાંને સાથરા નંખાવ, કે જસમાને હિંડોળા ખાટલા.”
“હિંડોળે તારા કુંવરો બેસાડ, કે અમારે ઓડાંને ભલા સાથરા.” ૮૦
“ઓડાંને ઊતારા દેવરાવ, કે જસમાને ઉતારા ઓરડા.”
“ઘેલા રાજા ! ઘેલાં શાં બોલ, અમારે ઓડાંને ભલાં ઝુંપડાં.”
“ઓડાંને દાતણિયાં દેવરાવ, કે જસમાને દાતણ દાડમી.”
“ઘેલા રાજા ! ઘેલડિઆં શાં બોલ, અમારે ઓડાંને ભલી ઝીલડી.”
“ઓડાંને નાવણિયાં દેવરાવ, કે જસમાને નાવણ કુંડીઓ.”
“ઘેલા રાજા ! ઘેલાં શાં બોલ, અમારે ઓડાંને ભલાં ખાબડાં.”
“ઓડાંને ભોજનિયાં દેવરાવ, કે જસમાને ભોજન [3]લાપશી.”
“લાપશી તારી રાણીને જમાડ, અમારે ઓડાંને [4]ભલી રાબડી.”
“ઓડાંને ખીચડી નંખાવ, કે જસમાને કૂર કમોદના.”
“કૂર તારા કુંવરોને જમાડ, અમારે ઓડાંને ભલાં ખીચડાં.” ૯૦
“ઓડાંને તેલ અલાવ, કે જસમાને ઘી ગોરી તણાં.”
“ઘી તારા કુંવરોને જમાડ, અમારે ઓડાંને ભલાં તેલડાં.”
“ઓડણોને મુખવાસિયા દેવરાવ કે જસમાને મુખવાસ એલચી.”

---

* ‘ફેરવ્યા’

(૧) ‘મહેલ મેડી તણા’ (૨) ‘ગાંદરાં.’ (૩) ‘લાડવા.’ (૪) ભલા ‘રોટલા.’

"એળચી તારી રાણીઓને ખવરાવ, અમે રે ઓડને ભલી મોથડી."
"ઓડણોને પોઢણિયા દેવરાવ, જસમાને પોઢણ ઢોલિયો."
"ઢોલિયે તારી રાણીને સુવરાવ, અમારે ઓડાંને ભલી ગોદડી." ૯૬

× × × ×

"જસમાજી! મારે મહોલે આવ, કહે તો બતાવું મારી રાણીઓ."
"તારી રાણીઓ જોઇ તું બેસ, રાણીઓ-સરખી મારે દાસીઓ.
જેવું તારી રાણીઓનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભોજાઇઓ."
"જસમાજી! મારે ગોહોલે આવ, કહો તો બતાવું મારા કુંવરો."
"જેવું[1] તારા કુંવરોનું રૂપ, કુંવર સરીખા મારે જણ ભાગીયા."
"જસમાજી! મારે મોહોલે આવ, તને રે દેખાડું મારા હાથીઓ."
"તારા[2] હાથી જોઇ તું બેસ, તારા હાથી સરીખાં મારે આખલાં."
"જસમાજી! મારે મહોલે આવ, તને રે દેખાડું મારા ઘોડીલા."
"તારા ઘોડા જોઇ તું બેસ, ઘોડીલાં સરખાં મારે ખોલકાં." ૧૦૫

× × × ×

"કેવડું ખણાવશો તળાવ? કેવડી ખણાવશો તલાવડી?"
"લાખે ખણાવશું તળાવ, અરધ લાખે રે તળાવડી."
"કઈ પાસ ગોડું રે તળાવ? કઈ પાસ ગોડું રે તલાવડી?"
"ઊગમણું[3] ગોડ રે તલાવ, આથમણી ગોડ રે તલાવડી." ૧૦૯

× × × ×

અરે ખોદે ખોદે રે જસમા, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એ તો માટી લઇને પાલપેં ચઢે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એનાં કંકુવરણાં પગલાં પડે છે રે, સરોનર સહસ્રલિગમાં.
એની છાયા સૂરજમાં ઢળે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એના પરસેવાનાં મોતીડાં ઝરે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એને ગાલે તે નારંગાં ઢળે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
"રૂડીઆ! રૂપાળીને સાથમાં સેં લાવ્યો રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં?
રાજા જાણશે તો બાંધશે દાવો રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં."
આ શી રૂડી આંબલિયાની ડાળ, રાજાએ તંબુ તાણિયા.

---

(૧) 'તારા કુંવર જોઈ તું બેસ' (૨) 'જેવું તારા હાથીઓનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભેંસડી.' (૩) આથમણું ગોડો તળાવ, ઉગમણી ગોડો તલાવડી.

જેસંગ બેઠા સરોવરિયા પાળઃ "કિયો રે જસમાનો ઘરધણી!"
ઉગમણા વાયરા રે વાય, જસમાનો છેડો[1] ખસી ગયો. ૧૨૦
જોયું રે રૂપાળી કેરૂં રૂપ, જોયો રે ચતુરાઇભર્યો ચોટલો.
પેટ એનું પોયણકેરૂં પાન, પાંસળિયે દીવા બળે;
પારણું બાંધ્યું આંબલિયાની ડાળ, આવતાં જતાં રે નાખે હીંચકો.
દીઠું દીઠું જસમાનું રૂપ, રાય રે જેસંગ મૂરછાઇ ગયો;
"લાવો સવા, લાવો સૂંઠ, મૂરછા તે રાયની વાળિયે."
"શું કરૂં સવા? શું કરૂં સૂંઠ? જસમા! તું હાલ મારા મહેલમાં?
જસમાનો પરણ્યો દેખાડ, કિયો રે જસમા કેરો ઘરધણી?"
"સોના કોદાળો છે હાથ, લાલ કુંજીની વાળી રે ધાટડી."
"કિયા એના દિયર જેઠ? કિયો રે, ઓડાં તણો રાજવી?"
"સોનઇઓ હીસ છે હાથ, [2]રૂપલા વેઠ ઓડાં આંગળી. ૧૩૦
એ એના દિયર જેઠ, એ રે રાજા! એનો ઘરધણી!" ૧૩૧

× × × ×

"જસમા માટી થોડેરી ઉપાડ, [3]તારી રે કેડે લચક લાગશે."
"ઘેલા રાજા! ઘેલું મ બોલ, અમારી[4] કેડું લોઢે જડી.

× × × ×

"ઘેલા રાજા! ઘેલું મ બોલ, અમારે ઓડાનો કસબ થિયો."
"જસમા માટી થોડેરી ઉપાડ, એ રે રૂવે તારાં છોકરાં." ૧૩૫

× × × ×

"જસમા તારે હીર ને ચીર, ઓડાની લોબડીએ શું મોહી રે?"
"હીર ને ચીર તારી રાણીને પહેરાવ, અમારે ઓડાને ભલે લોબડી."
"જસમા તારે જમવાં પાંચ પકવાન, રૂડિયાને શું મોહિ રે?"
"રૂડિયો છે મારો ભરથાર, એના સમો બીજો કોઇ નથી રે"
"જસમા તારે સોનાનો ચુડીયો, કાચલીને ચુડે શું મોહી રે?"
"સોના ચૂડો રાણીને પહેરાવ, અમારે ઓડાને બની કાચલી."
"જસમા તારો સોરઠ પાકો મહેલ, આવી રે જા પાટણરાજને."
"બળ્યો તારો પાટણવાડો દેશ, સારંગડાં તૃષાએ મરે રે."

---

(૧) ફરકિયા (૨) કેડે કટારા વાંકડાં (૩) કેડનો લાંક વળી જશે
(૪) કેડનો લાંક લોઢે જડ્યો.

"ભલો મારો સોરઠ દેશ, સારંગડાં કલ્લોલ કરે.
ઘેલા રાજા! ઘેલું મ બોલ, તારે સ્વાધીન થવાની નથી રે!"　૧૪૫

× × × ×

ફટ ફટ! શો કીધો કેર, ગરીબ ઓડાંને દૂભાવિયાં રે.
લાખ લાખ માર્યો છે રે ઓડ, અધલાખ મારી રાજાએ ઓડણી.
માર્યો જસમાના દિયર જેઠ, માર્યો રે જસમાનો ધરધણી.
લોહીના વરસ્યા રે વરસાદ, તલવારે તાળી પડી.
"નારિયેળીના પોઠી મગાવ, ઓડાંને ઉપર બાંધિયે.
ડોસીડાંનાં હાટ ઉઘડાવ, ઓડાંનાં ખાંપણ વહોરીએ.
અગર ચંદન કાઢી મગાવ, ઓડાંને દાગ દેવરાવિયે.
સુખડ ચંદન વૃક્ષ વઢાવ, ઓડાંને દેન દેવરાવિયે."　૧૫૩

× × × ×

"જેસંગ રાજા! ઊંચેરૂં [1]જોય, સમળી ફરે સોના તણી.
"જેસંગ રાજા! ઊંચેરૂં જોય, ભડકલમાં ચરકલી બળે."
રાજા ઊંચેરૂં જોવા જાય, જસમા યે ઝંપલાઈ ગયાં રે.　૧૫૬

× × × ×

"બળતેરી બોલું સરાપ: [2]ઘણું રે જીવો રાજા વાંઝિયો.
બળતેરી બોલું સરાપઃ રૂપે ન સરજે ઓડણી રે!"　૧૫૮

× × × ×

જેસંગ રૂવે રે હૈયાફાટ, આંખે ભાદરવો ઝરેઃ
"જસમાજી! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો રે પ્હાણકો?
આવા રૂડા જસમા! તારા પગ, પથરો જાણી તું પહાની ઘસત.
જસમાજી! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો ઓલકો?
આવા રૂડા જસમાના હાથ, કાને સાહી પાણે બાંધત.
જસમાજી! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો કૂતરો?
આવો રૂડો તારો કંઠ, 'હીરલો' કહી બોલાવત."
જેસંગ રૂવે રે હૈયાફાટ, આંખે શ્રાવણ કેરાં સરવડાં!　૧૬૬

(ખંડિત)

(૧) 'ઉંચું જો, ઉપર ઉડે સોના ચરકલી.' (૨) 'સાતે જનમારા જેસંગ વાંઝિયો.

વિશિષ્ટ શબ્દોની અનુક્રમણિકા

રાસમાળા ભાગ ૧ લો અને ભાગ ૨ જો



અ

કા.

ઘા. ઘો. ઘં.

ચ.

ચા.

થા

દ. દા. દુ. દે. દો.

પ. પા.

પ. પે.

મે. મો. મ્હે. મં.

સિ.

હા.

હિ. હી.

હે. હૈ હો. હૌ.

સમાપ્ત.